

AZƏRBAYCAN KP MK yanında PARTIYA TARIXI INSTITUTU
Sov.IKP MK yanında MARKSİZMLLENİZM INSTITUTUNUN FILIALI

K.MARKS və F.ENGELS, Seçilmiş əsərləri , üç cildə, Cild.2

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI Bakı–1980

MÜNDƏRICAT

K.MARKS. BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN TƏ`SIS MANIFESTI

K.MARKS. BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN ÜMUMİ NİZAMNAMƏSİ

K.MARKS. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ PREZİDENTİ AVRAAM LINKOLNA

K.Marks. PRUDON HAQQINDA (İ.B.Şveytserə məktub)

K.MARKS. ƏMƏK HAQQI, QIYMƏT VƏ MƏNFƏƏT

İlk qeydlər

1. İstehsal və əmək haqqı
2. İstehsal, əmək haqqı, mənfəət 33
3. Əmək haqqı və pul
4. Təklif və tələb
5. Əmək haqqı və qiymətlər
6. Dəyər və əmək
7. İş qüvvəsi
8. İzafi dəyər istehsalı
9. Əməyin dəyəri
10. Mənfəət əmtəə öz dəyərinə satılarkən əldə edilir
11. İzafi dəyərin bölündüyü müxtəlif hissələr
12. Mənfəət, əmək haqqı və qiymətlər arasında ümumi nisbət
13. Əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda və ya aşağı salınmasına qarşı ən mühüm mübarizə halları
14. Kapitala əmək arasında mübarizə və bunun nəticələri

K.MARKS. MÜVƏQQƏTİ MƏRKƏZİ ŞURA NÜMAYƏNDƏLƏRİNƏ AYRI-AYRI MƏSƏLƏLƏR BARƏSİNDƏ TƏ`LİMAT

1. Beynəlxalq Birliyin Təşkili
2. Əmək ilə kapital arasında mübarizədə Birliyin yardımı ilə beynəlmiləl fəaliyyət birliyi
3. İş gününə hədd qoyulması
4. Uşaqların və yeniyetmələrin (hər iki cinsdən) əməyi
5. Kooperativ əməyi
6. Fəhlə həmkarlar ittifaqları (tred-yunionlar). Onların keçmişi, indiki vəziyyəti və gələcəyi
7. Vasitəsiz və vasitəli vergilər
8. Beynəlmiləl kredit
9. Polşa məsələsi
10. Ordular
11. Din məsələsi

K.MARKS. «KAPİTA»IN BİRİNCİ CİLDİNİN ALMANCA BİRİNCİ NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

K.MARKS. «KAPITAL»IN BİRİNCİ CILDININ 1872-ci IL ALMANCA İKİNCİ NƏŞRİNƏ SÖZARDI

K.MARKS. KAPITAL. İYİRMİ DÖRDÜNCÜ FƏSİL. İBTİDAI YİĞİM DEYİLƏN ŞEY

1. ibtidai yıkımın sirri
2. Kənd əhalisinin torpaqdan məhrum edilməsi
3. Mülkiyyətdən məhrum edilənlərə qarşı XV əsrin axırlarından e`tibarən qanlı qanunvericilik. Əmək haqqını azaltmaq məqsədi ilə verilən qanunlar
4. Kapitalist fermerlərin mənşəyi
5. Əkinçilikdəki inqilabın sənayeyə əks tə`siri. Sənaye kapitalı üçün daxili bazar yaranması
6. Sənaye kapitalistinin mənşəyi
7. Kapitalist yıkımının tarixi meyli

F.ENGELS. K.MARKSIN «KAPITAL»ININ BİRİNCİ CILDINƏ DAIR «DEMOKRATISCHES WCHENBLATT» ÜÇÜN RESENZIYA

I

II

F.ENGELS. K.MARKSIN «KAPITAL»ININ İKİNCİ CILDINƏ MÜQƏDDİMƏDƏN

K.MARKS. BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARIN MILLİ FƏHLƏ İTTİFAQINA MÜRACİƏT

F.ENGELS. «FLMANİYADA KƏNDLİ MÜHARİBƏSİ»NƏ MÜQƏDDİMƏ

1870-ci il ikinci nəşrinə müqəddimə

1875-ci il üçüncü nəşri üçün 1870-ci il müqəddiməsinə əlavə

K.MARKS. BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN BAŞ ŞURASI CENEVRƏDƏKİ RUS BÖLMƏSİ KOMİTƏSİNİN ÜZVLƏRİNƏ

K.MARKS. MƏXFİ MƏ`LUMATDAN

K.MARKS. FRANSADA VƏTƏNDAŞ MUHARİBƏSİ

F.Engelsin 1891-ci ildəki giriş məqaləsi

Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının Fransa–Prussiya müharibəsi haqqında birinci müraciəti

Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının Fransa–Prussiya müharibəsi haqqında ikinci müraciəti

Fransada vətəndaş müharibəsi. Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının müraciəti

I

II

III

IV

Əlavələr

I

II

F.ENGELS. FƏHLƏ SİNFİNİN SİYASI FƏALİYYƏTI HAQQINDA.

1871-ci il sentyabrın 21-də konfransın iclasında söylədiyi nitqin müəllif yazısı

K.MARKS və F.ENGELS. INTERNASIONALDA QONDARMA TƏFRIQƏLƏR. Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının qapalı tə'mimnaməsi

I

II

III

IV

V

VI

VII

K.MARKS. PARIS KOMMUNASININ ILDÖNÜMÜNƏ HƏSR EDİLMİŞ MITİNGİN QƏTNAMƏLƏRİ

K.MARKS. TORPAĞIN MILLİLƏŞDİRİLMƏSİ

KMARKS və F.ENGELS. HAAQADA KEÇİRİLMİŞ ÜMUMİ KONQRESİN QƏTNAMƏLƏRİNDƏN, 2-7 SENTRYABR 1872-ci IL

K.MARKS. HAAQA KONQRESİ HAQQINDA. 1872-ci il sentyabrın 8-də Amsterdamda söylədiyi nitqin müxbir yazısı

F.ENGELS. MƏİZİL MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

1887-ci ilin ikinci nəşrinə müqəddimə

Mənzil məsələsinə dair

Birinci bölmə. Prudon mənzil məsələsini necə həll edir

İkinci bölmə. Burjuaziya mənzil məsələsini necə həll edir

I

II

III

Üçüncü bölmə. Bir daha Prudon və mənzil məsələsi haqqında

I

II

III

IV

F.ENGELS. AVTORİTET HAQQINDA

F.ENGELS. KOMMUNANIN BLANKİST MÜHACİRLƏRİNİN PROQRAMI («Mühacir ədəbiyyatı» seriyasından II məqalə)

F.ENGELS. RUSİYADA İCTİMAİ MƏSƏLƏ HAQQINDA («Mühacir ədəbiyyatı» seriyasından V məqalə)

«Rusiyada ictimai məsələ haqqında» əsərinə sözdədi

K.MARKS. BAKUNININ «DÖVLƏT VƏ FNARXIYA» KITABININ KONSPEKTİNDƏN

K.MARKS və F.ENGELS. MƏKTUBLAR

Marks–Lüdviq Kugelmana, 23 fevral 1865-ci il

Marks–Lüdviq Kugelmana, 9 oktyabr 1866-cı il

Marks–Lüdviq Kugelmana, 11 iyul 1868-ci il

Marks–Lüdviq Kugelmana, 12 aprel 1871-ci il

Marks–Lüdviq Kugelmana, 17 aprel 1871-ci il

Engels–Teodor Kunoya, 24 yanvar 1872-ci il

Engels–Avqust Bebelə, 20 iyun 1873-cü il

Engels–Fridrix Adolf Zorgeyə, 12 (–17) sentyabr 1874-cü il

Qeydlər

Adlar göstəricisi

Ədəbi və mifoloji personajlar

K.MARKS

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN TƏSİS MANİFESTİ

1864-cü il sentyabrın 28-də, Lonq Eykr, Sent-Martins Hollda keçirilən ümumi yığıncaqda təsis edilmişdir¹

Fəhlələr!

1848-ci ildən 1864-cü ilədək fəhlə kütlələrinin yoxsulluğunun azalmadığı şəksiz bir faktdır, halbuki sənayenin inkişafı və ticarətin artması cəhətdən bu dövrün tarixdə misli yoxdur. Britaniya burjuaziyasının yaxşı məlumathı mötədil bir orqanı 1850-ci ildə irəlicədən demişdi ki, əgər İngiltərənin idxal və ixracı 50% artarsa, bu ölkədə pauperizmin sonu çatmış olar. Heyhat! Xəzinə kansleri (U.Qladston. *Red.*) 1864-cü il aprelin 7-də öz parlament dinləyicilərini sevindirərək bildirdi ki, İngiltərənin idxal və ixracının ümumi məbləği artıb 1863-cü ildə «443955000 funt sterlinqə çatmışdır! Bu heyrətləndirici məbləğ nisbətən yaxın keçmişdəki 1843-cü il dövrünün ticarət dövriyyəsi məbləğindən, demək olar, üç dəfə artıqdır!» Bütün bunlarla bərabər kansler açıqdan-açığa «yoxsulluqdan» danışdı. O deyirdi: «Yoxsulluq dərəcəsində olanları», «əmək haqqının... yüksəlmədiyini», «on haldan doqquzunda yaşayış uğrunda mübarizədən ibarət olan... insan həyatını düşünün!». Lakin o, şimalda maşınların, cənubda isə qoyun sürülərinin tədricən sıxışdırıb aradan çıxartdığı İrlandiya xalqından danışmadı; həm də bu bədbəxt ölkədə, insanların sayı qədər sürətlə olmasa da, hətta qoyunların da sayı azalır. Kansler, birdən-birə qorxuya düşərək özlərini itirən yüksək aristokratiya nümayəndələrinin yenicə ağızlarından qaçırdıqlarını təkrar etmədi. «Boğucuların»² törətdikləri vahimə müəyyən dərəcədə çatdıqda lordlar palatası, sürgün və katorqa yerlərində iş şəraitinin yoxlanılmasını və əldə edilən nəticələrin hesabat şəklində nəşr

olunmasını qərara aldı. Həqiqət 1863-cü ildəki olduqca qalın Göy kitabın³ səhifələrində aşkara çıxdı və rəsmi təsdiq olunmuş faktlar və rəqəmlərlə sübut edildi ki, İngiltərədə və Şotlandiyada ən pis canilər–katorqalılar–ingilis və şotlandiyalı kənd təsərrüfatı fəhlələrindən xeyli az işləyir və xeyli yaxşı yeyib-çirlər. Lakin bu hələ hamısı deyildir. Amerikadakı Vətəndaş müharibəsi⁴ üzündən Lankəşir və Çeşir fəhlələri küçəyə qovulduqda yenə həmin lordlar palatası sənaye dairələrinə həkim göndərüb ona tapşırırdı ki, «aclıq üzündən törəyən xəstəliklərin qarşısını almaq» üçün, ən ucuz qiymətlə və ən sadə şəkildə verilmək şərti ilə, orta hesabla kifayət edəcək karbon və azotun minimum miqdarını müəyyən etsin. Tibb müvəkkili həkim Smit müəyyən etmişdi ki, həftədə 28 000 qran karbon və 1 330 qran azot, orta yaşlı adamın həyatını... məhz elə səviyyədə saxlaya biləcək bir minimumdur ki, bu az səviyyədən aşağı olduqda aclıq üzündən xəstəliklər başlanır; həkim sonra aşkar etmişdi ki, bu miqdar, pambıq parça fabrikləri fəhlələrinin ifrat ehtiyac üzündən həqiqətdə kifayətlənməyə məcbur olduqları cüzi yeməyə, demək olar, tamamilə uyğundur (Oxucuya xatırlatmağa ehtiyac yoxdur ki, karbon və azot, su ilə və bəzi qeyri-üzvi maddələrlə birlikdə, insan yeməyi üçün xam maddələrdir. Lakin insan orqanizminin yeməklə təmin olunması üçün bu sadə kimyəvi tərkib hissələri bitki və ya heyvan maddələri şəklində verilməlidir; məsələn: kartofda başlıca olaraq karbon vardır, buğda çörəyində isə lazımı nisbətdə karbon və azot vardır). Hələ gerisinə qulaq asın. Yenə həmin alim həkim bir müddət sonra gizli şuranın tibb şöbəsi tərəfindən yenidən fəhlə sinfinin yoxsul hissəsinin yeməyini yoxlamağa göndərilmişdi. Onun axtarırlarının nəticələri parlamentin sərəncamı ilə bu il nəşr olunmuş «Əhəlinin sağlamlığı haqqında altıncı hesabatda» şərh olunmuşdur. Bəs bu həkim nələri aşkar etmişdir? Aşkar etmişdir ki, ipək parça toxuyanlar, tikişçilər, əlcəkçilər, corab toxuyanlar və başqa fəhlələr orta hesabla (Almanca mətnində «ildən-ilə» sözləri əlavə olunmuşdur. *Red.*) hətta pambıq parça sənayesinin işsiz fəhlələrinə verilən cüzi yeməyi də tapmırlar, «məhz aclıq üzündən törəyən xəstəliklərin qarşısını almaq üçün kifayət edəcək» miqdar karbon və azot tapmırlar.

«Bundan əlavə»,—deyə hesabatda göstərilir,—«kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhəliyə mənsub ailələr yoxlandıqda məlum oldu ki, bu ailələrin beşdə bir hissəsindən çoxu zəruri karbonlu qida minimumu almır, üçdə bir hissəsindən çoxu zəruri azotlu qida minimumu almır və üç qraflıqda (Berkşir, Oksfordşir və Somersetsşir) azotlu qidanın çatışmaması adi bir hal idi». Rəsmi hesabatda əlavə edilərək deyilir: «Yadda saxlamaq lazımdır ki, yeməyin xeyli pisləşməsi yalnız inadlı müqavimətdən sonra həqiqi təsirini göstərir və bir qayda olaraq başqa məhrumiyyətlərdən sonra müşahidə olunur... hətta təmizlik gözləməyin özü də bəhə tamam olur və ya çətinlik törədir və əgər şəxsi heysiyyət duyğusu hər halda təmizlik gözləməyə vadar edirsə, onda hər bir belə təşəbbüs əlavə

aclıq əzabları deməkdir». «Xüsusən, burada bəhs olunan yoxsulluğun heç də tənbelliyə qarşı haqlı cəza olmadığını xatırlasaq, bu hal kədərli fikirlər doğurur; göstərilən bütün hallarda bu, zəhmətkeş əhalinin yoxsulluğudur. Doğrudan da, fəhlələrin bu cüzi yeməyn almaq üçün sərf etdikləri əmək əksər hallarda həddindən artıq uzun çəkir».

Hesabatda belə qəribə və əsla gözlənilməz bir fakt göstərilir ki, «Birləşmiş krallığın bütün hissələrindən»—İngiltərə, Uels, Şotlandiya və İrlandiyadan—krallığın ən zəngin hissəsi olan «məhz İngiltərədə» «kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin yeməyi hamısından pisdır»; lakin hətta Berkşir, Oksfordşir və Somersetşirin kənd təsərrüfatı fəhlələrinin yeməyi də Londonun şərq hissəsində ev sənayesinin külli miqdar ixtisaslı fəhlələrinin yeməyindən yaxşıdır.

Parlamentin sərəncamı ilə 1864-cü ildə, azad ticarətin qızıl əsrində nəşr edilən rəsmi mə'lumat bu cür olduğu bir zamanda xəzinə kansleri nümayəndələr palatasında bildirmişdi ki,

«Böyük Britaniyanın orta fəhləsinin vəziyyətində, müstəsna və heç bir başqa ölkədə, heç bir başqa dövrdə misli görünməyən yaxşılaşma əmələ gəlmişdir».

Bu rəsmi boş sözlərə, əhalinin sağlamlığı haqqında rəsmi hesabatın belə bir quru qeydi tamamilə ziddir:

«Ölkənin ictimai səhiyyəsi dedikdə, onun əhali kütlələrinin sağlamlığı nəzərdə tutulur, bu kütlələrin ən aşağı təbəqələrinin vəziyyəti heç olmazsa müəyyən qədər yaxşılaşdırılmadan onların sağlam ola biləcəyi çətindir».

Millətin tərəqqisini göstərən statistika rəqəmləri oyununun əsiri olmuş xəzinə kansleri son dərəcə şadlıqla deyir:

«Ölkənin, vergi qoyulmalı olan, gəliri 1842-ci ildən 1852-ci ilədək 6% yüksəlmişdir... Əgər 1853-çü il gəliri əsas götürülərsə, səkkiz il ərzində, 1853-cü ildən 1861-ci ilədək, bu gəlir 20% yüksəlmişdir! Bu, demək olar, inanılmaz kimi görünən heyrətləndirici faktdır!.. Sərvət və qüdrətin bu qeyri-adi artımı»,—deyə, c. Qladston əlavə edir,—«bütünlüklə yalnız varlı siniflərə məxsusdur!»

Əgər siz bilmək istəyirsinizsə ki, «sərvət və qüdrətin bütünlüklə yalnız varlı siniflərə məxsus olan bu «qeyri-adi artımını» fəhlə sinfi, sağlamlığın əldən getməsinə, əxlaqın pozulmasına və zehni pozğunluğa səbəb olan nə kimi bir şəraitdə yaratmış və yaratmaqdadır, onda axırncı hesabatda—«Əhalinin sağlamlığı haqqında hesabat»da mətbəələrin, dərzixana və tikiş e'malatxanalarının təsvirinə nəzər salın. 1863-cü ildə nəşr edilmiş hesabatı—«Uşaq əməyinin şəraitini yoxlayan komissiyanın hesabatı»nı yuxarıdakı iddia ilə müqayisə edin; bu hesabatda, məsələn, deyilir ki,

«həm kişi, həm də qadın dulusçular fiziki və əqli cəhətdən əhalinin ən çox pozulmaqda olan qrupudur», «sağlam olmayan uşaq da böyüyüb sağlam olmayan valideyn olur», «irqin getdikcə daha artıq korlanması labüddür» və əgər «ətrafdakı yerlərdən daim adamlar axışb gəlməsəydi və əhalinin daha

sağlam qrupları ilə evlənmə halları olmasaydı, Staffordşir əhalisi daha artıq bir dərəcədə pozulardı».

C-b Trimenxirin «Günəmuzd çörəkçilərin şikayətləri» adlı Göy kitabının yazısını nəzərdən keçirin! Fabrik müfəttişlərinin, doğum və ölüm haqqında rəsmi statistika ilə təsdiq olunmuş belə paradoksal bəyanatı kimi dəhşətə salmamışdı ki, Lankaşir fəhlələri pambıq qıtlığı üzündən pambıq parça fabriklərində işləri müvəqqəti olaraq dayandıraraq çox cüzi bir yemək payı ilə dolanmağa məcbur edildikləri zaman həqiqətdə nisbətən sağlam olmuşdular və bu dövrdə ölənlərin sayı azalmışdı, çünki analar öz uşaqlarını Hodfrinin tiryəkli suyu ilə deyil, nəhayət, döş südü ilə bəsləmək imkanı tapmışdılar.

Lakin bir daha medalın üz tərəfinə nəzər salmaq! Gəlir və əmlak vergisi haqqında 1864-cü il iyulun 20-də nümayəndələr palatasına təqdim olunan hesabat bizə göstərir ki, vergi toplayanın müəyyən etdiyinə görə ildə 50 000 f.st. və daha artıq gəliri olan şəxslərin sayı 1862-ci il aprelin 5-dən 1863-cü il aprelin 5-dək on üç nəfər artmış, yəni həmin şəxslərin sayı bu bir il ərzində 67 nəfərdən 80 nəfərə çatmışdır. Yenə həmin hesabatdan aşkar olur ki, hər il 25 000 000 f.st. məbləğində gəlir, yəni İngiltərə və Uelsin kənd təsərrüfatı fəhlələrinin bütün kütləsinin illik gəlirindən hətta bir qədər artıq məbləğdə gəlir təqribən 3 000 nəfər arasında bölünür. 1861-ci il siyahısına baxsanız, görürsünüz ki, İngiltərə və Uelsdə torpaq sahibi olan kişilərin sayı 1851-ci ildəki 16 934 nəfərdən 1861-ci ildə 15 066 nəfərə enmişdir; bu o deməkdir ki, torpağın təmərküzləşməsi 10 il ərzində 11% artmışdır. Əgər İngiltərədə torpaq mülkiyyəti az miqdar adamın əlində bundan sonra da eyni sürətlə təmərküzləşsə, onda torpaq məsələsi Roma imperiyasında olduğu kimi, son dərəcə sadələşmiş olar; həmin imperiyada Neron Afrika əyalətinin yarısının altı adama məxsus olduğunu eşitdikdə kam almış kimi gülümsəmişdi.

«Demək olar, inanılmış kimi görünən bu heybətləndirici faktlardan» biz ona görə bu qədər ətraflı bəhs etdik ki, İngiltərə ticarət və sənaye cəhətdən Avropada birinci yer tutur (Almanca mətnində əlavə olunmuşdur: «və faktik olaraq onu dünya bazarında təmsil edir». *Red*). Yadıma salın ki, Lui-Filippin mühacirət etmiş oğullarından biri ingilis kənd təsərrüfatı fəhlələrini La-Manşın o tayındakı az xoşbəxt olan yoldaşlarının vəziyyətindən guya yaxşı vəziyyətdə olmaları münasibəti ilə bir neçə ay bundan əvvəl camaat qarşısında təbrik etmişdi. Doğrudan da, İngiltərədəki faktlar bir qədər başqa yerli şəraitdə və bir qədər kiçik miqyasda kontinentin bütün sənaye və qabaqcıl ölkələrində də təkrar olunur. Bütün bu ölkələrdə 1848-ci ildən etibarən sənaye eşidilməmiş dərəcədə inkişaf etmiş, idxal və ixrac heç kəsin yuxusuna girməyəcək dərəcədə genişlənmişdi. Bütün bu ölkələrdə «sərvətin və qüdrətin, bütünlüklə yalnız varlı siniflərə məxsus olan artımı» həqiqətən «qeyri-adi» idi. İngiltərədə olduğu kimi, bütün bu ölkələrdə də fəhlə sinfi azlığının real əmək haqqı (Almanca mətnində əlavə olunmuşdur: «fəhlə sinfinin görkəmli haqqı müqabilində alına

bilən ərzaq mallarının miqdarı». *Red*) azacıq artmışdı, halbuki məsələn, Londonda yoxsullar evində və ya yetimxanada yaşayanları saxlamaq üçün lazım gələn məhsulların qiyməti 1852-ci ildə 7 f.st. 7 şill. 4 pens olduğu halda, 1861-ci ildə 9 f.st. 15 şill. 8 pens olması onların güzəranının həqiqətən yaxşılaşdığını göstərmədiyi kimi, nominal əmək haqqının artması da əksəriyyətin güzəranının həqiqətən yaxşılaşdığını göstərmirdi. Fəhlə sinfinin geniş kütlələri ən azı, öz üzərlərində duran siniflərin ictimai pilləkanla yuxarıya qalxdıqları dərəcədə hər yerdə get-gedə daha aşağı düşürdülər. Avropanın bütün ölkələrində hər bir qərəzsiz adam üçün indi aydın bir həqiqət olmuşdur ki, nə maşınların təkmilləşdirilməsi (), nə elmin istehsalda tətbiq olunması, nə rabitə vasitələrinin yaxşılaşdırılması, nə yeni müstəmləkələr, nə mühacirət, nə yeni bazarlar, nə azad ticarət, nə də bunların hamısı birlikdə zəhmətkeş kütlələrin yoxsulluğunu aradan qaldırmaz; indiki qüsurlu zəmində əməyin məhsuldar qüvvələrinin hər cür yeni inkişafı ictimai əkslikləri hökmən dərinləşdirir və ictimai antaqonizmləri kəskinləşdirir; bu həqiqəti ancaq başqalarını boş ümidlərlə yuxuya vermək istəyən adamlar inkar edirlər. İqtisadi tərəqqinin bu «qeyri-adi» dövrü ərzində Britaniya imperiyasının paytaxtında adamların acından ölməsi, demək olar, ictimai qayda xarakteri almışdır. Dünyanın salnamələrində bu dövr ticarət sənaye böhranı adlanan ictimai taunun getdikcə daha tez-tez təkrar olunması, getdikcə daha geniş miqyas alması və getdikcə daha fəlakətli nəticələr törətməsi ilə qeyd olunmuşdur.

1848-ci il inqilabının müvəffəqiyyətsizliyindən sonra kontinentdə fəhlə sinfinin bütün partiya təşkilatları və partiya mətbuatı orqanları kobud zorakılıqla məhv edildi, fəhlə sinfinin ən qabaqcıl oğulları mə'yus olub Atlantik okeanının o tayındakı respublikaya qaçdılar və sənaye qızğınlığı, əxlaq pozğunluğu və siyasi irtica başlanan kimi azadlıq haqqında ötəri xəyallar puç olub getdi. Kontinentdə fəhlə sinfinin məğlubiyyəti,–indiki kimi, o zaman da Sankt-Peterburq kabineti ilə qardaşlıq ittifaqında iş görən İngiltərə hökuməti diplomatiyasının qismən səbəb olduğu bu məğlubiyyət, öz sirayətedici tə'sirini tezliklə La-Manşın bu tayına da göstərdi. Kontinentdəki sinif qardaşlarının məğlubiyyəti ingilis fəhlə sinfini mə'yus etdi və onun öz işinə olan inamını sarsıtdı, torpaq və pul maqnatlarının isə bir qədər sarsımış olan inamını bərpa etdi. Həmin maqnatlar artıq e`lan olunmuş güzəştləri həyasızlıqla geri aldılar. Yeni qızıl yerlərinin kəşf edilməsi böyük mühacirətə səbəb oldu ki, bunun da nəticəsində Britaniya proletariatu ağır itkilərə mə`ruz qalmış oldu. Onun əvvəllər fəal olan bə`zi nümayəndələri də iş miqdarının və əmək haqqının müvəqqəti artmasına aldanaraq, «siyasi ştrejkbrexerlərə» çevrildilər. Çartizm hərəkətini davam etdirmək və ya buna başqa xarakter vermək uğrunda bütün cəhdlər qəti müvəffəqiyyətsizliyə uğradı; fəhlə sinfinin mətbuat orqanları kütlələrin laqeydliyi üzündən bir-birinin ardınca öz fəaliyyətini dayandırdı. Doğrudan da, İngiltərənin fəhlə sinfi, keçmişdə, gərək ki, heç vaxt siyasi

miskinlik vəziyyətinə bu dərəcədə dözməmişdi. Əgər keçmişdə İngiltərənin fəhlə sinfi ilə kontinentin fəhlə sinfi arasında hərəkət həmrə`yliyi yox idisə, indi hər halda məğlubiyyət həmrə`yliyi müşahidə olunurdu.

Lakin bununla belə, 1848-ci il inqilablarından bəri keçən dövrün müsbət cəhətləri də var idi. Burada ancaq iki çox böyük faktı qeyd edəcəyik.

İngilis fəhlə sinfi heyrətləndirici bir səbatla apardığı otuz illik mübarizədən sonra, on saatlıq iş günü⁵ qanunu əldə etmək üçün, torpaq sahibləri aristokratiyası ilə pul aristokratiyası arasında baş verən müvəqqəti təfriqədən istifadə etdi. Bu qanunun fabrik fəhlələri üçün fiziki, əxlaqi və əqli cəhətdən verdiyi və hər yarım ildə bir dəfə fabrik müfəttişlərinin hesabatlarında qeyd olunan son dərəcə gözəl nəticələr indi hamı tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Avropa hökumətlərinin çoxu İngiltərədəki fabrik qanununu az-çox əhəmiyyətli dəyişikliklərlə qəbul etməli olmuşdu və İngiltərə parlamentinin özü bu qanunun tə`sir dairəsini hər il genişləndirməyə məcbur olmuşdur. Lakin fəhlələr üçün olan bu tədbirdə, onun əməli əhəmiyyətindən əlavə, onun böyük müvəffəqiyyət qazanmasına kömək edən başqa bir şey də var idi. Burjuaziya özünün d-r Yur, professor Senior kimi ən məşhur alimlərinin və bu qəbildən olan başqa əllamələrin dili ilə irəlicədən xəbər verir və daim iddia edirdi ki, iş vaxtının qanunla hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırılması Britaniya sənayesi üçün dəfn musiqisi olmalıdır, çünki bu sənaye zəli kimi ancaq qan sormaqla, həm də uşaq qanı sormaqla yaşaya bilər. Qədimlərdə uşaq öldürmək Molox dininin əsrarəngiz bir ayini idi, lakin bu ayinyə bəzən çox təntənəli hallarda, yəqin, ildə bir dəfədən artıq olmayaraq icra edilirdi; həm də yoxsul uşaqlarına Moloxun o qədər də böyük meyli yox idi. İş vaxtına qanunvericilik yolu ilə hədd qoyulması ətrafında mübarizə ona görə belə qızgınlıqla aparılırdı ki, burada məsələ hərisliklə mənfəət güdən burjuaziyanın qorxuya düşməsindən əlavə, burjuaziyanın siyasi iqtisadını təşkil edən tələb və təklif qanununun kor-koranə hökmranlığı ilə fəhlə sinfinin siyasi iqtisadını təşkil edən və ictimai uzaqgörənliyin idarə etdiyi ictimai istehsal arasındakı böyük mübahisə üzərində idi. Buna görə də on saatlıq iş günü qanunu, mühüm əməli müvəffəqiyyətdən əlavə, bir də prinsip qələbəsi idi; burjuaziyanın siyasi iqtisadi fəhlə sinfinin siyasi iqtisadi qarşısında ilk dəfə açıqca təslim olurdu.

Lakin qarşıda hələ əmək siyasi iqtisadının, mülkiyyət siyasi iqtisadi (Almanca mətnində «mülkiyyət siyasi iqtisadi» sözləri əvəzinə «kapital siyasi iqtisadi» sözləri çap olunmuşdur. *Red*) üzərində bundan daha əhəmiyyətli qələbəsi dururdu. Biz kooperativ hərəkətindən, xüsusilə, bir neçə cəsur «əlin» heç bir yardım görmədən öz sə`yləri ilə tə`sis etdiyi kooperativ fabriklərindən danışırıq. Bu əzəmətli ictimai təcrübələrin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Fəhlələr sözdə deyil, işdə sübut etdilər ki, muzzdlu fəhlələr sinfinin əməyindən istifadə edən sahibkarlar sinfi olmadan, geniş miqyasda, həm də müasir elmin tələblərinə uyğun, olaraq aparılan istehsal təşkil etmək mümkündür; fəhlələr

sübut etdilər ki, istehsalın müvəffəqiyyətli olması üçün, heç də əmək alətləri fəhlə üzərində hökmranlıq aləti olaraq və fəhləni soymaq üçün inhisar altına alınmamalıdır; onlar sübut etdilər ki, qul və təhkimli əməyi kimi, muzzdlu əmək də ancaq keçici və aşağı (Almanca mətnində əlavə olunmuşdur, «ictimai». *Red*) əmək formasıdır və bu forma öz yerini könüllü surətdə, sevinc və ruh yüksəkliyi ilə icra edilən birləşmiş əməyə verməlidir. İngiltərədə kooperativ sisteminin toxumlarını Robert Ouen səpmişdi; kontinentdə fəhlələrin apardıqları təcrübələr, əslində, 1848-ci ildə icad olunmaq deyil, hamıya e`lan edilmiş nəzəriyyələrdən doğan əməli nəticədir.

Eyni zamanda 1848–1864-cü illərin təcrübəsi şübhəsiz sübut etdi ki (Almanca mətnində əlavə olunmuşdur, «fəhlə sinfinin görkəmli rəhbərlərinin hələ 1851–1852-ci illərdə İngiltərədəki kooperativ hərəkətinə tətbiqən müdafiə etdikləri müddəə». *Red*), kooperativ əməyi prinsip e`tibarı ilə nə qədər gözəl və praktikada nə qədər faydalı olsa da, ayrı-ayrı fəhlələrin təsadüfi sə`ylərinin məhdud dairəsindən kənara çıxmıdıqca, nə inhisarların həndəsi silsilə ilə artmasını heç vaxt ləngidə bilməz, nə kütlələri azad edə bilməz, nə də hətta onların yoxsulluq yükünü nəzərə çarpacaq dərəcədə yüngülləşdirə bilməz. Yəqin məhz buna görədir ki, xoşniyyət*ƏT aristokratlar, burjua boşboğazfilantropları və hətta zirək iqtisadçılar–rüşeym halında ikən hədəf yerə məha etməyə çalışdıqları, xəyalpərəstlərin utopiyası adlandırılıb lağa qoyduqları və ya sosialistlərin xəbisliyi deyə damğaladıqları kooperativ əməyi sistemini birdən-birə hamılıqla bir nəfər kimi ikrah oyandıran bir şəkildə tə`rifləməyə başladılar. Zəhmətkeş kütlələri azad edə bilmək üçün kooperativ əməyi ümummilli miqY"asda və, deməli, bütün millətin vəsaiti.ilə inkişaf etməlidir. Lakin torpaq maqnatları və kapital maqnatları öz iqtisadi inhisardarını müdafiə etmək və əbədiləşdirmək üçün həmişə öz siyasi pmtiyazlarından istifadə edəcəklər. Onlar əməyin azad edilməsi işinə nəinki kömək etməyəcəklər, hətta əksSIN8, bundan sonra da bu yolda hər cür əngəllər tərədəcəkLvı, Lxırıncı narlameit sessiyası zamanı İrlandiya icarədarlarının hüquqlarına dair qanun layihəsini müdafiə edənlərə lord Palmerstonun necə hücum edib onları lağa qoyduğunu yadınıza salın; o demişdi: nümayəndələr palatası torpaq sahibləri palatasıdır.

Deməli, siyasi hakimiyyəti ələ almaq fəhlə sinfinin böyük vəzifəsi olmuşdur: Görünür, fəhlələr bunu başa düşmüşlər, çünki İngiltərədə, Almaniya, İtaliya və Fransada eyni zamanda canlanma başlanmış və eyni zamanda fəhlə partiyasını siyasi cəhətdən yenidən təşkil etmək məqsədilə addımlar atılmışdır.

Müvəffəqiyyətin ünsürlərindən biri–kəmiyyət–fəhlələrdə indi artıq vardır; lakin kəmiyyət yalnız o zaman məsələni həll edir ki, kütlə təşkilat tərəfindən əhatə edilmiş olsun və kütləyə bilik rəhbərlik etsin. Keçmişin təcrübəsi göstərdi ki, müxtəlif ölkələrin fəhlələri arasında mövcud olması lazım gələn və onları

azadlıq uğrunda mübarizələrində bir-birinə möhkəm arxa olmağa sövq etməli olan qardaşlıq ittifaqına e'tinasızlıqla yanaşdıqda onların dağınıq sə'yləri ümumi məğlubiyyətlə nəticələnir. Bu fikir müxtəlif ölkələrin 1864-cü il sentyabrın 28-də Sent-Martinshollda açıq mitinqə toplaşan fəhlələrini Beynəlxalq Birliyin əsasını qoymağa vadar etdi.

Həmin yığıncağın iştirakçılarını ruhlandıran daha bir əqidə də var idi.

Əgər fəhlə sinfinin azadlığı (Almanca mətnində əlavə olunmuşdur: «müxtəlif ölkələrdəki». *Red*) fəhlələrin qardaşcasına əməkdaşlığını tələb edirsə, onda fəhlələr cinayətkar məqsədlər güdən, milli mövhumatdan istifadə edən və soyğunçuluq müharibələrində qan tökülməsinə və xalqın sərvətinin məhv edilməsinə səbəb olan xarici siyasət yeridildiyi bir şəraitdə bu böyük vəzifəni necə yerinə yetirə bilərlər? Hakim siniflərin müdrikliyi deyil, onların cinayətkar azgınlığına İngiltərə fəhlə sinfinin qəhrəmancasına müqaviməti, Qərbi Avropanı, Atlantik okeanının o tayında köləliyi əbədiləşdirmək və yaymaq məqsədini güdən biabırçı səlib müharibəsi avantürasından xilas etdi. Rusiyanın Qafqaz dağlarındakı qalaları zəbt etməsinə və qəhrəman Polşanı boğmasına Avropanın ali siniflərinin həyasız bir məmnuniyyətlə, saxta bir rəğbətlə və ya əbləh bir laqeydliliklə baxması, başı Sankt-Peterburqda, əlləri isə Avropanın bütün kabinetlərində olan bu barbar dövlətin olduqca böyük və heç bir müqavimət görməyən işğalları fəhlə sinfinə onun öz vəzifəsini göstərdi: fəhlə sinfi beynəlxalq siyasət sirlərinə özü yiyələnməli, öz hökumətlərinin diplomatik fəaliyyətlərinə göz olmalı və lazım gəldikdə buna əlində olan bütün vasitələrlə müqavimət göstərməlidir; bu fəaliyyətin qarşısını almaq mümkün olmadıqda isə—onu eyni zamanda ifşa etmək üçün birləşməli və çalışmalıdır ki, xüsusi şəxslərin öz qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutmalı olduqları sadə əxlaq və ədalət qanunları xalqlar arasında münasibətlərdə də ən ali qanunlar olsun.

Belə bir xarici siyasət uğrunda mübarizə fəhlə sinfinin azadlığı uğrunda ümumi mübarizənin bir hissəsidir.

Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!

K.Marks tərəfindən 1864-cü il oktyabrın 21-i ilə 27-si arasında yazılmışdır.

1864-cü ilin noyabrında Londonda nəşr edilmiş bu kitabçada çap olunmuşdur: «Addres and Provisional Rules of the Working Men's International Association, Established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London». 1864-cü il dekabrın 21-i və 30-da «Social-Demokrat» qəzetinin 2-ci nömrəsində və 3-cü nömrəyə əlavədə çap olunmuşdur.

K.MARKS

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN ÜMUMİ NİZAMNAMƏSİ

Nəzərə alınır ki:

fəhlə sinfinin azadlığı fəhlə sinfinin özü tərəfindən əldə edilməlidir; fəhlə sinfinin azadlığı uğrunda mübarizə sinfi imtiyazlar və inhisarlar uğrunda deyil, bərabər hüquqlar və vəzifələr uğrunda və hər cür sinfi hökmranlığı məhv etmək uğrunda mübarizə deməkdir;

əmək vasitələri, yəni yaşayış mənbələri inhisarçısına zəhmətkeşin iqtisadi tabeliyi bütün formalarda köləliyin əsasını, hər bir ictimai məhrumiyyətin, əqli alçaldılmanın və siyasi asılılığın əsasını təşkil edir;

deməli, fəhlə sinfinin iqtisadi azadlığı böyük bir məqsəddir və hər bir siyasi hərəkət bir vasitə olaraq həmin məqsədə təbə edilməlidir;

bu böyük məqsəd yolundakı bütün səylər, hər bir ölkədə müxtəlif əmək sahələrinin fəhlələri arasında kifayət qədər həmrəylik olmaması üzündən və müxtəlif ölkələrin fəhlələri arasında qardaşlıq ittifaqı olmaması üzündən indiyədək müvəffəqiyyətsiz qalırdı;

əməyin azad edilməsi—yerli və milli problem deyil, müasir cəmiyyətin mövcud olduğu bütün ölkələri əhatə edən ictimai problemdir və onun həlli ən qabaqcıl ölkələrin əməli və nəzəri əməkdaşlığından asılıdır;

Avropanın qabaqcıl sənaye ölkələrində fəhlə sinfi hərəkətinin indiki yeni yüksəlişi yeni ümidlər doğurmaqla bərabər, keçmiş səhvlərin təkrar olunmasına qarşı ciddi bir xəbərdarlıqdır və hələ də dağınıq olan hərəkətlərin dərhal birləşdirilməsini tələb edir:—

bu göstərilən mülahizələr nəzərə alınaraq, Beynəlxalq Fəhlə Birliyi təsis edilmişdir.

O, bildirir ki:

onun sıralarına daxil olan bütün cəmiyyətlər və ayrı-ayrı şəxslər bir-birinə və insanların dərəcələrinin rəngindən, dinindən və ya milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanlara qarşı hərəkətlərində həqiqət, ədalət və əxlaqı əsas götürəcəklər;

Birlik belə hesab edir ki, *vəzifəsiz hüquq yoxdur, hüquqxuz vəzifə yoxdur.*

Məhz bütün bunları əsas tutaraq, aşağıdakı Nizamnamə tərtib edilmişdir:

1. Birlik, müxtəlif ölkələrdə olan və eyni məqsədi, yəni fəhlə sinfinin müdafiəsi, inkişafı və tam azadlığı məqsədini güdən fəhlə cəmiyyətləri arasında əlaqə və əməkdaşlıq mərkəzi (Almanca nəşrində «əməkdaşlıq» sözündən əvvəl əlavə olunmuşdur: «plana uyğun». Red) olmaq üçün təsis edilmişdir.

2. Cəmiyyət «Beynəlxalq Fəhlə Birliyi» adını qəbul edir.

3. Fəhlələrin hər il Birliyin bölmələri nümayəndələrindən ibarət ümumi konqresi çağırılır. Konqres fəhlə sinfinin ümumi səylərini elan etməli, Beynəlxalq Birliyin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan tədbirləri görməli və Birliyin Baş Şurasını təyin etməlidir.

4. Hər konqres özündən sonrakı konqresin çağırılması vaxtını və yerini təyin edir. Nümayəndələr xüsusi dəvətnamə gözləmədən, təyin olunmuş vaxtda təyin olunmuş yerə yığışırlar. Lazım gəldikdə Baş Şura konqresin çağırılması yerini dəyişdirə bilər, lakin onun çağırılması vaxtını təxirə sala bilməz. Konqres hər il Baş Şuranın olacağı yeri müəyyən edir və onun üzvlərini seçir. Bu qayda ilə seçilən Baş Şuranın öz tərkibini yeni üzvlərlə tamamlamaq hüququ vardır.

Ümumi konqres öz illik iclaslarında, Baş Şuranın birillik fəaliyyəti haqqında açıq hesabatını dinləyir. Çox zəruri hallarda Baş Şura ümumi konqresi müəyyən edilmiş illik vaxtdan əvvəl çağırma bilər.

5. Baş Şuranın tərkibinə Beynəlxalq Birlikdə təmsil edilən müxtəlif ölkələrin fəhlələri daxil olurlar. Baş Şura işləri aparmaq üçün öz içərisindən vəzifəli şəxslər, yəni xəzinədar, baş katib, müxtəlif ölkələr üçün müxbir-katiblər, və i.a. seçir.

6. Baş Şura Birliyin müxtəlif milli və yerli qrupları arasında əlaqə yaradan beynəlxalq orqan olub, çalışır ki, bir ölkənin fəhlələri öz sinfinin bütün başqa ölkələrdəki hərəkətindən həmişə xəbərdar olsunlar; Avropanın müxtəlif ölkələrində ictimai şərait eyni zamanda və ümumi rəhbərlik altında yoxlanılsın; bir cəmiyyətdə qaldırılan, lakin ümumi əhəmiyyəti olan məsələlər hamı tərəfindən müzakirə edilsin və dərhal əməli addımlar atmaq lazım gəldikdə, məsələn, beynəlxalq münaqişələr baş verdikdə, Birliyə daxil olan cəmiyyətlər eyni zamanda və birgə hərəkət etsinlər. Bütün lazımi hallarda Baş Şura müxtəlif milli və ya yerli cəmiyyətlərə təkliflər vermək təşəbbüsünü öz üzərinə götürür. Əlaqəni asanlaşdırmaq üçün Baş Şura vaxtaşırı hesabatlar nəşr edir.

7. Hər ölkədə fəhlə hərəkətinin müvəffəqiyyəti ancaq birlik qüvvəsi və təşkilatla təmin edilə biləcəyindən, digər tərəfdən isə, beynəlxalq Baş Şuranın faydalı olması xeyli dərəcədə onun az miqdar fəhlə birlikləri milli mərkəzləri ilə, yoxsa çoxlu xırda və dağınıq yerli cəmiyyətlərlə əlaqə saxlayacağından asılı olduğuna görə Beynəlxalq Birliyin üzvləri hər kəs öz ölkəsində var qüvvə ilə çalışmalıdır ki, dağınıq fəhlə cəmiyyətləri milli mərkəzi orqanlar tərəfindən təmsil olunan milli təşkilatlar halında birləşdirilsin. Lakin özlüyündə aydındır ki, nizamnamənin bu maddəsinin tətbiqi hər ölkənin öz qanunlarından asılıdır və qanunlardan irəli gələn maneələrdən asılı olmayaraq müstəqil yerli cəmiyyətə Baş Şura ilə bilavasitə əlaqəyə girmək qadağan olunmur (1872-ci il Haaqa konqresinin qərarı ilə 7-ci maddədən sonra 7^a maddəsi daxil edilmişdir. *Red*).

8. Baş Şura ilə əlaqə saxlamaq üçün hər bölmənin öz xüsusi katibini təyin etmək hüququ vardır.

9. Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin prinsiplərini qəbul və müdafiə edən hər kəs onun üzvü ola bilər. Hər bölmə qəbul etdiyi üzvlərin qüsursuz olması üçün məs'uldur.

10. Beynəlxalq Birliyin bir ölkədən başqa ölkəyə yaşamağa köçüb gedən hər bir üzvünə Birlikdə təşkil olunmuş fəhlələr tərəfindən qardaşlıq yardımı göstərilməlidir.

11. Beynəlxalq Birliyə daxil olan fəhlə cəmiyyətləri sarsılmaz mehriban əməkdaşlıq ittifaqında birləşməklə bərabər, eyni zamanda özlərinin mövcud təşkilatlarını toxunulmaz halda saxlayırlar.

12. Bu Nizamnamə hər bir konqresdə nəzərdən keçirilib dəyişdirilə bilər–bir şərtlə ki, iştirak edən nümayəndələrin 3\2-si buna tərəfdar olsun.

13. Bu Nizamnamədə nəzərdə tutulmayan nə varsa hamısı, hər konqresdə nəzərdən keçirilməli olan xüsusi Reqlamentdə əlavə olunacaqdır (Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 448–460 Red).

256, Hay Holborn, London, Uestern

Ayrıca katabça şəklində ingilis və fransız dillərində 1871-ci ilin noyabr–dekabrında, alman dilində isə 1872-ci ilin fevralında çap edilmişdir.

K.MARKS

AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ PREZİDENTİ AVRAAM LINKOLNA⁷

Mərhəmətli cənab!

Sizin böyük əksəriyyət tərəfindən yenidən seçilməyiniz münasibəti ilə Amerika xalqına təbrik göndəririk.

Siz ilk dəfə seçilərkən mö`tədil şüarınız quldarların qüdrətinə müqavimət göstərmək idisə, ikinci dəfə seçilərkən Sizin mübariz zəfər çağırışınız belədir: köləliyə ölüm!

Amerikada nəhəng çarpışmanın lap əvvəlindən Avropa fəhlələri sövq-təbii ilə hiss etdilər ki, mənsub olduqları sinfin taleyi ulduzlu bayraqla bağlıdır. Ərazi uğrunda gedən və bu sərt epopeyanın başlanğıcını qoyan mübarizə məgər həll etməli deyildimi ki, ucsuz-bucaqsız sahələrin əl dəyməmiş torpaqları köçüb gələnlərin istifadəsinəmi veriləcək, yoxsa qullar üzərindəki nəzarətçilərin tapdağı olacaqdır?

O zaman ki, 300 000 quldarın oliqarxiyası dünya tarixində ilk dəfə silahlı qiyam bayrağına «köləlik» sözünü yazmağa cür`ət etdi, o zaman ki, vahid böyük demokratik respublika ideyasının təqribən yüz il əvvəl ilk dəfə meydana gəldiyi, insan hüquqları haqqında ilk bəyannamənin e`lan edildiyi⁸ və XVIII əsr Avropa inqilabında ilk təkan verildiyi yerlərdə əksinqilab «əvvəlki konstitusiyanın yaradıldığı vaxtlarda hökm sürmüş ideyaları» ləğv etməsi ilə sabit bir ardıcılıqla öyünməyə, «köləlik nicatverici bir tə`sisatdır, kapitalın əməyə münasibəti kimi böyük bir problemin əslində yeganə həllidir» deyə bildirməyə, insan üzərində mülkiyyəti həyasızcasına «yeni binanın təməl daşı»

e`lan etməyə başladı,—o zaman Avropa fəhlə sinfi dərhal,—centri-konfederatların işinə ali siniflərin fanatikcəsinə havadar çıxmasının onun üçün mənhus bir xəbərdarlıq olmasından daha əvvəl,—başla düşdü ki, quldarların qiyamı mülkiyyətin əməyə qarşı ümumi səlib yürüşü üçün bir həyəcan signalı kimi səslənəcəkdir, zəhmətkeşlərin müqəddəratı, onların gələcəyə olan ümidləri və hətta, keçmiş nailiyyətləri Atlantik okeanının o tayında gedən bu nəhəng müharibədə təhlükə altına alınmışdır. Buna görə də fəhlə sinfi pambıq böhranının⁹ onu düşar etdiyi məhrumiyyətlərə hər yerdə səbrlə dözürdü, hakimiyyət başında olanların quldarlıq xeyrinə yeritməyə çalışdıqları silahlı müdaxiləyə qarşı qızğın surətdə çıxış edirdi və Avropa ölkələrinin əksəriyyətində haqq iş uğrunda öz qanını axıtmışdı.

Nə qədər ki, Şimalın əsl siyasi qüvvəsi olan fəhlələr öz respublikalarını köləliyin murdarlamasına imkan verirdilər, nə qədər ki, razılığı soruşulmadan alınıb satılan zəncinin qarşısında ağ fəhlənin özünün özünü satmaq və özünə sahibkar seçmək kimi yüksək bir imtiyaza malik olması ilə öyünürdülər, onlar nə əsl əmək azadlığına nail olmaq, nə də öz avropalı qardaşlarının azadlıq mübarizəsinə kömək etmək iqtidarında deyildilər; lakin tərəqqi yolunda duran bu maneə indi vətəndaş müharibəsinin⁴ qanlı dalğası ilə silinib atılmışdır.

Avropa fəhlələri möhkəm inanırlar ki, Amerikada istiqlaliyyət uğrunda müharibə¹⁰ burjuaziyanın hökmranlığının təməlini qoyduğu kimi, Amerikada köləliyə qarşı müharibə də fəhlə sinfinin hökmranlığının başlanğıcını qoyacaqdır. Onlar gələcək dövrün müjdəsini bunda görürlər ki, öz ölkəsini əsarət altına alınmış irqin azadlığa çıxması və ictimai quruluşun dəyişdirilməsi uğrunda misilsiz döyüşlərdən keçirmək fəhlə sinfinin namuslu oğlu Avraam Linkolnun öhdəsinə düşmüşdür.

K.Marks tərəfindən 1864-cü il noyabrın 22-si ilə 29-u arasında yazılmışdır.

1865-ci il yanvarın 7-də «The Bee-Hive Newspaper»in 169-u nömrəsində dərc edilmişdir.

K.MARKS

PRUDON HAQQINDA

(I.B.ŞVEYTSERƏ MƏKTUB)¹

London, 24 yanvar 1865-ci il

Möhtərəm cənab!

Dünən aldığım məktubda Siz *Prudon* haqqında öz rə`yimi ətraflı bildirməyimi məndən tələb edirsiniz. Vaxtın çatışmaması mənə Sizin arzunuzu yerinə yetirməyə imkan vermir. Həm də onun əsərlərindən *heç biri* əlimdə yoxdur. Lakin Sizə kömək etməyə hazır olduğumu sübut etmək üçün mən tələsik qısaca bir qaralama yazdım. Siz bunu sonra tamamlaya bilərsiniz, buna

əlavələr edə bilərsiniz, bunu ixtisar edə bilərsiniz—bir sözlə, Siz bununla istədiyiniz hər bir şeyi edə bilərsiniz (Biz ən yaxşısı məktubu *heç bir dəyişiklik etmədən* buraxmağı münasib bildik. («Sosial-Demokrat» qəzeti¹² redaksiyasının qeydi)).

Prudonun ilk təcrübələri daha yadımda deyildir. Onun «*Ümumdünya dili*»¹³ haqqında şagirdlik əsəri göstərir ki, Prudon həll etmək üçün ən adi biliyi çatışmadığı məsələlərin həllinə nə qədər utanmazlıqla girişirdi.

Prudonun «*Mülkiyyət nədir?*» adlı ilk əsəri, şübhəsiz, onun ən yaxşı əsəridir. Bu əsər öz məzmununun yeniliyi ilə olmasa da, hər halda köhnəni yeni və ötkəm bir dillə söyləmək cəhətdən tam bir dövr yaratmışdı. Ona məlum olan fransız sosialistlərinin və kommunistlərinin əsərlərində «*propriete*» («mülkiyyət». *Red*), əlbəttə, nəinki müxtəlif cəhətlərdən tənqid edilmiş, habelə utopik şəkildə «*aradan qaldırılmışdı*». Feyerbax Hegelin yanında nə isə, Prudon da bu kitabı ilə Sen-Simon və Furyeyə nisbətən təxminən eyni vəziyyət almışdır. Hegelə nisbətən Feyerbax son dərəcə yoxsuldur. Lakin Hegeldən sonra Feyerbax tam bir dövr yaratdı, çünki xristian şüuruna xoş gəlməyən və tənqidin müvəffəqiyyətləri üçün mühüm olub Hegelin mistik bir *clair-obscur* (Dumanlıq. *Red*) içində saxladığı bəzi cəhətləri *birinci sıraya* qoymuşdur.

Belə demək mümkünsə, Prudonun bu əsərində hələ güclü bir üslub əzələri üstünlük təşkil edir. Həm də əsərdəki bu üslubu mən onun başlıca məziyyəti hesab edirəm. Görünür ki, Prudon ancaq köhnəni yenidən təsvir etdiyi yerlərdə də bu onun üçün müstəqil bir kəşfdir; dedikləri onun özü üçün yeni idi və bunu o yeni bir şey kimi qiymətləndirir. Siyasi iqtisadın «ən müqəddəs» cəhətləri üzərinə onun kəskin bir ötkəmliklə hücum etməsi, bayağı burjua düşüncəsini lağa qoyarkən onun işlətdiyi itiağıllı paradokslar, məhvedici tənqid, acı istehza, mövcud olanın iyrənciliyinə qarşı gah bir yerdə, gah da başqa bir yerdə özünü göstərən dərin və səmimi bir hiddət duyğusu, inqilabi inam—bütün bu keyfiyyətlər sayəsində «*Mülkiyyət nədir?*» kitabı oxucuları vəcdə gətirdi və ilk dəfə meydana çıxarkən güclü təsir bağışladı. Siyasi iqtisadın ciddi elmi tarixində bu kitab adı çəkilməyə çətin layiq olsun. Lakin bu cür gurultulu əsərlər nəfis ədəbiyyatda olduğu kimi, elmdə də öz rolunu oynayır. Məsələn, *Maltusun «Əhali haqqında»* adlı kitabını götürün. Bu kitab birinci nəşrində «*sensational pamphlet*»dən (gurultulu pamflet. *Red*) başqa bir şey deyildi və bundan əlavə, başdan-başa *ədəbiyyat oğurluğu* idi. Bununla belə, *insan nəsli haqqındakı bu iftira* nə qədər güclü bir təsir göstərdi!

Prudonun kitabı əlimdə olsaydı, bir neçə misalla onun ilk *yazı üslubunu* asanlıqla göstərmək olardı. O özü ən mühüm hesab etdiyi paraqraflarda *antinomiyaların* şərhində *Kantı* təqlid edir—Kant, o zaman Prudonun tərcümələr vasitəsi ilə tanış olduğu yeganə alman filosofu idi,—və belə bir müəyyən təsir oyanır ki, Kant üçün olduğu kimi, onun üçün də antinomiyaların həlli insan

zəkasından «*o tərəfdə*» olan, yə`ni onun öz zəkası üçün aydın olmadan qalan bir şeydir.

Bütün zahiri ifrat inqilabçılığa baxmayaraq, artıq «Mülkiyyət nədir?» əsərində ziddiyyətə təsadüf edilir: bir tərəfdən, Prudon cəmiyyəti fransız parsel kəndlisi (sonralar—*petit bourgeois* (xırda burjua. —Red)) baxışları prizmasından tənqid edir, digər tərəfdən də sosialistlərdən götürdüyü miqyası ona tətbiq edir.

Kitabın elə təkcə adı onun nöqsanlarını göstərirdi. Sual o dərəcədə yanlış şəkildə qoyulmuşdu ki, buna düzgün cavab vermək mümkün deyildi. *Antik «mülkiyyət münasibətlərini» feodal münasibətləri, feodal münasibətlərini isə «burjua» münasibətləri məhv etmişdi. Tarix özü beləliklə keçmiş mülkiyyət münasibətlərini tənqid etmişdi. Əslində Prudonda bəhs edilən şey mövcud müasir burjua mülkiyyəti idi. Mülkiyyət nədir?—sualına bu mülkiyyət münasibətlərinin məcmusunu, iradə münasibətləri olaraq bunların yuridik ifadəsi şəklində deyil, bunların real formasında, yə`ni istehsal münasibətləri olaraq əhatə edən «siyasi iqtisadın» ancaq tənqidi təhlili ilə cavab vermək olardı. Lakin Prudon bu iqtisadi münasibətlərin bütün məcmusunu ümumi yuridik bir «mülkiyyət», «*la propriete*» anlayışı ilə qarışdırdığına görə, hələ 1789-cu ildən əvvəl *Brissonun* eyni sözlərlə və bunun kimi bir əsərdə¹⁴—«*La propriete c'est le vol*»da («Mülkiyyət oğurluqdur». Red)—verdiyi cavab çərçivəsindən kənara çıxmağa da bilməzdi.*

Bundan olsa-olsa ancaq belə bir nəticə çıxır ki, «oğurluq» haqqındakı burjua-yuridik anlayışları burjuanın özünün «*düzlüklə*» əldə etdiyi gəlirinə də tətbiq edilə bilər. Digər tərəfdən, mülkiyyətin zorakılıqla pozulması olmaq e`tibarı ilə «oğurluq» mülkiyyəti nəzərdə tutduğuna görə, Prudon əsl burjua mülkiyyəti haqqında onun özü üçün aydın olmayan hər cür əllaməlik içərisində dolaşmışdır.

1844-cü ildə Parisdə olduğum zaman Prudonla aramızda şəxsi münasibət əmələ gəlmişdi. Burada bunu ona görə xatırladıram ki, onun, əmtəələri saxtalaşdırmasının, ingilislərin dediyi kimi, «*sophistication*»unun təqsirinin bir hissəsi müəyyən dərəcəyə qədər mənim də üzərimə düşür. Çox zaman gecələr sübhə qədər davam edən uzun mübahisələr zamanı mən ona, özü üçün çox zərərli olaraq, Hegelçilik sirayət etdirmişdim, lakin o, alman dilini bilmədiyinə görə, Hegelçiliyi lazımınca öyrənmə bilmədi. Mənim başladığım işi mən Parisdən sürgün ediləndən sonra c. *Karl Qrün* davam etdirmişdi. Alman fəlsəfəsi müəllimi olmaq e`tibarı ilə onun məndən belə bir üstünlüyü də var idi ki, özü həmin fəlsəfəni qətiyyənlə anlamırdı.

Özünün ikinci böyük əsəri olan «*Yoxsulluq fəlsəfəsi və i.a.*» hələ çıxmamışdan az əvvəl Prudon özü mənə bu barədə çox müfəssəl bir məktubda xəbər vermişdi, həmin məktubda həmçinin bu sözlər də var idi: «*J'attends ferulecritique*» (Sizin ciddi tənqidinizi gözləyirəm. Red). Doğrudan da, bu tənqid tezliklə onun üzərinə yağdırıldı (mənim «*Fəlsəfə yoxsulluğu və i.a.*»

kitabımda. *Paris, 1847*(K.Marks. Fəlsəfə yoxsulluğu. Azərnəşr. 1975. *Red*)), həm də elə bir şəkildə ki, bizim dostluğumuza həmişəlik son qoydu.

Burada deyilənlərdən Siz görürsünüz ki, Prudonun «*Yoxsulluq fəlsəfəsi, yaxud iqtisadi ziddiyyətlər sistemi*» adlı kitabında «*Mülkiyyət nədir?*» sualına o əslində ilk dəfə cavab vermişdi. Doğrudan da, Prudon ancaq özünün birinci kitabı çıxdıqdan sonra öz iqtisadi məşğələlərinə başlamışdı; o kəşf etmişdi ki, irəli sürdüyü suala *söyüşlə* deyil, ancaq müasir «*siyasi iqtisadın*» *təhlili* ilə cavab vermək olar. Eyni zamanda da o, iqtisadi kateqoriyalar sistemini dialektik şəkildə şərh etməyə təşəbbüs etmişdi. *Kantın* həlledilməz «*antinomiyaları*» əvəzində indi inkişaf vasitəsi olaraq *Hegel* «*ziddiyyəti*» meydana çıxmalı idi.

Onun iki cildlik qalın əsərinin tənqidini Siz mənim cavab əsərimdə taparsınız. Mən orada yeri gəlmişkən bunu da göstərmişəm ki, Prudon elmi dialektikanın sirrini nə qədər az başa düşmüşdür və digər tərəfdən, *iqtisadi kateqoriyalarda maddi istehsalın müəyyən inkişaf pilləsinə uyğun gələn tarixi istehsal münasibətlərinin nəzəri ifadələrini* görmək əvəzində, bunları mənasız bir şəkildə əzəldən mövcud olan *əbədi ideyalara* çevirməklə spekulativ fəlsəfənin illüziyalarına nə dərəcədə şərik olur və belə dolayı bir yolla necə yenidən burjua iqtisadi nöqteyi-nəzərinə qayıdır («*Mövcud münasibətlərin—burjua istehsal münasibətlərinin—təbii münasibətlər olduğunu* deməklə iqtisadçılar belə demək istəyirlər: bu münasibətlər məhz elə münasibətlərdir ki, həmin münasibətlər şəraitində sərvət istehsalı və məhsuldar qüvvələrin inkişafı təbiət qanunlarına uyğun olur. Deməli, bu münasibətlərin özü zamanın təsirindən asılı olmayan *təbii qanunlardır*. Bunlar cəmiyyəti həmişə idarə etməli olan *əbədi qanunlardır*. Beləliklə, indiyədək tarix var idi, indi isə daha yoxdur» (bax: mənim əsərimdə səh. 113). (K.Marks. Fəlsəfə yoxsulluğu, səh. 87. *Red*)).

Sonra mən bunu da göstərirəm ki, Prudon tənqid etməyə girişdiyi «*siyasi iqtisada*» nə qədər kifayət etməz dərəcədə, bəzən sadəcə bir şagird qədər az bələddir və necə utopistlərlə birlikdə o da tarixi hərəkətin, *azadlıq* üçün özü *maddi şərait* yaradan hərəkətin tənqidi surətdə dərk edilməsini elmin mənbəyi etmək əvəzində «*elm*» deyilən elə bir şeyin dalınca qaçır ki, onun vasitəsi ilə «*ictimai məsələnin həlli*» üçün apriori (əvvəlcədən, təcrübəyədək, mücərrəd mülahizələri əsas tutaraq. *Red*) formul icad etmək mümkün olsun. Xüsusilə də orada hər şeyin əsası—*mübadilə dəyəri* haqqında Prudonun anlayışlarının nə qədər tutqun, yanlış və yarımçıq bir şəkildə qaldığı göstərilmişdir; buna görə də Prudon *Rikardonun* dəyər nəzəriyyəsinin utopik şəkildə şərh edilməsini yeni elmin əsası hesab edir. Onun ümumi nöqteyi-nəzəri haqqında mülahizəmi mən bu sözlərlə xülasə edirəm:

«Hər bir iqtisadi münasibətin öz yaxşı və pis tərəfi vardır—bu elə bir yeganə nöqtədir ki, burada c. Prudon dediyindən dönmür, yaxşı tərəfi, onun fikrincə,

iqtisadçılar meydana qoyurlar; pis tərəfi sosialistlər ifşa edirlər. İqtisadçılardan o, əbədi iqtisadi münasibətlərin zəruriliyinə inamı götürür; sosialistlərdən—elə bir illüziyanı götürür ki, buna əsasən onlar yoxsulluqda (köhnə cəmiyyəti yıxacaq dağıdıcı, inqilabi cəhət görmək əvəzində (mö`tərizəyə alınmış sözləri Marks bu məqalədə əlavə etmişdir. *Red*)) ancaq yoxsulluq görürlər. O bunların hər ikisi ilə razılaşır, həm də bu zaman elmin nüfuzuna əsaslanmağa çalışır. Elm isə onun təsəvvüründə nə isə bir elmi formulun cılız ölçülərindən ibarət olur; o, daim formullar ardınca qaçmaqdadır. Bax buna görə də c. Prudon xəyal edir ki, həm siyasi iqtisadın, həm də kommunizmin tənqidini vermişdir; əslində o bunların hər ikisindən aşağıdır. İqtisadçılardan aşağıdır—ona görə ki, e`cazkar formula malik filosof olmaq e`tibarı ilə o özünü sırf iqtisadi təfərrüatla məşğul olmaq zərurətindən xilas olmuş hesab edir; sosialistlərdən aşağıdır—ona görə ki, onun—heç olmazsa nəzəri surətdə—burjua görüş dairəsindən yüksəyə qalxmaq üçün nə mərdliyi, nə də uzaqgörənliyi çatışmır...

O bir elm qəhrəmanını kimi burjuvalardan və proletarlardan yüksəkdə cövlan etmək istəyir, lakin kapitalla əmək arasında, siyasi iqtisadla kommunizm arasında daim tərəddüd edən ancaq *xırda burjua* olur»(Yenə orada, səh. 119, 120. (*K Marks. Fəlsəfə yoxsulluğu*, səh. 91. *Red*)).

Bu hökm nə qədər sərt olsa da, mən indi də bunun hər bir kəlməsinə qol çəkirəm. Lakin bunu da unutmamalıdır ki, mən Prudonun kitabını *petit bourgeois* sosializminin məcəlləsi e`lan edib bunu nəzəri cəhətdən sübut etdiyim bir zamanda iqtisadçılar, onlarla da birlikdə sosialistlər Prudona qəddar ifrat inqilabçı kimi lə`nət yağdırırdılar. Elə buna görədir ki, mən sonralar da heç bir zaman öz səsimi onun inqilaba «*xəyanətindən*» dəm vuranların səsinə qoşmamışam. Lap əvvəldən həm başqaları, həm də özü tərəfindən yanlış başa düşülən bu adam özünə bağlanan əsassız ümidləri doğrultmamışsa, bu onun təqsiri deyildir.

«*Mülkiyyət nədir?*» əsərinin əksinə olaraq, «*Yoxsulluq fəlsəfəsi*»ndə Prudon üslubunun bütün nöqsanları çox əlverişsiz bir şəkildə nəzərə çarpır. Üslubu başdan-başa, fransızların dediyi kimi, *ampoule*-dir (təmtəraqlıdır. *Red*). Alman fəlsəfə üslubu kimi qələmə verilən gurultulu spekulyativ cəfəngiyat, qallara məxsus ağıl kəskinliyi onun imdadına çatmadığı hər yerdə meydana çıxır. Lovğalıq, bazarlardakı çığırqan tə`rifləmə dili, xüsusilə də saxta «elm» ilə öyünmək və onun haqqında səmərəsiz boşboğazlıq lap adamın qulağını deşir. Onun birinci əsərindəki səmimi hərarət burada, müəyyən yerlərdə, müntəzəm olaraq həyəcanlı, coşğun ibarələrlə əvəz edilir. Həm də məktəb təhsili görməyib öz alimliyi ilə aciz və iyrənc şəkildə özünü gözə soxmağa cəhd edən bu adam, məktəb təhsili görməyib öz təfəkkür orijinallığı və müstəqilliyi ilə lovğalanmaq kimi anadangəlmə xasiyyəti artıq sarsımış olan bu adam, elm sahəsindəki bu *parvenu* (bambılı. *Red*) belə xəyal edir ki, özünə xas olmayan və əsla malik olmadığı bir şeylə öyünməlidir. Üstəlik bu *xırda burjua*

psixologiyalı adam, fransız proletariatının hərəkətində oynadığı əməli rol üçün hörmət edilməyə layiq olan *Kabe* kimi bir adamın üzərinə əsla düzgün olmayan bir şəkildə, ədəbsiz, kobud, ağılsız, səthi bir şəkildə hücum edir; lakin o, məsələn, *Dünuaye* ilə çox nəzakətli rəftar edir (axı o hər halda «dövlət məşvərətçisidir»), hərçənd bu Dünuayenin bütün qiyməti, öz qalın və dözülməz dərəcədə darıxdırıcı üç cildlik əsərində¹⁵ gülünc bir ciddiliklə riqorizm tətbiq etməsindədir, bunu isə Helvetsi belə səciyyələndirmişdir: „*On veut que les malheureux soient parfaits*”. (Bədbəxtlərdən kamillik tələb edirlər).

Fevral inqilabı¹⁶ Prudon üçün doğrudan da tamamilə yersiz oldu, axı o, həmin inqilabdan cəmi bir neçə həftə əvvəl qəti sübut etmişdi ki, «*inqilablar dövrü*» həmişəlik keçib getmişdir. Prudonun Milli məclisdəki çıxışı baş verən bütün hadisələri nə qədər az başa düşdüyünü göstərsə də, hər cür tərifə layiqdir¹⁷. İyun üsyanından¹⁸ sonra bu çıxış böyük bir mərdlik idi. Bundan əlavə, onun çıxışının belə bir müsbət nəticəsi oldu ki, c. Tyer Prudonun təklifləri əleyhinə söylədiyi və sonra ayrıca bir kitabça şəklində nəşr edilən nitqində¹⁹ fransız burjuaziyasının bu mə'nəvn rüknü üçün nə qədər miskin bir uşaq katexizisinin dayaq olduğunu bütün Avropaya sübut etdi. C-b Tyerə nisbətən Prudon doğrudan da ən qədim bir nəhəng dərəcəsinə çatırdı.

«*Gredit gratuit*»in (*həvayı kreditin. Red*) və buna əsaslanan «*xalq bankının*» («*banque du peuple*») ixtira edilməsi c. Prudonun son iqtisadi «*igidliliklərindəndir*». Mənim «*Siyasi iqtisadın tənqidinə dair*» adlı kitabımda, *1-ci buraxılış*, Berlin 1859, (səh. 59–64) sübut edilir ki, burjua «*siyasi iqtisadının*» əsas ünsürlərini, yə'ni *əmtəələrin pula* münasibətini Prudonun bilməməsi onun baxışlarının nəzəri əsası üçün mənbə olmuşdur, daha köhnə olub daha yaxşı işlənmiş layihələrin sadəcə təkrar edilməsi isə bu əsas üçün əməli üstqurum olmuşdur. Kreditin,–məsələn, XVIII əsrin əvvəllərində, sonra da yenidən XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə olduğu kimi, əmlakın bir sinfin əlindən digər sinfin əlinə keçməsinə kömək etdiyi,–müəyyən iqtisadi və siyasi şəraitdə proletariatın azad olmasının sür'ətlənməsinə kömək edə biləcəyi tamamilə şübhəsizdir və öz-özünə aydındır. Lakin *faiz gətirən kapitalı kapitalın başlıca forması* hesab etmək kreditin xüsusi bir tətbiqini, faizin xəyali ləğv edilməsini ictimai dəyişikliyin əsasına çevirməyə çalışmaq başdan-başa *meşşan* fantaziyasıdır. Doğrudan da biz görürük ki, hələ *on yeddinci əsr ingilis xırda burjuaziyasının iqtisadçı ideoloqları* həmin fantaziyanı ətraflı surətdə inkişaf etdirirdilər. Faiz gətirən kapital haqqında Prudonun Bastia ilə mübahisəsi (1850-ci il)²⁰ «*Yoxsulluq fəlsəfəsi*»ndən xeyli aşağıda durur. O elə bir dərəcəyə çatır ki, hətta Bastia da onu əzə bilir və əleyhdarı ona hər dəfə zərbə vurduqda, o gülünc bir şəkildə qəzəblənir.

Bir neçə il bundan əvvəl Prudon, gərək ki, Lozanna hökumət dairələri tərəfindən e'lan edilən müsabiqə üçün «*Vergilər*» haqqında bir əsər yazmışdı.

Burada dahiliyin son izləri də aradan qalxır və yalnız *petit bourgeois tout pur* (xalis xırda burjua. *Red*) qalır.

Prudonun siyasi və fəlsəfi əsərlərinə gəldikdə, bütün bunlarda da iqtisadi əsərlərindəki eyni ziddiyyətli, ikili xarakter özünü göstərir. Həm də bunların xalis yerli–ancaq Fransa üçün əhəmiyyəti vardır. Lakin fransız sosialistləri XVIII əsr burjua volterçiliyinə və XIX əsr alman allahsızlığına nisbətən dindarlığa özlərinin üstünlük əlaməti kimi baxmağı münasib hesab etdikləri bir zamanda din, kilsə və i.a. üzərinə Prudonun hücumları Fransa şəraitində böyük bir xidmət idi. Əgər Böyük Pyotr rus barbarlığına barbarlıqla qalib gəlmişdisə, Prudon da fransız ibarəçiliyinə ibarəçiliklə qalib gəlmək üçün özündən asılı olan hər bir şeyi etmişdir.

Onun «*Dövlət çevrilişi*» haqqındakı kitabı sadəcə pis bir əsər deyil, açıqca alçaqlıq hesab edilməlidir, lakin bu alçaqlıq onun xırda burjua nöqteyi-nəzərinə tamamilə uyğun gəlir; burada o, Lui Bonapart qarşısında əzilib-büzülür və doğrudan da, onu fransız fəhlələri üçün məqbul göstərməyə çalışır; onun *Polşa* əleyhinə son əsəri²¹ də belədir, burada o, çarın xoşuna gəlmək üçün bir axmaq həyasızlığı göstərir.

Prudonu çox zaman *Russo* ilə müqayisə edirdilər. Belə bir müqayisədən daha səhv şey ola bilməz. O daha çox *Nik. Lengeyə* bənzəyir, lakin Lengenin «*Mülki qanunlar nəzəriyyəsi*» adlı kitabı istə`dadlı bir əsərdir.

Prudon öz təbiəti e`tibarı ilə dialektikaya meyl göstərirdi. Lakin əsl elmi dialektikanı heç bir zaman başa düşmədiyinə görə sofistikadan irəli gedə bilməmişdir. Bu əslində onun xırda burjua nöqteyi-nəzəri ilə əlaqədər idi. Tarixçi *Raumer* kimi xırda burjua da «bir tərəfdən» ilə «digər tərəfdən» ifadələrindən ibarətdir. O öz iqtisadi mənafeyində, *buna görə* həmçinin öz siyasətində də, öz, dini, elmi və bədii görüşlərində belədir. O öz əxlaqında belədir, *in everything* (hər şeydə. *Red*) belədir. O, təcəssüm etmiş bir ziddiyyətdir. Həm də o, Prudon kimi, iti ağıllı bir adamdırsa, öz ziddiyyətləri ilə oyunbazlıq etməyə və bunları, şəraitə görə, gözlənilməz, çığırqan, bə`zən biabırçı, bə`zən də parlaq paradokslara çevirməyə tezliklə adət edir. Elmdə fırldaqçılıqla siyasi uyğunlaşma belə bir nöqteyi-nəzərlə qırılmaz sürətdə əlaqədardır. Bu cür həriflərdə həvəs doğuran bircə səbəb qalır ki, bu da onların *şöhrətpərəstliyidir*; bütün *şöhrətpərəst* adamlar kimi, onlar ancaq bircə dəqiqəlik müvəffəqiyyəti, gurultu qoparmağı düşünürlər. Həm də bu zaman, məsələn, Russonu mövcud hakimiyyətlə hər cür, hətta zahiri sazişdən həmişə qoruyan sadə bir mə`nəvi nəzarət labüd sürətdə aradan qalxır.

Ola bilər gələcək nəsil Fransa tarixinin bu yaxın keçmişdəki dövrünü səciyyələndirərkən desin ki, Lui Bonapart bu dövrün Napoleonu, Prudon isə onun Russo-Volteri olmuşdur.

İndi isə mən bu adamın vəfatından bu qədər, az bir zaman keçəndən sonra mərhumun hakimi rolunu oynamağa məni məcbur etmənin mə`suliyyətini tamamilə Sizin üzərinizə qoyuram.

Sizə hörmət edən *Karl Marks*

1865-ci il 24 yanvarda yazılmışdır.

«Social-Demokrat» qəzetinin 1, 3 və 5 fevral 1865-ci ildə çıxan 16, 17 və 18-ci №-lərində dərc edilmişdir.

K.MARKS

ƏMƏK HAQQI, QIYMƏT VƏ MƏNFƏƏT²²

İLK QEYDLƏR

Vətəndaşlar!

İcazə verin, əsl məsələyə keçməzdən əvvəl, bir neçə ilk qeyd edim.

Hazırda kontinentdə əsl tə`til yoluxması hökm sürür və əmək haqqının artırılması tələbi ümumi bir hal olmuşdur. Bu məsələ bizim konqresimizdə müzakirə ediləcəkdir²³. Sizin, Beynəlxalq Birlik başında duranların bu mühüm məsələdə möhkəm fikri olmalıdır. Buna görə də mən, hətta sizin səbrinizi ciddi imtahana çəkməli olsam da, bu məsələni əsaslı surətdə nəzərdən keçirməyi özümə borc bilirəm.

İkinci ilk qeydi vətəndaş Ueston haqqında etməliyəm. O, fəhlə sinfinin mənafeyinə uyğun hərəkət etdiyini zənn edərək, özünə də mə`lum olduğu kimi, fəhlə sinfi içərisində əsla bəyənilməyən baxışları yalnız sizin qarşınızda şərh etmək deyil, hətta camaat qarşısında da müdafiə etmişdir. Göstərilən belə bir mə`nəvi mərdliyə hər birimiz dərin hörmətlə yanaşmalıyıq. Mən ümidvaram ki, mə`ruzəmin çox kəskin olduğuna baxmayaraq, mə`ruzə qurtardıqdan sonra vətəndaş Ueston görəcəkdir ki, zənnimcə, onun tezislərinin əsasını təşkil edən düzgün fikrə mən şərikəm, hərçənd bu tezisləri mən indiki şəkildə nəzəri cəhətdən yanlış, əməli cəhətdən isə təhlükəli hesab edirəm.

İndi bilavasitə bizi maraqlandıran məsələyə keçirəm.

1. İSTEHSAL VƏ ƏMƏK HAQQI

Əslində, vətəndaş Uestonun dəlilləri iki ilk şərtə əsaslanır:

1) *milli məhsul kütləsi nə isə dəyişməz bir şeydir*, sabit miqdardır və ya, riyaziyyatçının deyəcəyi kimi, *sabit* kəmiyyətdir.

2) *real əmək haqqının məbləği*, yə`ni satın alına biləcək əmtəələrin miqdarı ilə ölçülən əmək haqqının məbləği *dəyişməz* məbləğdir, *sabit* kəmiyyətdir.

Lakin onun birinci iddiası açıqca yanlışdır. Siz bilirsiniz ki, məhsulun dəyəri və kütləsi ildən-ilə artır, milli əməyin məhsuldar qüvvəsi yüksəlir, getdikcə artan bu məhsulun tədavülü üçün lazım gələn pulun miqdarı isə daim dəyişilir. Bütün bir il üçün və bir-biri ilə müqayisə edilən müxtəlif illər üçün doğru olan

şey, ilin ayrıca götürülən hər bir günü üçün də doğrudur. Milli məhsulun kütləsi, və ya kəmiyyəti, daim dəyişilir. Bu kəmiyyət *sabit* deyil, *dəyişən* kəmiyyətdir və,—hətta əhalinin sayca dəyişilməsini bir yana qoysaq belə,—bu kəmiyyət, *kapital yığımında və əməyin məhsuldar qüvvəsində* daim baş verən dəyişikliklərə görə dəyişilən kəmiyyət olmalıdır. Tamamilə doğrudur ki, günlərin birində *əmək haqqının ümumi səviyyəsi yüksəlmiş* olsaydı, bu yüksəlişin sonrakı nəticələri necə olursa-olsun, *özlüyündə* bu yüksəliş məhsul kütləsində dəyişikliyə *bilavasitə* səbəb olmazdı. Bu yüksəliş ilk zamanlar mövcud vəziyyətdən irəli gəlirdi. Lakin əmək haqqı yüksəlməzdən *əvvəl* milli məhsul *sabit* kəmiyyət deyil, *dəyişən* kəmiyyət idisə, əmək haqqı yüksələndən *sonra* da *sabit* kəmiyyət deyil, *dəyişən* kəmiyyət olaraq qalacaqdır.

Lakin fərz edək ki, milli məhsul kütləsi *dəyişən* kəmiyyət deyil, *sabit* kəmiyyətdir. Dostumuz Uestonun məntiqi bir nəticə hesab etdiyi şey, hətta bu halda da quru bir iddiadan başqa bir şey olmazdı. Əgər bizə müəyyən bir ədəd, məsələn, 8 ədədi verilmişsə, bu ədədin *mütləq* hədləri onun hissələrinin *öz nisbi* hədlərini dəyişməsinə mane olmur. Əgər mənfəət 6-ya, əmək haqqı isə 2-yə bərabədirsə, əmək haqqı artıb 6, mənfəət isə azalıb 2 ola bilər, lakin ümumi yekun yenə də 8-ə bərabər qalar. Deməli, məhsul kütləsinin *sabit* qalması faktı əsla əmək haqqı məbləğinin də *sabit* qaldığını göstərə bilməz. Bəs bu halda dostumuz Ueston əmək haqqı məbləğinin dəyişilməyib olduğu kimi qaldığını necə sübut edir? O bunu sübut deyil, ancaq iddia edir.

Onun bu iddiası ilə hətta razılaşsaq da, onda bu iddia hər iki istiqamət üçün doğru olmalıdır, halbuki vətəndaş Ueston bunu yalnız bir istiqamətdə təsir göstərməyə vadar edir. Əmək haqqı məbləği *sabit* kəmiyyətdirsə, onu nə yüksəltmək olar, nə də aşağı salmaq. Deməli, fəhlələr əmək haqqının müvəqqəti yüksəldilməsinə çalışmaqda yersiz hərəkət edirlərsə, onda kapitalistlər də əmək haqqını müvəqqəti aşağı salmağa çalışmaqda eyni dərəcədə yersiz hərəkət edirlər. Dostumuz Ueston inkar etmir ki, fəhlələr müəyyən şəraitdə kapitalistləri əmək haqqını yüksəltməyə vadar edə *bilərlər*: lakin Ueston əmək haqqı məbləğini öz təbiətinə görə *sabit* bir kəmiyyət kimi təsəvvür etdiyinə görə, onun fikrincə, bunun ardınca əks-təsir baş verməlidir. Digər tərəfdən, Ueston bunu da bilir ki, kapitalistlər əmək haqqını zorakılıqla aşağı sala *bilərlər* və həqiqətdə daim onu aşağı salmağa çalışırlar. Əmək haqqının *sabitliyi* prinsipinə görə, həmin halda da əvvəlki halda olduğu dərəcədə əks-təsir baş verməlidir. Deməli, fəhlələr əmək haqqının aşağı salınması cəhdlərinə və ya əmək haqqının fe'lən aşağı salınmış olmasına qarşı əks-təsir göstərməklə düzgün hərəkət edirlər. Deməli, onlar *əmək haqqının yüksəldilməsinə* çalışdıqları halda da düzgün hərəkət edirlər, çünki əmək haqqının aşağı salınmasına göstərdlən hər bir *əks-təsir* onun yüksəldilməsinə yönəldilən təsir deməkdir. Beləliklə, vətəndaş Uestonun özünün irəli sürdüyü

prinsipə, yə`ni *əmək haqqının sabitliyi* prinsininə əsasən, fəhlələr müəyyən şəraitdə birləşib əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda mübarizə etməlidirlər.

Əgər vətəndaş Ueston bu nəticəni rədd edirsə, bu nəticənin əsasını təşkil edən ilk şərtədən də əl çəkməlidir. Bu halda o, əmək haqqı məbləğinin *sabit kəmiyyət* olmasından danışmayıb deməlidir ki, hərçənd əmək haqqının məbləği *yüksələ* bilməz və yüksəlməməlidir, lakin kapital əmək haqqını aşağı salmaq istəyən kimi *aşağı* düşə bilər və düşməlidir. Əgər kapitalist, sizə ət əvəzinə kartof, buğda əvəzinə yulaf yedirtmək fikrinə düşsə, siz onun bu iradəsini siyasi iqtisadın qanunu kimi qəbul edib tabe olmalısınız. Əgər bir ölkədə əmək haqqının səviyyəsi başqa bir ölkədəkindən yüksəkdirsə, məsələn, Birləşmiş Ştatlarda İngiltərədəkindən yüksəkdirsə, siz əmək haqqının səviyyələri arasındakı bu fərqi səbəbini amerikan kapitalistinin arzusu ilə ingilis kapitalistinin arzusu arasındakı fərqlə izah etməlisiniz,—aydındır ki, belə bir üsul nəinki iqtisadi hadisələrin, habelə bütün başqa hadisələrin də öyrənilməsini son dərəcə sadələşdirədi.

Lakin biz hətta bu halda da soruşa bilərik: *nə səbəbə* amerikan kapitalistinin arzuları ingilis kapitalistinin arzularından fərqlidir? Bu suala cavab vermək üçün isə, biz *arzular* aləmindən kənara çıxmalı olardıq. Keşik deyə bilərik ki, guya allahın Fransada istədiyi şey başqa, İngiltərədə istədiyi şey başqadır. Əgər mən bu arzuların nə üçün iki cür olduğunu izah etməsini keşikdən tələb etsəm, o heç də utanmayıb deyə bilər ki, allahın Fransada bir arzusu, İngiltərədə isə başqa bir arzusu vardır. Lakin aydındır ki, dostumuz Ueston hər cür şüurlu fikir yeridilməsini tamamilə inkar edən bu cür dəlillərə əl atmaz. Əlbəttə, kapitalist mümkün qədər çox götürmək *arzusundadır*. Lakin bizim vəzifəmiz onun *arzuları* haqqında fikir yeritmək deyil, onun *qüvvəsini, bu qüvvənin hədlərini və bu hədlərin xarakterini* tədqiq etməkdir.

2. İSTEHSAL, ƏMƏK HAQQI, MƏNFƏƏT

Vətəndaş Uestonun bizə oxuduğu məruzədəki fikirlər bir qoz qabığına yerləşirdi.

Onun yeritdiyi bütün mühakimələr bundan ibarət idi: əgər fəhlə sinfi kapitalistlər sinfini pulla 4 şilling əvəzinə 5 şilling əmək haqqı verməyə məcbur edərsə, kapitalist əmtəə şəklində fəhlələrə 5 şillinglik dəyər əvəzinə 4 şillinglik dəyər qaytaracaqdır. Bu halda fəhlə sinfi əmək haqqı yüksəldilməzdən əvvəl 4 şillingə aldığı şeyə indi 5 şilling verməyə məcbur olardı. Bu nəyə görə belə olmalıdır? Nəyə görə kapitalist cəmi 4 şillinglik dəyəri 5 şillingə verir? Ona görə ki, əmək haqqının məbləği sabit olaraq müəyyən edilmişdir. Bəs nəyə görə əmək haqqının məbləği 4 şilling dəyərində olan əmtəə ilə müəyyən edilmişdir? Nəyə görə 3 və ya 2 şilling dəyərində olan əmtəə ilə, yaxud başqa bir məbləğlə müəyyən edilməmişdir? Əgər əmək haqqı məbləğinin hədləri nə kapitalistin iradəsindən, nə də fəhlənin iradəsindən asılı

olmayan bir iqtisadi qanunla müəyyən edilməşdirsə, onda vətəndaş Ueston əvvəlcə bu qanunu şərh və sübut etməli idi. Sonra, o, sübut etməli idi ki, hər bir müəyyən zamanda fe'lən verilmiş olan əmək haqqının məbləği həmişə zəruri əmək haqqının məbləğinə tamamilə uyğun gəlir və bundan heç bir zaman kənara çıxmır. Digər tərəfdən, əgər əmək haqqı məbləğinin mövcud hədləri *bir tək* kapitalistin *iradəsindən* və ya onun tamahkarlığı həddindən asılıdırsa, onda bu—ixtiyari hədlərdir, bunda zəruri heç bir şey yoxdur, bu hədlər kapitalistin iradəsi *ilə* dəyişilə bilər və buna görə onun iradəsi *əleyhinə* də dəyişilə bilər.

Vətəndaş Ueston öz nəzəriyyəsini belə bir misalla şərh etmişdir: əgər bir kasada müəyyən miqdar adam üçün müəyyən qədər şorba varsa, qaşıqların böyüdülməsindən şorbanın miqdarı arta bilməz. İcazənizlə deyə bilərdim ki, bu misal mənə olduqca bayağı (cinasdır: «spoon»—«qaşıq», «sadələvh», «spoony»—«səfeh», «bayağı» deməkdir. *Red*) görünür. Bu, mənə Meneni Aqrippanın etdiyi müqayisəni bir qədər xatırlatdı. Roma plebeyləri Roma patrisilərinə qarşı qiyam qaldırdıqları zaman patrisi Aqrippa onlara demişdi ki, dövlət vücudunun üzvləri olan plebeylər öz qidalarını bu vücudun mə'dəsi olan patrisilərdən alırlar. Lakin Aqrippa sübut edə bilməmişdi ki, bir adamın mə'dəsini doldurmaqla başqa bir adamın üzvlərini qidalandırmaq olar. Vətəndaş Ueston da unutmuşdur ki, fəhlələrin öz qabaqlarındakı kasadan yedikləri şorba milli əməyin bütün məhsulundan ibarətdir və kasadan çox yemək götürmələrinə mane olan şey, kasanın kiçikliyi və içindəki yeməyin azlığı deyil, yalnız qaşıqlarının çox xırda olmasıdır.

Kapitalist nə kimi bir hiylə vasitəsilə 4 şillinglik dəyəri 5 şillingə verə bilər? Satdığı əmtənin qiymətini yüksəltməklə. Lakin əmtəə qiymətlərinin yüksəldilməsi və ya daha ümumi şəkildə desək, əmtəə qiymətlərinin dəyişdirilməsi, əmtəə qiymətlərinin özü, ancaq kapitalistin iradəsindənmi asılıdır? Yoxsa, əksinə, bu iradənin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait lazımdır? Əgər belə bir şərait tələb olunmursa, onda bazar qiymətlərinin qalxıb enməsi, bu qiymətlərin arasы kəsilmədən dəyişilməsi həlledilməz bir tapmaca olur.

Əgər biz belə fərz edirik ki, əməyin məhsuldar qüvvəsində, nə tətbiq edilən kapital və əməyin miqdarında, nə də məhsulların dəyərinə qiymət vermək üçün istifadə edilən pulun dəyərində heç bir dəyişiklik əmələ gəlməmiş və *yalnız əmək haqqının səviyyəsi dəyişilmişdir*, onda *əmək haqqının yüksəlməsi əmtəələrin qiymətlərinə* necə tə'sir göstərə bilər? Bu yüksəlişin əmtəə qiymətlərinə tə'sir göstərməsinə səbəb yalnız odur ki, bu əmtəələrə olan tələblə onların təklifi arasındakı həqiqi nisbətə tə'sir göstərir.

Tamamilə doğrudur ki, bütövlükdə götürülən fəhlə sinfi öz gəlirini *ən zəruri şeylərə* sərf edir və etməyə məcburdur. Buna görə də əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişi adətən, *ən zəruri şeylərə* olan tələbin artmasına və, deməli, onların *bazar qiymətlərinin* qalxmasına səbəb olur. Bu şeyləri istehsal edən

kapitalistlər, verdikləri əmək haqqının yüksəlməsinin əvəzini, öz əmtəələrinin bazar qiymətlərini yüksəltməklə çıxarırlar. Bəs ən zəruri şeylər istehsal *etməyən* başqa kapitalistlərin işi necə olur? Güman etməyin ki, bu cür kapitalistlər azdır. Əgər nəzərə alsanız ki, milli məhsulun üçdə iki hissəsini əhalinin beşdə bir hissəsi istehlak edir,—nümayəndələr palatasının bir üzvü bu yaxında hətta iddia edirdi ki, milli məhsulun üçdə iki hissəsini əhalinin ancaq yeddidə bir hissəsi istehlak edir,—onda bilərsiniz ki, milli məhsulun nə qədər böyük bir hissəsi zinət şeyləri şəklində istehsal edilməli və ya bu şeylərə *mübadilə olunmalı* və ən zəruri şeylərin nə qədər böyük bir hissəsi nökörlərə, atlara, pişiklərə və i.a. xərclənib israf edilməlidir. Təcrübədən bildiyimiz kimi, ən zəruri şeylərin qiymətləri qalxdıqda bu israfçılıq həmişə xeyli məhdud olur.

Deməli, ən zəruri şeylər istehsal *etməyən* kapitalistlərin vəziyyəti necə olacaqdır? Onlar əmək haqqının ümumi yüksəlişi nəticəsində *mənfəət normasının aşağı düşməsinin* əvəzini *öz əmtəələrinin qiymətini yüksəltməklə* çıxara bilməyəcəklər, çünki bu əmtəələrə olan tələb artmayacaqdır. Onların gəliri azalacaq və həm də onlar bu azalan gəlirdən, bahalaşan eyni qədər ən zəruri şeylər üçün daha çox pul verməli olacaqlar. Bundan əlavə. Onların gəliri azalacağına görə, zinət şeylərinə xərclərini azaltmalı olacaqlar, beləliklə, qarşılıqlı surətdə bir-birinin əmtəələrinə olan tələbləri də azalacaqdır. Bu tələbin azalması nəticəsində onların əmtəələrinin qiyməti aşağı düşəcəkdir. Deməli, sənayenin bu sahələrində *mənfəət norması*, təkcə əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişinin tə`siri nəticəsində deyil, həmçinin əmək haqqının ümumi yüksəlişi, ən zəruri şeylər qiymətinin qalxması və zinət şeyləri qiymətinin düşməsi kimi hadisələrin birgə tə`siri nəticəsində də *aşağı düşəcəkdir*.

Müxtəlif sənaye sahələrindəki kapitalların *mənfəət normaları arasında bu fərqi* nə kimi nəticələri olacaqdır? Əlbəttə, bu nəticələr də müxtəlif istehsal dairələrinin *orta mənfəət normalarında* hər hansı bir səbəb üzündən fərq əmələ gəldikdə baş verən nəticələrin eyni olacaqdır. Kapital və əmək az əlverişli sahələrdən daha, əlverişli sahələrə keçir, həm də kapital və əməyin bir sahədən başqa bir sahəyə belə keçməsi prosesi, bir sənaye sahələrində təklif, artmış olan tələb dərəcəsinə çatanadək, digər sahələrdə isə azalmış olan tələb dərəcəsinə düşənədək davam edir. Bu dəyişiklik *baş verdikdən sonra* müxtəlif sənaye sahələrində *mənfəət norması* yenə də tarazlaşacaqdır. Bütün bu təbəddülat əvvəlcə ancaq müxtəlif əmtəələrə olan tələblə bunların təklifi arasındakı nisbətin dəyişməsi nəticəsində əmələ gəldiyinə görə, həmin səbəb aradan qalxdıqdan sonra onun tə`siri də yox olur və *qiymətlər* öz əvvəlki səviyyəsi və müvazinətinə qayıdır. Əmək haqqının yüksəlməsi nəticəsində *mənfəət normasının aşağı düşməsi* ayrı-ayrı sənaye sahələrini əhatə etməklə məhdudlaşmayıb, *ümumi* şəkil alır. Etdiyimiz ehtimala əsasən, nə əməyin məhsuldar qüvvəsində, nə də ümumi məhsul kütləsində dəyişiklik əmələ

gəlmir, *lakin bu məhsul kütləsinin forması dəyişilir*. Məhsulun çox hissəsi ən zəruri şeylər şəklində, az hissəsi isə zinət şeyləri şəklində olur və ya, başqa cür desək, məhsulun az hissəsi xaricdən gətirilən zinət şeylərinə mübadilə edilir və müvafiq surətdə öz ilk şəklində istehlak edilir və ya, yenə başqa cür desək, vətən məhsulunun çox hissəsi zinət şeylərinə deyil, xaricdən gətirilən ən zəruri şeylərə mübadilə edilir. Buna görə də, bazar qiymətlərinin müvəqqəti olaraq pozulmasından sonra əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişi mənfəət normasının yalnız ümumiyyətlə aşağı düşməsinə səbəb olur, lakin əmtəə qiymətlərinin az-çox uzun müddət dəyişilməsinə səbəb olmur.

Əgər mənə desələr ki, yuxarıdakı dəlillərimdə mən bütün əmək haqqı artımının ən zəruri şeylərə sərf olunduğu ehtimalını nəzərdə tuturam, buna belə cavab verərəm: mənim bu ehtimalım vətəndaş Uestonun baxışlarına ən çox əlverişlidir. Əgər əmək haqqının artımı fəhlələrin əvvəllər istehlak etmədiyi şeylərə sərf olunsaydı, onların alıcılıq qüvvəsinin həqiqətən artdığını sübut etməyə ehtiyac qalmazdı. Lakin onların bu alıcılıq qüvvəsinin artması, yalnız əmək haqqı yüksəldilməsinin nəticəsi olduğuna görə, kapitalistlərin alıcılıq qüvvəsinin azalmasına tamamilə uyğun gəlməlidir. Buna görə də əmtəələrə olan *tələbin ümumi həcmi artmazdı*, bu tələbin tərkib hissələri *dəyişilmiş olardı*. Bir tərəfin tələbinin artmasını, digər tərəfin tələbinin azalması tarazlaşdırardı. Beləliklə, tələbin ümumi məcmusu dəyişilmədiyinə görə, əmtəələrin bazar qiymətlərində də heç bir dəyişiklik əmələ gələ bilməz.

Beləliklə, aşağıdakı iki nəticədən biridir: ya əmək haqqının artımı bütün istehlak şeylərinə bərabər dərəcədə sərf olunur—və bu halda fəhlə sinfinin artan tələbinə uyğun olaraq kapitalistlər sinfinin tələbi azalmalıdır,—ya da əmək haqqının artımı yalnız bəzi şeylərə sərf olunur ki, bunların da bazar qiymətləri müvəqqəti olaraq artacaqdır,—və bu halda beləliklə bəzi sənaye sahələrində mənfəət normasının yüksəlməsi, başqa sənaye sahələrində isə mənfəət normasının müvafiq dərəcədə azalması kapital və əməyin bölgüsündə dəyişiklik əmələ gəlməsinə səbəb olacaqdır ki, bu da bəzi sənaye sahələrində təklif artan tələb dərəcəsinə çatana qədər, başqa sahələrində isə—azalmış olan tələb dərəcəsinə düşənə qədər davam edəcəkdir. Birinci fərziyyədə əmtəə qiymətlərində heç bir dəyişiklik olmayacaqdır; ikinci fərziyyədə isə, bazar qiymətləri bir qədər qalxıb endikdən sonra, əmtəələrin mübadilə dəyəri öz əvvəlki səviyyəsinə düşəcəkdir. Hər iki fərziyyədə əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişi, nəticə etibarilə mənfəət normasının ümumiyyətlə aşağı düşməsindən başqa heç bir şeyə səbəb olmaz.

Vətəndaş Ueston sizin təsəvvürünüzdə təsir göstərmək məqsədi ilə sizə təklif edirdi ki, ümumiyyətlə ingilis kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqı 9 şillingdən 18 şillingə artacağı halda baş verə biləcək çətinliklər üzərində düşünersiniz. O deyirdi: bir düşünün ki, ən zəruri şeylərə olan tələb nə qədər çox artar və bunun nəticəsində qiymətlər nə qədər dəhşətli bir dərəcədə qalxar!

Siz hamınız bilirsiniz ki, Amerika kənd təsərrüfatı fəhləsinin orta əmək haqqı ingilis kənd təsərrüfatı fəhləsinin orta əmək haqqından iki qatdan da çox artıqdır, halbuki Birləşmiş Ştatlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti Birləşmiş krallıqdakından aşağıdır. Birləşmiş Ştatlarda əməklə kapital arasındakı ümumi nisbətlər İngiltərədəki nisbətlərin eynidir, halbuki Birləşmiş Ştatlarda illik məhsul kütləsi İngiltərədəkindən xeyli azdır. Bəs nə üçün bizim dostumuz bu qədər hay-küy qaldırır? Həqiqətən qarşımızda duran məsələdən boyun qaçırmaq üçün. Əmək haqqının birdən-birə 9 şillingdən 18 şillingə yüksəlməsi əmək haqqının həcmində birdən-birə 100% yüksəlməsi demək olardı. Lakin biz heç də İngiltərədə ümumi əmək haqqı səviyyəsinin birdən-birə 100% yüksələ bilib-bilməyəcəyi məsələsini müzakirə etmirik. Əmək haqqının həmin yüksəlməsi *kəmiyyəti* ilə bizim ümumiyyətlə heç bir işimiz yoxdur, zira onun yüksəlməsi hər bir konkret halda mövcud şəraitdən asılı olmalı və bu şəraitə uyğun gəlməlidir. Biz ancaq o məsələni tədqiq etməliyik ki, əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişi, hətta bir faizdən artıq olmadığı halda həmin yüksəlişin nə kimi nəticələri olacaqdır.

Beləliklə, mən əmək haqqının 100% yüksəlməsi haqqında dostumuz Uestonun uydurduğu əfsanəni bir tərəfə ataraq, sizin diqqətinizi Böyük Britaniyada 1849-cu ilə 1859-cu il arasındakı dövrdə əmək haqqının həqiqətdə nə qədər yüksəldiyinə cəlb edəcəyəm.

1848-ci ildə keçirilmiş on saatlıq qanun və ya, daha doğrusu, 10^{1/2} saatlıq iş günü haqqında qanun⁵ sizin hamınıza mə'lumdur. Bu, hamımızın şahid olduğumuz ən böyük iqtisadi dəyişikliklərdən biridir. Bu qanun ayrı-ayrı yerli mədənlərdə deyil, əsas sənaye sahələrində əmək haqqının birdən-birə və məcburi surətdə yüksəldilməsi demək idi; İngiltərə də məhz həmin sahələrə arxalanaraq bütün dünya bazarında hökm sürməkdədir. Bu, əmək haqqının əsla əlverişli olmayan bir şəraitdə yüksəldildiyi demək idi. Burjuaziya mənafeyinin rəsmi ifadəçiləri olan doktor Yur, professor Senior və bütün başqa iqtisadçılar *sübut edirdilər*—və mən deməliyəm, dostumuz Uestondan daha əsaslı dəlillərlə sübut edirdilər—ki, bu bill ingilis sənayesi, üçün dəfn havası olacaqdır. Onlar sübut edirdilər ki, əmək haqqının bu yüksəlişi adi bir yüksəliş deyil, tətbiq edilən əmək miqdarının azalmasından irəli gələn və bu azalmaya əsaslanan bir yüksəlişdir. Onlar iddia edirdilər ki, kapitalistlərin əlindən almaq istədikləri 12-ci saat məhz kapitalistin mənfəət götürdüyü yeganə saatdır. Onlar qorxudub deyirdilər ki, yığım azalacaq, qiymətlər qalxacaq, bazarlar əldən çıxacaq, istehsal azalacaq, bunun nəticəsində də əmək haqqı yenidən aşağı düşəcək, tam iflas baş verəcəkdir. Onlar hətta deyirdilər ki, Maksimilian Robespyerin maksimum haqqında qanunları²⁴ bu qanuna nisbətən boş bir şeydir; həm də onlar müəyyən mə'nada haqlı idilər. Bəs işdə necə oldu? İş gününün qısalmasına baxmayaraq, fabrik fəhlələrinin pulla aldıkları əmək haqqı yüksəldi; fabriklərdə işləyən fəhlələrin sayı xeyli çoxaldı; fabrik mə'mulatinin

qiyməti arası kəsilmədən aşağı düşdü; fabrik fəhlələri əməyinin məhsuldar qüvvəsi heyrət ediləcək dərəcədə inkişaf etdi; fabrik əmtəələrinin satış bazarları misli görünməmiş dərəcədə və getdikcə daha çox genişləndi. 1861-ci ildə Mançesterdə Elmin inkişafına yardım cəmiyyəti yığıncağında mən özüm c. *Nyumendən* eşitdim ki, o həm özünün, həm də doktor Yurun, həm Seniorun, həm də iqtisad elminin bütün başqa rəsmi nümayəndələrinin səhv etdiklərini e'tiraf edirdi, halbuki xalqın instinkti doğru çıxmış oldu. Mən professor Frensis Nyumeni deyil, c. U. Nyumeni²⁵ nəzərdə tuturam ki, bu da 1793-cü ildən 1850-ci ilədək olan qiymətlər tarixini izləyən c. *Tomas Tukun «Qiymətlərin tarixi»* adlı gözəl əsərinin müştərək müəllifi və nəşiri olub iqtisad elmində görkəmli yer tutur. Əgər əmək haqqı məbləğinin sabitliyi, məhsul kütləsinin sabitliyi, əməyin məhsuldar qüvvəsi səviyyəsinin sabitliyi və kapitalistlərin iradəsi sabitliyi haqqında dostumuz Uestonun zəhlətökən fikirləri və onun irəli sürdüyü bütün başqa sabitlik və qətiliklər doğru olsaydı, onda professor Seniorun irəlicədən söylədiyi qara fikirləri də doğru olardı və hələ 1815-ci ildə, iş gününə ümumi hədd qoyulmasını fəhlə sinfinin azadlığı yolunda ilk hazırlıq addımı adlandırmış və ümumi əqidənin əksinə olaraq və heç bir şeydən çəkinməyərək, özünün Nyu-Lanarkdakı iplik əyirən fabrikində iş günü üçün həqiqətən belə bir hədd qoymuş olan Robert Ouen isə haqsız olardı.

On saatlıq iş günü qanunu həyata keçirildiyi və bunun nəticəsində əmək haqqı yüksəldiyi zaman Böyük Britaniyada *kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqı da ümumiyyətlə yüksəlməkdə idi* ki, bunun səbəblərindən burada bəhs etməyin yeri deyildir.

Mənim bilavasitə məqsədimə aid olmasa da, burada bə'zi qeydlər edəcəyəm ki, mənim fikrimi yanlış başa düşməyəsınız.

Əgər birisi həftədə 2 şilling əmək haqqı alırdısa və sonra onun əmək haqqı artıb 4 şillingə çatmışdırsa, deməli, *əmək haqqının səviyyəsi* 100% yüksəlmişdir. Əgər əmək haqqının bu yüksəlişinə *əmək haqqı səviyyəsinin yüksəlməsi* nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, bu çox böyük yüksəliş kimi görünə bilər, halbuki *əmək haqqının həqiqi kəmiyyəti*, yə'ni həftədə 4 şilling yenə də dilənçi payı qədər azdır və ancaq ac-yalavac dolanmağa çata bilər. Buna görə də əmək haqqı *səviyyəsinin* yüksəlməsi haqqındakı gurultulu faizlər qoy sizi aldatmasın. Biz həmişə soruşmalıyıq ki, əmək haqqının kəmiyyəti *əvvəl* necə idi?

Sonra, asanlıqla başa düşmək olar ki, əgər 10 fəhlədən hər biri həftədə 2 şilling, 5 fəhlədən hər biri 5 şilling və daha 5 fəhlədən hər biri 11 şilling alırsa, bu 20 nəfər birlikdə həftədə 100 şilling və ya 5 funt sterlinq alır. Sonra onların həftəlik əmək haqqının *ümumi* məbləği, məsələn, 20% artarsa, bu məbləğ 5 funt sterlinqdən artıb 6 funt sterlinq olar. Orta hesabla götürsək, demək olar ki, *əmək haqqının ümumi səviyyəsi* 20% artmışdır, halbuki 10 fəhlənin əmək haqqı fe'lən olduğu kimi qalıb dəyişilməmiş, 5 nəfərdən ibarət bir qrup fəhlənin hər

birinin əmək haqqı 5 şillingdən artıb 6 şilliq olmuş, və o biri qrupdan olan 5 fəhlənin əmək haqqı məbləği 55 şillingdən artıb 70 şilling olmuşdur. Fəhlələrin yarısının vəziyyəti əsla yaxşılaşmamış, 4\1 hissəsinin vəziyyəti çox cüzi dərəcədə yaxşılaşmış və yalnız qalan 4\1 hissəsinin vəziyyəti həqiqətən yaxşılaşmışdır. Lakin *orta kəmiyyətlər* götürülsə, bu 20 fəhlənin əmək haqqının ümumi məbləği 20% yüksəlmişdir və burada həmin fəhlələri işlədən bütün kapitaldan və onların istehsal etdiyi əmtələrin qiymətlərindən bəhs edildiyinə görə, buradakı vəziyyət eynilə ona bənzər ki, əmək haqqının orta hesabla yüksəlməsi eyni dərəcədə bütün fəhlələrə aid olsun. Yuxarıda gətirdiyimiz misalda qeyd edildiyi kimi, İngiltərə və Şotlandiyanın müxtəlif qraflıqlarında kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqı səviyyəsi çox müxtəlif olduğuna görə əmək haqqının yüksəlməsi onların vəziyyətinə heç də bərabər dərəcədə təsir göstərməmişdi.

Nəhayət, bu əmək haqqının yüksəldiyi dövrdə, bir sıra amillər,—məsələn: Rusiya ilə müharibə üzündən yeni vergilər²⁷, külli miqdar kənd təsərrüfatı fəhlələri mənzillərinin dağıdılması²⁸ və sairə,—əks istiqamətdə təsir göstərirdi.

Bu qədər ilk qeydlərdən sonra mən belə bir fikir irəli sürürəm ki, 1849-cu ildən 1859-cu ilədək olan dövrdə Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqının orta səviyyəsi *təqribən 40% yüksəlmişdir*. Bunu sübut etmək üçün mən geniş və müfəssəl material verə bilərdim, lakin qarşıya qoyduğum məqsəd üçün kifayət edər ki, sizin diqqətinizi, mərhum c. *Con Ç.Mortonun* 1859-cu ildə London incəsənət və peşə cəmiyyətində²⁹ «*Əkinçilikdə tətbiq edilən qüvvələr*» mövzusunda oxuduğu mükəmməl və tənqidi referata cəlb edim. C-b Morton Şotlandiyanın 12 və İngiltərənin 35 qraflığında yaşayan təqribən 100 fermerdən topladığı hesablardan və başqa həqiqi sənədlərdən rəqəmlər gətirir.

Dostumuz Uestonun baxışlarına görə, xüsusilə fabrik fəhlələrinin əmək haqqının eyni zamanda yüksəlməsini nəzərə alsaq, 1849–1859-cu illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti olduqca qalxmalı idi. Bəs həqiqətdə nə oldu? Rusiya ilə müharibəyə və 1854–1856-cı illərdə bir neçə dəfə qıtlıq olduğuna baxmayaraq, İngiltərənin əsas kənd təsərrüfatı məhsulu olan buğdanın orta qiyməti 1838–1848-ci illərdə kvarteri təqribən 3 funt sterlinq olduğu halda, 1849–1859-cu illərdə kvarteri təqribən 2 funt sterlinq 10 şillingə düşmüşdü. Bu o deməkdir ki, buğdanın qiyməti 16%-dən də artıq düşmüş və eyni zamanda kənd təsərrüfatı fəhlələrinin orta əmək haqqı 40% yüksəlmişdi. Yenə bu dövrün axırını əvvəli ilə, yəni 1859-cu ili 1849-cu illə müqayisə etsək, görərik ki, həmin dövrdə rəsmən qeyd edilən pauperlərin sayı 934 419 nəfərdən 860 470 nəfərə düşmüş, yəni 73 949 nəfər azalmışdı. Mən bu fikrə şərikəm ki, onların sayı çox az əskilmiş və sonrakı illərdə heç əskilməmişdir, lakin hər halda bu—əskilmədir.

Deyə bilərlər ki, taxıl qanunları³⁰ ləğv edildiyinə görə, xaricdən gətirilən taxıl 1838–1848-ci illərə nisbətən 1849-cu ildən 1859-cu ilədək olan dövrdə iki dəfədən də çox artmışdı. Lakin bundan nə çıxır? Vətəndaş Uestonun nöqteyi-nəzərincə gözləmək lazım idi ki, xarici bazarlarda tələbin birdən-birə bu qədər çox və arası kəsilmədən artması kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini olduqca çox, yüksəldəcəkdir, çünki tələb istər ölkə xaricində, istərsə ölkə daxilində artsın, artan tələbin tə`siri hər iki halda birdir. Bəs həqiqətdə necə oldu? Bir neçə qıtlıq illəri nəzərə alınmazsa, bütün bu dövrdə Fransada taxıl qiymətlərinin fəlakətli dərəcədə aşağı düşməsindən daim şikayət edilirdi, amerikalılar dəfələrlə öz məhsullarının artığını yandıraraq tələf etməyə məcbur olmuşdular. Rusiya isə c. Urkartın dediklərinə inanılsa, Birləşmiş Ştatlarda vətəndaş müharibəsini qızıışdırırdı⁴, çünki yankilərin rəqabəti Avropa bazarlarına rus kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edilməsinə mane olurdu.

Vətəndaş Uestonun gətirdiyi dəlillər, *abstrakt şəkildə götürülsə*, bundan ibarət olur: tələb həmişə mövcud məhsul kütləsi əsasında artır. Buna görə də tələbin artması *lazım olan əmtəələrin təklifini heç bir zaman artıra bilməz*, ancaq onların *pul qiymətini yüksəldə bilər*. Lakin ən səthi müşahidə də göstərir ki, tələbin artması əmtəələrin bazar qiymətini bə`zi hallarda əsla dəyişdirmir, bə`zi hallarda isə bazar qiymətlərini yalnız müvəqqəti olaraq yüksəldir və bunun ardınca təklif də artır. Təklifin bu artması, qiymətlərin yenidən *əvvəlki* səviyyəsinə enməsinə, bə`zi hallarda isə bu səviyyədən də *aşağı* düşməsinə səbəb olur. Tələb istər əmək haqqının artması nəticəsində və ya başqa bir səbəb üzündən artsın, bu hal problemin şərtlərini əsla dəyişdirmir. Vətəndaş Uestonun nöqteyi-nəzərincə, bu ümumi hadisəni izah etmək də, müstəsna hallarda, əmək haqqı yüksələndə baş verən hadisəni izah etmək qədər çətin olardı. Buna görə də nəzərdən keçirdiyimiz məsələdə onun dəlilləri qətiyyənlə heç bir şeyi sübut etmir. Həmin dəlillər ancaq onu göstərir ki, vətəndaş Ueston tələbin artması nəticəsində heç də bazar qiymətlərinin qəti artmasını deyil, təklifin artmasını göstərən qanunlardan? baş çıxara bilmir.

3. ƏMƏK HAQQI VƏ PUL

Mübahisələrin ikinci günü dostumuz Ueston öz köhnə iddiasını yeni şəkillərə saldı. O dedi: pulla verilən əmək haqqının ümumi yüksəlişi zamanı həmin əmək haqqını vermək üçün daha çox nağd pul lazım gələcəkdir. Əgər pulun miqdarı *sabitdirsə*, pulla veriləsi daha çox əmək haqqı bu sabit pul məbləği ilə necə verilə bilər? Əvvəllər çətinlik onda idi ki, fəhlənin pulla aldığı əmək haqqının artmasına baxmayaraq, onun payına düşən əmtəələrin miqdarı sabit qalırdı; indi isə çətinlik ondadır ki, əmtəələrin miqdarı sabit qaldığına baxmayaraq, pulla verilən əmək haqqı artmışdır. Aydın ki, əgər vətəndaş Uestonun əvvəlki əhkamını rədd etsəniz, ondan irəli gələn çətinliklər də aradan qalxar.

Bununla belə mən sizə göstərmək istəyirəm ki, bu pul məsələsinin, nəzərdən keçirdiyimiz mövzuya əsla daxil yoxdur.

Sizin ölkənizdə tədiyə mexanizmi Avropanın hər hansı bir ölkəsindəkindən çox mükəmməldir. Eyni məbləğ dəyəri tədavülə buraxmaq, yaxud eyni miqdar və ya hətta daha çox sazişlər bağlamaq üçün, bank sisteminin geniş yayılması və tamərküzləşməsi sayəsində xeyli az pul lazım gəlir. Məsələn, əmək haqqı məsələsi bu vəziyyətdədir: ingilis fabrik fəhləsi aldığı əmək haqqını hər həftə dükançıya verir, dükançı hər həftə bunu bankirə göndərir, bankir bunu hər həftə fabrikçiyə qaytarır, fabrikçi də bunu yenidən öz fəhlələrinə verir və i.ə. Bu mexanizm sayəsində fəhlənin, deyək ki, 52 funt sterlinq illik əmək haqqını hər həftə eyin dövrü edən yeganə bir soverenlə (Soveren—1 funt sterlinq dəyərinə malik olan ingilis qızıl puludur. *Red*) vermək olar. hətta İngiltərədə bu mexanizm Şotlandiyaya nisbətən az mükəmməldir; həm də o hər yerdə eyni dərəcədə mükəmməl deyildir, buna görə də biz, məsələn, xalis fabrik dairələrinə nisbətən bəzi kənd dairələrində daha az miqdar dəyərin tədavülü üçün daha çox nağd pul lazım gəldiyini görürük.

La-Manşın o tayına keçsəniz görərsiniz ki, kontinentdə *pulla verilən əmək haqqı* İngiltərədəkindən xeyli aşağıdır, halbuki Almaniya, İtaliya, İsveçrə və Fransada o, əmək haqqını vermək üçün *daha çox miqdar pul* tələb olunur. Orada hər bir soveren bankirin əlinə o qədər tez keçmir və sənaye kapitalistinə o qədər tez qayıtmır, buna görə də, İngiltərədə 52 funt sterlinq miqdarında illik tədavül üçün bir soveren lazım gəlirsə, kontinentdə pulla verilən 25 funt sterlinq miqdarındakı illik əmək haqqının verilməsi üçün, bəlkə də, 3 soveren lazım gəlir. Beləliklə, kontinent ölkələrini İngiltərə ilə müqayisə edərək, siz dərhal görərsiniz ki, pulla verilən az əmək haqqı üçün, pulla verilən çox əmək haqqına nisbətən daha artıq nağd pul tələb edə bilər ki, bu da əslində bizim mövzumuzla əsla əlaqədar olmayan xalis texniki bir məsələdir.

Mənə məlum olan ən düzgün hesablamalara əsasən, İngiltərə fəhlə sinfinin illik gəliri 250 milyon funt sterlinq qiymət edilə bilər. Bu qədər böyük məbləğ təqribən 3 milyon funt sterlinq vasitəsilə verilir. Fərz edək ki, əmək haqqı 50% yüksəlir. Onda 3 milyon funt sterlinq nağd pul əvəzinə, 4½ milyon funt sterlinq lazım gələr. Fəhlə öz gündəlik xərclərinin xeyli hissəsi üçün gümüş və mis pul sərf etdiyinə görə,—yəni qızıla olan nisbi dəyəri, dəyişilməyən kağız pulların dəyəri kimi qanunla ixtiyari müəyyən edilən xırda pul sərf etdiyinə görə,—pulla verilən əmək haqqının 50% yüksəlməsi, ən çoxu, deyək ki, bir milyon soverenin əlavə tədavülünü tələb edəcəkdir. İndi İngiltərə bankının və ya xüsusi bankirlərin zirzəmilərində külçə və ya sikkə halında yatıb qalan bir milyon soveren tədavülə daxil olar. Lakin bu əlavə bir milyon soveren pulun kəsilməsi və ya tədavül zamanı aşınması ilə əlaqədar olan cüzi xərclərdən də çəkinmək olar; tədavül vasitələrinin azlığı müəyyən bir çətinlik törətdikdə bu xərclərdən, doğrudan da, çəkinirlər. Hamınız bilirsiniz ki, İngiltərədə tədavüldə

olan pul iki böyük növə ayrılır. Bunlardan biri müxtəlif banknotlardan ibarət olub tacirlər arasındakı sövdələr zamanı, habelə istehlakçılarla tacirlər arasındakı nisbətən böyük tədiyyələrdə istifadə olunur; metal sikkədən ibarət digər növ isə pərakəndə ticarətdə işlənir. Tədavüldə olan bu iki pul növü müxtəlif olsa da, bir-biri ilə çulğaşır. Məsələn, nisbətən iri tədiyyələrdə belə, 5 funt sterlinqdən az olan kiçik məbləğləri ödəmək üçün qızıl puldan geniş miqyasda istifadə olunur. Əgər sabah 4, 3 və ya 2 funt sterlinqlik banknot buraxılsa, bu tədavül sahələrində olan qızıl pul dərhal buradan çıxarılır və pulla verilən əmək haqqının yüksəlməsi üzündən həmin pula ehtiyac olan yerə axıb gedərdi. Beləliklə, pulla verilən əmək haqqının 50% yüksəlməsi nəticəsində lazım gələn əlavə bir milyonu vermək üçün bircə soveren də əlavə etməmək olardı. Banknotların miqdarını artırmayıb, uzun bir müddət ərzində Lankaşirdə edildiyi kimi, vaksellərin tədavülünü artırmaqla da eyni nəticə əldə edilə bilər.

Əgər əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlişi,—məsələn, kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqı üçün vətəndaş Uestonun fərz etdiyi kimi, 100% yüksəlişi,—ən zəruri şeylərin qiymətinin xeyli qalxmasına səbəb olursa və Uestonun nöqteyi-nəzərincə, əldə edilməsi mümkün olmayan əlavə pul məbləği tələb edirsə, *əmək haqqının ümumən aşağı düşməsi* eyni nəticələri, eyni dərəcədə, lakin əks istiqamətdə doğurmalı idi. Çox gözəl! Siz hamınız bilirsiniz ki, 1858–1860-cı illər pambıq parça sənayesinin ən çox tərəqqi tapmış illəri idi və xüsusən 1860-cı il bu cəhətdən ticarət tarixində misli görünməmiş bir il idi, bundan əlavə, o zaman bütün başqa sənaye sahələri də ən artıq dərəcədə tərəqqi etmişdi. 1860-cı ildə pambıq parça sənayesindəki fəhlələrin, habelə bu sənaye ilə əlaqədar olan bütün başqa sahələrdəki fəhlələrin əmək haqqı əvvəllər heç bir zaman olmadığı qədər ən yüksək səviyyədə idi. Lakin birdən Amerikada böhran başladı və bütün bu fəhlələrin əmək haqqı birdən-birə düşüb əvvəlki məbləğin təqribən dördüdə bir hissəsinə çatdı. Bu hadisə əksinə olsaydı, əmək haqqı 300% yüksəlmiş olardı. Əmək haqqı 5-dən 20-yə qalxdıqda, biz deyirik ki, əmək haqqı 300% yüksəlmişdir. Əmək haqqı 20-dən 5-ə düşdükdə isə, deyirik ki, əmək haqqı 75% aşağı düşmüşdür. Lakin əmək haqqının birinci halda yüksəlməsi məbləği ilə ikinci halda düşməsi məbləği eyni olardı, məhz 15 şilling olardı. Deməli, bu hadisə nəticəsində əmək haqqının səviyyəsi birdən-birə, misli görünməmiş dərəcədə dəyişilmiş və,—təkcə bilavasitə pambıq parça sənayesində çalışan fəhlələr deyil, bu sahədən dolayısi ilə asılı olan fəhlələr də nəzərə alınsa,—kənd təsərrüfat fəhlələrinin sayından $1\frac{1}{2}$ dəfə artıq fəhlələri əhatə etmişdi. Lakin buğdanın qiyməti düşmüşdümü? Yox, 1858–1860-cı illər arasındakı üç il ərzində buğdanın bir kvarterinin orta illik səviyyəsi 47 şilling 8 pens idisə, 1861–1863-cü illər arasındakı üç il ərzində orta illik səviyyəsi 55 şilling 10 pensə *qalxmışdı*. Pula gəldikdə, sikkəxanada 1860-cı ildə 3 378 102 funt sterlikq sikkə kəsilmişdisə, 1861-ci ildə 8 673 232 funt sterlinq sikkə kəsilmişdi. Başqa

sözlə, 1860-cı ilə nisbətən 1861-ci ildə 5 295 130 funt sterlinq artıq sikkə kəsilmişdi. Doğrudur, 1860-cı ilə nisbətən 1861-ci ildə tədavüldə 1319 000 funt sterlinq az banknot var idi. Bu məbləği çıxsaq, tərəqqi ilə olan 1860-cı ilə nisbətən 1861-ci ildə tədavüldə hər halda 3 976 130 və ya 4 milyon funt sterlinqə qədər artıq pul qalır; həmin dövrdə İngiltərə bankının qızıl ehtiyatı, doğrudur, eyni proporsiyada olmasa da, buna yaxın proporsiyada azalmışdı. 1862-ci ili 1842-ci illə müqayisə edək. Tədavüldə olan əmtəələrin dəyər və miqdarının xeyli artmasından əlavə, yalnız səhmlər, istiqraz və rəqələri və sairə üçün, qiymətli dəmir yol kağızları üçün müntəzəm surətdə verilən kapital 1862-ci ildə İngiltərə və Uelsdə 320 milyon funt sterlinqə çatırdı ki, bu da 1842-ci ildə əfsanəvi bir məbləğ kimi görünə bilərdi. Bununla belə, 1862-ci ildə və 1842-ci ildə tədavüldə olan pulun ümumi miqdarı təxminən bərabər idi. Ümumiyyətlə yalnız əmtəələrin ümumi dəyərinin deyil, habelə bütün pul sövdələrinin xeyli artmasına baxmayaraq, tədavüldə olan pulun miqdarını daim tədricən azalmağa meyl etdiyi müşahidə olunur. Dostumuz Uestonun nöqtəyindən nəzərdən bu həll edilməz bir tapmacadır.

O, məsələyə bir qədər dərinlən yanaşsaydı, görərdi ki,—hətta əmək haqqı tamamilə bir kənara qoyulub dəyişilməz fərz edilsə belə,—tədavüldə olan əmtəələrin dəyər və kütləsi və bağlanan pul sövdələrinin məbləği ümumiyyətlə hər gün dəyişilir; buraxılan banknotların miqdarı hər gün dəyişilir; pul vasitəsilə deyil, veksəl, çek, jiro-kredit və haqq-hesab palataları vasitəsilə ödənilən tədviyələrin məbləği hər gün dəyişilir; həqiqi metal pullar lazım gəldiyinə görə, tədavüldə olan sikkələrin miqdarı ilə ehtiyatda olan və ya bankların zirzəmilərində yatan sikkə və külçələrin miqdarı arasındakı nisbət hər gün dəyişilir; milli tədavülün tələb etdiyi qızılın miqdarı və beynəlxalq tədavül üçün xaricə göndərilən qızılın miqdarı hər gün dəyişilir; o başa düşərdi ki, pul məbləğinin guya dəyişilməz olduğu haqqında onun ehkamı gündəlik həyatımızla bir yerə sığışmayan son dərəcə böyük yanlışlıqdır. Vətəndaş Ueston pul tədavülü qanunlarını başa düşməməsini əmək haqqının yüksəlməsinə qarşı bir dəlil kimi irəli sürməkdənsə, pul tədavülünə daim dəyişilməkdə olan şəraitə uyğunlaşmaq imkanı verən qanunları öyrənsəydi, daha yaxşı olardı.

4. TƏKLİF VƏ TƏLƏB

Dostumuz Ueston latınca «*repetitio est mater studiorum*»,—yəni təkrar biliyin anasıdır—məsələsinə riayət edir və buna görə də öz əvvəlki ehkamını yeni şəkildə bir daha təkrarlayıb iddia edir ki, əmək haqqının yüksəlməsi nəticəsində pulun azalması kapitalın azalmasına və sairəyə səbəb olmalıdır. Biz onun pul barəsindəki fantaziyasından danışıb qurtardığımıza görə, onun uydurduğu pul tədavülü sarsıntılarından, onun zənnincə, irəli gələn xəyali nəticələri ətraflı araşdırmağı tamamilə lüzumsuz hesab edirəm. Daha yaxşı olar

ki, mən bilavasitə onun ehkamının—o bunu nə qədər müxtəlif şəkillərdə təkrar edirsə də, *yənə eyni ehkamlığında qalır,—nəzəri cəhətdən ən sadə şəkildə* ifadəsini verim.

Onun öz mövzusunı şərh etməyə tənqidi surətdə yanaşmadığı yeganə bir qeyddən aydın olar. O, əmək haqqının yüksəlməsinə qarşı və ya bu yüksəlişin nəticəsi olan yüksək əmək haqqına qarşı e'tiraz edir. Mən isə ondan sual edirəm: bəs yüksək əmək haqqı nədir, aşağı əmək haqqı nədir? Nə səbəbə, məsələn, həftədə 5 şilling aşağı əmək haqqıdır, həftədə 20 şilling isə yüksək əmək haqqı? Əgər 5 şilling 20 şillingə nisbətən aşağı əmək haqqıdırsa, 20 şilling 200 şillingə nisbətən daha aşağı əmək haqqıdır. Əgər birisi termometr haqqında mühazirə oxuyarkən yüksək və aşağı temperaturdan uzun-uzadı danışmağa başlarsa, heç kəsə heç bir bilik vermiş olmaz. O, hər şeydən əvvəl, donma nöqtəsi ilə qaynama nöqtəsinin necə müəyyən edildiyini söyləməli və bildirməlidir ki, bu əsas nöqtələr termometrləri satan və ya hazırlayan adamların kefi istədiyi kimi deyil, təbii qanunlarla müəyyən edilir. Vətəndaş Ueston isə, əmək haqqı və mənfəətdən bəhs edirkən, bu əsas nöqtələri iqtisadi qanunlardan nəinki bir nəticə kimi çıxarda bilməmiş, hətta bunları axtarıb tapmaq lazım gəldiyini də hiss etməmişdir. O, aşağı və yüksək haqqında yayılmış meşşan ifadələrini qəbul etməklə kifayətlənmişdir, guya bu ifadələrin dürüst və müəyyən bir mənası varmış, halbuki tamamilə aydındır ki, əmək haqqını ancaq onun kəmiyyətini ölçən müəyyən bir miqyasa nisbətən yüksək və ya aşağı adlandırmaq olar.

O mənə deyə bilməz ki, nə səbəbə müəyyən miqdar əmək müqabilində müəyyən məbləğ pul verilir. Əgər o mənə cavab verib desə ki, bu, təklif və tələb qanunu ilə müəyyən olunur, mən dərhal soruşaram ki, bəs təklif və tələbin özü nə kimi bir qanunla tənzim olunur?—həm də belə bir cavab dərhal onu çıxılmaz vəziyyətdə qoyar. Əmək təklifi ilə əməyə olan tələb arasındakı nisbət daim dəyişilir, bu dəyişilmələrlə birlikdə isə əməyin bazar qiymətləri də dəyişilir. Əgər tələb təklifdən artıq olursa, əmək haqqı yüksəlir; əgər təklif tələbdən artıq olursa, əmək haqqı aşağı düşür, doğrudur, belə hallarda tələb və təklifin həqiqi vəziyyətini, məsələn, tə'tillər vasitəsilə və ya başqa bir üsulla *yoxlamaq* lazım gələ bilər. Yox əgər siz təklif və tələbi əmək haqqını tənzim edən qanun hesab edirsinizsə, onda əmək haqqının yüksəlməsinə qarşı çıxmaq sizin tərəfinizdən uşaqlıq və faydasız bir iş olar, çünki sizin əsas tutduğunuz ən yüksək qanuna görə, əmək haqqının vaxtaşırı düşməsi kimi, vaxtaşırı yüksəlməsi də eyni dərəcədə zəruri və qanunidir. Yox əgər siz təklif və tələbi əmək haqqını tənzim edən qanun hesab *etmirsinizsə*, onda mən yenə də öz sualımı təkrar edib soruşaram: nə səbəbə müəyyən miqdar əmək müqabilində müəyyən məbləğ pul verilir?

Lakin məsələyə bir qədər geniş nöqteyi-nəzərdən yanaşaq: əgər siz, əmək dəyərinin və ya hər hansı bir başqa əmtəə dəyərinin nəticə e'tibarilə guya təklif

və tələblə müəyyən olunduğunu güman etsəniz, çox böyük bir səhv etmiş olarsınız. Təklif və tələb yalnız bazar qiymətlərinin müvəqqəti *dəyişmələrini* tənzim edir. Təklif və tələb əmtəənin bazar qiymətinin nə üçün öz *dəyərindən* yuxarı qalxdığını və ya öz *dəyərindən* aşağı düşdüyünü izah edə bilər, lakin heç bir halda bunlar *dəyərin* özünü izah edə bilməz. Fərz edək ki, təkliflə tələb qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə tarazlaşır və ya, iqtisadçıların dediyi kimi, bir-birini qarşılıqlı surətdə ödəyir. Lakin bir-birinə əks olan bu qüvvələr bərabərləşdikdə, qarşılıqlı surətdə bir-birini puç edir, bu və ya başqa bir istiqamətdə daha təsir göstərə bilmir. Təkliflə tələb arasında müvazinət əmələ gəldikdə və buna görə də onlar daha təsir göstərə bilmədikdə, əmtəənin *bazar qiyməti* onun *həqiqi dəyərində*, onun normal qiymətinə uyğun gəlir ki, bu bazar qiymətləri də həmin normal qiymət ətrafında qalxıb düşür. Buna görə də biz bu *dəyərin* təbiətini tədqiq edərkən, təklif və tələbin bazar qiymətlərinə müvəqqəti təsirini əsla nəzərə almamalıyıq. Bu hal həm əmək haqqına, həm də bütün başqa əmtəələrin qiymətlərinə aiddir.

5. ƏMƏK HAQQI VƏ QIYMƏTLƏR

Dostumuzun gətirdiyi bütün dəlilləri nəzəri cəhətdən ən sadə şəkildə ifadə etsək, aşağıdakı yeganə əhkam alınır: «*Əmtəələrin qiymətləri əmək haqqı ilə müəyyən və ya tənzim olunur*».

Artıq rədd edilmiş olan bu köhnə səhvi təkzib etmək üçün mən əməli təcrübəyə isnad edə bilərdim. Mən sizə göstərə bilərdim ki, öz əməkləri müqabilində nisbətən yüksək haqq alan ingilis fabrik fəhlələri, mədən fəhlələri, gəmi qayıran fəhlələri və i.ə. tərəfindən istehsal edilən məhsullar başqa millətlərin müvafiq məhsullarından ucuz satılır, halbuki misal üçün, öz əməyi müqabilində nisbətən aşağı haqq alan ingilis kənd təsərrüfatı fəhlələri tərəfindən istehsal edilən məhsullar, demək olar, bütün başqa millətlərin eyni məhsulundan bahadır. Mən eyni bir ölkənin müxtəlif məmulatını və ya müxtəlif ölkələrin əmtəələrini müqayisə etməklə göstərə bilərdim ki, çox zaman həqiqi deyil, bəzi zəhəri istisnalardan başqa, bütün hallarda orta hesabla yüksək haqq alan əməyin istehsal etdiyi əmtəə ucuz, az haqq alan əməyin istehsal etdiyi əmtəə isə baha olur. Əlbəttə, bu hal bir-birinə tamamilə əks olan həmin nəticələrin heç də, bir halda əmək qiymətinin yüksək, başqa bir halda isə aşağı olmasından irəli gəldiyini sübut etmir, lakin hər halda bu sübut edir ki, əmtəələrin qiyməti əməyin qiyməti ilə müəyyən edilmir. Lakin bizim bu empirik üsula əl atmağımıza qətiyyən lüzum yoxdur.

Lakin, ola bilər, birisi inkar edib desin ki, vətəndaş Ueston belə bir əhkam irəli sürməmişdir: «*Əmtəələrin qiymətləri əmək haqqı ilə müəyyən və ya tənzim olunur*». Doğrudan da, o heç bir zaman belə bir ifadə irəli sürməmişdir. Hətta, əksinə, o deyirdi ki, mənfəət və renta da əmtəə qiymətlərinin tərkib hissələrini təşkil edir, çünki yalnız fəhlələrin əmək haqqını deyil, habelə kapitalistlərin

mənfəətini və torpaq sahiblərinin rentasını da əmtəə qiymətlərindən vermək lazım gəlir. Bəs, onun fikrincə, qiymətləri təşkil edən nədir? Hər şeydən əvvəl əmək haqqı. Sonra müəyyən faiz kapitalistin xeyrinə, müəyyən faiz də torpaq sahibinin xeyrinə əlavə olunur. Fərz edək ki, əmtəənin istehsalında tətbiq edilən əməyin haqqı 10-dur. Əgər mənfəət norması verilən əmək haqqının 100%-ni təşkil edirsə, onda kapitalist 10 əlavə edəcək və renta norması da əmək haqqının 100%-ni təşkil edirsə, yenə də 10 əlavə ediləcək və əmtəənin bütün qiyməti 30-a bərabər olacaqdır. Lakin qiymətin bu şəkildə müəyyən edilməsi yalnız o deməkdir ki, qiymət əmək haqqı ilə müəyyən olunur. Əgər bu halda əmək haqqı yüksəlib 20 olsa idi əmtəənin qiyməti yüksəlib 60-a çatardı və i.ə. Buna uyğun olaraq, siyasi iqtisad məsələlərindən yazan və qiymətlərin əmək haqqı ilə tənzim olunduğu əhkamını müdafiə edən bütün köhnə müəlliflər bunu sübut etmək üçün, mənfəət və rentanı *yalnız əmək haqqına əlavə olunan faiz* hesab etməyə çalışırdılar. Aydın ki, onlardan heç biri əlavə olunan bu faizlərin hədlərini müəyyən bir iqtisadi qanunla izah edə bilməmişdir. Əksinə, onlar, görünür, belə güman edirdilər ki, *mənfəət* ənənə ilə, adətlə, kapitalistin iradəsi ilə və ya eyni dərəcədə ixtiyari və anlaşılmaz başqa bir üsulla müəyyən edilir. Onlar mənfəətin kapitalistlər arasındakı rəqabətlə müəyyən edildiyini iddia etməklə qətiyyənlə heç bir şey demiş olmurlar. Doğrudur, bu rəqabət müxtəlif istehsal sahələrinin müxtəlif mənfəət normalarını şübhəsiz tarazlaşdırır, yəni bunları müəyyən bir orta səviyyəyə gətirir, lakin bu səviyyənin özünü və ya ümumi mənfəət normasını əsla müəyyən edə bilməz.

Əmtəələrin qiyməti əmək haqqı ilə müəyyən olunur dedikdə biz nəyi nəzərdə tuturuq? Əmək haqqı əmək qiyməti üçün ancaq bir ad olduğuna görə, biz bununla demiş oluruq ki, əmtəələrin qiyməti əməyin qiyməti ilə tənzim olunur. «*Qiymət*» mübadilə dəyəri, *pulla ifadə edilən* mübadilə dəyəri olduğuna görə,—mən isə dəyərdən bəhs edərkən, həmişə *mübadilə* dəyərini nəzərdə tuturam,—bu müddəə ondan ibarət olur ki, «*əmtəələrin dəyəri əməyin dəyəri ilə müəyyən olunur*» və ya «*əməyin dəyəri ümumi dəyər ölçüsüdür*».

Bəs bu halda «*əmək dəyərinin*» özü necə müəyyən olunur? Biz burada çıxılmaz vəziyyətdə qalıraq. Aydın ki, məntiqi surətdə düşünməyə çalışmaqla biz çıxılmaz vəziyyətə düşərik. Bu əhkamı müdafiə edənlər isə məntiq qayğısına o qədər də qalmırlar. Məsələn, dostumuz Uestonu götürün. Əvvəlcə o bizə demişdi ki, əmtəələrin qiyməti əmək haqqı ilə müəyyən olunur və, deməli, əmək haqqı yüksəldikdə qiymətlər də qalxmaldır. Sonra o bizə sübut etməyə başladı ki, əksinə, əmək haqqının yüksəlməsi heç bir fayda verməz, çünki əmtəələrin qiyməti də qalxacaqdır və əslində əmək haqqı, sərf edildiyi əmtəələrin qiyməti ilə ölçülür. Deməli, biz sözə başlarkən deyirik ki, əmtəələrin dəyəri əməyin dəyəri ilə müəyyən olunur, sözü qurtarırkən isə deyirik: əməyin dəyəri əmtəələrin dəyəri ilə müəyyən olunur. Beləliklə, biz həqiqətən çıxılmaz dairədə fırlanır və heç bir nəticəyə gəlib çıxa bilmirik.

Ümumiyyətlə, aydın məsələdir ki, biz bir əmtənin, məsələn, əməyin, taxılın və ya hər hansı bir başqa əmtənin dəyərini ümumi dəyər ölçüsü və tənzimçisi hesab ediriksə, çətinliyi özümüzdən ancaq bir az uzaqlaşdırmış oluruq, çünki bir dəyəri başqa bir dəyərlə müəyyən edirik ki, bunun özünü də müəyyən etmək lazım gəlir.

«Əmtələrin qiyməti əmək haqqı ilə müəyyən olunur» deyən əhkam ən mücərrəd şəkildə ifadə edilərsə, bu o deməkdir ki, «dəyər dəyərlə müəyyən olunur»; bu lüzumsuz təkrar isə bizim dəyər haqqında əslində qətiyyəni heç bir şey bilmədiyimizi göstərir. Bu müqəddəm şərtlər qəbul edilərsə, siyasi iqtisadın ümumi qanunları haqqında bütün mühakimələr dönüb boş bir laqçırtı olar. Buna görə də Rikardonun böyük xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, guya «qiymətlər əmək haqqı ilə müəyyən olunur» deyər irəli sürülən yanlış, dövrü keçmiş, köhnə təsəvvürü 1817-ci ildə nəşr edilən «*Siyasi iqtisadın əsasları*» əsərində tamamilə darmadağın etmişdir; həmin yanlış təsəvvürü Adam Smit və onun fransız sələfləri öz tədqiqatlarının həqiqətən elmi hissəsində rədd etmişdilər də, əsərlərinin nisbətən səthi və bayağı bölmələrində təkrar etmişdilər.

6. DƏYƏR VƏ ƏMƏK

Vətəndaşlar, indi mən, nəzərdən keçirilən məsələni həqiqətən aydınlaşdırmalı olduğum nöqtəyə gəlib çatmışam. Mən bu işi tamamilə qənaətbəxş görəcəyimi və`d edə bilmərəm, çünki onda mən bütün siyasi iqtisad sahəsini əhatə etməli olardım. Mən fransızlar demişkən, ancaq «effleurer la question», yə`ni yalnız əsas nöqtələrdən bəhs edə bilərəm.

İrəli sürməli olduğumuz birinci məsələ bundan ibarətdir: əmtənin *dəyəri nədir?* bu dəyər nə ilə müəyyən olunur?

İlk nəzərdə belə görünə bilər ki, əmtənin dəyəri tamamilə *nisbi* bir şeydir və bir əmtə bütün başqa əmtələrə nisbətdə nəzərdən keçirilməzsə, onun dəyərini müəyyən etmək olmaz. Doğrudan da, biz əmtənin dəyərindən, mübadilə dəyərindən, bəhs edirikən, bu əmtənin bütün başqa əmtələrə nə kimi kəmiyyət nisbətlərində mübadilə edildiyini nəzərdə tuturuq. Lakin bu halda meydana belə bir məsələ çıxır: bəs əmtələrin bir-birinə mübadilə edildiyi proporsiyalar necə müəyyən olunur?

Biz təcrübədən bilirik ki, bu proporsiyalar son dərəcə müxtəlifdir. Biz müəyyən bir əmtəni, məsələn, buğdanı götürsək, görərik ki, bir kvarter buğda müxtəlif başqa əmtələrə, demək olar, sonsuz dərəcə müxtəlif proporsiyalarda mübadilə olunur. Lakin *bütün bu hallarda onun dəyəri*, istər ipəkdə, istərsə qızılada və ya başqa bir əmtədə ifadə edilsin, *həmişə eyni olaraq qaldığına görə*, bu dəyər başqa əmtələrə mübadilə edildiyi *müxtəlif proporsiyalardan* fərqli bir şey, onlardan asılı olmayan bir şey olmalıdır. Bu dəyəri, müxtəlif

əmtəələr arasındakı müxtəlif bərabərlik nisbətlərindən fərqli bir şəkildə ifadə etmək imkanı olmalıdır.

Sopra: əgər mən deyirəmsə ki, bir kvarter buğda dəmirə müəyyən proporsiyada mübadilə edilir və ya bir kvarter buğdanın dəyəri müəyyən miqdar dəmirdə ifadə olunur, bununla demiş oluram ki, buğdanın dəyəri və onun dəmir şəklində ekvivalenti, nə buğdadan və nə də dəmirdən ibarət olmayan *üçüncü bir şeyə* bərabərdir, çünki mən bunu əsas tuturam ki, bu iki şey eyni bir kəmiyyəti iki müxtəlif şəkildə ifadə edir. Buna görə də həmin əmtəələrdən hər biri, yəni həm buğda, həm də dəmir, bir-birindən asılı olmayaraq, hər ikisinin ümumi ölçüsü olan bu üçüncü şeyə müncər edilməlidir.

Bu müddəanı aydınlaşdırmaq üçün, həndəsədən çox sadə bir misal gətirəcəyəm. Biz şəkli və böyüklüyü müxtəlif olan üçbucaqların sahələrini müqayisə edirkən və ya üçbucaqların sahələrini düzbucaqların və ya başqa düzcizkili fiqurların sahəsi ilə tutuşdurarkən necə edirik? Biz hər bir üçbucağın sahəsini onun zahiri şəklindən tamamilə fərqli olan bir şəkildə ifadə edirik. Biz bilirik ki, üçbucağın sahəsi oturacağı ilə hündürlüyü hasilinin yarısına bərabərdir, buna görə də biz bütün üçbucaqlar və düzcizkili fiqurların müxtəlif kəmiyyətlərini bir-biri ilə müqayisə edə bilərik, çünki bu fiqurlardan hər biri müəyyən miqdar üçbucağa bölünə bilər.

Əmtəələrin dəyərləri məsələsində də bu üsuldan istifadə etmək lazımdır. Biz bunların hamısını bir şəkildə, hamısına aid ümumi bir şəkildə ifadə edə bilməli və bunları bir-birindən ancaq eyni bir ümumi ölçünün bunlarda nə kimi proporsiyada olmağına görə fərqləndirməliyik.

Əmtəələrin *mübadilə dəyəri* bu şeylərin yalnız *ictimai funksiyası* olub onların *təbii* xassələri ilə əsla əlaqədar olmadığına görə, biz hər şeydən əvvəl soruşmalıyıq: bütün əmtəələrin ümumi *ictimai substansiyası* nədən ibarətdir? Bu, *əməkdən* ibarətdir. Əmtəəni istehsal etmək üçün ona müəyyən miqdar əmək sərf etmək və ya müəyyən miqdar əmək qoymaq lazımdır. Həm də mən sadəcə *əməkdən* deyil, *ictimai* əməkdən bəhs edirəm. Bir şeyi ancaq bilavasitə öz tələbatını ödəmək üçün, özü istehlak etmək üçün istehsal edən bir adam *əmtəə* deyil, *məhsul* yaratmış olur. O ancaq özü üçün işləyən bir istehsalçı olduğuna görə, cəmiyyətlə heç də əlaqədar deyildir. Lakin insan *əmtəə* istehsal etmək üçün nəinki bu və ya başqa bir *ictimai* tələbatı ödəyən şey istehsal etməlidir, habelə onun əməyinin, özü də cəmiyyətin sərf etdiyi ümumi əmək yekununun ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Onun əməyi *cəmiyyət daxilindəki əmək bölgüsünə* tabe olmalıdır. Başqa əmək növləri olmazsa, bu əmək heçdir və eyni zamanda bu əmək başqa əmək növlərini *tamamlamaq* üçün zəruridir.

Əmtəələri dəyər kimi götürdükdə biz onları yalnız *təcəssüm etmiş, təsbit edilmiş* və ya hətta *kristallaşmış ictimai əmək* kimi götürürük. Bu nöqtəyi-nəzərdən əmtəələrin bir-birindən *fərqi*, ancaq daha çox və ya daha az əməyi təmsil etmələrindən ibarət ola bilər. Məsələn, kərpicə nisbətən ipək cib

yaylığına daha çox əmək sərf oluna bilər. Bəs *əməyin miqdarı* nə ilə ölçülür? *Əməyin sərf edildiyi vaxtla*, yəni saatla, günlə və i.a. Əməyi bu ölçü ilə ölçə bilmək üçün, bütün əmək növlərini onların vəhdəti olan orta və ya sadə əməyə münqər etmək lazımdır.

Beləliklə, biz bu nəticəyə gəlirik: əmtəənin ona görə *dəyəri* vardır ki, o, *kristallaşmış ictimai əməkdir*. Onun dəyər *kəmiyyəti* və ya onun *nisbi dəyəri* bu əmtəədə çox və ya az miqdar ictimai substansiya olmasından asılıdır, yəni əmtəənin istehsalına lazım olan əməyin nisbi miqdarından asılıdır. Beləliklə, *əmtəələrin nisbi dəyərləri bu əmtəələrə qoyulan, bunlarda təcəssüm edən, təsbit edilmiş əməyin müvafiq miqdarı* və ya *məcmusu* ilə müəyyən olunur. İstehsal edilməsi üçün *eyni iş vaxtı* tələb olunan *müvafiq* miqdar əmtəələr *bərabərdir*. Yaxud: bir əmtəə dəyərinin başqa əmtəə dəyərinə nisbəti, bir əmtəədə təsbit edilmiş əmək miqdarının digər əmtəədə təsbit edilmiş əmək miqdarına olan nisbətində bərabərdir.

Mən irəlicədən bilirəm ki, sizlərdən bir çoxu soruşacaqdır: əmtəələrin dəyəri *əmək haqqı* ilə müəyyən olunur fikri ilə, əmtəələrin dəyəri onların istehsalı üçün lazım gələn *əməyin nisbi miqdarı* ilə müəyyən olunur fikri arasında həqiqətən bu qədər böyük və ya ümumiyyətlə müəyyən bir fərq varmı? Lakin siz bilməlisiniz ki, əməyə *verilən haqq* ilə *əməyin miqdarı* tamamilə müxtəlif şeylərdir. Məsələn, fərz edək ki, bir kvarter buğda ilə bir unsiya qızıla *bərabər miqdar əmək* qoyulmuşdur. Mənim bu misaldan istifadə etməyimə səbəb odur ki, *Bencamin Franklin* 1729-cu ildə nəşr edilən «*Kağız pulun təbiəti və zərurəti haqqında müxtəsər tədqiqat*» adlı ilk əsərində bu misalı gətirmiş və dəyərin həqiqi təbiətini birinci olaraq duyanlardan biri olduğunu göstərmişdir. Deməli, biz fərz etdik ki, bir kvarter buğda ilə bir unsiya qızıl *bərabər dəyərlər* və ya *ekvivalentlərdir*, çünki bunlarda *bərabər miqdar orta əmək kristallaşmışdır*, filan qədər gün və ya filan qədər həftə əmək müvafiq surətdə təsbit edilmişdir. Biz qızıl və taxılın nisbi dəyərlərini bu cür müəyyən etməklə, kənd təsərrüfatı fəhləsi və ya mədən fəhləsinin *əmək haqqını* hər hansı bir şəkildə nəzərdə tutmuş oluruqmu? Əsla, yox. Biz onların gündəlik və ya həftəlik əməyinə necə haqq verildiyi məsələsini və hətta ümumiyyətlə müddəli əməyin tətbiq edilib-edilmədiyini məsələsini əsla *müəyyənləşdirmirik*. Əgər müddəli əmək tətbiq edilmişsə, bu fəhlələrin hər ikisinin əmək haqqı əsla bərabər olmaya bilər. Əməyi bir kvarter buğdada təcəssüm edilən fəhlə yalnız 2 buşel buğda, mədəndə işləyən fəhlə isə—7q unsiya qızıl ala bilərdi. Hətta onların əmək haqqının bərabər olduğunu da fərz etsək, bu əmək haqqı onların istehsal etdiyi əmtəələrin dəyərlərindən çox müxtəlif proporsiyalarda uzaqlaşa bilər. Bu əmək haqqı bir kvarter taxılın və ya bir unsiya qızılın $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, və ya başqa bir hissəsinə bərabər ola bilər. Əlbəttə, onların *əmək haqqı* istehsal etdikləri əmtəələrin dəyəridən yuxarı ola bilməz, bu dəyərdən *artıq* ola bilməz, lakin ondan *az*, həm də ən müxtəlif dərəcədə az ola bilər. Məhsulların *dəyərləri*

onların *əmək haqqını məhdud* edəcəkdir, onların *məhsullarının dəyərləri* isə heç də onların əmək haqqı ilə məhdud edilməmişdir. Ən başlıcası, məsələn, taxıl və qızılın dəyərləri, nisbi dəyərləri tətbiq edilən əməkdən, yəni *əmək haqqından* əsla asılı olmadan müəyyən edilir. Buna görə də əmtəələrin dəyərini bunlarda *təsbit etmiş əməyin nisbi miqdarı ilə* müəyyən etmək, əmtəələrin dəyərini əməyin dəyəri ilə və ya *əmək haqqı ilə* müəyyən etmək kimi lüzumsuz təkrar üsuldan tamamilə fərqli bir şeydir. Lakin bu cəhət tədqiqimizin gedişində daha da aydınlaşdırılacaqdır.

Əmtəənin mübadilə dəyərini hesablayarkən biz istehsalın son mərhələsində sərf edilmiş əmək miqdarına, *əvvəlcə* əmtəənin xammalına qoyulan əmək miqdarını və əməyin həyata keçirilməsi üçün lazım gələn avadanlığa, alətlərə, maşınlara və binaya sərf edilən əməyi əlavə etməliyik. Məsələn, müəyyən miqdar pambıq ipliğinin dəyəri, əyirmə zamanı pambığa əlavə edilmiş müəyyən miqdar əməyin, *əvvəlcə* pambığın özünə sərf edilmiş müəyyən miqdar əməyin, iş zamanı sərf edilən kömürdə, yağda və başqa yardımçı materiallarda təcəssüm etmiş bir miqdar əməyin, buxar maşınına, iylərə, fabrik binasına və sairəyə sərf edilmiş müəyyən miqdar əməyin kristallaşmasından ibarətdir. Əsl mə'nada istehsal alətlərindən, məsələn: alətlərdən, maşınlardan və binalardan təkrar olunan istehsal proseslərində az-çox uzun müddət ərzində dönə-dönə istifadə olunur. Əgər bunlar da xammal kimi birdən-birə aşınısaydı, onların bütün dəyəri də birdən-birə, onların tətbiq edilməsi vasitəsilə istehsal olunmuş əmtəələrə keçərdi. Lakin, misal üçün iy ancaq tədriclə aşındığına görə, orta bir hesab qəbul olunur və bunun üçün də iyin orta ömrü və müəyyən bir dövrdə, tutaq ki, bir gündə orta hesabla aşınması əsas götürülür. Bu üsulla biz hesablayıb bilirik ki, iyin dəyərinin hansı hissəsi hər gün hazırlanan ipliyə keçir və, deməli, misal üçün, bir girvənkə ipliyə qoyulan bütün əməyin hansı hissəsi *əvvəlcə* iydə təcəssüm edən əməyin hesabına düşür. Qarşımızda duran məqsəd üçün bu məsələ üzərində az-çox ətraflı dayanmağa ehtiyac yoxdur?

Belə görünə bilər ki, əmtəənin dəyəri *onun istehsalına sərf edilən əməyin miqdarı ilə* müəyyən edildiyinə görə, adam nə qədər tənbel və bacarıqsız olarsa, onun istehsal etdiyi əmtəənin dəyəri bir o qədər çox olar, çünki bu əmtəəni hazırlamaq üçün bir o qədər çox iş vaxtı tələb olunur. Lakin belə bir nəticə çıxarmaq kədərli bir səhv olardı. Xatırlatmalıyam ki, mən «*ictimai əmək*» ifadəsini işlətmişdim, bu «*ictimai*» ifadəsinin isə çox böyük mə'nası vardır. Biz, əmtəənin dəyəri ona sərf edilmiş və ya onda kristallaşmış *əməyin miqdarı ilə* müəyyən olunur dedikdə cəmiyyətin mövcud şəraitində, müəyyən orta istehsal şəraitində, tətbiq edilən əməyin mövcud orta ictimai intensivliyi və məharəti səviyyəsində əmtəənin istehsalı üçün *zəruri olan əmək miqdarını* nəzərdə tuturuq. İngiltərədə buxarla işləyən toxucu dəzgahı əl dəzgahı ilə rəqabətə başladığında, müəyyən miqdar ipliği bir yard pambıq parçaya və ya mahuda çevirmək üçün *əvvəlki* iş vaxtının ancaq yarısı lazım gəldi. Doğrudur,

yazıq əl toxucusu əvvəllər gündə 9 və ya 10 saat işlədiyi halda, indi 17–18 saat işləməli idi. Lakin onun 20 saatlıq əməyinin məhsulunda indi ancaq 10 saatlıq ictimai əmək və ya müəyyən miqdar ipliği parçaya çevirmək üçün 10 saatlıq ictimai-zəruri əmək var idi. Buna görə də onun indi 20 saatlıq əməyinin məhsulunda olan dəyər, əvvəllər 10 saatlıq məhsulundakı dəyərdən artıq deyildi.

Deməli, bir halda ki əmtəələrin mübadilə dəyəri onlarda təcəssüm edən ictimai-zəruri əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur, onda əmtəəni istehsal etmək üçün lazım olan əməyin miqdarı hər dəfə artdıqda, əmtəənin dəyəri də artmalı, bu əməyin miqdarı hər dəfə azaldıqda isə, əmtəənin dəyəri də aşağı düşməlidir.

Əgər müəyyən əmtəələrin istehsalı üçün zəruri olan əmək miqdarı sabit qalsaydı, onların nisbi dəyərləri də sabit olardı. Lakin vəziyyət belə deyildir. Əmtəə istehsalı üçün zəruri olan əməyin miqdarı tətbiq edilən əməyin məhsuldar qüvvəsinin dəyişməsi ilə birlikdə daim dəyişilir. Əməyin məhsuldar qüvvəsi nə qədər yüksəkdirsə, müəyyən iş vaxtında bir o qədər çox məhsul hazırlanır, əməyin məhsuldar qüvvəsi nə qədər aşağıdırsa, eyni vaxtda bir o qədər az məhsul hazırlanır. Məsələn, əhali artdığına görə daha az münbit torpaqları becərmək lazım gələrsə, əvvəlki qədər məhsul ancaq daha çox əmək sərf etməklə əldə edilə bilər və bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri yüksəlir. Digər tərəfdən, müasir istehsal vasitələrindən istifadə edən bir əyirici, əvvəllər cəhrəsi vasitəsilə bir iş günündə ipliğə çevirdiyi pambıqdan, indi, yenə eyni müddətdə min dəfələrlə artıq pambığı ipliğə çevirirsə, aydındır ki, pambığın hər girvənkəsi əvvəlkinə nisbətən əyiricidən min dəfələrlə az əmək tələb edir və, deməli, əyirmə prosesində pambığın hər girvənkəsinə əlavə edilən dəyər əvvəlkindən min dəfələrlə az olur. İpliğin dəyəri müvafiq dərəcədə azalır.

Təbii xüsusiyyətlər və müxtəlif adamların əldə etdikləri istehsal vərdişləri arasındakı fərq bir kənara qoyularsa, əməyin məhsuldar qüvvəsi başlıca olaraq aşağıdakılardan asılı olmalıdır:

1) əməyin *təbii* şəraitindən, məsələn: torpağın münbitliyindən, mə`dənlərin zənginliyindən və i.ə.

2) *ictimai əmək qüvvələrinin* mütərəqqi surətdə təkmilləşməsindən; bu təkmilləşmə isə istehsalın böyük miqyasda olmasından, kapitalın təmərküzləşməsindən, əməyin kombinəlaşdırılmasından, əmək bölgüsündən, maşınlardan, istehsal üsullarının təkmilləşdirilməsindən, kimyəvi və başqa təbii amillərdən istifadə edilməsindən, rabitə və nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə zaman və məsafənin qısaldılmasından və müxtəlif başqa ixtiralarla irəli gəlir; eləcə də bu ixtiraların vasitəsilə təbiət qüvvələrini əməyə xidmət etməyə məcbur edir və bu ixtiralar sayəsində əməyin ictimai və ya kooperativ xarakteri inkişaf edir. Əməyin məhsuldar qüvvəsi nə qədər yüksəkdirsə, mə`lum miqdar məhsula bir o qədər az əmək sərf edilir və, deməli, məhsulun dəyəri bir o qədər

az olur. Əməyin məhsuldar qüvvəsi nə qədər aşağıdırsa, məlum miqdar məhsula bir o qədər çox əmək sərf edilir və, deməli, onun dəyəri bir o qədər yüksək olur. Buna görə də, biz, belə bir ümumi qanunun olduğunu müəyyən edə bilərik:

Əmtəələrin dəyərləri onların istehsalına sərf edilən iş vaxtı ilə düz proporsional və sərf edilən əməyin məhsuldar qüvvəsi ilə tərs proporsionaldır.

Biz indiyə qədər *dəyərdən* bəhs edirdik, indi isə mən *qiymət* haqqında, yəni dəyərin aldığı xüsusi forma haqqında bir neçə kəlmə əlavə edəcəyəm.

Özlüyündə götürülən *qiymət*, *dəyərin pul ifadəsindən* başqa bir şey deyildir. Məsələn, İngiltərədə bütün əmtəələrin dəyərləri qızıl qiyməti ilə, kontinentdə isə başlıca olaraq gümüş qiyməti ilə ifadə olunur. Qızıl və ya gümüşün dəyəri, bütün başqa əmtəələrin dəyərləri kimi, bunların hasil edilməsi üçün zəruri olan əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur. Siz ölkənizin müəyyən qədər məhsulunu, yəni müəyyən miqdar milli əməyinizi kristallaşdıran məhsulunu qızıl və gümüş istehsal edən ölkələrin məhsullarına, yəni *onların* müəyyən miqdar əməyini kristallaşdıran məhsula mübadilə edirsiniz. İnsanlar məhz bu yolla, yəni əslində əmtəəni əmtəəyə mübadilə etmək vasitəsilə bütün əmtəələrin dəyərini, yəni bunların istehsalına sərf edilən əmək miqdarını qızıl və gümüşlə ifadə etməyə alışırlar. *Dəyərin pulla bu ifadəsinə* və ya yenə bunun eyni olaraq, *–dəyərin qiymətə çevrilməsinə* diqqət yetirin, onda görürsünüz ki, burada baş verən proses vasitəsilə bütün əmtəələrin *dəyərləri müstəqil və yekcins bir forma* alır, yaxud həmin proses vasitəsilə bu dəyərlər *eyni ictimai əmək miqdarları* şəklində ifadə olunur. Qiymət dəyərin yalnız pul ifadəsi olduğuna görə, A.Smit onu *təbii qiymət*, fransız fiziokratları isə *zəruri qiymət* adlandırmışlar.

Bəs dəyər ilə bazar qiymətləri arasında və ya *təbii qiymətlərlə bazar qiymətləri* arasında nə kimi münasibət vardır? Hamınız bilirsiniz ki, ayrı-ayrı istehsalçıların istehsal şəraiti nə qədər müxtəlif olursa-olsun, bütün yekcins əmtəələrin *bazar qiymətləri eynidir*. Bazar qiymətləri ancaq, bazara müəyyən miqdar müəyyən məmulat vermək üçün orta istehsal şəraitində zəruri olan *ictimai əməyin orta miqdarını* ifadə edir. Bazar qiymətləri məlum növdən olan bütün əmtəə kütləsinə nəzərən hesablanılır. Buna görə də əmtəənin *bazar qiyməti* onun *dəyərində* müvafiq olur. Digər tərəfdən, bazar qiymətlərinin gah dəyərdən və ya təbii qiymətdən yuxarı qalxması, gah da bundan aşağı düşməsi təklif və tələbin artıb-azalmasından asılıdır. Bazar qiymətlərinin dəyərə uyğun gəlməməsi həmişə müşahidə edilir, lakin *Adam Smitin* dediyi kimi:

«Təbii qiymət sanki mərkəzi qiymətdir və bütün əmtəələrin qiymətləri daim buna meyl edir. Müxtəlif təsadüfi səbəblər bəzən bu qiymətləri təbii qiymətdən çox yüksək səviyyədə saxlaya bilər, bəzən də ondan bir qədər aşağı sala bilər. Lakin qiymətləri bu sabit mərkəzdən uzatlaşdıran maneələrə baxmayaraq, bu qiymətlər daim həmin mərkəzə meyl göstərir»³¹.

Mən indi bu məsələni ətraflı surətdə nəzərdən keçirə bilmərəm. Bunu demək kifayətdir ki, *əgər* təkliflə tələb qarşılıqlı surətdə tarazlaşarsa, əmtəələrin bazar qiymətləri onların təbii qiymətlərinə, yəni bu əmtəələrin istehsalı üçün zəruri olan əməyin miqdarı ilə müəyyən edilən dəyərlərinə uyğun olacaqdır. Lakin təkliflə tələb görək daim bir-birini tarazlaşdırsın, hərçənd onlar bunu ona görə edə bilirlər ki, bir dəyişməni başqası ilə, yüksəlməni–aşağı düşmə ilə və «vice versa» (əksinə. *Red*) əvəz edirlər. Əgər siz yalnız gündəlik dəyişmələri tədqiq etmək deyil, məsələn, c. Tukun «*Qiymətlərin tarixi*» əsərində etdiyi kimi, bazar qiymətlərinin daha uzun bir dövr ərzində dəyişməsini təhlil etsəniz, görərsiniz ki, bazar qiymətlərinin dəyişməsi, onların dəyərlərdən uzaqlaşması, onların yüksəlib düşməsi bir-birini qarşılıqlı surətdə *neytrallaşdırır və tarazlaşdırır*; belə ki, inhisarların təsirini və indi üzərində dayana bilməyəcəyim bəzi başqa dəyişiklikləri nəzərə almasaq, bütün əmtəələr orta hesabla öz *dəyərlərinə*, öz təbii qiymətlərinə satılır. Bazar qiymətlərinin bir-biri ilə tarazlaşdığı orta dövrlər müxtəlif növ əmtəələr üçün müxtəlifdir, çünki bir növ əmtəələrin təklifi bunlara olan tələbə asanlıqla, başqa növ əmtəələrininki isə çətinliklə uyğunlaşır.

Beləliklə, hər növ əmtəə az-çox uzun bir dövr ərzində, ümumiyyətlə, öz dəyərinə satılırsa, mənfəətin,–ayrı-ayrı hallardakı mənfəətin deyil, müxtəlif sənaye sahələrindəki sabit və adi mənfəətin–guya əmtəə qiymətlərinə əlavə edilən üstəlikdən və ya əmtəələrin *öz dəyərindən* yuxarı qiymətə satılmasından əmələ gəldiyini zənn etmək mənasız olardı. Biz belə bir təsəvvürü ümumiləşdirsək, onun mənasızlığı aydın olar. Birisi satıcı sifəti ilə daim qazandığı şeyi alıcı sifəti ilə daim itirməli olardı. Alıcı olub, eyni zamanda satıcı olmayan və ya istehlakçı olub, eyni zamanda istehsalçı olmayan adamlar vardır demək də işə kömək etməz. Bu adamlar istehsalçılara verdiklərini əvvəlcə onlardan müftə almalı olardılar. Əgər birisi əvvəlcə sizdən pul alıb sonra sizin əmtəələrinizi alarkən yenə həmin pulu sizə qaytarırsa, siz öz əmtəələrinizi bu adama olduqca baha satmaqla heç bir zaman varlana bilməzsınız. Belə bir sövdə zərəri azalda bilər, lakin əsla mənfəət verə bilməz. Deməli, siz *mənfəətin ümumi təbiətini* izah etmək üçün bu müddəanı əsas tutmalısınız ki, orta hesabla əmtəələr *öz həqiqi dəyərlərinə satılır və mənfəət əmtəələrin öz dəyərlərinə satılmasından əmələ gəlir*, yəni həmin əmtəələrdə təcəssüm edən əməyin miqdarına proporsional olaraq satılmasından əmələ gəlir. Əgər siz mənfəəti bu mülahizəyə əsasən izah edə bilməsəniz, onda siz onu ümumiyyətlə izah edə bilməzsınız. Bu hal qəribə və gündəlik təcrübəyə zidd kimi görünür. Lakin Yerin Günəş ətrafında dolanması və suyun asanlıqla alışıb yanan iki qazdan ibarət olması da bundan az qəribə deyildir. Şeylərin ancaq zahiri aldadıcı cəhətini nəzərə alan gündəlik təcrübəyə əsasən fikir yeridilərsə, elmi həqiqətlər həmişə qəribə görünər.

7. İŞ QÜVVƏSİ

Dəyərin təbiətini, *hər bir əmtəə dəyərinin* təbiətini bu qədər qısa xülasədə mümkün olduğu qədər tədqiq etdikdən sonra biz *əməyin* spesifik *dəyərində* diqqət yetirməliyik. Burada da mən, sizə qərribə görünə biləcək bir fikir irəli sürməliyəm. Siz hamınız əminsiz ki, hər gün məhz öz əməyinizi satırsınız, deməli, əməyin qiyməti vardır və, –əmtəənin qiyməti onun dəyərinin yalnız pul ifadəsi olduğuna görə, –yəqin ki, *əməyin dəyəri* kimi bir şey də olmalıdır. Lakin həqiqətdə, adi mə'nada *əməyin dəyəri* kimi bir şey yoxdur. Biz gördük ki, əmtəədə kristallaşmış zəruri əməyin miqdarı əmtəənin dəyərini təşkil edir. Lakin biz, bu dəyər anlayışını tətbiq etmək istəsək, məsələn, 10 saatlıq iş gününün dəyərini necə müəyyən edə bilərik? Bu iş günündə nə, qədər əmək vardır? 10 saatlıq əmək. Əgər biz 10 saatlıq iş günü dəyərinin 10 saatlıq əməyə və ya bu iş günündə olan əməyin miqdarına bərabər olduğunu desək, bu mə'nasız bir təkrar və hətta cəfəngiyat olardı. Aydın ki, biz göy cisimlərinin həqiqi hərəkətini dərk etdikdən sonra, onların bizə görünən zahiri hərəkətini izah edə bildiyimiz kimi, «*əməyin dəyəri*» ifadəsinin gizli olan əsl mə'nasını aşkara çıxardıqdan sonra dəyərin bu irrasional və, sanki, mümkün olmayan tətbiqini də izah edə bilərik.

Fəhlənin satdığı şey bilavasitə onun *əməyi* deyil, onun *iş qüvvəsidir*; bunu fəhlə müvəqqəti olaraq kapitalistin, ixtiyarına verir. Bu o qədər doğrudur ki, –ingilis qanunlarını bilmirəm, hər halda kontinentdəki bə'zi ölkələrin qanunları, –fəhlənin öz iş qüvvəsini *ən çoxu* nə qədər *müddətə* sata biləcəyini müəyyən edir. İş qüvvəsini istəniləyi müddətə satmağa icazə verilsə idi, dərhal kələlik bərpa olunardı. Fəhlə öz iş qüvvəsini bütün ömürlük satsaydı, dərhal öz sahibinin həmişəlik qulu olardı.

İngiltərənin ən qocaman iqtisadçılarından və ən orijinal filosoflarından biri olan *Tomas Hobbs* özünün «*Leviafan*» əsərində bütün sələflərinin nəzərindən qaçmış bu həqiqəti instinklə duymuşdu. O belə deyir:

«Bütün başqa şeylər kimi, *insanın da dəyəri* və ya *qiymətliliyi*, onun *qiymətidir*, yə'ni *onun qüvvəsindən istifadə etmək* müqabilində verilən şeydir».

Biz bu fikrə əsaslansaq, hər bir başqa əmtəənin dəyəri kimi, *əməyin də dəyərini* müəyyən edə bilərik.

Lakin bundan əvvəl biz soruşmalıyıq: belə bir qərribə hadisə necə baş vermişdir ki, biz bazarda, bir tərəfdən, torpaq, maşın, xammal və yaşayış vasitələrindən, yə'ni becərilməmiş torpaq istisna edilməklə, *əmək məhsullarından* ibarət şeylərə malik alıcılar zümrəsinə, digər tərəfdən isə, öz iş qüvvəsindən, öz işlək əlləri və beynindən başqa satılası heç bir şeyi olmayan satıcılar zümrəsinə rast gəlirik; necə ola bilmişdir ki, bir qisim adamlar mənfəət götürmək və varlanmaq məqsədi ilə daim satın alırlar, başqaları isə yaşayış vəsaiti əldə etmək məqsədi ilə daim satırlar. Bu məsələni tədqiq etmək, iqtisadçıların *ilkin* və ya *ibtidai yığım* adlandırdıqları, lakin *ibtidai ekspropriasiya* adlandırılması lazım gələn şeyi tədqiq etmək demək olardı. Biz

burada görərdik ki, bu ibtidai *yığım* deyilən şey, işçi ilə onun əmək vasitələri arasında *keçmişdə* mövcud *vəhdətin pozulmasına* səbəb olan bir sıra tarixi proseslərdən başqa bir şey deyildir. Lakin bu tədqiq bəhs etdiyim mövzu çərçivəsindən kənara çıxır. Bir halda ki zəhmətkeşi əmək vasitələrindən *ayırdılar*, bu ayırma o vaxta qədər davam edib qalır və geniş bir miqyasda daim təkrar olunur ki, istehsal üsulunda yeni və əsaslı inqilab əmələ gəlib bu ayırmanı aradan qaldırır və əvvəlki vəhdəti yeni tarixi formada bərpa edir.

Bəs *iş qüvvəsinin dəyəri* nə deməkdir?

Hər bir başqa əmtəənin dəyəri kimi, iş qüvvəsinin dəyəri də onun istehsalı üçün zəruri olan əmək miqdarı ilə müəyyən olunur. İnsanın iş qüvvəsi yalnız canlı insan vücudunda mövcuddur. Böyümək və yaşamaq üçün insan müəyyən miqdar yaşayış vasitələri istehlak etməlidir. Lakin maşın kimi, adam da aşınır və onu başqa bir adamla əvəz etmək lazım gəlir. Fəhlə *özünün* yaşaması üçün müəyyən miqdar yaşayış vasitələri əldə etməkdən başqa əmək bazarında onun özünü əvəz edib fəhlələr nəslini əbədiləşdirməli olan uşaqlarını bəsləyib yetişdirmək üçün də bir miqdar yaşayış vasitələrinə möhtacdır. Bundan əlavə, fəhlənin öz iş qüvvəsini inkişaf etdirməsi və müəyyən bir ixtisas qazanması üçün də müəyyən miqdar dəyər sərf etmək lazım gəlir. Qarşımızda duran məqsəd üçün burada ancaq *orta* əməyi nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, bu halda tərbiyə və təhsil xərcləri çox cüzi bir kəmiyyət təşkil edir. Lakin yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, müxtəlif keyfiyyətli iş qüvvələrinin istehsalına çəkilən xərc müxtəlif olduğuna görə, müxtəlif istehsal sahələrində tətbiq edilən iş qüvvəsinin dəyərləri də müxtəlif olmalıdır. Buna görə də *bərabər əmək haqqı* tələbi yanlış bir fikrə əsaslanır və heç bir zaman həyata keçirilməsi mümkün olmayan *mə`nasız* bir arzudur. Bu tələb, ilkin şərtləri qəbul edib nəticələrin üstündən keçmək istəyən yanlış və səthi radikalizmdən irəli gəlir. Muzdlu əmək sistemi əsasında iş qüvvəsinin dəyəri də, hər bir başqa əmtəənin dəyəri kimi müəyyən edilir, müxtəlif növ iş qüvvələrinin dəyəri isə müxtəlif olduğuna görə, yə`ni bunların istehsalı müxtəlif miqdar əmək tələb etdiyinə görə, əmək bazarında da bunlara müxtəlif qiymətlə haqq *verilməlidir*. Muzdlu əmək sistemi əsasında *bərabər və ya heç olmazsa ədalətli haqq* verilməsini tələb etmək, köləlik sistemi əsasında *azadlıq* tələb etmək kimi bir şeydir. Sizin nəyi düzgün və ədalətli hesab etməyinizin məsələyə daxli yoxdur. Məsələ mövcud istehsal sistemi şəraitində nəyin labüd və zəruri olmasındadır.

Bütün bu deyilənlərdən sonra aydındır ki, *iş qüvvəsinin dəyəri* bu qüvvəni istehsal etmək, inkişaf etdirmək, yaşatmaq və əbədiləşdirmək üçün zəruri olan *yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə* müəyyən olunur.

8. IZAFİ DƏYƏR İSTEHSALI

İndi fərz edək ki, hər gün fəhləyə lazım olan orta miqdar yaşayış vasitələrini istehsal etmək üçün *6 saatlıq orta əmək* tələb olunur. Bundan əlavə, fərz edək

ki, bu 6 saatlıq orta əmək 3 şillingə bərabər miqdar qızılda təcəssüm olunur. Bu halda 3 şilling, bu adamın *iş qüvvəsinin gündəlik dəyərinin qiyməti* və ya pul ifadəsi olacaqdır. Bu adam gündə 6 saat işləməklə, hər gün özünə lazım olan orta miqdar yaşayış vasitələri əldə etmək üçün, yəni özünü fəhlə olaraq yaşatmaq üçün kifayət qədər dəyər istehsal edərdi.

Lakin bu adam muzzdlu fəhlədir. Buna görə də o öz iş qüvvəsini kapitalistə satmalı olur. O öz iş qüvvəsini gündə 3, yaxud həftədə 18 şillingə satmaqla, bu iş qüvvəsini öz dəyərinə satmış olur. Tutaq ki bu adam əyiricidir. Əgər o, gündə 6 saat işləyirsə, hər gün pambığa 3 şillinglik dəyər əlavə edir. Onun hər gün pambığa əlavə etdiyi bu dəyər onun əmək haqqının, yaxud öz iş qüvvəsi müqabilində hər gün aldığı qiymətin tam ekvivalentidir. Lakin bu halda kapitalist *heç bir izafi dəyər* və ya *izafi məhsul* əldə edə bilməzdi. Beləliklə, biz burada əsl çətinliyə rast gəlirik.

Fəhlənin iş qüvvəsini almaqla və onun dəyərini verməklə kapitalist də, bütün başqa alıcılar kimi, aldığı əmtəəni istehlak etmək, bundan istifadə etmək hüququ əldə edir. Maşın hərəkətə gətirilməklə istehlak edildiyi və ya ondan istifadə olunduğu kimi, insan da işləməyə vadar edilməklə onun iş qüvvəsi istehlak edilir və ya bu iş qüvvəsinin dən istifadə olunur. Kapitalist fəhlənin iş qüvvəsinin gündəlik və ya həftəlik dəyərini verməklə, bu iş qüvvəsindən *bütün gün və ya bütün həftə* boyu istifadə etmək və ya onu işlətmək hüququ əldə etmişdir. İş gününün və ya iş həftəsinin, əlbəttə, müəyyən həddi vardır. Lakin bu məsələ üzərində biz sonra ətraflı dayanacağıq.

İndi isə nəzərinizi həlledici bir cəhətə cəlb etmək istəyirəm.

İş qüvvəsinin *dəyəri* bu qüvvəni yaşatmaq və ya təkrar istehsal etmək üçün lazım gələn əmək miqdarı ilə müəyyən olunur, halbuki bu iş qüvvəsindən *istifadə etmək* həddi ancaq fəhlənin iş qabiliyyəti və fiziki qüvvəsindən asılıdır. Ata lazım olan yem ilə, atın miniyi öz üzərində gəzdirə biləcəyi müddət əsla eyni bir şey olmadığı kimi, iş qüvvəsinin gündəlik və ya həftəlik *dəyəri* ilə, bu qüvvənin bir gün və ya bir həftə ərzində *sərf edilməsi* də tamamilə başqa şeylərdir. Fəhlənin iş qüvvəsi *dəyərinin* həddi olan əmək miqdarı, heç də onun iş qüvvəsinin sərf edə biləcəyi əmək miqdarının həddi deyildir. Məsələn, bizim əyiricini götürək. Biz gördük ki, o hər gün öz iş qüvvəsini təkrar istehsal etmək üçün hər gün 3 şillinglik dəyəri təkrar istehsal etməlidir və bu işi görmək üçün o gündə 6 saat işləyir. Lakin bu hal heç də onu gündə 10, 12 saat və ya daha çox işləmək qabiliyyətindən məhrum etmir. Kapitalist isə əyiricinin iş qüvvəsinin gündəlik və ya həftəlik *dəyərini* verməklə, onun iş qüvvəsindən *bütün gün və ya bütün həftə* boyu istifadə etmək hüququ əldə etmişdir. Buna görə kapitalist əyiricini, gündə, tutaq ki 12 saat işləməyə məcbur edir. Bu halda fəhlə öz əmək haqqının və ya öz iş qüvvəsi dəyərinin əvəzini ödəmək üçün zəruri olan 6 saatdan *əlavə və buna üstəlik olaraq daha 6 saat* işləməli olur ki mən də bu iş saatlarını *izafi əmək* saatları adlandıracağam; həm də bu izafi

əmək *izafi dəyərdə* və *izafi məhsulda* təcəssüm edəcəkdir. Məsələn, bizim əyirici gündə 6 saat işləməklə pambığa 3 şillinglik dəyər əlavə edir və bu dəyər onun əmək haqqının tam ekvivalentdirsə, 12 saat ərzində pambığa 6 şillinglik dəyər əlavə edəcək və *müvafiq miqdar izafi iplik* istehsal edəcəkdir. Bu əyirici öz iş qüvvəsini kapitalistə satdığına görə, onun yaratdığı bütün dəyər və ya yaratdığı bütün məhsul «protempore» (müvəqqəti olaraq. *Red.*) onun iş qüvvəsinin sahibi olan kapitalistə məxsusdur. Deməli, kapitalist 3 şilling avans etməklə 6 şillinglik bir dəyər reallaşdırır, çünki 6 saatlıq əməyin kristallaşdığı bir dəyəri avans etməklə əvəzində 12 saatlıq əməyin kristallaşdığı bir dəyər əldə edir. Kapitalist hər gün bu prosesi təkrar etməklə, hər gün 3 şilling avans edəcək və hər gün öz cibinə 6 şilling qoyacaqdır; bu 6 şillingin yarısı yenidən əmək haqqı verməyə sərf olunur, yarısı isə *izafi dəyər* təşkil edir ki, kapitalist də bunun müqabilində heç bir ekvivalent vermir. Kapitalist istehsalı və ya muzdlu əmək sistemi məhz *kapitalla əmək arasında belə bir mübadiləyə* əsaslanır və məhz belə bir mübadilə nəticəsidir ki, daim fəhlə bir fəhlə olaraq, kapitalist isə bir kapitalist olaraq təkrar istehsal olunur.

Başqa şərtlər eyni olduqda, *izafi dəyər norması*, iş qüvvəsinin dəyərini təkrar istehsal etmək üçün zəruri olan iş günü hissəsi ilə kapitalist üçün sərf edilən *izafi vaxt* və ya *izafi əmək* arasındakı nisbətdən asılıdır. Deməli, izafi dəyər norması, fəhlənin öz əməyi ilə yalnız öz iş qüvvəsinin dəyərini təkrar istehsal etdiyi və ya öz əmək haqqını ödədiyi *vaxtdan əlavə, iş gününün nə qədər davam etməsindən* asılıdır.

9. ƏMƏYİN DƏYƏRİ

İndi biz «*əməyin dəyəri və ya qiyməti*» ifadəsi üzərinə qayıtmalıyıq.

Biz gördük ki, əslində əməyin dəyəri, iş qüvvəsinin dəyərindən başqa bir şey deyildir və bu dəyər iş qüvvəsini yaşatmaq üçün zəruri olan əmtəələrin dəyəri ilə ölçülür. Lakin fəhlə öz əmək haqqını işini qurtardıqdan *sonra* aldığına görə və, bundan əlavə, fəhlə kapitalistə məhz öz əməyini verdiyini bildiyinə görə, ona labüd surətdə elə gəlir ki, onun işi qüvvəsinin dəyəri və ya qiyməti *onun əməyinin özünün qiyməti* və ya *dəyəridir*. Əgər onun iş qüvvəsinin qiyməti 6 saatlıq əməyin təcəssüm etdiyi 3 şillingə bərabərdirsə və fəhlə 12 saat işləyirsə, o mütləq bu 3 şillingi 12 saatlıq əməyin dəyəri və ya qiyməti hesab edir, halbuki 12 saatlıq əmək 6 şillinglik dəyərdə təcəssüm edir. Buradan iki nəticə çıxır:

Birincisi: əməyin dəyəri və qiyməti kimi terminlər əslində mənasızdırsa da, *iş qüvvəsinin dəyəri və ya qiyməti* zahirən *əməyin özünün qiyməti və ya dəyəri* şəklini alır.

İkincisi: fəhlənin gündəlik əməyinin ancaq bir hissəsinin haqqı *ödənilib* digər hissəsinin haqqı *ödənilmirsə* də və *izafi dəyəri* və ya *mənfəəti* təşkil edən

fond məhz haqqı ödənilməyən bu əməkdən və ya izafi əməkdən yaradılsa da, zahirən belə gəlir ki, guya bütün əməyin haqqı ödənilmişdir.

Bu aldadıcı zahirlik *muzdlu əməyi* əməyin başqa *tarixi* formalarından fərqləndirir. Muzdlu əmək sistemi əsasında, hətta haqqı *ödənilməyən* əmək də *ödənilmiş* əmək kimi görünür. Əksinə, *qul* əməyinin haqqı ödənilən hissəsi də ödənilməmiş kimi görünür. Aydınır ki, qul işləyə bilmək üçün yaşamalıdır, buna görə də onun iş gününün bir hissəsi onu saxlamaq üçün sərf edilən dəyəri ödəyir. Lakin qulla ağası arasında heç bir ticarət sövdəsi bağlanmadığına görə, hər iki tərəf arasında heç bir alqı və satqı olmadığına görə, belə gəlir ki, guya qulun bütün əməyinə heç bir haqq verilməmişdir.

Digər tərəfdən, demək olar ki, hələ dünənə qədər bütün Şərqi Avropada mövcud olan təhkimli kəndlini götürək. Bu kəndli həftənin təqribən 3 gününü öz torpağında və ya ona verilən torpaqda özü üçün işləyir, qalan 3 günü isə öz ağasının malikanəsində məcburi surətdə və müftə işləyirdi. Beləliklə, burada əməyin haqqı ödənilən hissəsi ödənilməyən hissəsindən zaman və məkan ehtibarilə aşkar surətdə ayrılmışdı və bizim liberallar insanın müftə işlədilməsi fikrini belə qeyri-təbii hesab edib mə'nəvi cəhətdən xeyli hiddətlənirdilər.

Halbuki adamın həftədə 3 gün öz torpağında özü üçün, 3 gün də öz ağasının malikanəsində müftə işləməsi ilə, fabrik və ya e'malatxanada gündə 6 saat özü üçün, 6 saat da öz sahibkarı üçün işləməsi arasında heç bir fərq yoxdur; hərçənd ikinci halda əməyin haqqı ödənilən hissəsi ödənilməyən hissəsinə sıx bağlı olur və ortalıqda *müqavilə olması* və həftənin axırında *haqq* verilməsi bütün bu sövdənin təbiətini tamamilə pərdələyir. Müftə əmək bir halda könüllü, o biri halda isə məcburi əmək kimi görünür. Bütün fərq bundan ibarətdir.

Gələcəkdə mən «*əməyin dəyəri*» ifadəsini işlətdikdə, onu ancaq, istifadə edilən adi bir termin kimi nəzərdə tutub «*iş qüvvəsinin dəyəri*» yerində işlədəcəyəm.

10. MƏNFƏƏT ƏMTƏƏ ÖZ DƏYƏRİNƏ SATILARKƏN ƏLDƏ EDİLİR

Fərz edək ki, orta hesabla əməyin saati 6 pensə bərabər bir dəyərdə və ya orta hesabla 12 saatlıq əmək 6 şillingdə təcəssüm edir. Sonra fərz edək ki, əməyin dəyəri 3 şillingə və ya 6 saatlıq əməyin məhsuluna bərabərdir. Daha sonra, əgər əmtəə istehsalı prosesində istifadə edilmiş xammalda, maşınlarda və sairədə orta hesabla 24 saatlıq əmək təcəssüm etmişsə, bunların dəyəri 12 şilling olacaqdır. Bundan əlavə, əgər kapitalistin muzdla tutduğu fəhlə bu istehsal vasitələrinə öz 12 saatlıq əməyini əlavə edirsə, həmin 12 saat 6 şillinglik əlavə dəyər yaradacaqdır. Beləliklə, *məhsulun ümumi dəyəri* 36 saatlıq maddiləşmiş əməkdən ibarət olub 18 şillingə bərabər olacaqdır. Lakin əməyin dəyəri, yaxud fəhləyə verilən əmək haqqı yalnız 3 şillingə bərabər olduğuna görə, fəhlənin sərf etdiyi və əmtəənin dəyərində təcəssüm edən 6

saatlıq izafi əmək əvəzində kapitalist heç bir ekvivalent vermir. Kapitalist bu əmtəəni öz dəyərinə, yə'ni 18 şillingə satmaqla, əvəzində heç bir ekvivalent vermədiyi 3 şillinglik dəyəri də reallaşdırmış olur. Bu 3 şilling kapitalistin izafi dəyəri və ya öz cibinə qoyduğu mənfəətdir. Deməli, kapitalistin 3 şillinglik mənfəəti reallaşdırmasının səbəbi, öz əmtəəsini dəyərindən *yüksək* qiymətə satması deyil, *onun öz həqiqi dəyərinə* satmasıdır.

Əmtəənin dəyəri onda təcəssüm edən *əməyin ümumi miqdarı ilə* müəyyən olunur. Lakin bu əmək miqdarının bir hissəsi, müqabilində əmək haqqı şəklində ekvivalent verilmiş dəyərdə, digər hissəsi isə müqabilində *heç bir* ekvivalent *verilməmiş* dəyərdə təcəssüm etmişdir. Əmtəədə olan əməyin bir hissəsi haqqı *ödənilmiş* əməkdir, digər hissəsi isə haqqı *ödənilməmiş* əmək. Deməli, kapitalist əmtəəni *öz dəyərinə* satdıqda, yə'ni əmtəəyə sərf olunan *bütün əmək miqdarını* kristallaşmış şəkildə satdıqda, bu əmtəəni mütləq mənfəətinə satmış olacaqdır. Kapitalist, müqabilində müəyyən bir ekvivalent verdiyi şeyi satmaqdan başqa, ona müftə tamam olan şeyi də satır, halbuki fəhlə bu şeyə əmək sərf etmişdir. Əmtəənin kapitalist üçün nəyə başa gəldiyi ilə onun həqiqi dəyəri bir-birindən fərqli olan iki başqa şeylərdir. Beləliklə, təkrar edirəm: normal və orta mənfəət, heç də əmtəələri həqiqi dəyərlərindən *yuxarı* satmaq nəticəsində deyil, *həqiqi dəyərlərinə* satmaq nəticəsində əldə edilir.

11. İZAFİ DƏYƏRİN BÖLÜNDÜYÜ MÜXTƏLİF HISSƏLƏR

Mən *izafi dəyəri*, yaxud əmtəənin bütün dəyərindən fəhlənin *izafi əməyinin* və ya *haqqı ödənilməmiş əməyinin* təcəssüm etdiyi hissəsini *mənfəət* adlandırıram. Bu mənfəətin heç də hamısı sahibkar kapitalistin cibinə getmir. Torpaq üzərindəki inhisar torpaq sahibinə bu *izafi dəyərin* bir hissəsini *renta* adı ilə mənimsəmək imkanı verir, həm də bu torpaqdan kənd təsərrüfatı üçün tikililər, dəmir yolları və ya hər hansı bir başqa istehsal məqsədi üçün istifadə edilməsinin fərqi yoxdur. Digər tərəfdən, *əmək vasitələrinə* sahib olmaq sahibkar kapitalistə *izafi dəyər* istehsal etmək və ya, başqa sözlə, *haqqı ödənilməmiş müəyyən miqdar əməyi mənimsəmək imkanı* verir; məhz bu fakt nəticəsindədir ki, əmək vasitələrinin hamısını və ya bir qismini sahibkar kapitalistə borc verən mülkiyyətçi, bir sözlə, *borc pul verən kapitalist*, bu izafi dəyərin o biri hissəsini *faiz* adı ilə tələb etmək imkanı əldə edir. Beləliklə, sahibkar kapitalistin *özünə* yalnız o qalır ki, buna da *sənaye* və ya *ticarət* mənfəəti deyilir.

Bütün izafi dəyər məbləğinin göstərilən üç zümrə adamlar arasında bu bölünməsinin hansı qanunlarla tənzim olunduğu məsələsinin bəhs etdiyimiz mövzuya əsla dəxli yoxdur. Lakin bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticə çıxır:

Renta, faiz, sənaye mənfəəti,—əmtəədəki izafi dəyərin və ya onda təcəssüm edən haqqı ödənilməmiş əməyin müxtəlif hissələrinə verilən yalnız müxtəlif adlardır, bunların hamısı eyni dərəcədə bu mənbədən və bir tək bu mənbədən əldə edilir. Bunları torpağın özü və kapitalın özü törətmir, lakin torpaq və kapital öz sahiblərinə, sahibkar kapitalistin fəhlədən sıxıb çıxartdığı izafi dəyərin müvafiq hissəsini almağa imkan verir. Fəhlənin izafi əməyinin və ya haqqı ödənilməmiş əməyinin nəticəsi olan bu izafi dəyərin hamısını sahibkar kapitalistmi öz cibinə qoyur, yoxsa bunun müəyyən hissələrini renta və faiz adı ilə başqa şəxslərəmi verməli olur, bu məsələnin fəhlə üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Fərz edək ki, sahibkar kapitalist ancaq öz kapitalından istifadə edir və özünə lazım olan torpağın sahibi də özüdür. Bu halda izafi dəyər bütünlüklə onun cibinə gedərdi.

İzafi dəyərin nəticədə nə kimi bir hissəsini sahibkar kapitalistin özü üçün saxlaya biləcəyindən asılı olmayaraq, bu izafi dəyəri fəhlənin əməyindən bilavasitə sıxıb çıxaran məhz odur. Beləliklə, bütün muzzdlu əmək sistemi, bütün müasir istehsal sistemi sahibkar kapitalistlə muzzdlu fəhlə arasında olan məhz bu münasibətə əsaslanır. Buna görə də mübahisəmizdə iştirak edənlərdən vəziyyəti yumşaltmağa və sahibkar kapitalistlə fəhlə arasında bu əsas münasibəti ikinci dərəcəli bir məsələ kimi göstərməyə çalışan bə`zi vətəndaşlar haqlı deyildilər; hərçənd onlar haqlı olaraq deyirdilər ki, mövcud şəraitdə qiymətlərin qalxması sahibkar kapitalistin, torpaq sahibinin, pul kapitalistinin və hətta vergi yığının da mənafeyinə tamamilə müxtəlif dərəcədə tə`sir göstərə bilər.

Deyilənlərdən daha bir nəticə çıxır.

Əmtəə dəyərinin yalnız xammal və maşınların, bir sözlə, istehlak edilən istehsal vasitələrinin dəyərindən ibarət olan hissəsi heç də gəlir yaratmayıb ancaq kapitalı ödəyir. Lakin biz hətta bu məsələni bir tərəfə qoysaq da belə bir fikir də doğru deyildir ki, guya əmtəə dəyərinin digər hissəsi, yə`ni gəlir yaradan və ya əmək haqqı, mənfəət, renta və faiz şəklində sərf oluna biləcək hissəsi əmək haqqı dəyərindən, renta dəyərindən, mənfəət dəyərindən və sairədən düzəlir. Biz buradan əvvəlcə əmək haqqını bir kənara qoyub ancaq sənaye mənfəətini, faiz və rentanı nəzərdən keçirəcəyik. Biz indicə gördük ki, əmtəədə olan izafi dəyər və ya əmtəənin dəyərində haqqı ödənilməmiş əməyin təcəssüm etdiyi hissə özü müxtəlif hissələrə bölünür və bunların üç müxtəlif adı vardır. Lakin belə demək əsla doğru olmazdı ki, əmtəənin bu hissəsinin dəyəri həmin üç komponentin müstəqil dəyərlərinin cəmi nəticəsində əmələ gəlir və ya meydana gəlir.

Bir saatlıq əmək 6 penslik dəyərdə təcəssüm edirsə, fəhlənin iş günü 12 saatdırsa və bu vaxtın yarısı haqqı ödənilməmiş əməkdən ibarətdirsə, bu izafi əmək əmtəəyə 3 şillinglik izafi dəyər, yə`ni heç bir ekvivalenti verilməmiş dəyər əlavə edir. Bu 3 şillinglik izafi dəyər sahibkar kapitalistin torpaq sahibi

və pul borc verən şəxslə hansı proporsiyada olursa-olsun, bölüşdürə biləcəyi *bütün fondu* təşkil edir. Bu 3 şillinglik dəyər onların öz aralarında bölüşdürə biləcəyi dəyərin həddidir. Lakin iş heç də elə olmur ki, sahibkar kapitalistin özü əmtəənin dəyərinə özü üçün mənfəət olaraq istədiyi qədər dəyər əlavə etsin, sonra torpaq sahibi və başqaları üçün başqa bir dəyər əlavə edilsin və əmtəənin ümumi dəyəri də ixtiyari olaraq müəyyən edilən bu dəyərlərin məcmusundan ibarət olsun. Beləliklə, siz görürsünüz ki, *müəyyən bir dəyərin* üç hissəyə *bölünməsinə* bu dəyərin üç müstəqil dəyərin cəmi nəticəsində *əmələ gəlməsi ilə* qarışdırılan adi təsəvvür tamamilə yanlışdır, çünki bu yanlış təsəvvür nəticəsində, renta, mənfəət və faizin əldə edildiyi məcmu dəyər ixtiyari bir kəmiyyətə çevrilmiş olur.

Fərz edək ki, kapitalistin reallaşdırdığı bütün mənfəət 100 funt sterlinqə bərabərdir. Biz bu mənfəət məbləğini *mütləq* kəmiyyət kimi götürdükdə, onu *mənfəət kütləsi* adlandırırıq. Bu 100 funt sterlinqin avans edilən kapitala nisbətini hesabladıqda isə, bu *nisbi* kəmiyyəti *mənfəət* norması adlandırırıq. Aydın ki, bu mənfəət norması iki cür ifadə edilə bilər.

Fərz edək ki, *əmək haqqı üçün avans edilən* kapital 100 funt sterlinqdır. Əgər yaradılan izafi dəyər də 100 funt sterlinqə bərabədirsə, bu göstərir ki, fəhlənin iş gününün yarısı haqqı *ödənilməmiş* əməkdən ibarətdir və,—bu mənfəət əmək haqqı üçün avans edilən kapitalın dəyəri ilə ölçülərsə,—biz deyirik ki, *mənfəət norması* 100%-ə bərabərdir, çünki avans edilən dəyər 100-ə, reallaşdırılan dəyər isə 200-ə bərabərdir.

Digər tərəfdən, əgər biz təkcə *əmək haqqı üçün avans edilən* kapitalı deyil, avans edilən *bütün kapitalı*, məsələn, 500 funt sterlinqi və bunun 400 funt sterlinqinin xammal, maşınlar və sairə dəyərindən ibarət olduğunu nəzərdə tutsaq, görürük ki, *mənfəət norması* yalnız 20%-ə bərabərdir, çünki 100 funt sterlinqdən ibarət olan mənfəət avans edilən *bütün* kapitalın ancaq beşdə bir hissəsini təşkil edəcəkdir.

Mənfəət normasını ifadə edən birinci üsul, haqqı ödənilmiş əməklə haqqı ödənilməmiş əmək arasındakı həqiqi nisbəti, əməyin həqiqi «exploitation» (istismar. *Red.*) (icazənizlə mən bu fransız sözündən istifadə edirəm) dərəcəsini göstərən yeganə üsuldur. İkinci ifadə üsulu adi hallarda işlənib bəzi məqsədlər üçün doğrudan da əlverişli olur, hər halda kapitalistin fəhlədən nə dərəcədə müftə əmək sıxıb çıxartdığını gizlətmək üçün çox əlverişlidir.

Bundan sonra edəcəyim qeydlərdə mən *mənfəət* sözünü kapitalistin sıxıb çıxartdığı bütün izafi dəyər kütləsini göstərmək üçün işlədəcəyəm ki, burada da həmin izafi dəyərin müxtəlif kateqoriyalardan olan şəxslər arasında necə bölündüyü nəzərə alınmayacaqdır; *mənfəət norması* ifadəsini işlətdikdə isə, həmişə mənfəəti, əmək haqqı üçün avans edilən kapitalın dəyərinə onun nisbəti ilə ölçəcəyəm.

12. MƏNFƏƏT, ƏMƏK HAQQI VƏ QIYMƏTLƏR ARASINDA ÜMUMİ NİSBƏT

Əmtəənin dəyərindən xammalı və əmtəəyə sərf edilən başqa istehsal vasitələrini ödəyən dəyər çıxılırsa, yəni əmtəədəki keçmiş əməyi təmsil edən dəyər çıxılırsa, əmtəə dəyərinin qalan hissəsi fəhlənin *sonuncu* istehsal prosesində əlavə etdiyi əmək miqdarından ibarət olur. Əgər bu fəhlə gündə 12 saat işləyirsə, orta hesabla 12 saatlıq əməyi özündə kristallaşdıran qızılın miqdarı isə 6 şillingə bərabərdirsə, əlavə edilən bu 6 şillinglik dəyər fəhlə əməyinin yaratdığı *yeganə* dəyərdir. İş vaxtı ilə müəyyən edilən bu dəyər yeganə fondur ki, fəhlə də, kapitalist də öz hissəsini, yaxud öz payını buradan götürməlidir, yeganə dəyərdir ki, əmək haqqına və mənfəətə bölünməlidir. Aydın ki, bu dəyər həmin iki tərəf arasında nə kimi müxtəlif nisbətdə bölünürsə bölünsün, özü dəyişilməyəcəkdir. Habelə, bir fəhlə əvəzinə bütün fəhlə əhalisi və ya bir iş günü əvəzinə, məsələn, 12 milyon iş günü götürülərsə, yenə də heç bir şey dəyişilməyəcəkdir.

Kapitalistlə fəhlə öz aralarında ancaq bu məhdud dəyəri, yəni fəhlənin bütün əməyi ilə ölçülən dəyəri bölüşdürə biləcəklərinə görə, bunlardan birisi nə qədər çox alırsa, o birisi bir o qədər az alır və «viceversa». Əgər müəyyən bir kəmiyyət götürülmüşsə, bunun bir hissəsi nə nisbətdə artarsa, digər hissəsi həmişə eyni nisbətdə azalacaqdır. Əmək haqqı dəyişilərsə, mənfəət əks istiqamətdə dəyişiləcəkdir. Əmək haqqı aşağı düşərsə, mənfəət yüksələcəkdir; əmək haqqı yüksəlsə, mənfəət aşağı düşəcəkdir. Yuxarıda fərz etdiyimiz kimi, əgər fəhlə, yaratdığı dəyərin yarısına bərabər olan 3 şilling alırsa, yəni, başqa sözlə, fəhlənin bütün iş gününün yarısı haqqı ödənilmiş əməkdən, yarısı da haqqı ödənilməmiş əməkdən ibarətdirsə, *mənfəət norması* 100% olacaqdır, çünki kapitalist də 3 şilling alacaqdır. Əgər fəhlə ancaq 2 şilling alırsa və ya bütün günün yalnız $\frac{1}{3}$ hissəsini özü üçün işləyirsə, kapitalist 4 şilling alacaq və mənfəət norması 200% olacaqdır. Fəhlə 4 şilling alırsa, kapitalist yalnız 2 şilling alacaq və mənfəət norması 50%-ə enəcəkdir. Lakin bütün bu dəyişikliklər əmtəənin dəyərinə təsir göstərməyəcəkdir. Deməli, əmək haqqının ümumi yüksəlməsi ümumi mənfəət normasının aşağı düşməsinə səbəb olardı, lakin əmtəələrin dəyərinə təsir göstərməzdi.

Nəticə etibarilə əmtəələrin bazar qiymətlərini tənzim etməli olan əmtəə dəyərləri, yalnız bu əmtəələrdə təsbit edilən əməyin ümumi miqdarı ilə müəyyən edilərsə və hər bir belə əmək miqdarının haqqı ödənilən və haqqı ödənilməyən əməyə bölünməsindən asılı deyildirsə də, buradan heç də o nəticə çıxmır ki, məsələn, 12 saat ərzində istehsal edilən ayrı-ayrı əmtəələrin və ya bir qrup əmtəələrin dəyərləri sabit qalacaqdır. Müəyyən iş vaxtı ərzində və ya müəyyən miqdar əmək vasitəsilə istehsal edilən əmtəələrin *sayı* və ya kütləsi tətbiq edilən əmək *vaxtının uzadılmasından* və ya davam etdiyi müddətdən deyil, onun *məhsuldar qüvvəsindən* asılıdır. Əyirici əməyinin məhsuldar

qüvvəsinin bir səviyyəsində 12 saatlıq iş günü ərzində, məsələn, 12 funt iplik, daha aşağı səviyyəsində isə yalnız 2 funt iplik istehsal etmək olar. Deməli, orta hesabla 12 saatlıq əmək 6 şillinglik dəyərdə təcəssüm edirsə, bir halda 12 funt ipliğin dəyəri 6 şilling, o biri halda isə 2 funt ipliğin dəyəri də yenə 6 şilling olardı. Beləliklə, bir halda 1 funt ipliğin dəyəri 6 pens, digər halda isə 3 şilling olardı. Bu qiymət fərqi tətbiq edilən əməyin məhsuldar qüvvəsi arasındakı fərqi nəticəsi olardı. Məhsuldar qüvvə yüksək olduqda, 1 funt iplikdə 1 saatlıq əmək, məhsuldar qüvvə aşağı olduqda isə 1 funt iplikdə 6 saatlıq əmək təcəssüm edərdi. Bir halda əmək haqqı nisbətən yüksək, mənfəət norması aşağı olsa da, 1 funt ipliğin qiyməti yalnız 6 pensə bərabər olardı, o biri halda əmək haqqı aşağı, mənfəət norması yüksək olsa da, 1 funt ipliğin qiyməti 3 şillingə bərabər olardı. Bunun səbəbi odur ki, bir funt ipliğin qiyməti ona *qoyulan əməyin ümumi miqdarının haqqı ödənilən və haqqı ödənilməyən əməyə bölünməsi nisbəti* ilə deyil, *bu əməyin ümumi miqdarı* ilə müəyyən olunur. Beləliklə, mənim yuxarıda gətirdiyim fakt, yəni yüksək haqq verilən əməyin istehsal etdiyi əmtəənin ucuz, aşağı haqq verilən əməyin istehsal etdiyi əmtəənin isə baha başa gələ biləcəyi faktı, indi öz zahiri qəribəliyini itirir. Bu fakt ancaq belə bir ümumi qanunu ifadə edir ki, əmtəənin dəyəri bu əmtəəyə qoyulan əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur və bu əməyin miqdarı tamamilə, tətbiq edilən əməyin məhsuldar qüvvəsindən asılı olduğuna görə, hər dəfə əmək məhsuldarlığı dəyişildikdə, o da dəyişir.

13. ƏMƏK HAQQININ YÜKSƏLDİLMƏSİ UĞRUNDA VƏ YA AŞAĞI SALINMASINA QARŞI ƏN MÜHÜM MÜBARİZƏ HALLARI

İndi, əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda və ya aşağı salınmasına qarşı ən mühüm mübarizə hadlarını tam bir ciddiyyətlə nəzərdən keçirək.

1) Biz gördük ki, *iş qüvvəsinin dəyəri*, və ya ən çox yayılmış ifadə ilə desək, *əməyin dəyəri* yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə və ya bunların istehsalı üçün lazım gələn əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur. Deməli, müəyyən bir ölkədə fəhlənin orta hesabla hər gün istehlak etdiyi yaşayış vasitələrinin dəyəri 6 saatlıq əməyə bərabər olub 3 şillingdə ifadə olunursa, fəhlə öz gündəlik xərcinin ekvivalentini istehsal etmək üçün gündə 6 saat işləməlidir. Əgər bütün iş günü 12 saata bərabədirsə, kapitalist fəhləyə 3 şilling verməklə onun əməyinin dəyərini ödəyir. İş gününün yarısı haqqı ödənilməmiş əməkdən ibarət olduqda mənfəət norması 100%-ə bərabərdir. İndi fərz edək ki, məhsuldarlığın aşağı düşməsi nəticəsində, məsələn, eyni miqdar kənd təsərrüfatı məhsulunu istehsal etmək üçün daha çox əmək tələb olunur, buna görə də fəhlənin hər gün istehlak etdiyi yaşayış vasitələrinin orta miqdarının qiyməti 3 şillingdən 4 şillingə qalxır. Bu halda əməyin *dəyəri* $\frac{1}{3}$ nisbətində və ya $33\frac{1}{3}\%$ artır. Fəhlənin əvvəlki həyat səviyyəsinə uyğun olaraq onun gündəlik xərclərinin ekvivalentini istehsal etmək üçün 8 saatlıq əmək tələb olunardı. Deməli, izafi

əmək 6 saatdan 4 saata, mənfəət norması isə 100%-dən 50%-ə düşür. Lakin başqa hər bir əmtəə satıcısı, öz əmtəəsinin xərcləri artdıqda, onun əmtəəsinin artmış olan dəyərinin verilməsi üçün çalışdığı kimi, fəhlə də əmək haqqının yüksəldilməsini tələb etməklə ancaq tələb edir ki, *onun əməyinin yüksəlmiş olan dəyəri* verilsin. Əmək haqqı yüksəlmirsə və ya yaşayış vasitələrinin yüksəlmiş olan dəyərini ödəyəcək qədər yüksəlmirsə, əməyin *qiyməti əməyin dəyərindən aşağı* düşür və fəhlənin həyat səviyyəsi pisləşir.

Lakin bu dəyişiklik əks istiqamətdə də ola bilər. Fəhlənin hər gün orta hesabla istehlak etdiyi eyni yaşayış vasitələrinin qiyməti, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində 3 şillingdən 2 şillingə enə bilər, başqa sözlə, hər gün istehlak edilən bu şeylərin dəyərinin ekvivalentini təkrar istehsal etmək üçün 6 saatlıq iş günü əvəzinə yalnız 4 saat lazım olar. Fəhlə əvvəllər 3 şillingə aldığı yaşayış vasitələrini indi 2 şillingə ala bilər. Doğrudan da, *əməyin dəyəri* aşağı düşər, lakin əmək dəyərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, fəhlə əvvəlki qədər əmtəə ala bilərdi. Bu halda mənfəət 3 şillingdən 4 şillingə, mənfəət norması isə 100%-dən 200%-ə qalxardı. Fəhlənin mütləq həyat səviyyəsi əvvəlki şəkildə qaldığı halda, onun *nisbi əmək haqqı* və eyni zamanda onun *nisbi ictimai vəziyyəti*, onun kapitalistə nisbətən vəziyyəti pisləşmiş olardı. Fəhlə nisbi əmək haqqının belə aşağı düşməsinə müqavimət göstərərək, öz əməyinin yüksəlmiş olan məhsuldar qüvvələri nəticəsində əldə edilən məhsuldan ancaq müəyyən bir pay tələb edər və ictimai pilləkəndə öz əvvəlki nisbi vəziyyətini saxlamağa çalışardı. Məsələn, ingilis fabrik sahibləri taxıl qanunları əleyhinə təşviqat zamanı tənəyə ilə verdikləri və`di, taxıl qanunları ləğv edildikdən sonra həyasızcasına pozub əmək haqqını ümumiyyətlə 10% aşağı saldılar. Fəhlələrin müqaviməti ilk zamanlar müvəffəqiyyətsiz oldu, lakin fəhlələr itirdikləri bu 10%-i, burada ətraflı bəhs edə bilməyəcəyim səbəblər nəticəsində sonralar yenidən əldə etdilər.

2) Yaşayış vasitələrinin *dəyəri* və, deməli, *əməyin dəyəri* dəyişməz qala bilər, lakin bunların *pulla qiyməti*, *pul dəyərinin* əvvəlcə dəyişmiş olması nəticəsində dəyişə bilər.

Daha zəngin mə`dənlərin tapılması və i.a. səbəblər nəticəsində ola bilər ki, məsələn, 2 unsiya qızılın istehsalı, əvvəllər 1 unsiya qızılı istehsal etmək üçün tələb olunduğundan artıq əmək tələb etməsin. Bu halda qızılın *dəyəri* yarımbarı və ya 50% aşağı düşər. Bütün başqa əmtəələrin *dəyərləri* kimi, *əməyin də dəyəri* əvvəlkinə nisbətən indi *pulla* ikiqat artıq bir *qiymətdə* ifadə olunar. Əvvəllər 6 şillingdə ifadə olunan on iki saatlıq əmək indi 12 şillingdə ifadə olunar. Əgər fəhlənin əmək haqqı 6 şillingə qalxmayıb əvvəlki kimi 3 şillingə bərabər olarsa, *onun əməyinin pulla qiyməti* indi *onun əməyi dəyərinin* yalnız *yarısına* bərabər olar və fəhlənin həyat səviyyəsi son dərəcə aşağı düşər. Əmək haqqı yüksəlsə, lakin bu yüksəliş qızıl dəyərinin aşağı düşməsinə tam müvafiq dərəcədə olmazsa, bu halda da eyni hadisə az-çox dərəcədə baş verir.

Nəzərdən keçirdiyimiz misalda nə əməyin məhsuldar qüvvəsində, nə təklif və tələbdə, nə də əmtəələrin dəyərlərində heç bir şey dəyişilmir. Həmin dəyərlərin pul *adlarından* başqa heç bir şey dəyişilmir. Belə bir halda fəhlə əmək haqqının müvafiq dərəcədə yüksəldilməsinə çalışmamalıdır demək o deməkdir ki, fəhlə ona şey əvəzinə adla nə verirlərsə, ona qane olmalıdır. Bütün keçmiş tarix sübut edir ki, hər dəfə pul bu cür qiymətdən düşdükdə, kapitalistlər fəhlələri aldatmaq üçün tez bu fürsətdən istifadə etməyə çalışırlar. İqtisadçıların sayca çox olan bir məktəbi iddia edir ki, yeni qızıl yataqlarının tapılması nəticəsində, gümüş mədənlərində işin yaxşılaşması və bu mədənlərin civə ilə daha ucuz təchiz edilməsi nəticəsində qiymətli metalların dəyəri yenə aşağı düşmüşdür. Bu, hər yerdə, və eyni zamanda Avropa kontinentində əmək haqqının yüksəldilməsi tələbinin irəli sürülməsini izah edə bilirdi.

3) Biz bu vaxta qədər belə fərz edirdik ki, iş gününün müəyyən həddi vardır. Lakin özlüyündə iş gününün daimi həddi yoxdur. Kapital daim iş gününü mümkün olan ən son fiziki həddə çatdırmağa çalışır, çünki iş günü uzandıqda izafi əmək və, deməli, bu əməyin yaratdığı mənfəət də artır. Kapital iş gününü nə qədər çox uzada bilirsə, bir o qədər çox özgə əməyini mənimsəyir. XVII əsrdə və hətta XVIII əsrin birinci iki qərinəsində 10 saatlıq iş günü bütün İngiltərədə adi iş günü idi. Yakobinlərə qarşı müharibə zamanı, əslində Britaniya baronlarının Britaniya zəhmətkeş kütlələrinə qarşı³² olan bu müharibəsi zamanı kapital kef çəkir, iş gününü uzadıb 10 saatdan 12, 14 və 18 saata çatdırırdı. Hər halda göz yaşı tökən nazıqəlbli bir adam güman edilə bilməyəcək *Maltus* təxminən 1815-ci ildə dərc etdirdiyi bir pamfletdə yazmışdı ki, əgər vəziyyət bundan sonra da belə davam edərsə, millətin həyatı kökündən sarsılacaqdır³³. Yeni ixtira edilən maşınların hər yerdə tətbiq edilməsindən bir neçə il əvvəl, təxminən 1765-ci ildə İngiltərədə «*Sənaye təcrübəsi*» adlı bir pamflet çap edilmişdi. Bu pamfletin müəllifi (Görünür, C. Kaningemdir. *Red.*) fəhlə sinfinin qəddar düşməni olub iş gününün həddini artırmaq zərurəti haqqında boşboğazlıq edir. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə ediləsi başqa vasitələr arasında həmin müəllif, *iş evləri*³⁴ təsis edilməsini irəli sürür ki, bunlar da, onun dediyinə görə, «*dəhşət evləri*» olmalıdır. Bəs bu müəllif həmin «*dəhşət evlərində*» iş gününün nə qədər davam etməsini təklif edir? *On iki saatlıq* iş günü təklif edir ki, bunu da 1832-ci ildə kapitalistlər, iqtisadçılar və nazirlər 12 yaşından aşağı uşaqlar üçün nəinki fe'lən mövcud, hətta zəruri iş günü hesab edirdilər.

Fəhlə öz iş qüvvəsini satmaqla,—müasir sistem şəraitində isə fəhlə belə etməyə məcburdur,—kapitalistə ixtiyar verir ki, bu iş qüvvəsini istehlak etsin, lakin müəyyən bir ağılasığan dairədə. Fəhlə öz iş qüvvəsini məhv etmək üçün deyil, hifz edib saxlamaq üçün onu satır; burada biz iş qüvvəsinin təbii yolla aşınmasını bir kənara qoyuruq. Fəhlə öz iş qüvvəsini onun gündəlik və ya

həftəlik dəyərinə satdıqda nəzərdə tutulur ki, bu iş qüvvəsi bir gün ya bir həftə ərzində, heç də 2 gün və ya 2 həftə ərzində olduğu qədər sərf edilib aşınmamalıdır. 1000 funt sterlinq dəyəri olan bir maşını götürək. Əgər bu maşın 10 il işləyirsə, istehsalında iştirak etdiyi əmtəələrin dəyərinə hər il 100 funt sterlinq əlavə edəcəkdir. Əgər bu maşın 5 il işləyirsə, həmin əmtəələrin dəyərinə ildə 200 funt sterlinq əlavə edir. Başqa sözlə, bu maşının hər il aşınması dəyəri işlədildiyi müddətə tərs proporsionaldır. Lakin məhz bu cəhətdən fəhlə maşından fərqlidir. Maşınlar heç də öz istehlakına tam uyğun dərəcədə aşınmır; insanın bədənini isə onun iş vaxtının ancaq uzadılmasına aid rəqəmlərə əsasən düşünülə biləcəyindən xeyli artıq dərəcədə xarab olur.

Fəhlələr iş gününü əvvəlki ağılasığan həddinə endirmək uğrunda mübarizə edirkən və ya–qanunla normal iş günü müəyyən edilməsinə nail ola bilmədikdə,–həddindən artıq olan əməyin qabağını əmək haqqının yüksəldilməsi, həm də onlardan sıxılıb çıxarılan əlavə vaxta proporsional dərəcədə deyil, bundan daha artıq dərəcədə yüksəldilməsi yolu ilə almağa çalışarkən, ancaq öz qarşılarında və öz nəsilləri qarşısında borclarını yerinə yetirmiş olurlar. Onlar yalnız kapitalın istibdadçı qəsbkarlığına bir hədd qoyurlar. Zaman bəşər inkişafının məkanıdır. Bir dəqiqə də boş vaxtı olmayan bir insan, yalnız fiziki tələbatına görə yatmaq, yemək və sairə üçün lazım olan fasilələrdən başqa, bütün ömrü boyu kapitalistə işləyən bir insan yük heyvanından daha aşağıdır. Cismani cəhətdən üzülüb taqətdən düşən və mə'nəvi cəhətdən kobudlaşan belə bir insan, ancaq başqalarına sərvət istehsal edən bir maşındır. Bütün müasir sənaye tarixi isə göstərir ki, kapital cilovlanmazsa, vicdansız və amansız bir surətdə bütün fəhlə sinfini bu son dərəcə pozğunluq vəziyyətinə salmağa çalışacaqdır.

Kapitalist iş gününü uzadaraq *daha yüksək əmək haqqı* verə bilər və bununla belə, *əməyin dəyərini* aşağı sala bilər. Bu o zaman baş verir ki, əmək haqqının yüksəlməsi fəhlədən sıxılıb çıxarılan əmək miqdarının artmasına və bunun nəticəsində iş qüvvəsinin daha sür'ətlə dağılma sına uyğun gəlir. Kapitalist bu məqsədə başqa bir yolla da çata bilər. Məsələn, ingilis burjua statistikləri sizə deyə bilərlər ki, Lankəşir fabriklərində çalışan fəhlə ailələrinin orta qazancı artmışdır. Lakin onlar unudurlar ki, indi nəinki ailənin başçısı olan yaşlı kişini, hətta onun arvadını və, bəlkə də, üç-dörd uşağını kapitalın Cahannətha arabasının³⁵ təkərləri altına atırlar və ailənin ümumi qazancının artması fəhlə ailəsindən sıxılıb çıxarılan bütün izafi əmək kütləsinə uyğun gəlir.

Fabrik qanunlarına tabe olan bütün sənaye sahələrində hətta indi iş günü üçün qoyulmuş müəyyən hədd şəraitində də, heç olmazsa *əməyin dəyərini* əvvəlki səviyyədə saxlamaq məqsədi ilə əmək haqqının yüksəldilməsi zəruri ola bilər. Əmək *intensivliyinin* artması insanı, əvvəllər 2 saata sərf etdiyi həyat qüvvəsini indi 1 saata sərf etməyə vadar edə bilər. Fabrik qanunlarına tabe olan

istehsal sahələrində maşınların işini sürətləndirmək və bir nəfərin idarə etdiyi iş maşınlarının sayını artırmaqla indi bu cəhət artıq müəyyən dərəcədə həyata keçirilmişdir. Əgər əmək intensivliyinin, yaxud 1 saat ərzində sərf edilən əmək kütləsinin artırılması iş günü müddətinin qısaldılmasına tam uyğun gəlsə, fəhlə bu müddətin qısaldılmasından hər halda qazanmış olur. Bu hədd pozulduqda isə fəhlə bir şəkildə qazandığını başqa bir şəkildə itirir və bu halda 10 saatlıq əmək də onun bədənini üçün əvvəlki 12 saatlıq əmək kimi dağıdıcı olar. Kapitalın bu cəhdinin qarşısını almaq üçün fəhlə, əmək haqqının da əmək intensivliyinin artmasına uyğun olaraq artırılması uğrunda mübarizə aparmaqla ancaq öz əməyinin qiymətdən düşməsinə və nəslinin kəsilməsinə qarşı mübarizə edir.

4) Siz hamınız bilirsiniz ki, indi izah edilməsinə lüzum olmayan səbəblərə görə, kapitalist istehsalı müəyyən vaxtaşırı tsiklərdən keçir. Bu istehsal sakitlik, getdikcə artan canlanma, tərəqqi, ifrat istehsal, böhran və durğunluq mərhələlərindən keçir. Əmtəələrin bazar qiymətləri və mənfəətin bazar normaları bu fazaların ardınca gedərək, gah öz orta səviyyəsindən aşağı düşür, gah da yuxarı qalxır. Bir tsikli bütünlükdə nəzərdən keçirərək görürsünüz ki, bazar qiymətinin bir tərəfə meyl etməsi, onun digər bir tərəfə meyl etməsi ilə əvəzlənir və orta hesabla, bütün tsikl ərzində əmtəələrin bazar qiymətləri onların dəyərləri ilə tənzim olunur. Bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi fazası ilə böhran və durğunluq fazalarında fəhlə istehsaldan tamamilə çıxarılıb atılmazsa, əmin ola bilər ki, onun əmək haqqını aşağı salacaqlar. Fəhlə aldadılmamaq üçün, bazar qiymətlərinin hətta belə aşağı düşdüyü şəraitdə də əmək haqqının həddindən artıq aşağı salınmasına qarşı kapitalistlə mübarizə etməlidir. Əgər fəhlə tərəqqi fazalarında, kapitalistlər xüsusilə yüksək mənfəət əldə etdikləri zamanlarda, əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda mübarizə etməsəydi, orta hesabla bütün sənaye tsikli ərzində hətta öz *orta əmək haqqını*, yaxud öz əməyinin *dəyərini* də ala bilməzdi. Istehsal tsiklinin əlverişsiz fazalarında əmək haqqı labüddən aşağı düşən fəhlənin öz zərərini əlverişli fazalarda çıxartmaqdan əl çəkməsini tələb etmək çox böyük axmaqlıq olardı. Ümumiyyətlə bütün əmtəələrin *dəyərləri*, təkliflə tələb arasındakı nisbətin daim dəyişilməsi üzündən daim dəyişilən bazar qiymətlərinin yalnız tarazlaşması sayəsində reallaşır. Müasir sistem əsasında əmək də, başqa əmtəələr kimi ancaq əmtəədir. Deməli, əmək də eyni dəyişikliklərə uğramalıdır və əməyin dəyərinə uyğun orta qiymət ancaq bu dəyişikliklər nəticəsində əldə edilə bilər. Bir tərəfdən, əməyi əmtəə hesab etmək, digər tərəfdən isə onu, əmtəə qiymətlərinin tənzim olunduğu qanunlara tabe etməmək tamamilə mənasız olardı. Qul daim və müəyyən miqdar yaşayış vasitələri alır, maddə fəhlə isə almır. Maddə fəhlə bir halda heç olmazsa yalnız ona görə əmək haqqının yüksəldilməsinə çalışmalıdır ki, başqa bir halda onun aşağı düşməsinin əvəzini çıxartsın. Əgər fəhlə kapitalistin iradəsini, kapitalistin

əmrini ən yüksək bir iqtisadi qanun kimi itaətkarlıqla qəbul etsəydi, qulun çəkdiyi bütün müsibətlərə dözməli olardı, eyni zamanda da onun həyatı qulunku qədər təmin edilmiş olmazdı.

5) Nəzərdən keçirdiyim bütün hallarda,—bunlar isə 100 halda 99-nu təşkil edir,—biz gördük ki, əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda mübarizə yalnız *əvvəlki* dəyişikliklərdən sonra gəlir və həmin mübarizə istehsalın həcmində, əməyin məhsuldar qüvvəsində, əməyin dəyərində, pulun dəyərində, fəhlədən sıxılıb çıxarılan əməyin davam etdiyi müddətdə və ya əməyin intensivliyində, bazar qiymətlərinin qalxıb-enməsində əvvəlcə baş verən dəyişikliklərin nəticəsidir ki, bunlar da təkliflə tələbin dəyişilməsindən asılı olub sənaye tsiklinin müxtəlif fazalarına uyğun gəlir; bir sözlə, bu mübarizə kapitalın əvvəlki təsirinə qarşı əməyin əks-təsiridir. Əgər siz əmək haqqının artırılması uğrundakı mübarizəni bütün bu hallardan asılı olmayaraq götürsəniz, yalnız əmək haqqının dəyişilməsini nəzərə alaraq, buna səbəb olan bütün başqa dəyişiklikləri nəzərdən qaçırsanız, yanlış bir fikrə əsaslanıb səhv nəticələr çıxarmış olarsınız.

14. KAPITALLA ƏMƏK ARASINDA MÜBARİZƏ VƏ BUNUN NƏTİCƏLƏRİ

1) Mən göstərdim ki, əmək haqqının aşağı düşməsinə qarşı fəhlələrin vaxtaşırı müqaviməti və əmək haqqının yüksəldilməsinə nail olmağa onların vaxtaşırı cəhd etməsi muzzdlu əmək sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və məhz ondan irəli gəlir ki, əmək əmtəəyə bərabər tutulmuşdur və, deməli, qiymətlərin ümumi hərəkətini idarə edən qanunlara tabe edilmişdir; sonra mən göstərdim ki, əmək haqqının ümumi yüksəlməsi ümumi mənfəət normasının aşağı düşməsinə səbəb olur, lakin nə əmtəələrin orta qiymətlərinə, nə də dəyərlərinə təsir göstərmir; nəhayət: indi belə bir sual meydana çıxır: kapitalla əmək arasında bu fasiləsiz mübarizədə əmək nə dərəcədə müvəffəqiyyət qazana bilər?

Mən ümumiləşdirmək yolu ilə cavab verib deyə bilərdim ki, bütün başqa əmtəələr kimi, əməyin də *bazar qiyməti* böyük müddət ərzində onun *dəyərində* müvafiq gələcəkdir; deməli, qiymətin bütün bu qalxıb-düşmələrinə baxmayaraq,—fəhlə nə edirsə etsin,—o orta hesabla yalnız öz əməyinin dəyərini alacaqdır ki, bu da iş qüvvəsinin dəyərindən ibarətdir, həmin dəyər isə, iş qüvvəsini yaşatmaq və təkrar istehsal etmək üçün zəruri olan yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur; bu yaşayış vasitələrinin dəyəri isə onların istehsalı üçün zəruri olan əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur.

Lakin bəzi xüsusi cəhətlər *iş qüvvəsinin dəyərini* və ya *əməyin dəyərini* bütün başqa əmtəələrin dəyəridən fərqləndirir. İş qüvvəsinin dəyəri iki ünsürdən əmələ gəlir: bunlardan biri xalis fiziki, digəri isə tarixi və ya ictimai ünsürdür. İş qüvvəsi dəyərinin *aşağı həddi fiziki* ünsürlə müəyyən olunur. Bu o

deməkdir ki, fəhlə sinfi özünü yaşatmaq və təkrar istehsal etmək, öz fiziki varlığını əbədləşdirməkdən ötrü öz yaşayışı və törəyib artması üçün mütləq zəruri olan yaşayış vasitələri almalıdır. Deməli, bu zəruri yaşayış vasitələrinin *dəyəri əmək dəyərinin* aşağı həddidir. Digər tərəfdən, nə qədər elastik olsa belə, iş günü müddətinin də öz hədləri vardır. Onun ən yuxarı həddi fəhlənin fiziki qüvvəsindən asılıdır. Əgər fəhlənin hər gün sərf etdiyi həyat qüvvəsi müəyyən həddi aşarsa, bu gərgin işi gündən-günə təkrar etmək mümkün olmur. Lakin, dediyim kimi, bu hədlər çox elastikdir. Ömrü uzun və sağlam olan bir nəsil bir-birini əvəz etdikdə fəhlə bazarı necə təmin olunursa, ömrü uzun olmayan cılız nəsillər bir-birini tez-tez əvəz etdikdə də, eyni dərəcədə təmin oluna bilər.

Əməyin dəyəri, bu xalis fiziki ünsürdən başqa, hər bir ölkədə *ənənəvi həyat səviyyəsi* ilə müəyyən olunur. Bu səviyyə nəinki fiziki həyat tələbatının ödənilməsini, habelə insanların yaşayıb tərbiyə aldığı ictimai şəraitdən doğan müəyyən tələbatın da ödənilməsini tələb edir. Bir ingilisin həyat səviyyəsi irlandiyalının həyat səviyyəsinə, alman kəndlisinin həyat səviyyəsi latış kəndlisinin səviyyəsinə müncər edilə bilər. Tarixi ənənələrin və ictimai adətlərin bu cəhətdən oynadığı mühüm rolunu c. *Torntonun «Əhali artıqlığı»* əsərindən görə bilərsiniz; müəllif bu əsərdə göstərir ki, hələ indi də İngiltərənin müxtəlif kənd təsərrüfatı dairələrində orta əmək haqqı həmin dairələrin təhkimçilik vəziyyətindən nə qədər çox və ya az əlverişli şəraitdə çıxdığından asılı olaraq az-çox müxtəlifdir.

Əməyin dəyərinə daxil olan bu tarixi və ya ictimai ünsür genişlənə bilər və ya məhdudlaşa bilər, və ya hətta tamamilə aradan qalxa bilər, buna görə də *fiziki həddən* başqa bir şey qalmaz. Vergilərlə bəslənməyi adət etmiş və yağlı vəzifələr həvəskarı olan qoca Corc Rouzun dediyi kimi, müqəddəs dinimizin ne'mətlərini kafir fransızların hücumundan xilas etmək üçün, *yakobinlər əleyhinə* başlanmış *müharibə* zamanı, keçən iclaslarımızdan birində mülayim bir dillə bəhs etdiyimiz xeyirxah ingilis fermerləri kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əmək haqqını hətta *bu xalis fiziki minimum dərəcəsindən də* aşağı salmışdılar; fəhlələrin fiziki yaşaması və nəsillərinin davamı üçün zəruri olan yaşayış vasitələrinin çatışmayan hissəsini isə onlar *yoxsullar haqqında qanunlara*³⁵ əsasən xeyriyyə fondları hesabına əldə edirdilər. Bu, muzzdlu fəhləni qula, Şekspirin məğrur yomenini isə pauperə çevirmək üçün çox gözəl bir üsul idi.

Əgər siz müxtəlif ölkələrdəki və ya eyni bir ölkədə müxtəlif tarixi dövrlərdəki əmək haqqının və ya əmək dəyərinin səviyyəsini müqayisə etsəniz, görərsiniz ki, *əmək dəyərinin* özü sabit kəmiyyət deyil, dəyişilən kəmiyyətdir, hətta bütün başqa əmtəələrin dəyərləri sabit qaldığı şəraitdə də dəyişilən kəmiyyətdir.

Belə bir müqayisə onu da göstərirdi ki, nəinki *mənfiətin bazar normaları*, habelə onun *orta normaları* da dəyişilir.

Lakin *mənfiyyət* gəldikdə, onun *minimumunu* müəyyən edəcək heç bir qanun yoxdur. Biz mənfiyyətin enəcaı  n aşağı həddi göstərə bilmərik. Bəs nəyə görə biz bu həddi müəyyən edə bilmərik? Ona görə ki, biz əmək haqqının *minimumunu* müəyyən edə bilsək də, onun *maksimumunu* müəyyən edə bilmərik. Biz ancaq deyə bilərik ki, i  gününün hədləri b llidirs , *mənfəət maksimumu əmək haqqının fiziki minimumuna* müvafiq gəlir, əgər əmək haqqı b llidirs , *mənfəət maksimumu* fəhlənin fiziki qüvvələrinin imkan verdiyi dərəcədə i  gününün uzadılmasına müvafiq gəlir. Beləliklə, mənfəət maksimumunun hədləri, əmək haqqının fiziki minimumundan v  i  gününün fiziki maksimumundan ibarətdir. Aydındır ki, *maksimum mənfəət normasının* bu iki həddi arasında bir çox dərəcələr ola bilər. Bu maksimum mənfəət normasının həqiqi səviyyəsi ancaq kapitalla əmək arasındakı daimi mübarizə yolu ilə əldə edilir: kapitalist daim əmək haqqını azaldıb fiziki minimumuna endirməyə v  i  g n n  uzadıb fiziki maksimumuna çatdırmağa çalışır, fəhlə isə daim əks istiqamətdə təzyiq göstərir.

Məsələ mübarizə edən tərəflərin qüvvələri arasındakı nisb td dir.

2) Ist r İngiltərə, istərsə bütün başqa ölkələrdə *i  g n n  hədd qoyulması* məsələsinə gəldikdə, *qanunvericilik yolu ilə müdaxilə edilmədən* heç bir zaman belə bir hədd qoyulmamışdır, fəhlələr daim təzyiq göstərmədən isə heç bir zaman belə bir müdaxilə olmazdı. Hər halda heç bir zaman fəhlələrlə kapitalistlər arasında x susı sazişlərə gəlməklə i  g n n  hədd qoymaq mümkün olmazdı. Bu * mumi siyasi fəaliyyət* zərurətinin  z  subut edir ki, kapital özünün xalis iqtisadi fəaliyyətlərində daha qüvvətli tərəfdir.

 m k dəyərinin hədlərinə gəldikdə, doğrudan da belə bir hədd qoyulması h mi  təkliflə tələbdən asılıdır. Mən kapital tərəfindən əməyə olan tələbdən v  fəhlələr tərəfindən edilən əmək t klifindən bəhs edirəm. Müstəmləkə ölkələrində təklif və tələb qanunu fəhlələrə əlverişli olur. Birləşmiş Ştatlarda  m k haqqının nisbətən yüksək səviyyəsinə səbəb də budur. Orada kapitalın bir çox cəhdlərinə baxmayaraq, kapital muzdlu fəhlələrin daim müstəqil kəndlilərə çevrilməsi nəticəsində fəhlə bazarının daim boşalması qabağını ala bilmir. Amerika xalqının çox böyük bir hissəsi üçün muzdlu fəhlə vəziyyəti ancaq keçici bir hal olub fəhlə az-çox qısa bir müddət ərzində mütləq bu vəziyyətdən çıxacağına ümid edir. M st ml k l rd ki bu vəziyyəti düzəltmək üçün, ata qayğısı göstərən Britaniya hökuməti yaxınlardan bəri, müasir müstəmləkəçilik nəzəriyyəsi deyilən bir nəzəriyyə üzrə iş g r r; bu nəzəriyyə ondan ibarətdir ki, muzdlu fəhlələrin çox tez bir zamanda dönüb müstəqil kəndli olmasına maneçilik göstərmək məqsədi ilə müstəmləkələrdə torpağa s n`i olaraq yüksək qiymət qoyulur.

İndi də bütün istehsal prosesinə kapitalın hakim olduğı köhnə mədəni ölkələrə keçək. Misal    n, İngiltərədə 1849-cu ildən 1859-cu ilə qədər olan müddətdə kənd təsərrüfatı fəhlələri əmək haqqının yüksəlməsini g t r n. Bu

yüksəliş nə kimi nəticələr verdi? Fermerlər, dostumuz Uestonun məsləhət gördüyü kimi, buğdanın dəyərini yüksəldə bilmədilər; onlar hətta buğdanın bazar qiymətini də yüksəldə bilmədilər. Əksinə, onlar qiymətlərin aşağı düşməsinə razılaşmağa məcbur oldular. Lakin bu 11 il ərzində onlar hər cür maşınlar tətbiq etdilər, daha elmi üsullardan istifadə etdilər. Əkin yerinin bir hissəsini otlaqlara çevirdilər, fermaların həcmi, eyni zamanda istehsalın da həcmi genişləndirildilər və bu tədbirlərin, habelə başqa tədbirlərin köməyi ilə əməyin məhsuldar qüvvəsini artırıb əməyə olan tələbi azaltdılar və yenidən elə bir vəziyyət yaratdılar ki, kənd əhalisi yenə nisbətən artıqlıq etməyə başladı. Əhalinin çoxdan məskən saldığı köhnə ölkələrdə əmək haqqının yüksəlməsinə kapitalın daha sürətlə və ya daha yavaş göstərdiyi əks-təsir üsulu da ümumiyyətlə bundan ibarətdir. Rikardo haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, maşın daim əməklə rəqabət edir və çox zaman ancaq əməyin qiyməti müəyyən yüksəkliyə çatdıqda tətbiq edilə bilər³⁷; lakin maşın tətbiq edilməsi əməyin məhsuldar qüvvəsini artırmaq üçün istifadə edilən bir çox üsullardan yalnız biridir, bir tərəfdən, sadə əməyin nisbətən artıqlıq etməsinə səbəb olan inkişaf, digər tərəfdən, ixtisaslı əməyi sadələşdirir və beləliklə də qiymətdən salır.

Eyni qanun başqa bir şəkildə də fəaliyyət göstərir. Əməyin məhsuldar qüvvəsi inkişaf etdikcə, əmək haqqının hətta nisbətən yüksək səviyyəsinə baxmayaraq, kapital yığılı sürətlənir. Müasir sənayenin hələ körpə çağında yaşayan A.Smitin etdiyi kimi, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olardı ki, kapitalın bu sürətli yığılı fəhlələrin xeyrinə olmalıdır, çünki belə bir yığılı fəhlənin əməyinə tələbin getdikcə artmasını təmin edir. Müasir müəlliflərin bu fikrə şərik olan bir çoxu təəccüb edirdi ki, son 20 il ərzində ingilis kapitalı İngiltərənin əhəlisinə nisbətən xeyli sürətlə artdığı halda, əmək haqqı o qədər də yüksəlməmişdir. Lakin yığılıın tərəqqisi ilə yanaşı olaraq *kapitalın quruluşunda da getdikcə daha böyük dəyişiklik* əmələ gəlir. Bütün kapitalın sabit kapitaldan, –maşınlardan, xammaldan və müxtəlif istehsal vasitələrindən ibarət olan hissəsi kapitalın əmək haqqına və ya əməyin satın alınmasına sərf edilən digər hissəsinə nisbətən getdikcə daha çox artır. Bu qanunu c. Barton, Rikardo, Sismondi, professor Riçard Cons, professor Ramsey, Şerbulye və başqaları az-çox dürüst müəyyən etmişdilər.

Əgər kapitalın bu iki tərkib hissəsinin əvvəlki nisbəti birinbirə nisbətində bərabər idisə, sənayenin daha da inkişaf etməsi ilə bu nisbət 5-in 1-ə nisbətində bərabər olur və i.a. Əgər 600-ə bərabər bütün kapitaldan 300-ü alət, xammal və sairəyə, 300-ü də əmək haqqına sərf edilirsə, fəhləyə olacaq tələbi 300 nəfərdən 600 nəfərə çatdırmaq üçün bütün kapitalı ikiqat artırmaq lazımdır. Lakin sonralar 600-ə bərabər kapitaldan 500-ü maşına, materiala və sairəyə və ancaq 100-ü əmək haqqına sərf edilirsə, fəhləyə olan tələbi 300 nəfərdən 600 nəfərə çatdırmaq üçün bu kapital 600-dən artıb 3600 olmalıdır. Buna görə də sənaye inkişaf etdikcə, əməyə olan tələb kapital yığılı ilə ayaqlaşa bilmir. Doğrudur,

bu tələb artır, lakin bütün kapitalın artmasına nisbətən daim azalan proporsiyada artır.

Bu bir neçə qeydə əsasən demək olar ki, müasir sənayenin inkişafı nəticəsində vəziyyət getdikcə kapitalist üçün xeyirli, fəhlə üçün isə zərərli olmalıdır və, deməli, kapitalist istehsalının ümumi meyli orta əmək haqqı səviyyəsini yüksəltməyə doğru deyil, aşağı salmağa doğrudur, yəni *əməyin dəyərini* az-çox dərəcədə *minimum həddinə* endirir. Lakin müasir sistemdə vəziyyət belədirsə, bu o deməkdir ki, fəhlə sinfi kapitalın soyğunçuluq qəsdlərinə qarşı mübarizədən əl çəkməli və öz vəziyyətini müvəqqəti olaraq yaxşılaşdırmaq üçün təsadüfi əlverişli imkanlardan istifadə etməyə çalışmamalıdır? Əgər fəhlələr belə hərəkət etsəydilər, pozulub heç bir əlacı olmayan laqeyd yoxsullar kütləsinə çevrilmiş olardılar. Zənnimcə, mən göstərdim ki, əmək haqqının səviyyəsi uğrunda fəhlələrin mübarizəsi bütün muzdlu əmək sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır, fəhlələrin əmək haqqını yüksəltməyə çalışmaları 100 haldan 99-da əməyin dəyərinin ödənilməsinə olduğu kimi saxlamaq səylərindən başqa bir şey deyildir və əməyin qiyməti uğrunda kapitalistlərlə mübarizə aparmaq zərurəti fəhlələrin, özlərini bir əmtəə kimi satmağa məcbur edən vəziyyətlərindən irəli gəlir. Əgər fəhlələr kapitalla gündəlik toqquşmalarında cəsarətsizlik göstərüb güzəştə getsəydilər, onlar daha geniş bir hərəkata başlamaq iqtidarını şübhəsiz itirmiş olardılar.

Eyni zamanda, muzdlu əmək sistemi ilə əlaqədar olaraq ümumən fəhlələrin əsarət altına alınmasını hətta tamamilə bir kənara qoysaq belə, fəhlə sinfi bu gündəlik mübarizənin son nəticələrini şişirtməməlidir. Fəhlə sinfi unutmamalıdır ki, bu gündəlik mübarizədə o ancaq nəticələrə qarşı mübarizə edir, bu nəticələri doğuran səbəblərə qarşı mübarizə etmir; onun vəziyyətini ağırlaşdıran meylin istiqamətini dəyişdirmək deyil, bu meyli ancaq ləngidir; xəstəliyi sağaltmaq deyil, ancaq yarımçıq çarələr görür. Buna görə də fəhlələr kapitalın fasiləsiz soyğunçuluq qəsdlərindən və ya bazarın vəziyyətindəki dəyişikliklərdən daim doğmaqda olan təkəb bu labüd partizan döyüşləri ilə kifayətlənməməlidirlər. Fəhlələr başa düşməlidirlər ki, müasir sistem doğurduğu yoxsulluqla bərabər, cəmiyyəti iqtisadi cəhətdən dəyişdirib yenidən qurmaq üçün lazım gələn *maddi şərait* və *ictimai formalar* da yaradır. «*Ədalətli iş günü üçün ədalətli əmək haqqı*» kimi mühafizəkar bir şüar əvəzinə fəhlələr öz bayrağında belə bir *inqilabi* şüar yazmalıdırlar: «*Məhv olsun muzdlu əmək sistemi!*».

Əsas məsələni aydınlaşdırmaq məqsədi ilə bu qədər uzun və, bəlkə də, yorucu bir izahat verdikdən sonra, mən, aşağıdakı qətnaməni təklif etməklə öz məruzəmi bitirirəm:

1) Əmək haqqı səviyyəsinin ümumi yüksəlməsi ümumi mənfəət normasının aşağı düşməsinə səbəb olur, lakin ümumiyyətlə əmtəələrin qiymətlərinə təsir göstərmir.

2) Kapitalist istehsalının ümumi meyli orta əmək haqqı səviyyəsini yüksəltməyə doğru deyil, aşağı salmağa doğrudur.

3) Tred-yunionlar kapitalın hücumuna qarşı müqavimət mərkəzi olmaq ehtibarilə müvəffəqiyyətlə işləyirlər. Bir sıra hallarda onlar öz qüvvələrindən düzgün istifadə etmədiklərinə görə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırlar. Ümumiyyətlə isə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırlar, çünki mövcud sistemin doğurduğu nəticələrə qarşı partizan mübarizəsi ilə kifayətlənirlər, halbuki eyni zamanda bu sistemi dəyişdirməyə və öz mütəşəkkil qüvvələrindən fəhlə sinfini tamamilə azad etmək, yəni mizdlü əmək sistemini tamamilə məhv etmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə çalışmalıdırlar.

K.Marks tərəfindən 1865-ci il mayın axırında-iyunun 27-də yazılmışdır.

İlk dəfə 1898-ci ildə Londonda ayrıca kitabça şəklində nəşr edilmişdir.

K.MARKS

MÜVƏQQƏTİ MƏRKƏZİ ŞURA NÜMAYƏNDƏLƏRİNƏ AYRI-AYRI MƏSƏLƏLƏR BARƏSİNDƏ TƏ'LİMAT³⁸

1. BEYNƏLXALQ BİRLİYİN TƏŞKİLİ

Müvəqqəti Mərkəzi Şura *təşkilatın* Müvəqqəti Nizamnamədə şərh olunmuş *planını* ümumən və bütünlüklə qəbul etməyi tövsiyə edir. Bu planın düzgünlüyü və onu fəaliyyət birliyinə ziyan vurmada müxtəlif ölkələrin şəraitinə tətbiq etməyin mümkün olması iki ilin təcrübəsi ilə sübuta yetmişdir. Biz gələn il Mərkəzi Şuranın iqamətgahını Londonda saxlamağı məsləhət görürük, çünki kontinentdə şərait görünür, hər hansı dəyişiklik üçün əlverişli deyildir.

Aydındır ki, Mərkəzi Şuranın tərkibinə üzvlər konqres tərəfindən (Müvəqqəti Nizamnamənin 5-ci paragrafı) daxil edilmək hüququ ilə seçilməlidirlər.

Baş katibi Birliyin tərkibində maaş alan yeganə vəzifəli şəxs kimi bir il müddətinə konqresdə seçmək lazımdır. Biz ona həftədə 2 f.st. verməyi təklif edirik (Fransızca və almanca mətnlərdə sonra belə bir abzas gəlir: «Əslində Mərkəzi Şuranın icraiyyə orqanı olan *Daimi komitə* konqress tərəfindən seçilməlidir; onun ayrı-ayrı üzvlərinin funksiyalarını Mərkəzi Şura müəyyən edir». *Red.*).

Birliyin hər bir fərdi üzvü üçün illik vahid üzvlük haqqı yarım penni (bir penni də ola bilər) müəyyən edilir. Üzvlük kartoçkasının (kitabçasının) dəyəri əlavə olaraq ödənilməlidir.

Biz Birliyin üzvlərini qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri təşkil etməyə və onların arasında beynəlmiləl əlaqə yaratmağa çağırır və eyni zamanda bu məsələdə təşəbbüsü (qarşılıqlı yardım cəmiyyətlərinin təşkil edilməsi; Birlik üzvlərinin

yetim uşaqlara mə'nəvi və maddi yardım göstərməsi) həmin təklifi ötən ilin sentyabrında keçirilmiş konfransda³⁹ irəli sürən isveçrəliyə veririk.

2. ƏMƏK İLƏ KAPITAL ARASINDA MÜBARİZƏDƏ BİRLİYİN YARDIMI İLƏ BEYNƏLMİLƏL FƏALİYYƏT BİRLİYİ

(a) Ümumiyyətlə, bu məsələ məqsədi müxtəlif ölkələrin fəhlə sinfinin öz azadlığı uğrunda indiyədək pərakəndə şəkildə apardığı mübarizəni birləşdirib, ümumi axına yönəltməkdən ibarət olan Beynəlxalq Birliyin bütün fəaliyyətini əhatə edir.

(b) Birliyimizin indiyədək müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdiyi xüsusi funksiyalardan biri tə'tillər və lokautlar baş verəcəyi təqdirdə xarici fəhlələrin xidmətlərindən sui-istifadə etməyə, onlardan yerli fəhlələrə qarşı bir vasitə olaraq istifadə etməyə həmişə hazır olan kapitalistlərin fitnələrinə müqavimət göstərməkdir. Birliyin ən böyük məqsədlərindən biri ona nail olmaqdan ibarətdir ki, müxtəlif ölkələrin fəhlələri özlərini nəinki vahid, orduda azadlıq uğrunda mübarizə aparan qardaş və yoldaş olaraq *hiss etsinlər*, həm də qardaşlar və yoldaşlar kimi fəaliyyət *göstərsinlər*.

(c) *Bütün ölkələrdə fəhlə sinfinin vəziyyətinin fəhlə sinfinin özü tərəfindən statistika cəhətdən yoxlanması* «beynəlmiləl fəaliyyət birliyinə» böyük nümunə olacaqdır. Müvəffəqiyyət qazanmaqdan ötrü hər hansı ehtimalla arxalanıb hərəkət etmək üçün tə'sir göstərilməli olan materialı bilmək lazımdır. Fəhlələr belə böyük işə başlamaqla sübut edəcəklər ki, özlərinin müqəddəratını öz əllərinə ala bilərlər. Buna görə də təklif edirik:

Birliyimizin şö'bələri olan hər yerdə dərhal işə başlamaq və əlavə edilən yoxlama sxemində göstərilmiş müxtəlif bəndlər üzrə faktik material toplamaq.

Konqres Avropanın və Birləşmiş Ştatların bütün fəhlələrini fəhlə sinfi haqqında statistika mə'lumatı toplamasında iştirak etməyə çağırır; mə'ruzələri və faktik. mə'lumatı Mərkəzi Şuraya göndərmək lazımdır. Mərkəzi Şura həmin materiallar əsasında ümumi mə'ruzə hazırlayacaq, faktik mə'lumatı əlavə şəkildə mə'ruzəyə birləşdirəcəkdir.

Bu mə'ruzə əlavə ilə birlikdə növbəti illik konqresə təqdim olunur və konqres tərəfindən təsdiq edildikdən sonra Birliyin vəsaiti hesabına çap edilir.

YOXLAMANIN ÜMUMİ SXEMİ;

HƏR BİR YERDƏ SXEMƏ, ŞÜBHƏSİZ, DƏYİŞİKLİKLƏR DAXİL EDİLƏ BİLƏR

1. İstehsalın adı.

2. İstehsalda çalışan şəxslərin yaşı və cinsi.

3. İstehsalda çalışanların sayı.

4. Əmək haqqı: (a) şagirdlərin əmək haqqı; (b) əməyin günəmuзд və ya işəmuзд ödənilməsi; vasitəçilər tərəfindən ödənilən haqqın məbləği. Orta həftəlik, illik əmək haqqı.

5. (a) Fabriklərdə iş gününün müddəti. (b) Xırda sahibkarların müəssisələrində və ev istehsalında bütün bu istehsal növləri mövcud olduqda iş gününün müddəti. (c) Gecə və gündüz əməyi.

6. Nahar fasilələri və fəhlələrlə rəftar.

7. E`malatxananın və əmək şəraitinin xarakteristikası: binanın darısqallığı, havanın pis dəyişməsi, günəş işığının çatışmaması, qaz işığından istifadə edilməsi. Təmizlik və i.a.

8. Məşğuliyyətin növü.

9. İşin fiziki vəziyyətə tə`siri.

10. Mə`nəvi şərait. Tərbiyə.

11. Istehsalın vəziyyəti. Istehsal mövsümidirmi və ya bütün il ərzində az-çox müntəzəm fəaliyyət göstərir, böyük dəyişikliklər baş verirmi, xarici rəqabətə mə`ruz qalır mı, o, ən çox daxili və ya xarici bazara xidmət edir və i.a.

3. İŞ GÜNÜNƏ HƏDD QOYULMASI

İş gününə hədd qoyulması elə ilk şərtidir ki, bunsuz fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və onları azad etmək üçün göstəriləcək bütün cəhdlər hökmən müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdır.

İş gününə hədd qoyulması həm hər bir xalqın əsas özəyini təşkil edən fəhlə sinfinin cansağlığını və fiziki qüvvəsini bərpa etmək, həm də fəhlələrə zehni inkişaf, öz aralarında dostcasına ünsiyyət, ictimai və siyasi fəaliyyət imkanı tə`min etmək üçün zəruridir.

Biz iş gününə *qanunvericilik yolu ilə 8 saatlıq hədd qoyulmasını* təklif edirik. Belə hədd qoyulması Amerika Birləşmiş Ştatları⁴⁰ fəhlələrinin ümumi tələbidir; konqresin qərarı onu bütün dünyada fəhlə sinfinin ümumi platformasına çevirəcəkdir.

Birliyin fabrik qanunvericiliyində təcrübəsi nisbətən az olan kontinental üzvlərinin nəzərinə çatdırmaq üçün əlavə edək ki, əməyin həmin 8 saatını günün hansı vaxtının əhatə edəcəyi dürüst göstərilməsə, qanun tərəfindən hər hansı şəkildə hədd qoyulması öz məqsədinə çatmır və kapital tərəfindən pozulur. Bu vaxtın uzunluğu əməyin 8 saati və nahar fasilələri üçün verilən əlavə müddətlə müəyyən edilir. Məsələn, əgər nahar üçün müxtəlif fasilələr *bir saat* vaxt aparırsa, qanun tərəfindən müəyyən edilən gün *vaxtı* 9 saati, tutaq ki, səhər saat 7-dən saat 4-dək və ya səhər saat 8-dən saat 5-dək olan vaxtı əhatə etməlidir və i.a. Gecə əməyinə yalnız istisna şəklində qanunla dürüst müəyyən olunmuş istehsalatlarda və ya istehsalat sahələrində icazə verilir. Çalışmaq lazımdır ki, gecə əməyi tamamilə ləğv edilsin.

Bu paraqraf yalnız yaşlı kişilərə və qadınlara aiddir; lakin qadınlar *heç bir gecə işinə*, habelə zərif qadın orqanizmi üçün təhlükəli olan, onu zəhərli və ya başqa ziyanlı maddələrin tə`sirinə mə`ruz qoyan hər hansı əmək növlərinə

yaxın buraxılmamalıdırlar. Yaşlılar dedikdə biz 18 yaşına çatmış bütün şəxsləri nəzərdə tuturuq.

4. UŞAQLARIN VƏ YENİYETMƏLƏRİN (HƏR İKİ CİNSDƏN) ƏMƏYİ

Müasir sənayenin hər iki cinsdən olan uşaqları və yeniyetmələri böyük ictimai istehsal işində iştiraka cəlb etmək meylini biz mütərəqqi, sağlam və qanuni bir meyl hesab edirik; hərçənd kapitalizm quruluşunda bu meyl eybəcər formalar kəsb etmişdir. Ağıllı ictimai quruluşda hər bir əmək qabiliyyətli yaşlı adam kimi, *hər bir uşaq* 9 yaşından etibarən məhsuldar işçiyə çevrilməli, təbiətin ümumi qanununa tabe olmalı, yəni: o, yeyə bilmək üçün işləməli, həm də təkcə başı ilə deyil, əlləri ilə də işləməlidir, Lakin hazırda bizim vəzifəmiz yalnız fəhlə sinfindən olan uşaqlar və yeniyetmələr haqqında qayğı göstərməkdir.

Biz fiziologiyaya əsaslanaraq, hər iki cinsdən olan uşaqları və yeniyetmələri müxtəlif münasibət tələb edən *üç qrupa* bölməyi zəruri sayırıq: birinci qrupa 9 yaşından 12 yaşınadək, ikinci qrupa 13 yaşından 15 yaşınadək, üçüncü qrupa 16 yaşlı və 17 yaşlı uşaqlar daxildir. Biz təklif edirik ki, qanun birinci qrup üçün hər hansı e'malatxanada və ya evdə əməyə *iki* saat; ikinci qrup üçün *dörd* saat və üçüncü qrup üçün *altı* saat hədd qoysun. Üçüncü qrup üçün nahar və ya istirahətdən ötrü heç olmazsa bir saat fasilə verilməlidir.

Bəlkə də yaxşı olar ki, ibtidai məktəb tədrisinə 9 yaşından tez başlansın: lakin biz burada fəhləni kapital yığımının sadə aləti səviyyəsinə endirən və ehtiyacın təqətdən saldığı valideynləri öz uşaqlarını satan quldarlara çevrilməyə vadar edən ictimai quruluşun meyllərinə qarşı ən zəruri çarəyə toxunuruq. Uşaqların və yeniyetmələrin *hüquqları* müdafiə edilməlidir. Onlar özləri özlərini müdafiə etməyə qadir deyillər. Buna görə də onların müdafiəçisi olmaq cəmiyyətin borcudur.

Əgər burjuaziya və aristokratiya öz övladları barəsindəki vəzifələrinə e'tinasızlıq göstərirlərsə, bu, onların öz işidir. Həmin sinflərin imtiyazlarından istifadə edən uşaq onların məhdud zehniyyətindən də əziyyət çəkməlidir.

Fəhlə sinfi üçün məsələ tamamilə başqa cürdür. Fəhlə öz hərəkətlərində sərbəst deyildir. Bir çox hallarda o, elə avamdır ki, öz uşağının həqiqi mənafeyini və ya insanın normal inkişaf şəraitini başa düşə bilmir. Hər necə olsa da daha qabaqcıl fəhlələr tamamilə başa düşürlər ki, onların sinfinin və, deməli, bəşəriyyətin gələcəyi tamamilə böyüməkdə olan fəhlə nəslinin tərbiyəsindən asılıdır. Onlar bilirlər ki, işləyən uşaqları və yeniyetmələri müasir sistemin dağıdıcı tə'sirindən birinci növbədə qorumaq lazımdır. Buna yalnız *ictimai şüuru ictimai qüvvəyə* çevirmək yolu ilə nail olmaq olar, indiki şəraitdə isə buna yalnız dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi *ümumi qanunlar* vasitəsi ilə nail olmaq mümkündür. Belə qanunları həyata keçirməklə fəhlə sinfi

hökumətin hakimiyyətini heç də möhkəmlətmir. Əksinə, fəhlə sinfi hazırda onun özünə qarşı istifadə edilən hakimiyyəti öz əlində bir vasitəyə çevirir, o, saysız-hesabsız, dağınıq fərdi cəhdlər yolu ilə nail olmağa əbəs yerə çalışacağı bir şeyi ümumi qanunvericilik aktı yolu ilə həyata keçirir.

Bunu əsas götürərək, biz bildiririk ki, əgər əmək tərbiyə ilə əlaqələndirilmirsə, valideynlərə və sahibkarlara uşaqların və yeniyetmələrin əməyindən istifadə etməyə heç vəchlə icazə verilə bilməz.

Tərbiyə dedikdə biz üç şey başa düşürük:

Birinci: *zehni tərbiyə*.

İkinci: gimnastika məktəblərində və hərbi təlim vasitəsilə verilən *fiziki tərbiyə*.

Üçüncü: bütün istehsal proseslərinin əsas prinsipləri ilə tanış edən və eyni zamanda uşağa və ya yeniyetməyə bütün istehsalatların ən sadə alətləri ilə davranmaq vərdisləri aşılaman *texniki təlim*.

Tədrisən çətinləşən zehni və fiziki tərbiyə və texniki təlim kursu uşaqların və fəhlə yeniyetmələrin yaş qruplarına görə bölgüsünə uyğun gəlməlidir. Texniki məktəblərə çəkilən xərclər qismən onların məhsulunun satılması yolu ilə çıxarılmalıdır.

Haqqı ödənilən məhsuldar əməyin, zehni tərbiyənin, fiziki məşqlərin və politexnik təlimin əlaqələndirilməsi fəhlə sinfini aristokratiyanın və burjuaziyanın səviyyəsindən xeyli yüksəyə qaldırır.

Özlüyündə aydındır ki, 9 yaşından 17 yaşnadək (17 yaş da daxil olmaqla) bütün şəxslərin əməyindən gecə və cansağlığı üçün zərərli sayılan bütün istehsalatlarda istifadə olunması qanunla ciddi qadağan edilməlidir.

5. KOOPERATIV ƏMƏYİ

Beynəlxalq Fəhlə Birliyi fəhlə sinfinin *kortəbii hərəkətini* birləşdirib, ümumi axına yönəltmək məqsədi daşıyır, heç də hər hansı doktrinyor sistemləri zorla onun boynuna qoyub qəbul etdirmək istəmir. Buna görə də konqres hər hansı bir *xüsusi kooperasiya sistemini* e`lan etməməli, bə`zi ümumi prinsipləri izah etməklə kifayətlənməlidir.

(a) Biz belə hesab edirik ki, kooperativ hərəkəti sinfi antaqonizmə əsaslanan müasir cəmiyyəti dəyişdirən qüvvələrdən biridir. Həmin hərəkətin böyük xidməti bundan ibarətdir ki, o, pauperizm doğuran müasir istibdad sistemini—*əməyi kapitala tabe etdirmək* sistemini respublikaçı və səmərəli sistemlə—*azad və bərabər hüquqlu istehsalçılar cəmiyyəti* sistemi ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu işdə göstərir.

(b) Lakin öz cəhdləri ilə muzzdlu əməyin ancaq ayrı-ayrı köhlələrini yaranan xırda formalarla məhdudlaşmış kooperativ sistemi kapitalizm cəmiyyətini heç vaxt dəyişdirə bilməz. İctimai istehsalı vahid, geniş və ahəngdar azad kooperativ əməyinə çevirmək üçün *ümumi ictimai dəyişikliklər* lazımdır,

ictimai quruluşun əsasları dəyişdirilməlidir; bu dəyişikliklər yalnız cəmiyyətin mütəşəkkil qüvvələrinin, yəni dövlət hakimiyyətinin kapitalistlərdən və torpaq sahiblərindən istehsalçıların özlərinin ixtiyarına keçməsi yolu ilə mümkündür.

(c) Fəhlələrə tövsiyə edirik ki, *kooperativ ticarətindənsə kooperativ istehsalına* üstünlük versinlər. Kooperativ ticarəti müasir iqtisadi quruluşa ancaq üzdən toxunur, kooperativ istehsalı isə onun əsaslarını sarsıdır.

(d) Bütün kooperativ cəmiyyətlərinə tövsiyə edirik ki, öz gəlirinin bir hissəsini öz prinsiplərini həm işdə, həm də sözdə təbliğ etmək üçün fonda çevirsinlər, yəni öz təlimlərini yaymaqla yanaşı, yeni istehsal-kooperativ cəmiyyətləri təsis olunmasına kömək etsinlər.

(e) Kooperativ cəmiyyətlərinin adi burjua səhmdar cəmiyyətlərinə (societes paractions) çevrilməsinə yol verməmək üçün hər bir müəssisənin fəhlələri payçı olub-olmadıqlarından asılı olmayaraq, gəlirdən bərabər pay götürməlidirlər. Xalis müvəqqəti tədbir kimi, biz payçıların cüzi faiz almasına yol verilməsinə razıyıq.

6. FƏHLƏ HƏMKARLAR İTTİFAQLARI (TRED-YUNIONLAR). ONLARIN KEÇMİŞİ, İNDİKİ VƏZİYYƏTİ VƏ GƏLƏCƏYİ

(a) Onların keçmişi.

Kapital təmərküzləşmiş ictimai qüvvədir, fəhlənin sərəncamında olan isə yalnız özünün iş qüvvəsidir. Deməli, kapital ilə əmək arasında heç vaxt ədalətli şərtlərlə, hətta, yaşayış və əməyin maddi vasitələri üzərində mülkiyyətin canlı məhsuldar qüvvəyə qarşı durduğu cəmiyyət baxımından da ədalətli şərtlərlə müqavilə bağlana bilməz. Fəhlələrin ictimai qüvvəsi yalnız onların sayındadır. Lakin say üstünlüyünün gücü fəhlələrin dağınıqlığı üzündən yox olub gedir. Fəhlələrin dağınıqlığı *onların özləri arasında labüd rəqabət* nəticəsində yaranır və davam edir.

Həmkarlar ittifaqları əvvəlcə fəhlələrin kortəbii cəhdləri–fəhlələri adi kölə vəziyyətindən xilas edən müqavilə şərtlərinə nail olmaq məqsədi ilə həmin rəqabəti aradan qaldırmaq və ya heç olmazsa zəiflətmək cəhdləri nəticəsində yaranmışdır. Həmkarlar ittifaqlarının bilavasitə vəzifəsi buna görə də gündəlik ehtiyaclarla, kapitalın fasiləsiz hücumunu dayandırmaq cəhdləri ilə, bir sözlə,– əmək haqqı və iş vaxtı məsələləri ilə məhdudlaşdırılırdı. Həmkarlar ittifaqlarının bu cür fəaliyyəti nəinki qanunidir, həm də zəruridir. Müasir istehsal üsulu qaldıqca, həmin fəaliyyət olmadan keçinmək mümkün deyildir. Bundan əlavə, həmin fəaliyyət bütün ölkələrdə həmkarlar ittifaqları yaradılması və onların birləşməsi yolu ilə hər yerdə geniş yayılmalıdır. Digər tərəfdən,–özləri də dərk etmədən həmkarlar ittifaqları fəhlə sinfi üçün *təşkilat mərkəzlərinə* çevrilmişlər, necə ki, orta əsr bələdiyyə idarələri və kommunaları burjuaziya üçün təşkilat mərkəzləri idilər. Əgər həmkarlar ittifaqları kapital ilə əmək arasında partizan mübarizəsi üçün zəruridirsə, onlar *muzdlu əmək*

sisteminin özünü və kapital hakimiyyətini məhv etmək üçün mütəşəkkil qüvvə kimi daha çox əhəmiyyətlidir.

(b) Onların indiki vəziyyəti.

Çox vaxt ancaq yerli mübarizə və bilavasitə kapitala qarşı mübarizə ilə məşğul olan həmkarlar ittifaqları muzzdlu köləlik sisteminin özünə qarşı mübarizə üçün necə qüvvə olduqlarını hələ dərk etməmişlər. Buna görə də onlar ümumi ictimai və siyasi hərəkətdən çox kənarda qalmışdılar. Bununla belə, son vaxtlar, görünür, onların şüuru oyanmış (Almanca mətnində əlavə edilmişdir: «heç olmazsa İngiltərədə») və özlərinin böyük tarixi vəzifəsini dərk etmişlər; məsələn, İngiltərədə⁴¹ hazırkı siyasi hərəkətdə onların iştirakı, Birləşmiş Ştatlarda⁴² onların öz funksiyasını daha geniş başa düşməsi və tred-yunion nümayəndələrinin bu yaxınlarda Şeffilddə keçirilmiş böyük konfransda⁴³ qəbul etdikləri aşağıdakı qətnamə buna sübutdur:

«Bu konfrans bütün ölkələrin fəhlələrini vahid qardaşlıq ittifaqında birləşdirmək sahəsində Beynəlxalq Birliyin fəaliyyətini lazımınca qiymətləndirərək, burada təmsil olunan müxtəlif cəmiyyətlərə son dərəcə təkidlə tövsiyə edir ki, həmin Birliyə daxil olsunlar; konfrans belə hesab edir ki, Birlik bütün fəhlələrin tərəqqisinə və inkişafına xeyli kömək edir».

(c) Onların gələcəyi.

Həmkarlar ittifaqları özlərinin ilkin məqsədlərindən asılı olmayaraq, indi fəhlə sinfinin təşkiləddici mərkəzləri sifəti ilə şüurlu fəaliyyət göstərməyi öyrənməli, fəhlə sinfinin *tamamilə azad olunmasını* özlərinin böyük vəzifəsi kimi qarşıya qoymalıdırlar, həmkarlar ittifaqları bu istiqamətdə gedən hər cür ictimai və siyasi hərəkəti müdafiə etməlidirlər. Onlar özlərini bütün fəhlə sinfinin nümayəndələri və onun mənafeyi uğrunda çarpışan mübariz hesab edərək və işdə belə də hərəkət edərək qeyri-mütəşəkkil fəhlələri də öz sıralarına cəlb etməyə borcludurlar. Həmkarlar ittifaqları xüsusilə ən pis əmək haqqı verilən istehsal sahələri fəhlələrinin, məsələn, şərait əlverişli olmadığına görə, *tamamilə köməkəsiz olan* (Fransızca mətnində «*tamamilə köməkəsiz olan*» sözlərinin əvəzində «mütəşəkkil surətdə muqavimət göstərməyə qabil olmayan» yazılmışdır. –*Red.*) kənd təsərrüfatı fəhlələrinin mənafeyi qayğısına qalmalıdırlar. Həmkarlar ittifaqları bütün dünyaya sübut etməlidirlər ki, onlar heç də məhdud, xudbin mənafe uğrunda deyil, milyon-milyon məzlumun azad edilməsi uğrunda mübarizə aparırlar.

7. VASITƏSİZ VƏ VASITƏLİ VERGİLƏR

(a) Vergi qoyulmasının formasında heç bir dəyişiklik əmək ilə kapital arasındakı münasibətlərdə ciddi dəyişikliyə səbəb ola bilməz.

(b) Bununla belə, vergi qoyulmasında iki sistemdən birini seçmək lazım gəlsə, biz vasitəli vergilərin *tamamilə ləğv olunmasını* və onların ümumən *vasitəsiz vergilərlə əvəz edilməsini* tövsiyə edirik.

Ona görə ki, vasitəli vergilər malların qiymətlərini artırır, çünki alverçilər bu qiymətlərin üstünə təkcə vasitəli vergilərin məbləğini deyil, həm də həmin vergilərin ödənilməsi üçün avans verilən kapitalın faizini və mənfəətini də gəlirlər.

Ona görə ki, vasitəli vergilər ayrılıqda hər bir şəxsin dövlətə ödədiyi məbləği ondan gizlədir, halbuki vasitəsiz vergi heç nə ilə pərdələnməmişdir, açıq-aşkar alınır və hətta, ən avam adamı da azdırmır. Deməli, vasitəsiz vergilər hər kəsi hökumətə nəzarət etməyə sövq edir, halbuki vasitəli vergilər hər cür özünüidarə cəhdini boğur.

8. BEYNƏLMİLƏL KREDIT

Təşəbbüsü fransızlara vermək lazımdır.

9. POLŞA MƏSƏLƏSİ

(Fransızca mətnində yazılmışdır: «Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun həyata keçirilməsi və Polşanın demokratik və ictimai zəmində bərpa edilməsi yolu ilə Avropada rus təsirini məhv etmək zərurəti haqqında». *Red.*)

(a) Avropa fəhlələri bu məsələni nə üçün qaldırırlar? Birinci növbədə ona görə ki, burjua yazıçıları və təşviqatçıları bu barədə susmaq üçün dilbir olmuşlar, hərçənd onlar kontinentdəki bütün millətlərə, hətta, İrlandiyaya da havadarlıq edirlər. Bu susmağın səbəbi nədir? Səbəbi odur ki, aristokratlar da, burjualar da arxa planda duran avam Asiya dövlətinə, yüksələn fəhlə hərəkatı dalğasına qarşı axırıncı istinadgah kimi baxırlar. Bu dövlət həqiqətən, yalnız Polşanı demokratik zəmində bərpa etmək yolu ilə sarsıdıla bilər.

(b) Mərkəzi Avropada, xüsusilə də Almaniya vəziyyətin dəyişdiyi indiki şəraitdə demokratik Polşanın mövcud olması hər hansı bir vaxtdakından daha zəruridir. Onsuz Almaniya Müqəddəs ittifaqın⁴⁴ dayağına çevrilər, onun varlığı şəraitində isə respublikaçı Fransa ilə əməkdaşlığa girər. Nə qədər ki, Avropanın bu mühüm məsələsi həll edilməmişdir, fəhlə hərəkatı həmişə əngəllərə rast gələcək, məğlubiyyətlərə uğrayacaq və onun inkişafı ləngiyəcəkdir.

(c) Bu məsələdə təşəbbüsü ələ almaq xüsusilə Almaniya fəhlə sinfinin borcudur, çünki Almaniya Polşanın bölüşdürülməsi iştirakçılarından biridir.

10. ORDULAR

(Fransızca, mətnində: «Daimi orduların istehsala münasibəti».)

(a) Böyük daimi orduların *istehsala* məhvedici təsiri hər növ burjua konqreslərində, sülh, iqtisadi, statistika, filantropiya və sosiologiya konqreslərində kifayət qədər sübut edilmişdir. Buna görə də biz həmin mövzu üzərində çox dayanmağı tamamilə lüzumsuz hesab edirik.

(b) Biz xalqın hamılıqla silahlanmasını və silahdan istifadə etməyin hamılıqla öyrənilməsini təklif edirik.

(c) Müvəqqəti zəruri tədbir olmaq e'tibarı ilə milisin komanda hey'ətinin tə'lim məktəbləri xidmətini görən kiçik daimi orduların mövcud olmasını biz məqbul sayırıq; kişi cinsindən olan hər bir vətəndaş çox qısa müddət bu ordularda xidmət etməlidir.

11. DIN MƏSƏLƏSİ

(Fransızca mətnində: «Dini ideyalar; ictimai, siyasi və zehni inkişafa onların tə'siri». Red.)

Təşəbbüsü fransızlara vermək lazımdır.

K.Marks *tərəfindən 1866-cı il avqustun sonunda yazılmışdır.*

«The International Courie» qəzetinin 1867-ci il fevralın 20-də 6–7-ci nömrələrində və martın 13-də 8–10-cu nömrələrində, «Le Courier international» qəzetinin 1867-ci il martın 9-da və 16-da 10-cu və 11-ci nömrələrində, habelə 1866-cı ilin oktyabr və noyabrında «Der Vorbote» jurnalının 10-cu və 11-ci nömrələrində dərc edilmişdir.

K.MARKS

«KAPITAL»IN BİRİNCİ CILDININ ALMANCA BİRİNCİ NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ⁴⁵

Birinci cildini camaatın nəzərinə təqdim etdiyim əsər 1859-cu ildə çap edilən «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» (K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair. Azərnəşr, 1955. Red.) adlı əsərimin davamıdır. İşin başlanması ilə davam etdirilməsi arasında böyük fasiləyə səbəb odur ki, xəstəliyim illərlə davam etmişdir və işimi dəfələrlə dayandırmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən daha əvvəlki əsərin məzmunu bu cildin birinci fəslində⁴⁶ xülasə şəklində verilmişdir. Mən bunu yalnız tədqiqatın daha rəhbərli və dolğun olması xatirinə etməmişəm. Şərhin özü də yaxşılaşdırılmışdır. Orada ancaq ötəri qeyd edilən bir çox bəndlər burada tədqiq edilən məsələnin imkan verdiyi dərəcədə daha da inkişaf etdirilmiş və əksinə, orada ətraflı işlənmiş olan müddəalar burada ancaq qısaca qeyd edilmişdir. Özlüyündə aydındır ki, dəyər və pul nəzəriyyəsinin tarixi inkişafına aid olan hissələr burada tamamilə atılmışdır. Lakin «Siyasi iqtisadi tənqidinə dair» əsərlə tanış olan oxucu bu əsərin birinci fəslinə verilən qeydlərdə həmin nəzəriyyələrin tarixinə dair yeni mə'xəzlər tapar.

Hər işin əvvəli çətindir,—bu həqiqəti hər bir elm barəsində söyləmək olar. Burada da ən çətin anlaşılan yer birinci fəsildir, xüsusilə də bu fəsildə əmtəənin təhlili verilən hissədir. Xüsusi olaraq dəyər substansiyasının və dəyər kəmiyyətinin təhlilinə gəldikdə, mən bunu mümkün olduğu qədər sadələşdirmişəm (Bu xüsusilə ona görə zəruri idi ki, hətta F. Lassalın Şültse-Deliç əleyhinə yönəldilən əsərində, müəllifin dediyinə görə, bu məsələ barəsində mənim tədqiqatımın «mə'nəvi məğzi» verildiyi yerdə mühüm

anlaşılmazlıqlar vardır⁴⁷. Yeri gəlmişkən deyək ki, əgər F.Lassal öz iqtisadi əsərlərində bütün ümumi nəzəri müddəaları, məsələn, kapitalın tarixi xarakteri haqqında, istehsal münasibətləri ilə istehsal üsulu arasındakı əlaqələr və i.ə. haqqında müddəaları, hətta mənim yaratdığım terminləri də mənim əsərlərimdən demək olar hərfiyyən götürüb, bunun heç mənbəyini də göstərmirsə, bu, əlbəttə, təbliğat mülahizələri ilə izah olunur. Aydındır ki, mən təfərrüata aid olan müddəalardan və bunların əməli tətbiqindən danışmıram, çünki bunlara mənim əsla daxlim yoxdur.). Pul formasında öz mükəmməl şəklini alan dəyər forması çox məzmunuz və sadədir. Bununla belə, insan zəkası onu 2000 ildən artıq bir müddət ərzində dərk etməyə çalışmışsa da, bunu edə bilməmişdir, halbuki digər tərəfdən, o hər halda təxmini olsa da, xeyli artıq dərəcədə məzmunlu və mükəmməl formaları təhlil edə bilmişdir. Bu nəyə görə belədir? Ona görə ki, inkişaf etmiş cismi öyrənmək cismin bir hüceyrəciyini öyrənməkdən asandır. Həm də iqtisadi formalar təhlil edilərkən nə mikroskopdan, nə də kimyəvi reaktivlərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Bunların hər ikisinin yerini abstraksiya qüvvəsi tutmalıdır. Lakin əmək məhsulunun əmtəə forması, yaxud əmtəə dəyərinin forması burjuva cəmiyyətinin iqtisadi hüceyrəciyinin formasıdır. İşə bələd olmayan adama onun təhlili sadəcə xırda şeylər barəsində əlləmlik kimi görünə bilər. Bunlar isə həqiqətən xırda şeylərdir, lakin elə xırda şeylərdir ki, bunlarla, məsələn, mikroanatomiyaya məşğul olur.

Dəyər forması haqqında hissə istisna olmaqla, bu kitabı başa düşmək çətin olmayacaqdır. Mən, əlbəttə, yeni bir şey öyrənmək istəyən və, deməli, müstəqil düşünmək istəyən oxucuları nəzərdə tuturam.

Fizik ya təbiət proseslərini ən aydın formada meydana çıxdığı və bunları pozan tə'sirlər üzündən bunların ən az tutqunlaşdığı yerdə müşahidə edir, ya da mümkün olarsa, prosesin saf şəklində gedişini tə'min edən şəraitdə təcrübə aparır. Bu əsərdə mənim tədqiqat predmetim kapitalist istehsal üsulu və ona müvafiq olan istehsal və mübadilə münasibətləridir. İndiyədək bu istehsal üsulunun klassik ölkəsi İngiltərədir. Buna görə də mən öz nəzəri nəticələrimi nümayiş etdirmək üçün həmin ölkəni başlıca nümunə götürürəm. Lakin alman oxucusu İngiltərə sənaye və kənd təsərrüfat fəhlələrinin salındığı şərait münasibətilə riyakarlıqla çiyinlərini atsa, yaxud nikbinliklə özünə təsəlli vermək fikrinə düşsə ki, Almaniyada vəziyyət heç də bu qədər pis deyildir, onda mən ona bu sözləri deməli olaram: «De te fabnla narratur!» [Məgər bu əhvalat sənə barəndə deyilmi!] («Mutato nomine de te fabnla narratur» (Ancaq adını dəyişdirsən, bu sənə əhvalatın deyilmi). *Horatsi*. «Satiralar», 1-ci kitab, birinci satıra. *Red.*).

Burada məsələ özlüyündə kapitalist istehsalının təbii qanunlarından irəli gələn ictimai antaqonizmlərin inkişafının çox və ya az yüksək pilləyə çatmasında deyildir. Məsələ qəti zərurətlə fəaliyyət göstərən və həyata keçən

bu qanunların, bu meyllərin özündədir. Sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkə az inkişaf etmiş ölkəyə onun yalnız öz gələcəyinin mənzərəsini göstərir.

Lakin bu azdır. Bizdə kapitalist istehsalının tamamilə bərqərar olduğu yerdə, məsələn, sözün əsl mənasında fabriklərdə bizim şəraitimiz İngiltərədəki şəraitdən xeyli pisdir, çünki bizdə buna qarşı dura biləcək fabrik qanunları kimi bir amil yoxdur. Qərbi Avropanın başqa kontinent ölkələri kimi, bütün qalan sahələrdə biz kapitalist istehsalının yalnız inkişaf etməsindən deyil, habelə onun kifayət qədər inkişaf etməsindən də əzab çəkirik. Müasir dövrün fəlakətləri ilə yanaşı olaraq biz keçmişdən irs qalan bir sıra fəlakətlərdən də əzab çəkirik, bunlar isə ona görə mövcuddur ki, dövrü keçmiş, qədim istehsal üsulları və bunlarla yanaşı gələn köhnəlmiş ictimai və siyasi münasibətlər donu qalmaqdadır. Biz yalnız dirilərdən deyil, ölülərdən də əziyyət çəkirik. «Le mort saisit le vif!» [Ölü dirinin yaxasından yapışır!]

İngiltərəyə nisbətən Almaniyada və Qərbi Avropanın başqa kontinent ölkələrində ictimai statistika acınacaqlı vəziyyətdədir. Lakin bu statistika pərdəni məhz o qədər qaldırır ki, bunun arxasında Meduzanın başı sezilə bilər. Bizim hökumətlər və parlamentlər, İngiltərədə olduğu kimi, vaxtaşırı surətdə iqtisadi şəraiti tədqiq edən komissiyalar təyin etsəydilər, həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün bu komissiyalara İngiltərədə olduğu qədər səlahiyyət verilsəydi, bu məqsədlə «Public Health» («Əhəlinin sağlamlığı») haqqında hesabatlar tərtib edən ingilis fabrik müfəttişləri, ingilis həkimləri kimi, qadınların və uşaqların istismar edilməsi şəraitini, mənzillərin, yeməyin vəziyyətini və i.ə. araşdıran ingilis komissiyaları üzvləri kimi səriştəli, qərəzsiz və qətiyyətli adamlar tapmaq mümkün olsaydı, öz vəziyyətimiz bizi dəhşətə gətirərdi. Əjdahaları təqib edərkən Persey gözə görünməmək üçün başına sehirli papaq qoymalı olurdu. Biz isə sehirli papaqla gözlərimizi və qulaqlarımızı bağlayırıq ki, əjdahaların həttə mövcud olduğunu inkar etməyə imkanımız olsun.

Xülyaya qapılmaq lazım deyildir. XVIII əsrdə Amerikada istiqlaliyyət uğrunda müharibə¹⁰ Avropa burjuaziyası üçün bir çağırış səsi olduğu kimi, XIX əsrdə Amerikadakı Vətəndaş müharibəsi⁴ də Avropanın fəhlə sinfi üçün eyni rolu oynadı. İngiltərədə çevriliş prosesi artıq tamamilə hiss edilməkdədir. Bu proses müəyyən pilləyə çatdıqda, kontinentə də keçməlidir. Burada həmin proses fəhlə sinfinin öz inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq daha sərt və ya daha humanist formalar alacaqdır. Beləliklə, hər hansı daha yüksək səbəblər bir yana dursun, indi hökmran olan siniflərin ən vacib mənafeyi fəhlə sinfinin inkişafını sıxışdıran və qanunvericilik yolu ilə tənzim edilə bilən bütün maneələri aradan qaldırmağı tələb edir. Bir də buna görə ki, mən bu cildə İngiltərə fabrik qanunvericiliyinin tarixinə, məzmununa və nəticələrinə bu qədər çox yer vermişəm. Hər bir millət başqalarından öyrənə bilər və öyrənməlidir. Cəmiyyət, həttə öz inkişafının təbii qanununun izinə düşsə də, –mənim əsərimdən son məqsəd isə müasir cəmiyyətin hərəkətinin iqtisadi qanununu

kəşf etməkdən ibarətdir,—nə təbii inkişaf mərhələləri üzərindən sıçraya bilməz, nə də bu mərhələləri dekretlərlə ləğv edə bilməz. Lakin cəmiyyət doğum əzabını azaldıb yüngülləşdirə bilər.

Ola biləcək anlaşılmazlıqlara yol verməmək üçün bir neçə söz söyləməliyəm. Mən kapitalist və torpaq mülkiyyətçisi kimi şəxsiyyətləri heç də əlvan boyalarla təsvir etmirəm. Lakin burada şəxsiyyətlərdən ancaq, iqtisadi kateqoriyaların təcəssümü, müəyyən sinfi münasibətlərin və mənafeyin daşıyıcısı olduqlarına görə bəhs edilir. Mən iqtisadi ictimai formasıyanın inkişafına təbii-tarixi bir proses kimi baxıram; buna görə də ayrıca bir şəxs ictimai mə'nada hansı şəraitin məhsuludursa, subyektiv cəhətcə həmin şəraitdən nə qədər yüksəkdə dursa da, onu bu şərait üçün, hər hansı başqa nöqteyi-nəzərə nisbətən, mənim nöqteyi-nəzərimcə daha az məs'ul hesab etmək olar.

Siyasi iqtisad sahəsində sərbəst elmi tədqiqatın qarşısına çıxan düşmənlər onun başqa sahələrdə rast gəldiyi düşmənlərdən çoxdur. Siyasi iqtisadın məşğul olduğu materialın spesifik xarakteri sərbəst elmi tədqiqata qarşı mubarizə səhiyəsinə insan qəlbinin ən kəskin, ən alçaq və ən iyrənc ehtiraslarını—xüsusi mənafe ifritəsini gətirir. Məsələn, ali anqlıkan kilsəsi⁴⁸ öz pul gəlirinin $\frac{1}{39}$ hissəsinə qəsd edilməsindənə, öz e'tiqad simvolunun 39 ehkamından 38-nə qəsd edilməsini bağışlayar. Bizim zamanəmizdə ən'ənəvi mülkiyyət münasibətlərinin tənqid edilməsinə nisbətən ateizm özü «clupa levis»dir [kiçik günahdır]. Lakin burada da tərəqqi olduğu şübhəsizdir. Mən, məsələn, son həftələr ərzində çap edilən: «Correspondence with Majestys Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions»³ adlı Göy kitabı göstərə bilərəm. İngiltərə taxt-tacının xaricdəki nümayəndələri burada ən qəti şəkildə bildirirlər ki, Almaniyada, Fransada,—bir sözlə, Avropa kontinentinin bütün mədəni dövlətlərində,—kapital ilə əmək arasındakı mövcud münasibətlərdə əsaslı dəyişiklik İngiltərədə olduğu qədər kəskin və labüddür. Eyni zamanda Atlantik okeanın o tayında Şimali Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezident müavini C-b Ueyd açıq bir yığıncaqda demişdir: köləlik aradan qaldırıldıqdan sonra kapital münasibətlərini və torpaq mülkiyyəti münasibətlərini əsaslı surətdə dəyişdirmək gündəlik məsələ olur. Zamanəmizin diqqətəlayiq hadisələri belədir; bunları nə hökmdarların zərli libası, nə də ruhanilərin qara əbası gizlədə bilməz. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, sabah mö'cüzə baş verəcəkdir. Lakin bu göstərir ki, artıq hakim siniflər özləri indiki cəmiyyətin bərk bir kristal olmayıb çevrilmələrə mə'ruz qala bilən və daimi bir çevrilmə prosesində olan orqanizm olduqunu tutqun şəkildə hiss etməyə başlayırlar.

Bu əsərin ikinci cildi kapital tədavülü prosesinə (II kitab) və bütövlükdə kapitalist prosesi formalarına (III kitab), axırıncı, üçüncü cild (IV kitab) isə iqtisadi nəzəriyyələr tarixinə həsr ediləcəkdir.

Mən elmi tənqidin hər bir mülahizəsinə məmnun olaram. İctimai fikir deyilən və mənim heç zaman güzəştə getmədiyim şeyin mövhum düşüncələrinə gəldikdə, yenə əvvəlki kimi mənim şüarım böyük florensiyalının bu sözləridir:

«Segui il tuo cozzo, e lascia dir le genti!» (Sən öz yolunla get, qoy adamlar nə deyirlər desinlər! *Dante*. «İlahi komediya», Məhsər, V fəsil (sözlər başqa şəkildə verilmişdir). *Red.*)

Karl Marks

London, 25 iyul 1867-ci il.

İlk dəfə bu kitabda dərc edilmişdir: K.Marx. «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie». Erster Band. Hamburg, 1867.

K.MARKS

«KAPITAL»IN BİRİNCİ CILDININ 1872-ci IL ALMANCA İKİNCİ NƏŞRİNƏ SÖZARDI

Mən, hər şeydən əvvəl, birinci nəşrin oxucularına ikinci nəşrdə edilən dəyişiklikləri göstərməliyəm. Kitabın daha dürüst quruluşu nəzərə çarpır. Əlavə qeydlər hər yerdə ikinci nəşrə qeyd kimi göstərilmişdir. Mətnin özünə gəldikdə, ən mühüm şeylər aşağıdakıdan ibarətdir.

Birinci fəslin 1-ci hissəsində hər bir mübadilə dəyərinin ifadə edildiyi tənliklərin təhlilindən dəyərin meydana çıxarılması işi daha artıq bir elmi ciddiliklə icra edilmiş. Habelə dəyərin substansiyası ilə onun kəmiyyətini ictimai zəruri iş vaxtına görə müəyyən etmək arasında olan və birinci nəşrdə öləri göstərilən rabitə bu nəşrdə aydın ifadə edilmişdir. Birinci fəslin 3-cü hissəsi («Dəyər forması») tamamilə yenidən işlənilmişdir: bu artıq ona görə zəruri idi ki, birinci nəşrdə həmin məsələ iki dəfə şərh olunmuşdu. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, bunu iki dəfə şərh etməyə məni hannoverli dostum d-r L.Kugelman təhrik etmişdi. Mən 1867-ci ilin yazında onun yanına getdiyim zaman Hamburqdan əsərin nümunə üçün ilk təshih səhifələri gəlmişdi və o məndə belə bir qənaət oyatdı ki, oxucuların çoxu üçün dəyər formalı əlavə olaraq daha didaktik şəkildə aydınlaşdırmaq lazımdır. –Birinci fəslin «Əmtəə fetişizmi və i.a.» adlı axıncı hissəsi xeyli dəyişdirilmişdir. Üçüncü fəslin 1-ci hissəsi («Dəyər ölçüsü») yenidən diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir, çünki birinci nəşrdə bu hissə səliqəsiz yazılmışdı, –orada oxuculara məsləhət görüldü ki, «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» kitabında, Berlin, 1859 (Bax: *K.Marks*. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair. Azərnəşr, 1955, *Red.*), şərh edilənlərə müraciət etsinlər. Yeddinci fəsil, xüsusilə də 2-ci hissə xeyli dəyişdirilmişdir.

Məndə edilən ayrı-ayrı dəyişikliklərin, çox zaman ancaq üslub cəhətdən edilən dəyişikliklərin hamısını göstərmək faydasız olardı. Bu dəyişikliklərə bütün kitab boyu təsadüf edilir. Lakin Parisdə çıxan fransızca tərcümə üçün

hazırlanmış mətni yenidən nəzərdən keçirərkən, indi bu fikrə gəlirəm ki, almanca orijinalın bəzi hissələrində bir para yerləri əsaslı surətdə yenidən işləmək, bir para yerləri üslub cəhətdən düzəltmək və ya nəzərdən qaçan təsadüfi nöqsanları diqqətlə aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün isə vaxtım yox idi, çünki yalnız 1871-ci ilin payızında, başqa təxirəsalınmaz işlərlə məşğul olduğum bir zamanda xəbər gəldi ki, kitab satılıb qurtarmışdır və ikinci nəşrin çapına artıq 1872-ci ilin yanvarında başlanmalıdır.

Alman fəhlə sinfinin geniş dairələri içərisində «Kanital»ın tez başa düşülməsi mənim əməyim üçün ən yaxşı mükafatdır. İqtisadi məsələlərdə burjua nöqteyi-nəzərində duran Vyana fabrikaçisi c. Mayyer Fransa–Prussiya müharibəsi zamanı çapdan çıxan bir kitabçada⁴⁹ haqlı olaraq qeyd edirdi ki, nəzəri təfəkkür sahəsində almanların irsi xüsusiyyəti hesab olunan görkəmli qabiliyyət Almanıyanın elmi deyilən sinifləri arasında tamamilə yox olmuşdur, lakin Almanıya fəhlə sinfi içərisində yenidən canlanmaqdadır⁵⁰.

Almaniyada siyasi iqtisad indiyə qədər xarici bir elm olaraq qalırdı. Qustav Gülix öz «Geschichtliche Darstellung des handels, der gewerbe etc» adlı kitabında, xüsusilə də bu əsərin 1830-cu ildə çapdan çıxan əvvəlinci iki cildində bizdə kapitalist istehsal üsulunun inkişafına və deməli, müasir burjua cəmiyyətinin formalaşmasına da mane olan tarixi şəraiti xeyli dərəcədə artıq aydınlaşdırmışdı. Beləliklə, siyasi iqtisad üçün həyati zəmin yox idi. Siyasi iqtisad İngiltərədən və Fransadan hazır bir matax şəklində idxal edilirdi; alman siyasi iqtisad professorları şagird olaraq qalmaqda idilər. Özgə gerçəkliyinin nəzəri ifadəsi onların əlində ehkamlar yığınınə çevrilmişdi və onlar bu ehkamları öz ətraflarındakı xırda burjua aləmi ruhunda, yəni yanlış şərh edirdilər. Onlar özlərinin elmi acizliyi duyğusunu və əslində özlərinə yabançı bir sahədə müəllim rolu oynamağa məcbur olduqlarını başa düşmək kimi xoşagəlməz halı boğa bilməyərək, zahiri bir ədəbi-tarixi bilik zənginliyi arxasında, yaxud ən müxtəlif məlumat qarmaqarışığından ibarət olan və kameral elmlər deyilən sahədən götürdükləri tamamilə kənar materiallar arxasında gizlənməyə çalışmışlar ki, bu məlumat da alman bürokratları sırasına düşmək ümidi bəsləyən hər kəsin keçməli olduğu bir qıl körpüyə bənzər.

1848-ci ildən etibarən Almaniyada kapitalist istehsalı sürətlə inkişaf etmişdir və hazırda qızgın ehtikar yolu ilə tərəqqi etməkdədir. Lakin tale bizim peşəkar alimlərə qarşı yenə əvvəlki kimi mərhəmətsizdir. Nə qədər ki, onların siyasi iqtisadla qərəzsiz məşğul olmaq imkanı var idi, Almanıya gerçəkliyində müasir iqtisadi münasibətlər yox idi. Bu münasibətlər əmələ gəldikdə isə, artıq elə bir şərait yaranmışdı ki, bu münasibətləri burjua görüş dairəsi çərçivəsində qərəzsiz öyrənməyə imkan vermirdi. Nə qədər ki, siyasi iqtisad burjua siyasi iqtisadı olaraq qalır, yəni kapitalizm quruluşuna tarixən keçici bir inkişaf pilləsi kimi deyil, əksinə, ictimai istehsalın mütləq, son forması kimi baxır, o

ancaq sinfi mübarizənin hələ üstüörtülü qaldığı və ya tək-tək hallarda təzahür etdiyi müddətdə elmi siyasi iqtisad olaraq qala bilər.

İngiltərəni götürək. Onun klassik siyasi iqtisadı inkişaf etməmiş sinfi mübarizə dövrünə ziddir. İngiltərə klassik siyasi iqtisadının son böyük nümayəndəsi Rikardo ən nəhayət bilə-bilə, siniflərin mənafeyi arasında, əmək haqqı ilə mənfəət, mənfəətlə torpaq rentası arasında olan əksliyi öz tədqiqatının başlanğıc nöqtəsi olaraq götürür və sadələşliləklə bu əksliyi ictimai həyatın təbii qanunu hesab edir. Bununla birlikdə burjua iqtisad elmi öz son, keçilməz həddinə çatır. Hələ Rikardonun sağlığında və onun əksinə olaraq burjua siyasi iqtisadının tənqidi başlanır ki, bunu da Sismondi təmsil edirdi.

Mənim «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» kitabıma bax. Berlin, 1859, səh. 39. [K.Marks. «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair». Azərnəşr, 1955, səh. 50].

Sonrakı dövrdə, 1820–1830-cu illərdə İngiltərədə siyasi iqtisad sahəsində elmi canlanma başlanır. Bu dövr Rikardo nəzəriyyəsinin bayağılaşdırılması və yayılması, eyin zamanda da onun köhnə məktəblə mübarizəsi dövrü idi. Parlaq çarpışmalar olurdu. Bu zaman iqtisadçılar tərəfindən görülən iş Avropa kontinentində az məlumdur, çünki mübahisələrin çox hissəsi jurnal məqalələrində, təsadüfi kitabçalarda və pamfletlərdə səpələnmişdir. O zamankı şərait üzündən həmin mübahisə qərəzsiz xarakter daşıyırdı, hərçənd artıq o zaman Rikardonun nəzəriyyəsindən bir istisna olaraq burjua iqtisadiyyatı üzərinə hücum üçün silah kimi istifadə edilirdi. Bir tərəfdən, iri sənaye özü uşaqlıq yaşından hələ yenicə çıxırdı, bunu isə artıq ondan görmək olur ki, iri sənayenin müasir həyatının vaxtaşırı dövrələri ancaq 1825-ci il böhranı ilə başlanır. Digər tərəfdən, kapital ilə əmək arasındakı sinfi mübarizə arxa sıraya keçmişdi: siyasi sahədə bu mübarizəni Müqəddəs ittifaq⁴⁴ ətrafında birləşən feodallar və hökumətlərlə, burjuaziyanın rəhbərlik etdiyi xalq kütlələri arasındakı çəkişmələr pərdələyirdi; iqtisadi sahədə bu mübarizəni sənaye kapitalı ilə aristokrat torpaq mülkiyyəti arasındakı didişmələr pərdələyirdi; bu didişmə Fransada parsel mülkiyyətinin mənafeyi ilə iri torpaq sahibliyinin mənafeyi arasındakı ziddiyyət arxasında gizlənmişdi, İngiltərədə isə taxıl qanunları³⁰ zamanından etibarən aşkar surətdə meydana çıxırdı. Bu dövrdə İngiltərənin iqtisadi ədəbiyyatı Fransada d-r Kenenin vəfatından sonra siyasi iqtisad sahəsindəki fırtına və təzyiq dövrünü xatırladır, lakin ancaq payızın əvvəllərindəki günəşli günlərin bahara bənzədiyi kimi xatırladır. 1830-cu ildə böhran başlandı və bu da hər şeyi bir dəfəyə həll etdi.

Fransada və İngiltərədə burjuaziya siyasi hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu zamandan etibarən həm əməli, həm də nəzəri sinfi mübarizə gətdikcə daha açıq ifadə olunan və qorxunc formalar alır. Bununla birlikdə isə elmi burjua siyasi iqtisadının ölüm saatı gəlib çatdı. Bu zamandan etibarən məsələ artıq bu və ya başqa bir teoremin düzgün və ya yanlış olması üzərində deyil, bu teoremin kapital üçün faydalı və ya zərərli, münasib və ya qeyri-münasib

olması, polis mülahizələrinə uyğun olub-olmaması üzərində idi. Təmənnasız tədqiqatın yerini satqın cızmaqaraçıların döyüşləri tutur, qərəzsiz elmi axtarışlar tərəfgir və yaltaq məddahlıqla əvəz olunur. Bununla belə, fabrikkilərdən Kobden və Brayt başda olmaqla Taxıl qanunlarına qarşı mübarizə cəmiyyəti tərəfindən buraxılan iddialı əsərciklər torpaq sahibliyi aristokratiyası əleyhinə mübahisə üzündən elmi cəhətdən olmasa da, hər halda tarixi cəhətdən müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli idi. Lakin ser Robert Pilin zamanından e'tibarən fritreder qanunvericiliyi vulqar siyasi iqtisadın bu son dişini də vurub çıxartdı.

1848-ci ildə kontinentdəki inqilab İngiltərəyə də tə'sir göstərdi. Alimlik iddiasında olub adi sofist və hakim siniflərə yaltaqlıq rolu ilə kifayətlənməyən şəxslər kapitalın siyasi iqtisadını proletariyatın artıq e'tinasız buraxılması mümkün olmayan iddiaları ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. Buradan da Con Stüart Mill tərəfindən ən yaxşı təmsil edilən bayağı sinkretizm irəli gəlirdi. Bu isə burjua siyasi iqtisadının iflasıdır və böyük rus alimi və tənqidçisi N.Çernişevski artıq «Siyasi iqtisad oçerkləri (Milin fikrincə)» əsərində bunu məharətlə göstərmişdir.

Beləliklə, Almaniyada kapitalist üsulu ancaq, İngiltərədə və Fransada tarixi mübarizənin gurultulu döyüşləri içərisində bu istehsal üsulunun antaqonist xarakteri meydana çıxdıqdan sonra yetişmişdi, həm də alman burjuaziyasına nisbətən alman proletariyatı xeyli artıq dərəcədə aydın nəzəri sinfi şüura malik idi. Beləliklə, burada burjua siyasi iqtisadının bir elm kimi mümkün olması zənn edilə biləcəyi şərait yenidən meydana gələr-gəlməz o artıq yenidən qeyri-mümkün oldu.

Belə bir şəraitdə burjua siyasi iqtisadının nümayəndələri iki cəbhəyə bölündülər. Bunların bir qismi, ağılı başında olan işbazlar, öz qazancını güdən adamlar vulqar iqtisad məddahlığının ən bayağı və buna görə də ən uğurlu nümayəndəsi olan Bastianın bayrağı ətrafında birləşdilər. Digər qismi, öz elminin məziyyətinə güvənib professorcasına fəxr edənlər isə barışmaz şeyləri barışdırmağa cəhd edən Con Stüart Millin ardınca getdilər. Burjua siyasi iqtisadının klassik dövründə olduğu kimi, onun tənəzzülü dövründə də almandar xaricin adı şagirdi, pərəstişkarı və təqlidçisi vəziyyətində, iri xarici firmaların məhsullarını satan çərçi vəziyyətində qaldılar.

Beləliklə, alman cəmiyyətinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri burjua siyasi iqtisadının orijinal surətdə işlənilib hazırlanmasına əsla imkan vermir, lakin onun tənqid edilməsi imkanını aradan qaldırmır. Belə bir tənqid ümumiyyətlə müəyyən bir sinfi təmsil etdiyindən, ancaq elə bir sinfi təmsil edə bilər ki, onun tarixi vəzifəsi kapitalist istehsal üsuluna çevriliş yaratmaq və sinifləri qəti surətdə məhv etməkdir, yə'ni ancaq proletariyatı təmsil edə bilər.

Alman burjuaziyasının alim və qeyri-alim nümayəndələri, mənim daha əvvəlki əsərlərim barəsində edə bildikləri kimi, əvvəlcə «Kapital» barəsində də

susmaq istədilər. Bu taktika zamanın şəraitinə daha uyğun gəlmədikdə isə onlar «burjua vicdanına təskinlik vermək» üçün mənim kitabımı tənqid etmək bəhanəsi ilə mətbuatda bir sıra məsləhətlər çap etdirdilər, lakin fəhlə mətbuatında–misal üçün «Molksstaat»⁵¹ da İosif Ditsgenin məqalələrinə bax– çox gözəl əleyhdarlara rast gəldilər və həmin əleyhdarlar bu günə qədər öz yazılarına onlardan cavab almamışlar.

Alman vulqar siyasi iqtisadının çığırgan böşboğazdarı «Kapital»ın üslubunu və ifadə tərzini pisləyirlər. Əsərimin ədəbi nöqsanlarını mən hamıdan yaxşı bilirəm. Bununla belə, həmin cənablara və onların ətrafındakılara ibrət olmaq və ləzzət vermək üçün mən ingilis və rus tənqidinin rə'yini sitat gətirəcəyəm. Mənim baxışlarıma şübhəsiz düşmən olan «Saturdan Review»⁵² Almanca birinci nəşr barəsində yazır ki, «əsərin dili hətta ən quru iqtisadi məsələlərə də xüsusi bir nəfislik (charm) verir». «Sankt-Peterburqskiye vedomosti»⁵³ 1872-ci il 8 (20) aprel tarixli nömrəsində həmçinin belə qeyd edir: «Onun əsərinin dili (sırf ixtisasa aid bə'zi təfəsilatlar istisna edilməklə) öz aydınlığı, hamıya müyəssər olması və, predmetin elmi yüksəkliyinə baxmayaraq, qeyri-adi bir fəsahtə ilə fərqlənir. Bu cəhətdən müəllif... alman alimlərinin əksəriyyətinə əsla bənzəmir, axı onlar... öz əsərlərini elə qəliz və quru bir dildə yazırlar ki, adi oxucuların başı çatlayır». Müasir alman milli liberal professor ədəbiyyatını oxuyanların isə başı deyil, tamamilə başqa bir yeri çatlayır.

1872-ci ilin yazında Peterburqda «Kapital»ın rusca çox gözəl tərcüməsi çapdan çıxmışdı. Əsərin 3000 nüsxədən ibarət olan bu nəşri indi demək olar tamamilə satılmışdır. Kiyev universitetinin siyasi iqtisad professoru c. N.Ziber hələ 1871-ci ildə «D.Rikardonun dəyər və kapital nəzəriyyəsi» adlı əsərində göstərmişdi ki, mənim dəyər, pul və kapital nəzəriyyəmin əsas müddəaları Smit–Rikardo təliminin zəruri surətdə daha da inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu qiymətli əsəri oxuduqda, Qərbi Avropa oxucusunu əvvəldən əsas götürülən xalis nəzəri baxışın axıra qədər ardıcıl davam etdirilməsi xüsusilə heyran edir.

«Kapital»da işlədilən metod pis başa düşülmüşdür; bunu həmin metoda bir-birinə zidd xarakteristikalar verilməsi özü sübut edir.

Məsələn, Paris jurnalı «Revue Positivtste»⁵⁴ məni, bir tərəfdən, bunda töhmətləndirir ki, mən siyasi iqtisadi metafizik surətdə nəzərdən keçirirəm, digər tərəfdən isə,–tapın görək nədə töhmətləndirir?–onda töhmətləndirir ki, mən gələcəyin mətbəxi üçün reseptlər (Kont reseptləri?) icad etmək deyil, mövcud olanları tənqidi surətdə parçalamaqla kifayətlənirəm. Metafizikada töhmətləndirilməyim barəsində prof. Ziber belə deyir:

«Sözün əsl mə'nasında nəzəriyyədən bəhs olunursa, Marksın metodu bütün ingilis məktəbinin deduktiv metodudur və bu metodun istər nöqsanlarına, istərsə məziyyətlərinə nəzəriyyəçi iqtisadçıların ən yaxşılarında təsadüf olunur»⁵⁵.

C-b M.Blok «Les Theoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du «Journal des Economistes», juillet et aout 1872» adlı kitabçada mənim metodumun təhlil metodu olduğunu kəşf edib əzcümlə deyir:

«C-b Marks bu əsəri ilə sübut etdi ki, təhlil sahəsində ən görkəmli zəkalardan biridir».

Alman resenzentləri, əlbəttə, bağırışıb Hegel sofistikasından dəm vururlar. Peterburqda çıxan «Vestnik Yevropı»⁵⁶ «Kapital»ın yalnız metoduna həsr etdiyi məqalədə (1872-ci il may nömrəsi, səh. 427–436) bu fikrə gəlir ki, mənim tədqiq metodum ciddi realist metoddur, şərh metodum isə, bədbəxtlikdən, almansayağı dialektik metoddur. Müəllif (I.I.Kaufman. *Red.*) yazır:

«Şərhin zahiri formasına əsasən fikir yeridilsə, belə nəzərə gəlir ki, Marks böyük bir idealist filosofdur, həm də sözün «almansayağı», yəni pis mənasında idealist filosofdur. Həqiqətdə isə o, iqtisadi tənqid sahəsində bütün öz sələflərinə nisbətən sonsuz dərəcədə daha realistdir... onu artıq heç bir halda idealist hesab etmək olmaz».

Mən müəllifə onun öz tənqidindən bir neçə iqtibas gətirməkdən daha yaxşı cavab verə bilmərəm; həm də bu iqtibaslar mənim oxucularımdan rus orijinalını oxuya bilməyən bir coxları üçün maraqsız deyildir.

Müəllif «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsərimdə, (Berlin, 1859) öz metodumun materialist əsasını şərh etdiyim müqəddimədən (səh. IV–VII) (Bax: bu nəşr: 1-ci cild) sitat gətirib sövünə davam edərək yazır:

«Marks üçün ancaq bircə şey əhəmiyyətli, bu da tədqiq etdiyi hadisələrin qanununu tapmaqdır. Həm də onun üçün əhəmiyyətli olan qanun yalnız həmin hadisələr müəyyən formada ikən və onlar hazırda müşahidə olunan qarşılıqlı münasibətdə qalarkən onları idarə edən qanun deyildir. Bundan başqa, Marks üçün həmin hadisələrin dəyişilməsi, onların inkişafı, yəni bir formadan başqa bir formaya, bir cür qarşılıqlı münasibətlərdən başqa cür qarşılıqlı münasibətlərə keçməsi qanunu da əhəmiyyətli. O həmin qanunu tapdıqdan sonra, ictimai həyatda həmin qanunun təzahür etdiyi nəticələri daha müfəssəl nəzərdən keçirir... Buna uyğun olaraq Marks bircə şeyə çalışır ki, müəyyən cür ictimai münasibətlərin zəruriliyini dürüst elmi tədqiqatla sübut etsin, onun üçün başlanğıc nöqtəsi və istinadgah olan faktları mümkün qədər qəti surətdə qeyd etsin. Marks müasir quruluşun zəruriliyini sübut etməklə başqa bir quruluşun da zəruriliyini və insanların düşüncə-düşünməməsindən, başa düşüb-düşməməsindən asılı olmayaraq hökmən həmin quruluşa keçilməli olduğunu sübut etdikdə, bu onun üçün tamamilə kifayətdir. Marks ictimai inkişafa elə bir təbii-tarixi proses kimi baxır ki, bu prosesi nəinki insanın iradə, şüur və niyyətindən asılı olmayan, hətta özləri də insanın iradə, şüur və niyyətlərini müəyyən edən qanunlar idarə edir... Əgər mədəniyyət tarixində şüur belə bir təbii rol oynayarsa, onda aydındır ki, mədəniyyətin özünü obyekt götürən

tənqid üçün şüurun müəyyən bir forması və ya nəticəsi ən az dərəcədə əsas ola bilər. Yəni bu tənqid üçün ideya deyil, ancaq xarici hadisə başlanğıc nöqtəsi ola bilər. Tənqid bir faktı ideya ilə deyil, başqa bir faktla tutuşdurmaqdan, müqayisə etməkdən və qarşılaşdırmaqdan ibarət olacaqdır. Tənqid üçün əhəmiyyətli ancaq budur ki, hər iki fakt mümkün qədər dürüst tədqiq edilmiş olsun və həqiqətən müxtəlif inkişaf dərəcələrini təmsil etsin, bundan əlavə, tənqid üçün əhəmiyyətlidir ki, həmin inkişaf dərəcələrinin təzahür etdiyi qayda, ardıcılıq və rəbitə də eyni dərəcədə dürüst tədqiq edilmiş olsun... Burada bəzi oxucuların ağlına belə bir sual da gələ bilər... axı iqtisadi həyatın ümumi qanunları istər müasir həyata tətbiq edilsin, istərsə keçmiş həyat, bu qanunlar eynidir? Məsələ də ondadır ki, Marks məhz bunu qəbul etmir, Marks üçün bu cür ümumi qanunlar mövcud deyildir... Onun fikrincə, əksinə, hər bir böyük tarixi dövrün öz qanunları vardır... Lakin həyat müəyyən inkişaf dövrünü başa vurduqda, müəyyən inkişaf mərhələsindən çıxıb başqa mərhələyə girdikdə, o artıq ayrı qanunlarla idarə olunmağa başlayır. Bir sözlə, iqtisadi həyat burada başqa qisim bioloji hadisələrdə müşahidə etdiyimizə tamamilə bənzər bir hadisədən ibarət olur... Köhnə iqtisadçılar iqtisadi qanunların təbiətini başa düşməyərək, bunları fizika və kimya qanunları ilə yekcins hesab etmişlər... hadisələrin daha dərin təhlili göstərmişdir ki, ictimai orqanizmlər arasındakı fərqlər bitki və heyvan orqanizmləri arasındakı fərqdən az dərin deyildir... Həmin orqanizmlərin quruluşundakı fərq, üzvlərinin müxtəlifliyi, bu üzvlərin fəaliyyət göstərdiyi şəraitin müxtəlifliyi və i.ə. üzündən eyni bir hadisə tamamilə müxtəlif qanunlara tabe olur. Məsələn, Marks əhalinin artması qanununun həmişə və hər yerdə, hər bir zaman və hər bir yer üçün eyni olduğunu qəbul etməkdən imtina edir. Əksinə, o iddia edir ki, hər bir inkişaf dərəcəsinin öz törəyib artma qanunu vardır... Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindəki fərqlərdən asılı olaraq münasibətlər və bunları tənzim edən qanunlar da dəyişir. Beləliklə, Marks kapitalist təsərrüfat quruluşunu tədqiq və izah etmək məqsədini qarşısına qoymaqla iqtisadi həyatı dürüst tədqiq edirkən qarşıya qoyulan məqsədi ancaq ciddi elmi surətdə ifadə etmişdir... Bu tədqiqatın elmi əhəmiyyəti müəyyən ictimai orqanizmin törəməsini, yaşamasını, inkişafını, ölüb getməsini və onun başqa, daha yüksək ictimai orqanizmlə əvəz olunmasını idarə edən xüsusi qanunları aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Doğrudan da Marksın kitabı belə bir əhəmiyyətə malikdir».

Müəllif mənim həqiqi metodum adlandırdığı şeyi bu „qədər müvəffəqiyyətlə təsvir etməklə və həmin metodun tətbiqində şəxsən mənim işlətdiyim üsullara belə rəğbət göstərməklə, məhz dialektik metodu təsvir etmişdir.

Əlbəttə, şərh üsulu formal cəhətcə tədqiqat üsulundan fərqlənməyə bilməz. Tədqiqat gərək materialı ətraflı öyrənsin, onun müxtəlif inkişaf formalarını təhlil etsin, bu formaların daxili rəbitəsini izləsin. Ancaq bu iş turtardıqdan sonra gerçək hərəkət lazımınca təsvir edilə bilər. Elə ki bu iş görüldü və

materialın həyatı öz ideal in`ikasını tapdı, onda elə görünə bilər ki, qarşımızda aprior bir konstruksiya durur.

Mənim dialektik metodum öz əsası e`tibarilə Hegelin dialektik metodundan nəinki fərqlidir, hətta onun tamamilə əksidir. Hegelin ideya adı ilə hətta müstəqil subyektə çevirdiyi təfəkkür prosesi, onun fikrincə, gerçəkliyin demiurqudur (yaradıcısıdır. *Red.*), gerçəklik isə təfəkkür prosesinin yalnız xarici təzahürüdür. Mənim fikrimcə isə, əksinə, ideal olanlar insanın başına köçürülüb orada yeni şəkllə salınmış maddi varlıqdan başqa bir şey deyildir.

Hegel dialektikasının mistikləşdirici cəhətini mən demək olar 30 il bundan əvvəl, bu dialektika hələ dəbdə olduğu zaman tənqid etmişdim. Lakin vaxtilə, Lessinq zamanı qoçaq Moisey Mendelson Spinozanı «it ölüsü» adlandırır bədnam etdiyi kimi, mən «Kapital»ın birinci cildi üzərində işlədiyim zaman, müasir ziyalılar Almaniyasında rəhbər mövqe tutan hay-küycü, iddialı və çox dar düşüncəli təqlidçilər⁵⁷ Hegeli bədnam edirdilər. Buna görə mən açıqca özümü bu böyük mütəfəkkirin şagirdi adlandırdım və dəyər nəzəriyyəsi haqqındakı fəsildə aradığım hətta Hegeləməxsus şərh üsuluna əl atmışam. Hegelin əlində dialektikanın mistikləşdirilməsinə əsla baxmayaraq, məhz Hegel ilk dəfə bunun ən ümumi hərəkət formalarının mükəmməl və şüurlu təsvirini vermişdir. Hegeldə dialektika başı üstədir. Onu ayaq üstə qoymaq lazımdır ki, mistik pərdə altında olan rəşional toxum aşkara çıxarılsın.

Öz mistikləşdirilmiş şəklində dialektika Almaniyada dəb olmuşdu, çünki belə nəzərə gəlirdi ki, guya o, mövcud vəziyyəti şərtləndirir. Öz rəşional şəklində dialektika burjuaziyada və onun doktrinabaz ideoloqlarında ancaq hiddət və dəhşət doğurur, çünki mövcud olanın pozitiv anlayışına eyni zamanda onun inkarı, hökmən məhv olacağı anlayışını da daxil edir, həyata keçirilmiş olan hər bir, formanı hərəkətdə nəzərdən keçirir, deməli, həmçinin onun keçici cəhətini də nəzərdən keçirir, o heç bir şey qarşısında boyun əymir və öz mahiyyətinə görə tənqidi və inqilabidir.

Əməli cəhətlə maraqlanan burjua kapitalizm cəmiyyətinin ziddiyyətlərlə dolu olan hərəkətini ən çox, müasir sənayenin keçdiyi vaxtaşırı tsiklin dəyişilmələrində hiss edir, bu dəyişilmələrin ən yüksək nöqtəsi isə ümumi böhrandır. Böhran yenə də yaxınlaşmaqdadır, hərçənd hələ öz başlanğıc mərhələsindədir; o öz tə`sirini müxtəlif cəhətli və intensiv olması sayəsində dialektikanı hətta yeni müqəddəs Prussiya–Almaniya imperiyası bambılılarının da beyninə yeridəcəkdir.

Karl Marks. London, 24 yanvar 1873-cü il.

İlk dəfə bu kitabda dərc edilmişdir: K.Marx «Das Kapital». Kritik der politischen Oekonomie». Erster Band. Zweite verbesserte Auflage. Zamburg, 1872.

«KAPITAL»

IYIRMI DÖRDÜNCÜ FƏSİL

İBTIDAI YIĞIM DEYİLƏN ŞEY

1. ibtidai YIĞIMIN SIRRI

Biz pulun kapitalla necə çevrildiyini, kapitalın necə izafi dəyər istehsal etdiyini və izafi dəyər hesabına kapitalın necə artdığını gördük. Lakin kapital yığımı üçün izafi dəyər olmalı, izafi dəyər üçün kapitalist istehsalı olmalı, kapitalist istehsalı üçün isə əmtəə istehsalçılarının əlində xeyli miqdar kapital kütlələri və iş qüvvəsi olmalıdır. Beləliklə, bütün bu hərəkət, görünür, çıxılmaz bir dairə daxilində cərəyan edir və buradan çıxmaq üçün kapitalist yığımından əvvəl «ibtidai» yığım (A. Smitə görə «previous accumulation») mövcud olduğunu, yəni kapitalist istehsal üsulunun nəticəsini deyil, onun başlanğıc nöqtəsini təşkil edən yığım mövcud olduğunu fərz etməliyik.

Bu ibtidai yığımın siyasi iqtisadda oynadığı rol, din aləmində ilk günahın oynadığı rolun təxminən eynidir. Adəm buğdanı yeməklə bütün bəşər nəslini günaha batırdı. Bu hadisəni izah edirkən, onu çox qədim zamanlarda olmuş tarixi bir lətifə kimi təsvir edirlər. Guya çox qədimlərdə bir dəstə çalışqan, ağıllı və hər şeydən əvvəl, qənaətkar adamlar, bir də əllərinə keçəni israf edən və hətta bundan artığına da əl atan bir yığın lüt tənbellər varmış. Doğrudur, günah haqqında dini əfsanə bizə, insanın alın təri töküb çörək yeməyə məhkum olunduğunu təsvir edir; iqtisadi günah tarixi isə açıb göstərir ki, buna qətiyyən ehtiyac hiss etməyən adamlar necə meydana gəlmişlər. Lakin bunun heç bir fərqi yoxdur. İş belə gətirmiş ki, birincilər sərvət toplamışlar, ikincilərin isə, ən nəhayət öz canlarından başqa satmağa heç bir şeyləri qalmamışdır. Nə qədər işləsələr də hələ indiyədək öz özlərini satmaqdan başqa heç bir şeyləri olmayan böyük yoxsullar kütləsi, bir də lap qədimlərdən bəri işləmədiklərinə baxmayaraq sərvətləri daim artan bir ovuc varlılar guya həmin günaha batmaq zamanından bəri mövcud imişlər. Məsələn, «propriete»yə [mülkiyyətə] bəraət qazandırmaq məqsədi ilə c. Tyer bir zamanlar iti düşüncə sahibi olan fransızlara bir dövlət adamı ədası ilə tənənəli və ciddi tərzdə bu kimi uşaq nağıllarını təkrar edib durmaqdadır. Lakin bir halda ki iş gəlib mülkiyyət məsələsi üzərinə çıxır, müqəddəs vəzifə uşaq əlifba kitablarındakı bir nöqtəyi-nəzəri bütün yaşlarda və bütün inkişaf pillələrində olanlar üçün yeganə nöqtəyi-nəzər kimi əsaslandırmağı tələb edir. Məlum olduğu kimi, istila, zülm və talan—bir sözlə, zorakılıq, gerçək tarixdə çox böyük rol oynamışdır. Lakin biçarə siyasi iqtisadda əzəldən idilliyə hökm sürmüşdür. Hüquq və «əmək» varlanmaq üçün lap əvvəldən yeganə vasitə olmuş, lakin «hazırkı il», aydındır ki, həmişə istisna təşkil etmişdir. Həqiqətdə isə ibtidai yığım metodları—hər nə olsa da, idilliyə deyildir.

Pul və əmtəə, həmçinin yaşayış vasitələri və istehsal vasitələri özlüyündə kapital deyildir. Bunları kapitalla çevirmək lazımdır. Lakin belə bir çevirmə

ancaq müəyyən şərtlər əsasında baş verə bilər ki, bu şərtlər də aşağıdakılardan ibarətdir: ən müxtəlif qəbildən olan iki əmtəə sahibi bir-biri ilə görüşməli və əlaqəyə girməlidir; bunlardan biri pul, istehsal vasitələri və yaşayış vasitələri sahibidir, digəri isə azad fəhlələrdir; birincisi, mənimsədiyi dəyər məbləğini daha da artırmaq üçün iş qüvvəsini satın almalıdır, ikincilər isə, öz iş qüvvəsini satır, deməli, əmək satır. Fəhlələr iki mə'nada azaddırlar: onlar heç də qul, təhkimli kəndli və sairə kimi, bilavasitə istehsal vasitələri cümləsindən deyillər, lakin onların müstəqil təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər və başqaları kimi istehsal vasitələri də yoxdur; əksinə, onlar istehsal vasitələrindən azaddırlar, bunlardan azad edilmişlər, bunlardan məhrumdurlar. Əmtəə bazarının belə qütblərə parçalanması nəticəsində kapitalist istehsalı üçün əsas şərtlər yaranmış olur. Kapitalist münasibəti tələb edir ki, əməyin həyata keçirilməsi şərtləri üzərindəki mülkiyyət fəhlələrdən ayrılmış olsun. Kapitalist istehsalı ayaq tutan kimi həmin ayrılmanı nəinki davam etdirir, hətta daim artan bir miqyasda təkrar istehsal edir. Beləliklə, kapitalist münasibətini yaradan proses, fəhləni öz əmək şərtləri üzərindəki mülkiyyətdən ayırmaq prosesindən başqa bir şey ola bilməz; bu proses isə bir tərəfdən ictimai istehsal vasitələrini və yaşayış vasitələrini kapitalla, digər tərəfdən də, bilavasitə istehsalçıları muzzdlu fəhlələrə çevirir. Deməli, ibtidai yığım adlanan şey ancaq, istehsalçını istehsal vasitələrindən ayıran tarixi prosesdən başqa bir şey deyildir. Bu proses kapitalın və ona mütabiq olan istehsal üsulunun tarixqabağı dövrünü təşkil etdiyi üçün «ibtidai» görünür.

Kapitalizm cəmiyyətinin iqtisadi quruluşu feodalizm cəmiyyətinin iqtisadi quruluşundan doğmuşdur. Sonuncunun dağılması birincinin ünsürlərinə sərbəstlik vermişdir.

Bilavasitə istehsalçı, fəhlə, ancaq o zaman öz-özünün ağası olur ki, torpağa təhkim olunmaqdan və başqa bir şəxsin təhkimli və ya feodal asılılığından qurtarsın. Sonra, fəhlə öz iş qüvvəsinin azad satıcısı ola bilmək üçün və öz əmtəəsini alıcı olan yerlərə apara bilmək üçün sexlərin hökmranlığından, şagird və usta köməkçiləri üçün qoyulmuş sex nizamnamələrindən və əməyi buxovlayan başqa qaydalardan xilas olmalıdır. Beləliklə, istehsalçıları muzzdlu fəhlələrə çevirən tarixi proses bir tərəfdən, feodalizm mükəlləfiyyətlərindən və sex məcburiyyətindən istehsalçının azad edilməsi kimi meydana çıxır; bizim burjua tarixçiləri də təkcə bu cəhəti görürlər. Lakin, digər tərəfdən, azad edilənlər ancaq o zaman özlərinin satıcısı olurlar ki, özlərinin bütün istehsal vasitələri və qədim feodalizm tə'sisatlarının tə'min etmiş olduğu bütün yaşayış imkanları əllərindən alınmışdır. Onların əmlakdan belə məhrum edilmələri tarixi isə, bəşəriyyət tarixinə atəş və qılınc ilə yazılmışdır.

Sənaye kapitalistləri, bu yeni hökmdarlar, yalnız sex ustalarını deyil, sərvət mənbələrinin sahibi olan feodalları da sıxışdırıb aradan çıxartmalı idilər. Bu nöqteyi-nəzərdən onların yüksəlişi, feodal hakimiyyətinə və onun dözülməz

imtiyazlarına qarşı, həmçinin sexlərə qarşı, istehsalın sərbəst inkişafına və insanın insanı sərbəst surətdə istismar etməsinə mane olan sex buxovlarına qarşı qalibiyyətli mübarizənin nəticəsidir. Lakin sənaye cəngavərləri qılın cəngavərlərini ancaq, özlərinin əsla iştirakı olmadığı hadisələr sayəsində sıxışdırıb meydandan çıxara bilmişlər. Onlar da, bir zaman Romada azad buraxılan qulların dönüb öz sahibləri üzərində hökmran olmasına imkan verən çirkin vasitələrdən istifadə etməklə yüksəlmişlər.

Həm muzzdlu fəhləni, həm də kapitalisti yaratmış olan inkişafın başlanğıc nöqtəsi fəhlənin qul vəziyyətinə düşməsi olmuşdur. Bu inkişaf, onun əsarət formasının dəyişilməsindən, feodal istismarının kapitalist istismarına çevrilməsindən ibarət idi. Bu prosesin gedişini başa düşmək üçün, çox da uzaq keçmişə əl atmağımıza ehtiyac yoxdur. Kapitalist istehsalının birinci rüşeymlərinə arabir hələ XIV və XV əsrlərdə Aralıq dənizi sahillərindəki ayrı-ayrı şəhərlərdə təsadüf edilirsə də, tarixdə kapitalizm dövrü ancaq XVI əsrdən başlanır. Bu dövr təhkimçiliyin artıq çoxdan məhv edildiyi və orta əsrlərin parlaq səhifəsi–sərbəst şəhərlər–xeyli solmuş olduğu yerlərlə başlanır.

Yaranmaqda olan kapitalistlər sinfinin yüksəlməsində ling xidmətini görən çevrilişlər ibtidai yığın tarixində bir dövr təşkil edir; lakin burada xüsusilə mühüm rol oynayan cəhət, yığın-yığın kütlələrin qəflətən və zorakılıqla öz yaşayış vasitələrindən məhrum edilib qanun xaricində qoyulan proletarlar halında əmək bazarına yeridilməsindən ibarət olmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının, kəndlinin torpaqdan məhrum edilməsi, bütün bu prosesin əsasını təşkil edir. Bu məhrum edilmə prosesi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif çalarlarda olmuş, müxtəlif qaydada və müxtəlif tarixi mərhələlərdə müxtəlif fazalardan keçmişdir. Bu, klassik formada o ancaq İngiltərədə baş verdiyi üçün, biz də misal olaraq İngiltərəni götürürük. (Kapitalist istehsalının hər yerdən qabaq inkişaf etmiş olduğu İtaliyada, təhkimçilik münasibətləri də hər yerdən qabaq pozulmuşdur. Təhkimli burada hələ özünə torpaq hüququ qazanmamışdan təhkimli vəziyyətindən azad olmuşdu. Buna görə də bu azad edilmə təhkimlini dərhal qanun xaricində qalan proletara çevirir və o da çoxu hələ Roma dövründən qalmış şəhərlərdə özünə dərhal yeni ağalar tapır. XV əsrin axırlarından dünya bazarında baş verən inqilab⁵⁸ Şimali İtaliyanın ticarət üstünlüyünü məhv etdikdən sonra əks istiqamətdə hərəkət başlandı. Şəhərlərdən sıxışdırılıb kəndlərə gedən yığın-yığın fəhlələr kəndlərdə bağçılıq şəklində qurduqları xırda əkinçilik işini görünməmiş dərəcədə tərəqqi etdirməyə başladılar.)

2. KƏND ƏHALISININ TORPAQDAN MƏHRUM EDİLMƏSİ

İngiltərədə təhkimçilik asılılığı fe`lən XIV əsrin axırlarında aradan qalxmışdı. O zaman–və xüsusilə XV

əsrdə–əhalinin böyük əksəriyyəti mülkiyyətləri hər hansı bir feodalizm lövhəsi arxasında gizlənmiş olsa da, müstəqil təsərrüfatla məşğul olan azad kəndlilərdən ibarət idi («Öz tarlalarını öz əməkləri ilə becərən və azacıq güzəranı olan xırda torpaq sahibləri... o zaman millətin indikindən xeyli çox hissəsini təşkil edirdilər... Ailələri ilə birlikdə bütün əhalinin, yəqin yeddidə bir hissəsindən çoxunu təşkil edən azı 160 000 nəfər torpaq mülkiyyətçisi öz xırda freehold–sahələrini «(freehold–torpaq üzərində tam mülkiyyət deməkdir)» becərməklə yaşayırdı. Bu xırda torpaq sahiblərinin orta gəliri 60–70 f.st. təxmin edilir. Hesablanmışdır ki, öz torpağını becərənlərin sayı, özgə torpağını icarə edənlərdən çox imiş» (*Macaulay. «History of England», 10th ed. London, 1854, v.I, p.333, 334*). Hələ XVII əsrin son qərində ingilislərin $\frac{4}{5}$ hissəsi əkinçiliklə məşğul idi (yenə orada, səh. 413). –Mən ona görə Makoleydən sitat gətirirəm ki, o tarixi daim saxtalaşdırıb bu kimi faktları mümkün qədər «malalayır»). İri ağalıq malikanələrində, bir zaman özü də təhkimli olan «bailiff» (müdür) azad fermer tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdı. Əkinçilikdəki muzdlu fəhlələrin bir qismi, boş vaxtlarında iri torpaq mülkiyyətçiləri üçün işləyən kəndlilərdən ibarət idi, bir qismi də sözün əsl mənasında muzdlu fəhlələrdən ibarət olub həm nisbi, həm də mütləq cəhətcə kiçik xüsusi bir sinif təşkil edirdi. Hətta bu muzdlu fəhlələr də fe`lən müstəqil təsərrüfatı olan kəndli idilər, çünki əmək haqqı almaqla bərabər onlara kottec, habelə 4 akr və daha artıq əkin yeri verilirdi. Bundan əlavə, əsl kəndlilərlə birlikdə onlar ellik icma torpaqlarından istifadə edir, bu torpaqlarda öz malqarasını otarır və yanacaq, odun, torf və s. əldə edirdilər (Unudulmamalıdır ki, hətta təhkimli kəndlilər öz həyətlərinə bitişik xırda torpaq sahələrinin sahibi–doğrudur töycü verən sahibi–olmaqla bərabər, icma torpağının da şərikli sahibləri idilər. «Kəndli orada» (Sileziyada) «təhkimlidir». Lakin bu kəndlilər icma torpaqlarına malikdirlər. «Sileziyalıları hələ indiyədək icma torpaqlarını bölüşdürməyə razı etmək mümkün olmamışdır. Halbuki Neymarkda bir kənd də qalmamışdır ki, orada bu bölgü çox müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmiş olmasın» (*Mirabeau. «De la Monarchie prussienne». Londres 1788, t.II, p.125, 126*).). Bütün Avropa ölkələrində feodal istehsalının xarakterik cəhəti ondan ibarət idi ki, burada torpaqlar, bir vassal kimi asılı olan mümkün qədər çox adamlar arasında bölünmüşdü. Ümumiyyətlə hər cür suverenlər kimi, feodal ağaların da qüdrəti aldıkları rentanın miqdarı ilə deyil, rəiyyətlərinin sayı ilə ölçülürdü, bunların sayı isə müstəqil təsərrüfatları olan kəndlilərin sayından asılı idi (Torpaq sahibliyinin xalis feodalizm üsulunda qurulduğu və xırda kəndli təsərrüfatlarının geniş inkişaf etmiş olduğu Yaponiya Avropanın orta əsrlərdəki mənzərəsini, əksərən burjua mövhumatı ilə dolu olan bizim tarix kitablarımızdan daha düzgün verir. Orta əsrlər hesabına «liberal» olmaq çox əlverişlidir). Buna görə, norman istilasından sonra İngiltərədə torpaqlar, hər biri bə`zən 900-ə qədər qədim anqlosaks

lordluqlarından ibarət çox böyük baronluqlara bölünmüşdürsə də, İngiltərə yenə xırda kəndli təsərrüfatı ilə dolu idi və ancaq ayrı-ayrı yerlərdə həmin təsərrüfatlar arasında iri ağalıq malikanələri var idi. Bu münasibətlər, şəhər həyatının XV əsrə məxsus olan coşğun tərəqqisi ilə birlikdə, kansler Forteskyunun öz «*Laudibus Legum Angliae*» əsərində çox bəlağətlə təsvir etdiyi xalq sərvətinin yaranmasına imkan verdi; lakin bu münasibətlər kapitalist sərvətinin yaranmasına imkan vermirdi.

Kapitalist istehsal üsulu üçün əsas yaratmış olan çevrilişin müqəddiməsi, XV əsrin son qərinəsində və XVI əsrin ilk on illərində baş verdi. Feodal qoşun dəstələrinin ləğv edilməsi nəticəsində qanun xaricində qoyulan proletarlar kütləsi sıxışdırılıb əmək bazarlarına atıldı, bunlar ser Cems Stüartın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, «hər yerdə faydasız olaraq evlərə və həyətlərə doluşurdu» (Harrison deyir: «cəngavər malikanələrindən hər birinə aid köhnə siyahıları götürsək görərik ki, saysız-hesabsız evlər və xırda kəndli təsərrüfatları yox olmuşdur; torpaq indi miqdarca xeyli az adama çörək verir; yeni şəhərlər inkişaf etməklə bərabər bir çox şəhərlər süqut etmişdir... Mən uçurulub qoyun otlağına döndərilən şəhər və kəndlərdən bəzi şeylər danışa bilərdim; indi orada mülkədar evlərindən başqa bir şey qalmamışdır»). Özü burjua inkişafının məhsulu olan və mütləqiyyətə can atan kral hakimiyyəti həmin feodal qoşun dəstələrinin dağıdılmasını zorakılıqla sürətləndirirdisə də, bu heç də onun yeganə səbəbi deyildi. Kral hakimiyyətinə və parlamentə ən kəskin antaqonizm bəsləyən iri feodallar icma torpaqlarını qəsb etməklə və becərdikləri torpağa feodalların özü qədər feodal mülkiyyət hüququ olan kəndliləri bu torpaqlardan qovub çıxartmaqla özləri sayca daha çox proletariat yaratmışdılar. Flandriya yun manufakturasının tərəqqisi və bu münasibətlə yunun qiymətinin artması İngiltərədə buna bilavasitə təkan vermiş oldu. Köhnə feodal zadəganlar böyük feodal müharibələri nəticəsində aradan çıxmışdı, yeni feodal zadəganlar isə öz zamanəsinin yetişdirməsi olduğundan, pul bunların nəzərində bütün qüvvələr qüvvəsi idi. Odur ki, əkin yerlərini qoyun otlağına çevirmək feodalların şüarı oldu. Harrison «*Description of England. Prefixed to Holinshed`s*» əsərində xırda kəndlilərin torpaqdan bu cür məhrum edilmələrinin ölkəyə nə qədər pozucu bir təsir göstərdiyini təsvir edir. Lakin bunun, deyə Harrison yazır: «*what care our great incroachers!*» («bizim böyükqəsbkarlara nə dəxli var!»). Kəndlilərin evləri və fəhlələrin kottecləri zorla dağıdılmış və ya başlı-başına buraxılmışdır.

Bu qəbildən olan köhnə salnamələrdəki şikayətlər həmişə şişirdilmiş olur, lakin o zaman istehsal münasibətlərində baş verən inqilabın müasirlərə necə təsir göstərdiyini dürüst təsvir edir. Kansler Forteskyunun əsəri ilə Tomas Morun əsərini müqayisə edərək, biz XV əsr ilə XVI əsr arasında dərin uçurumu aydın görürük. Torntonun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, İngiltərə fəhlə sinfi öz

qızıl əsrindən sonra heç bir ara pillə keçmədən birbaşa gəlib dəmir əsrinə düşmüşdür.

Bu çevriliş qanunvericiliyi qorxuya salmışdı. Qanunvericilik hələ elə bir mədəniyyət dərəcəsinə gəlib çatmamışdı ki, «Wealth of the Nation» [«milli sərvət»], yəni kapital yaradılması, xalq kütlələrinin amansızcasına istismar olunması və yoxsullaşdırılması hər bir dövlət müdrikliyi üçün «ultima Thule» (hərfiyyə: axırncı Fula; həmin ifadə burada: axırncı hədd mənasında işlədilir. (Fula—qədim insanların təsəvvürünə görə Avropanın ən şimalında adada yerləşən bir ölkədir). *Red.*) hesab edilsin. Bekon VII Henrixin səltənəti haqqında yazdığı tarixdə deyir:

«Bu zaman» (1489-cu il) «əkin yerlərinin ancaq bir neçə çoban tərəfindən nəzarət olunmasını tələb edən otlaqlara» (qoyun və s. otlaqlarına) «çevrilməsinə qarşı şikayətlər çoxalmışdı; ömürlük və ya illik icarəyə verilən torpaqlar» (yomenlərin xeyli hissəsi illik icarə ilə yaşayırdı) «iri malikanələrə çevrilmişdi. Bu, xalqın süqutuna, deməli, şəhərlərin, kilsələrin və əşər vergisinin süqutuna səbəb olmuşdu... Kral və parlament heyrət ediləcək bir müdriklik göstərib bu bəlaya bir çarə etməyə çalışırdılar... Onlar icma torpaqlarının (depopulating inclosures) qəsb edilməsinə və beləliklə əhalinin tələf edilməsinə qarşı, habelə bu qəsbkarlığın ardınca əhalini tələf edən otlaq təsərrüfatına (depopulating pasturage) qarşı tədbir görmüşdülər».

VII Henrix tərəfindən 1489-cu ildə verilən qanunun 19-cu fəslə azı 20 akr torpağı olan kəndli evlərinin dağıdılmasını qadağan edir. VIII Henrixin səltənətinin 25-ci ilində verilmiş qanun həmin qanunu yenidən bərpa edir. Orada əzcümlə deyilir ki,

«xeyli icarə torpaqları, çoxlu malqara və xüsusən qoyun sürüləri bir ovuc adamın əlinə toplanmaqdadır, buna görə də torpaq rentaları çox artmışdır, əkinlər (tillage) çox pis becərilir, kilsələr və evlər uçurulmuş, hədsiz-hesabsız adamlar özlərini və ailələrini dolandırmaq imkanından məhrum qalmışlar».

Buna görə qanun, dağılmış kəndli həyətlərinin bərpa olunmasını tələb edir, əkin yeri ilə otlaq arasında nisbət müəyyən edir və i.a. 1533-cü ildə verilmiş bir qanunda bir çox mülkiyyətçilərin 24000-ə qədər qoyunu olması münasibətilə təəssüf edilir və bir adamın ən çoxu iki min qoyun saxlamasına icazə verilir (Tomas Moor öz «utopiya» əsərində «qoyunların adamları yediyi» qəribə bir ölkədən bəhs edir. («Utopia», transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p.41)). Xırda fermer və kəndlilərin mülkiyyətdən məhrum edilməsinə qarşı nə xalqın şikayətlərinin, nə də VII Henrix zamanından başlamış 150 il müddətində verilən qanunların heç bir səmərəsi olmamışdı. Bu qanunların səmərəsizliyinin sirrini Bekon, özü istəmədiyi halda açıb bizə göstərmişdir.

Bekon «Essays, civil and moral» adlı əsərinin 29-cu fəslində yazır: «VII Henrixin qanununda heyratə layiq mənalı bir cəhət ondan ibarət idi ki, bu qanun müəyyən normal ölçüdə əkinçilik təsərrüfatları və həyətlər yaradırdı,

yə`ni bunların əlində o qədər torpaq saxlayırdı ki, onlar kifayət qədər tə`min olunmuş və qul kimi asılı olmayan rəiyyət verə bilsinlər, digər tərəfdən də, kotanı muzdur deyil, mülkiyyətçi özü öz əli ilə sürsün» («to keep the plough in the hand of the oners and not hirelings»).

(Bekon azad varlı kəndlilərlə yaxşı piyada qoşun arasındakı əlaqəni izah edir. «Krallığın qüdrətini və adətlərini davam etdirmək üçün, icarəyə verilən torpaq sahəsini kifayət həcmdə saxlamağın çox böyük əhəmiyyəti var idi, çünki sağlam və bacarıqlı adamların korluq çəkmədən yaşamalarını tə`min etmək və krallıqda torpaqların böyük qismini yomenlərin, yə`ni əsilzadələrlə kotterlər («cottagers») və muzdurlar arasında orta bir mövqe tutan şəxslərin ixtiyarına vermək lazım idi... Zira hər b işinin ən yaxşı mütəxəssislərinin hamısı bu fikirdədirlər ki... ordunun əsas qüvvəsi infanteriyadır, yə`ni piyada qoşundur. Lakin yaxşı infanteriya yaratmaq üçün bir qul kimi və ya yoxsulluq içində böyümüş adamlar deyil, azad surətdə və müəyyən rifah içində böyümüş adamlar lazımdır. Buna görə əgər dövlətdə zadəganlar və yuxarı cəmiyyət başlıca yer tutur, kənd əhalisi və əkinçilər isə ancaq fəhlələrdən və ya muzdurlardan, habelə kotterlərdən, yə`ni ancaq daxması olan dilənçilərdən ibarətdirsə, belə bir şəraitdə yaxşı süvari qoşun düzəltmək bəlkə də mümkün olar, lakin yaxşı, möhkəm piyada qoşun düzəltmək qətiyyən mümkün olmaz... Bunu biz Fransada, İtaliyada və bə`zi başqa xarici ölkələrdə görürük; bunlarda həqiqətən bütün əhali zadəganlardan və yoxsul kəndlilərdən ibarətdir... odur ki, həmin ölkələr öz piyada batalyonları üçün mizd ilə isveçrəli dəstələrini əsgərliyə cəlb etməli olurlar; buna görə də həmin millətlərin əhalisi çox, əsgərləri azdır» (The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet`s England, ed. 1719». London, 1870, p.308)).

Kapitalist sistemi isə, əksinə, xalq kütlələrinin məhz qul vəziyyətində olmasını, onların özlərinin mizdlu fəhlələrlə, əmək vasitələrinin isə kapitala çevrilməsini tələb edirdi. Həmin keçid dövrü ərzində qanunvericilik habelə hər əkinçilik fəhləsi kotteci üçün azı 4 akr torpaq təhkım edilməsinə çalışır və bu fəhlənin öz kottecinə kirayənişin götürməsinə qadağan edirdi. Hələ 1627-ci ildə, I Karl zamanı, Fontmilli Rocer Kroker öz Fontmill malikanəsində kottec tikdirib bu kottec üçün 4 akr torpaq ayırmadığına görə məhkum edilmişdi; hələ 1638-ci ildə I Karl zamanı, köhnə qanunların, xüsusən 4 akr torpaq haqqındakı qanunun yerinə yetirilməsinə nail olmaq məqsədi ilə krallıq komissiyası təşkil olunmuşdu; hələ Kromvel Londondan 4 mil radiusdakı yerlərdə 4 akr torpağı olmayan evlər tikilməsini qadağan etmişdi. Hələ XVIII əsrin birinci yarısında kənd təsərrüfatı fəhləsi öz kotteci üçün 1 akrdan 2 akra qədər torpaq ayrılmaıqda məhkəməyə şikayət edirdi. İndi isə fəhlə öz kotteci yanında xırdaca bir bostanı olsa və ya evin yaxınlığında bir neçə kvadrat sajen torpaq icarə edə bilsə özünü xoşbəxt sayır.

D-r Hanter deyir: «Burada torpaq mülkiyyətçiləri ilə icarədarlar əlbir hərəkət edirlər. Kottec yanındakı bir neçə akr torpaq fəhlələri həddən artıq müstəqil etmiş olardı».

(D-r Hanter, «Public Health.7th Report 1864»da (London, 1865. p.134)-də, «fəhlələr üçün veriləsi torpağın göstərilən» (köhnə qanunlarda) «miqdarı indi həddən artıq sayılır və belə zənn edilir ki, bu qədər torpaq onları xırda fermer edər» (*George Roberts. «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries»* London, 1856, p.184, 185)).

XVI əsrdə, Reformasiya və onunla əlaqədar olaraq külli miqdar kilsə mülklərinin tərəc edilməsi nəticəsində xalq kütlələrinin zorla əmlakdan məhrum edilməsi yeni bir dəhşətli təkan aldı. Reformasiya ərəfəsində katolik kilsəsi İngiltərədə torpağın xeyli hissəsinin feodal mülkiyyətçisi idi. Monastırların ləğv edilməsi və sairə bunlarda yaşayanları proletariata çevirdi. Kilsə malikanələrinin xeyli hissəsi kralın acgöz istəkli adamlarına bağışlandı və ya dəyər-dəyməzinə möhtəkir fermer və şəhərlilərə satıldı: bunlar isə həmin torpaqları nəsilbənəsil icarə edənlərin əlindən alıb bir təsərrüfat halında birləşdirirdilər. Yoxsullaşmış əkinçilərin qanun üzrə kilsə əşərindən müəyyən hissə almaq hüququ səssiz-səmirsiz onların əlindən alınmışdı («Kilsə əşərindən yoxsulların bir hissə almaq hüququ, qədim staqtuslarla açıqca müəyyən edilmişdir» (*J.D.Tuckett*, sitat gətirilən əsər, II c., səh.804, 805)). Kraliça Yelizaveta İngiltərədə bir səyahətindən sonra həyəcanla demişdi: «Pauper übique jacet»⁶⁰. Yelizavetanın səltənətinin 43-cü ilində hökumət, nəhayət, ölkədəki pauperizmi rəsmi surətdə e`tiraf etməyə məcbur olmuş və yoxsulların xeyrinə vergi qoymuşdu.

«Qanunun müəllifləri bu qanunun nə səbəbə verildiyini utandıqlarından açıq deyə bilmədiklərinə görə, bütün adətlərə rəğmən, həmin qanun müqəddiməsiz» (izahat verilmədən) «nəşr edilmişdi».

(*William Cobbett. «A History of the Protestant Reformation»* §471).

Bu qanun Karlın səltənətinin 16-cı ilində verilən 4-cü qanunla daimi qanun e`lan edildi və ancaq 1834-cü ildə bu qanuna daha ciddi bir yeni şəkil verildi. (Bu məsələdə protestant «ruhunun» təzahürü bir də aşağıdakı əhvalatdan görünür. Cənubi İngiltərədə bir neçə torpaq mülkiyyətçisi və varlı fermer toplanıb və birlikdə baş sındırıb götür-qoy etdikdən sonra, Yelizavetanın yoxsullar haqqındakı qanunu necə təfsir etməyin daha düzgün olacağı haqqında on sorğu tərtib etdilər. Onlar bu sorğuları o zamanın məşhur hüquqçusu (sonralar, I Yakov dövründə hakim) olan hüquq doktoru Sniqqə verib bu barədə onun fikrini bilmək istədilər. «Doqquzuncu sorğuda deyilir: Prixodun bə`zi varlı fermerləri ağıllı bir plan düşünmüşlər ki, bunun köməyi ilə, qanunun həyata keçirilməsindəki bütün çətinlik aradan qaldırıla bilər. Onlar prixodda bir dustaqxana tikilməsini təklif edirlər. Həmin dustaqxanada həbs edilmək istəməyən hər bir yoxsul yardımdan məhrum edilməlidir. Sonra, qonşu

kəndlərə xəbər verilməlidir ki, əgər o kəndlərdə bizim prixoddakı yoxsulları muzdla işə götürmək istəyən bir şəxs olsa qoy müəyyən bir gün qapalı ərizə yazıb göndərsin və bizim yoxsulları aparıb saxlamaq üçün verəcəyi ən aşağı qiyməti bildirsin. Bu planı tərtib edənlərin fikrincə qonşu qraflıqlarda, işləmək istəməyən və işləməyib yaşamaq üçün («so as to live without labour») torpaq və ya gəmi icarə edəcək qədər vəsaiti və ya kredit almaq imkanı olmayan adamlar vardır. Bu cür adamlar prixoda çox əlverişli təkliflər edə bilərlər. Əgər icarəçinin himayəsinə verilən yoxsullar bəzən həlak olsa, bunun günahı icarəçinin boynuna düşər, çünki prixod həmin yoxsullar qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olur. Lakin biz qorxuruq ki, həmin qanun bu kimi ağıllı tədbirlərə (prudential measure) yol verməsin; amma siz bilməlisiniz ki, bizim qraflıqda və qonşu qraflıqda olan bütün o biri friqolderlər bizə qoşulacaq və aşağı palatada olan öz nümayəndələrini, yoxsulların həbs olunmasına və icbari işlərdə işlədilməsinə icazə verən qanun layihəsi təqdim etməyə vadar edəcəklər, beləliklə həbs olunmaq istəməyənlərdən heç kəsin yardım almağa ixtiyarı olmamalıdır. Ümid edirik ki, yoxsulluğa düşər olanlar, bu tədbir nəticəsində daha yardım istəmək həvəsinə düşməzlər» («will prevent persons in distress from wanting relief») (*R.Blakey. «The History of Political Literature from the Earliest Times». London, 1855, v.II, p.84, 85*). Şotlandiyada təhkimçilik hüququ İngiltərədən bir neçə yüz il sonra ləğv edilmişdi. Solğunlu Fletçer hələ 1698-ci ildə Şotlandiya parlamentində demişdi: «Şotlandiyada azı 200000 dilənçi vardır. Prinsipcə respublikaçı olan mən buna qarşı yalnız bir çarə təklif edə bilərəm ki, bu da təhkimçilik hüququnu bərpa etmək və öz həyatını müstəqil surətdə təmin edə bilməyənlərin hamısını qul etməkdir». İden də özünün «The State of the Poor», kitabında v.I, ch.I, p.60, 61 belə deyir: «Əkinçilərin azadlığı pauperizm doğurur. Bizim yoxsulların həqiqi valideyni manufaktura və ticarətdir». İden və yuxarıda özündən sitat gətirdiyimiz «prinsipcə respublikaçı» olan şotlandiyalı ancaq bir şeydə səhv edirlər: əkinçinin proletar və ya pauper olmasına səbəb təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi deyil, əkinçinin torpaq mülkiyyətinin ləğv edilməsidir. –Kəndlilərin mülkiyyətdən başqa üsulla məhrum edildiyi Fransada 1566-cı il Mullen ordonansı və 1656-cı il edikti yoxsullar haqqındakı ingilis qanununa mütabiq idi.

Lakin Reformasiyanın bu bilavasitə nəticələri, onun ən mühüm nəticəsi deyildi. Kilsə mülkiyyəti, torpaq mülkiyyəti sahəsindəki ənənəvi münasibətlərin dini dayacağı idi. Bu dayaq yıxıldıqdan sonra həmin münasibətlər də qala bilmədi (C-b Rocers, protestant ortodoksluğunun mərkəzi olan Oksford universitetində siyasi iqtisad professoru olduğuna baxmayaraq, «History of Agriculture» əsərinə müqəddiməsində göstərir ki, xalq kütlələrinin pauperləşməsinə səbəb Reformasiyadır.).

Hələ XVII əsrin axıncı on illərində yomenlərin, yəni müstəqil kəndlilərin sayı icarədarlar sinfindən çox idi. Onlar Kromvelin başlıca qüvvəsi idi və, hətta Makoleyin e'tirafına görə əyyaş zadəgancılıqların, habelə onlara nökrəçilik edən və ağaların keçmiş mə'suqələrinə kəbin kəsməklə onların eybini örtüb basdıran kənd keşişlərinin müsbət mə'nada tam əksi idi. Hətta muzdla işləyən kənd fəhlələri də hələ icma mülkiyyətinə şərik idilər. Təqribən 1750-ci ilə yaxın yomenlər aradan qalxırlar («A Letter to Sir T.C.Bunbury, Bt.: On the High Price of Provisions». By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p.4. Hətta iri fermerlərin təəssübkeş müdafiəçisi və «Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Farms ets.». London, 1773, p.139 əsərinin müəllifi deyir: «Məni ən çox kədərləndirən cəhət... bizim yomenlərin, millətimizin istiqlaliyyətini həqiqətən müdafiə edən bu adamların yox olmasıdır; mənə ağır gəlir ki, onların torpaqları indi inhisarçı lordların əlindədir və xırda fermerlərə icarəyə verilir və həmin fermerlər bu torpaqları demək olar vassallar qədər ağır şərtlərlə icarəyə götürürlər, halbuki bir qəza üz verən kimi, onların özləri də həmin torpaqlardan qovula bilərlər»), XVIII əsrin axıncı on illərində isə əkinçilərin icma mülkiyyətinin hər cür izi yox olur. Biz burada aqrar inqilabının xalis iqtisadi amillərini hələ bir kənara qoyuruq. Bizi maraqlandıran bu inqilabın zorakılıq vasitələridir.

Stüartlar bərpa edilən zaman torpaq mülkiyyətçiləri, kontinentdə heç bir yerdə qanun vermək kimi dolayı üsullara əl atmadan keçirilən qəsbkarlığı qanunvericilik yolu ilə tətbiq etdilər. Onlar torpaq münasibətlərinin feodal quruluşunu aradan qaldırdılar, yəni dövlət qarşısındakı hər cür mükəlləfiyyətləri öz üzərlərindən atdılar, kəndlilərin və başqa xalq kütlələrinin boynuna qoyulan vergilər vasitəsilə dövlətə «əvəz verdilər», keçmişdə malikanələr üzərində ancaq feodal hüququna malik olduqları halda, indi müasir xüsusi mülkiyyət hüququnu mənimsədilər, nəhayət, İngiltərənin kənd fəhlələrinə iltifat edib, məskən salma qanunları («laws of settlement») verdilər; tatar Boris Qodunovun fərmanı rus kəndlilərinə nə kimi bir tə'sir göstərdisə, həmin ingilis qanunları da «mutatis mutandis» [müvafiq dəyişikliklərlə] ingilis kəndlilərinə eyni tə'siri göstərdi⁶¹.

«Glorious Revolution» (şanlı inqilab)⁶² III Vilhelm Oranlı ilə birlikdə varlanmaq düşkünü olan torpaq sahiblərini və kapitalistləri hakimiyyət başına keçirtirdi (Bu burjua qəhrəmanının nə əxlaqda bir adam olduğu bundan görünür: «İrlandiyada 1695-ci ildə ledi Orkniyə bağışlanmış ucsuz-buçaqsız torpaqlar—bu, kralın nə qədər dərin bir məhəbbətlə coşduğunu və Ledinin nə qədər böyük nüfuzu olduğunu göstərən hamıya mə'lum bir əhvalatdır... Ledi Orkninin lütfkar xidmətləri, çox ehtimal—«foeda labiorum ministeria» [çirkin şəhvət xidmətlərindən] ibarət olmuşdur». (Sloon tərəfindən toplanmış əlyazmaları kolleksiyası, Britaniya muzeyində, №4224. Əlyazmasının sərlövhəsi belədir: «The Character and Behaviour of King William, Sunderland ets. as represented

in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.». Bu əlyazması qəribə şeylərlə doludur).). Onlar yeni dövrü bununla təqdis etdilər ki, indiyədək ancaq mülayim bir surətdə qarət edilən dövlət əmlakının qarət edilməsini olduqca böyük bir dərəcəyə çatdırdılar, Dövlət torpaqları müxtəlif adamlara bağışlanır, dəyər-dəyməzinə satılır, yaxud da açıq qəsbkarlıq vasitəsilə xüsusi malikanələrə qatılırdı («Dövlət torpaqlarının qismən satılmaq, qismən də bağışlanmaq vasitəsilə qanunsuz surətdə tarac edilməsi İngiltərə tarixinin biabırçı bir fəslini təşkil edir... milləti olmazın dərəcədə aldatmaq deməkdir (gigantic fraud on the nation)». *F.W.Newman*, «Lectures on Political Economy». London, 1851, p.129, 130). (İngiltərədəki iri torpaq sahiblərinin indiki mülklərini necə əldə etdikləri haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün bax: [*Evans, N.H.*] «Our old Nobility». By Noblesse Oblige. London. 1879. *F.E.*)). Həm də bütün bu işlərdə heç bir qanun-qaydaya riayət edilmirdi. Bu cür fırıldaqçılıqla mənimsənilmiş olan dövlət əmlakı, qarət edilmiş və respublika inqilabı zamanı əldən çıxmayıb qalan kilsə torpaqları ilə birlikdə, müasir ingilis oliqarxiyasının knyaz malikanələrinin əsasını təşkil edir (Bax: məsələn, son nümayəndəsi lord Con Rassel olan Bedfordlar Hersoq xanədanı haqqında *E.Berkin* «the tomtit liberalism» [«liberalizmin çırtanı»] pamfleti.). Kapitalist burjualar bu əməliyyata bir də ona görə yardım edirdilər ki, torpağı sərbəst alver obyektinə çevirsinlər, əkinçilikdə iri istehsal sahəsini genişləndirsinlər, kəndlərdən qanun xaricində qoyulmuş proletarların axışib gəlməsini artırınsınlar və i.a. həm də yeni torpaq aristokratiyası yeni bankokratiyanın, təzəcə yumurtadan çıxmış bu maliyyə əsilzadəsinin və, o zamanlar himayə kömrüyünə arxalanan iri manufaktura sahiblərinin təbii müttəfiqi idi. İngilis burjuaziyası burada ancaq öz xüsusi mənafeyini qoruyurdu və bu nöqteyi-nəzərdən o da, bunun əksini edən İsveç şəhərliləri qədər düzgün hərəkət edirdi; İsveç şəhərliləri öz iqtisadi dayağı olan kəndlilərlə birləşərək, oliqarxiyanın qarət etdiyi dövlət torpaqlarını zorakılıqla geri alan (1604-cü ildən başlayaraq, sonra da X Karl və XI Karl zamanı) krallara yardım edirdilər.

Haqqında indicə bəhs etdiyimiz dövlət mülkiyyətindən tamamilə fərqli olan icma mülkiyyəti feodalizm örtüyü altında hifz olunmuş qədim alman təsisatı idi. Biz yuxarıda gördük ki, icma mülkiyyətinin zorla qəsb edilməsi və bununla yanaşı, adətən əkin yerlərinin otlaqlara çevrilməsi XV əsrin axırlarında başlanmış və XVI əsrdə də davam etmişdir. Lakin bu proses o zamanlar ayrı-ayrı fərdi zorakılıq şəklində baş verdiyi və qanunvericilik bu zorakılığa qarşı 150 il ərzində mübarizə aparmışdısa da, bir nəticə əldə edilməmişdi. XVIII əsrdə o cəhətdən belə bir tərəqqi başlanır ki, qanun özü, xalq torpaqlarının talan edilməsi üçün bir alət olur; hərçənd bununla yanaşı olaraq iri fermerlər öz xırda metodlarını da işlədirdilər («Fermerlər kotterlərə özlərindən əlavə hər hansı bir canlı heyvan saxlamağı qadağan edir və bunun üçün də belə bir bəhanə

gətirirlər ki, əgər onlar malqara və quş saxlasalar, fermerlərdən yem oğurlamağa başladılar. Onlar habelə deyirlər: əgər istəyirsən ki, kotter çalışqan olsun, onu yoxsul saxla. Həqiqətdə isə, bütün məsələ ondan ibarət olur ki, fermerlər bu vasitə ilə icma torpaqlarından istifadə etmək hüququnu tamamilə qəsb edirlər» (A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands». London, 1785, p.75.). Bu talançılığın parlament forması «Bills for Inclosures of Commons» (icma torpağının çəpərlənməsi haqqında qanunlar), yəni dekretlər idi ki, bunların da vasitəsilə lendlordlar xalq torpağını xüsusi mülkiyyət hüququna əsasən özləri özlərinə bağışlamışdılar, deməli, bu dekretlər xalqı torpaqdan məhrum etmişdi. Icma mülkiyyətini, feodalların yerini tutan iri torpaq sahiblərinin xüsusi mülkiyyəti kimi qələmə verməyə çalışan ser F.M.Iden «icma torpaqlarının çəpərlənməsi haqqında parlamentin ümumi bir qanun» verməsini tələb etməklə, deməli, həmin torpaqları xüsusi mülkiyyətə çevirmək üçün parlament dövlət çevrilişi etmək lazım gəldiyini etiraf etməklə, digər tərəfdən də, torpağı əlindən alınan yoxsulların «zərərini ödəmək» haqqında qanun verilməsi üzərində ısrar etməklə, hiyləgər bir advokat kimi tərtib etdiyi öz nitqini özü təkzib edir (*Eden*, sitat gətirilən əsər, müqəddimə.).

Müstəqil yomenlərin yerini «tenants-Atatürk-will»—xırda fermerlər, yəni ilbəl torpaq icarə edən və tamamilə lendlordun özbaşınalığından asılı olub qul kimi tapdalanan bir yığın adamlar tutduqda dövlət əmlakının qarət edilməsi ilə bərabər icma torpaqlarının muntəzəm surətdə talan olunması, XVIII əsrdə kapital fermaları («Capital farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn.» By a Person in Business. London, 1767, p.19, 20).) və ya tacir fermaları («Merchant-farms («An Enquiry into the Causes of the Present-High Price of Provisions». London, 1767, p.111, qeyd). Anonim nəşr edilən bu gözəl əsərin müəllifi keşiş Nataniyel Forsterdir.) adlanan iri fermaların yaranmasına xüsusilə yardım etdi; eyni səbəblər kənd əhalisinin dönüb proletariat olmasına, sənaye üçün «sərbəstləşdirilməsinə» də yardım etdi.

XVIII əsrdə hələ XIX əsrdəki qədər aydın deyildi ki, milli sərvət xalqın yoxsulluğu ilə eynidir. Buna görə də o zamanın iqtisadi ədəbiyyatında «icma torpaqlarının çəpərlənməsinə» dair qızğın mübahisələr gedirdi. Qarşıdakı bir yığın materialdan mən ancaq, o zamanın vəziyyətini daha aydın işıqlandıran bəzi parçaları verəcəyəm.

Bir qələm sahibi hiddətlə yazır: «Hartfordşir prixdolarının bir çoxunda, hərəsinin 50–150 akr torpağı olan 24 ferma 3 ferma halında birləşdirilmişdir» (*Thomas Wright. A short address to the Public on the Monopoly of large farms*. 1779, p.2, 3.). «Northamptonşir və Lesterşirdə icma torpaqlarının çəpərlənməsi çox intişar tapmış və çəpərləmə sayəsində yaradılmış yeni lordluqların çoxu otlağa çevrilmişdir; odur ki, keçmişdə 1500 akra qədər torpaq şumlanan lordluqların bir çoxunda indi heç 50 akr da şumlanmır... Vaxtilə

burada olan evlərin, anbarların, töylə və sairənin xarabaları»—keçmişdə burada yaşayanları xatırladan yeganə əlamətdir. «Bə`zi yerlərdə yuz ev və ailədən cəmi... 8-i və ya 10-u qalmışdır... Çəpərlənmənin cəmi 15 və ya 20 il əvvəl başladığı prixodların çoxunda, tarlalar hələ çəpərlənmədiyi zaman yer əkən torpaq mülkiyyətçilərindən çox az adam qalmışdır. Keçmişdə 20–30 fermerin və eyni miqdar xırda mülkiyyətçinin və başqa əhalinin əlində olub bu yaxınlarda çəpərlənmiş böyük lordluqları 4 və ya 5 varlı maldarın qəsb etməsi halları heç də az deyildir. Bütün bu fermerlər, ailələri ilə birlikdə öz yerlərindən qovulmuşlar, bunlarla birlikdə, onların yanında işləyib bir parça çörək tapan bir çox başqa ailələr də qovulmuşlar» (Rev. Addington. «Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Filds». London, 1772, p.3743, passim.).

Lendlordlar çəpərləmə bəhanəsi ilə nəinki qonşuluqdakı boş torpaqları tutur, çox zaman hətta birgə becərilən və ya ayrı-ayrı şəxslərin icmadan müəyyən qiymətə icarəyə götürüb becərdikləri torpaqlara da yiyələnirdilər.

«Burada mən, hələ o zamanadək çəpərlənməmiş və artıq becərilmiş olan tarla və torpaqların çəpərlənməsindən danışiram. Hətta çəpərləmələri müdafiə edən müəlliflər də e`tiraf edirlər ki, çəpərləmə nəticəsində iri fermerlərin inhisarçılıq vəziyyəti möhkəmlənir, yaşayış vasitələrinin qiymətləri artır və əhali azalır... Hətta boş torpaqların indi tətbiq edilən şəkildə çəpərlənməsi də yoxsulları yaşayış vasitələrinin bir hissəsindən məhrum edir və onsuz da çox iri ferma—daha da iriləşdirir» (Dr. *R.Price*. «Observations on Reversionary Payments», 6 ed. By W.Morqan. London, 1803, v.II, p.155. Forsteri, Addingtonu, Kenti, Prayası və Cems Andersonu oxuyun və Mak-Kulloxun öz «The Ziterature of Politikal Economy». London, 1845 kataloqundakı sikofant cəfəngiyatını onlarla müqayisə edin.). Doktor Prays yazır: «Torpaq bir ovuc iri fermerlərin əlinə keçdikdə, xırda fermerlər yaşayış vasitələri tapmaq üçün başqalarına işləməli və özlərinə lazım olan hər şeyi bazardan almalı olurlar» (keçmişdə isə o göstərirdi ki,) «xırda mülkiyyətçilər və fermerlər kütləsi özlərini və, ailələrini əkdikləri torpaqların bəhrəsi ilə və icma torpaqlarında saxlanılan qoyunla, habelə quşla, donuz və i.a. ilə tə`min edirlər, belə ki, bazardan, demək olar, yaşayış vasitələri almalı olurlar... Ola bilər, daha çox əmək sərf olunur, çünki daha çox əməyə məcbur edirlər... Şəhərlər və manufakturalar getdikcə böyüyəcəkdir, çünki özünə iş axtarmaq məcburiyyətində qalan getdikcə daha çox adam oraya qovulub gətirilir. Fermaların təmərküzləşməsinin labüd nəticələri budur və biz bu nəticələri krallığımızda artıq bir çox illərdən bəri görürük» (Dr. *R.Price*, sitat gətirilən əsər, səh.147)

O, çəpərləmələrin ümumi nəticələrinə belə yekun vurur:

«Ümumiyyətlə, xalqın aşağı siniflərinin vəziyyəti demək olar hər cəhətdən ağırlaşmışdır, xırda torpaq sahibləri və fermerlər günəmuzdçu və muzdur

halına salınmışlar; eyni zamanda yaşayış vasitələri əldə etmək onlar üçün daha artıq çətinləşmişdir» (Yenə orada, p.159. Bu, Qədim Romanı xatırladır. «Varlılar, bölünməmiş torpaqların çox hissəsinə yiyələnmişdilər. Onlar o zamankı şəraitin özləri üçün əlverişli olduğuna arxayın olub, həmin torpaqların geri alınacağından qorxmurdular, buna görə də qonşuluqdakı yoxsul torpaqlarını qismən sahiblərinin razılığı ilə satın alır, qismən də bunlara zorakılıqla yiyələnirdilər, odur ki, onlar keçmişdəki ayrı-ayrı tarlaların əvəzində indi çox geniş sahələri əkməyə başlamışdılar. Onlar əkinçilik və maldarlıqda qul işlədirdilər, çünki azad adamlar hərbi xidmətə aparıla bilərdilər və deməli onlar üçün işləyə bilməzdilər; qul saxlamağın onlara bir böyük xeyri də bu idi ki, qullar hərbi xidmətdən azad edildiklərinə görə maneəsiz surətdə törəyib arta bilir və beləliklə çoxlu uşaq yetişdirirdilər. Beləliklə, güclülər bütün sərvətləri öz əllərinə toplamışdılar və bütün ölkə qul ilə dolmuşdu. Italilər isə, dilənçi halda yaşadıqlarına, çoxlu vergi perdiklərinə və hərbi xidmətə aparıldıqlarına görə, onların sayı getdikcə azalırdı. Sülh dövrü başladıqda isə onlar tamamilə işsiz qalmalı olurdular, çünki varlılar bütün torpağa yiyələnmişdilər və bu torpaqları becərmək üçün azad adamlar əvəzinə qulları işlədirdilər. (*Appian*. «Römische Burgerkriege», I, 7). Bu parça Litsini⁶³ qanunundan qabaqkı dövrə aiddir. Roma plebsinin var-yoxdan çıxmasını bu qədər sürətləndirmiş olan hərbi xidmət Böyük Karlın əlində, azad alman kəndlilərinin feodallardan asılı vəziyyətə və təhkimli halına salınmasını sürətləndirmək üçün başlıca bir vasitə oldu.).

Doğrudan da, icma torpaqlarının qəsb edilməsi və bununla yanaşı əkinçilikdəki inqilab kənd təsərrüfat fəhlələrinin vəziyyətinə o qədər kəskin təsir etdi ki, İdenin öz dediyinə görə onların əmək haqqı 1765–1780-ci illərdə minimumdan da aşağı düşməyə başlamışdı; buna görə də əmək haqqının çatmayan hissəsini rəsmi xeyriyyə vəsaitindən tamamlamaq lazım gəlirdi. O deyir ki, onların əmək haqqı «ancaq ən vacib yaşayış tələbatını ödəməyə çatırdı».

İndi də çəpərləmənin müdafiəçisi və d-r Praysın əleyhdarı olan birini dinləyək.

«Bu nəticə doğru deyildir ki, guya ölkənin əhalisi tükənmişdir, zira əhali daha öz əməyini açıq tarlalarda hədəf sərf etmir... Əgər xırda kəndlilər başqaları üçün işləməyə məcbur olan adamlara çevrildikdən sonra daha çox əmək hərəkətə gətirilmişdirsə, bu, millət üçün» (aydındır ki, həmin çevrilməyə məruz qalmış xırda kəndlilər bu millətə daxil deyildir) «xeyirli və əlverişlidir... Əgər onların kombinləşdirilmiş əməyi bir fermada tətbiq olunursa, daha çox məhsul alınır: bu yolla manufakturalar üçün artıq məhsul yaradılmış olur və, deməli, millətimizin qızıl mənbəyi olan manufakturaların sayı, istehsal edilən taxılın miqdarına mütabiq surətdə artır» ([*J.Arbutnot*] «An Inquiry into the Connection between the Present of Provisions etc.»),

p.124, 129. Buna bənzər, lakin buna əks meyldə olan bir fikri biz digər müəllifdə görürük: «Fəhlələr öz kotteclərindən çıxarılıb qovulmuş və iş axtarmaq üçün şəhərlərə üz qoymaq məcburiyyətində qalmışdır,—lakin bunun nəticəsində daha çox izafi məhsul alınır və beləliklə kapital artır». [R.B.Selley.] «The Perils of the Nation», 2 nd ed. *London*, 1843, p.XIV).

Tori boyalı və «filantrop» ser F.M.Iden, əzcümlə, kapitalist istehsal üsulunun təməlini qoymaq xatirinə «müqəddəs mülkiyyət hüququnun» ən həyasız yollarla pozulmasına və şəxsiyyətin ən kobud bir surətdə tapdalanmasına iqtisadçıların olduqca böyük bir e'tinasızlıqla yanaşdıqlarını göstərən canlı timsaldır. XV əsrin axırından qərinəsindən başlamış XVIII əsrin axırınadək xalqın əmlakının qəsb olunması ilə yanaşı hədsiz qarətlərdən, zorakılıqlar və həqarətlərdən o axırda ancaq belə bir «çox münasib» nəticə çıxarır:

«Əkin yeri ilə otlaq yeri arasında lazımi (due) nisbət müəyyən edilməli idi. Hələ bütün XIV əsr və XV əsrin çox hissəsi ərzində 2, 3 və hətta 4 akr əkin yerinə bir akr otlaq yeri düşürdü. XVI əsrin ortalarında bu nisbət elə dəyişmişdi ki, 2 akr, sonralar isə 1 akr əkin yerinə 2 akr otlaq yeri düşürdü və, nəhayət, lazımi nisbət əldə edildi: bir akr əkin yerinə 3 akr otlaq yeri düşdü».

XIX əsrdə, əlbəttə, əkinçi ilə icma mülkiyyəti arasındakı əlaqə tamamilə yox olub getmişdi. Hələ sonrakı zamanlar bir tərəfə qalsın, lendlordlardan ibarət olan parlamentin, 1801-ci ildən 1831-ci ilədək olan müddət ərzində kənd əhalisindən zorla alıb lendlordlara bağışladığı 3511770 akr icma torpağının müqabilində kənd əhalisinə bir qəpik də verilməmişdi.

Nəhayət, əkinçilərin zorla torpaqdan məhrum edilməsi işində son böyük əməliyyat «Clearing of Estates» («malikanələri təmizləmə»)—həqiqətdə isə malikanələri adamlardan təmizləmə adı ilə məşhurdur. «Təmizləmə», mülkiyyətdən məhrum etməyin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bütün ingilis üsullarının ən yüksək nöqtəsini təşkil edir. Yuxarıda biz gördük ki, daha torpaqları əlindən alınıb qovulacaq müstəqil kəndlilər qalmadığına görə iş gəlib torpaqları kotteclərdən «təmizləmək» dərəcəsinə çatmışdır, belə ki, kənd təsərrüfat fəhlələri becərdikləri torpaqlarda yaşamaq üçün lazım olan mənzil tapmırlar. «Clearing of Estates»in əsl mə'nasının nə olduğunu biz ancaq, müasir romanlarda həsrəti çəkilən ölkə kimi təsvir edilən dağlıq Şotlandiyada görə bilərik. Orada bu proses daha müntəzəm şəkildə və daha geniş miqyasda davam edib birdən-birə icra olunur (İrlandiyada lendlordlar birdən-birə bir neçə kəndi söküb dağıdırlar; dağlıq Şotlandiyada isə, hərəsi alman hersoqluqları böyüklükdə torpaq sahələri birdən «təmizlənilir») və, nəhayət, orada qəsb edilən torpaq mülkiyyətinin xüsusi forması vardır.

Dağlıq Şotlandiya kəltləri klanlar halında yaşayırdılar və bunların hər biri, öz yerləşdiyi torpağın sahibi idi. İngiltərə kraliçası ancaq öz tituluna görə bütün milli torpaq fondunun sahibi olduğu kimi, klanın nümayəndəsi onun başçısı

yaxud «böyük adam» da ancaq öz tituluna görə həmin klan torpağının sahibi idi. İngiltərə hökuməti bu «böyük adamlar» arasındakı daxili müharibələri yatırmağa və Şotlandiyanın düzən ərazisində onların daimi basqınlarını aradan qaldırmağa müvəffəq olduqdan sonra klanların başçıları heç də öz köhnə quldurluq peşələrindən əl çəkmədilər; bunun ancaq forması dəyişdi. Onlar titullarına görə mülkiyyət hüquqlarını öz gücləri ilə döndərərək xüsusi mülkiyyət hüququna çevirdilər və özlərinə qarşı klanın sırayı üzvlərinin müqaviməti ilə rastlaşdıqda, onları açıq zorakılıqla torpaqdan çıxarıb qovmaq qərarına gəldilər. Professor Nyumen deyir: «Eyni əsasla İngiltərə kralı da öz təbəələrini qovub dənizə tökmək hüququ iddiasında ola bilərdi» (*F.W.Newman. «Lectures on Political Economy»*. London, 1851. p.132). Şotlandiyada iddiaçı tərəfdarlarının axırncı üsyanından sonra⁶⁴, başlanan bu inqilabın birinci mərhələlərini ser Cems Stüartın (Stüart deyir: «Bu torpaq sahələrindən alınan renta» (taksimlər⁶⁵ tərəfindən klan başçısına verilən xərəcə o səhvən torpaq rentası kimi iqtisadi kateqoriyaya daxil edir) «həmin torpaqların qədərində nisbətən şübhəsiz cüzdür; icarə ilə yaşayan şəxslərin sayına gəldikdə, bəlkə də, ola bilər ki, Şotlandiyanın dağlıq yerlərindəki bir parça torpaq, ən zəngin əyalətlərdəki eyni dəyərdə torpaqdan onqat artıq adama çörək verir». (*James Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy»*. London, 1767, v.I, ch.XVI, p.104) və Cems Andersonun (*James Anderson. «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.»*. Edinburgh, 1777.) əsərləri üzrə izləmək olar. XVIII əsrdə torpaqlarından qovulan gəllərin⁶⁶ ölkədən mühacirəti də qadağan olunmuşdu, çünki onları zorla Qlazqoya və başqa fabrik şəhərlərinə qovub aparmaq istəyirdilər (Torpaqdan zorla məhrum edilənlər 1860-cı ildə Kanadaya göndərilmiş və onları yalan vədlərlə aldatmışdılar. Onların bir qismi dağlara və qonşu adalara qaçmışdı. Onları tutmaq üçün dallarınca polis dəstələri göndərilmişdi, lakin onlar polislə əlbəyaxa vuruşmadan sonra qaçıb gizlənmişdilər.). XIX əsrdə hökm sürən metodu (A.Smiti təfsir edən Byukenen 1814-cü ildə yazır: «Dağlıq vilayətlərdə köhnə mülkiyyət üsulu hər gün zorakılıqla pozulur... Lendlord nəslə icarədarlara» (burada həmin kateqoriya yenə də düzgün işlədilməmişdir) «baxmayaraq torpağı, ən çox pul təklif edənlərə verir və bu icarədar torpağı yaxşılaşdırdıqda, lendlord dərhal yeni əkin sistemi tətbiq edir. Keçmişdə xırda kəndlilərlə dolu olan torpaqda əhali, bu torpaqların verdiyi məhsulun miqdarına görə yerləşdirilmişdi, yaxşı əkin əkilən və artırılmış renta alınan yeni sistemdə mümkün qədər az xərclə çox məhsul götürməyə çalışırlar və bu məqsədlə də, daha gərəksiz olan bütün adamları kənar edirlər... Öz doğma yurdundan qovulan adamlar fabrik şəhərlərində və başqa yerlərdə özlərinə yaşayış vasitəsi axtarırlar». (*David Buchanan. «Observations on etc, A.Smith's Wealth of Nations»*. Edinburgh, 1814, v.IV, p.144). «Şotlandiya əsilzadələri kəndli ailələrinin torpaqlarını qəsb edərək, özlərini də əlaq otu kimi kənara atırdılar;

kəndlərə və kənd əhalisinə qarşı onların rəftarı, intiqam hissi ilə coşub vəhşi heyvanların yuvalarını dağıdan hindlilərin hərəkətinə bənzəyir... Adamı bir qoyun dərisinə, bir şaqqa qoyun ətinə, hətta bundan da ucuz satırdılar... Çinin şimal əyalətlərinə basqın zamanı monqolların şurasında, bu yerlərin əhalisini qırıb torpaqlarını otlaqlara çevirmək təklifi edilmişdi. Dağlıq Şotlandiyanın bir çox lendlordları bu təklifi öz ölkələrində və öz həmvətənlilərinə qarşı tətbiq etdilər» (*George Ensor. «An Inquiry conserning the Population of Nations»*. London, 1818, p.215, 216.) göstərmək üçün biz hersoginya Saterlend tərəfindən burada tətbiq edilən «təmizləməni» misal olaraq götürək. Siyasi iqtisad aləmindən çox yaxşı xəbərdar olan bu xanım, hakimiyyəti öz əlinə alan kimi əsaslı bir iqtisadi müalicəyə başlamaq və keçmişdə eyni tədbirlər nəticəsində əhalisi azaldılıb 15000 nəfərə çatdırılmış bütün qraflığı qoyun otlağına çevirmək qərarına gəldi. Təxminən 3000 ailədən ibarət olan bu 15000 nəfər əhali 1814-cü ildən 1820-ci ilin axırınadək müntəzəm surətdə öz torpaqlarından qovulur və qırılıb kökü kəsilirdi. Onların bütün kəndləri dağıdılıb yandırılmış, bütün tarlaları otlaqlara döndərilmişdi. Onlara cəza vermək üçün Britaniya əsgərləri göndərilmiş və iş gəlib yerli əhali ilə əsl vuruşmalara çatırdı. Bir qarı öz daxmasını tərk etmək istəmədiyinə görə onu oradaca yandırmışlar. Beləliklə bu xanım ta qədimlərdən klanın mülki olan 794000 akr torpağı mənimsəmişdi. O qovduğu əhaliyə dəniz kənarında ailə başına 2 akr hesabı ilə 6000 akra qədər torpaq vermişdi. Bu 6000 akr keçmişdə məndəcər olub öz sahiblərinə heç bir xeyir vermirdi. Hersoginya o qədər yüksək alicənablıq göstərmişdi ki, torpağı, əsrlər boyu onun nəslə yolunda öz qanlarını axıdan bu klan üzvlərinə akrı orta hesabla 2 şilling 6 pensə icarəyə vermişdi. Hersoginya klandan qarət etdiyi bütün torpağı qoyun saxlanacaq 29 iri fermaya ayırmışdı ki, bunların da hərəsində, əksərən ingilis fermerlərinin mizdurlarından ibarət olan təkcə bir ailə yaşayırdı. 1825-ci ildə 15000 gəlir yerini artıq 131000 qoyun tutmuşdu. Dəniz sahilinə qovulmuş olan aborigenlərin bir qismi balıqçılıqla keçinməyə çalışırdı. Amfibiya çevrilən bu adamlar, bir ingilis müəllifinin dediyinə görə, bir ayağı suda, bir ayağı quruda yaşayırdılar və buna baxmayaraq su ilə quru birlikdə onların güzəranını ancaq yarıya qədər təmin edirdi (Amerika respublikasının zənci qullarına öz rəğbətini nümayiş etdirmək istəyən,—Vətəndaş müharibəsi⁴ dövründə isə bütün «nəcib» ingilislərin qəlbləri quldarlara tərəfdar olduğu zamanlarda başqa aristokrat xanımlarla birlikdə öz xeyrini düşünüb bu rəğbətini gizlətməmiş olan indiki hersoginya saterlend «Tom dayının koması» əsərinin müəllifi misis Biçer-Stounu Londonda təntənə ilə qarşıladıqda mən, «New-York Tribune» qəzetində Saterlendin öz qullarının necə yaşadıklarından yazmışdım⁶⁷ (məqaləmin bir parçasını Keri sitat etmişdir: «The Slave Trade». Philadelphia, 1853, p.202, 203). Şotlandiya qəzetlərindən biri bu məqaləni öz

səhifələrində təkrar çap etmiş və bu da həmin qəzet ilə Saterlendin sikofantları arasında ciddi mübahisəyə səbəb olmuşdu.).

Lakin klanın «böyük adamlarına» dağlılara məxsus bir romantizmlə pərəstiş edən qoçaq gəlləri yeni və daha böyük bir imtahan gözləyirdi. «Böyük adamların» burnuna balıq qoxusu gəldi. Onlar burada mənfəətli bir şey olduğunu duydular və dəniz sahilini Londonun böyük balıq tacirlərinə icarəyə verdilər. Gəllər ikinci dəfə öz yerlərindən qovuldular (Bu balıq ticarəti haqqında David Urkartin «Portfolio. New Series» əsərində maraqlı mə'lumat vardır. Nassau U.Senior, vəfatından sonra nəşr edilmiş və yuxarıda sitat gətirdiyimiz («Journals, Conversations and Essay relating to Ireland», London, 1868) əsərində deyir ki, «Saterlendşirdəki tədbirlər bəşər tarixində ən xeyirli «təmizləmələrdən» (clearings) biridir».).

Nəhayət, qoyun otlaqlarının da bir hissəsi ovlağa çevrilir. Mə'lum olduğu üzrə, İngiltərədə əsl meşə yoxdur. Aristokratların ovlaqlarındakı vəhşi marallar artıq indi həqiqətdə ev heyvanları kimi bir şey olub özləri də London oldermenləri kimi kök və yağıdırlar. Şotlandiya bu «nəcib ehtirasın» son məkanıdır.

Somers 1848-ci ildə yazır: «Dağlıq vilayətlərdə meşəliklər xeyli genişlənmişdir (Şotlandiya «deer forests» [«ovlaqlarında»] bircə dənə də ağac yoxdur. Qoyunları qovub bunların əvəzində çıpaq dağlara maral gətirir, buna da «deer forests» deyirlər, Beləliklə, burada hətta meşəlik də salınmır.). Burada, Qeykin bir tərəfində siz yeni Qlenfeşi meşəsini, o biri tərəfində isə yeni Ardveriki meşəsini görürsünüz. Bir az əvvəl düzəldilmiş olduqca böyük boş yer Blek-Maunt da yenə burada gözünüzün qabağındadır. Indi şərqdən qərbə, Aberdinin ucğarlarından Oban qayalarınadək, arası üzülməyən meşələr zolağı uzanır, dağlıq ölkənin başqa hissələrində, Lox-Arkeyqdə, Qlenharridə, Qlenmoristonda və sair yerlərdə isə yeni meşəliklər vardır. Torpaqların qoyun otlaqlarına çevrilməsi... gəlləri öz yerlərindən çıxarıb daha az münbit torpaqlara qovmuşdur... Indi maral qoyunları sıxışdırmağa başlayır və beləliklə gəllər daha müdhiş yoxsulluğa düşər edilirirlər... Ovlaqlar və xalq bir yerə sığa bilməz. Bunlardan ya biri, ya da digəri yox olmalıdır. Əgər ovlaqlar, əsrimizin qarşısındakı rübündə də keçən rübündəki qədər və eyni həcmdə artsa, bir nəfər də gəl öz doğma yurdunda qalmaz. Dağlıq yerlərin torpaq mülkiyyətçnləri arasındakı bu hərəkətin bir səbəbi, qismən ovçuluq modasıdır, onların aristokratlıq kefidir, ovçuluq ehtirasıdır və i.a., bir səbəbi də budur ki, onlar şikar edilən ovları satmaqla böyük mənfəət götürürlər. Zira fe'lən, dağlıq yerlərdə ov üçün ayrılan bir sahə bir çox hallarda, qoyunlar üçün otlağa çevrilən eyni sahədən xeyli çox gəlirli olur... Ovlaq axtaran bir həvəskar özünün pul kisəsi imkan verən qiyməti təklif etməyə hazırdır... Dağlıq Şotlandiyanın başına gələn bəlalar, norman krallarının siyasəti üzündən İngiltərəyə üz verən müsibətlərdən az deyildir. Çöl heyvanlarına geniş meydan

verilmişdir, adamları isə getdikcə daha artıq sıxışdırırlar... Xalqın azadlıqları bir-bir əlindən alınır... Zülm gündən-günə artır. Mülkiyyətçilər «təmizləmə» və əhalini öz torpaqlarından çıxarıb qovmaq işini möhkəm bir prinsip kimi, zəruri bir əkinçilik tədbiri kimi, Amerika və Avstraliyanın əl dəyməmiş torpaqlarında ağac və kollar çıxarılıb torpaq təmizləndiyi kimi, burada da adamların başına eyni əməliyyatı adi bir iş gətirirlər.

(«Robert Somers». «Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847». London, 1848, p.12–28 passim. Bu məktublar əvvəlcə «Times»da dərc olunmuşdu. Özlüyündə aydındır ki, ingilis iqtisadçıları 1847-ci ildə gellərə üz verən aclığın səbəbini əhali artıqlığı ilə izah edirdilər, hər halda, deyə göstərirdilər ki, guya gellər öz yaşayış vasitələrinə «güc gəlirdilər». Almaniyada «malikanələrin təmizlənməsi», və ya orada deyildiyi kimi, «Bauernlegen», otuzillik müharibədən⁶⁸ sonra xüsusilə genişlənmiş və hələ 1790-cı ildə Saksoniya kurfürstşlüyündə kəndli üsyanlarına səbəb olmuşdu. Bu, Şərqi Almaniyada yayılmışdı, Prussiya əyalətlərinin çoxunda kəndlilərin mülkiyyət hüququ ilk dəfə II Fridrix tərəfindən təmin olunmuşdu. O, Sileziyanı işğal edəndən sonra, oranın torpaq mülkiyyətçilərini məcbur etdi ki, kəndli evlərini, anbarlarını və s. bərpa etsinlər, kəndli təsərrüfatlarını malqara və alətlər ilə təchiz etsinlər. Ona ordu üçün əsgər və xəzinəyə vergi verən adamlar lazım idi. Biabırçı bir maliyyə sisteminə malik olub məmləkəti istibdad, bürokratizm və feodalizm qarışığından ibarət bir üsulla idarə edən II Fridrixin zamanında kəndlilərin nə vəziyyətdə yaşadığını, Fridrixin atəşin pərəstişkarı olan Mirabonun aşağıdakı sözləri sübut edir: «Şimali Almaniya əkinçisinin başlıca sərvətlərindən biri kətandır. Lakin bəşər nəslinin bədbəxtliyindən bu, rifah mənbəyi deyil, ancaq bərk yoxsulluğun qarşısını almaq üçün bir vasitədir. Müstəqim vergilər, biyar və hər cür mükəlləfiyyətlər kəndlini var-yoxdan çıxarır; bu hələ bəs deyilmiş, kəndli satın aldığı hər bir şey üçün dolayı vergilər də verir... və bədbəxt ən nəhayət öz məhsulunu istədiyi yerdə və istədiyi qiymətə sata bilməz; o özünə lazım olan ərzağı daha münasib qiymətə satan tacirdən ala bilməz. Bütün bunlar kəndlini getdikcə var-yoxdan çıxarır və əgər kəndli əyirmə işi ilə məşğul olmasaydı, mustəqim vergiləri verə bilməzdi; əyirmə onun üçün zəruri bir köməkçi iş olub ona öz arvadının, uşaqlarının, nöqərlərinin, kənizlərinin əməyindən və öz əməyindən istifadə etmək imkanı verir. Lakin bu köməkçi işlərdə də onun həyatı yenə nə qədər acınacaqlıdır! Yayda əkində və məhsul yığımında o, katorqada cəza çəkən bir dustaq kimi işləyir, axşam saat 9-da yatıb gecə saat 2-də durur ki, işin öhdəsindən gələ bilsin; qışda o daha çox istirahət edib qüvvə toplamalıdır, lakin vergi vermək üçün məhsulunun bir hissəsini satsa nə çörəyi çatar, nə də toxumu. Buna görə də o əyirmə işi ilə məşğul olmağa məcburdur ki, bu kəsin yerini doldursun... həm də bu işdə o böyük bir gərginliklə çalışmalıdır. Buna görə də qışda kəndli gecə yarısı və ya gecə saat birdə yatıb səhər saat beşdə,

yaxud altıda durur, ya da axşam saat doqquzda yatıb saat ikidə durur–bazar günlərindən başqa, onun bütün ömrü bu cür keçir... Bu cür həddindən az yatmaq və həddindən artıq işləmək insanın vücudunu taqətdən salır: buna görə də kənddə kişi və qadınlar şəhərdəkilərdən tez qocalırlar («*Mirabeau*», sitat gətirilən əsər, III c., səh.212 və sonrakılar).

2-ci nəşrə əlavə. 1866-cı ilin aprel ayında, yəni Robert Somersin yuxarıda sitat gətirilən əsəri nəşr ediləndən 18 il sonra professor Lion Levi otlaqların ovlaqlara çevrilməsi haqqında İncəsənət və peşələr cəmiyyətində²⁹ məruzə etmişdi. Dağlıq Şotlandiyanın boş biyabana döndərilməsi işinin nə qədər irəlilədiyindən danışarkən, əzcümlə deyir: «Əhalini qovmaq və torpaqları qoyun otlağına çevirmək, heç bir xərc qoymadan gəlir əldə etmək üçün ən əlverişli bir vasitə oldu... Qoyun otlaqlarını ovlaqlara çevirmək, dağlıq Şotlandiyada adi bir hal olmuşdur. Keçmişdə qoyunlara yer etmək üçün adamlar qovulduqları kimi, indi də çöl heyvanları qoyunları qovub çıxarır... Siz Forfarşirdə qraf Dolxuzinin mülkündən Con-o`Qrotsədək getsəniz ovlaq meşələri yenə də qurtarmaz. Bunların «(bu meşələrin)» bir çoxunda artıq çoxdan bəri tülkü, çölpişiyi, dələ, safsar, gəlincik və dağ dovşanları məkan salmışdır; əl dovşanı, mişovul və siçovullar isə ancaq son zamanlar peyda olmuşdur. Şotlandiya statistikasında çəmən adı ilə göstərilən olduqca zəngin və geniş torpaq sahələri indi daha əsla becərilmir və yaxşılaşdırılmır, bunlar ancaq bir ovuc adamın, indi çəmi bir neçə gün davam edən ovçuluq əyləncəsinə xidmət edir».

Londonda çıxan «*Economist*»⁶⁹ 1866-cı il 2 iyun tarixli nömrəsində yazır: «Şotlandiya qəzetlərindən biri son həftə yenilikləri sırasında əzcümlə xəbər verir: «Saterlendşirdə ən yaxşı qoyun fermalarından biri ovlağa çevrilmişdir, halbuki bir az əvvəl kontrakt müddəti qurtardıqda həmin ferma üçün ildə 1200 f.st. renta təklif edilirdi!» Feodal instinktləri indi də özünü... normanların istilasından zamanındakı kimi biruzə verir... o zaman 36 kəndi dağıdıb yerində yeni meşə salmışdılar... İki milyon akr torpaq, o cümlədən Şotlandiyanın bir neçə ən münbit rayonu tamamilə boş biyabana döndərilmişdir. Qlentilt çəmənlərinin otu, Pert qraflığında ən şirəli yem hesab olunurdu; çox geniş Badenok mahalındakı Ben-Older ovlağı keçmişdə ən yaxşı ot verirdi; Blek-Maund meşəsinin bir hissəsi Şotlandiyada qara qoyunlar üçün ən yaxşı otlaq sayılırdı. Ovçuluq həvəskarlarının xatirinə nə qədər torpağın biyabana çevrildiyini ondan görmək olar ki, bu torpaqların həcmi bütün Pert qraflığının sahəsindən artıqdır. Torpaqların zorakılıqla bu cür biyabana çevrilməsi üzündən ölkənin nə qədər itirdiyi ondan görünür ki, Ben-Older meşəsinin torpağı 15000 qoyunu bəsləyə bilərdi və bu meşənin sahəsi Şotlandiyadakı bütün ovlaqların ancaq $\frac{1}{30}$ hissəsini təşkil edir... Bütün bu ovlaq torpağı indi əsla məhsuldar deyildir... bu torpaq istər ovlaq olsun, istərsə onu Şimal dənizi suları gəlib bassın, nəticə eyni

olar. Torpaqların bu cür boş biyabanlara çevrilməsinə qanunun öz qəti hökmü ilə son qoyulması lazım gələrdi».).

Kilsə əmlakının qarət edilməsi, dövlət torpaqlarının fırıldaqçılıqla talan edilməsi, icma mülkiyyətinin qəsbkarlıq və amansız terror vasitəsilə tarac edilməsi, feodal mülkiyyətinin və klan mülkiyyətinin müasir xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi,—ibtidai yığımın müxtəlif idillik üsulları belədir. Bu yolla kapitalist əkinçiliyi üçün meydan əldə edilmiş, torpaq kapitalın hakimiyyəti altına verilmiş və şəhər sənayesi üçün, qanun xaricində qoyulmuş lazımi miqdar proletar kütlələrinin axışib gəlməsi təmin edilmişdir.

3. MÜLKİYYƏTDƏN MƏHRUM EDİLƏNLƏRƏ QARŞI XV ƏSRİN AXIRLARINDAN ETİBARƏN QANLI QANUNVERİCİLİK. ƏMƏK HAQQINI AZALTMAQ MƏQSƏDİ İLƏ VERİLƏN QANUNLAR

Feodal qoşun dəstələrinin ləğv edilməsi nəticəsində öz yerlərindən qovulan və tez-tez təkrar olunan zorakı qəsbkarlıqla torpaqdan ayrılan adamlara,—qanun xaricində qoyulan bu proletariata, doğmaqda olan manufaktura heç də onun meydana gəldiyi surətlə iş verə bilmirdi. Digər tərəfdən, birdən-birə öz adi həyat cığırından çıxarılan adamlar eyni dərəcədə birdən-birə də yeni şəraitdəki intizama alışa bilmirdilər. Onlar qismən özləri, əksər halda isə şəraitdən doğan məcburiyyət üzündən kütləvi surətdə dönüb dilənçi, soyğunçu və səfil olurdular. Buna görə də XV əsrin axırlarında və bütünlüklə XVI əsr boyu bütün Qərbi Avropa ölkələrində səfilliyə qarşı qanlı qanunlar verilir. İndiki fəhlə sinfinin ata-babaları ən əvvəl ona görə cəzalandırılmışdılar ki, onlar səfil və pauperə döndərilmişdilər. Qanun onlara «könüllü» canilər kimi baxırdı, zira belə fərz edirdi ki, əgər onlar istəsəydilər, daha mövcud olmayan köhnə şəraitdə qalıb işləyə bilərdilər.

İngiltərədə bu qanunvericilik VII Henrixin zamanında başlanmışdı.

VIII Henrixin 1530-cu il qanununa əsasən, qoca və işləmək qabiliyyəti olmayan dilənçilərin sədəqə yığmasına icazə verilir. Hələ işləmək qabiliyyəti olan səfilləri isə döymək və həbsxanaya salmaq nəzərdə tutulurdu. Onları əl arabasına bağlayıb qanlarına qəltan oluncaya qədər döymək, sonra da and içdirmək lazım idi ki, vətənlərinə və ya son üç il ərzində yaşadıkları yerə qayıdıb «işləməyə başlayacaqlar» («to put himself to labour»). Nə sərt həqarət! VIII Henrixin səltənətinin 27-ci ilində nəşr edilən qanun da bu əsasları təsdiq edir və onları bir sıra əlavələrlə şiddətləndirir. Səfil təkrar səfillik etdikdə yenidən döyülür və bundan başqa qulağının da yarısı kəsilir; əgər səfil üçüncü dəfə tutularsa böyük bir cani, cəmiyyət düşməni sayılaraq e`dam edilir.

VI Eduardın 1547-ci ildə—öz səltənətinin birinci ilində—verdiyi qanuna görə, işdən boyun qaçıran hər kəs, onun avara gəzdiyini xəbər verən şəxsin ixtiyarına verilib ona qul edilir. Ağa öz quluna çörək və su verməli, şorba və lazım bildiyi ət tullantılarından verməlidir. Ağa öz qulunu döyməklə və qandallamaqla ona

hər cür iyrənc işlər gördürə bilər. Əgər qul ağasının yanından özbaşına çıxıb getsə və 2 həftəyə qədər qayıtmasa, ömürlük köləliyə məhkum olur və alınına, yaxud yanağına «S» damğası vurulur; üçüncü dəfə qaçdıqda isə, dövlət canisi hesab edilib e`dam olunur. Ağası onu daşınar əmlak kimi, malqara kimi sata bilər, vəsiyyətlə öz vərəsələrinə irs qoya bilər və kirayə ilə işlətməyə verə bilər. Qullar öz ağalarına qarşı bəd niyyətdə olsalar, yenə də e`dam olunmalıdırlar. Qul sahibləri öz qullarının qaçdığını barışıq hakimlərinə xəbər verdikdə, bunlar həmin qulları axtarıb tapmalıdırlar. Qaçmış səfilin üç gün veyil gəzdiyi aşkar olarsa, onu vətəninə qaytarıb közərmiş dəmir ilə döşünə «V» damğası basırlar və qandallayıb yol işlərində və sairədə işlədirlər. Harada doğulduğunu düzgün göstərməyən səfil, cəza tədbiri olaraq, müvafiq kəndin, onun əhalisinin və ya korporasiyanın ömürlük qulu e`lan olunur və ona «S» damğası vurulur. Hər kəs qulun uşaqlarını əlindən alıb oğlanları 24 yaşına qədər, qızları isə 20 yaşına qədər şagird sifəti ilə öz yanında saxlaya bilər. Əgər bu uşaqlar qaçsa, göstərilən yaşa çatana qədər öz sahibləri və tərbiyəçilərinin qulu olurlar, sahibləri onları istədikləri zaman qandallayıb qamçı ilə döyə bilərlər və i.a. Qul sahibi, öz qulunu tez tanıya bilmək və onun qaçıb gizlənməsini çətinləşdirmək üçün onun boynuna, əllərinə və ya ayaqlarına dəmir halqa vura bilər («Essay on Trade etc.» müəllifi deyir: «VI Eduardın səltənəti zamanı, görünür ingilislər manufakturanı genişləndirməyə və yoxsullara iş verməyə, tam ciddi girişmişdilər. Bütün səfillərə damğa vurulmalı olduğunu» və i.a. «göstərən maraqlı bir qanun bunu sübut edir» («An Essay on Trade and Commerce». London, 1770. p.5).). Bu qanunun son hissəsində göstərilir ki, hansı hallarda yoxsullar onları yedirib-içirtməyi və onlara iş verməyi öhdəsinə götürən mahal və ya şəxslər üçün işləməlidirlər. Bu cür qullar, yə`ni prixod qulları İngiltərədə «roundsmen» (prixodçular) adı ilə XIX əsrin özünə qədər qalmışdı.

Yelizavetanın 1572-ci il qanununa görə, dilənməyə icazəsi olmayan 14 yaşından yuxarı dilənçiləri heç kəs ikiilliyə nökrəçiliyə götürmək istəməsə, onlar qamçı ilə möhkəm döyülür və sol qulaqlarına damğa vurulur; 18 yaşından yuxarı dilənçilər yenə dilənçilik etməyə başladıqda, heç kəs onları 2 illiyə nökrəçiliyə götürmək istəməsə, e`dam olunurlar; onlar üçüncü dəfə tutulduqda isə dövlət canisi sifəti ilə amansızlıqla e`dam olunurlar. Yelizavetanın səltənətinin 18-ci ilində verilmiş qanunun 13-cü fəslində 1597-ci il qanununda da bu cür göstərişlər vardır (Tomas Mor öz «Utopiya» əsərində deyir: «Məhz elə olur ki, öz vətəni üçün əsl bir taun olan acgöz və qarınqulu bir adam min akrlarla torpağı öz əlinə alıb çəpərləyir və ya hasarlayır, ya da əziyyət vermək və sıxışdırmaqla mülkiyyətçiləri elə bir dərəcəyə çatdırır ki, onlar bütün əmlakını satmağa məcbur olurlar. Bu fəqir, sadə, bədbəxt adamları hər cür əzab və işgəncə ilə cana gətirirlər və onlar ən nəhayət baş götürüb getməyə məcbur olurlar! Bunların içərisində kişi və qadınlara, ər və arvadlara, yetimlərə və dul qadınlara, canlarından bezən əliuşaqlı arvadlara, bütün ailə

üzvlərinə rast gəlmək olur; bunlar yaşayış vasitələri cəhətdən yoxsul olsalar da, sayca çox olurlar, çünki kənd təsərrüfatı çoxlu işlək əl tələb edirdi. Mən deyirəm ki, onlar öz yurdlarını tərk edərək çöllərə düşür və heç bir yerdə sığınacaq tapa bilmirlər. Onlar o qədər də qiyməti olmayan bütün ev şeylərini başqa bir şəraitdə satsaydılar, vəziyyətləri bir qədər yüngülləşmiş olardı, lakin birdən-birə küçəyə salındıqlarına görə, öz əmlaklarını dəyərdəyməzinə satmağa məcbur olurlar. Allah xatirinə özünüz deyın görək, bu yurdsuz-yuvasız bədbəxt adamlar son qəpiqlərini xərclədikdən sonra, oğurluqdan başqa nə edə bilərlər? Lakin onda da tam qanuni bir şəkildə onları e`dam edirlər! Bəlkə dilənçilik etsinlər? Onda da onları işsiz veyllənən səfil adlandırır və həbsxanaya salırlar, halbuki onlar nə qədər sə`ylə iş axtarsalar da heç kəs onlara iş vermək istəmir». Tomas Morun dediyinə görə, oğurluq etməyə açıqca məcbur edilən bu biçarə səfillərdən «VIII Henrixin səltənəti zamanı 72000 böyük və xırda oğru e`dam edilmişdi» («*Holinshed*». «Description of England», v.I, p.186) Yelizavetanın zamanında «səfilləri dəstə-dəstə asırdılar və elə bir il olmurdu ki, bu və ya başqa bir yerdə onlardan 300 və ya 400 nəfər asmasınlar («*Strype*». «Annals of the Reformation and Establishment of Religion Elisabeth`s Happy Reign», 2 nd ed. 1725, v.II). Yenə həmin Strayanın dediyinə görə, Somersetşirdə bircə il ərzində 40 nəfər e`dam edilmiş, 35 nəfərə damğa vurulmuş, 37 nəfər döyülmüş və 183 nəfər islah olunmayan yaramaz azad edilmişdi. Yenə o deyir ki, buna baxmayaraq, «barışıq hakimlərinin səhlənkarlığı və xalqın yersiz rəhmdilliyi üzündən bu qədər çox müttəhim cəzalandırılmalı olan bütün canilərin hətta $\frac{1}{5}$ hissəsini də təşkil etmir». O əlavə edib deyir: «İngiltərənin başqa qraflıqlarındakı vəziyyət Somersetşirdəkindən yaxşı deyildi, bir çoxlarında isə hətta bundan da xeyli pis idi».).

I Yakovun zamanında, avara gəzən və dilənən şəxslər səfil hesab olunurlar. «Petty Sessions»⁷⁰ barışıq hakimlərinə bu kimi səfilləri camaat qarşısında döydürmək və birinci dəfə tutulanları 6 ay, ikinci dəfə tutulanları isə 2 il həbsxanaya salmaq ixtiyarı verildi. Həbsdə qaldıqları müddətdə onları barışıq hakimləri istədikləri qədər çox və tez-tez döydürürlər... Qanunda göstərilir ki, islah olunmayan və qorxulu səfillərin sol kürəyinə «R» hərfi şəklində damğa vurmaq və onlardan icbari işlərdə istifadə etmək lazımdır; onlar bir də dilənçilik edirkən tutulsalar, danışqsız e`dam olunurlar. Qanunun bu göstərişləri XVIII əsrin əvvəllərinə qədər qüvvədə idi və yalnız Annanın səltənətinin 12-ci ilində verilən qanunun 23-cü fəslinə əsasən ləğv edilmişdi.

Belə qanunlar Fransada da var idi; orada XVII əsrin ortalarında Paris səfilləri bir «səfillər krallığı» («royaume des truands») tə`sis etmişdilər. Hələ XVI Lüdovikin səltənətinin əvvəllərində (1777-ci il iyulun 13-də) verilən bir ordonans, yaşayış vasitələri və müəyyən peşəsi olmayan 16 yaşından 60 yaşına qədər sağlam şəxslərin katorqaya sürgün olunmasını tələb edirdi. V Karlın Niderland üçün verdiyi (oktyabr 1537-ci il) status, Hollandiya ştatları və

şəhərlərinin 1614-cü il 19 mart tarixli birinci edikti, birləşmiş əyalətlərin 1649-cu il 25 iyun tarixli plakatu və sairə də bu cür tədbirlər görülməsini əmr edirdi.

Torpaqları zorla əllərindən alınmış, kəndlərdən qovulub səfillərə çevrilmiş olan kənd əhalisini bu dəhşətli terror qanunlarına əsasən döymək, damğalamaq və işgəncə vermək vasitəsilə muzzdlu əmək intizamına alışdırmaq istəyirdilər.

Bir qütbədə əmək şərtlərinin kapital olması, digər qütbədə isə öz iş qüvvəsindən başqa satılası heç bir şeyi olmayad adamlar olması hələ bir yana. Bu adamları öz xoşları ilə özlərini satmağa məcbur etmək də bir yana. Kapitalist istehsalı artdıqca, fəhlə sinfi də inkişaf edir və öz tərbiyəsində, ən`ənə və adətlərinə görə o, kapitalist istehsal üsulunun şərtlərini təbii qanunlar hesab edir. İnkişaf etmiş kapitalist istehsal prosesinin təşkili hər bir müqaviməti qırır; daim nisbi artıq əhali əmələ gəlməsi, əməyə tələb və əmək təklifi qanununu və, deməli, əmək haqqını da, kapitalın öz-özüə artması tələbatına uyğun bir hədd daxilində saxlayır; iqtisadi münasibətlərin kortəbii təzyiqi kapitalistlərin fəhlələr üzərindəki hökmranlığını möhkəmləndirir. Qeyri-iqtisadi, bilavasitə zorakılıq hələ tətbiq olunmaqda davam edirsə də, yalnız müstəsna hallarda tətbiq olunur. İşlər adi qaydada getdiyi zaman fəhlə «istehsalın təbii qanunlarına» tabe edilə bilər, yə`ni kapitaldan asılı edilə bilər ki, bu asılılıq da istehsal şəraitinin özündən doğur, həmin şəraitlə tə`min edilir və əbədləşdirilir. Kapitalist istehsalının hələ yenicə meydana gəldiyi tarixi dövrdə isə başqa bir vəziyyət görürük. Doğulmaqda olan burjuaziyaya dövlət hakimiyyəti lazımdır və burjuaziya doğrudan da əmək haqqını «tənzim etmək», yə`ni zorla bunu izafi dəyər sıxılıb çıxarılmasına kömək edən hədlər daxilində saxlamaq üçün, iş gününü uzatmaq və fəhlənin özünü kapitaldan normal asılılıq vəziyyətində saxlamaq üçün dövlət hakimiyyətindən istifadə edir. ibtidai yığım deyilən şeyin başlıca xüsusiyyəti də bundan ibarətdir.

XIV əsrin ikinci yarısında meydana gələn muzzdlu fəhlələr sinfi o zaman və sonrakı əsrdə əhalinin ancaq çox cüzi bir hissəsini təşkil edirdi; kənddəki müstəqil kəndli təsərrüfatı və şəhərlərdəki sex təşkilatı bu fəhlə sinfi üçün qüvvətli bir dayaq idi. Həm kənddə, həm də şəhərdə sahibkarlarla fəhlələr ictimai cəhətdən bir-birlərinə yaxın idilər. Əmək kapitala ancaq formal cəhətdən tabe idi, yə`ni istehsal üsulunun özü hələ spesifik kapitalist xarakterində deyildi. Kapitalın dəyişən ünsürü onun sabit ünsüründən çox üstün idi. Buna görə də kapital yığını qüvvətləndikcə muzzdlu əməyə tələb sür`ətlə artırdı, muzzdlu əmək təklifi isə tələbin ardınca yalnız ləng addımlarla gedirdi. Milli məhsulun sonralar kapital yığını fonduna çevrilən mühüm bir hissəsi o zaman hələ fəhlənin istehlak fonduna daxil idi.

Lap əvvəldən fəhlənin istismar olunmasını nəzərdə tutan və sonrakı inkişafında daim fəhlə sinfinə düşmən olan muzzdlu əmək qanunvericiliyi İngiltərədə III Eduard zamanı 1349-cu il fəhlə statusu ilə başlanır (A.Smit⁷¹ deyir; «Hər dəfə sahibkarlarla onların fəhlələri arasındakı mübahisələri

qanunvericilik həll etmək istədikdə, onun məsləhətçiləri sahibkarlar olmuşdur». Lenge⁷² deyir: «Mülkiyyət... budur qanunların ruhu»). Fransada buna oxşar qanun, kral Ioannın adından verilən 1350-ci il ordonansı idi. İngiltərə və Fransa qanunvericiliyi bir-biri ilə yanaşı inkişaf edir və məzmun e'tibarilə bir-birinin eynidir. Mən fəhlə statuslarının, iş gününü uzatmaq üçün bir vasitə olduğundan bəhs etməyəcəyəm, çünki bu məsələ yuxarıda (səkkizinci fəsil, 5-ci hissə) nəzərdən keçirilmişdir.

Fəhlə statusu aşağı palatanın tə'kidli şikayətləri nəticəsində verilmişdi.

Bir tori sadədilliklə deyir: «Keçmişdə yoxsullar o qədər yüksək əmək haqqı tələb edirdilər ki, bu, sənaye və sərvət üçün təhlükə doğura bilərdi. İndi isə onların əmək haqqı o qədər aşağıdır ki, yenə bu da sənaye və sərvət üçün təhlükə doğura bilər, həm də başqa bir mə'nada, bəlkə əvvəlkindən daha artıq təhlükə doğura bilər» ([J.B.Byles.] «Sophisms of Free Trade». By a Barrister. London, 1850, p.206. O, acı istehza ilə deyir: «Biz ki həmişə sahibkarların xeyrinə işə qarışmağa hazır idik; bəs fəhlələrin xeyrinə heç bir iş görə bilmərdikmi?»).

Qanunla şəhər və kənd üçün, işəməz və günəməz işlər üçün əmək haqqı tarifi qoyulur. Kənd fəhlələri bir illiyə, şəhər fəhlələri isə «azad bazarda» işə götürülməlidirlər. Statusda göstərildiyindən artıq əmək haqqı vermək qadağan olunur və buna əməl etməyənlərin həbsə alınacağı bildirilir. Həm də belə qanunsuz əmək haqqı alanların bu əmək haqqını verənlərdən daha ağır cəzalandırılacağı göstərilir. Məsələn, hələ, Yelizavetanın şagirdlər haqqındakı statusunun 18-ci və 19-cu maddələrində göstərilir ki, normadan artıq əmək haqqı verənlərə on günlük, bu əmək haqqını alanlara isə üç həftəlik həbs cəzası verilməlidir. 1360-cı il statusu cəza tədbirlərini daha da şiddətləndirir və hətta sahibkarlara ixtiyar verirdi ki, fəhlələri qanunla göstərilən tariflə işləməyə zorla məcbur etsinlər. Bənnə və dülgəri birləşdirən bütün ittifaqlar, müqavilələr, andlar və i.a. e'tibarsız e'lan olunmuşdu. Fəhlə koalisiyaları XIV əsrdən başlamış 1825-ci ilə qədər, yə'ni koalisiyalar əleyhinə qanunlar ləğv edilənədək ağır bir cinayət sayılırdı⁷³. 1349-cu il fəhlə statusunun və bütün sonrakı qanunların mahiyyəti açıqca ondan görünür ki, dövlət, əmək haqqının minimumunu deyil, yalnız maksimumunu tə'yin edir.

Mə'lum olduğu kimi, XVI əsrdə fəhlələrin vəziyyəti daha çox ağırlaşmışdı. Pul ilə verilən əmək haqqı artmışdı, lakin bu heç də pulun qiymətdən düşdüyü və malların bahalaşdığı dərəcədə deyildi. Deməli, əslində əmək haqqı azalmışdı. Buna baxmayaraq, əmək haqqını azaltmaq məqsədi güdən qanunlar hələ də qüvvədə qalırdı; «heç kimin nökrəçiliyə götürmək istəmədiyini adamların» qulaqları kəsilir və bədənləri damğalanırdı. Yelizavetanın səltənətinin 5-ci ilində şagirdlər haqqında verilmiş statusun 3-cü fəslə barışıq məhkəməsi hakimlərinə ixtiyar verir ki, müəyyən miqdarda əmək haqqı tə'yin etsinlər və bunu ilin fəsillərinə və malların qiymətinə müvafiq olaraq

dəyişdirsinlər. Yakov əməyin belə tənzimini toxuculara, əyiricilərə və bütün başqa kateqoriyalardan olan fəhlələrə də şamil etmişdi (II Yakovun səltənətinin 2-ci ilində verilmiş statusun 6-cı fəslinin bir bəndindən görünür ki, eyni zamanda barışıq məhkəməsi hakimi olan bəzi mahudçular öz əməlatxanalarında rəsmi surətdə özbaşına tarix təyin etmişdilər. Almaniyada çox tez-tez, xüsusən Otuzillik muharibədən sonra, əmək haqqını azaltmaq üçün statuslar verilirdi. «Əhalisi tukənmiş yerlərdə nöker və fəhlə azlığı mülkədarlara çox əziyyət verirdi. Subay kişi və qadınlara otaq kirayə vermək bütün kənd əhalisinə qadağan olunmuşdu; bütün bu kimi hallar haqqında hökumətə xəbər verilməsi əmr olunmuşdu. Həm də bunlar öz yaşayışlarını başqa məşğələlərlə, kəndlilər üçün günəməzd işləməklə və ya hətta pul və çörək alveri ilə təmin etsələr də, hər halda, nökerçiliyə getməkdən boyun qaçırsalar, həbsxanaya salınmalı idilər» («Kaiserliche Privilegien und Sanctionen fur Schlesien», I, 125). Bütün əsr boyu hökmdarların fərmanlarında həmişə narazılıqla göstərilir ki, rəiyyət yoldan azıb korlanmışdır, ciddi nizam-intizama tabe olmur, qanunun təyin etdiyi əmək haqqına qane olmur; fərmanlar ayrı-ayrı mülkədarlara bütün mahal üçün təyin edilmiş məzənnədən yuxarı əmək haqqı verməyi qadağan edir. Buna baxmayaraq nökerlərin müharibədən sonrakı vəziyyəti bəzi hallarda yüz il sonrakı vəziyyətlərindən yaxşı idi; Sileziyada hələ 1652-ci ildə də nökerlərə həftədə iki dəfə ət verilirdi, halbuki bu bizim əsrdə yeni həmin Sileziyada elə yerlər var ki, nökerlərə ancaq ildə üç dəfə ət verilir. Müharibədən sonra əmək haqqı da, sonrakı əsərlərə nisbətən daha yüksək idi (*G.Freytag*. Leipzig, 1862, S.35, 36).). II Georq fəhlə koalisiyaları əleyhinə olan qanunları bütün manufakturalara aid etdi.

Əsl manufaktura dövründə kapitalist istehsal üsulu o qədər möhkəmlənmişdi ki, əmək haqqının qanunvericilik yolu ilə tənzim edilməsinə nə imkan verirdi, nə də buna lüzum var idi; buna baxmayaraq, yenə köhnə cəbbəxanadan götürülən bu silahı hər ehtimala qarşı saxlamaq istəyirdilər. Hələ II Georqun səltənətinin 8-ci ilində verilmiş qanun Londondakı və ətrafındakı dərzi əlaltılarına ümumxalq mətəmi günlərindən başqa günlərdə 2 şilling 7¹/₂ pensdən artıq gündəlik mizd verməyi qadağan etmişdi; hələ III Georqun səltənətinin 13-cü ilində verilmiş qanunun 68-ci fəslə ipək toxuyanların əmək haqqını nizama salmağı barışıq hakimlərinə tapşırırmışdı; əmək haqqı xüsusunda bunların verdiyi əmrlərin kənd təsərrüfat fəhlələrinə də aid olub-olmadığını həll etmək üçün hələ 1796-cı ildə ali məhkəmə idarələrinin iki qərar qəbul etməsi lazım gəlmişdi; hələ 1799-cu ildə parlament qanunu vasitəsilə təsdiq edilmişdi ki, Şotlandiya mədən fəhlələrinin əmək haqqı Yelizavetanın statusu ilə, habelə 1661-ci və 1671-ci illərdə verilmiş iki Şotlandiya qanunu ilə tənzim edilir. İngiltərə aşağı palatasında baş verən görünməmiş bir hadisə, bu zaman şəraitin nə qədər kəskin dəyişdiyini göstərir. Əmək haqqının heç bir halda artırılmasına yol verməyən ancaq maksimum təyin etmək məqsədi ilə 400

ildən bəri qanunlar hazırlanan bu palatada 1796-cı ildə Uitbred təklif etmişdi ki, qanunla kənd təsərrüfatı fəhlələri üçün əmək haqqı minimumu təyin edilsin. Pitt buna e'tiraz etmişdisə də, bu fikirlə razılaşmışdı ki, «yoxsulların vəziyyəti dəhşətlidir («cruel»)). Nəhayət, əmək haqqını tənzim edən qanunlar 1813-cü ildə ləğv edildi. Kapitalistin öz fabriki daxilində öz qanunları vasitəsilə əməyi istədiyi kimi tənzim etdiyi və yoxsulların xeyri üçün vergi qoymaqla kənd fəhlələrinin əmək haqqını zəruri minimuma çatdırdığı bir dövrdə bu qədim qanunlar gülünc bir şey idi. Lakin fəhlə statuslarının sahibkarla fəhlələr arasındakı kontraktlara, bunların müddətlərinə və i.a. aid maddələri, yəni sahibkar kontraktı pozduqda ona qarşı ancaq mülki iddia irəli sürülməsinə, fəhlə pozduqda isə onun cinayət məs'uliyyətinə cəlb edilməsinə yol verən maddələri hələ bu vaxta qədər tamamilə qüvvədə qalmaqdadır.

Koalisiyalara qarşı sərt qanunlar, 1825-ci ildə, proletariatin hərəkəti zəhmli bir şəkil aldığı zaman ləğv oldu. Lakin onların ancaq bir qismi ləğv olunmuşdu. Köhnə statusların bəzi əziz qalıqları yalnız 1859-cu ildə aradan qalxdı. Nəhayət, 1871-ci il iyunun 29-da parlament tərəfindən, sinfi qanunvericiliyin guya son izlərini aradan qaldıran bir qanun verildi ki, bununla da tred-yunionlar yuridik cəhətdən tanınmış oldu. Lakin parlament tərəfindən yenə həmin gün qəbul edilən başqa bir qanun (zorakılığa, hədələməyə və qəsdə qarşı cəza tədbirləri haqqında cinayət qanunu dəyişdirilərək qəbul olunmuş qanun) əvvəlki vəziyyəti yeni formada fəhlə bərpa etdi. Tətil və ya lokaut (yəni bir-biri ilə dilbir olub öz fabriklərini bir vaxtda bağlayan fabrikkəmənlərin tətili) zamanı fəhlələrin istifadə edə biləcəkləri bütün vasitələr belə bir parlament hoqqabazlığı yolu ilə ümumi qanunlardan çıxarılıb yalnız cinayət qanununa tabe edilmişdi ki, bu qanuna da məna vermək tamamilə barışıq məhkəməsi hakimlərindən, yəni fabrikkəmənlərdən asılı idi. İkicə il bundan əvvəl həmin c. Qladstonun özü həmin aşağı palatada, fəhlə sinfinə qarşı olan bütün müstəsna qanunların ləğv edilməsi haqqında bir alicənablıq göstərərək, qanun layihəsi təqdim etmişdi. Lakin bu layihə ikinci oxunuşdan o yana keçmədi, onu büküb bir kənara qoydular və, nəhayət, «böyük liberal partiya» torilərlə birləşib o qədər cəsarətləndi ki, özünü hakimiyyət başına gətirmiş olan proletariatin əleyhinə çıxdı. Bu xəyanətlə də kifayətlənməyən «böyük liberal partiya», həmişə hakim sinflər qarşısında diz çökən ingilis məhkəmə hakimlərinin «konspirasiyalara»⁷⁴ qarşı köhnə qanunu axtarib yenidən ortaya çıxarmasına və fəhlə koalisiyalarına qarşı istifadə etməsinə imkan verdi. Gördüyümüz kimi, utanmaz bir xudbinliklə beş yüz il ərzində kapitalistlərin daimi tred-yunionu mövqeyində duran və fəhlələrə qarşı çıxan İngiltərə parlamenti tətillərə və tred-yunionlara qarşı qanunlardan yalnız öz arzusuna rəğmən və yalnız kütlələrin təzyiqi altında əl çəkmiş oldu.

Tamamilə eyni surətdə fransa burjuaziyası da inqilab fırtınasının lap əvvəllərində fəhlələrin yenicə nail olduğu koalisiyalar hüququnu onların

əlindən almaq qərarına gəldi. Həmin burjuaziya 1791-ci il 14 iyun tarixli dekretlə e`lan etdi ki, bütün fəhlə koalisiyaları—«azadlığa və insan hüquqları bəyannaməsinə qarşı cinayətdir» və bu cinayətdə müttəhim olunanlar 500 livr cərimə edilir və bir il aktiv vətəndaş hüquqlarından məhrum olunurlar (Bu qanunun birinci maddəsində deyilir: «Eyni vəziyyətdə olan və ya eyni peşədə çalışan şəxslərin hər cür korporasiyalarının ləğv edilməsi Fransa konstitusiyasının başlıca əsaslarından biri olduğuna görə, bu cür korporasiyaların hər hansı bir bəhanə ilə və hər hansı bir şəkildə bərpa olunması qadağan edilir». Dördüncü maddədə deyilir ki, «əgər eyni iş, peşə və ya sənətdə çalışan vətəndaşlar öz sənaye fəaliyyəti və ya işi ilə xidmət göstərməkdən imtina etmək və ya ancaq müəyyən muzda razılaşmaq haqqında öz aralarında razılığa və ya sazişə gəlsələr, həmin razılıq və sazişlər... konstitusiya əleyhinə, azadlığa və insan hüquqları bəyannaməsinə və i.a. qarşı cinayət e`lan edilməlidir», yəni köhnə fəhlə statuslarında olduğu kimi, dövlətə qarşı cinayət e`lan edilməlidir. («Revolutions de Paris». Paris, 1791, III. p.523).). Kapital ilə əmək arasındakı rəqabəti dövlət–polis tədbirləri vasitəsilə kapital üçün əlverişli bir çərçivəyə salan bu qanun, bütün inqilablardan və bütün sülalə təbəddülatından sonra da davam etməkdə idi. Hətta terror hökuməti də buna əl vurmadı. O yalnız lap bu yaxınlarda «Code penal»-dan [Cinayət məəcəlləsindən] çıxarılmışdır. Bu burjua dövlət çevrilişinə dair dəlil son dərəcə maraqlıdır. Mə`ruzəçi sifəti ilə çıxış edən Le Şapelye deyirdi: «İndi verilən əmək haqqını alıb kifayət qədər zəruri yaşayış vasitələri olmayan, buna görə də tamamilə, demək olar, qul kimi asılı vəziyyətdə olanları bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün əmək haqqını indiki səviyyəsinə nisbətən artırmaq arzu olunursa da», amma fəhlələr öz mənafeləri barəsində öz aralarında razılığa gəlməməli, özlərinin «tamamilə, demək olar, qul kimi asılı vəziyyətini» yüngülləşdirmək məqsədi ilə əlbir hərəkət etməməlidirlər, çünki beləliklə, «onlar öz köhnə ağaları olan indiki sahibkarların azadlığını» (fəhlələri qul kimi saxlamaq azadlığını!) «tapdalamış olardılar», çünki bir də, keçmiş sex sahiblərinin istibdadına qarşı koalisiya–nə olsa yaxşıdır?—Fransa konstitusiyasının ləğv etdiyi sexləri bərpa etməkdir (*Buchez et Roux. Histoire Parlementaire*, t. X, p.193–195 passim.).

4. KAPITALIST FERMERLƏRİN MƏNŞƏYİ

Biz, qanun xariciidə qoyulmuş proletarların yaradılması üçün istifadə edilən zorakılıqları, bu proletarları muzdlu fəhlələrə çevirmiş olan qanlı rejimi, əməyin istismar dərəcəsini şiddətləndirərək, polis üsulları vasitəsilə kapital yığımını artıran mürdər ali dövlət tədbirlərini gözdən keçirtdik. İndi sual olunur ki, bəs ilk əvvəl kapitalistlər haradan meydana gəlmişlər? Mə`lum olduğu üzrə, kənd əhalisinin mülkiyyətdən məhrum edilməsi bilavasitə ancaq iri torpaq mülkiyyətçilərini yaradır. Fermerlərin mənşəyinə gəldikdə, biz bunu

addımbaaddım izləyə bilərik, çünki bu bir çox əsrlər boyu tədriclə davam etmiş olan bir prosesdir. Hələ təhkimlilərin və bunlarla yanaşı azad xırda torpaq mülkiyyətçilərinin əmlak vəziyyəti çox idi, buna görə onların azadlığa çıxması da çox müxtəlif iqtisadi şəraitdə olmuşdur.

İngiltərədə ilk fermer forması «bailiff» olub [ağalıq mülkün müdiri] özü təhkimli olaraq qalmaqda idi. Öz vəziyyətinə görə o, qədim Roma «villicus»-una bənzəyir, lakin fəaliyyət dairəsi ondan məhduddur. XIV əsrin ikinci yarısında «bailiff»-in yerini, lendlordun toxumla, malqara və əkinçilik alətləri ilə təchiz etdiyi fermer tutur. Onun vəziyyəti kəndlinin vəziyyətindən o qədər də fərqlənmir. O ancaq daha çox muzzdlu əmək istismar edir. Çox keçmədən o dönüb «metayer», yarılığa işləyən fermer olur. Əkinçilik üçün lazım olan kapitalın bir hissəsini o, digər hissəsini də lendlord qoyur. Götürülən ümumi məhsul onların arasında kontrakt ilə müəyyən edilən nisbətdə bölünür. İngiltərədə bu icarə forması çox tez aradan qalxır və onun yerini əsl fermer tutur; o öz kapitalı ilə iş görür, təsərrüfatı muzzdlu fəhlələrin köməyi ilə aparır və izafi məhsulun bir hissəsini torpaq rentası olaraq pul və ya məhsul şəklində lendlorda verir.

XV əsr ərzində, nə qədər ki müstəqil kəndlilər və muzzd müqabilində işləməklə bərabər müstəqil təsərrüfatları olan kənd təsərrüfat fəhlələri öz əməklərinin bəhrəsindən özləri istifadə edirdilər, fermerin həm istehsal dairəsi, həm də həyat səviyyəsi aşağı idi. XV əsrin son qərinəsində başlanan və demək olar bütün XVI əsr boyu (onun son on illəri istisna olmaqla) davam edən əkinçilik inqilabı, kənd əhalisini nə qədər sür'ətlə var-yoxdan çıxarırdısa, fermeri də bir o qədər sür'ətlə varlandırırdı (Harrison özünün «Description of England» əsərində yazır: «Keçmişdə 4 f.st. məbləğində rentanı verməkdə çətinlik çəkən fermerlər indi 40, 50, 100 f.st. verirlər; buna baxmayaraq icarə müddəti qurtardıqda onların əlində 6–7 il üçün renta qalmadıqda işi kifayət qədər mənfəətli hesab etmirlər»). Icma otlaqlarını qəsb etmək və sairə nəticəsində fermer, demək olar, heç bir xərc çəkmədən öz malqarasının sayını xeyli artırır, malqara isə onun torpağı üçün bolluca gübrə verir.

XVI əsrdə buna həlledici əhəmiyyətə malik olan başqa bir cəhət də əlavə olur. O zamanlar icarə müqavilələri uzun müddətə, çox vaxt 99 ilə bağlanırdı. Nəcib metalların və, deməli, pulun da dəyərinin daim düşməsi fermerlər üçün çox əlverişli idi. Yuxarıda gözdən keçirdiyimiz başqa cəhətlər hələ bir yana qalsın bu özü əmək haqqını aşağı salırdı. Əmək haqqının bir hissəsi dönüb fermer üçün mənfəət olurdu. Taxılın, yunun, ətin—bir sözlə bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin daim bahalaşması, fermerin heç bir təşəbbüs göstərmədiyi halda onun pul kapitalını artırır, halbuki fermer torpaq rentasını, pulun əvvəlki dəyəri üzrə bağlanmış köhnə müqavilələr əsasında verirdi (XVI əsrdə pulun qiymətdən düşməsinin cəmiyyətdəki müxtəlif siniflərə tə'siri haqqında bax: «A Conpendious or Briefe Examination of

Gertayne Ordinary Complaints, of Divers of our Gountrymen in these our Dayes». By W.S., Gentleman (London, 1581). Bu əsər mükəllimə şəklində yazıldığına görə, onu uzun müddət Şekspirə isnad verirdilər və hələ 1751-ci ildə Şekspirin adı ilə nəşr olunmuşdu. Onun müəllifi Vilyam Stafforddur. Əsərin bir yerində cəngavər (knight) belə fikir yeridir:

Cəngavər: «Ey mənim qonşum əkinçi, ey cənab tacir və ey mənim mehriban miskərim,—başqa sənətkarlar kimi siz də öz mənafeyinizi nisbətən asanlıqla qoruya bilərsiniz. Çünki hər şeyin qiyməti əvvəlkinə nisbətən nə qədər qalxsa, siz öz satdığınız malların və əməyin qiymətini bir o qədər artırırsınız. Lakin bizim heç elə bir şeyimiz yoxdur ki, onu baha qiymətə sataq və beləliklə də aldığımız məhsullarda çəkdiyimiz zərərin yerini doldura bilək». Əsərin başqa bir yerində cəngavər doktordan soruşur: «Lütfən deyın görək siz kimi nəzərdə tutursunuz? Həm də, sizin fikrinizcə, burada heç bir zərər çəkməyən kimdir?»

Doktor: «Mən alqı və satqı ilə yaşayanları və baha aldıqda baha da satanları nəzərdə tuturam». *Cəngavər*: «Bəs sizin dediyinizə görə bundan xeyir görənlər kimlərdir?»

Doktor: «Əlbəttə, bütün o icarədarlar və ya fermerlərdir ki, becərdikləri torpaq üçün köhnə renta verirlər, çünki onlar köhnə norma ilə renta verir, məhsulu isə yeni norma ilə satırlar, yəni torpağı çox ucuz ələ keçirir, torpaqda bitən hər şeyi isə baha satırlar...»

Cəngavər: «O adamlar ki sizin dediyinizə görə bundan qazananlara nisbətən daha çox zərər çəkirlər, bəs onlar kimlərdir?» *Doktor*: «Bütün zadəganlar, cəntlmenlər və ümumiyyətlə sabit renta ilə və ya maaşla yaşayan, ya da öz torpaqlarını özləri becərməyən və ya ticarətlə məşğul olmayan adamlardır»). Beləliklə, fermer eyni zamanda həm öz muzzdlu fəhlələri hesabına, həm də öz lendlordu hesabına varlanırdı. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, XVI əsrin axırlarına yaxın İngiltərədə o zamana görə varlı «kapitalist fermerlər» sinfi əmələ gəlmişdi (Fransada orta əsrlərin əvvəllərində feodalın müdiri və töycü yığanı olan keçmiş «regisseur» tezliklə dönüb «homme d'affaires [işbaz] olur və camaata hədə-qorxu gəlmək, onu aldatmaq və sairə ilə varlanıb kapitalistə çevrilir. Bu «regisseur»-lər özləri bəzən nəcib silkə mənsub olurdular. Məsələn: «Bu hesabatı Bezanson kastelyanlarının cəngavəri Jak de Toress öz patronuna təqdim edir; o da 1359-cu il dekabrın 25-dən 1360-cı il dekabrın 28-nə qədər həmin kastelyanlıqdan alınmalı olan rentalar haqqında Dijonda Burqon hökmdarı, hersoqu və qrafı qarşısında hesabat verir (*Alexis Monteil. «Traite des Materiaux Manuscrits etc.»*, p.234, 235). Artıq buradan görünür ki, ictimai həyatın bütün sahələrində gəlirlərin nə qədər böyük bir hissəsi dəllallara qismət olur. Məsələn, iqtisadi sahədə müəssisələrin mənfəətinin çox hissəsini maliyyəçilər, birjaçılar, tacirlər və dükançılar götürürlər; mülki hüquq sahəsində isə, çəkişən tərəfləri vəkil soyur; siyasətdə deputat öz seçicilərindən, nazir padşahdan daha əhəmiyyətlidir, din sahəsində müqəddəs «himayəçilər» allahdan irəlidədirlər, bunlardan da irəlidə keşişlər durur ki, onlar da «mərhəmətli pastır» ilə onun

dindarlar sürüsü arasında labüd vasitəçidirlər. İngiltərədə olduğu kimi, Fransada da, lakin kənd əhalisi üçün daha ağır şərtlərlə, iri feodal torpaqları saysız-hesabsız xırda təsərrüfatlara bölünmüşdü. XIV əsr ərzində icarələr–fermalar və ya «terriers» meydana çıxmışdı. Bunların sayı daim artırdı və 100000-i xeyli ötmüşdü. Onlar məhsulun $\frac{1}{12}$ hissəsindən $\frac{1}{5}$ hissəsinə qədərini torpaq rentası olaraq, pul və ya natura şəklində verirlər. Bə`zən ancaq bir neçə arpandan ibarət olan sahənin dəyərindən və həcmindən asılı olaraq «Terriers» len, yarım len (fiefs, arriere-fiefs) və i.a. adlanırdı. Bütün bu «terriers» sahibləri öz nahiyyələrində yaşayan əhaliyə qarşı müəyyən dərəcədə məhkəmə səlahiyyətinə malik idilər; bu kimi dörd səlahiyyət dərəcəsi var idi. Bu saysız-hesabsız xırda müstəbidlər hakimiyyətinin kənd əhalisi üçün nə qədər dözülməz bir zülm olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Montey deyir ki, Fransada indi cəmi 4000 məhkəmə (o cümlədən barışıq məhkəmələri də daxil olmaqla) olan yerdə o zaman 160000 məhkəmə var idi.).

5. ƏKİNÇİLİKDƏKİ İNQILABIN SƏNAYEYƏ ƏKS TƏ`SİRİ. SƏNAYE KAPITALI ÜÇÜN DAXİLİ BAZAR YARANMASI

Kənd əhalisinin dönə-dönə, daim təkrar olunan bir surətdə mülkiyyətdən məhrum edilməsi və torpaqdan çıxarılıb qovulması, gördüyümüz kimi, daim, şəhər sənayesinə, heç bir şəxsi münasibətləri ilə əlaqədar olmayan yeni-yeni proletar kütlələri verirdi,—məhz bu qəribə vəziyyət qoca A. Andersonu (Cəms Andersonla qarışdırılmamalı) ticarət tarixi haqqındakı əsərində⁷⁸ bu işdə allah-taalanın əli olduğuna ciddi inandırmışdır. Biz ibtidai yığının bu cəhəti üzərində daha bir dəqiqəliyə dayanmalıyıq. Joffrua Sent-Iler (Bax: onun «Notions de Philosophie Nature le», 1838.) dünya materiyasının bir yerdə sıxlaşmasını onun başqa bir yerdə seyrəkləşməsi ilə izah edir, lakin təkbaşına təsərrüfatçılıq edən müstəqil kənd əhalisi seyrəkləşdikcə bu yalnız sənaye proletariyatının sıxlaşması ilə bitmirdi. Torpağı becərənlərin sayca azalmasına baxmayaraq, torpaq əvvəlki qədər və ya hətta daha artıq məhsul verirdi, çünki torpaq mülkiyyəti münasibətləri sahəsindəki inqilabın nəticəsində becərmə üsulları yaxşılaşır, kooperasiya genişlənir, istehsal vasitələri təmərküzləşir və i.a., çünki muzzdlu kənd təsərrüfatı fəhlələri nəinki daha intensiv işləməyə məcbur edilir (Bu cəhəti ser Cəms Stüart qeyd edir⁷⁷.), həm də onların özləri üçün işlədikləri istehsal sahəsi getdikcə daha çox kiçilirdi. Beləliklə, kənd əhalisinin bir hissəsinin sərbəstləşməsi ilə bərabər onun əvvəlki yaşayış vasitələri də sərbəstləşir. İndi bunlar dəyişən kapitalın maddi ünsürlərinə çevrilir. Yer ilə göy arasında qalmış olan kəndli həmin yaşayış vasitələrinin dəyərini öz yeni ağası olan sənaye kapitalistinin yanında əmək haqqı şəklində qazanmalıdır. Kənd təsərrüfatının sənaye üçün verdiyi yerli xam materialın da aqibəti, yaşayış vasitələrinin aqibəti kimi oldu. O, sabit kapitalın ünsürünə çevrildi.

Məsələn, fərz edək ki, II Fridrix zamanı, kətan əyirən Vestfaliya kəndlilərinin bir hissəsi zorla mülkiyyətdən məhrum edilmiş və torpaqdan çıxarılıb qovulmuşlar, digər hissəsi isə iri fermerlərə mizdur edilmişdir. Bununla yanaşı kətan əyirən və toxuyan iri müəssisələr artır və torpaqdan «azad edilənlər» burada mizdlu fəhlə kimi işə girirlər. Kətan tamamilə əvvəlki şəkildə qalır. Onun bircə lifi də dəyişilməmişdir, lakin indi onun cismində yeni bir ictimai qəlb vardır. İndi o, manufaktura sahibinin sabit kapitalının bir hissəsini təşkil edir. Keçmişdə ailə üzvləri ilə birlikdə kətanı becərən bir yığın xırda istehsalçılar ayrılıqda bunu xırda-xırda əyirirdilər, indi isə həmin kətan bir kapitalistin əlinə toplanmışdır və bu kapitalist başqalarını ona kətan əyirib toxumağa məcbur edir. Kətanəyirmə e`malatxanasında sərflənən əlavə əmək keçmişdə saysız-hesabsız kəndli ailələrinin əlavə gəliri şəklində, habelə—II Fridrix zamanı—«pour le roi de Prusse» (hərfiyyə: Prussiya kralının xeyrinə, məcazi mənada: havayı. *Red.*) alınan vergilər şəklində düşmüşdü. İndi bu əlavə əməyi az miqdar kapitalistlər mənfiyyət şəklində mənimsəyir. Keçmişdə bəndlərə səpələnmiş olan əyirmə və toxuma dəzgahları da, fəhlələrin özü və xam material kimi, indi bir neçə böyük fəhlə kazarmasına toplanmışdır. Əyirmə və toxuma dəzgahları da, xam material da, əyirici və toxucuların müstəqil yaşaması vasitələrindən dönüb əyiricilər və toxucular üzərində komandanlıq vasitələrinə (Kapitalist deyir: «Sizə komandanlıq etmək zəhmətini öhdəmə götürdüyüm üçün, əlinizdəki olub-qalanı da mənə vermək şərti ilə mənim üçün işləməyinizə iltifat edib razı oluram», (*J.J.Rousseau. «Discours sur l'Economie Politique»*)), habelə fəhlələrdən haqqı ödənilməyən əmək sormaqla vasitələrinə çevrilir. İri fermalar kimi iri manufakturaların da zahiri görünüşünə əsasən əsla demək olmaz ki, bunlar bir çox xırda müstəqil istehsalçıların mülkiyyətdən məhrum edilməsi yolu ilə xırda istehsal vahidlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lakin onun bu zahiri görünüşü qərəzsiz müşahidəçini aldada bilməz. Mirabonun—bu inqilab əjdahasının—zamanında iri manufakturalar indi birləşmiş tarlalar dediyimiz kimi, hələ «manufactures reunies» birləşmiş e`malatxanalar adlanırdı.

Mirabo deyir: «Yalnız iri manufakturalara, yəni bir direktorun idarəsi altında yüzlərlə adamın işlədiyi və adətən birləşmiş manufakturalar («manufactures reunies») adlanan manufakturalara fikir verirlər. Çoxlu miqdar fəhlənin təkbətək, hərə öz bildiyi kimi və öz riski ilə işlədiyi e`malatxanalara isə, əksinə, heç nəzər də salmırlar. Bunlar tamamilə kölgədə buraxılır. Bu böyük bir səhvdir, çünki yalnız həmin e`malatxanalar xalq sərvətinin doğrudan da mühüm bir tərkib hissəni təşkil edir... Birləşdirilmiş fabrik («fabrique reunie») bir-iki sahibkarı son dərəcə varlandıra bilər, fəhlələr isə az-çox əmək haqqı alan və hər halda sahibkarın rifahında payı olmayan günəməz fəhlələrdən başqa bir şey deyildirlər. Pərakəndə fabrik («fabrique separee») isə, əksinə, heç kəsi varlandırmır, lakin bir çox fəhlələrin rifahına kömək edir...

Çalışqan təsərrüfatçı fəhlələrin sayı artacaqdır, çünki onlar əmək haqqının azacıq artmasına, yəni gələcək üçün heç bir mühüm təsiri olmayan və olsa-olsa fəhlələrin hazırda bir az yaxşı yaşamasına imkan verən bir nəticəyə nail olmağa çalışmaqdan, ağıllı yaşayıb səy ilə işləməyi öz vəziyyətlərini lazımınca yaxşılaşdırmaq üçün vasitə hesab edirlər. Adətən xırda kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar olan ancaq pərakəndə fərdi manufakturalar azadlığı təmin edir» (*Mirabeau*, sitat gətirilən əsər, III c. səh.20–109, müxtəlif yerlərdə. Əgər Mirabo pərakəndə e'malatxanaları «birləşdirilmiş e'malatxanalardan» daha sərfəli və daha məhsuldar hesab edir və bu axırıncılara ancaq hökumətlərin qayğısı ilə sün'i surətdə yetişdirilmiş şüşəbənd bitkiləri kimi baxırsa, bunun səbəbi kontinent manufakturalarının çoxunun o zamankı vəziyyətidir.).

Kənd əhalisinin bir hissəsinin mülkiyyətdən məhrum edilib kənddən qovulması nəinki səiaye kapitalı üçün fəhlələri, onların yaşayış vasitələrini, onların əmək materiallarını sərbəstləşdirir, habelə daxili bazar da yaradır.

Doğrudan da, xırda kəndliləri muzzdlu fəhlələrə, onların yaşayış vasitələrini və əmək vasitələrini isə kapitalın maddi ünsürlərinə çevirən hadisələrin özü eyni zamanda həmin kapital üçün daxili bazar da yaradır. Əvvəllər kəndli ailəsi yaşayış vasitələrini və xamalları özü istehsal və e'mal edir, sonra bunların çox hissəsini özü istehlak edirdi. İndi bu xammallar və yaşayış vasitələri əmtəələrə çevrilmişdir. İri fermer bunları satır; manufakturalar onun üçün bazardır. İplik, kətan, qaba yun mə'mulat–keçmişdə hər bir kəndli ailəsinin əlində olan xammaldan, bu ailələr tərəfindən öz istehlakı üçün ayırilib toxunan bu şeylər–indici dönüb manufaktura mə'mulatı olmuşdur ki, bunların da satış bazarı məhz əkinçilik mahallarıdır. Öz bildiyi kimi və öz risqi ilə işləyən bir yığın xırda istehsalçının təchiz etdiyi saysız-hesabsız istehlakçılar indici böyük bir tam şəkli, sənaye kapitalisti tərəfindən təchiz olunan bir bazar şəkli alır («Əgər bir fəhlə ailəsi özü üçün iyirmi funt yunu nəzərə çarpmadan, bir il ərzində, başqa işlər arasındakı boş vaxtlarında, ailənin öz əməyi ilə paltara çevirirsə, burada hər şey çox sadə bir haldadır. Lakin bu yunu bazara çıxarın, fabrikiyə göndərin, sonra da fabrikinin məhsulunu dəllala və daha sonra tacirə göndərin, bu zaman böyük bir ticarət əməliyyatı əmələ gəlir, həm də bu əməliyyat üçün lazım olan nominal kapital, həmin yunun dəyərindən iyirmi qat artıq olar... Beləliklə fəhlə sinfi, biçarə fabrik əhalisini, tüfeyli dükançılar sinfini və fiktiv ticarət, pul və maliyyə sistemini yaşatmaq üçün istismar olunur» (*David Urquhart*, sitat gətirilən əsər, səh. 120).).

Beləliklə, keçmişdə müstəqil olan kəndlini əmlakdan məhrum etməklə, onu istehsal vasitələrindən ayırmaqla bərabər yardımçı kənd peşəsi də məhv edilir, manufaktura ilə əkinçiliyin bir-birindən ayrılması prosesi başlanır. Həm də kəndlərdəki ev peşəsinin yalnız məhv edilməsi ölkənin daxili bazarı üçün kapitalist istehsal üsulunun tələb etdiyi vüs'ət və sabitliyi yarada bilər.

Lakin əsl manufaktura dövrü hələ qəti bir dəyişikliyə səbəb olmur. Xatırlatmalıyıq ki, manufaktura milli istehsalı yalnız çox cüzi bir dərəcədə əhatə edir və həmişə öz geniş təməli [«Hintergrund»] olan şəhər sənətkarlığına və kəndlərdəki yardımçı ev peşələrinə arxalanır. Manufaktura məlum sənaye sahələrində, məlum nöqtələrdə bu yardımçı peşələrin və şəhər sənətinin bir formasını məhv edirsə, özü onları başqa yerlərdə başqa formalarda yenidən yaradır, çünki öz xam materialını e`mal etdirmək üçün məlum dərəcədə onlara ehtiyacı vardır. Buna görə də manufaktura yeni xırda əkinçilər sinfi yaradır ki, torpağı becərmək bunlar üçün ancaq yardımçı bir işdir, başlıca məşğələləri isə – sənaye əməyidir, bilavasitə və ya tacir vasitəsilə manufakturaya satmaq üçün məhsul hazırlamaqdır. Bu, İngiltərə tarixinin tədqiqçisini çaşdıran ən mühüm səbəb olmasa da, bu kimi səbəblərdən biridir. XV əsrin son qərinasından etibarən tədqiqçi kənddə kapitalist təsərrüfatının artmasına və kəndlilərin getdikcə daha çox məhv olmasına dair fasiləsiz, yalnız nadir hallarda sakitləşən şikayətlərə rast gəlir. Lakin digər tərəfdən də tədqiqçi görür ki, kəndlilər, əvvəlkinə nisbətən azalmış olsalar da və vəziyyətləri getdikcə daha ağırlaşmış olsa da, hər halda yenə həmişə mövcuddurlar (Kromvelin zamanı istisna təşkil edir. Nə qədər ki respublika yaşayırdı, bu müddətdə İngiltərə xalq kütlələrinin bütün təbəqələri Tüdorlar zamanı düşər olduqları tənəzzüldən çıxmışdılar.). Bunun başlıca səbəbi odur ki, İngiltərədə növbə ilə gah taxıl təsərrüfatı, gah da maldarlıq üstün yer tutur və bundan asılı olaraq kəndli istehsalının həcmi dəyişir. Yalnız maşınli iri sənaye kapitalist əkinçiliyi üçün möhkəm təməl yaradır, kənd əhalisinin böyük əksəriyyətini qəti olaraq mülkiyyətdən məhrum edir, əkinçiliklə kəndlərdəki öz sənayesinin bir-birindən ayrılmasını başa çatdırır, ev sənayesinin kökləri olan əyiricilik və toxuculuğu aradan qaldırır (Taket bilir ki, maşın tətbiq edən iri yun sənayesi əsl manufakturalardan və kənd və ya ev manufakturalarının məhvi nəticəsində əmələ gəlmişdir (*Tuckett*, sitat gətirilən əsər, I c. səh.144). «Kotanı və boyunduruğu allahlar ixtira etmiş və qəhrəmanlar işletmişlər –məgər toxuma dəzgahının, cəhrənin və iyni mənşəyi də bu qədər nəcib deyilmi? Siz cəhrəni kotandan, əl iyni boyunduruqdan ayırırsınız, fabriklər və yoxsullar üçün evlər, kredit və böhranlar, iki düşmən millət, kənd və ticarət millətləri əldə edirsiniz» (*David Urquhast*, sitat gətirilən əsər, səh. 122). Lakin Keri meydana çıxır və İngiltərəni, əlbəttə, heç də əsassız olmayaraq təqsirləndirib deyir ki, o bütün qalan ölkələri ancaq əkinçilik ölkələrinə çevirməyə çalışır, özü isə onların fabrikcisi olmaq istəyir. O iddia edir ki, Türkiyə bu vasitə ilə var-yoxdan çıxarılmışdır, çünki orada «torpaq mülkiyyətçilərinə və əkinçilərə heç vaxt izin verilmirdi ki,» (İngiltərə tərəfindən), «kotanla toxuculuq dəzgahı, mala ilə çəkic arasında təbii ittifaq yaratmaqla öz vəziyyətlərini möhkəmlətsinlər». («The Slave Trade». p.125). Onun fikrincə, Urkart özü Türkiyənin var-yoxdan çıxarılmasının əsas müqəssirlərindən biridir, çünki o, İngiltərənin xeyrinə

Türkiyədə azad ticarəti təbliğ edirdi. Lakin məzəlisi budur ki, Keri–əzcümlə Rusiyaya ürəkdən nökrçilik edən bu adam,—bu ayrılma prosesinə himayəçilik sistemi vasitəsilə mane olmaq istəyir, halbuki həmin sistem həqiqətdə bu prosesi daha da sürətləndirir.). Deməli, sənaye kapitalı üçün bütün daxili bazarı da ancaq iri maşınlı sənaye ələ keçirir (Mill, Rocers, Qolduin Smit, Fosett və başqa bu kimi filantrop ingilis iqtisadçıları, habelə Con Brayt və K^o-sı kimi liberal fabrikkilər, allah Qabildən onun qardaşı Habili xəbər aldığı kimi, İngiltərə torpaq aristokratlarından soruşurlar ki, bəs bizim minlərcə kəndlilər necə oldular?—Siz özünüz haradan törəmişsiniz? Həmin kəndliləri məhv etməkdən. Nə üçün siz heç soruşmursunuz ki, bəs müstəqil toxucular, əyiricilər və sənətkarlar necə olublar?).

6. SƏNAYE KAPITALISTİNİN MƏNŞƏYİ

Sənaye kapitalistinin mənşəyi fermerin mənşəyi kimi tədrici olmamışdır (Burada «sənaye» sözü «əkinçilik» sözünün əksi olaraq işlədilir. İqtisadi kateqoriya mənasında fermer də fabrikkçi kimi sənaye kapitalistidir.). Şübhəsiz ki, bəzi xırda sex ustaları və bunlardan da çox miqdar müstəqil xırda sənətkar və hətta müzdlü fəhlələr xırda kapitalistə çevrilmiş, sonra isə müzdlü əmək istismarını tədricən genişləndirərək və buna müvafiq surətdə kapital yığımını qüvvətləndirərək «sans phrase» [qeyd-şərtsiz] kapitalistə çevrilmişlər. Orta əsrlərdəki şəhər həyatının körpəlik dövrü kimi, kapitalist istehsalının da körpəlik dövründə qaçqın təhkimlilərdən hansının sahibkara və hansının nökrə çevrilməli olması məsələsi adətən onlardan kimin əvvəlcə öz ağasının əlindən qurtulub qaçmasından asılı olaraq həll edilirdi. Lakin bu üsulun çox ləng sürəti XV əsrin axırlarındakı böyük kəşflər nəticəsində yaranan yeni dünya bazarının ticarət tələbatına əsla uyğun gəlmirdi. Orta əsrlərdən iki müxtəlif kapital forması irs qalmışdı; sələmçi kapitalı və tacir kapitalı; bunlar tamamilə müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda yetkinləşir və kapitalist istehsal üsulu dövrü başlanana qədər iki müxtəlif kapital forması, hesab olunur.

«Hazırda bütün ictimai sərvət əvvəlcə kapitalistin əlinə keçir... o torpaq mülkiyyətçisinə renta, fəhləyə əmək haqqı verir, vergi toplayana vergi və əşər verir, illik əmək məhsulunun xeyli hissəsi, hətta çox hissəsi, həm də daim artmaqda olan hissəsi isə onun özünə qalır. Bütün ictimai sərvət üzərində kapitalistin mülkiyyət hüququnu təmin edəcək bir qanun yoxdursa da, hazırda kapitalisti həmin mülkiyyəti ən əvvəl öz əlinə keçirən mülkiyyətçi hesab etmək olar... Mülkiyyət dairəsindəki bu dəyişiklik kapital üçün faiz alınması sayəsində baş vermişdir... və o da maraqlıdır ki, bütün Avropa qanunvericiləri sələmçiliyə qarşı qanunlar vermək vasitəsilə buna mane olmağa çalışırdılar... Ölkənin bütün sərvəti üzərində kapitalistlərin hakim olması, mülkiyyət hüququ sahəsində tam bir inqilabdır; bəs bu inqilabı hansı qanun və ya hansı qanunlar

məcmusu əmələ gətirmişdir» («The Natural and Artifical Right of Property Contrasted». London, 1832, p.98, 99. Bu anonim əsərin müəllifi T.Hodskindir).

Müəllif bilməli idi ki, ümumiyyətlə qanunlar heç bir zaman inqilab əmələ gətirmir.

Sələmçilik və ticarət vasitəsilə yaranmış pul kapitalının sənaye kapitalına çevrilməsinə kənddə feodalizm quruluşu və şəhərdə sex quruluşu mane olurdu (Hələ 1794-cü ildə Lidsdə mahud toxuyan xırda ustalar parlamentə nümayəndələr göndərərək, tacirlərə fabrikaçi olmağı qadağan edən bir qanun verilməsini xahiş etmişdir (*Dr. Aikin*, sitat gətirilən əsər)). Feodal qoşun dəstələri ləğv edildikdən, kənd əhalisi mülkiyyətdən məhrum edilib qismən də kənddən qovulduqdan sonra bu məhdudiyyətlər aradan qalxdı. Yeni manufaktura mal ixrac edilən dəniz limanlarında və ya ölkə daxilindəki elə yerlərdə meydana çıxmışdı ki, bunlar sex quruluşu olan köhnə şəhərlərin nəzarəti altında deyildi. Buna görə də İngiltərənin «corporate towns» [sex korporasiya quruluşlu şəhərləri] bu yeni sənaye ocaqlarına qarşı qızgın mübarizə aparırdılar.

Amerikada qızıl və gümüş mədənlərinin tapılması, yerli əhalinin məhv edilməsi, əsarət altına alınması və mədənlərdə diri-diri torpağa basdırılması, Ost-Hind torpaqlarını fəth və qarət etmək yolundakı birinci addımlar, Afrikanın qərarlar ovlağına çevrilməsi—bütün bunlar kapitalist istehsal erasının sübh çağını təşkil edirdi. Bu idillik proseslər ibtidai yığının başlıca cəhətləridir. Bunun ardınca Avropa millətlərinin bütün dünyada ticarət müharibəsi gəlir. Bu müharibə Hollandiyanın İspaniyadan ayrılması ilə başlanır⁷⁸, ingilislərin yakobinlərə qarşı müharibəsində olduqca genişlənir³² və hələ indi də Çinə qarşı «tiryək» müharibələri⁷⁹ və i.a. şəklində davam edir.

İbtidai yığının müxtəlif momentləri müxtəlif ölkələrdə: İspaniyada, Portuqaliyada, Hollandiyada, Fransada və İngiltərədə—baş vermiş, həm də az-çox məlum bir tarixi ardıcılıqla davam etmişdir. İngiltərədə bunlar XVII əsrin axırlarında müntəzəm surətdə müstəmləkə sistemi və dövlət istiqrazları sistemi halında, müasir vergi sistemi və himayəçilik sistemi halında birləşir. Bu metodlar qismən, məsələn, müstəmləkəçilik sistemi kimi, kobud zorakılığa əsaslanır. Lakin feodal istehsal üsulunun kapitalist istehsal üsuluna çevrilməsi prosesini sürətləndirmək və onun keçid mərhələlərini qısaltmaq üçün bu metodların hamısı dövlət hakimiyyətindən, yəni müntəzəm və mütəşəkkil ictimai zorakılıqdan istifadə edir. Hər bir köhnə cəmiyyət yeni bir cəmiyyətə hamilə olduqda zorakılıq onun mamaçası olur. Zorakılığın özü iqtisadi potensiyadır.

Xristianlığı özünə ixtisas seçmiş olan U.Hauitt xristian müstəmləkə sistemi haqqında deyir:

«Xristian irqləri adlanan irqlərin əsarət altına ala bildikləri bütün xalqlara qarşı dünyanın bütün qitələrində etdikləri vəhşiliklər və həyasız qəddarlıq hər

bir tarixi dövrdə hər hansı irqin, hətta ən vəhşi və nadan, ən qəddar və azğın irqin etmiş olduğu bütün dəhşətləri ötüb keçir» («*William Howitt. «Golonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies»*. London, 1838, p.9. Qullarla necə rəftar edildiyi haqqında yaxşı mə'lumat almaq üçün bax: (*Charle Comte. «Traite de Legislation»*, 3eme ed Bruxelles, 1837). Bu əsəri dərindən öyrəndikdə görmək olur ki, burjua heç çəkinmədən dünyanı dəyişdirib öz təbiəti və simasına uyğun bir şəkildə qurmağa imkan tapdığı yerlərdə o özü nəyə dönür və öz fəhlələrini nəyə döndərir).

XVII əsrin nümunəvi kapitalist ölkəsi olan Hollandiyanın müstəmləkəçilik təsərrüfatının tarixi, misli görünməmiş xəyanətlər, aldatmalar, qətl və əclaflıqlar mənzərəsi təşkil edir (*Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of that island. «The istory of Java»*. London, 1817, [v. II, p.CXC–CXCI, əlavə]). Yava adasında çatışmayan qulların sayını tamamlamaq üçün hollandiyalıların Selebesdə adam oğurlaması sistemindən daha xarakterik bir şey ola bilməz. Orada qul oğurlamaq üçün xüsusi adam oğruları hazırlanırdı. Oğru, tərcüməçi və satıcı bu ticarətin başlıca agentləri, yerli prinslər isə başlıca satıcısı idilər. Oğurlanan gənclər, qul daşıyan gəmilərlə göndərilə biləcək yaşa çatanadək Selebesdə gizli həbsxanalarda saxlanılırdı. Rəsmi bir hesabatda deyilir:

«Məsələn, bu Makassar şəhərində bir-birindən dəhşətli olan saysız-hesabsız gizli həbsxanalar vardır ki, bunlar ailələrindən zorla didərgin salınıb əl-qolu zəncirlənmiş biçarələrlə—acgözlük və zülm qurbanları ilə doludur».

Hollandiyalılar Malakkanı ələ keçirmək üçün, Portuqaliya qubernatorunu pul ilə ələ almışdılar. Qubernator 1641-ci ildə onları şəhərə buraxdı. Onlar və`d etdikləri 21875 funt sterlinq məbləği verməkdən «imtina etmək» üçün dərhal qubernatorun evinə gəlib onu öldürdülər. Onların ayağı dəyən yerlər dərhal boş və viran qalırdı. Yavanın Banyuvanki vilayətində 1750-ci ildə 80000-dən artıq əhali olduğu halda, 1811-ci ildə cəmi 8000 qalmışdı. «Doux commerce» [mə`sum ticarət] belədir!

Mə`lum olduğu kimi, İngiltərənin Ost-Hind kompaniyası⁸⁰, Ost-Hinddə siyasi hakimiyyətdən əlavə, çay ticarətini və ümumiyyətlə Çin ilə ticarəti, Avropadan və Avropaya mal daşınmasını da tamamilə inhisar altına ala bilmişdi. Lakin Hindistan sahillərində və adalar arasındakı gəmiçilik, habelə Hindistan daxilindəki ticarət bu kompaniyanın yüksək vəzifəli adamları tərəfindən inhisar altına alınmışdı. Duz tiryək, betel və başqa mallar inhisarı tükənməz sərvət mənbəyi olmuşdu. Vəzifəli şəxslər mallara özləri qiymət qoyur və bədbəxt hindliləri istədikləri kimi soyurdular. General-qubernator özü bu xüsusi ticarətdə iştirak edirdi. Onun istəkli adamları elə şərtlərlə kontrakt bağlaya bilir və o qədər mənfəət götürürdülər ki, hətta heçdən qızıl qayıran kimyagərlər də bu qədər mənfəət götürə bilməzdilər. Yağışdan sonra bol göbələk çıxdığı kimi, bu zaman da böyük sərvətlər toplanır və ibtidai yığım

burada bircə şilling də maya qoymadan əmələ gəlirdi. Uorren Qastinqsin mühakiməsi bu cür misallarla doludur. Bunlardan birini göstərək. Rəsmi tapşırıqla Hindistanın tiryək istehsal olunan rayonundan çox uzaq bir yerə gedən Salliven adlı birisi ilə, onun yola düşdüyü zaman tiryək tədarükü üçün bir kontrakt bağlanmışdı. Salliven öz kontraktını 40000 funt sterlinqə Binn adlı birinə satır. Binn də bunu yenə həmin gün 60000 funt sterlinqə bir başqasına satır. Kontraktı yerinə yetirən bu axırıncı adam özü də bundan çox böyük qazanc götürdüyünü söyləyir. Parlamentə təqdim edilən bir sənədə görə, 1757-ci ildən 1766-cı ilədək müddət ərzində kompaniya və onun mə'murları hindlilərdən zorla milyon funt sterlinq bəxşiş almışlar. 1769–1770-ci illərdə ingilislər bütün dünyanı alıb yığaraq sonra bunu ancaq ağlagəlməz dərəcə yüksək qiymətə satmaqla sün'i surətdə aclıq törətmişdilər (1866-cı ildə təkəcə Orissa əyalətində bir milyondan artıq hindli acından ölmüşdü. Buna baxmayaraq, var qüvvə ilə çalışırdılar ki, yaşayış vasitələrini aclara yüksək qiymətə satıb Hindistanın dövlət kassasını zənginləşdirdinsinlər).

Əlbəttə, yerli əhali ilə, məsələn, Vest-Hinddə olduğu kimi, yalnız xaricə ticarət üçün məhsul istehsal edilməli olan plantasiyalarda, habelə talan və soyğunçuluq qurbanı olmuş Meksika və Ost-Hind kimi zəngin və əhalisi sıx ölkələrdə daha dəhşətli rəftar edilirdi. Lakin əsl müstəmləkələrdə də ibtidai yığımın eyni xristian xarakteri özünü göstərməkdə idi. Yeni İngiltərə puritanları—bu ayıq protestantizm virtuozları 1703-cü ildə öz «Assembly»-ində [Qanunverici məclisində] hər hindli başının dərisi və hər bir qırmızı dərilə əsir üçün 40 f.st. mükafat verməyi qərara almışdılar; 1720-ci ildə hər bir baş dərisi üçün verilən mükafat 100 f.sterlinqə çatdırılmışdı, 1744-cü ildə, Massaçusets körfəzi rayonunda qəbilələrdən biri üsyançı adlandırılandan sonra aşağıdakı qiymətlər qoyulmuşdu: 12 yaşında və daha yaşlı kişilərin başının dərisi üçün yeni valyuta ilə 100 f.st. hər bir əsir kişi üçün 105 f.st. əsir qadın və ya uşaq üçün 55 f.st. qadın və ya uşaq başının dərisi üçün 50 funt sterlinq! Bir neçə on il keçəndən sonra müstəmləkəçilik sistemi, indi də həmin mö'min «pilgrim fathers»-in [piliqrimatələrin] üsyan etmiş nəsilələrindən intiqam aldı. İngilislərin pulu və təhriki ilə tomaqavqlar onları qırdılar. Britaniya parlamenti e'lan etdi ki, quduz itlər və adamların başının dərisini soymaq «allah-taalanın və təbiətin ona bəxş etdiyi vasitələrdir».

Müstəmləkə sistemi ticarət və gəmiçiliyin sür'ətlə artmasına kömək edirdi. «İnhisar cəmiyyətləri» (Lüter) kapitalın təmərküzləşməsi üçün qüvvətli bir vasitə idi. Müstəmləkələr sür'ətlə yaranan manufakturalar üçün satış bazarı tə'min edir, bu bazarın inhisara alınması isə yığımın qüvvətlənməsini tə'min edirdi. Bilavasitə qarət və yerli əhalini əsarət altına almaq, qətlər vasitəsilə Avropa xaricində əldə edilən sərvətlər metropoliyaya axıb gəlir və burada kapitalla çevrilirdi. Müstəmləkə sistemini birinci tam inkişaf etdirən Hollandiya artıq 1648-ci ildə öz ticarət qüdrətinin ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı.

«Ost-Hind ticarəti və Avropanın cənub-qərbi ilə şimal-şərqi arasındakı ticarət əlaqələri, demək olar, bütünlüklə Hollandiyanın əlində idi. Onun balıq tutulan yerlərinin, gəmiçilik və manufakturasının heç bir ölkədə tay-bərabəri yox idi. Bu respublikanın kapitalları Avropanın bütün başqa ölkələrindəki kapitalların məcmusundan bəlkə də artıq idi»⁸¹.

Bu sətirlərin müəllifi Gülix əlavə etməyi unudur ki, hələ 1648-ci ildə Hollandiyanın xalq kütlələri həddindən artıq işləmək nəticəsində Avropanın bütün başqa ölkələrindəki xalq kütlələrindən daha çox əzab çəkirdilər; onlardan daha yoxsul idilər və daha ağır zülm altında idilər.

Hazırda sənaye hegemonluğu, ticarət hegemonluğunu da doğurur. Əsl manufaktura dövründə isə, əksinə, ticarət hegemonluğu sənaye üstünlüyünü təmin edir. O zaman müstəmləkə sisteminin oynadığı böyük rol buradan irəli gəlirdi. O, Avropanın köhnə allahları ilə yanaşı, səcdəgahda gəlib yer tutan və günlərin birində bütün allahları bir zərbə ilə vurub yıxan «namə`lum allah» idi. Müstəmləkə sistemi, varlanmağı bəşəriyyətin son və ya yeganə məqsədi elan etdi.

Rüşeymlərini hələ orta əsrlərdə Genuya və Venesiyada tapdığımız ictimai kredit sistemi, yəni dövlət borcları sistemi, manufaktura dövründə bütün Avropaya yayılmışdı. Müstəmləkə sistemi, onun dəniz ticarəti və ticarət müharibələri dövlət borcları sistemi üçün əlverişli bir zəmin oldu. O ən əvvəl Hollandiyada kök saldı. Dövlət borcu, yəni dövlətin—istər istibdad dövlətinin, istər konstitusiyalı dövlətin, istərsə də respublika dövlətinin—özgələşməsi, kapitalist erasına öz xarakterik təsirini göstərir. Milli sərvət adlandırılan sərvətdən müasir xalqların həqiqətdə ümumi sərəncamında olan yeganə hissə varsa, bu da onların dövlət borclarıdır (Uilyam Kobbet deyir ki, İngiltərədə bütün ictimai idarələr «krallıq» idarələri adlandırılır, borc orada «millidir» (national debt)). Buna görə də müasir bir doktrina tam ardıcılıqla deyir ki, xalqın borcu nə qədər çox olsa, xalq bir o qədər zəngindir. Dövlət krediti kapital üçün e`tiqad simvolu olur. Həm də dövlət borcu meydana gəldikdən sonra, daha küfr danışmaq deyil, dövlət borcuna qarşı e`timadsızlıq oymaq bağışlanmaz günah sayılır.

Dövlət borcu ibtidai yığım üçün ən qüvvətli vasitələrdən biri olur. O sanki sehirli bir qüvvə olub qeyri məhsuldar pula məhsuldarlıq gücü verir və beləliklə onu kapitalla çevirərək, onu sənayeyə qoymaq və hətta sələmçilik əməliyyatında işlətməklə sıx əlaqədar olan təhlükə və çətinliklərə salmaq lüzumunu aradan qaldırır. Dövlət kreditorları əslində heç bir şey vermirlər, çünki onların borc verdikləri məbləğlər dövlət borc vasitələrinə çevrilərək asanlıqla tədavül edir və onların əlində tamamilə nəqd pul funksiyası daşıyır. Lakin dövlət borclarının rolu təkcə bu cür müftəxor rentaçılar sinfini və hökumətlə millət arasında vasitəçilik edən maliyyəçilərin improvizisiya edilmiş sərvətini, habelə hər bir dövlət istiqrazının xeyli hissəsini göydəndüşmə kapital

şəklində asanlıqla öz əllərinə keçirən vergi icarədarlarını, tacirləri və xüsusi fabrikkələri yaratmaqdan ibarət olaraq qalmır; dövlət borcları bununla bərabər səhmdar cəmiyyətləri, cürbəcür qiymətli kağızlar alveri, ajiotaj, bir sözlə,—birja oyunu və muasir bankokratiya yaratmışdır.

Milli titullar verilən banklar yarandıqları gündən, hökumətlərə yardım edən və aldıqları imtiyazlar sayəsində onlara borc pul verməyə qadir olan xüsusi möhtəkir cəmiyyətlərindən başqa bir şey olmamışdır. Buna görə də dövlət borcunun artmasını göstərən ən düzgün meyar—İngilis bankı təsis olunduğu vaxtdan (1694-cü il) tərəqqi etməyə başlayan bu bankların səhmlərinin progressiv surətdə yüksəlməsindən ibarətdir. İngilis bankı öz fəaliyyətinə, hökumətə 8% hesabı ilə borc verməkdən başlamışdı; bundan əlavə parlament ona, banknot şəklində bir daha camaata borc verdiyi kapitaldan pul kəsmək səlahiyyəti vermişdi. İngilis bankı bu banknotlarla vekselləri diskonto edə bilir, girov əmtəə müqabilində borc pul verir və nəcib metallar satın ala bilirdi. Bankın özü tərəfindən buraxılan bu kredit pulları, çox keçmədən cinkiltili sikkə kimi işləməyə başladı: İngilis bankı dövlətə banknotlarla borc pul verir, dövlət borcları üzrə faizləri dövlət hesabına banknotlarla ödəyirdi. Bank bir əli ilə verir, o biri əli ilə bundan xeyli çox alırdı; hələ bu da azmış kimi, hətta alıqda da, vermiş olduğu borcun bütün məbləğinin qəpiyinədək, millətin əbədi kreditörü olaraq qalırdı. Bu bank yavaş-yavaş ölkənin metal ehtiyatının qəti xəzinədarı olur və bütün ticarət kreditinin cazibə mərkəzinə çevrilir. İngilislər, ifritələri tonqalda yandırmaqdan əl çəkdikləri halda saxta banknot kəsənləri asmağa başladılar. Bu bankokratlar, maliyyəçilər, rentyerlər, dəllallar, möhtəkirlər və birja qurdları güruhunun birdən-birə meydana çıxmasının müasirlərə necə təsir bağışladığını o zamankı əsərlərdən, məsələn, Bolinqbrukun əsərindən görmək olar («Əgər indi tatarlar Avropaya axışb gəlsəydilər, bizim aramızda «maliyyəçi»nin nə kimi əhəmiyyəti olduğunu onlara başa salmaq çox çətin olardı» (*Montesquieu*, «*Esprit des loix*», ed, Londres 1769, t. IV, p.33)).

Dövlət borcları ilə birlikdə beynəlxalq kredit sistemi də meydana gəlmişdi ki, bu da çox vaxt bu və ya başqa bir xalqda ibtidai yığının gizli mənbələrindən birini təşkil edir. Məsələn, Venesiya soyğunçuluq sisteminin əclaflıqları Hollandiyanın kapitalist sərvəti üçün bu cür gizli təməl oldu, çünki tənəzzülə uğramış Venesiya Hollandiyaya çoxlu borc pul verirdi. Hollandiya ilə İngiltərə arasındakı münasibət də belədir. Hələ XVIII əsrin əvvəllərində İngiltərə manufakturaları Hollandiya manufakturalarını çox-çox ötüb keçmişdi və Hollandiya ticarət və sənaye sahəsində daha hökmran millət deyildi. Buna görə 1701–1776-cı illər dövründə onun başlıca məşğələlərindən biri başqa dövlətlərə, xüsusilə özünün güclü rəqibi olan İngiltərəyə çox böyük kapitallar borc verməkdən ibarət olur. Hazırda İngiltərə ilə Birləşmiş Ştatlar arasında da belə münasibətlər əmələ gəlmişdir. Zətiyyətdən bixəbəər olub indi Birləşmiş

Ştatlarda işlədilən bir çox kapitallar, hələ dünən İngiltərədə uşaqların kapitallaşmış qanından ibarətdir.

Dövlət borcları dövlət gəlirlərinə arxalandığı üçün və illik faizlər, habelə başqa bu kimi tədiyələr həmin gəlirlər hesabına ödənilməli olduğu üçün, müasir vergi sistemi dövlət istiqrazları sisteminin zəruri bir əlavəsi olmuşdur. Istiqrazlar sayəsində hökumət fəvqəladə xərcləri elə bir şəkildə ödəyə bilir ki, vergi verənlər bu xərclərin bütün ağırlığını birdən-birə hiss etmirlər, lakin həmin istiqrazlar son nəticədə yenə vergilərin artırılmasını tələb edir. Digər tərəfdən, getdikcə artan borclar üzündən vergilərin artırılması, hökuməti hər dəfə yeni fəvqəladə xərc üçün yeni-yeni istiqrazlar buraxmağa məcbur edir. Beləliklə, ən zəruri yaşayış vasitələrinə vergi qoyulması (və deməli, onların bahalanması) üzərində qurulan müasir fiskal sistemində vergilərin öz-özünə artmasının rüşeymləri vardır. Həddindən artıq vergi qoyulması təsadüfi bir hal deyil, daha doğrusu, bu sistemin prinsipidir. Bu sistemin ən əvvəl kök saldığı Hollandiyada, böyük vətənpərvər de Vitt öz «Maksimlər»ində⁸² bu sistemi tərifləyib göstərir ki, o, mizumlu fəhləni müti, həlim, çalışqan olmağa və ...həddindən artıq işləmək zəhmətinə qatlaşmağa alışdırmaq üçün ən yaxşı bir üsuldur.

Lakin burada bizi maraqlandıran cəhət müasir fiskal sisteminin mizumlu fəhlələrə fəlakətli təsirindən daha çox, bu sistem üzündən kəndlilərin, sənətkarların—bir sızla, xırda burjuaziyanın bütün tərkib hissələrinin mülkiyyətdən məhrum edilməsi məsələsidir. Bu məsələdə hətta burjuia iqtisadçıları arasında da fikir ayrılığı yoxdur. Özlüyündə fiskal sisteminin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan himayəçilik həmin sistemin mülkiyyətdən məhrumedicisi təsirini daha artıq qüvvətləndirir.

İctimai sərvətin kapitalla çevirilməsində və kütlələrin mülkiyyətdən məhrum edilməsində dövlət borclarının və buna müvafiq fiskal sisteminin oynadığı böyük rol bir sıra müəllifləri—dövlət borcunu və fiskal sistemini müasir xalqların dilənçi kökünə düşməsinin başlıca səbəbi hesab edən Kobbeti, Dabldeyi və başqalarını çaşdırmışdır.

Himayəçilik sistemi, fabrikaçılar yetişdirmək üçün, müstəqil işçiləri mülkiyyətdən məhrum etmək üçün, milli istehsal vasitələrini və yaşayış vasitələrini kapitallaşdırmaq üçün, köhnə istehsal üsulundan müasir istehsal üsuluna keçilməsini sürətləndirmək üçün sün'i bir vasitə idi. Avropa dövlətləri bu sistemi ixtira etməkdə birincilik uğrunda vuruşurdular və varlanmaq cəngavərlərinin xidmətçisi olduqda, həmin birincilik məqsədlərinə çatmaq üçün onlar öz xalqlarını dolaylı surətdə, yəni himayəçilik gömrükləri yolu ilə və müstəqim surətdə, yəni ixrac mükafatı və sairə yolu ilə soyumaqla kifayətlənmirdilər. Onlar özlərindən asılı olan qonşu ölkələrdəki hər bir sənayenin kökünü zorakılıqla kəsirdilər, məsələn, ingilislər İrlandiyada yun manufakturasının kökünü kəsmişdilər. Avropa kontinentində bu proses,

Kolberin üsulu sayəsində daha artıq sadələşdirilmişdi. Burada ibtidai kapitalın xeyli hissəsi sənayeçilərin cibinə birbaşa dövlət xəzinəsindən axıb gəlir.

Mirabo deyir: «Yeddiillik müharibə⁸³ ərəfəsində Saksoniya manufakturasının inkişafı səbəblərini çox uzaqlarda axtarmağa nə ehtiyac var? Təkcə 180 milyonluq dövlət borcuna nəzər salmaq kifayətdir» (*Mirabeau*, sitat gətirilən əsər, VI c., səh.101.)!

Müstəmləkə sistemi, dövlət borcları, ağır vergilər, himayəçilik, ticarət müharibələri və i.a. –əsl manufaktura dövrünün bütün bu törəmələri iri sənayenin körpəlik dövründə son dərəcə artıb genişlənir. İri sənayenin meydana gəlməsi isə uşaqların İrod qəddarlığı ilə oğurlanması cəhətdən məşhurdur. Krallıq donanma matroslarını zorakılıqla səfərbərliyə aldığı kimi, fabriklər də fəhlələri eyni zorakılıqla toplayırlar. Ser. F.M.Iden, XV əsrin son qərinəsindən başlayıb onun öz zamanına qədər, yəni XVIII əsrin axırlarına qədər kənd əhalisinin torpaqdan məhrum edilməsindəki dəhşətləri nə qədər də laqeyd seyr edirdi; kapitalist əkinçiliyi qurmaq və «əkin yeri ilə otlaq arasında düzgün nisbət yaratmaq» üçün «zəruri» olan bu prosesi o nə qədər məmnuniyyətlə alqışlayır; lakin ser İden özü də, manufaktura istehsalını fabrik istehsalına döndərmək və kapital ilə iş qüvvəsi arasında düzgün nisbət yaratmaq üçün uşaqları oğurlayıb əsarət altına almağın iqtisadi cəhətdən zəruri olduğunu e'tiraf etmək dərəcəsinə çatmır. O deyir:

«Bəlkə camaatı belə bir məsələ maraqlandırır. Bir sənaye ki yalnız kotteclərdən və iş evlərindən yazıq uşaqları oğurlamaq və onları növbə və qruplara ayıraraq dinclik vermədən gecənin çox hissəsini işlətmək nəticəsində müvəffəqiyyətlə işləyə biləcəkdir; bir sənaye ki müxtəlif yaşlı və xasiyyətli kişi və qadınları, necə gəldi bir-birinə qarışdırıb birlikdə işlədir, bununla da labüddən gənclərin bir-birindən bəd əməllər öyrənilməsinə və pozğunlaşmasına səbəb olur,–belə bir sənaye milli və fərdi səadət yarada bilərmi?» (*Eden*, sitat kətnrilən əsər, II kitab, I fəsil, səh.421). Filden yazır: «Bu yaxınlarda ixtira olunan maşınlar Derbişirdə, Nottinkemşirdə və xüsusən Lankaşirdə, su çarxını hərəkətə gətirə biləcək çayların üstündə tikilən böyük fabriklərdə tətbiq edilmişdi. Şəhərlərdən uzaqlarda olan bu yerlərdə işləmək üçün birdən-birə minlərlə işlək əl lazım gəldi; xüsusən torpağı bəhərsiz və o zaman əhalisi az olan Lankaşirdə ən əvvəl adam lazım idi. Cəld işləyən uşaq barmaqlarına xüsusilə böyük tələb var idi. Londonun, Birmingemin və başqa şəhərlərin prixod iş evlərindən şagird (!) toplamaq dərhal bir adət şəkli aldı. 7 yaşından 13 və ya 14 yaşına qədər minlərlə belə binəva xırda uşaqları o zaman şimala daşıdılar. Adətən «sahibkarlar» (yəni uşaq oğurlayanlar) «öz şagirdlərini geydirir, yedirdir və fabriklərin yaxınlığındakı evlərdə saxlayırdılar. Uşaqların işinə göz yetirmək üçün pulla nəzarətçilər tutulmuşdu. Bu qul nəzarətçiləri həmin uşaqları mümkün qədər çox işlətməyə çalışırdılar, çünki onların maaşının miqdarı hər bir uşağın canından sıxılıb çıxarılan

məhsulun miqdarından asılı idi. Bunun təbii nəticəsi olaraq uşaqlarla amansız rəftar edilirdi. Fabrikaçilərin pəncəsinə verilmiş olan bu mə'sum biçarə uşaqlara bir çox fabrik dairələrində, xüsusən Lankaşirdə dözülməz əzab və işgəncə verilirdi. Onları həlak olana qədər işlədirdilər... döyürdülər, əl-ayaqlarına buxov vurur və olmazın başqa əzab və işgəncə verirdilər; acından büsbütün taqətdən düşüb bir dəri bir sümüyə döndərilən bu uşaqlar çox vaxt qamçı gücünə işlədildilər... Onları bə'zən özlərini öldürmək dərəcəsinə çatdırırdılar!.. Derbişirin, Nottinkemşirin və Lankaşirin ictimai nəzarətdən uzaqda olan səfalı dərələri işgəncə və çox zaman qətl meydanına döndərilmişdi!.. Fabrikaçilər hədsiz mənfəət götürürdülər. Bu isə onların canavar iştəhasını daha da artırırdı. Onlar gecə işi tətbiq etməyə başladılar, yə'ni taqətdən düşmüş gündüz fəhlələri axşam yatmağa getdiyi zaman, fabrikdə başqa bir dəstə işləməyə başlayırdı; gecə işləyən fəhlələrin yenicə tərk etdiyi yataqlarda gündüz işləyən fəhlələr yatırdılar və «vice versa» [əksinə]. Lankaşirdə camaat arasında deyildiyinə görə, yorğan-döşəklər heç vaxt soyumurdu» (*John Fielden*, sitat gətirilən əsər, səh.5, 6. Əvvəllər fabriklərdə edilən biabırçılıqlar haqqında bax: Dr. *Aikin*, sitat gətirilən əsər, səh. 219 və (*Gisborne*. «Inquiry into the Duties of Men»). 1795, v. II. –Buxar maşını fabrikləri uzaq kəndlərdəki şlalələr yaxınlığından şəhərlərə köçürdükdə, artıq indi fəhlə uşaqlar «imtina etməyə» mail olan kapitalistin əli altında idi və daha iş evlərindən zorla qul yığıb aparmağa ehtiyac yox idi... 1815-ci ildə ser Robert Pil («zahiri ədəb nazirinin» atası) uşaqları müdafiə haqqında parlamentə qanun təqdim etdiyi zaman Frensis Horner («Külçə komitəsinin» məşhur üzvü və Rikardonun yaxın dostu) aşağı palatada demişdi: «Mə'lum olduğu kimi, iflas edən birinin əmlakı ilə bərabər bu əmlakın bir hissəsi olaraq, tə'bir caizsə, bir dəstə fabrik uşaqları da açıq satışa qoyulmuş və həqiqətən satılmışdı. İki il bundan əvvəl (1813-cü ildə krallıq məhkəmə kürsüsü qarşısında biabırçı bir işə baxılmışdı. Bu işdə bir dəstə uşağın adı çəkilirdi. Londonun prixdolarından biri bu uşaqları bir fabrikaçiyə vermiş, o da bunları başqa birisinə güzəşt etmişdi. Nəhayət, bir neçə filantrop onların aclıqdan (absolute famine) tamamilə taqətdən düşdüyünü görmüşdü. Horner parlament komissiyasının üzvü olduğu zaman bundan daha iyrənc başqa bir əhvalatın da şahidi olmuşdu. Bir neçə il bundan əvvəl Londonun prixdolarından biri Lankaşir fabrikaçilərindən biri ilə bağladığı bir müqaviləyə görə həmin fabrikaçi söz vermişdi ki, hər iyirmi sağlam uşağa əlavə olaraq bir gic uşaq da satın alsın»).

Manufaktura dövrü ərzində kapitalist istehsalı inkişaf etdikcə Avropa ictimai fikri özünün son həya və abırının axırıncı qalıqlarını da itirdi. Millətlər utanmadan kapital yığımı üçün vasitə ola biləcək hər cür əclafılıqla öyünürdülər. Məsələn, filister A.Andersonun sadədil ticarət salnaməsini bir oxuyun⁷⁶. Burada belə bir əhvalat tə'riflənib İngiltərə dövlət dühasının ən böyük bir qələbəsi kimi qələmə verilir ki, Utrext sülhündən əvvəl İngiltərə

yalnız Afrika ilə ingilis Vest-Hindi arasında qul alveri etdiyi halda, həmin sülh bağlanarkən o, asyento⁸⁴ üzrə İspaniyadan zorakılıqla, Afrika ilə İspaniya Amerikasını arasında zənci alveri ilə məşğul olmaq ixtiyarı almışdı. İngiltərə lap 1743-cü ilədək İspaniya Amerikasına ildə 4800 zənci satmaq ixtiyarı almışdı. Bununla da Britaniya qaçaq mal ticarəti üçün rəsmi bir pərdə yaradılmışdı. Liverpool qul alveri sayəsində artıb böyümüşdü. Qul alveri Liverpoolun ibtidai yığım metodudur. Liverpoolun «respektabel cəmiyyəti» bizim zamanəyə qədər qul alverinin Pindarı olaraq qalmışlar; bu alver–doktor Eykinin 1795-ci ildə çıxan və yuxarıda sitat gətirdiyimiz əsərinə bax,—«ticarət təşəbbüskarlığını bir ehtirasa çevirir, mahir dənizçilər yetişdirir və külli miqdarda mənfəət verir». Liverpool qul alveri üçün 1730-cu ildə 15 gəmidən, 1751-ci ildə 53, 1760-cı ildə 74, 1770-ci ildə 96 və 1792-ci ildə 132 gəmidən istifadə etmişdi.

Pambıq parça sənayesi İngiltərədə uşaq köləliyi doğurmaqla bərabər eyni zamanda Birləşmiş Ştatların o vaxta qədər az-çox patriarxal bir təsərrüfat olan köləlik təsərrüfatının ticarət istismar sisteminə çevrilməsinə təkan vermiş oldu. Ümumiyyətlə Avropada mizdlü fəhlələrin pərdəli köləliyi üçün yeni dünyanın «sans phrase» [danışıqsız] köləliyi bir təməl kimi lazım idi (1790-cı ildə ingilis Vest-Hindində 1 azad adama 10 qul, Fransanınkinda 14 qul və Hollandiyanınkinda 23 qul düşürdü (*Henry Brougham. «An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers»*. Edinburgh, 1803, v. II, p.74)).

Kapitalist istehsal üsulunun «əbədi təbii qanunlarının» sərbəst təzahür edə bilməsi üçün şərait yaratmaq, fəhlələrin öz əmək vasitələrindən məhrum edilməsi prosesini həyata keçirmək, bir qütbə ictimai istehsal vasitələrini və yaşayış vasitələrini kapitalla çevirmək, əks qütbə isə xalq kütləsini mizdlü fəhlələrə, azad «işləyən yoxsullara»—müasir tarixin bu heyvətləndirici məhsuluna («labouring poor» [«işləyən yoxsul»] ifadəsinə, İngiltərə qanunlarında mizdlü fəhlə sinfi nəzərə cərpacaq qədər artdığı vaxtdan etibarən təsadüf edilir. «Labouring poor» bir tərəfdən «idle poor» [«avara yoxsullara»], dilənçilərə və başqalarına, digər tərəfdən də, hələ qarət edilməmiş, hələ öz əmək vasitələrinin mülkiyyətçisi olan fəhlələrə qarşı qoyulur, «labouring poor» ifadəsi qanunlardan siyasi iqtisada keçmiş və burada Kalpenerdən, D.Çayldan və digərlərindən başlayaraq A.Smitə və İdenə qədər işlədilmişdir. Buradan bilmək olar ki, «labouring poor» ifadəsini «execrable political cantmonger» [«çirkin siyasi riyakarlıq»] adlandıran «execrable political cant» [«çirkin siyasi riyakar»] Edmund Börkin «bonne foi» [vicdanlılığı] nə deməkdir. Bu sikofant, ingilis oliqarxiyası hesabına dolanarkən Fransa inqilabına qarşı özünü romantik rolunda göstərirdi. Amerikada vəziyyət mürəkkəbləşməyə başladığı zaman isə Şimali Amerika müstəmləkələri hesabına dolanaraq, eyni dərəcə məharətlə ingilis oliqarxiyasına qarşı çıxıb liberal rolu oynayır; əslində isə bu adam ən adi bir burjua idi: «Ticarət qanunları təbiət qanunlarıdır və deməli, allah-taalanın öz

qanunlarıdır» (*E.Burke*. «Thoughts and Detalis on Scarcity», ed. London, 1800, p.31, 32). Heç təəccüblü deyildi ki, allah və təbiətin qanunlarına sadıq qalan bu adam özünü həmişə ən baha qiymətə satırdı! Bu Edmund Berk liberallıq etdiyi dövrdə ona Tagerin əsərlərində yaxşıca qiymət verilmişdir. Taker keşiş və tori idi, yerdə qalan cəhətlərdən isə tamamilə abırlı bir insan və yaxşı iqtisadçı idi. Zəmanəmizdə siyasi iqtisad sahəsində hökm sürən və «ticarət qanunlarına» e'tiqadı daim ixlas ilə qüvvətləndirən biabırçı prinsipsizliyi nəzərə alaraq öz sələflərindən fərqləri ancaq istə'dadlarında olan Börkleri dönə-dönə rüsvay etmək lazımdır!) çevirmək «tantae molis erat»⁸⁵. Əgər Ojyenin dediyi kimi, pul «bir yanağında qanlı ləkə ilə dünyaya gəlirsə» (*Marie Augier*. «Du Gredit Public»), yenicə doğulan kapitalın təcridən dırnağadək bütün məsələlərindən qan və irin sızır («Quarterly Reviewer» deyir. «Kapital hay-küydən və döyüşdən uzaq qaçır, o öz təbiəti e'tibarilə qorxaqdır. Bu bir həqiqətdir, lakin bütün həqiqət tək-cə bundan ibarət deyildir. Təbiət boşluqdan qorxduğu kimi, kapital da mənfəəti olmamasından və ya çox az olmasından qorxur. Kifayət qədər mənfəət olduqda isə kapital cəsarətlənir, 10 faiz mənfəət olsa, kapital hər şəkildə işlədilməsinə razı olur; mənfəət 20 faiz olsa, kapital cuşə gəlir. 50 faiz olduqda isə hətta başını da verməyə hazırdır, mənfəət 100 faiz olduqda kapital bütün bəşər qanunlarını tapdalayır, mənfəət 300 faiz olduqda o, hətta asılacağını göz önündə tutmalı da olsa, heç bir cinayətdən geri durmaz. Əgər hay-küy və döyüş mənfəət versə, kapital bunların hər ikisinə kömək edər. Qaçaq mal və qul alveri buna sübutdur». (*T.J.Dunning*, sitat gətirilən əsər, səh.35, 36)).

7. KAPITALIST YIĞIMININ TARIXI MEYLI

Beləliklə, ibtidai kapital yığımı, yə'ni onun tarixi mənşəyi nədən ibarətdir? Bir halda ki ibtidai kapital yığımı qulların və təhkimlilərin bilavasitə mizdlü fəhlələrə çevrilməsi və, deməli, yalnız sadəcə forma dəyişilməsi deyildir, onda bu, bilavasitə istehsalçıların ancaq mülkiyyətdən məhrum edilməsi, yə'ni şəxsi əmək üzərində qurulmuş xüsusi mülkiyyətin məhv edilməsi deməkdir.

İctimai, kollektiv mülkiyyətin əksi olan xüsusi mülkiyyət ancaq, əmək vasitələrinin və xarici əmək şərtlərinin xüsusiyyətçi şəxslərin əlində olduğu yerdə mövcuddur. Lakin bu xüsusiyyətçi şəxslərin işçi olub-olmamasından asılı olaraq xüsusi mülkiyyətin öz xarakteri də dəyişilir. Xüsusi mülkiyyətin nəzərimizə çarpan saysız-hesabsız çalarları, yalnız bu iki kənar hədd arasındakı aralıq vəziyyətləri əks etdirir.

İşçinin öz istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti xırda istehsalın əsasını təşkil edir, xırda istehsal isə ictimai istehsalın inkişafı üçün və işçinin özünün fərdi azadlığı üçün zəruri şərtidir. Doğrudur, bu istehsal üsuluna həm quldarlıq quruluşunda, həm təhkimçilik quruluşunda, həm də başqa şəxsi asılılıq formaları şəraitində təsadüf edilir. Lakin bu istehsal üsulu yalnız o

yerdə mükəmməl surətdə tərəqqi edir və yalnız o yerdə bütün gücünü göstərüb özünə adekvat klassik bir forma alır ki, işçi şəxsən özünün tətbiq etdiyi öz əmək şərtlərinin azad xüsusi mülkiyyətçisi olsun, kəndli becərdiyi tarlanın, sənətkar isə ustalıqla işlətdiyi alətlərin sahibi olsun.

Bu istehsal üsulu torpağın və başqa istehsal vasitələrinin dağınıq halda olmasını tələb edir. Bu istehsal üsulu nə istehsal vasitələrinin təmərküzləşməsinə, nə də kooperasiyaya, eyni bir istehsal prosesi daxilində əmək bölgüsünə, cəmiyyətin təbiət üzərində hökmranlığına və onu təizim etməsinə, ictimai məhsuldar qüvvələrin azad inkişafına imkan vermir. Bu üsul istehsalın və cəmiyyətin ancaq ibtidai dar çərçivələri ilə bir araya sığa bilir. Onu əbədiləşdirməyə çalışmaq, Pekkörün haqlı olaraq dediyi kimi, «ümumi geriliyi qanuniləşdirməyə»⁸⁶ çalışmaq kimidir. Lakin müəyyən inkişaf səviyyəsində bu istehsal üsulu özünün məhvi üçün özü maddi vasitələr yaradır. Bu zamandan etibarən cəmiyyət daxilində, özünü həmin istehsal üsulu tərəfindən buxovlanmış hiss edən qüvvələr və meyllər hərəkətə gəlməyə başlayır. Bu istehsal üsulu məhv olmalıdır və doğrudan da məhv olur. Onun məhvi, fərdi və dağınıq istehsal vasitələrinin təmərküzləşmiş ictimai istehsal vasitələrinə çevrilməsi və, deməli, çoxlarının xırdaca mülkiyyətinin bir ovuc adamın nəhəng mülkiyyətinə çevrilməsi, geniş xalq kütlələrinin torpaqdan, yaşayış vasitələrindən və əmək alətlərindən məhrum edilməsi,—xalq kütləsinin mülkiyyətdən belə ağır və dəhşətli surətdə məhrum edilməsi kapital tarixinin müqəddiməsini təşkil edir. Buraya bir sıra zorakılıq metodları daxildir ki, bunlardan biz yuxarıda ancaq ən mühümlərini, məsələn ibtidai yığım metodları kimi böyük bir tarixi dövr təşkil edənlərini nəzərdən keçirtdik. Bilavasitə istehsalçıların mülkiyyətdən məhrum edilməsi işi ən böyük bir yırtıcılıqla və ən alçaq, ən murdar, ən iyrənc və ən vəhşi ehtirasların təzyiqi altında icra olunur. Mülkiyyətçinin əməyi ilə əldə edilən, ayrıca müstəqil işçinin öz əmək alətlərinə və vasitələrinə, necə deyərlər qovuşmasına əsaslanan xüsusi mülkiyyəti, formal cəhətdən azad əmək sayılan, lakin özgə əməyinin istismarına əsaslanmış kapitalist xüsusi mülkiyyəti sıxışdırıb aradan çıxarır («Biz tamamilə yeni bir ictimai quruluşa qədəm qoymuşuq... biz hər cür mülkiyyəti hər cür əməkdən ayırmağa çalışırıq» *Sismondi*. «Nouveaux Principes de l'Economie Politique», t. II [Paris, 1827], p.434.).

Bu çevrilmə prosesi köhnə cəmiyyəti dərininə və eninə kifayət qədər pozduqda, işçilər proletarlara, onların əmək şərtləri isə kapitalla çevrildikdə, kapitalist istehsal üsulu müstəqil yaşamağa başladıqda, bu vaxtdan etibarən əməyin daha da ictimailəşdirilməsi, torpağın və digər istehsal vasitələrinin daha artıq bir dərəcədə ictimai surətdə istismar edilməsi və, deməli, ümumi istehsal vasitələrinə çevrilməsi və bununla əlaqədar olaraq xüsusi mülkiyyətçilərin daha geniş dairədə mülkiyyətdən məhrum edilməsi yeni forma alır. İndi daha,

müstəqil təsərrüfatla məşğul olan işçi deyil, bir çox fəhləni istismar edən kapitalist mülkiyyətdən məhrum edilməli olur.

Kapitalistin mülkiyyətdən məhrum edilməsi, kapitalist istehsalının öz immanent qanunlarının fəaliyyəti nəticəsində, kapitalların mərkəzləşməsi vasitəsilə əmələ gəlir. Bir kapitalist bir çox kapitalisti əzir. Bu mərkəzləşmə ilə və ya bir çox kapitalisti az miqdar kapitalistin mülkiyyətdən məhrum etməsi ilə yanaşı, əmək prosesinin kooperasiya forması getdikcə daha artıq inkişaf edir, elmin texnikada şüurlu tətbiqi, torpaqdan plana uyğun istifadə olunması, əmək vasitələrinin yalnız kollektiv surətdə işlədilə biləcək əmək vasitələrinə çevrilməsi, bütün istehsal vasitələrinin kombinəlaşdırılmış ictimai əməkdə istifadə olunan istehsal vasitələri kimi tətbiq etməklə bütün bu vasitələrə qənaət edilməsi, bütün xalqların dünya bazarı sistemində cəlb edilməsi və bununla birlikdə kapitalist rejiminin beynəlmiləl xarakteri getdikcə daha geniş inkişaf edir. Bu çevrilmə prosesinin bütün xeyrini qəsb edən və öz inhisarı altına alan kapital maqnatları sayının daim azalması ilə bərabər, yoxsulluq, zülm, əsarət, cılızlaşma və istismar artır, lakin bununla bərabər, sayca daim çoxalan, kapitalist istehsal prosesi mexanizminin özünün öyrətdiyi, birləşdirdiyi və təşkil etdiyi fəhlə sinfinin hiddəti də artır. Kapital inhisarı, onunla birlikdə və onun sayəsində yüksəlmiş olan istehsal üsulu üçün bir buxov olur. Istehsal vasitələrinin mərkəzləşməsi və əməyin ictimailəşməsi elə bir nöqtəyə çatır ki, daha bunlar öz kapitalist qabığına sığa bilmir. Bu qabıq partlayır. Kapitalist xüsusi mülkiyyətinin sonu çatır. Mülkiyyətdən məhrum edənlərin özlərini mülkiyyətdən məhrum edirlər.

Kapitalist istehsal üsulundan doğan kapitalist mənimsəmə üsulu və, deməli, kapitalist xüsusi mülkiyyəti, şəxsi əməyə əsaslanan fərdi xüsusi mülkiyyətin birinci inkarıdır. Lakin kapitalist istehsalı təbii proses qədər zəruri olaraq özünün inkarını doğurur. Bu—inkarın inkarıdır. Bu, xüsusi mülkiyyəti bərpa etmək deyil, kapitalizm erasının nailiyyətləri əsasında—kooperasiya əsasında, ümumi torpaq sahibliyi və əməyin özü tərəfindən istehsal edilmiş başqa istehsal vasitələrinə ümumi sahiblik əsasında fərdi mülkiyyəti bərpa edir.

Ayrı-ayrı şəxslərin öz əməyinə əsaslanan dağınıq xüsusi mülkiyyətin kapitalist mülkiyyətinə çevrilməsi, əlbəttə, fəhlənin ictimai istehsal prosesinə əsaslanan kapitalist xüsusi mülkiyyətinin ictimai mülkiyyətə çevrilməsi prosesindən olduqca uzun, ağır və çətin bir prosesdir. Orada məsələn, xalq kütləsini bir ovuc qəsbkarın mülkiyyətdən məhrum etməsi üzərində idi, burada isə xalq kütləsi bir ovuc qəsbkarı mülkiyyətdən məhrum etməli olacaqdı («Sənayenin tərəqqisi,—burjuaziya istəri-stəməz bunu təmsil edir və buna müqavimət göstərməkdə acizdir,—rəqabətin fəhlələri parçalaması əvəzində assosiasiya vasitəsilə onların inqilabi birliyini yaradır. Beləliklə, iri sənaye inkişaf etdikcə, burjuaziya məhsul istehsal etmək və mənimsəmək zəmininin özündən məhrum olur. O hər şeydən əvvəl öz qəbirqazanlarını yaradır.

Burjuaziyanın məhv olması və proletariatin qalib gəlməsi eyni dərəcədə labüddür... İndi burjuaziyaya qarşı duran bütün siniflərdən yalnız proletariat həqiqətən inqilabçı sinifdir. İri sənaye inkişaf etdikcə bütün başqa siniflər pozulub məhv olur, proletariat isə bu sənayenin öz məhsuludur. Orta silklər: xırda sənayeçi, xırda alverçi, sənətkar və kəndli,—bunların hamısı burjuaviya ilə ondan ötrü mübarizə edir ki, orta silk olmaq e'tibarilə öz varlığını məhv olmaqdan xilas etsin. Deməli, onlarda inqilabi əhvali-ruhiyyə deyil, mühafizəkar əhvali-ruhiyyə vardır. Hətta daha artıq, onlarda mürtəcə əhvali-ruhiyyə vardır: onlar tarixin çarxını geri dondərməyə çalışırlar». (K.Marks və F.Engels. «Kommunist partiyasının manifesti». London, 1848, səh. 11, 9 [Bax: bu nəşr, 1-ci cild])).

İlk dəfə bu kitabda dərc edilmişdir: K.Marx. «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie». Erster Band. Hamburg, 1867.

**F.ENGELS ,
K.MARKSIN «KAPITAL»ININ BİRİNCİ CILDINƏ
«DEMOKRATISCHES WOCNENBLATT» ÜÇÜN RESENZIYA
MARKSIN «KAPITALI»**

(Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie, von Karl Marx. Erster Band. Der Produktionsprozeb der Kapitals. Hamburg, O.Meissner, 1867)

I

Yer üzündə kapitalistlərlə fəhlələr mövcud olduğu vaxtdan bəri, fəhlələr üçün qarşımızdakı kitab qədər əhəmiyyətli olan heç bir kitab hələ meydana gəlməmişdir. Kapital ilə əmək arasındakı münasibət—ətrafında bütün müasir ictimai sistemimizin fırlandığı ox—ilk dəfə burada elmi surətdə tədqiq edilmiş, həm də ancaq almana müyəssər olan əsaslı və kəskin bir şəkildə tədqiq edilmişdir. Ouenin, Sen-Simonun, Furiyenin əsərləri nə qədər qiymətli olsa və belə bir əsərlər olaraq qalsalar da, yalnız alman elə bir yüksəkliyə qalxa bilmişdir ki, ən yüksək bir zirvəyə qalxan tamaşaçının gözləri qarşısında aşağıdakı dağ ətəkləri necə görünürsə, onun da gözü qarşısında bütün müasir ictimai münasibətlər sahəsi həmin zirvədən o qədər aydın görünür.

Bu vaxta qədər mövcud olan siyasi iqtisad bizə öyrədir ki, əmək hər bir sərvətin mənbəyi və bütün dəyərlərin ölçüsüdür; beləliklə də, istehsalına eyni miqdar iş vaxtı sərf edilən iki cismin dəyəri də bərabərdir və ümumiyyətlə yalnız bərabər dəyərlər bir-birinə mübadilə edilə bildiyinə görə bu cisimlər bir-birinə mübadilə olunmalıdır. Lakin bu siyasi iqtisad eyni zamanda öyrədir ki, yığılmış əməyin xüsusi növü də vardır və buna həmin siyasi iqtisad kapital adı verir; daha sonra bu siyasi iqtisad öyrədir ki, bu kapitalda yardımçı mənbələr olduğuna görə, canlı əməyin məhsuldarlığını o yüz və min qat artırır və bunun müqabilində müəyyən mükafat tələb edir ki, buna da mənfəət deyilir. Hamımızın bildiyi kimi, həqiqətdə vəziyyət elədir ki, yığılmış əməyin, cansız

əməyin mənfəəti getdikcə artıb böyüyür, kapitalistlərin kapitalları getdikcə artıb böyüyür, kapitalistlərin kapitalları getdikcə çoxalıb artır, canlı əməyin əmək haqqı isə getdikcə azalır, yalnız əmək haqqı hesabına yaşayan fəhlə kütləsi getdikcə daha çox artır və yoxsullaşır. Bəs bu ziddiyyəti necə həll etməli? Fəhlə öz əməyinin məhsuluna verdiyi dəyəri tamamilə geri alırsa, onda necə olur ki, kapitalistə mənfəət qalır? Bir halda ki ancaq bərabər dəyərlər mübadilə olunur, onda bu halda da gərək elə olsun. Digər tərəfdən, bir çox iqtisadçıların e'tiraf etdiyi kimi, fəhlənin məhsulu onunla kapitalist arasında bölünürsə, onda necə olur ki, bərabər dəyərlər mübadilə olunur, necə olur ki, fəhlə öz məhsulunun tam dəyərini alır? Köhnə siyasi iqtisad bu ziddiyyət qarşısında aciz qalır, heç bir mə'nası olmayan ibarələr yazır və ya utana-utana yavaşca söyləyir. Siyasi iqtisadı tənqid edən sosialistlər də indiyədək bu ziddiyyəti irəli sürüb göstərməkdən artıq bir iş görə bilməmişlər; heç kəs bu ziddiyyəti həll edə bilməmişdi; nəhayət, Marks bu mənfəətin əmələ gəlməsi prosesini onun lap yarandığı nöqtəyədək izlədi və beləliklə də hər şeyi aydınlaşdırdı.

Marks kapitalı tədqiq edərkən hamıya mə'lum olan belə bir sadə faktdan başlayır ki, kapitalistlər öz kapitallarının dəyərini mübadilə vasitəsilə artırır; onlar öz pullarına əmtəə alırlar, sonra da bu əmtəəni aldıklarından artıq bir miqdar pula satırlar. Məsələn, kapitalist 1000 talərə pambıq alır, sonra da bunu 1100 talərə satır, beləliklə də 100 taler «qazanır». İlk kapitaldan artıq olan bu 100 talərə Marks *izafi dəyər* deyir. Bəs bu izafi dəyər haradan əmələ gəlir? İqtisadçıların fikrincə, ancaq bərabər dəyərlər mübadilə olunur; mücərrəd nəzəriyyə sahəsində bu doğrudur. Deməli, pambığın alınması, sonra da onun yenidən satılması izafi dəyər gətirə bilməz, necə ki, bir gümüş talerin 30 zilverqroşa mübadilə olunması, sonra da bu xırda pulun yenidən bir gümüş talərə mübadiləsi heç bir izafi dəyər yaratmır: belə bir mübadilə nəticəsində heç kəs nə varlanır, nə də yoxsullaşır. Habelə satıcıların əmtəələri dəyərindən yuxarı satması, yaxud alıcıların bunları da dəyərindən aşağı alması nəticəsində də izafi dəyər yarana bilməz, çünki hər bir adam vaxtaşırı gah alıcı olur, gah da satıcı, buna görə də bir halda qazandığını o biri halda itirir. Həmçinin satıcı ilə alıcının bir-birini aldatması nəticəsində də izafi dəyər meydana gələ bilməz, çünki bu halda heç bir yeni dəyər, yaxud izafi dəyər yaranmazdı, ancaq mövcud kapital kapitalistlər arasında başqa cür bölünmüş olardı. Kapitalist əmtəələri öz dəyərinə alıb öz dəyərinə satdığına baxmayaraq, o yenə də qoyduğundan artıq dəyər götürür. Bəs bu nə cür olur?

Hazırkı ictimai münasibətlər şəraitində kapitalist əmtəə bazarında elə bir *əmtəə* tapır ki, onun özünə məxsus xassəsi vardır; bu xassə ondan ibarətdir ki, həmin əmtəənin *istehlak edilməsi yeni bir dəyərin mənbəyidir, yeni bir dəyər yaradılması deməkdir*; bu əmtəə isə—*iş qüvvəsidir*.

Bəs iş qüvvəsinin dəyəri nədən ibarətdir? Hər bir əmtəənin dəyəri onun istehsalı üçün zəruri olan əməklə ölçülür. İş qüvvəsi canlı fəhlə şəxsində mövcuddur və bu fəhləyə həm özü üçün, həm də özü öləndən sonra da iş qüvvəsinin yaşamasını təmin edən öz ailəsini yaşatmaq üçün müəyyən miqdar yaşayış vasitələri lazımdır. Beləliklə, məhz bu yaşayış vasitələrini istehsal etmək üçün zəruri olan iş vaxtı iş qüvvəsinin dəyərini təşkil edir. Kapitalist iş qüvvəsinin həftəlik haqqını verir, bununla da fəhlənin bir həftəlik əməyindən istifadə etmək ixtiyarını satın alır. Bu nöqtəyə qədər cənab iqtisadçılar iş qüvvəsinin dəyəri məsələsində bizimlə ümumiyyətlə razılaşmalıdırlar.

İndi budur, kapitalist öz fəhləsini işlətməyə başlayır. Müəyyən vaxt ərzində fəhlə, öz həftəlik əmək haqqında təmsil olunduğu qədər əmək sərf edir. Biz fərz etsək ki, fəhlənin bir həftəlik əmək haqqı üç iş gününə müvafiqdir, onda bazar ertəsi işə başlayan fəhlə *ona verilən əmək haqqının tam dəyərini* çərşənbə günü axşam *ödəyib* kapitalistə qaytarmış olacaqdır. Lakin fəhlə bundan sonra işi dayandırmalıdır mı? Heç bir halda. Kapitalist onun *həftəlik* əməyini satın almışdır, buna görə də fəhlə həftənin qalan üç gününü də işləməlidir. Fəhlənin öz əmək haqqını ödəməsi üçün lazım gələn vaxtdan artıq olan bu *izafi əməyi izafi dəyər mənbəyidir*, mənfəət mənbəyidir, kapitalın daim artması mənbəyidir.

Qoy bizi töhmətləndirib deməsinlər ki, guya fəhlənin aldığı əmək haqqının əvəzini üç günə işləyib ödəməsi və qalan üç günə kapitalist üçün işləməsi fərziyyəsi ixtiyaridir. Onun öz əmək haqqının əvəzini məhz üç gündəmi, yaxud iki gündə, ya da dörd gündə işləyib ödəməsinin, bu halda, əlbəttə, heç bir fərqi yoxdur və şəraitdən asılı olaraq dəyişilir; əsas məsələ isə ondadır ki, kapitalist, haqqını ödədiyi əməklə bərabər haqqını *ödəmədiyi* əmək də götürür; bu isə heç də ixtiyari bir fərziyyə deyildir, çünki kapitalist bir qayda olaraq, fəhlədən əmək haqqı şəklində verdiyi qədər əmək əldə etməyə başlasaydı, həmin gündən etibarən öz müəssisəsini bağlayardı, çünki bu halda onun bütün mənfəəti batmış olardı.

Yuxarıda göstərilən bütün ziddiyyətlər də burada həll olunur. İzafi dəyərin (bunun da xeyli hissəsini kapitalistin mənfəəti təşkil edir) haradan əmələ gəldiyi indi tamamilə aydın və sadədir. İş qüvvəsinin dəyəri ödənilir, lakin bu dəyər iş qüvvəsindən kapitalistin sıxıb çıxara bildiyi dəyərdən xeyli azdır; məhz bu fərq, yəni *haqqı ödənilməyən əmək* kapitalistin, yaxud, daha doğrusu, kapitalistlər sinfinin payını təşkil edir. Çünki yuxarıda gətirdiyimiz misalda pambıq tacirinin də pambıqdan əldə etdiyi mənfəət, əgər pambığın qiyməti qalxmamışsa, haqqı ödənilməyən əməkdən ibarət olmalıdır. Tacir öz əmtəəsini pambıq-parça fabriksinə satır, bu da öz məhsulundan, göstərilən 100 talerdən əlavə özü üçün mənfəət də götürə bilir və deməli, mənimsədiyi, haqqı ödənilməmiş əməyi tacirlə bölüşdürür. Ümumiyyətlə cəmiyyətin bütün işləməyən üzvləri məhz bu haqqı ödənilməyən əmək hesabına yaşayırlar.

Kapitalistlər sinfi üzərinə düşən dövlət və kommunal vergiləri, torpaq sahiblərinə torpaq rentası və i.a. məhz bu əmək hesabına verilir. Bütün mövcud ictimai quruluş həmin əməyə əsaslanır.

Digər tərəfdən, belə düşünmək də mənasız olardı ki, guya haqqı ödənilməyən əmək məhz müasir münasibətlər şəraitində, yəni bir tərəfdən kapitalistlərin, o biri tərəfdən də muzzdlu fəhlələrin istehsalla məşğul olduğu bir zamanda meydana gəlmişdir. Əksinə. Məzlum sinif bütün dövrlərdə, haqqı ödənilməyən əməyini özgəyə verməyə məcbur olmuşdur. Əmək təşkilinin hakim forması köləlikdən ibarət olduğu uzun müddət ərzində qullar yaşayış vasitələri şəklində aldılarına nisbətən xeyli artıq işləməli olmuşlar. Təhkimçilik hökm sürdüyü zaman, biyar mükəlləfiyyətləri ləğv olunana qədər də belə olmuşdu; burada kəndlinin özünü yaşatmaq üçün işlədiyi vaxtla mülkədar üçün sərf etdiyi izafi əmək arasındakı fərq hətta hissə qavranıla bilir, çünki mülkədar üçün olan iş özü üçün işdən ayrıca görülür. İndi işin forması dəyişilmiş, mahiyyəti isə olduğu kimi qalmışdır; nə qədər ki «cəmiyyətin bir hissəsi istehsal vasitələrini inhisara almışdır, orada sərbəst olan və ya sərbəst olmayan hər bir işçi öz güzəranı üçün lazım olan iş vaxtından artıq işləməklə, istehsal vasitələri mülkiyyətçisi üçün yaşayış vasitələri istehsal etməlidir» (Marks, səh. 202) (Bax: *K Marks. Kapital. Azərnəşr, 1969, 1-ci cild, səh. 230–239. Red.*).

II

Biz əvvəlki məqalədə gördük ki, kapitalistin muzzdla tutduğu hər bir fəhlə iki qəbildən olan əmək sərf edir. O öz iş vaxtının bir hissəsi ərzində, kapitalistin ona verdiyi əmək haqqını ödəyir ki, əməyin bu hissəsini Marks *zəruri əmək* adlandırır. Lakin bundan sonra fəhlə işi davam etdirməli olur və bu vaxt ərzində kapitalist üçün *izafi dəyər* istehsal edir ki, bunun da xeyli hissəsini mənfəət təşkil edir. Əməyin bu hissəsi *izafi əmək* adlanır.

Biz fərz edirik ki, fəhlə həftədə üç gün öz əmək haqqını ödəmək üçün və üç gün də kapitalistə izafi dəyər istehsal etmək üçün işləyir. Başqa cür desək, bu o deməkdir ki, hər gün on iki saat işləyən fəhlə altı saat işləyib öz əmək haqqını ödəyir, altı saat da izafi dəyər istehsal etmək üçün işləyir. Bir həftə ərzində fəhləni ancaq altı gün, bazar günü də daxil edilsə, yeddi gün işlətmək odar, amma hər gün fəhləni altı, səkkiz, on, on iki, on beş saat və hətta daha artıq işlətmək olar. Fəhlə bir günlük əmək haqqı müqabilində kapitalistə bir iş gününü satır. Bəs *iş günü nə deməkdir?* Səkkiz saatdırmı və yaxud on səkkiz saat?

Kapitalist istəyir ki, iş gününü mümkün qədər uzatsın. İş günü nə qədər uzun olursa, bir o qədər çox izafi dəyər istehsal olunur. Fəhlə doğru hiss edib bilir ki, əmək haqqını ödədikdən sonrakı hər saatlıq əməyi ondan qanunsuz olaraq qoparırlar; fəhlə həddindən artıq uzun müddət işləməyin nə demək olduğunu dərisi soyulduqca özü hiss edib görür. Kapitalist öz mənfəəti üçün

mübarizə edir, fəhlə də öz sağlamlığı uğrunda, gündə bir neçə saat dincəlmək uğrunda mübarizə edir ki, təkcə işləmək və yeyib-yatmağa deyil, habelə başqa cəhətlərdən də özünü bir insan kimi göstərməyə imkan tapsın. Sözarası bunu da qeyd edək ki, ayrı-ayrı kapitalistlərin bu mübarizəyə girmək istəyib istəmədikləri onların öz xoşundan asılı deyildir, çünki rəqabət ən insanpərvər kapitalistləri də öz həmkarlarına qoşulmağa və onlardakı qədər iş vaxtı qoymağa məcbur edir.

İş günü qoyulması ətrafında gedən mübarizə, azad fəhlələrin tarix səhnəsinə ilk dəfə qədəm qoyduğu vaxtdan bu günə qədər davam edir. Müxtəlif sənaye sahələrində adət üzrə müxtəlif müddətli iş günü qoyulmuşdur, həqiqətdə isə bu iş gününə çox az riayət olunur. Yalnız qanun vasitəsilə iş günü qoyulduğu və ona riayət edilməsinə nəzər yetirildiyi yerdə demək olar ki, tənzim edilmiş iş günü vardır. Lakin indiyə qədər buna, demək olar, ancaq İngiltərənin fabrik dairələrində təsadüf olunur. Burada bütün qadınlar üçün və 13 yaşından 18 yaşına qədər olan yeniyetmələr üçün on saatlıq iş günü qoyulmuşdur (beş gün ərzində gündə $10\frac{1}{2}$ saat, şənbə günü isə $7\frac{1}{2}$ saat), lakin kişilər onlarsız işləyə bilmədiklərinə görə, on saatlıq iş günü kişilərə də şamil olur. İngiltərənin fabrik fəhlələri bu qanunu uzun illərdən bəri göstərdikləri mətanət sayəsində, mətbuat azadlığı, ittifaq və yığıncaq hüququ vasitəsilə, fabriklərə qarşı inadlı və qəti mübarizə aparmaq vasitəsilə, habelə hakim sinfin öz içərisindəki təfriqələrdən məharətlə istifadə etmək yolu ilə qazanmışlar. Bu qanun ingilis fəhlələri üçün bir müdafiə olmuşdur. Həmin qanun tədriclə iri sənayenin bütün sahələrinə, keçən il isə, demək olar, *bütün sənaye* sahələrinə, hər halda qadın və uşaqların çalışdığı sahələrin hamısına şamil edildi. Nəzərdən keçirdiyimiz kitabda, İngiltərədə iş gününün qanun yolu ilə belə tənzim edilməsi tarixinə dair tamamilə mükəmməl mə'lumat vardır. Gələcək Şimali Almaniya reyxstaqı da sənaye nizamnaməsini, bununla birlikdə isə fabrik əməyinin tənzim edilməsi məsələsini də müzakirə edəcəkdir. Biz ümid edirik ki, alman fəhlələri tərəfindən seçilən deputatlardan heç biri əvvəlcə *Marksın* kitabını öyrənmədən, bu qanunun müzakirəsinə başlamayacaqdır. *Burada çox şey əldə etmək olar. Almanıyanın* hakim sinifləri içərisindəki təfriqə fəhlə sinfi üçün İngiltərədə hər hansı bir vaxtda olduğundan daha əlverişlidir, çünki *ümumi seçki hüququ hakim sinifləri məcbur edir ki, fəhlələrə yaltaqlıq etsinlər*. Belə bir şəraitdə proletariatin dörd və ya beş nümayəndəsi bir *qüvvədir*, ancaq bu şərtlə ki, onlar öz mövqelərindən istifadə edə bilsinlər, hər şeydən əvvəl, məsələnin nə yerdə olduğundan agah olsunlar, burjuaların bilmədiklərini bilsinlər. Marksın kitabı isə onlara bu məqsəd üçün bütün materialı hazır şəkildə verir.

Biz hələ əsasən nəzəri əhəmiyyəti olan tam bir sıra diqqətəlayiq tədqiqlərdən danışmayıb kapitalın akkumulyasiyasından, yaxud yığılmasından bəhs edilən son fəslə keçirik. Burada hər şeydən əvvəl sübut edilir ki, kapitalist istehsal üsulu, yə'ni bir tərəfdən kapitalistlərin, digər tərəfdən isə muzzdlu

fəhlələrin olmasını tələb edən istehsal üsulu daim kapitalist üçün yenidən kapital istehsal etməkdən başqa, eyni zamanda daim fəhlələrin yoxsullaşmasını da doğurur; beləliklə də, elə bir qayda yaranmış olur ki, bir qütbə bütün yaşayış vasitələrinin, bütün xammalın və bütün əmək alətlərinin mülkiyyətçisi olan kapitalistlər durur, digər qütbə isə çox böyük fəhlə kütləsi durur ki, bu fəhlələr də bir qədər yaşayış vasitəsi almaq üçün özlərinin iş qüvvəsini kapitalistlərə satmağa məcburdurlar, həm də bu yaşayış vasitələri fəhlələrin olsa-olsa ancaq iş qabiliyyətini saxlamağa və iş bacarığı olan yeni proletarlar nəslini yetişdirməyə kifayət edir. Lakin kapital sadəcə təkrar istehsal olunmaqla qalmır; kapital daim artıb böyüyür, bununla birlikdə mülkiyyətdən məhrum olan fəhlə sinfi üzərində onun hökmranlığı da artır. Kapital özü getdikcə nə qədər daha böyük miqyasda təkrar istehsal olunursa, müasir kapitalist istehsal üsulu da bir o qədər getdikcə daha böyük miqyasda, getdikcə daha çox miqdarda mülkiyyətdən məhrum fəhlələr sinfini təkrar istehsal edir.

«Kapital yığımı kapitalist münasibətini geniş miqyasda təkrar istehsal edir: bir qütbə daha çox kapitalist və ya daha iri kapitalistlər, digər qütbə isə daha çox müzdlü fəhlə meydana gəlir... *Beləliklə, kapital yığımı proletariyatın artması deməkdir*» (səh. 600) (*K.Marks. Kapital. Azərnəşr, 1969, 1-ci cild, səh. 616–617.*). Lakin məşinli istehsalın inkişafı, əkinçilikdəki təkmilləşdirmələr və i.a. sayəsində eyni miqdar məhsulun istehsalı üçün getdikcə daha az fəhlə lazım gəlir, həm də artıq fəhlə əmələ gəlməsi demək olan bu təkmilləşmə hətta kapitalın artmasından da daha sürətli olur. Bəs getdikcə artmaqda olan bu qədər fəhlələrin başına nə gəlir? Onlardan sənaye ehtiyat ordusu əmələ gəlir ki, bu da işlər pis və ya babat getdikdə öz əməyinin dəyərindən *aşağı* haqq alır, müntəzəm surətdə işləmir və ya ictimai xeyriyyə qəyyumluğunda olur, lakin İngiltərə timsalında aydın göründüyü kimi, işlər xüsusilə qızgın getdiyi zaman *bu* ordu kapitalistlər sinfinə lazım olur. *Hər bir şəraitdə bu ordu, müntəzəm surətdə işləyən fəhlələrin müqavimət gücünün sarsılmasına və onların əmək haqqının aşağı səviyyədə saxlanmasına səbəb olur.* «İctimai sərvət... nə qədər çox olarsa, nisbi əhali artıqlığı (artıq əhali) və ya sənaye ehtiyat ordusu bir o qədər çoxalır. Lakin fəal (müntəzəm işləyən) fəhlə ordusuna nisbətən bu ehtiyat ordusu nə qədər artıqsa, daimi əhali artıqlığı, yoxsulluğu əməyinin əzablarına tərs proporsional olan fəhlə təbəqələri də bir o qədər çox olur («Kapital»ın 1-ci cildinin müəllifin iştirakı ilə edilmiş fransızcaya tərcüməsində Marks bu müddəanı dəqiqləşdirir. *Red.*). Nəhayət, fəhlə sinfinin yoxsul təbəqələri və sənaye ehtiyat ordusu nə qədər artıq isə, rəsmi pauperizm də bir o qədər artıq olur. *Bu–kapitalist yığımının mütləq, ümumi qanunudur*» (səh. 631) (*K.Marks. Kapital. Azərnəşr, 1969, 1-ci cild, sah. 646. Red.*).

Müasir kapitalist ictimai sisteminin əsas qanunlarından bəziləri bunlardan ibarətdir, bunlar tam elmi əsaslarla sübut edilmişdir, odur ki, rəsmi iqtisadçılar bunları rədd etməyə, əlbəttə, cəhd etməkdən də çəkinirlər. Lakin bu

dediklərimizlə bütün məsələ bitirmi? Heç bir halda. Marks kapitalist istehsalının mənfi cəhətlərini çox kəskin surətdə göstərməklə bərabər, bunu da eyni dərəcədə aydın sübut edir: həmin ictimai forma cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini inkişaf etdirib elə bir yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün lazım olmuşdur ki, bu səviyyədə cəmiyyətin *bütün* üzvləri bərabər dərəcədə, insana layiq bir şəkildə inkişaf edə bilsinlər. Bütün əvvəlki ictimai formalar bu məqsədə çatmaq üçün son dərəcə yoxsul idi. Yalnız kapitalist istehsalı buna lazım olan sərvət və məhsuldar qüvvələri yaradır. Eyni zamanda bu istehsal külli miqdar məzlum fəhlələrdən ibarət elə bir ictimai sinif yaradır ki, bu sinif getdikcə daha artıq dərəcədə, bu sərvətləri və məhsuldar qüvvələri öz əlinə almaq və bunlardan, heç də indi olduğu kimi inhisarçı sinfin xeyrinə deyil, bütün cəmiyyətin xeyrinə istifadə etmək zərurəti qarşısında qalır.

F.Engels tərifindən 1868-ci il martın 2-si ilə 13-ü arasında yazılmışdır.

1868-ci il 21 və 28 mart tarixli «Demokratisches Wochenblatt»-ın 12 və 13-cü №-lərində çap olunmuşdur.

F.ENGELS

K.MARKSIN «KAPITAL»-ının İKİNCİ CILDINƏ MÜQƏDDİMƏDƏN

...Marks izafi dəyər haqqında yeni nə söyləmişdir? Necə olmuşdur ki, Marksın izafi dəyər nəzəriyyəsi aydın gündə, həm də bütün mədəni ölkələrdə çaxan bir ildırım tə'siri bağışlamış, halbuki onun bütün sosialist sələflərinin nəzəriyyələri, o cümlədən Rodbertusun da nəzəriyyəsi heç bir tə'sir göstərməmişdir?

Kimya tarixindən gətirilən bir misal bunu bizə aydınlaşdırır bilər.

Mə'lum olduğu kimi, hələ XVIII əsrin axırlarında flokiston nəzəriyyəsi hökm sürürdü; bu nəzəriyyəyə görə, hər bir yanmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yanan cisimdən başqa bir cisim, hipotetik bir cisim, tamamilə yana bilən və flokiston adlandırılmış bir maddə ayrılır. Bu nəzəriyyə, o zaman mə'lum olan kimyəvi hadisələri bə'zən çətinliklə izah edirdisə də, onların böyük qismini izah etmək üçün kifayət edirdi. Lakin 1774-cü ildə Pristli ayrıca bir hava növünü kəşf etdi, həm də «bunu o qədər saf və ya flokistondan o qədər təmiz bir halda tapmışdı ki, adi hava bu havaya nisbətən xarab olmuş kimi görünürdü». Pristli bu havaya flogistonsuzlaşmış hava adı verdi. Bundan az sonra İsveçdə Şeyele də bu cür bir hava tapdı və atmosferdə onun mövcud olduğunu sübut etdi. Şeyele onu da tapmışdı ki, bu havada və ya adi havada bir cisim yandırılanda, həmin hava itib gedir, buna görə də ona od havası (Feuerluft) adı verdi.

«Bu mə'lumatdan o belə bir nəticə çıxartdı ki, flokistonla havanın tərkib hissələrindən biri qovuşduqda» [deməli, yanma zamanı] «alınan birləşmə od və ya istilikdən başqa bir şey deyildir və bu şüşədən keçərək uçub gedir» (Roscoe

und Sc horlemmer: «Ausführliches Lehrbuch der Chemie» Braunschweig, 1887, I, S. 13, 18.).

Pristli və Şeyele oksigen tapmışdılar, lakin onlar əldə etdiklərinin nə olduğunu bilmirdilər. Onlar «öz sələflərində rast gəldikləri» flokiston «kateqoriyalarının əsiri olub qalmışdılar». Bütün flokiston nəzəriyyələrini alt-üst edəcək və kimyada inqilab yaratmalı olacaq bir element onların əlində tamamilə hədə yerə itib gedirdi. Lakin bundan bir az sonra, Pristli Parisdə olduğu zaman öz kəşfi haqqında Lavuazyeyə xəbər verdi, Lavuazye isə bu yeni faktı əsas tutaraq, bütün flokiston kimyasını təkrar nəzərdən keçirib ilk dəfə kəşf etdi ki, bu yeni hava növü yeni bir kimyəvi elementdir, yanma zamanı yanan cisimdən əsrarəngiz bir flokiston *ayrılmaz*, bu yeni element cisimlə *birləşir*; beləliklə də öz flokiston formasında başı üstə duran kimyanı Lavuazye ilk dəfə olaraq çevirib ayaq üstə qoymuş oldu. Lavuazye sonralar özü dediyi kimi, heç də oksigeni başqaları ilə bir zamanda və müstəqil olaraq tapmamış olsa da, əslində oksigeni həmin iki nəfər deyil, o *kəşf etmişdir*, o iki nəfər isə oksigeni ancaq *təsvir etmiş*, lakin məhz *nəyi* təsvir etdiklərini heç fikirlərinə də gətirməmişlər.

Pristli və Şeyeleyə nisbətən Lavuazye nə kimi bir mövqe tutursa, Marks da izafi dəyər nəzəriyyəsində öz sələflərinə nisbətən elə bir mövqe tutur. Məhsul dəyərinin indi izafi dəyər adlandırdığımız hissəsinin *mövcud olması* Marksdan çox-çox əvvəl müəyyən edilmişdi, habelə bunun nədən ibarət olduğu da az-çox aydın bir şəkildə göstərilib belə deyilmişdi: bu hissə o əməyin məhsulundan ibarətdir ki, onu mənimsəyən şəxs onun müqabilində heç bir ekvivalent verməmişdir. Lakin onlar bundan o yana getmirdilər. Bə`ziləri–klassik burjua iqtisadçıları–olsa-olsa, əmək məhsulunun fəhlə ilə istehsal vasitələri sahibi arasında bölünməsinin kəmiyyət nisbətini tədqiq edirdilər. Başqaları–sosialistlər–bu bölgünü ədalətsiz hesab edir və bu ədalətsizliyi aradan qaldırmaq üçün utopik vasitələr axtarırdılar. Bunların hamısı öz sələflərindən hazır şəkildə götürdükləri iqtisadi kateqoriyaların əsiri olub qalmışdılar.

Budur, Marks çıxış etdi. Həm də bütün öz sələflərinə tamamilə zidd olaraq çıxış etdi. Onlar məsələnin *həlli* zənn etdiklərini Marks yalnız bir *problem* hesab edirdi. Marks gördü ki, qarşısında flokistonsuzlaşmış hava və od havası deyil, oksigen durur, gördü ki, burada məsələ iqtisadi faktın sadəcə qeyd edilməsi üzərində deyil, bu faktın əbədi ədalətə və həqiqi əxlaqa zidd olması üzərində deyil, elə bir fakt üzərindədir ki, bu fakt bütün siyasi iqtisadda çevriliş yaratmalı idi və ondan istifadə edə bilən adamın əlində, bütün kapitalist istehsalını anlamaq üçün bir açar idi. Lavuazye tapılmış olan oksigenə əsaslanıb flokiston kimyasının əvvəlki kateqoriyalarını tədqiq etdiyi kimi, Marks da bu faktı rəhbər tutaraq, özündən əvvəl müəyyən olunmuş bütün kateqoriyaları tədqiq etdi. Marks izafi dəyərin nə olduğunu bilmək üçün, dəyərin nə olduğunu bilməli idi. Hər şeydən əvvəl Rikardonun dəyər

nəzəriyyəsinin özünü tənqid etmək lazım idi. Beləliklə, Marks əməyi onun dəyər yaratmaq xassəsi cəhətdən tədqiq etdi, *hansı* əməyin, nə səbəbə və necə dəyər yaratdığını ilk dəfə müəyyən etdi və göstərdi ki, ümumiyyətlə dəyər *bu* cür kristallaşmış əməkdən başqa bir şey deyildir,—bu elə bir nöqtədir ki, Rodbertus ömrünün axırına qədər bunu anlamamışdır. Sonra Marks əmtəə ilə pulun münasibətini tədqiq etdi və göstərdi ki, necə və nə səbəbə—öz dəyər xassəsinə görə—əmtəə və əmtəə mübadiləsi əmtəə ilə pulun əksliyini doğruldur. Marksın buna əsaslanan pul nəzəriyyəsi pul haqqında olan və indi hamının dinməzəcə qəbul etdiyi ilk mükəmməl nəzəriyyədir. Marks pulun kapitala çevrilməsini tədqiq edib sübut etdi ki, bu çevrilmə iş qüvvəsinin alınıb satılmasına əsaslanır. O, əməyin yerinə iş qüvvəsini, dəyər yaratmaq xassəsini qoyub dərhal elə bir çətinliyi həll etmiş oldu ki, Rikardo məktəbi bu çətinlik üzündən iflasa uğramışdı: həmin çətinlik ondan ibarət idi ki, kapitalla əməyin bir-birinə mübadilə olunmasını Rikardonun dəyəri əməklə müəyyən etmək qanununa uyğunlaşdırmaq mümkün deyildi. Marks kapitalın sabit kapitalla dəyişən kapitala bölündüyünü müəyyən edib izafi dəyər yaranması prosesinin həqiqi gedişini ilk dəfə təfərrüatına qədər təsvir etdi və beləliklə də, onu izah etmiş oldu, onun sələflərindən isə heç biri bu işi görməmişdi; deməli, Marks kapitalın özündə fərq olduğunu müəyyən etdi; nə Rodbertusun, nə də burjuva iqtisadçılarının əsla öhdəsindən gəlmək iqtidarında olmadıqları bu fərq isə ən dolaşqı iqtisad problemlərini həll etmək üçün açar verir ki, bunu burada II kitab və—sonralar göstəriləcəyi kimi—daha artıq dərəcədə III kitab ən inandırıcı bir şəkildə sübut edir. Sonra, Marks izafi dəyərin özünü təsdiq etmiş, onun hər iki formasını: mütləq izafi dəyəri və nisbi izafi dəyəri aşkara çıxarmış və kapitalist istehsalının tarixi inkişafında izafi dəyərin nə qədər müxtəlif lakin hər iki halda həlledici rol oynadığını göstərmişdir. Marks izashi dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq əmək haqqına dair indi malik olduğumuz ilk düzgün nəzəriyyəni yaratmış və ilk dəfə olaraq kapitalist yığım tarixinin əsas cəhətlərini göstərmiş və kapitalist yığımının tarixi meyllərini şərh etmişdir...

F.Engels tərəfindən 1885-ci il mayın 5-də yazılmışdır.

İlk dəfə bu kitabda dərc edilmişdir: K.Marx. «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie». Zweiter Band. Herausgegeben von Friedrich Engels. Hamburg, 1885.

K.MARKS

BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARIN MILLİ FƏHLƏ İTTİFAQINA MÜRACİƏT⁸⁸

Yoldaş fəhlələr!

Birliyimizin təsis proqramında biz bildirmişik: «Hakim siniflərin müdrikliyi deyil, onların cinayətkar azgınlığına İngiltərə fəhlə sinfinin qəhrəmancasına müqaviməti Qərbi Avropanı Atlantik okeanının o tayında

köləliyi əbədiləşdirmək və yaymaq məqsədini güdən biabırçı səlib müharibəsi avantürasından xilas etdi». İndi müharibəyə müqavimət göstərmək növbəsi sizindir; Atlantik okeanının hər iki tərəfində artmaqda olan fəhlə hərəkəti müharibə nəticəsində şübhəsiz ki, qeyri-müəyyən müddətə geri atılmış olardı.

Sizi inandırmağa çətin ehtiyac olsun ki, bəzi Avropa dövlətləri Birləşmiş Ştatları İngiltərə ilə müharibəyə cəlb etməyi çox istəyir. Ticarət statistikasına dair məlumatın ötürülməsi nəzərdən keçirilməsi bizi inandırır ki, Rusiyanın xammal ixracı, –Rusiyada isə ixrac üçün başqa bir şey yoxdur,– Vətəndaş müharibəsi⁴ vəziyyəti qəflətən dəyişənə qədər Amerikanın rəqabəti qarşısında sürətlə geri çəkilib. Amerika kotanlarından qılınclar qayırılması məhz indi bu müstəbid dövləti, sizin müdrik respublikaçı dövlət xadimlərimizin özlərinə yaxın məsləhətçi seçdikləri bu dövləti yaxınlaşan iflasdan xilas etmiş olardı. Lakin bu və ya digər hökumətin xüsusi mənafeyindən qətiyyən asılı olmayaraq, bizim qüdrətli beynəlxalq əməkdaşlığımızı daxili müharibəyə çevirmək məgər bizə zülm edənlərin ümumi mənafeyi xeyrinə deyilmi?

Yenidən prezident seçilməsi münasibəti ilə c. Linkoln təbrik məktubunda bizə əmin olduğumuzu bildirmişdik ki, Amerikada istiqlaliyyət uğrunda müharibə¹⁰ burjuazianın inkişafı üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdusa, Amerikada Vətəndaş müharibəsi fəhlə sinfinin inkişafı üçün o dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Doğrudan da quldarlığa qarşı müharibənin zəfərlə başa çatması fəhlə sinfinin tarixində yeni dövr açdı. Məhz bu vaxtdan etibarən Birləşmiş Ştatların özündə müstəqil fəhlə hərəkəti yarandı ki, sizin köhnə partiyalarınız və onların peşəkar siyasətçiləri bu hərəkətə hiddətlə baxırlar. Həmin hərəkətin yetkinləşməsinə imkan vermək üçün dinc illər gərəkdir. Onu sarsıtmaq üçün Birləşmiş Ştatlar ilə İngiltərə arasında müharibə lazımdır.

Təbii ki, Amerika fəhləsinin vəziyyətinin pisləşməsi Vətəndaş müharibəsinin hiss edilən bilavasitə nəticəsi idi. Avropada olduğu kimi, Birləşmiş Ştatlarda da ağır bir müsibət olan milli borc, birinin belindən başqasının belinə qoyularaq, nəhayət, fəhlə sinfinin belinə yükləndi. Sizin dövlət xadimlərinizdən biri deyir: zəruri malların qiymətləri 1860-cı ildən etibarən 78 faiz bahalaşmışdır, halbuki ixtisasız fəhlənin əmək haqqı vur-tut 50 faiz, ixtisaslı fəhlənin əmək haqqı isə 60 faiz artmışdır.

O, şikayətlənib deyir: «Pauperizm indi Amerikada əhaliyə nisbətən daha sürətlə artır».

Həm də fəhlə sinfinin məşəqqətləri fonunda maliyyə aristokratiyasının, bambılılar aristokratiyasının⁸⁹ və müharibənin törətməsi olan digər tufeylilərin gözqamaşdırıcı təmtərağı daha aydın nəzərə çarpır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qulların azad edilməsi və bunun sayəsində sizin sinfi hərəkətinizə verilən mənaəvi təkan Vətəndaş müharibəsinin müsbət nəticəsi oldu. Yüksək məqsədlər daşımayan, böyük ictimai zərurətdən doğmayan yeni müharibənin,

köhnə dünya ruhunda olan müharibənin nəticəsində kölənin zəncirləri qırılmaq deyil, azad fəhlənin qollarına yeni zəncirlər vurulmuş olardı. Müharibənin nəticəsində səfalətin artması dərhal sizin kapitalistlərə həm bəhanə, həm də vəsait vermiş olardı ki, onlar daimi ordunun amansız qılıncı ilə fəhlə sinfini ən cəsarətli və haqlı niyyətlərindən uzaqlaşdırsınlar.

Buna görə də məhz sizin üzərinizə şanlı vəzifə düşür; bütün dünyaya sübut etməlisiniz ki, nəhayət, indi fəhlə sinfi tarix səhnəsinə itaətkar icraçı kimi deyil, öz məs'uliyyətini dərk edən, üzdənirəq ağalarının müharibə deyə car çəkdiqləri yerlərdə sülhü təmin etməyə qadir olan müstəqil qüvvə kimi qələm qoyur.

London, 12 may 1869-cu il.

K.Marks tərəfindən yazılmışdır.

Vərəqə şəklində buraxılmışdır. «Address to the National Zabvur Union of the United States» London, 1889.

F.ENGELS

«ALMANİYADA KƏNDLİ MÜHARİBƏSİ»NƏ MÜQƏDDİMƏ⁹⁰

1870-ci il İKİNCİ NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

Bu əsər 1850-ci ilin yayında, yenicə başa çatmış olan əksinqilabın tə'siri hələ bilavasitə meydanda olduğu bir zamanda Londonda yazılmış və 1850-ci ildə Hamburqda Karl Marksın redaktorluğu ilə «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue» jurnalının⁹¹ 5-ci və 6-cı nömrələrində çap edilmişdi. Almaniyadakı siyasi dostlarım bu əsəri yenidən nəşr etdirməyi məndən xahiş edirlər, mən də onların arzusuna əməl edirəm, çünki bu əsər öz aktuallığını, təəssüf ki, hələ indi də itirməmişdir.

Bu əsər müstəqil tədqiq olunmuş material vermək iddiasında deyildir. Əksinə, kəndli üsyanlarına və Tomas Müntserə aid olan bütün material Simmermandan götürülmüşdür⁹². Onun kitabı bir qədər nöqsanlı olsa da, hələ də faktlardan ibarət materialın ən yaxşı məcmusudur. Həm də ki, qoca Simmerman öz mövzusunə böyük bir məhəbbətlə yanaşmışdır. Bu kitabda onu hər yerdə məzlum siniflərin tərəfdarı kimi çıxış etməyə məcbur edən inqilabi instinkt sonralar onu Frankfurtda ifrat solların⁹³ ən yaxşı nümayəndələrindən biri etmişdi («Almaniyada kəndli müharibəsi»nin üçüncü nəşrində (1875-ci il) sonra əlavə olunmuşdur: «Doğrudur, o vaxtdan bəri o, yəqin ki, bir qədər köhnəlmişdir». *Red.*).

Əgər bütün bunlara baxmayaraq Simmermanın bizə verdiyi şərhin daxili rabitəsi yoxdursa; əgər o, bu dövrün mübahisəli dini-siyasi məsələlərini o zamanın sinfi mübarizəsinin in'ikası kimi göstərə bilmirsə; əgər bu sinfi mübarizədə o ancaq zalımlarla məzlumları, bədxahlarla xeyirxahları və axırda bədxahların qələbəsinə görürsə; əgər mübarizənin həm başlanğıcını, həm də nəticəsini müəyyən edən ictimai münasibətləri onun başa düşməsində çox əhəmiyyətli nöqsanlar varsa, bütün bunlar kitabın meydana gəldiyi vaxta xas

olan bir səhv idi. Əksinə, alman idealist tarix əsərlərində tərifəlayiq bir istisna təşkil edən bu kitab öz zamanəsi üçün hələ çox realistcəsinə yazılmışdır.

Mən öz şərhimdə mübarizənin tarixi gedişini ancaq ümumi şəkildə təsvir edərək Kəndli müharibəsinin mənşəyini, bu müharibədə çıxış edən müxtəlif partiyaların tutduqları mövqeləri, bu partiyaların öz mövqələrini özləri üçün aydınlaşdırmağa çalışarkən istifadə etdikləri siyasi və dini nəzəriyyələri, nəhayət, müharibənin öz nəticəsini—həmin siniflərin ictimai həyatının o zaman mövcud olan tarixi şəraitinin zəruri nəticəsi kimi izah etməyə çalışdım; beləliklə, mən göstərməyə çalışdım ki, Almaniyanın o zamankı siyasi quruluşu, həmin quruluşa qarşı üsyanlar, dövrün siyasi və dini nəzəriyyələri Almaniya əkinçiliyin, sənayenin, quru və su yollarının, ticarətin və pul tədaviülünün o zamankı inkişaf pilləsinin səbəbi deyil, nəticəsi idi. Bu tarixin—yeganə materialist anlayışı mənim tərəfimdən deyil, Marks tərəfindən kəşf edilmişdi və 1848–1849-cu illərdəki Fransa inqilabı haqqında onun yenə həmin «Revue»da dərc edilmiş yazısının (*K.Marks*. «Fransada sinfi mübarizə»), habelə «Lui Bonapartın on səkkiz brümeri» əsərinin əsasını təşkil etmişdi.

1525-ci il Almaniya inqilabı ilə 1848–1849-cu illərdəki inqilab arasında bənzəyiş o qədər çox nəzərə çarpırdı ki, o zaman mən onları müqayisə etməkdən tamamilə imtina edə bilmədim. Lakin hadisələrin ümumi gedişində olan və bunların hər ikisində eyni knyaz qoşunlarının müxtəlif yerli üsyanları bir-birinin ardınca yatırtmasından ibarət olan bənzəyişlə yanaşı olaraq, hər iki halda şəhər bürkerlərinin hərəkətlərində, hətta gülünc dərəcəyə çatan bənzəyişlə yanaşı, fərqlər də aydın və aşkar surətdə özünü göstərirdi:

«1525-ci il inqilabından kim xeyir görmüşdü?—*Knyazlar*: 1848-ci il inqilabından kim xeyir görmüşdü?—*Böyük* hökmdarlar, Avstriya və Prussiya. 1525-ci ildəki xırda knyazların arxasında, onları vergilər vasitəsi ilə özünə bağlayan xırda bürkerlər dururdu. 1850-ci ildəki böyük hökmdarların, Avstriya və Prussiyanın arxasında isə onları dövlət borcu vasitəsi ilə özünə tezliklə tabe edən müasir iri burjuaziya durur. İri burjuaziyanın arxasında isə proletariat durur» (*F.Engels*. «Almaniyada kəndli müharibəsi» (bax: *K.Marks və F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 7-ci cild, səh. 436). *Red.*).

Təəssüflə deməliyəm ki, bu müddəə ilə alman burjuaziyasına çox böyük şöhrət qazandırılmış oldu. Burjuaziyanın doğrudan da həm Avstriyada, həm də Prussiyada monarxiyanı «dövlət borcu vasitəsi ilə özünə tezliklə tabe etməyə» imkan var idi, lakin bu imkandan heç bir yerdə və heç bir zaman istifadə edilmədi.

1866-cı il müharibəsi nəticəsində Avstriya burjuaziyanın əlinə bir sovqat kimi düşmüş oldu. Lakin burjuaziya hökmranlıq edə bilmir, gücsüzdür və heç bir şeyə qabil deyildir. O ancaq bir şeyi bacarır ki, o da, fəhlələr hərəkətə gələn kimi dərhal onların əleyhinə azgınlıq etməkdən ibarətdir. O yalnız ona görə hələ də hakimiyyət başında qalır ki, bu—*macarlara* lazımdır.

Bəs Prussiyada necə? Doğrudur, dövlət borcu baş gicəlləndirici bir sürətlə artmışdır, büdcə kəsiri daimi bir hal almışdır, dövlət xərcləri ildən-ilə artır, palatada əksəriyyət burjuaziyanın əlindədir; onun razılığı olmadan nə vergilər yüksəldilə bilər, nə də borc müqavilələri bağlana bilər,—lakin dövlət üzərində burjuaziyanın hökmranlığı hani? Hələ bir neçə ay bundan əvvəl, dövlət yenə də büdcə kəsiri qarşısında olduğu zaman burjuaziyanın mövqeyi ən əlverişli mövqe idi. Heç olmazsa *bir qədər* mətinlik göstərsə idi, əhəmiyyətli güzəştlər əldə edə bilərdi. Bəs burjuaziya nə edir? O, bunu kafi bir güzəşt hesab edir ki, hökumət 9 milyona qədər pulu ayaqları altına tullamağı, həm də təkcə *bir* il üçün deyil, bütün gələcək zaman üçün *hər il* vermək şərti ilə tullamağı *burjuaziyaya müsaidə edir*.

Palatada iclas edən yazıq «nasionalliberalı»⁹⁴ heç də layiq olduqlarından artıq töhmətləndirmək istəmirəm. Mən yaxşı bilirəm ki, onları öz arxalarında duranlar,—burjuaziya kütləsi tərk etmişdir. Həmin kütlə hökmranlıq etmək *istəmir*. 1848-ci ilin dərsləri hələ də onun çox yaxşı yadındadır.

Alman burjuaziyasının nə səbəbə belə qərribə qorxaqlıq göstərdiyini biz aşağıda deyəcəyik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəə başqa cəhətlərdən tamamilə təsdiq olunmuşdur. 1850-ci ildən başlayaraq xırda dövlətlər getdikcə daha qəti şəkildə arxa sıraya çəkilib Prussiya və Avstriya intriqaları üçün ancaq bir vasitə olur; Avstriya ilə Prussiya arasında hegemonluq uğrunda getdikcə daha qızgın mübarizə baş verir və, nəhayət, 1866-cı ildə məsələ zorakılıqla həll olunur, bunun nəticəsində Avstriya öz əyalətlərini əlində saxlayır, Prussiya bütün şimalı açıq və ya dolayısı ilə özünə tabe edir, üç cənub-qərb dövləti (Bavariya, Balen, Vurtemberg. *Red.*) isə hələlik aradan çıxarılmış olur.

Bütün bu hiyləgərliyin alman fəhlə sinfi üçün ancaq aşağıdakı əhəmiyyəti vardır:

Birincisi, ümumi seçki hüququ sayəsində fəhlələr öz nümayəndələrini bilavasitə qanunverici məclisə göndərmək imkanı əldə etdilər.

İkincisi, Prussiya allahın mərhəməti ilə digər üç tacı (Hannover, Hessen-Kassel, Nassau. *Red.*) birdən udaraq yaxşı nümunə göstərdi. Keçmişdə guya özünün hesab etdiyi və allahın mərhəməti ilə ləkələnmiş olan eyni tacın bu əməliyyatdan *sonra* yenə də onun əlində qaldığına indi hətta nasionalliberal da inanmırlar.

Üçüncüsü, Almaniyada inqilabın ancaq *bir* ciddi düşməni vardır ki, o da Prussiya hökumətidir.

Dördüncüsü də, Avstriya almanları, nəhayət, öz qarşılarına belə bir məsələ qoymalı və həmişəlik həll etməlidirlər ki, onlar kim olmaq istəyirlər—almanmı, yoxsa avstriyalı? Onlar üçün Almaniyamı, yoxsa Leytanın o biri tərəfindəki qeyri-alman əlavələri əzizdir? Çoxdan aydın idi ki, onlar ya birindən, ya da o

birindən əl çəkməlidirlər; lakin xırda burjua demokratiyası bunu daim ört-basdır edirdi.

1866-cı illə əlaqədar olan və o zamandan bəri bir tərəfdən, «nasionalliberalların» və, o biri tərəfdən, «Xalq partiyasının»⁹⁵ zəhlə tökəcək qədər müzakirə etdikləri digər mühüm mübahisəli məsələlərə gəldikdə,—sonrakı illərin tarixi kifayət qədər sübut etdi ki, bu hər iki nöqteyi-nəzər ancaq eyni bir məhdudluğun iki əks qütbünü təşkil etdiyinə görə bir-birinə belə qızgın düşməndir.

Almaniyanın ictimai münasibətlərində 1866-cı il, demək olar, heç bir şeyi dəyişdirmədi. Bir neçə burjua islahatı—vahid ölçü və çəki sistemi, yerdəyişmə azadlığı, peşə azadlığı və i.ə. Həm də bunların hamısı bürokratiyanın qəbul edə biləcəyi hədlər daxilində,—digər Qərbi Avropa ölkələri burjuaziyasının artıq çoxdan malik olduqlarına hələ yenə də nail olmur və əsas bəlaya—bürokratik konsessiya sisteminə⁹⁶ toxunmur. Adi polis təcrübəsi isə proletariat üçün yerdəyişmə azadlığı, vətəndaşlıq hüququ, pasportların ləğv edilməsi və sairə haqqında bütün qanunları onsuz da tamamilə xəyali qanunlara döndərmişdir.

Almaniyada sənaye və ticarətin, dəmir yollarının, teleqrafın və okean gəmiçiliyinin 1848-ci ildən başlanan güclü inkişafının 1866-cı ildəki hiyləgərlikdən çox-çox böyük əhəmiyyəti var idi. Bu müvəffəqiyyətlər yenə o vaxt İngiltərənin və hətta Fransanın qazanmış olduğu müvəffəqiyyətlərdən nə qədər kiçik olsa da, Almaniya üçün eşidilməmiş müvəffəqiyyətlər idi və iyirmi il ərzində o qədər bəhrə vermişdi ki, o, keçmişdə bütöv bir əsrin verdiyindən artıq idi. Almaniya ancaq indi qəti və dönməz surətdə *dünya ticarətinə* cəlb edilmişdir. Sənayeçilərin kapitalları sürətlə artmış və buna müvafiq olaraq burjuaziyanın ictimai əhəmiyyəti də yüksəlmişdir. Sənaye yüksəlişinin ən doğru əlaməti olan *ehtikar*, hersoqları və qrafları öz zəfər arabasına qoşaraq özünü tam mə'nası ilə bürüzə verdi. Hələ on beş il bundan əvvəl alman dəmir yolları ingilis sahibkarlarından yalvarıb yardım istədiyi halda, indi alman kapitalı—qoy onun qəbri nurla dolsun!—Rusiyada və Rumıniyada dəmir yolları çəkir. Bəs necə ola bilmişdir ki, burjuaziya siyasi hökmranlıq da əldə etməmişdir, hökumət qarşısında bu qədər qorxaqlıq göstərir?

Alman burjuaziyasının bədbəxtliyi bundadır ki, o, almanların sevdikləri adət üzrə, gecikir. Onun tərəqqisi elə bir dövrə təsadüf etmişdir ki, bu zaman digər Qərbi Avropa ölkələrinin burjuaziyası siyasi cəhətdən artıq tənəzzülə üz qoymaqladır. İngiltərədə burjuaziya öz həqiqi nümayəndəsi olan Braytı hökumətə ancaq seçki hüququnu genişləndirmək yolu ilə—bütün burjua hökmranlığına son qoymalı olan nəticələr doğuracaq bir tədbir vasitəsilə daxil edə bilmişdir. Fransada, burjuaziyanın bütövlükdə bir sinif olaraq ancaq iki il ərzində, 1849 və 1850-ci illərdə, respublika zamanı hökmran olduğu bu ölkədə burjuaziya yalnız öz siyasi hökmranlığını Lui Bonaparta və orduya güzəşt etməklə öz ictimai varlığı müddətini uzada bildi. Avropanın üç ən qabaqcıl

ölkəsinin qarşılıqlı əlaqələrinin son dərəcə artmış olduğu indiki dövrdə isə daha əsla mümkün deyildir ki, İngiltərədə və Fransada burjuaziyanın siyasi hökmranlığı aradan qalxmış olduğu bir halda Almaniyada burjuaziya dinclik və sakitliklə öz siyasi hökmranlığını yarada bilsin.

Keçmişdə hökmran olmuş bütün başqa siniflərə nisbətən burjuaziyanın səciyyəvi xüsusiyyəti məhz ondan ibarətdir ki, onun inkişafında bir dönüş nöqtəsi vardır və həmin dönüş nöqtəsindən sonra burjuaziyanın qüdrəti vasitələrinin və, deməli, birici növbədə onun kapitallarının hər hansı yeni artımı ancaq bununla nəticələnir ki, burjuaziya siyasi hökmranlığa getdikcə daha az qadir olur. «*Iri burjuaziyanın arxasında proletariat durur*». Burjuaziya öz sənayesini, ticarətini və rabitə vasitələrini nə dərəcədə inkişaf etdirirsə, eyni dərəcədə də proletariatu doğurur. Heç də hər yerdə eyni zamanda baş verməyən və bərabər inkişaf pilləsində baş verməsi heç də məcburi olmayan müəyyən bir anda burjuaziya öz ayrılmaz cığırdaşı olan proletariatin böyüyüb onu keçməkdə olduğunu görməyə başlayır. Bu andan e`tibarən burjuaziya müstəsna siyasi hökmranlıq iqtidarını itirir; burjuaziya öz ətrafında müttəfiqlər axtarır, vəziyyətdən asılı olaraq, ya onları öz hökmranlığına şərik edir, ya da bu hökmranlığı tamamilə onlara güzəşt edir.

Almaniyada burjuaziya üçün bu dönüş nöqtəsi artıq 1848-ci ildə gəlib çatdı. Doğrudur, o zaman alman burjuaziyası alman proletariatından daha çox fransız proletariatından qorxmışdu. 1848-ci ildə Parisdəki iyun döyüşləri¹⁸ alman burjuaziyasına göstərdi ki, onu nə gözləyir; alman proletariatu Almaniyada da eyni bəhrəni verə biləcək toxumların artıq mövcud olduğunu alman burjuaziyasına sübut etmək üçün kifayət qədər güclü həyəcan vəziyyətində idi; məhz bu andan e`tibarən alman burjuaziyasının siyasi hərəkəti kəsərdən salındı. Alman burjuaziyası müttəfiqlər axtarmağa və özünü nə qiymətə olursa olsun onlara satmağa başladı,—və lap bu günə qədər bir addım da olsa irəliləmədi.

Bütün bu müttəfiqlər təbiətlərinə görə irticaçıdırlar. Onlar—öz ordusu və bürokratiyası ilə birlikdə kral hakimiyyətidir, onlar—iri feodal zadəganlarıdır, onlar—cılız ucqar yunkerləridir, onlar, nəhayət,—keşişlərdir. Burjuaziya nəhayət, daha satacaq bir şey qalmadıqda, təkcə öz qiymətli dərisini saxlamaq xatirinə onların hamısı ilə sövdəyə və sazişə girdi. Həm də proletariat daha çox inkişaf etdikcə, özünü daha artıq dərəcədə bir sinif kimi hiss etməyə və bir sinif kimi hərəkət etməyə başladıqca burjuaziya daha artıq qorxaq olurdu. Prussiyalıların çox pis strategiyası avstriyalıların, nə qədər təəccüblü olsa da, daha pis strategiyasına Sadova⁹⁷ yaxınlığında qalib gəldikdə hansının,—yenə Sadova yaxınlığında əzilmiş olan Prussiya burjuasınınmı, yoxsa Avstriya burjuasının daha rahat nəfəs aldığını—söyləmək çətin idi.

Bizim iri burjualar 1870-ci ildə, eyni ilə orta bürkerlərin 1525-ci ildə hərəkət etdikləri kimi hərəkət edirlər. Xırda burjualara, sənətkar ustalara və dükançılara

gəldikdə, onlar həmişə dəyişilməz halda qalacaqlar. Onlar düz və əyri yolla iri burjuaziyanın sıralarına çıxmaq ümidindədirlər və proletariatin sıralarına salınmaqdan qorxurlar. Onlar ümidlə qorxu arasında tərəddüd edərək, mübarizə zamanı öz qiymətli dərisini xilas etməyə çalışacaq, qələbədən sonra isə qalibə qoşulacaqlar. Onların təbiəti belədir.

1848-ci ildən sonra sənayenin yüksəlişi ilə bir sırada proletariatin ictimai və siyasi fəaliyyəti inkişaf edirdi. Hazırda alman fəhlələrinin öz həmkarlar ittifaqlarında, kooperativlərində, siyasi təşkilatlarında və yığıncaqlarında, seçkilərdə və reyxstaq deyilən orqanda oynadıqları rol,—təkcə bu rol göstərir ki, Almaniyada son iyirmi il ərzində əsla gözə çarpmadan necə bir çevriliş baş vermişdir. Alman fəhlələri üçün çox böyük bir şərəfdir ki, parlamentə fəhlələr və fəhlə nümayəndələri göndərməyə *ancaq onlar* nail olmuşlar, halbuki nə fransızlar, nə də ingilislər indiyədək buna nail ola bilməmişlər.

Lakin proletariat hələ elə bir dərəcəyə gəlib çıxmamışdır ki, onun vəziyyəti 1525-ci illə müqayisəyə yol verməsin. Daim yalnız əmək haqqı ilə yaşayan sinif hələ heç də alman xalqının əksəriyyətini təşkil etmir. Deməli, bu sinif də müttəfiqləri olmadan keçinə bilməz. Bu müttəfiqlər isə yalnız xırda burjualar, şəhərin lümpen-proletariatı, xırda kəndlilər və kənd təsərrüfatı fəhlələri içərisində tapıla bilər.

Xırda burjualardan biz artıq danışdıq. Onlar çox e'tibarsızdılar, yalnız qələbə qazanıldıqda onlar pivəxanalarda dözülməz bir hay-küy qaldırırlar. Buna baxmayaraq, onların içərisində çox yaxşı ünsürlər də vardır ki, bunlar özləri fəhlələrə qoşulurlar.

Lümpen-proletariat, bütün siniflərin tənəzzül etmiş ünsürlərinin tör-töküntüsüdür və başlıca olaraq böyük şəhərlərdə toplanmışdır; o, ehtimal daxilində olan bütün müttəfiqlərin ən pisidir. Bu tör-töküntü tamamilə satqındır və son dərəcə zəhlətökəndir. Əgər fransız fəhlələri hər bir inqilab zamanı evlərin divarlarına «Mort aux voleurs!»—«Oğrulara ölüm!»—sözlərini yazırdılarsa və bunlardan çoxunu güllələyirdilərsə, bunun səbəbi onların mülkiyyətə qızgın tərəfdar olması deyildi, ən əvvəl həmin oğrular dəstəsindən yaxa qurtarmaq lazım olduğunu düzgün başa düşmələri idi. Lümpen-proletarlardan öz qvardiyası kimi istifadə edən, yaxud onlara arxalanan hər bir fəhlə rəhbəri hərəkata xəyanət etdiyini təkcə bununla sübut etmiş olur.

Xırda kəndlilər—iri kəndlilər burjuaziyaya mənsubdur—müxtəlif cinslidirlər:

Ya onlar öz mərhəmətli ağaları xeyrinə hələ də biyar mükəlləfiyyətləri daşımağa məcbur olan *feodal kəndliləridir*. Burjuaziya onları təhkimçilik asılılığından azad etmək—bu isə onun borcu idi,—imkanını əlindən qaçırandan sonra, onları inandırmaq çətin deyildir ki, ancaq fəhlə sinfindən azadlıq gözləyə bilərlər.

Ya da onlar—*icarədarlardır*. Bu halda biz əksərən, məhz İrlandiyada olan eyni münasibətləri görürük. Icarə haqqı o qədər artmışdır ki, orta məhsuldarlıq

şəraitində kəndli özünü və öz ailəsini çətinliklə dolandıra bilir, məhsul pis olduqda isə, demək olar, acından ölür, icarə haqqını verə bilmir və bu səbəbdən də torpaq sahibinin mərhəmətindən tamamilə asılı vəziyyətə düşür. Belə adamlar üçün burjuaziya ancaq o zaman bir iş görür ki, buna onu məcbur edirlər. Onlar fəhlələrdən başqa daha kimdən nicat gözləyə bilərlər?

Özlərinə məxsus xırda torpaq sahələrində təsərrüfatçılıq edən kəndlilər qalır. Onlar çox hallarda elə ağır hipotek yükü altında olurlar ki, icarədarlar torpaq sahiblərindən nə dərəcədə asılı olursa, onlar da sələmçilərdən eyni dərəcədə asılı olurlar. Nəticədə onların çox cüzi, həm də məhsuldarlığın artıb-azalması nəticəsində son dərəcə qeyri-sabit qazancı qalır. Onlar burjuaziyaya hamıdan az ümid bağlaya bilərlər, çünki məhz burjualar, sələmçi kapitalistlər onların qanını sorurlar. Lakin onlar əksər hallarda öz mülkiyyətinə bərk bağlıdırlar, halbuki bu mülkiyyət həqiqətdə onların deyil, sələmçininidir. Hər halda onları inandırmaq lazımdır ki, yalnız xalqdan asılı olan hökumət bütün hipotek borclarını vahid dövlət borcuna çevirdikdə və bu yolla da faizi azaltdıqda onlar sələmçidən azad ola bilərlər. Bunu isə ancaq fəhlə sinfi həyata keçirə bilər.

Orta və iri torpaq mülkiyyətinin hökmran olduğu hər yerdə kəndin sayca ən böyük sinfini *kənd təsərrüfatı fəhlələri* təşkil edir. Bütün Şimali və Şərqi Almaniyada vəziyyət belədir; şəhər sənaye fəhlələri *sayca ən böyük və təbii müttəfiqlərini də burada* tapırlar. Kapitalist sənaye fəhləsinə qarşı durduğu kimi, torpaq sahibi və ya iri icarədar da kənd təsərrüfatı fəhləsinə qarşı durur. Bunlardan birinə kömək edən tədbirlər o birinə də kömək etməlidir. Sənaye fəhlələri özlərini ancaq o halda azad edə bilərlər ki, burjuaziyanın kapitalını, yəni istehsal üçün lazım olan xammalları, maşınları, alətləri və yaşayış vasitələrini ictimai mülkiyyətə, yəni kollektiv surətdə istifadə etdikləri öz mülkiyyətlərinə çevirsinlər. Eyni ilə də kənd təsərrüfatı fəhlələri öz müdhiş dilənçi vəziyyətlərindən ancaq o zaman azad ola bilərlər ki, hər şeydən əvvəl, onların başlıca əmək obyektı olan torpaq iri kəndlilərin və–daha irilərinin–feodalların xüsusi mülkiyyəti halından çıxarılıb kənd təsərrüfatı fəhlələrinin şirkətləri tərəfindən kollektiv surətdə becərilən ictimai mülkiyyətə çevrilsin. Burada biz Bazel beynəlxalq fəhlə konqresinin məşhur qərarına müraciət edirik: cəmiyyətin xeyri üçün torpaq mülkiyyətini kollektiv, milli mülkiyyətə çevirmək lazımdır⁹⁸. Bu qərar başlıca olaraq o ölkələri nəzərdə tuturdu ki, orada iri torpaq mülkiyyəti və onunla əlaqədar olaraq böyük torpaq sahələrində iri təsərrüfat vardır, həm də bu böyük malikanələrdə bir ağa və çoxlu maddəli fəhlə vardır. Ümumiyyətlə belə bir vəziyyət isə, Almaniyada hələ də üstündür, buna görə də Bazel konqresinin qərarı İngiltərə ilə yanaşı olaraq *məhz Almaniya üçün son dərəcə vaxtında* qəbul edilmiş bir qərar idi. Kənd təsərrüfatı proletariati, kənd fəhlələri–hökmdarların ordularına ən çox əsgər verən bir sinifdir. Onlar ümumi seçki hüququ sayəsində indi parlamentə çoxlu feodal və

yunker göndərən bir sinifdir; lakin eyni zamanda onlar şəhər sənaye fəhlələrinə ən çox yaxın olan, bunlarla eyni həyat şəraiti içərisində yaşayan və hətta bunlardan daha artıq dilənçi vəziyyətində olan bir sinifdir. Bu sinif dağınıq və səpələnmiş halda olduğuna görə gücsüzdür; lakin hökumət və zadəganlar onun gizlindəki qüvvəsinə kifayət qədər yaxşı bələddirlər və məktəbləri qəsdən tənəzzülə uğratmağa çalışırlar ki, həmin sinif avam qalsın. Bu sinfi oyatmaq və hərəkətə cəlb etmək—alman fəhlə hərəkətinin ən yaxın və ən zəruri vəzifəsidir. O gün ki kənd fəhlələri kütləsi öz xüsusi mənafeyini anlamağı öyrəndi, o gündən Almaniyada heç bir irticaçı hökumət—istər feodal hökuməti olsun, istər bürokratik, istərsə də burjua hökuməti—daha mümkün olmayacaqdır.

[. Engels tərəfindən 1870-ci il fevralın 11-nə yaxın yazılmışdır.

Engelsin 1870-ci il oktyabrda *Leypsiqdə* çapdan çıxmış «Almaniyada kəndli müharibəsi» əsərinin ikinci nəşrində dərc olunmuşdur.

1875-ci il ÜÇÜNCÜ NƏŞRİ ÜÇÜN 1870-ci il MUQƏDDİMƏSİNƏ ƏLAVƏ⁹⁰

Yuxarıdakı sətirlər dörd ildən artıq bundan əvvəl yazılmışdır. Onlar öz əhəmiyyətini indi də saxlayır. Sadovadan⁹⁷ və Almanıyanın bölünməsindən sonra doğru olanlar Sedandan⁹⁹ və Prussiya millətinin müqəddəs alman imperiyası¹⁰⁰ təsis ediləndən sonra da təsdiq olunur. Böyük siyasət deyilən siyasətin «dünyanı sarsıdan» hiyləgərlikləri tarixi hərəkətin istiqamətini bu qədər az dəyişdirə bilər.

Amma həmin hiyləgərliklər bu hərəkətin gedişini sürətləndirə bilər. «Dünyanı sarsıdan həmin hadisələrin» müqəssirləri bu cəhətdən qeyri-iradi olaraq elə müvəffəqiyyətlər qazandılar ki, yəqin bu müvəffəqiyyətləri onlar özləri də əsla arzu etmirdilər, lakin bunlarla istər-istəməz hesablaşmalı olurlar.

Artıq 1866-cı il müharibəsi köhnə Prussiyanı təməlinə qədər sarsıtdı. 1848-ci ildən sonra qərb əyalətlərinin sakitlik bilməyən sənaye—həm burjua, həm də proletar—ünsürünü köhnə intizama yenidən tabe etmək üçün az əmək sərf etmək lazım gəlmədi; bunu etmək hər halda mümkün oldu və Şərq əyalətləri yunkerlərinin mənafeyi ordunun mənafeyi ilə yanaşı, yenidən dövlətdə hakim mənafe oldu. 1866-cı ildə, demək olar, bütün Şimal-Qərbi Almaniya Prussiyanın oldu. Allahın mərhəməti ilə digər üç (Hannover, Hessen-Kassel, Nassau. *Red.*) tacı udmuş olan Prussiya tacına allahın mərhəməti ilə dəyən və yeri doldurula bilməyəcək mə'nəvi zərər hələ bir yana qalsın, indi monarxiyanın ağırlıq mərkəzi nəzərə cərpacaq dərəcədə qərbə keçmişdir. Reyn vilayətinin və Vestfaliyanın beş milyonluq əhalisi, əvvəlcə açıq ilhaq yolu ilə 4 milyon alman ilə, sonra da Şimali Almaniya ittifaqı¹⁰¹ vasitəsi ilə dolaylı ilhaq yolu ilə birləşdirilmiş 6 milyon alman ilə qüvvətləndirilmişdi. 1870-ci ildə isə, buna 8 milyoi cənub-qərbi alman¹⁰² daha əlavə olundu, beləliklə «yeni imperiyada» 14,5 milyon köhnə prussiyalıya qarşı (Ost-Elba altının əyalətində;

burada o cümlədən 2 milyon polyak da var idi), köhnə Prussiya yunker feodalizmini çoxdan ötüb keçmiş olan 25 milyona qədər alman dururdu. Beləliklə, məhz Prussiya ordusunun qələbələri Prussiya dövlət binasının bütün təməlində qəti irəliləyişə səbəb oldu; yunkerlərin hökmranlığı hətta hökumət üçün də getdikcə daha artıq dözülməz olurdu. Lakin eyni zamanda sənayenin çox sürətli inkişafı yunkerlərlə burjuaziya arasında mübarizəni arxa sıraya keçirərək burjuaziya ilə fəhlələr arasında mübarizəni ön sıraya çəkdi və beləliklə, köhnə dövlətin ictimai əsaslarında daxildən də qəti çevriliş baş verdi. 1840-cı ildən etibarən yavaş-yavaş dağılmaqda olan monarxiyanın əsas ilk şərti zadəganlarla burjuaziya arasında mübarizə idi və bu mübarizədə monarxiya müvazinət saxlayırdı. Lakin məsələ daha zadəganları burjuaziyanın təzyiqindən müdafiə etmək üzərində deyil, bütün varlı sinifləri fəhlə sinfinin təzyiqindən qorumaq üzərində olduqda, köhnə mütləq monarxiya bütünlüklə, xüsusi olaraq bu məqsəd üçün hazırlanmış dövlət formasına: *bonapartia monarxiyasına* çevrilməli idi. Prussiyanın bonapartizmə bu keçidini mən artıq başqa bir yerdə təhlil etmişəm («Mənzil məsələsinə dair», 2-ci buraxılış, səh. 26 və sonrakılar). Lakin orada bir faktı, burada çox böyük əhəmiyyəti olan bir faktı ayrıca qeyd etməyə ehtiyac yox idi, yəni o faktı ki, Prussiya hazırkı inkişafdan olduqca geri qaldığına görə bu keçid 1848-ci ildən sonra Prussiyanın *irəliyə atdığı ən böyük addım idi*. Prussiya hələ yenə yarımfeodal dövlət olaraq qalırdı, bonapartizm isə—hər halda, feodalizmin aradan qaldırılmasını tələb edən müasir dövlət formasıdır. Buna görə də Prussiya, özündəki çoxlu feodalizm qalıqlarına son qoymaq və yunkerliyi bütövlükdə qurban vermək qərarına gəlməlidir. Bütün bunlar, əlbəttə, ən yumşaq bir formada və sevimli «həmişə, tələsmədən irəliyə» melodiyasının səsləri altında baş verir. Məsələn, dairələr haqqındakı bədnam əsasnamə bu vəziyyətdədir. Həmin əsasnamə ayrıca bir yunkerin öz malikanəsi ərazisindəki feodal imtiyazlarını ləğv edir, lakin ancaq onun üçün ləğv edir ki, bunları bütün dairənin ərazisində iri torpaq sahibləri məcmusunun imtiyazları şəklində bərpa etsin. İşin mahiyyəti olduğu kimi qalır, ancaq feodal dialektindən burju dialektinə keçirilir. Köhnə Prussiya yunkerini icbari qaydada ingilis skvayrına bənzər bir şeyə çevirirlər, lakin onun buna bir elə müqavimət göstərməsinə heç də ehtiyac yox idi, çünki bunların hər ikisi eyni dərəcədə kütbeyindir.

Beləliklə, tale Prussiyanın öhdəsinə spesifik bir vəzifə—1808–1813-cü illərdə başlanmış və 1848-ci ildə irəliyə doğru addım atmış olan öz burju inqilabını bu əsrin axırlarına xoş bonapartizm şəklində başa çatdırmaq vəzifəsi qoymuşdu. Əgər bütün işlər yaxşı gedərsə və dünya sakitcə gözləyərsə, biz özümüz də kifayət qədər uzun ömür sürəriksə, onda, ola bilsin, 1900-cü il üçün elə bir məqama gəlib çataq ki, Prussiya hökuməti bütün feodal təsisatını həqiqətən məhv edəcək və Prussiya, nəhayət, Fransanın 1792-ci ildəki vəziyyətinə çata biləcəkdir.

Feodalizmin, müsbət formada ifadə olunmuş məhvi burjua quruluşu yaradılması deməkdir. Zadəganların imtiyazları aradan qalxdıqca qanunvericilik burjua xarakteri alır. Burada isə biz alman burjuaziyasının hökumətə münasibətinin əsasına gəlib çatırıq. Biz gördük ki, hökumət bu ləng və xırdaçı islahatları tətbiq etməyə *məcburdur*. Lakin hökumət bu xırda güzəştlərdən hər birini burjuaziya qarşısında, burjuaziyaya verilən bir *qurban* kimi, taxt-tacdan böyük çətinliklə qoparılmış elə bir yardım kimi qələmə verir ki, bu yardımın müqabilində burjualar özləri də hökumətə həmçinin bə'zi güzəştlər etməlidirlər. İşin mahiyyəti burjualar üçün çox aydın olduğuna baxmayaraq, onlar bu aldadıcılıqla razılaşırlar. Buradan da, Berlində reyxstaqda və Prussiya palatasında açılan bütün müzakirələrin gizli əsasını təşkil edən dinməzcə saziş irəli gəlir: bir tərəfdən hökumət tısbağa yerışı ilə qanunları burjuaziyanın xeyrinə islah edir, sənayenin inkişafına qarşı feodal maneələrini və xırda dövlətlərə bölünməyin yaratdığı maneələri aradan qaldırır, vahid sikkə, ölçü və çəki müəyyən edir, peşə azadlığı və i.ə. tətbiq edir, yerdəyişmə azadlığı müəyyən edir və bununla da Almaniyanın iş qüvvəsini hədsiz dərəcədə kapitalın sərəncamına verir, ticarəti və ehtikarı himayə altına alır; digər tərəfdən, burjuaziya bütün həqiqi siyasi hakimiyyəti hökumətin ixtiyarına buraxır, vergiləri, borcları və əsgər toplanmasını təsdiq edir və islahatlar haqqında bütün yeni qanunların elə ifadə olunmasına kömək edir ki, xoşa gəlməyən şəxslər üzərində köhnə polis hakimiyyəti tam qüvvəsində qalsın. Burjuaziya öz tədrici ictimai azadlığını öz siyasi hakimiyyətindən dərhal əl çəkmək bahasına almış ölür. Aydındır ki, belə sazişi burjuaziya üçün əlverişli edən başlıca təhrikəddici səbəb, hökumətdən qorxmaq deyil, proletariatdan qorxmaqdır.

Siyasət sahəsində bizim burjuaziyanın çıxışları nə qədər miskin olsa da, inkar etmək olmaz ki, sənaye və ticarət haqqında o öz vəzifələrini, nəhayət, yerinə yetirməyə başlamışdır. Sənayenin və ticarətin, ikinci nəşrə müqəddimədə qeyd edilən yüksəlişi o zamandan e'tibarən daha böyük əzmlə davam etdirilmişdi. Reyn-Vestfaliya sənaye rayonunda 1869-cu ildən e'tibarən bu istiqamətdə baş verən işlər Almaniya üçün əsla eşidilməmiş hadisədir və bu əsrin əvvəlində İngiltərənin fabrik dairələrində baş verən tərəqqini xatırladır. Saksoniyada və Yuxarı Sileziyada, Berlində, Hannoverdə və dəniz sahili şəhərlərində də eyni hal gözlənilir. Biz, nəhayət, dünya ticarəti, həqiqi iri sənaye, həqiqi müasir burjuaziya əldə etmişik; lakin bununla bərabər bizdə həqiqi böhran da baş vermiş, habelə həqiqi, güclü proletariat da əmələ gəlmişdir.

Şpixern, Mars-la Tur¹⁰³ və Sedan yaxınlığındakı döyüşlərdə atılan topların gurultusunun və bununla əlaqədar olan nə varsa hamısının 1869–1874-cü illər Almaniya tarixində, gələcək tarixçi üçün əhəmiyyəti, alman proletariatının gurultusu, sakit, lakin durmadan artan inkişafının əhəmiyyətindən az olacaqdır.

Artıq 1870-ci ildə alman fəhlələri ciddi sınaqdan: bonapartist müharibə fitnəsi və onun təbii nəticəsi olaraq Almaniyada ümumi milli ruh yüksəkliyi sınağından keçməli oldular. Alman sosialist fəhlələri bir dəqiqəlikə də olsa aldanmadılar. Onlar zərrə qədər millətçilik şovinizmi göstərmədilər. Onlar qələbədən son dərəcə məst olmaq şəraitində soyuqqanlı olaraq qaldılar və «Fransa respublikası ilə ədalətli sülh bağlanmasını və heç bir ilhaq olmamasını» tələb etdilər, hətta mühasirə vəziyyəti də onları susmağa məcbur edə bilmədi. Nə hərbi şöhrət aludəliyi, nə də «Almaniya imperiyasının əzəməti» haqqındakı boş danışıklar onlarda rəğbət oyatmadı; onların yeganə məqsədi bütün Avropa proletariatını azad etməkdən ibarət olaraq qaldı. Tamamilə haqlı olaraq demək olar: hələ heç bir ölkədə fəhlələr bu qədər çətin bir imtahanı belə parlaq bir. surətdə verməmişlər.

Müharibə zamanının mühasirə vəziyyəti ardınca dövlətə xəyanət, əlahəzrətin təhqir olunması və vəzifəli şəxslərin təhqir olunması üstündəki mühakimələr, dinclik dövrünə məxsus getdikcə artan polis öcəşmələri başladı. Adətən «Volksstaat»⁵¹ redaksiyasının azı üç-dörd üzvü birdən həbsxanada yatırdı; başqa qəzetlər də bu vəziyyətdə idilər. Hər bir az-çox məşhur partiya natiqi ən azı ildə bir dəfə məhkəmə qarşısına çıxmalı idi; orda, demək olar, həmişə onun haqqında ittiham hökmü çıxarılırdı. Sürgünlər, müsadirələr, yığıncaqların buraxılması dolu kimi yağdı. Lakin hamısı əbəs idi. Həbsə alınan və ya sürgün olunan hər bir şəxsin yerini dərhal başqası tuturdu; burxılan hər yığıncağın yerinə iki yeni yığıncaq çağırılırdı; mətanət göstərmək və qanunlara dürüst riayət etmək yolu ilə gah bir yerdə, gah da başqa yerdə polis azgınlığı gücdən salınırdı. Bütün təqiblər əks nəticələr verirdi: onlar fəhlə partiyasını nəinki yıxa bilmirdi və ya hətta onun belini əyə bilmirdi, əksinə, ona yalnız yeni tərəfdarlar cəlb edirdi və onun təşkilatını möhkəmləndirirdi. Fəhlələr istər hökumət orqanları ilə, istərsə ayrı-ayrı burjualarla mübarizədə öz əqli və əxlaqi üstünlüklərini hər yerdə göstərirdilər və xüsusən, «iş verənlər» adlananlarla öz toqquşmalarında sübut edirdilər ki, indi onlar, fəhlələr elmlı adamlardır, kapitalistlər isə nadanlardır. Həm də onlar mübarizəni çox vaxt gülə-gülə aparırlar ki, bu da onların öz işlərinə əmin olduqlarına və öz üstünlüklərini başa düşdüklerine ən yaxşı sübutdur. Tarixin hazırladığı zəmin üzərində bu surətlə aparılan mübarizə böyük nəticələr verməlidir. Yanvar seçkilərinin müvəffəqiyyəti müasir fəhlə hərəkəti¹⁰⁴ tarixində müstəsna bir hadisədir və onun bütün Avropanı bu qədər heyranə salması tamamilə təbiidir.

Avropanın qalan fəhlələri qarşısında alman fəhlələrinin iki mühüm üstünlüyü vardır. Birincisi budur ki, onlar Avropanın nəzəriyyə ilə ən çox məşğul olan xalqına mənsubdurlar və Almaniyanın «elmlı» adlanan siniflərinin, demək olar, tamamilə itirmiş olduqları nəzəri düşüncəni özlərində saxlamışlar. İndiyədək mövcud olanlar içərisində yeganə elmi sosializm olan

alman elmi sosializmi, özündən əvvəlki alman fəlsəfəsi, xüsusən Hegel fəlsəfəsi olmadan heç vaxt yaradıla bilməzdi. Fəhlələrdə nəzəri düşüncə olmasaydı, bu elmi sosializm heç vaxt indi gördüyümüz qədər onların iliyinə və qanına işləyə bilməzdi. Bu üstünlüyün necə hədsiz dərəcədə böyük olduğunu isə, bir tərəfdən, ayrı-ayrı peşələrin gözəl təşkil olunmasına baxmayaraq, ingilis fəhlə hərəkatının bu qədər ləng irəliləməsinin başlıca səbəblərindən biri olmaq e'tibarı ilə hər bir nəzəriyyəyə qarşı olan laqeydlik göstərir,—digər tərəfdən isə, prudenizmin öz ilkin formasında fransızlar və belçikalılar arasında, Bakunin tərəfindən verilmiş karikaturalı formasında isə ispaniyalılar və italiyalılar arasında törətmiş olduğu qarışıqlıq və səndələmələr göstərir.

İkinci üstünlük ondan ibarətdir ki, almanlar fəhlə hərəkatında, demək olar, hamıdan gec iştirak etmişlər. Necə ki, alman nəzəri sosializmi Sen-Simonun, Furiyenin və Ouenin çiyində—öz nəzəriyyələrinin bütün əfsanəliyinə və bütün utopizminə baxmayaraq, bütün dövrlərin ən böyük simalarından olan və doğruluğunu bizim elmi şəkildə indi sübut etməkdə olduğumuz saysız-hesabsız qədər həqiqəti dahiliklə irəlicədən xəbər vermiş olan bu üç mütəfəkkirin çiyində durduğunu yaddan çıxarmayacaqdır,—eləcə də əməli alman fəhlə hərəkatı heç vaxt yaddan çıxarmamalıdır ki, ingilis və fransız hərəkatının çiyinlərində inkişaf etmişdir, onların bəhə qiymətə alınmış təcrübəsindən sadəcə olaraq öz xeyrinə istifadə edə bilmişdir, onların o zaman əksər hallarda yaxa qurtarılması mümkün olmayan səhvlərindən indi yaxa qurtara bilmişdir. İngilis tred-yunionları və fransız fəhlələrinin siyasi mübarizəsi nümunəsi olmasaydı, xüsusən Paris Kommunasının verdiyi çox güclü təkan olmasaydı indi biz harada olardıq?

Alman fəhlələrinə haqq qazandırmaq lazımdır: onlar öz mövqelərinin faydalarından nadir bir bacarıqla istifadə etmişlər. Fəhlə hərəkatının mövcud olduğu vaxtdan bəri ilk dəfə olaraq mübarizə özünün, bir-biri ilə uyğunlaşdırılmış və əlaqələndirilmiş olan hər üç istiqamətində: nəzəri, siyasi və əməli-iqtisadi (kapitalistlərə müqavimət) istiqamətlərdə müntəzəm surətdə aparılır. Alman hərəkatının gücü və məğlubedilməzliyi də bu hücumda, necə deyirlər, cəmlənmiş hücumdadır.

Bir tərəfdən, alman fəhlələrinin bu əlverişli vəziyyəti nəticəsində, o biri tərəfdən də ingilis hərəkatının ada xüsusiyyətləri və fransız hərəkatının zorakılıqla yatırılması üzündən alman fəhlələri indiki halda proletar mübarizəsinə başçılıq edirlər. Hadisələr onlara bu şərəfli mövqedə nə qədər qalmaq imkanı verəcəkdir,—bunu qabaqcadan demək olmaz. Lakin ümid etmək lazımdır ki, onlar bu mövqedə qaldıqca, öhdələrinə qoyulan vəzifələri layiqincə yerinə yetirəcəklər. Bunun üçün mübarizə və təşviqatın bütün sahələrində qüvvələri ikiqat artıq gərginləşdirmək tələb olunur. Xüsusən rəhbərlərin vəzifəsi ondan ibarət olacaqdır ki, bütün nəzəri məsələlərə getdikcə daha artıq

bələd olsunlar, köhnə dünyabaxışına məxsus ənənəvi ibarələrin təsirindən getdikcə daha artıq azad olsunlar və həmişə nəzərdə tutsunlar ki, sosializm bir elm olduğu vaxtdan e'tibarən tələb edir ki, onunla bir elm kimi rəftar etsinlər, yəni onu öyrənsinlər. Bu yolla əldə edilən, getdikcə daha artıq aydınlaşan düşüncəni fəhlə kütlələri içərisinə getdikcə daha böyük səylə yaymaq və partiya təşkilatını, habelə həmkarlar ittifaqları təşkilatını getdikcə daha möhkəm birləşdirmək lazımdır. Sosialistlərin yanvarda topladıqları səsər artıq indi çox əhəmiyyətli bir ordu təşkil edirsə də, alman fəhlə sinfinin hələ heç də əksəriyyətini təşkil etmir; həmçinin, kənd əhalisi içərisində təbliğatın müvəffəqiyyətləri nə qədər çox ruhlandırıcı olsa da, yenə məhz burada hələ son dərəcə çox iş görmək lazım gəlir. Buna görə də mübarizədə yorulmaq olmaz, yeni-yeni şəhərləri, yeni-yeni seçki dairələrini vuruşma ilə düşmənin əlindən almaq lazımdır. Lakin hər şeydən əvvəl, hər hansı vətənpərvərlik şovinizminin əmələ gəlməsinə yol verməyən və hər hansı millət tərəfindən olursa olsun proletar hərəkətində atılan hər bir yeni addımı sevinclə alqışlayan həqiqi beynəlmiləçilik ruhunu mühafizə etmək lazımdır. Əgər alman fəhlələri beləcə də irəliyə gedərlərsə, onlar–hərəkətin başında yerimək deyil,–yalnız bir millətdən olan fəhlələrin hərəkət başında yeriməsi heç də hərəkət üçün xeyirli deyildir,–mübarizlərin cərgəsində şərəfli yer tutacaqlar; əgər gözlənilməyən ağır sınaqlar və ya böyük hadisələr onlardan daha yüksək mərdlik, daha yüksək qətiyyət və əzm tələb edərsə, onlar buna tam hazır olacaqlar.

Fridrix Engels

London, 1 iyul 1874-cü il.

Bu kitabda çap edilmişdir: Friedrich Engels. «Der Deutsche Bauernkrieg». Leipzig, 1875.

K.MARKS

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN BAŞ ŞURASI CENEVRƏDƏKİ RUS BÖLMƏSİ KOMİTƏSİNİN¹⁰⁵ ÜZVLƏRİNƏ

Vətəndaşlar!

Ali Şura (Baş Şura, *Red.*) martın 22-dəki iclasında yekdilliklə bu qərara gəldi ki, sizin proqramınız və nizamnaməniz Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin ümumi nizamnamələrinə müvafiqdir. Ali Şura sizin budağı təcili olaraq Internasionalın tərkibinə qəbul etdi. Sizin mənə təklif etdiyiniz şərəfli vəzifəni, Ali Şurada sizin nümayəndəniz olmaq vəzifəsini məmnuniyyətlə qəbul edirəm.

Siz öz proqramınızda deyirsiniz ki:

«...Polşanı əzən imperator zülmü, hər iki xalqın–həm rus xalqının, həm də polyak xalqının siyasi və ictimai azadlığına eyni dərəcədə mane olan bir əngəldir».

Siz əlavə edə bilərdiniz ki, Polşanın ruslar tərəfindən zorla işğal edilməsi Almaniya da hərbi rejim olmasının, bunun da nəticəsi olaraq bütün kontinentdə

belə bir rejim olmasının fəlakətli bir dayağı və əsl səbəbidir. Buna görə də Polşanın buxovlarını qırmaq üzərində çalışarkən rus sosialistləri öz üzərlərinə yüksək bir vəzifə,—Avropa proletariatının ümumi azadlığı üçün ilk şərt olaraq hərbi rejimi məhv etmək vəzifəsini götürürlər.

Bir neçə ay bundan əvvəl mənə Peterburqdan Flerovskinin «Rusiyada fəhlə sinfinin vəziyyəti» əsərini göndərmişlər. Bu, Avropa üçün əsl bir kəşfdir. Hətta inqilabçı adlananlar tərəfindən kontinentdə yayılmış *rus nikbinliyi* həmin əsərdə amansızlıqla ifşa edilmişdir. Əgər mən bu əsərin bəzi yerlərinin tənqidi xalis nəzəri cəhətdən tamam kifayətləndirmədiyini desəm əsərin qiymətinə xələl gəlməz. Bu—ciddi bir müşahidəçinin, qorxmaz zəhmətkeşin, qərəzsiz tənqidçinin, güclü bir sənətkarın və hər şeydən əvvəl hər cür zülmə qarşı hiddətlənən, hər cür milli himnlərə dözməyin və məhsuldar sinfin bütün əzablarına və bütün arzularına ehtirasla şərik olan bir adamın əsəridir.

Həm Flerovskinin, həm də sizin müəlliminiz Çernişevskinin əsərləri kimi əsərlər Rusiyaya həqiqi şərəf qazandırır və sübut edir ki, sizin ölkəniz də əsrimizin ümumi hərəkətində iştirak etməyə başlayır.

Salam və qardaşlıq.

Karl Marks

London, 24 mart 1870-ci il.

«*Narodnoye delo*» qəzetində çap edilmişdir, Cenevrə, № 1, 15 aprel 1870-ci il.

K.MARKS

MƏXFİ MƏLUMATDAN¹⁰⁶

4. Baş Şuranın İngiltərə üçün federal şuradan ayrılması haqqında məsələ.

«Egalie»¹⁰⁷ yaradılmamışdan xeyli əvvəl bu təklif vaxtaşırı olaraq Baş Şuranın özündə onun İngiltərədən olan bir və ya iki üzvü tərəfindən irəli sürülürdü. Lakin həmin təklif həmişə demək olar yekdilliklə rədd edilirdi.

İnqilabi təşəbbüs çox güman Fransadan başlansa da, ciddi iqtisadi inqilab üçün ancaq İngiltərə bir *vasitə* ola bilər. İngiltərə yeganə ölkədir ki, orada artıq *kəndlilər* yoxdur və torpaq mülkiyyəti azlığın əlində cəmləşmişdir. İngiltərə yeganə ölkədir ki, orada *kapitalist forması*, yəni əməyin geniş miqyasda kapitalist sahibkarlarının hökmranlığı altında birləşməsi demək olar bütün istehsalı əhatə etmişdir. İngiltərə yeganə ölkədir ki, orada *əhəlinin çox böyük əksəriyyəti muzzdlu fəhlələrdən* (wages labourers) ibarətdir. İngiltərə yeganə ölkədir ki, orada sinfi mübarizə və fəhlə sinfinin *tred-yunionlarda* təşkil olunması müəyyən yetkinlik və ümumilik dərəcəsinə çatmışdır. Dünya bazarında ağalığı sayəsində İngiltərə yeganə ölkədir ki, orada iqtisadi münasibətlərdəki hər bir çevriliş dərhal bütün dünyada öz əksini tapmalıdır. Əgər İngiltərə lendlordizmin və kapitalizmin klassik ölkəsidirsə, digər tərəfdən bunların məhv edilməsi üçün başqa yerlərdəkinə nisbətən orada daha çox

maddi şərait yetişmişdir. *Proletar inqilabının bu böyük vasitəsinin* bilavasitə Baş Şuranın *əlində olması sayəsində* indi o uğurlu bir vəziyyətdədir. Bu vasitəni təkcə ingilislərin əlinə vermək xalis ağilsizlik, hətta demək olar ki, cinayət olardı!

İngilislər ictimai inqilab üçün bütün lazımi *maddi şəraitə* malikdirlər. Onların çatışmayan cəhəti *ümumiləşdirmə ruhunun və inqilabi coşğunluğun* olmamasıdır. Yalnız Baş Şura bu nöqsanı düzəltməyə və beləliklə, həmin ölkədə və, deməli, *hər yerdə* əsl inqilabi hərəkəti sürətləndirməyə qadirdir. Bu istiqamətdə artıq qazanmış olduğumuz böyük müvəffəqiyyətləri hakim siniflərin, məsələn, «Pall Mall Gazette», «Saturday Review», «Spectator», Fortinghtly Review¹⁰⁸ kimi daha ağıllı və nüfuzlu orqanları e'tiraf etmişlər; biz hələ lap bu yaxınlarda ingilis fəhlələrinin *liderlərinə* böyük tə'sir göstərən *nümayəndələr palatasının və lordlar palatasının* radikal üzvlərini demirik. Onlar bizi açıq-aşkar bunda ittiham edirlər ki, biz fəhlə sinfində *ingilis ruhunu* zəhərləmiş, demək olar kökündən qoparmış və onu inqilabi sosializmə sövq etmişik.

Belə bir dönüş yaratmağın yeganə üsulu *Beynəlxalq Birliyin Baş Şurası* kimi fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Baş Şura sifəti ilə biz elə tədbirlər (məsələn, *Torpaq və əmək cəmiyyətinin yaradılması*¹⁰⁹) görməyə təhrik edə bilərik ki, onların həyata keçirilməsi nəticə e'tibarı ilə camaata ingilis fəhlə sinfinin kortəbii çıxışları tə'sirini bağışlayar.

Əgər *Baş Şuradan* savayı *federal şura* yaradılsaydı, bunun bilavasitə nə kimi nəticələri olardı? *Internasionalın Baş Şurası* ilə *Tred-yunionların ümumi şurası* arasında aralıq mövqe tutmaqla federal şuranın heç bir nüfuzu olmazdı. Digər tərəfdən, *Internasionalın Baş Şurası bu böyük vasitəni* əldən vermiş olardı. Əgər biz hoqqabazlığı ciddi və adi işdən üstün tutsaydıq, bəlkə də «Egalite»nin buraxdığı kimi bir səhv buraxmış olardıq. Baş Şura «bu qədər vəzifənin eyni zamanda icrasına nə üçün dözürlər?» sualına açıq cavab verməklə səhv buraxmışdı.

İngiltərəni elə-belə, sadəcə başqa ölkələrlə yanaşı qoymaq olmaz. Ona *kapitalın metropoliyası* kimi baxmaq lazımdır.

5. *İrlandiya amnistiyasına dair Baş Şuranın qətnaməsi haqqında məsələ.*

Əgər İngiltərə lendlordizmin və Avropa kapitalizminin qalasıdırsa, *İrlandiya* elə bir yeganə məntəqədir ki, orada rəsmi İngiltərəyə ciddi zərbə endirmək olar.

Əvvələn, *İrlandiya* ingilis lendlordizminin qalasıdır. Əgər o, *İrlandiyada* sarsılırsa, İngiltərədə də sarsılmalı olacaqdır. *İrlandiyada* bu, yüzqat asan baş verər, çünki *orada iqtisadi mübarizə yalnız torpaq mülkiyyətində cəmləşmişdir*, çünki *orada* bu mübarizə eyni zamanda *milli mübarizədir*, çünki *İrlandiyada* xalq İngiltərədə olduğuna nisbətən daha inqilabi və daha coşğundur. *İrlandiyada* lendlordizm öz mövqelərini yalnız *ingilis ordusunun* köməyi ilə

saxlayır. Bu iki ölkənin məcburi uniyasına¹¹⁰ son qoyulan kimi, İrlandiyada köhnəlmiş formalarda olsa da ictimai inqilab baş verəcəkdir. İngilis lendlordizmi təkcə öz sərvətlərinin böyük mənbəyini deyil, həm də *İngiltərənin İrlandiya üzərində hökmranlığının nümayəndəsi olmaq e'tibarı ilə öz mə'nəvi qüvvəsinin çox mühüm mənbəyini* itirəcəkdir. Digər tərəfdən, ingilis proletariati İrlandiyada öz lendlordlarının qüdrətini toxunulmaz saxlamaqla İngiltərənin özündə onları daha da möhkəmləndirir.

İkincisi, ingilis burjuaziyası İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyətini pisləşdirmək üçün İrlandiya yoxsullarını *məcburi mühacirət* yolu ilə gətirdərək yalnız istismar etməklə qalmadı, bundan əlavə, proletariati iki düşmən cəbhəyə ayırdı. Kelt fəhləsinin inqilabi coşğunluğu ilə anqlosakson fəhləsinin müsbət, lakin astagəl xasiyyəti ahəngdar şəkildə birləşmir. Əksinə, İngiltərənin *bütün iri sənaye mərkəzlərində* ingilis proletarı ilə irlandiyalı proletar arasında dərin antaqonizm mövcuddur. Orta ingilis fəhləsinin irlandiyalı fəhləni görəndə gözü yoxdur, o, irlandiyalı fəhləni əmək haqqını və «*standard of life*»ni (həyat səviyyəsi. *Red.*) aşağı salan rəqib sayır... İngilis fəhləsi irlandiyalı fəhləyə milli və dini nifrət bəsləyir. Şimali Amerika cənub ştatlarının «*poor whites*»ləri (ağ irqə mənsub yoxsullar. *Red.*) qara qullara necə baxırdılarsa, ingilis fəhləsi də irlandiyalı fəhləyə təxminən elə baxır. İngiltərənin özündə proletarlar arasında bu antaqonizm burjuaziya tərəfindən sün'î surətdə qızıqdırılır və müdafiə edilir. Burjuaziya bilir ki, *öz qüdrətinin qorunub saxlanması əsl sirri* proletarların parçalanmasındadır.

Bu antaqonizm Atlantik okeanının o tayında da təkrar edilir. Buğalar və qoyunlar tərəfindən doğma torpaqdan sıxışdırılıb çıxarılan irlandiyalılar Birləşmiş Ştatlarda yenidən görüşürlər, orada onlar əhalinin böyük bir hissəsini, getdikcə artan hissəsini təşkil edirlər, onların yeganə fikri, onların yeganə ehtirası İngiltərəyə nifrətdən ibarətdir. İngiltərə və Amerika hökumətləri, yə'ni onların təmsil etdikləri siniflər Atlantik okeanının hər iki tərəfində fəhlələr arasında hər cür ciddi və səmimi ittifaqı ləngidən və deməli, onların ümumi azadlığını ləngidən *millətlərarası mübarizəni* əbədləşdirmək məqsədi ilə bu ehtirasları təşviq edirlər.

İrlandiya İngiltərə hökumətinin əlində *böyük daimi ordu* saxlamaq üçün yeganə bəhanədir, həmin ordu İrlandiyada hərbi məktəb keçdikdən sonra onu, lazım gəldikdə, ingilis fəhlələrinə qarşı göndərirlər; bir neçə dəfə belə olmuşdur. Nəhayət, Qədim Romada geniş miqyasda təsadüf olunan hadisələr hazırda İngiltərədə təkrar edilir. Başqa xalqı əsarət altına alan xalq öz-özünü zəncirləyir.

Beləliklə, İrlandiya məsələsində Beynəlxalq Birliyin mövqeyi tamamilə aydındır. Onun başlıca vəzifəsi İngiltərədə ictimai inqilabı sür'ətləndirməkdir. Bu məqsədlə həlledici zərbəni İrlandiyada endirmək lazımdır.

İrlandiya amnistiyası haqqında Baş Şuranın qətnaməsi (Bax: *K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 400–401. *Red.*) digər qətnamələrə yalnız girişdir; həmin qətnamələrdə isə deyiləcəkdir ki, beynəlxalq ədalətlə yanaşı, *İngiltərə fəhlə sinfinin azad edilməsi üçün müqəddəm şərt* mövcud *məcburi uniyanı*–yə`ni İrlandiyanı əsarətdə saxlayan uniyanı mümkünsə, bərabər və *azad ittifaqa* çevirməkdən və ya lazım gələrsə, *tamam ayrılmaqdan* ibarətdir.

K Marks tərəfindən 1870ii il təxminən martın 28-də yazılmışdır.
İlk dəfə «Die Neue Zeit» jurnalında dərc edilmişdir,
Vd. 2, №15. 1902

K.MARKS

FRANSADA VƏTƏNDAŞ. MÜHARİBƏSİ¹¹¹

F.ENGELSİN 1891-ci İLDƏKİ GİRİŞ MƏQALƏSİ¹¹²

«Fransada vətəndaş müharibəsi» haqqında Internasionalın Baş Şurasının müraciətini yenidən nəşr etmək və ona giriş yazmaq təklifi mənim üçün gözlənilməz oldu. Buna görə də mən burada ən vacib mətləblərdən ancaq qısaca bəhs edə bilərəm.

Yuxarıda adı çəkilən həcmcə iri əsərə, mən Baş Şuranın Fransa-Prussiya müharibəsi münasibətilə nəşr olunmuş nisbətən qısa hər iki müraciətini müqəddimə şəklində verirəm. Əvvələn ona görə ki, «Vətəndaş müharibəsində» ikinci müraciətə istinad edilir, birinci müraciət olmadan isə, ikincisinin təklidə heç də hər yeri aydın deyildir. Bir də ona görə ki, yenə də Marks tərəfindən yazılmış həmin müraciətlərin hər ikisi, gözümüzün qarşısında hələ yenicə baş verməkdə olan və ya yenicə baş vermiş böyük tarixi hadisələrin xarakterini, əhəmiyyətini və zəruri nəticələrini düzgün dərk etməkdə müəllifin ilk dəfə «Lui Bonapartın on səkkiz brümeri» əsərində özünü göstərmiş olan böyük iste`dadının «Vətəndaş müharibəsi» qədər gözəl nümunələridir. Nəhayət, ona görə ki, həmin hadisələrin, Marks tərəfindən irəlicədən xəbər verilmiş olan nəticələrinin əzabını Almaniyada biz hələ indiyədək çəkməli oluruq.

Birinci müraciətin irəlicədən xəbər verdiyi belə bir hal məgər doğru çıxmamışdırmı ki, əgər Lui Bonaparta qarşı Almaniyanın müdafiə müharibəsi fransız xalqına qarşı işğalçılıq müharibəsi şəklini alarsa, azadlıq müharibəsi deyilən müharibədən¹¹³ sonra Almaniyaya üz verən bütün bədbəxtliklər ona yenidən və daha artıq bir dərəcədə üz verəcəkdir? Bismarkın tam iyirmi il hökmranlığını, demaqoqların¹¹⁴ tə`qib edilməsi əvəzinə–müstəsna qanun<sup>115</sup> verildiyini, eyni polis özbaşınalığı ilə, qanuna hərfiyyəən eyni dərəcədə ən biabırçı mə`na verilməklə sosialistlərin gözümçixdıya salındığını da görmədikmi?

Məgər hərfiyyəən doğru çıxmadımı ki, Elzas-Lotaringiyanın ilhaq edilməsi «Fransanı Rusiyanın ağuşuna atacaq» və bu ilhaqdan sonra Almaniya ya

açıqdan-açığa Rusiyanın nökrəi olmaq məcburiyyətində qalacaq, ya da qısa tənəffüsdən sonra yeni müharibəyə, yəni «ıraq müharibəsinə, birləşmiş slavyan və roman irqlərinə qarşı müharibəyə» hazırlaşmağa başlamalı olacaqdır? Məgər Fransa vilayətlərinin ilhaq edilməsi Fransanı Rusiyanın ağışuna atmadı? Məgər Bismark çara qulluq göstərərək və «birinci böyük Avropa dövləti» olana qədər kiçik Prussiyanın adət üzrə etdiyindən daha artıq bir mütiliklə «müqəddəs Rusiyanın» ayaqlarına yıxılıb tam iyirmi il ərzində çarın mərhəmətini qazanmağa hədə yerə çalışmırdımı? Məgər müharibənin Damokl qılıncı daim başımızın üstünü kəsdirməmişdir? Elə bir müharibənin Daymokl qılıncı ki, dövlətlərin bir parça kağızdan ibarət olan bütün ittifaqlarını lap birinci gün puç edəcəkdir; bu müharibə haqqında məlum olan ancaq budur ki, onun nə cür qurtaracağı qətiyyən məlum deyildir; bütün Avropanı on beş və ya iyirmi milyon silahlı əsgərin pəncəsinə verəcək bu irq müharibəsi hələ ancaq ona görə başlanmamışdır ki, onun son nəticələrini irəlicədən görməyin qətiyyən mümkün olmaması böyük hərbi dövlətlərdən hətta ən güclüsünü də qorxuya salır.

Bu bizi xüsusilə məcbur edir ki, 1870-ci ilin beynəlmiləl fəhlə siyasətinin uzaqgörənliyini parlaq surətdə təsdiq edən və qismən unudulmuş olan bu sənədləri yenidən alman fəhlələrinin nəzərinə çatdıraraq.

Bu iki müraciət haqqında dediklərim «Fransada vətəndaş müharibəsi» haqqındakı müraciətə də aiddir. Mayın 28-də Kommunanın son döyüşçüləri Belvil yamaclarında sayca üstün düşmən qüvvələri ilə mübarizədə həlak oldular, artıq iki gün sonra, mayın 30-da isə Marks öz əsərini Baş Şuraya oxudu; bu əsərdə Paris Kommunasının tarixi əhəmiyyəti qısa, lakin qüvvətli cizgilərlə təsvir edilmişdi, həm də bu məsələyə aid bütün sonrakı geniş ədəbiyyatın heç vaxt nail ola bilmədiyi bir sərrastlıqla və başlıcası–düzgünlüklə təsvir edilmişdi.

Fransanın 1789-cu ildən sonrakı iqtisadi və siyasi inkişafı nəticəsində Parisdə son əlli ildə belə bir vəziyyət əmələ gəlmişdi ki: orada baş verən hər bir inqilab proletar inqilabı xarakteri almaya bilməzdi; beləliklə, öz qanı bahasına qələbə əldə edən proletariat qələbədən sonra öz tələblərini irəli sürürdü. Bu tələblər, hər dəfə Paris fəhlələrinin inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq, az-çox dumanlı və hətta dolaşiq olurdu; lakin nəticə ehtibarilə bunlar hamısı kapitalistlərlə fəhlələr arasındakı sinfi əksliyi yox etmək tələbindən ibarət idi. Doğrudur, bunun nə yolla olacağını bilmirdilər. Lakin tələb nə qədər qeyri-müəyyən olsa da, artıq onun özündə mövcud ictimai quruluş üçün təhlükə var idi; bu tələbi irəli sürən fəhlələr hələ silahlı olurdular; buna görə, dövlət başında duran burjualar üçün birinci vəzifə fəhlələri tərksilah etməkdən ibarət idi. Buradan da–fəhlələr tərəfindən qazanılan hər inqilabdan sonra–yeni mübarizə baş verir ki, bu da fəhlələrin məğlubiyyəti ilə qurtarır.

İlk dəfə bu, 1848-ci ildə baş verdi. Parlament müxalifətinə mənsub olan liberal burjualar öz partiyalarının hökmranlığını təmin edəcək seçki islahatı keçirmək məqsədi ilə ziyafətlər düzəldirdilər. Hökumətlə mübarizə onları, xalqa müraciət etməyə getdikcə daha artıq məcbur edirdi və onlar tədriclə birinci yeri burjuaziya və xırda burjuaziyanın radikal və respublikaçı təbəqələrinə güzəşt etməli olurdular. Lakin bu sonuncuların arxasında, 1830-cu ildən etibarən¹¹⁶, burjuaların və hətta respublikaçıların da ehtimal etdiyindən daha çox siyasi müstəqillik əldə etmiş olan inqilabçı fəhlələr dururdular. Hökumətlə müxalifət arasındakı münasibətlərdə böhran baş verdiyi zaman fəhlələr küçə mübarizəsinə başladılar; Lui-Filipp yox oldu, onunla birlikdə seçki islahatı da yox oldu; həmin islahatın əvəzində respublika, həm də qalib gəlmiş fəhlələrin hətta «ictimai» respublika elan etdikləri bir respublika əmələ gəldi. Bu ictimai respublikanı necə başa düşmək lazım gəldiyi heç kəsə, hətta fəhlələrin özlərinə də aydın deyildi. Lakin fəhlələr indi silahlı idilər və dövlətdə qüvvə olmuşdular. Buna görə də, idarə başında duran burjua respublikaçıları ayaqlarının altını bir qədər daha möhkəm hiss edən kimi, onların birinci işi fəhlələri tərksilah etməkdən ibarət oldu. Bu da məhz 1848-ci il iyun üsyanı¹⁸ zamanı edildi; fəhlələri, onlara verilmiş sözü açıqca pozmaqla, açıq təhqirlərə əl atmaqla, işsizləri uzaq yerlərə sürgün etmək təşəbbüsü ilə bu üsyana məcbur etdilər. Hökumət özü üçün irəlicədən çox böyük qüvvə üstünlüyü təmin etmişdi. Beş günlük qəhrəmancasına mübarizədən sonra fəhlələr məğlub edildilər. Burada, silahsız əsirlərə Roma respublikasının süqutuna səbəb olan vətəndaş müharibələrindən biri misli görünməmiş qanlı divan tutulmağa başlandı. Burjuaziya ilk dəfə olaraq göstərdi ki, proletariat öz xüsusi mənafeyi və tələbləri olan ayrıca bir sinif kimi burjuaziyanın əleyhinə çıxış etməyə cəsarət etdikdə, burjuaziya, ondan nə kimi qızgın bir amansızlıqla intiqam alır. Lakin yenə də 1848-ci il burjuaziyanın 1871-ci ildəki azğınlıqlarına nisbətən hələ uşaq oyunu idi.

Cəzası ardınca gəlirdi. Əgər proletariat Fransanı hələ idarə edə bilmirdisə, burjuaziya daha idarə etmək iqtidarında deyildi. Hər halda o zaman idarə edə bilmirdi: öz əksəriyyəti etibarilə burjuaziya o zaman hələ monarxist idi, həm də üç sülalə partiyasına¹¹⁷ və bir də dördüncü partiyaya, respublikaçı partiyaya parçalanmışdı. Burjuaziyanın daxili çəkişmələri avantürist Lui Bonaparta bütün hakim mövqeləri—ordunu, polis, inzibati maşını—öz əlinə keçirmək və 1851-ci il dekabrın 2-də¹¹⁸ burjuaziyanın son qalasını, Milli məclisi partlatmaq imkanı verdi. İkinci imperiya—bir dəstə siyasi və maliyyə avantüristləri tərəfindən Fransanın istismarı başlandı, lakin bununla bərabər elə bir sənaye inkişafı da başlandı ki, bu, Lui-Filippin xırdaçı və qorxaq sistemində, iri burjuaziyanın ancaq xırda bir hissəsinin təkbaşına hökmranlığı şəraitində əsla mümkün deyildi. Lui Bonapart, burjuaziyanı fəhlələrdən müdafiə etmək və digər tərəfdən fəhlələri burjuaziyadan müdafiə etmək bəhanəsi ilə kapitalistlərin

siyasi hakimiyyətini əllərindən aldı; lakin onun hökmranlığı eyni zamanda ehtikara və sənaye fəaliyyətinə, sözün qıyası,—o vaxtadək misli görünməmiş iqtisadi yüksəlişə və ümumiyyətlə bütün burjuaziyanın varlanmasına imkan yaradırdı. Onun hökmranlığı zamanı satqınlıq və ümumi şəkil alan oğurluq getdikcə daha geniş yayılırdı, həm də bu satqınlıq və oğurluğun mərkəzi həmin varlanmadan böyük faiz alan imperator sarayı olmuşdu.

Lakin İkinci imperiya fransız şovinizminə çağırış pidi; bu—Biriici imperiyanın 1814-cü ildə itirilmiş sərhədlərini, ən azı—Birinci respublika sərhədlərini qaytarmaq tələbi idi. Fransada köhnə monarxiya sərhədləri və hətta daha artıq məhdudlaşdırılmış olan 1815-ci il sərhədləri daxilində imperiya—belə bir vəziyyət uzun zaman davam edə bilməzdi. Buradan da vaxtaşırı müharibə etmək və sərhədləri genişləndirmək zərurəti irəli gəlirdi. Lakin sərhədlərin heç bir genişləndirilməsi fransız şovinstlərinin fantaziyasını, Reynin almanlara məxsus sol sahili hesabına genişləndirmək qədər qızıışdırmırdı. Onların nəzərinə, Reyndə bir kvadrat mil sahənin əhəmiyyəti Alpda və ya hər hansı başqa bir yerdə on mil sahəninkindən artıq idi. Nə qədər ki İkinci imperiya mövcud idi, Reynin sol sahilinin—birdən-birə və ya hissə-hissə—qaytarılması tələbi ancaq zaman məsələsi idi. Belə bir zaman isə 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsi ilə birlikdə gəlib çatdı. «Ərazi mükafatı» gözləyən və bu işdə Bismark tərəfindən, habelə özünün çox hiyləgər qətiyyətsiz siyasəti üzündən aldadılmış olan Bonapart üçün müharibədən başqa bir çarə yox idi və bu müharibə də 1870-ci ildə baş verərək onu Sedana, sonra da, Vilhelmshöyeyə gətirib çıxartdı⁹⁹.

Parisdə 1870-ci il 4 sentyabr inqilabı bunun labüd nəticəsi idi. Imperiya karton evcik kimi dağıldı; yenidən respublika e`lan olundu. Lakin düşmən qapını almışdı; imperiya qoşunlarının bir qismi Metsdə mühasirəyə alınmışdı və azad olmaq ümidi yox idi, bir qismi də Almaniyada əsirlikdə idi. Bu böhranlı vəziyyətdə xalq keçmiş Qanunverici korpusun Paris deputatlarına imkan verdi ki, özlərini «milli müdafiə hökuməti» e`lan etsinlər. Buna xüsusən ona görə razı oldular ki, silah daşıya bilən bütün parislilər, müdafiə məqsədi ilə, indi Milli qvardiyaya daxil edilmiş və silahlandırılmışdılar, belə ki, fəhlələr həmin qvardiyada olduqca böyük çoxluq təşkil edirdilər. Lakin, demək olar tamamilə burjualardan ibarət olan hökumətlə silahlı proletariat arasında antaqonizm tezliklə üzə çıxdı. Fəhlə batalyonları oktyabrın 31-də hücumla bələdiyyə binasını tutdular və hökumət üzvlərinin bir qismini həbsə aldılar. Hökumətin xəyanəti, fəhlələrə verdiyi sözü açıqdan-açığa pozması və bir neçə xırda burjua batalyonunun işə qarışması həbsə alınanların azad edilməsinə səbəb oldu; düşmən qüvvəsi tərəfindən mühasirəyə alınmış şəhərdə vətəndaş müharibəsinin alovlanmasına yol verməmək üçün əvvəlki hökumət hakimiyyət başında saxlanıldı.

Nəhayət, acından üzülib taqətdən düşmüş Paris 1871-ci il yanvarın 28-də təslim oldu. Lakin müharibə tarixində misli görünməmiş şərəfli şərtlərlə təslim oldu. İstehkamlar təslim edildi, qala səngərlərindən toplar götürüldü, nizami polklar və mobil qvardiya silahlarını təslim verdilər, özləri də hərbi əsir e`lan edildilər. Lakin milli qvardiya öz silahını və toplarını özündə saxladı və qaliblərlə ancaq barışıq bağladı. Qaliblərin özləri zəfər yürüşü ilə Parisə girməyə cəsarət etmirdilər; onlar Parisin ancaq xırda bir guşəsini tutmağa cəsarət etdilər ki, bunun da bir hissəsi ancaq ictimai parklardan ibarət idi; həmin guşənin özünü də onlar cəmi bir neçə günlüyə tutmuş oldular! Parisi 131 gün mühasirədə saxlamış olan qaliblər həmin bir neçə gündə özləri silahlı Paris fəhlələrinin mühasirəsində idilər və fəhlələr ciddi göz qoyurdular ki, heç bir «prussiyalı», yadelli işğalçının sərəncamına verilmiş guşənin dar sərhədlərini aşmasın. Imperiyanın bütün ordularının silahını yerə qoydurmuş olan bu qoşunu Paris fəhlələri özlərinə belə hörmət etməyə məcbur etmişdilər. İnqilab ocağından intiqam almaq üçün buraya gəlmiş olan Prussiya yunkerləri məhz bu silahlı inqilab qarşısında ehtiramla durub onu salamlamağa məcbur olmuşdular!

Müharibə zamanı Paris fəhlələri mübarizənin var qüvvə ilə davam etdirilməsini tələb etməklə kifayətlənirdilər. Lakin indi, Parisin təslimindən sonra sülh bağlanmış olduğu zaman¹¹⁹, yeni hökumətin başçısı Tyer yəqin etməli oldu ki, Paris fəhlələri silahlanmış halda qaldıqca, varlı siniflərin–iri torpaq sahiblərinin və kapitalistlərin–hakimiyyəti daim təhlükə içərisindədir. Onun birinci işi Paris fəhlələrini tərksilah etmək cəhdindən ibarət oldu. O, martın 18-də nizami qoşun göndərüb əmr etdi ki, milli qvardiyaya məxsus olan və Parisin mühasirəsi zamanı siyahı üzrə toplanan ictimai vəsaitlə hazırlanmış artilleriyanı zəbt etsin. Bu cəhd baş tutmadı; bütün Paris bir nəfər kimi, özünü müdafiə üçün silaha sarıldı və Paris ilə Versalda olan Fransa hökuməti arasında müharibə e`lan olundu. Martın 26-da Paris Kommunası secildi və martın 28-də e`lan olundu. O vaxta qədər hökumət funksiyasını yerinə yetirən və rüsvayçı Paris «əxlaq polisinin» ləğv edilməsi haqqında qərar çıxarmağa müvəffəq olan Milli qvardiya Mərkəzi komitəsi öz səlahiyyətini Kommunaya verdi. Martın 30-da Kommuna əsgər toplanışını və daimi ordunu ləğv etdi və silah daşıya bilən bütün vətəndaşlardan ibarət milli qvardiyanı yeganə silahlı qüvvə e`lan etdi. Kommuna, 1870-ci ilin oktyabrından 1871-ci ilin aprelindək olan müddətə aid bütün mənzil kirayəsi borclarını ləğv etdi, verilmiş olan kirayə haqqı məbləğinin isə, gələcək mənzil kirayəsi hesabına yazılmasını qərara aldı və şəhər lombardında girov qoyulmuş şeylərin satılmasını dayandırdı. Kommunaya seçilmiş olan əcnəbilər yenə həmin gün təsdiq edildilər, çünki «Kommunanın bayrağı ümumdünya respublikası bayrağıdır». –Aprelin 1-də müəyyən edildi ki, Kommuna qulluqçularının və, deməli, Kommuna üzvlərinin də maaşı 6000 frankdan (4800 markadan) artıq olmamalıdır. Ertəsi gün

kilsənin dövlətdən ayrılması haqqında və dini məqsədlərə bütün dövlət xərclərinin ləğv edilməsi haqqında, habelə bütün kilsə əmlakının milliləşdirilməsi haqqında dekret verildi; aprelin 8-də buna uyğun olaraq, bütün dini simvolların, təsvirlərin, ehkamların, duaların—bir sözlə, «ayrıca hər bir şəxsin vicdanına aid nə varsa, hamısının» məktəbdən qovulması haqqında sərəncam verildi və bu sərəncam tədriclə həyata keçirilməyə başlandı. —Kommunanın əsir düşən döyüşçülərinin Versal qoşunları tərəfindən güllələnməsi hər gün davam etdiyinə görə, zəminlərin həbs edilməsi haqqında aprelin 5-də dekret verildi, lakin bu dekret heç vaxt tamam həyata keçirilmədi. —Aprelin 6-da milli qvardiyanın 137-ci batalyonunun tapıb gətirdiyi gil`otin bütün xalqın sevinci ilə camaat qarşısında yandırıldı. —Aprelin 12-də Kommuna Vandom meydanındakı zəfər sütununu yıxmağı qərara aldı; 1809-cu il müharibəsindən sonra Napoleonun düşməndən alınmış toplardan tökdürdüyü bu sütun şovinizm və xalqlar arasında düşmənçilik simvolu idi. —Mayın 16-da bu qərar həyata keçirildi. Aprelin 16-da Kommuna, fabriklərin dayandırdıqları fabriklərin siyahıya alınması və həmin fabriklərdə işləyən və kooperativ şirkətlərində birləşməli olan fəhlələrin qüvvəsi ilə işə salınması planının düzəldilməsi, habelə həmin şirkətlərin bir böyük ittifaq halında birləşdirilməsi planının düzəldilməsi haqqında sərəncam verdi. —Aprelin 20-də Kommuna, çörəkçilərin gecə işləməsini qadağan etdi və iş tapan kontorları ləğv etdi, bu kontorlar İkinci imperiya zamanından e`tibarən, polis tərəfindən tə`yin olunan şəxslərin—fəhlələri istismar edən birinci dərəcəli istismarçıların inhisarında idi; həmin kontorlar Parisin iyirmi rayonunun bələdiyyə idarələri sərəncamına verildi. —Aprelin 30-da Kommuna, fəhlələrin ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən istismar edilməsi üçün bir vasitə olan və fəhlələrin öz əmək alətləri üzərindəki hüququna və kredit almaq hüququna zidd olan lombardların ləğv edilməsi barəsində sərəncam verdi. —Mayın 5-də Kommuna, XVI Lüdovikin e`damı günahını bağışlatmaq üçün tikilmiş kilsənin sökülməsi qərarını verdi.

Beləliklə, Paris hərəkətinin, o vaxtadək düşmən hücumuna qarşı mübarizə üzündən kölgədə qalan xalis sinfi xarakteri martın 18-dən e`tibarən kəskin və qəti surətdə təzahür etməyə başladı. Kommunada iclas edənlər, demək olar, yalnız fəhlələrdən və ya tanınmış fəhlə nümayəndələrindən ibarət olduğuna görə, Kommunanın qərarları da qəti proletar xarakterində idi. Həmin qərarlarla ya elə islahatlar keçirilməsi haqqında dekretlər verilirdi ki, respublikaçı burjuaziya bu islahatlardan yalnız alçaq qorxaqlığı üzündən imtina etmişdi və həmin islahatlar fəhlə sinfinin azad fəaliyyəti üçün zəruri əsas təşkil edir. *Dövlət qarşısında* dinin ancaq xüsusi bir iş olduğu prinsipinin həyata keçirilməsi bu cümlədənədir. Ya da Kommuna fəhlə sinfinin bilavasitə xeyrinə olan və qismən köhnə ictimai quruluşu dərinədən dağıdan qərarlar verirdi. Lakin bütün bu tədbirləri həyata keçirməkdən ötrü mühasirə vəziyyətində olan şəhərdə ən yaxşı halda ancaq ilk addımlar atıla bilərdi. Artıq mayın

əvvəllərindən bütün qüvvələr, Versal hökumətinin getdikcə çoxalan qoşunları ilə mübarizəyə sərf olunurdu.

Aprelin 7-də versallılar Parisin qərb cəbhəsində Neyi yaxınlığında Sena üzərindəki körpünü ələ keçirdilər; lakin aprelin 11-də cənub cəbhəsinə onların hücumu general Ed tərəfindən dəf olunaraq onlar böyük tələfata düşər edildi. Parisin prussiyalılar tərəfindən topa tutulmasını bir kafirlik kimi pisləyən adamların indi özləri Parisi arasıkəsilmədən topa tuturdular. Yenə həmin adamlar indi Prussiya hökumətinə yalvarırdılar ki, Sedan və Mete yaxınlığında əsir alınan fransız əsgərlərini tezliklə geri göndərsin ki, onlar Parisi həmin adamlar üçün geri alsınlar. Bu qoşunların tədriclə gəlib çıxması mayın əvvəllərində versallılara qəti üstünlük verdi. Bu artıq aprelin 23-də aydın oldu; bu zaman Tyer, Parisdə zəmin saxlanmış Paris arxiyepiskopu (Darbua. *Red.*) ilə bir sıra başqa keşişləri, Kommunaya iki dəfə seçilən, lakin Klervoda həbsdə saxlanan bir tək Blanki ilə dəyişdirmək haqqında Kommunanın təklifi ilə başlanmış danışıqları kəsdi. Bu özünü, Tyerin nitqləri ruhunun dəyişilməsində daha aydın göstərdi; onun bu vaxtadək təmkinli və ikimə'nalı nitqləri indi birdən-birə həyasız, kobud və hədələyici şəkil almışdı. Cənub cəbhəsində versallılar mayın 3-də Molen-Sake səngərini, mayın 9-da—bombardmanla bütöyün dağıdılmış Issi istehkamını, mayın 14-də Vanv istehkamını tutdular. Qərb cəbhəsində onlar, şəhər divarlarına qədər uzanıb gedən bir çox kəndləri və binaları tutaraq tədriclə istehkamların əsas xəttinə qədər irəlilədilər; mayın 21-də, xəyanət üzündən və burada duran milli qvardiyaçıların fərsizliyi nəticəsində versallılar şəhərə girə bildilər. Şimal və şərq istehkamlarını tutmuş odan prussiyalılar imkan verdilər ki, barışıq şərtlərinə görə onların üzünə bağlı olan ərazidən şəhərin şimal hissəsinə keçsinlər və buradan, barışıq şərtlərinə görə parislilərin hücum təhlükəsinə qarşı tə'min olunmuş hesab etməli olduqları, buna görə də nisbətən zəif müdafiə etdikləri geniş bir cəbhə boyu hücumla başlasınlar. Məhz buna görə, Parisin qərb yarısında, şəhərin ən varlı məhəllələrində göstərilən müqavimət də nisbətən zəif idi; hücum edən qoşunlar paytaxtın şərq yarısına, şəhərin əsl fəhlə rayonuna yaxınlaşdıqca, bu müqavimət daha şiddətli və inadlı olurdu. Yalnız səkkiz günlük mübarizədən sonra Belvil və Menilmontan təpələrində Kommunanın son müdafiəçiləri həlak oldular və onda, tam bir həftə, silahsız kişilərin, qadınların və uşaqların getdikcə daha böyük bir vəhşiliklə ara verilmədən öldürülməsi ən yüksək dərəcəsinə çatdı. Xəzinəsindən doldurulan tüfəng o qədər də sür'ətlə öldürə bilmirdi, buna görə də məğlubları mitralyozlardan yüzlərlə güllələyirdilər. Son kütləvi qətlərin baş verdiyi Per-Ləsez qəbiristanında «Kommunarlar divarı», proletariat öz hüquqlarını müdafiə etməyə cəsarət etdikdə, hakim sinfin necə quduzlaşdığını göstərən lal, amma mə'nalı bir şahid kimi hələ indi də durmaqdadır. Sonra, hamını qırmaq mümkün olmadığı aşkara çıxdıqda, kütləvi həbslərə və əsirlərin içərisindən ucdantutma alınan qurbanları güllələməyə

başladılar; qalanlarını böyük bir düşərgəyə aparırdılar və burada onlar hərbi məhkəməni gözləməli idilər. Parisi şimal-şərqdən mühasirəyə almış olan Prussiya qoşunlarına əmr edilmişdi ki, heç kəs qaçmasına yol verməsinlər; lakin əsgərlər öz böyüklərinin əmrindən daha artıq insanpərvərlik hissinə əməl etdikdə, zabitlər çox vaxt buna göz yumurdular. Kommunanın bir çox həqiqi mübarizlərinin aradan çıxmasına yol verən Saksoniya ordu korpusu öz insanpərvərliyi ilə xüsusən böyük şöhrət qazanmışdı.

Əgər biz indi, iyirmi il keçəndən sonra, 1871-ci il Paris Kommunasının fəaliyyətinə və tarixi əhəmiyyətinə nəzər salsaq, görərik ki, «Fransada vətəndaş müharibəsində» şərh olunanlara bəzi əlavələr də etmək lazımdır.

Kommuna üzvləri, Milli qvardiyanın Mərkəzi komitəsində də hökmran olan blankistlərdən ibarət çoxluğa və Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin üzvlərindən, başlıca olaraq Prudonun sosialist məktəbi tərəfdarlarından ibarət azlığa bölünmüşdülər. Blankistlərin əsas kütləsi o zaman ancaq inqilabi proletar instinkti üzrə sosialist idi; onlardan ancaq az bir hissəsi, alman elmi sosializminə bələd olan Vayyanın sayəsində prinsipial müddəaları daha aydın başa düşmək dərəcəsinə qalxa bilmişdi. Buradan aydın olur ki, nə səbəbə Kommuna iqtisadi sahədə, bizim indiki təsəvvürlərimizə görə o zaman edilməsi zəruri olan bir çox şeyləri etməmişdi. Əlbəttə, bunu başa düşmək hamısından çətindir ki, Kommuna nə səbəbə Fransa bankının qapıları ağzında bu qədər ehtiramla dayanıb qaldı. Bu da böyük bir siyasi səhv idi. Bank Kommunanın əlində olsaydı, bunun əhəmiyyəti zəmin saxlanan on min nəfərin əhəmiyyətindən daha böyük olardı. Bu–bütün fransız burjuaziyasını, Kommuna ilə sülh bağlamaq üçün Versal hökumətinə təzyiq göstərməyə məcbur edərdi. Lakin bu cəhət daha çox qəribədir ki, Kommuna, blankistlərdən və prudonistlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, çox vaxt düzgün hərəkət edirdi. Aydındır ki, Kommunanın iqtisadi dekretləri üçün–bunların məziyyətləri üçün də, nöqsanları üçün də–ən əvvəl prudonistlər məs`uldurlar, Kommunanın siyasi hərəkətləri və yanlışlıqları üçün isə blankistlər məs`uldurlar. Hakimiyyət nəzəriyyəbazların əlinə keçdikdə, adətən olduğu kimi, həm prudonistlər, həm də blankistlər, tarixin gərdişi üzündən, məhz öz məktəbləri nəzəriyyəsinin tələb etdiklərinin əksinə hərəkət edirdilər.

Xırda kəndlilər və sənətkar ustalar sosialisti olan Prudonun birliyi heç görməyə gözü yox idi. O deyirdi ki, birlikdə yaxşı cəhətlərdən çox pis cəhətlər vardır, birlik öz təbiəti e`tibarilə səmərəsiz və hətta zərərli, birlik fəhlənin azadlığını buxovlayan zəncirlərdən biridir; deyirdi ki, birlik fəhlənin yalnız azadlığına deyil, əməyə qənaət edilməsinə də zidd olan boş, faydasız və lüzumsuz bir əhkdərdir; onun nöqsanları, üstünlüklərindən daha sür`ətlə artır və onun əksinə olaraq, rəqabət, əmək bölgüsü, xüsusi mülkiyyət faydalı iqtisadi qüvvələrdir. Fəhlə birliyi yalnız müstəsna hallarda münasibdir,—belə müstəsna

halları isə Prudon iri sənayedən və iri müəssisələrdən, məsələn, dəmir yollardan ibarət hesab edir (bax: «İnqilabın ümumi ideyası», 3-cü xülasə).

Lakin 1871-ci ildə iri sənaye zərif şeylər sənətinin mərkəzi olan hətta Parisdə də artıq o dərəcədə qeyri-müstəsna bir şey olmuşdu ki, Kommunanın ən mühüm dekreti fəhlə birlikləri əsasında iri sənaye və hətta manufakturalar təşkil edilməsi tapşırığını verirdi; həmin fəhlə birlikləri nəinki yalnız hər bir ayrıca fabrikdə yaradılmalı idi, hətta bir böyük ittifaq halında birləşməli idi; sözün qıssası belə bir təşkilat, «Vətəndaş müharibəsində» Marksın tamamilə doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, nəticə e'tibarilə kommunizmə, yə'ni Prudonun nəzəriyyəsinin tam əksinə gətirib çıxarmalı idi. Məhz buna görədir ki, Kommuna Prudonun sosialist məktəbi üçün qəbir idi. Bu məktəb indi fransız fəhlələri içərisindən yox olub getmişdir; indi burada Marksın nəzəriyyəsi «possibilistlər»¹²⁰ içərisində də, «marksistlər» içərisində olduğu qədər tam hökmrandır. Yalnız «radikal» burjuaziya içərisində hələ prudonistlərə təsadüf edilir.

Blankistlərin də aqibəti bundan yaxşı olmadı. Qəsdçilik məktəbində tərbiyə almış və bu məktəbə uyğun ciddi intizamla sıx birləşmiş olan blankistlər belə zənn edirdilər ki, yaxşı təşkil olunmuş nisbətən az miqdar qətiyyətli adam əlverişli anda hakimiyyəti nəinki ələ ala bilər, hətta, xalq kütlələrini inqilaba cəlb etmək və kiçik bir başçılar dəstəsinin ətrafında birləşdirmək müyəssər olana qədər ən ciddi və qəti tədbirlər vasitəsilə hakimiyyəti öz əlində saxlaya da bilər. Bunun üçün hər şeydən əvvəl bütün hakimiyyətin yeni inqilabi hökumət əlində diktatorsayağı ən qəti mərkəzləşməsi lazım idi. Bəs əksəriyyəti məhz bu blankistlərdən ibarət olan Kommuna nə etdi? Kommuna Fransa əyalətlərinin əhalisinə bütün öz intibahnamələrində həmin əhalini, Fransanın bütün kommunalarını Paris ilə birlikdə vahid azad federasiya halında, ilk dəfə olaraq həqiqətən millətin özü tərəfindən yaradılmalı olan vahid milli təşkilat halında birləşdirməyə çağırırdı. Əvvəlki mərkəzləşmiş hökumətin zülmkar hakimiyyəti, ordu, siyasi polis, bürokratiya,—Napoleon tərəfindən 1798-ci ildə yaradılmış və o vaxtdan bəri hər bir yeni hökumətin yararlı bir alət kimi qəbul edib öz düşmənlərinə qarşı istifadə etdiyi hakimiyyət,—məhz bu hakimiyyət Parisdə yıxıldığı kimi, Fransanın hər yerində yıxılmalı idi.

Kommuna ən əvvəldən e'tiraf etməli idi ki, fəhlə sinfi hakimiyyət başına gəldikdə köhnə dövlət maşını ilə daha hökmranlıq edə bilməz; fəhlə sinfi yenəcə əldə etdiyi hökmranlığını daha itirməmək üçün, bir tərəfdən, indiyədək onun əleyhinə tətbiq edilmiş olan bütün köhnə zülm maşını aradan qaldırmalı, o biri tərəfdən isə, istisnasız olaraq bütün öz deputatlarının və mə'murlarının hər zaman dəyişdirilə biləcəyini e'lan etməklə özünü onlara qarşı tə'min etməlidir. Keçmişdəki dövlətin səciyyəvi xüsusiyyəti nədən ibarət idi? Əvvəldə cəmiyyət öz ümumi mənafeyini müdafiə etmək üçün sadə əmək bölgüsü vasitəsilə özünə xüsusi orqanlar yaratmışdı. Lakin zaman keçdikcə bu

orqanlar və onların başlıcası olan dövlət hakimiyyəti öz xüsusi mənafeyinə xidmət edərək, cəmiyyətin xidmətlərindən onun hakimlərinə çevrilmişdi. Bunu, məsələn, yalnız irsi monarxiyada deyil, demokratik respublikada da görmək olar. Heç bir yerdə «siyasətçilər» millətin məhz Şimali Amerikada olduğu qədər əlahiddə və nüfuzlu hissəsini təşkil etmirlər. Orada, hakimiyyət başında bir-birini əvəz edən iki böyük partiyadan hər biri elə adamlar tərəfindən idarə olunur ki, onlar siyasəti gəlirli bir işə çevirirlər, istər ittifaqın, istərsə də ayrı-ayrı ştatların qanunvericilik məclislərində deputat yerləri ilə möhtəkirlik edirlər, yaxud öz partiyaları lehinə təşviqat aparmaq hesabına yaşayır və qələbədən sonra mükafat olaraq vəzifələr alırlar. Məlumdur ki, amerikanlar dözülməz şəkil almış olan bu zülmü aradan qaldırmaq üçün son otuz il ərzində nə qədər sə'y göstərməli olmuşlar və buna baxmayaraq getdikcə daha artıq dərəcədə nə kimi bir satqınlıq bataqlığına yuvarlanırlar. Əvvəldə cəmiyyət üçün ancaq bir alət xidməti görməsi lazım gələn dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdən belə ayrılmasının necə inkişaf etdiyi məhz Amerikada hər yerdən yaxşı görünür. Orada nə sülalə, nə zadəganlar, hindulara göz yetirməli olan bir dəstə əsgərdən savayı nə daimi ordu vardır, nə də daimi qulluqçuları və pensiya almaq hüququ olan bürokratiya. Bununla belə biz orada iki böyük siyasi möhtəkirlər bandası görürük; onlardan gah biri, gah da o biri dövlət hakimiyyətini öz əlinə keçirir və ondan ən çirkin məqsədlər üçün ən çirkin bir şəkildə istifadə edir, millət isə, guya ona xidmət edən, həqiqətdə isə ona ağalığ edən və onu soyan siyasətçilərin bu iki böyük birləşməsi qarşısında acizdir.

İndiyədək olmuş bütün dövlətlərdə labüd olan bu hala qarşı–dövlətin və dövlət orqanlarının cəmiyyət xidmətçilərindən cəmiyyətin ağalarına çevrilməsinə qarşı Kommuna iki düzgün vasitə tətbiq etdi. Əvvələn, Kommuna dövlət idarəsi, məhkəmə, xalq maarifi xətti ilə, bütün vəzifələrə ümumi seçki hüququ üzrə seçilmiş şəxsləri təyin edirdi, həm də seçilən bu şəxslərin seçicilər tərəfindən qərar çıxarılmaqla hər vaxt geri çağırıla bilməsi hüququnu tətbiq etdi. İkincisi isə, Kommuna həm yüksək, həm də aşağı bütün vəzifəli şəxslərə, yalnız başqa fəhlələrin aldığı qədər əmək haqqı verirdi. Kommunanın ümumiyyətlə verdiyi ən yüksək maaş 6000 frank idi. Beləliklə, vəzifə ardınca qaçmaq və mənsəbpərəstlik əleyhinə e'tibarlı maneə yaradılmışdı, hətta buna üstəlik Kommuna tərəfindən nümayəndəli idarə deputatları üçün tətbiq edilmiş imperativ mandatlarından asılı olmayaraq belə bir maneə yaradılmışdı.

Köhnə dövlət hakimiyyətinin belə partladılması və yeni, həqiqətən demokratik hakimiyyətlə əvəz edilməsi «Vətəndaş müharibəsinin» üçüncü bölməsində müfəssəl təsvir edilmişdir. Lakin bu əvəz edilmənin bəzi cəhətləri üzərində burada bir də qısaca dayanmaq zəruri idi, çünki məhz Almaniyada dövlətə mövhum e'tiqad fəlsəfə sahəsindən burjuaziyanın və hətta bir çox fəhlələrin ümumi şüuruna keçmişdir. Filosofların öyrətdiyinə görə dövlət «ideyanın həyata keçirilməsidir» və ya fəlsəfə dilinə tərcümə edildikdə, allahın

yer üzündə səltənətidir; dövlət elə bir səhədir ki, orada əbədi həqiqət və ədalət həyata keçirilir və ya həyata keçirilməlidir. Buradan da dövlətə və dövlətlə əlaqəsi olan hər şeyə mövhum ehtiram irəli gəlir; bu mövhum ehtiram xüsusən ona görə daha asanlıqla kök salır ki, insanlar uşaqlıqdan belə düşünməyə adət edirlər ki, bütün cəmiyyət üçün ümumi olan işlər və mənafe, guya əvvəlki üsuldən, yəni dövlətdən və onun gəlirli vəzifələr tutmuş məmurlarından başqa bir vasitə ilə yerinə yetirilib qoruna bilməz. Adamlar xəyal edirlər ki, irsi monarxiyaya ehtiyaddan əl çəkib demokratik respublika tərəfdarı olurlarsa, irəliyə doğru qeyri-adi dərəcədə cəsarətli addım atmış olurlar. Həqiqətdə isə dövlət, bir sinfin başqa bir sinfi əzməsi maşınından başqa bir şey deyildir, həm də bunda demokratik respublika monarxiyadan zərrə qədər fərqlənmir. Ən yaxşı halda dövlət, sinfi hökmranlıq uğrunda mübarizədə qalib gəlmiş proletariata irsi olaraq keçən bir bələdir; Kommuna kimi, qalib gəlmiş proletariat da bu bələnin ən pis tərəflərini dərhal kəsib atmağa məcbur olacaqdır ki, nəhayət, yeni, azad ictimai şəraitdə böyümüş olan nəsil bütün bu dövlət zir-zibilini kənara tullaya bilsin.

Son zamanlar sosial-demokrat filister¹²¹ proletariat diktaturası sözlərini eşitdikdə yenə ölüm qorxusu hiss etməyə başlayır. Möhtərəm cənablar, bu diktaturanın nə olduğunu bilmək istəyirsinizmi? Paris Kommunasına baxın. O, proletariat diktaturası idi.

F.Engels

London, Paris Kommunasının iyirmi illiyi günü, 18 mart 1891-ci il.

Bu jurnalda: «Die Neue Leit, Bd. 2, 28, 1890-1891 və bu kitabda: Marx. «Der Bürgerkrieg in Frank-reich Berlin, 1891 çap edilmişdir.

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİ BAŞ ŞURASININ FRANSA-PRUSSIYA MÜHARİBƏSİ HAQQINDA BİRİNCİ MÜRACİƏTİ¹²²

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN AVROPA VƏ BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARDAKI ÜZVLƏRİNƏ

1864-cü ilin noyabrında «Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Təsis Manifestində» biz demişdik: «Əgər fəhlə sinfinin azadlığı fəhlələrin qardaşcasına əməkdaşlığını tələb edirsə, onda fəhlələr cinayətkar məqsədlər güdən, milli mövhumatdan istifadə edən və soyğunçuluq müharibələrində qan tökülməsinə və xalqın sərvətinin məhv edilməsinə səbəb olan xarici siyasət yeridildiyi bir şəraitdə bu böyük vəzifəni necə yerinə yetirə bilirlər?» Internasionalın nail olmaq istədiyi xarici siyasəti biz bu sözlərlə ifadə etmişdik: «...xüsusi şəxslərin öz qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutmalı olduqları sadə əxlaq və ədalət qanunları xalqlar arasındakı münasibətlərdə də ən yüksək qanunlar olsun».

Təəccüblü deyildir ki, Fransada sinfi mübarizədən istifadə edərək hakimiyyəti qəsb etmiş və öz hökmranlığını bir sıra xarici müharibələr vasitəsilə uzatmış olan Lui Bonapart lap əvvəldən Internasionala özünün

təhlükəli düşməni kimi baxırdı. Plebissit¹²³ ərəfəsində o, Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Paris, Lion, Ruan, Marsel, Brest və başqa yerlərdəki,—bir sözlə, bütün Fransadakı rəhbər komitələrinin üzvləri üzərinə belə bir bəhanə ilə hücum təşkil edir ki, guya Internasional gizli bir cəmiyyətdir və onu öldürmək üçün qəsd hazırlayır; bu uydurmanın bütün mənasızlığını çox keçmədən onun öz hakimləri aşkara çıxartdılar. Bəs Internasionalın fransız bölmələrinin əsl cinayəti nədən ibarət idi? Ondan ibarət idi ki, onlar fransız xalqına açıq və təkidlə deyirdilər: plebissitdə iştirak etmək—ölkə daxilində istibdada və xarici müharibəyə səs vermək deməkdir. Doğrudan da onların sayəsində Fransa'nın bütün böyük şəhərlərində, bütün sənaye mərkəzlərində fəhlə sinfi plebissiti rədd etmək üçün bir nəfər kimi ayağa qalxdı. Təəssüf ki, kənd dairələrinin son dərəcə avamlığı üstün gəldi. Avropanın birjalı, Avropa dövlətlərinin kabinələri, hökumət sinifləri və mətbuatı plebissiti Fransa imperatorunun Fransa fəhlə sinfi üzərində parlaq qələbəsi kimi alqışladılar; bu plebissit bir şəxs deyil, bütün xalqların qəti üçün signal idi.

1870-ci ilin iyulundakı hərbi qəsd¹²⁴, 1851-ci ilin dekabrındakı¹¹⁸ «coup d'état» (dövlət çevrilişinin. *Red.*) ancaq təshih edilmiş nəşridir. İlk baxışda iş o qədər mənasız kimi görünürdü ki, Fransa müharibə haqqındakı şayiələrin ciddiliyinə inanmaq istəmirdi. O, nazirlərin hərbi nitqlərini sadəcə birja kələyi hesab edən bir deputat (Jül Favra. *Red.*) daha həvəslə inanırdı. Nəhayət, müharibə haqqında iyulun 15-də Qanunvericilik korpusuna rəsmi bəyanat verildikdə, bütün müxtəlif ilkin xərcləri təsdiq etməkdən boyun qaçırdı; hətta Tyer də müharibəni «alçaq bir şey» kimi pislədi; Parisin bütün müstəqil qəzetləri müharibəni pisləyirdi və, təəccüblü budur ki, əyalət mətbuatı həmin qəzetlərlə, demək olar, tamamilə razılaşdı.

Bu zaman Internasionalın Parisdəki üzvləri yenidən işə başladılar. Onlar iyulun 12-də «Reveil»¹²⁵-də, «Bütün millətlərin fəhlələrinə» manifest dərc etdirdilər ki, biz də həmin manifestdən bu parçaları verəcəyik:

«Siyasi şöhrətpərəstlik, Avropa müvazinətinin saxlanması və milli şərəfin qorunması bəhanəsi ilə ümumi sülhü yenidən hədələyir. Fransız, alman, ispan fəhlələri! Səslərimizi birləşdirib müharibə əleyhinə ümumi bir hiddət bağirtisinə çevirək!.. Üstünlük məsələsi üzündən müharibə, yaxud bu və ya başqa sülalənin mənafeşi uğrunda müharibə fəhlələrin nəzərində cinayətkar ağılsızlıqdan başqa bir şey ola bilməz. Biz,—sülh, iş və azadlıq istəyənlər,—«qan vergisindən» özlərini pulla qurtara bilənlərin və ictimai fəlakəti özləri üçün yeni ehtikar mənbəyi edənlərin hərbi çağırışları əleyhinə ucadan protest edirik!.. Almaniyadakı qardaşlar! Bizim aramızdakı düşmənçiliyin yeganə nəticəsi Reynin hər iki tərəfində istibdadın tam qələbəsidən ibarət ola bilərdi... Bütün ölkələrin fəhlələri! Bizim ümumi səylərimizin indiki nəticələri nə olursa olsun, biz, heç bir dövlət sərhədi tanımayan Beynəlxalq Fəhlə Birliyi

üzləri, biz sizə, sarsılmaz həmrəylik rəhni olaraq Fransa fəhlələrinin salamını və xeyirxahlıq arzularını göndəririk».

Bizim Paris bölmələrimizin bu manifestinin ardınca yenə bir çox bu kimi fransız müraciətləri buraxıldı ki, bunlardan da biz burada ancaq birini, Neyi-Senadakı bölməyə məxsus olub «Marseillaise»¹²⁶ qəzetinin 22 iyun nömrəsində dərc edilmiş olanı verə bilərik.

«Bu müharibə ədalətlidirmi? Yox! Bu müharibə milli müharibədirmi? Yox! Bu müharibə yalnız sülalə müharibəsidir. İnsanpərvərlik naminə, demokratiya naminə, Fransanın həqiqi mənafeyi naminə biz tamamilə və var qüvvəmizlə Internasionalın müharibəyə qarşı protestinə qoşuluruq».

Bu protestlər, çox keçmədən maraqlı bir hadisənin aydın göstərdiyi kimi, fransız fəhlələrinin həqiqi duyğularını ifadə edirdi. İlk dəfə Lui Bonapartın prezidentliyi zamanı təşkil edilmiş *10 dekabr bandasına*¹²¹, hərbi əhvali-ruhiyyəni qızışdırmaq məqsədi ilə fəhlə paltarları geydirib Parisin küçələrinə buraxdıqda,—ucqarlarda yaşayan həqiqi fəhlələr sulh xeyrinə elə əzəmətli nümayişlərlə cavab verdilər ki, polis prefekti Pyetri bundan sonrakı hər hansı bir küçə nümayişinə dərhal nəhayət verməyi lazım gördü; həm də bunu bəhanə göstərdi ki, guya sədaqətli Paris xalqı çoxdan bəri güclə saxladığı öz vətənpərvərliyini kifayət dərəcədə göstərmişdir və öz tükənməz hərbi coşğunluğuna meydan vermişdir.

Lui Bonapartın Prussiya ilə müharibəsi nə ilə qurtarırsa qurtarsın,—İkinci imperiyanın matəm zəngi Parisdə artıq çalınmışdır. İkinci imperiya nə ilə başlanmışdısa, onunla da qurtaracaqdır: miskin bir yamsılama ilə qurtaracaqdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, məhz Avropanın hökumətləri və hakim sinifləri Lui Bonaparta, *bərpa edilmiş imperiyanın* dəhşətli oyununu on səkkiz il ərzində oynamaq imkanı vermişlər.

Almaniya tərəfindən bu müharibə müdafiə müharibəsidir. Lakin Almaniyayı müdafiə olunmaq zərurəti qarşısında qoyan kim olmuşdur? Lui Bonapartın Almaniya qarşı müharibə aparmasına imkan verən kim olmuşdur? *Prussiya!* Prussiya daxilində demokratik müxalifəti əzmək və Almaniyayı Hogensollernlər sülaləsi əlində möhkəm saxlamaq ümidi ilə həmin Lui Bonapartla gizli əlaqəyə girən məhz Bismarkın özü idi. Əgər Sadova vuruşması 97 qələbə ilə deyil, məğlubiyyətlə nəticələnsə idi, fransız batalyonları Prussiyanın müttəfiqləri sifəti ilə Almaniya doluşardı. Məgər Prussiya qələbədən sonra bir dəqiqəliyə də fikrinə gətirdimi ki, əsarət altına alınmış Fransaya azad Almaniyayı qarşı qoysun? Məhz əksinə! Prussiya öz köhnə sisteminin köhnə rəzalətlərini səylə qoruyub saxlayırdı və bunları əlavə olaraq İkinci imperiyanın bütün hiylələrini: onun faktiki istibdadını və saxta demokratikliyini, onun siyasi oyunlarını və maliyyə fırıldaqlarını, onun gurultulu ibarələrini və ən alçaq dələduzluğunu götürmüşdü. O vaxta kimi Reynin ancaq bir sahilində tərəqqi edən bonapartist rejimi, beləliklə, Reynin o

biri sahilində özünə tay tapdı. Belə bir vəziyyətdə isə *müharibədən* başqa nə gözləmək olardı?

Əgər alman fəhlə sinfi bu müharibənin özünün xalis müdafiə xarakterini itirib fransız xalqına qarşı müharibəyə çevrilməsinə yol versə,—onda qələbə də, məğlubiyyət də eyni dərəcədə fəlakətli olacaqdır. Azadlıq müharibəsi deyilən müharibədən sonra Almaniyaya üz verən bütün bədbəxtliklər, daha böyük bir şiddətlə yenidən ona üz verəcəkdir.

Lakin Internasionalın prinsipləri alman fəhlə sinfi içərisində çox geniş yayıldığına və çox dərin kök saldığına görə biz belə bir kədərli aqibətdən qorxmamalıyıq. Fransız fəhlələrinin səsinə Almaniyada səs verilmişdir. İyulun 16-da Braunşveyqdə olan böyük fəhlə yığıncağı Paris manifesti ilə özünün tam həmrəy olduğunu e'lan etmiş, Fransaya qarşı milli ədavət haqqında hər hansı fikri qəti surətdə rədd etmişdir; onun qəbul etdiyi qətnamədə belə deyilir:

«Biz—hər cür müharibəyə, ən əvvəl isə—sülalə müharibələrinə düşmənlik... Biz böyük bir kədər və təəssüflə özümüzü, labüd bir bəla olan müdafiə müharibəsində iştirak etməyə məcbur görürük; lakin eyni zamanda biz Almaniyanın bütün fəhlə sinfini, bu qədər müdhiş ictimai bir fəlakətin təkrar olunmasına imkan verməməyə, müharibə və sülh məsələsini xalqların özlərinin həll etmək ixtiyarı olmasına çalışmağa, və, beləliklə də, xalqları öz müqəddəratının hakimləri etməyə çağırırıq».

Hemnisdə, 50000 sakson fəhləsini təmsil edən nümayəndələrin yığıncağı birsəslə aşağıdakı qətnaməni qəbul etmişdir:

«Biz ümumiyyətlə alman demokratiyası adından və xüsusilə Sosial-demokrat partiyasına daxil olan fəhlələr adından bildiririk ki, indiki müharibə xalis sülalə müharibəsidir... Fransız fəhlələrinin bizə uzatdıqları qardaşlıq əlini sevinclə sıxırıq. Beynəlxalq Fəhlə Birliyini: «*Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!*» şüarını yadımızda saxlayaraq heç vaxt unutmayacağıq ki, *bütün ölkələrin fəhlələri bizim dostumuzdur, bütün ölkələrin müstəbidləri isə bizim düşmənimizdir*».

Internationalın Berlin bölməsi də Paris manifestinə belə cavab vermişdir:

«Biz bütün qəlbimizlə sizin protestinizə qoşuluruq... Biz təntənə ilə və'd edirik ki, nə şeypur səsləri, nə top gurultuları, nə qələbə, nə də məğlubiyyət bizi ümumi işimizdən—bütün ölkələrin fəhlələrini birləşdirmək işindən ayırmayacaqdır».

Məhz belə olacaqdır!

Bu fəlakətli mübarizənin arxa tərəfində Rusiyanın heybətli siması görünür. Pis bir əlamət olaraq, hazırkı müharibəyə məhz belə bir anda signal verilmişdir ki, Rusiya hökuməti strategiya cəhətdən özü üçün mühüm olan dəmir yolları çəkib qurtarmışdır və indi Prut istiqamətində qoşun toplayır. Almanlar Bonapart hücumuna qarşı özlərinin müdafiə müharibəsində rəğbət qazanacaqlarını tamamilə haqlı olaraq ümid edə bilsələr də,—Prussiya

hökumətinin kazakları köməyə çağırmasına və ya heç olmazsa onların yardımını qəbul etməsinə yol verdikdə dərhal, bu rəğbəti itirmiş olarlar. Qoy onlar yadlarına salsınlar ki, Almaniya Napoleona qarşı öz azadlıq müharibəsindən sonra on illər ərzində çarın ayaqlarına düşüb yerdə sərilmiş halda qalmışdı.

İngilis fəhlə sinfi fransız və alman fəhlələrinə dostluq əlini uzadır. O möhkəm əmindir ki, qarşıdakı mənfur müharibə nə ilə qurtarırsa qurtarsın, bütün ölkələrin fəhlələrinin ittifaqı, nəticə etibarilə, hər cür müharibələrin kökünü kəsəcəkdir. Fransanın rəsmi dairələri ilə Almaniyanın rəsmi dairələri qardaş qırğınına atıldıkları bir zamanda fransız və alman fəhlələri bir-birinə sülh və dostluq xəbərləri göndərirlər. Tarixdə misli olmayan təkcə bu böyük faktın özü daha işıqlı bir gələcəyə ümidlər doğurur. Bu fakt göstərir ki, iqtisadi səfalət və siyasi ağılsızlıq cəmiyyəti olan köhnə cəmiyyətin əksinə olaraq yeni cəmiyyət yaranmaqdadır və onun beynəlxalq prinsipi *sülh* prinsipindən ibarət olacaqdır, zira xalqların hər birində eyni hökmranlıq olacaqdır,—*əmək* hökmranlığı!

Bu yeni cəmiyyətin müjdəçisi Beynəlxalq Fəhlə Birliyidir.

256, Hay Holborn, London, Uestern Sentral, 23 iyun 1870-ci il.

K. Marks tərəfindən 1870-ci il iyul ayının 19-u ilə 23-ü arasında yazılmışdır.

1870-ci ilin iyul ayında vərəqə şəklində ingilis dilində, həmçinin 1870-ci ilin avqust–sentyabrında ayrıca vərəqələr şəklində və dövrü mətbuatda alman, fransız və rus dillərində çap edilmişdir.

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİ BAŞ ŞURASININ FRANSAPRUSSIYA MÜHARİBƏSİ HAQQINDA İKİNCİ MÜRACİƏTİ¹²²

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİNİN AVROPA VƏ BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARDAKI ÜZVLƏRİNƏ

Biz 23 iyul tarixli birinci müraciətimizdə demişdik:

«...İkinci imperiyanın mətəm zəngi Parisdə artıq çalınmışdır. İkinci imperiya nə ilə başlanmışdısa, onunla da qurtaracaqdır: miskin bir yamsılama ilə qurtaracaqdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, məhz Avropanın hökumətləri və hakim sinifləri Lui Bonaparta, *bərpa edilmiş imperiyanın* dəhşətli oyununu on səkkiz il ərzində oynamaq imkanı vermişlər».

Beləliklə, hələ fe'lən hərbi əməliyyat başlanmazdan əvvəl biz bonapartist sabun qovuğuna, keçmişə aid bir iş kimi baxırdıq.

Biz İkinci imperiyanın yaşamaq qabiliyyəti barəsində yanlış fikrə düşmürdük, biz həmçinin belə bir cəhətdən qorxmaqda da haqsız deyildik ki, Almaniya üçün «müharibə özünün xalis müdafiə xarakterini itirib fransız xalqına qarşı müharibəyə çevriləcəkdir». Müdafiə müharibəsi, doğrudan da Lui Bonapartın təslim olması ilə, Sedan yaxınlığında özünü məğlub hesab etməsi

ilə və Parisdə respublika e`lan olunması ilə qurtardı. Lakin bu hadisələrdən hələ xeyli əvvəl, bonapartizm silahının tam çürüklüyü artıq aşkara çıxdığı zaman Prussiya sarayının hərbiçilər güruhu müharibəni istilaçılıq müharibəsinə döndərməyə qərar verdi. Doğrudur, bu yolda əsla xoşagəlməz bir maneə var idi ki, o da *müharibənin əvvəlində kral Vilhelmin öz bəyanatları idi*. Vilhelm Şimali Almaniya reyxstaqı qarşısında özünün şahənə nitqində təntənəli surətdə bildirmişdi ki, o, fransız xalqına qarşı deyil, Fransa imperatoruna qarşı müharibə edir. Avqustun 11-də o, fransız millətinə manifestində deyirdi (K.Marks tərəfindən edilmiş və 1870-ci ildə ayrıca nəşr olunmuş Almanca tərcüməsində bu cümlə və bunun ardınca manifestdən gətirilən sitat buraxılmış, sonrakı mətn isə: «Onlar dərhal işarə verdilər» sözlərinə kimi ixtisarla verilmişdir. *Red.*):

«Fransız xalqı ilə dinc yaşamaq arzusunda olmuş və indi də bu arzuda olan alman milləti üzərinə imperator Napoleon dənizdə və quruda hücum etdiyinə görə mən, *bu hücumu dəf etmək üçün* alman ordularına komandanlığı öz üzərimə götürdüm və *hərbi hadisələrin gedişi* nəticəsində *Fransanın sərhədlərini keçməli* oldum»,

Vilhelm, «*hücumu dəf etmdk üçün*» alman ordularına komandanlığı öz üzərinə götürdüyünü bildirməklə kifayətlənməyərək, müharibənin xalis, müdafiə xarakterində olduğunu sübut etmək üçün əlavə etmişdi ki, yalnız «*hərbi hadisələrin gedişi nəticəsində*» Fransanın sərhədlərini keçməli olmuşdur. Müdafiə müharibəsi, əlbəttə, «*hərbi hadisələrin gedişi*» tələblərindən doğan hücum əməliyyatını əsla rədd etmir.

Beləliklə, bu mö`min kral Fransa qarşısında və bütün dünya qarşısında təntənə ilə və`d etmişdi ki, xalis müdafiə müharibəsi etsin. Bəs onu bu təntənəli və`ddən necə azad etməli? Bütün bu komediyanın rejissorları işi belə qələmə verməli idilər ki, guya kral öz iradəsi ziddinə olaraq, alman xalqının qəti tələblərinə tabe olur. Bunun üçün həmin rejissorlar dərhal alman liberal burjuaziyasına, onun professorlarına və kapitalistlərinə, onun bələdiyyə müşavirlərinə və jurnalistlərinə işarə verdilər. Mülki azadlıq uğrunda 1846-cı ildən 1870-ci ilədək apardığı mübarizədə misilsiz qətiyyətsizlik, bacarıqsızlıq və qorxaqlıq göstərmiş olan həmin burjuaziya Avropa səhnəsində alman vətənpərvərliyinin nə`rə çəkən şiri rolunda çıxış etməli olacağından, əlbəttə, vəcdə gəlirdi. Həmin burjuaziya üzünə mülki müstəqillik maskası taxdı ki, guya Prussiya hökumətini məcbur edirmiş yerinə yetirsin, nəyi?—yenə həmin hökumətin öz gizli planlarını. Həmin burjuaziya Lui Bonapartın səhv etməzliyinə uzun illərdən bəri az qala dini bir e`tiqad bəsləməsindən peşman olmuşdu, buna görə də Fransa respublikasının parçalanmasını ucadan tələb edirdi. Bu vətənpərvərlik cəngavərlərinin işə saldıqları üzürlü bəhanələr üzərində heç olmasa bir dəqiqəlik dayanaq.

Onlar belə bir iddiada olmağa cəsarət etmirlər ki, Elzas və Lotaringiya əhalisi almanların ağışına atılmaq həsrətindədir. Məhz əksinə. Strasburqu, Fransaya vətənpərvərlik duyğuları göstərmək üstündə cəzalandırmaq üçün, onu altı gün ərzində faydasız yerə və vəhşicəsinə,—zira şəhər üzərində hakim mövqe tutan qala ondan ayrıca yerləşmişdir,—partlayıcı «alman» mermiləri ilə bombardman edirlər, şəhərə od vururlar və bir çox dinc əhalini qırırlar! Bəs necə! Vaxtilə bu əyalətlərin ərazisi çoxdan ölüb getmiş Almaniya imperiyasına¹²⁸ məxsus olmuşdur. Buna görə də həmin ərazi və onun əhalisi, müddəti keçməmiş olan bir alman mülkiyyəti kimi gərək müsadirə edilsin. Əgər köhnəliyi sevənlərin şiltaqlarına uyğun olaraq Avropanın köhnə xəritəsi bərpa edilərsə, onda əsla unudulmamalıdır ki, vaxtilə Brandenburq kurfüstü Prussiyanın hökmdar knyazı olaraq Polşa respublikasının vassalı¹²⁹ idi. Lakin hiyləgər vətənpərvərlər Elzası və Lotaringiyanın almanca danışan əhalinin yaşadığı hissəsini fransızların hücumlarına qarşı «maddi təminat» olaraq tələb edirlər. Bu alçaq hiylə bir çox ağılsız adamları başdan çıxarmış olduğuna görə, biz onun üzərində ətraflı dayanmağı özümüzə borc bilirik.

Şübhə yoxdur ki, Reynin o tayındakı sahilə nisbətən Elzasın ümumi mövqeyi və buna üstəlik Bazel ilə Hermersheym arasındakı yolun demək olar düz yarısında Strasburq kimi böyük bir qalanın olması Fransanın Cənubi Almaniyaya basqın etməsini çox asanlaşdırır, halbuki Cənubi Almaniya tərəfdən Fransaya basqın edilməsi bu səbəbdən müəyyən dərəcədə çətinləşir. Sonra, şübhə yoxdur ki, Elzasın və Lotaringiyanın yuxarıda göstərilən hissəsinin birləşdirilməsi Cənubi Almaniyanın sərhədlərini artıq dərəcədə möhkəmləndirərdi: belə olduqda Cənubi Almaniya başdan-başa bütün Vogöz dağları silsiləsinə və həmin dağların şimal keçidlərini qoruyan qalalara sahib olardı. Əgər Mets də birləşdirilsəydi, Fransa indi Almaniyaya qarşı iki çox mühüm əməliyyat bazasından məhrum edilmiş olardı, lakin buna baxmayaraq, Fransa Nansi və ya Verden yaxınlığında yeni baza yarada bilərdi. Almaniyanın əlində Koblenz, Mayns, Hermersheym, Raştatt və Ulm vardır—bunların hamısı məhz Fransaya qarşı olan əməliyyat bazalarıdır. Almaniya son müharibədə bunlardan gözəlcə istifadə etdi. Bəs bu yerdə ancaq Mets və Strasburqdan ibarət iki əhəmiyyətli qalası olan Fransaya həsəd aparmağa Almaniyanın zərrə qədər də olsa haqqı varmı? Bundan əlavə, Strasburq Cənubi Almaniya üçün yalnız o vaxta qədər təhlükə təşkil edə bilər ki, Cənubi Almaniya Şimali Almaniyadan ayrılmış olsun. 1792-ci ildən 1795-ci ilədək bir dəfə də olsa bu tərəfdən Cənubi Almaniyaya basqın edilməmişdir, çünki Prussiya Fransa inqilabına qarşı müharibədə iştirak edirdi; lakin Prussiya 1795-ci ildə öz separat sülhünü¹³⁰ bağlayıb Cənubu təkbaşına buraxan kimi, Cənubi Almaniyaya basqınlar başlandı və 1809-cu ilədək davam etdi, Strasburq bu zaman əməliyyat bazası xidmətini görürdü. *Birləşmiş* Almaniya bütün öz qoşunlarını, hazırkı müharibədə olduğu kimi, Saarlui ilə Landau arasına

toplayarsa və onları irəliyə yeridərsə və ya Maynsdan Metsə gedən yolda döyüşə girərsə, Strasburqu və Elzasda hər bir fransız ordusunu əslində həmişə zərərsizləşdirə bilər. Nə qədər ki, alman qoşunlarının başlıca kütləsi oradadır, Strasburqdan Cənubi Almaniyaya girən hər bir fransız ordusu mühasirəyə alınıb öz bazası ilə əlaqəsinin kəsilməsi təhlükəsi qarşısında qala bilər. Son kampaniyanın sübut etdiyi bir şey varsa, o da ancaq məhz Almaniyadan Fransaya basqın edilməsinin asan olmasıdır.

Lakin, açıq fikir yeridilsə, məgər hərbi mülahizələrin, milli sərhədləri müəyyən etməli olan prinsip dərəcəsinə qaldırılması ümumiyyətlə mənasız bir şey və anaxronizm deyilmi? Əgər bu qayda əsas götürülsə, onda Avstriya hələ də Venesiyanı, Minço çayı xəttini, Fransa isə, Berlinə cənub-qərbdən hücum edilməsi təhlükəsindən şübhəsiz daha artıq dərəcədə şimal-şərqdən hücum təhlükəsi qarşısında olan Parisi müdafiə etmək üçün,—Reyn xəttini almaq iddiasına düşə bilər. Əgər sərhədlər hərbi mənafeyə görə müəyyən edilsə, onda iddiaların sonu olmaz, çünki hər hansı bir hərbi xəttin hökmən öz nöqsanları vardır və özünə yanaşı olan yeni sahələri qatmaq yolu ilə yaxşılaşdırıla bilər; bundan əlavə, həmin sərhədlər heç vaxt qəti və ədalətli şəkildə müəyyən edilə bilməz, çünki hər dəfə qalib məğlubun qarşısına şərtlər qoyur və, deməli, bunun özündə yeni müharibələrin rüşeymi vardır.

Bunu bizə bütün tarix öyrədir. Ayrı-ayrı adamların başına gələnlər bütöv millətlərin də başına gəlir. Onların əlindən basqın etmək imkanını almaq üçün onları müdafiə vasitələrindən məhrum etmək lazımdır. Onları nəinki boğazlamaq, hətta öldürmək də lazımdır. Əgər bu vaxta qədər millətin gücünü qırmaq üçün «maddi təminat» əldə etməyə çalışan bir qalib olmuşsa, bunu ancaq Napoleon öz Tilzit müqaviləsi¹³¹ ilə, həmçinin bu müqaviləni Prussiya haqqında və yerdə qalan Almaniya haqqında həyata keçirməsi ilə etmişdir. Buna baxmayaraq alman xalqı bir neçə il sonra onun bütün nəhəng qüdrətini çör-çöp kimi vurub dağıtdı. Lakin Prussiyanın ən ağlagəlməz xəyallara düşərək Fransadan əldə etmək ümidində və niyyətində olduğu «maddi təminatlar» Almaniyanın özündən Napoleonun almış olduqları ilə heç müqayisəyə gələ bilərmi? Nəticələr bu dəfə də eyni dərəcədə fəlakətli olacaqdır. Tarix Fransadan qonarılan torpağın kvadrat millərinin sayına görə deyil, XIX əsrin ikinci yarısında *işğallar siyasətinə* yenidən meydan verilməsindən ibarət olan cinayətin böyüklüyünə görə əcr verəcəkdir.

Tevton vətənpərvərliyinin müdafiəçiləri deyirlər: lakin siz gərək almanları fransızlarla qarışdırmayasınız. *Biz şöhrət deyil, ancaq təhlükəsizlik istəyirik.* Almanlar—əslində sülhsevər xalqdır. Onların tədbirli nəzarəti altında hətta işğallar da gələcək müharibə səbəbindən əbədi sülh rəhninə çevrilir. Əlbəttə, XVIII əsr inqilabını süngülər vasitəsilə boğmaq kimi ali məqsədlə 1792-ci ildə Fransaya basqın edən Almaniya deyilmi! İtaliyanın əsarət altına alınmasında, Macarıstanın əzilməsində və Polşanın bölüşdürülməsində özünü ləkələyən də

Almaniya deyilmiş! Almanıyanın indiki militarist sistemi sayəsində bütün sağlam kişi cinsi iki hissəyə—qulluq edən daimi orduya və ehtiyatda olan ikinci daimi orduya bölünür, həm də hər iki hissə allahın mərhəməti ilə öz böyüklərinə danışığsız tabe olmağa məhkumdur,—bu sistem, əlbəttə, sülhün «maddi təminatı» və, bundan əlavə, mədəniyyətin ən ali məqsədi imiş! Hər yerdə olduğu kimi, Almaniyada da hakimiyyət sahiblərinin quyuqları ictimai fikri saxta lovğalıq zəhəri ilə zəhərləyirlər.

Fransanın Mets və Strasburq qalalarının mənzərəsi bu alman vətənpərvərlərini zahirən çox qıcıqlandırır, lakin onlar rusların geniş istehkamlar sistemi olan Varşava, Modlin və Ivanqorod sistemində heç bir pis cəhət görmürlər. Onlar bonapartist hücumlarının dəhşətlərindən lərzəyə düşdüləri halda, çar qəyyumluğunun bütün rüsvayçılığına göz yumurlar.

1865-ci ildə Lui Bonapart Bismark ilə dilləşdiyi kimi,—1870-ci ildə də Qorçakov Bismark ilə dilləşmişdi. Habelə Lui Bonapart 1866-cı il müharibəsinin hər iki tərəfi—Avstriya və Prussiyayı taqətdən salıb onu Almainıyanın müqəddəratına hakim edəcəyi ümidi ilə özünü aldatdığı kimi, Aleksandr da 1870-ci il müharibəsinin Almaniya və Fransanı taqətdən salıb ona bütün Qərbi Avropanın müqəddəratına hakim olmaq imkanı verəcəyi ümidi ilə özünü aldadırdı. İkinci imperiya Şimali Almaniya ittifaqı¹⁰¹ ilə yanaşı olaraq yaşaya biləcəyini mümkün hesab etmədiyi kimi,—mütləqiyyət Rusiyası da, Prussiya başda olmaqla Almaniya imperiyası tərəfindən özünə qarşı təhlükə hiss etməlidir. Köhnə siyasi sistemin qanunu belədir. Bu sistem daxilində bir dövlətin qazancı, digər dövlətin zərəri deməkdir. Çarın Avropa üzərində üstün təsiri, onun Almaniya üzərindəki ənənəvi üstünlüyünə əsaslanır. Rusiyanın özündə mütləqiyyətin ən dərin əsaslarını ictimai vulkan qüvvələrinin sarsıdacağı qorxusu olduğu bir zamanda çar xaricdəki nüfuzunun belə itirilməsinə yol verə bilərmə? Artıq indi Moskva qəzetləri, 1866-cı il müharibəsindən sonra bonapartist qəzetlərin danışdığı bir dillə danışmağa başlamışlar. Olmaya Tevton vətənpərvərləri doğrudan da bu fikirdədirlər ki, əgər Fransanı Rusiyanın ağuşuna atılmağa məcbur etsələr, Almaniya üçün azadlıq və sülh (1870-ci il Almanca nəşrində «azadlıq və sülh» sözlərindən qabaq «müstəqillik» sözü əlavə edilmişdir. *Red.*) təmin edilmiş olar? Əgər hərbi səadət, öz müvəffəqiyyətlərindən məst olma və sülalə intriqaları Almanıyanı, Fransanın vilayətlərini soyğunçuluq yolu ilə mənimsəməyə sövq edərsə, onda Almaniya üçün ancaq iki yol qalar: o, ya necə olursa olsun rus işğalçılıq siyasəti üçün *açıqça* alət olmalıdır (1870-ci il Almanca nəşrində buraya «hogensollernlərin ənənəsinə uyğun olaraq» sözləri əlavə edilmişdir. *Red.*), ya da qısa tənəffüsdən sonra digər «müdafiə» müharibəsinə, lakin yeni icad edilmiş «məhdud» müharibələrdən birinə deyil, *irq müharibəsinə*, birləşmiş slavyan və roman irqləri əleyhinə müharibəyə hazırdaşmağa başlamalı olacaqdır (1870-ci il Almanca nəşrində buraya aşağıdakı cümlə əlavə

edilmişdir: «Ağıllarını itirmiş vətənpərvərlərin Almaniya üçün təmin etdikləri sülh perspektivi bundan ibarətdir». *Red.*).

Bu müharibəyə mane olmağa imkanı olmayan alman fəhlə sinfi ona, Almaniyanın istiqlaliyyəti uğrunda, Fransanı və bütün Avropanı İkinci imperiyanın mənfur zülmündən azad etmək uğrunda aparılan bir müharibə kimi səylə yardım edirdi. Alman sənaye fəhlələri kənd fəhlələri ilə birlikdə qəhrəman qoşunların əsas hissəsini təşkil etdikləri halda, onların ailələri evdə yarıac qalmışdı. Sərhəd xaricində döyüş meydanında onların sıraları seyrəkləşdi, evdə isə onları eyni dərəcədə fəlakətli yoxsulluq gözləyir (1870-ci il Almanca nəşrində, sonra, əlavə edilmişdir: «Vətənpərvər hay-küyçülər onlara, təsəlli olmaq üçün deyəcəklər ki, kapitalın vətəni, yoxdur, əmək haqqı *vətənpərvərlikdən kənar olan beynəlmiləl* ərz və tələb qanunu ilə tənzim olunur. Buna görə də vaxt çatıb ki, fəhlə sinfi öz sözünü desin və burjuaziyadan olan cənablara bir daha *onun adından çıxış etmək* imkanı verməsin». *Red.*). Buna görə indi onlarda tələb edirlər «təminat» yaradılsın ki, verdikləri saysız-hesabsız qurbanlar əbəs olmamışdır, onlar azadlıq əldə etmişlər, Bonapart orduları üzərində onların qələbəsi heç də, 1815-ci ildə¹³² olduğu kimi, alman xalqının məğlubiyyətinə çevrilməyəcəkdir. Həm də onlar belə təminatdan birincisi olaraq *Fransa üçün şərəfli sülh və Fransa respublikasının tanınmasını* tələb edirlər.

Almaniya Sosial-demokrat fəhlə partiyasının Mərkəzi komitəsi sentyabrın 5-də elan etdiyi manifestdə bu təminat üzərində bərk təkid edirdi.

«Biz Elzas və Lotaringiyanın idhaq edilməsinə qarşı protest edirik. Biz başa düşürük ki, alman fəhlə sinfi adından danışırıq. Fransa və Almaniyanın ümumi mənafeyini, sülh və azadlıq mənafeyini, şərq barbarlığına qarşı Qərbi Avropa mədəniyyətinin mübarizəsi mənafeyini nəzərə alaraq, alman fəhlələri əsla dözməzlər ki, Elzas və Lotaringiya ilhaq edilsin... Bütün ölkələrdəki fəhlə yoldaşlarımızla birlikdə biz proletariyatın ümumi beynəlxalq işini möhkəm və sədaqətlə qoruyacağıq!»

Təəssüf ki, biz onların bilavasitə müvəffəqiyyətinə ümid bağlaya bilmirik. Əgər fransız fəhlələri təcavüzkarı sülh zamanı dayandıra bilmədilərsə, hərbi qızgınlıq zamanı qalibin qarşısını almağa alman fəhlələrinin bundan çoxmu imkanı var? Alman fəhlələrinin manifesti Lui Bonapartın adı bir cinayətkar olaraq Fransa respublikasına təslim olunmasını tələb edir. Onların hakimləri isə, Lui Bonapartı ən münasib bir adam kimi var qüvvə ilə yenə Tülri taxtına¹³³ əyləşdirməyə çalışırlar ki, Fransanı məhv etsinlər. Necə olursa olsun, tarix göstərəcəkdir ki, alman fəhlə sinfi alman burjuaziyası kimi çürük materialdan yaradılmamışdır. Alman fəhlə sinfi öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir.

Onunla birlikdə biz Fransada respublika təsis edilməsini alqışlayırıq, lakin eyni zamanda, əsassız olacağını ümid etdiyimiz təşvişlər bizi narahat edir. Bu

respublika taxt-tacı yıxmadı, yalnız onun qoyub getdiyi boş yeri tutdu (1870-ci il Almanca nəşrində, sonra, mətnə «alman süngüləri sayəsində» sözləri əlavə edilmişdir. *Red.*). Bu respublika ictimai bir nailiyyət kimi deyil, milli müdafiə tədbiri olaraq e'lan edilmişdir. O, qismən qatı orleanistlərdən¹¹⁷, qismən də burjua respublikaçılarından ibarət olan müvəqqəti hökumətin əlindədir, burjua respublikaçılarından bəzilərinin üzərində isə 1848-ci il iyun üsyanından¹⁸ silinməz bir ləkə qalmaqdadır. Bu hökumətin üzvləri arasında vəzifələrin bölgüsündən yaxşı bir şey gözləmək çətinidir. Orleanistlər ən möhkəm mövqeləri–ordunu və polisi ələ keçirmişlər, qondarma respublikaçılara isə boşboğazlıq etmək vəzifəsi verilmişdir. Bu hökumətin ilk addımlarından bəziləri çox aydın göstərir ki, bu hökumətə imperiyadan tək-cə bir yığın xarabazarlıq deyil, imperiyanın fəhlə sinfindən qorxması da irs qalmışdır. Əgər indi onlar respublika adından uca səsle mümkün olmayan şeylər vəd edirlərsə,—bu onun üçün edilmirmi ki, «mümkün olan» hökumətin lehinə gurultu qaldırılsın? Respublika, özünün bəzi burjua başçılarından fikrinə görə, orleanist restavrasiyası üçün yalnız bir keçid pilləsi və körpü xidməti görməməlidirmi?

Beləliklə, fransız fəhlə sinfi ən çətin bir vəziyyətdədir. Indiki böhran zamanı, düşmən az qala Parisin qapılarına gəlib çıxdığı bir vaxtda yeni hökuməti yıxmaq üçün edilən hər bir cəhd son dərəcə ağılsız bir hərəkət olardı. Fransız fəhlələri öz vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirməlidirlər (1870-ci il Almanca nəşrində «vəzifə» sözündən sonra «onlar da belə hərəkət edirlər» sözləri əlavə edilmişdir. *Red.*), lakin onlar, Birinci imperiyanın milli ənənələrinə aldanmış olan fransız kəndliləri kimi, 1792-ci ilin milli ənənələrinə aldanmalarına yol verməməlidirlər. Onlar keçmiş təkrar etmək deyil, gələcək qurmalıdırlar. Qoy onlar respublika azadlığının onlara verdiyi bütün vasitələrdən sakitlik və qətiyyətlə istifadə edib öz sinfinin təşkilatını daha əsaslı surətdə möhkəmlətsinlər. Bu onlara Fransanı yenidən dirçəltmək uğrunda və bizim ümumi işimiz—əmək azadlığı uğrunda mübarizə üçün yeni nəhəng qüvvələr verəcəkdir. Respublikanın müqəddəratı onların gücündən və zəkasından asılıdır.

İngilis fəhlələri, öz hökumətinin Fransa respublikasını tanımaq arzusunu¹³⁴ qırmaq üçün kənardan sağlamlaşdırıcı təzyiq göstərmək istiqamətində artıq bəzi addımlar atmışlar. Yəqin ki, İngiltərə hökuməti indiki ləng hərəkəti ilə, 1792-ci il antiyakobin müharibəsinin və ləyaqətsiz bir tələsikliklə «coup d'état»¹³³ tanımış olmasının əvəzini çıxmaq istəyir. İngilis fəhlələri, bundan əlavə, öz hökumətindən tələb edirlər ki, Fransanın parçalanmasına,—ingilis mətbuatının bir hissəsinin (1870-ci il Almanca nəşrində bu cümlənin axırı aşağıdakı şəkildə verilmişdir: «ingilis mətbuatının bir hissəsi bunu alman vətənpərvərləri qədər gurultu qoparmaqla tələb edir». *Red.*) həyasızlıqla tələb etdiyi parçalanmasına var qüvvə ilə müqavimət

göstərsin. Bu həmin mətbuatdır ki, tam iyirmi il ərzində Lui Bonaparta Avropanın tanrısı kimi səcdə edir və Amerika quldarlarının qiyamını coşğun alqışlayırdı¹³⁶. Bu mətbuat o zaman olduğu kimi, indi də quldarların mənafeyi üçün çalışır.

Qoy *Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin* bölmələri bütün ölkələrdə fəhlə sinfini fəal çıxış etməyə çağırınsın. Əgər fəhlələr öz vəzifəsini unutsa, əgər onlar passiv qalsalar, onda hazırkı dəhşətli müharibə yeni, daha çox dəhşətli beynəlxalq müharibələrin başlanğıcı olar və hər ölkədə qılınc cəngavərlərinin torpaq mülkiyyəti və kapitalın fəhlələr üzərində yeni qələbələrinə gətirib çıxarar.

«Vive la Repuḡlique!» (Yaşasın respublika! *Red.*)

256, Hay Holborn, London, Ueistern Sentral, 9 sentyabr 1870-ci il.

K.Marks tərəfindən 1870-ci il sentyabr ayının 6-sı ilə 9-u arasında yazılmışdır.

1870-ci il sentyabrın 11–13-də vərəqə şəklində ingilis dilində, həmçinin 1870-ci ilin sentyabr–dekabrında vərəqə şəklində və dövrü mətbuatda alman və fransız dillərində çap edilmişdir.

FRANSADA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİ BAŞ ŞURASININ MÜRACİƏTİ¹¹¹

BİRLİYİN AVROPA VƏ BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARDAKI BÜTÜN ÜZVLƏRİNƏ

1

1870-ci il sentyabrın 4-də Paris fəhlələri, bütün Fransanın demək olar ki, dərhal yekdilliklə alqışladığı respublikanı e'lan etdikləri zaman şöhrətpərəst advokatlar güruhu–bu güruhun dövlət xadimi Tyer, generalı isə Troşyu idi–şəhər idarəsini zəbt etdi. Bu adamlar bütün tarixi böhran zamanlarında bütün Fransa üçün Parisin nümayəndə olması lazım gəldiyinə o zaman o qədər kor-koruna inanırdılar ki, zorla ələ keçirmiş olduqları rutbəni–Fransanın hakimləri rütbəsinə doğrultmaq üçün özlərinin Paris deputatı mandatlarını təqdim etməyi tamamilə kafi hesab edirdilər. Axırncı müharibə münasibətilə ikinci müraciətimizdə, hərəkət bu adamları yuxarıya qaldırandan beş gün sonra biz onların kim olduğunu sizə izah etmişdik. Lakin, fəhlələrin həqiqi rəhbərləri hələ Bonapartın həbsxanalarında saxlandıqları və prussiyalılar sür'ətlə Parisin üzərinə yeridikləri zaman qəflətən yaxalanmış olan Paris bu adamlara hakimiyyəti ələ almaq imkanı verdi, lakin belə bir qəti şərtlə ki, onlar bu hakimiyyətdən yalnız milli müdafiə məqsədləri üçün istifadə etsinlər. Parisi isə, ancaq onun fəhlələrini silahlandırmaqla, onlardan əsl hərbi qüvvə təşkil etməklə, müharibənin özündə onlara hərbi sənətini öyrətməklə müdafiə etmək olardı. Lakin Parisi silahlandırmaq inqilabı silahlandırmaq demək idi. Parisin prussiyalı təcavüzkar üzərində qələbəsi fransız kapitalisti və onun dövlət tüfeyliləri üzərində fransız fəhləsinin qələbəsi olardı. Ya milli vəzifəni, ya da

sinfi mənafeyi əsas götürmək məcburiyyətində qalan milli müdafiə hökuməti bir dəqiqə də tərəddüd etmədən dönüb milli xəyanət hökuməti oldu.

O, hər şeydən əvvəl Tyeri Avropa saraylarını gəzib onlardan vasitəçi olmağı bir sədəqə kimi istəməyə göndərdi və bunun müqabilində respublikanı kralla əvəz etməyi öhdəsinə aldı. Parisin mühasirəsi başlandıdan dörd ay sonra həmin hökumət təslim olmaqdan danışmağı vaxtı çatmış hesab etdi; Troşyu Parisin toplaşmış merlərinə Jül Favrin və öz başqa həmkarlarının yanında bu sözlərlə müraciət etdi:

«Hələ sentyabrın 4-də axşam həmkarlarımdan mənə verdikləri birinci sual bundan ibarət oldu ki, Prussiya ordusunun mühasirəsinə müvəffəqiyyətlə davam gətirməyə Parisin müəyyən bir imkanı varmı? Mən bu suala tərəddüd etmədən mənfi cavab verdim. Burada olan həmkarlarımdan bəzilərinə şahid göstərirəm; onlar mənim doğru söylədiyimi sizə təsdiq edə bilirlər; mən həmişə, o zaman söylədiyim fikrimdə qalmışam. Mən onlara da indi sizə dediklərimin eynini demişdim: indiki vəziyyətdə Parisi Prussiya ordusundan qorumaq cəhdi–xalis ağılsızlıqdır. Əlbəttə, qəhrəmancasına ağılsızlıqdır,—deyə, mən əlavə etdim,—lakin hər halda, ağılsızlıqdan artıq bir şey deyildir... Hadisələr» (bunları o özü idarə edirdi) «mənim irəlicədən dediklərimin doğruluğunu təsdiq etdi».

Oradakı merlərdən biri, c. Korbon, Troşyunun bu qəşənk xırdaca nitqini sonralar nəşr etdi.

Deməli, respublika e'lan olunan günün axşamı Troşyunun həmkarları bilirdilər ki, onun «planı» Parisi təslim verməkdən ibarətdir. Əgər milli müdafiə Tyerin, Favrin və K^o-nın şəxsi hökmranlığı üçün ancaq bir bəhanə olmasaydı, 4 sentyabr bambaşlıqları artıq ayın 5-də öz hakimiyyətlərindən əl çəkərdilər. Troşyunun «planını» Paris əhalisinə bildirərdilər və ona təklif edərdilər ki, ya dərhal təslim olsun, ya da öz müqəddəratını öz əlinə alsın. Lakin bu şərəfsiz aldadıcılar Parisi qəhrəmancasına ağılsızlıqdan aclıq və qətl ilə sağaltmağa qərar verdilər, hələlik isə onu öz dəbdəbəli manifestləri ilə aldatmaqda idilər. Həmin manifestlərdə yazılırdı ki, Troşyu, «Paris qubernatoru heç vaxt təslim olmayacaqdır»,—xarici işlər naziri Jül Favr «bir qarış da torpaq, qalalarımızın bir daşını da güzəşt etməyəcəkdir», Lakin həmin Jül Favr Qambettaya öz məktubunda e'tiraf edirdi ki, onlar Prussiya əsgərlərindən deyil, Paris fəhlələrindən «müdafiə olunurlar». Paris ordusuna komandanlığı ehtiyatkar Troşyunun tapşırması olduğu bonapartist quldurlar bütün mühasirə müddətində öz xüsusi məktublarında, sirrini bildikləri bu qondarma müdafiəyə həyasızlıqla istehza edirdilər. (Sübut üçün, məsələn, Paris ordusu artilleriyasının baş komandiri, Fəxri legion böyük xaç ordenlisi Alfons Simon Kionun, artilleriya diviziyonu generalı Süzana yazdığı və Kommuna tərəfindən «Journal Officiel»¹³⁷-də dərc edilmiş məktubuna nəzər salmaq kifayətdir). Nəhayət, 1871-ci il yanvarın 28-də¹³⁸ fırıldaqçılar maskalarını

atdılar. Milli müdafiə hökuməti Parisin təslim edilməsi işində ən böyük alçalmanın əsl qəhrəmanlıq nümunəsini göstərdi, Fransanın, Bismarka əsir düşənlərdən ibarət bir hökuməti kimi hərəkət etdi,—bu o qədər alçaq bir rol idi ki, hətta, Lui Bonapart özü də Sedanda bu rolu öz üzərinə götürməyə cəsarət etməmişdi, 18 mart hadisələrindən sonra vahimə içində Versala qaçmaqla özlərini xilas etməyə çalışan «capitulards»¹³⁹-ların Parisdə qoyub getdikləri sənədlər onların xəyanətini göstərirdi; həmin sənədləri məhv etmək üçün, Kommunanın əyalətlərə manifestində yazdığı kimi,

«bu adamlar hətta Parisi qan dəryasında qərq olmuş bir xarabazarlığa çevirməkdən çəkinməzdilər».

Milli müdafiə hökumətinin bir çox ən nüfuzlu üzvlərini bu yerə gətirib çıxaran bir də onların tamamilə xüsusi, şəxsi mülahizələri idi.

Barışıq bağlandıqdan azacıq sonra, Milli məclisin Paris deputatlarından olub sonralar Jül Favrin xüsusi əmri ilə güllələnmiş Milyer tam bir sıra yuridik sənədlərin əslini dərc etdirmişdi; həmin sənədlər sübut edirdi ki, əyyaş bir Əlcəzair dələduzunun arvadı ilə yaşayan Jül Favr, qanunsuz doğulmuş öz uşaqlarının adından dalbadal bir neçə il ərzində ən həyasız saxtakarlıqlara əl ataraq böyük bir irsə yiyələnmiş və beləliklə sərvət sahibi olmuşdu; qanuni varislər tərəfindən cəlb edilmiş olduğu mühakimədə onun saxtakarlıqlarının üstü yalnız ona görə açılmamışdı ki, bonapartist məhkəmələrin xüsusi himayəsi altında idi. Bu rəsmi yuridik dəlillər qarşısında hər hansı fəsa hət gücsüz olduğuna görə, Jül Favr ömründə ilk dəfə ağzını açmayıb vətəndaş müharibəsinin qızıışmasını gözləməyi lazım bildi ki, sonra Paris əhalisini ailə, din qayda-qanun və mülkiyyət əleyhinə həyasızlıqla üsyan etmiş fərari katorqalılar adlandırır quduzcasına söysün. Bu sənədlər saxtakarı sentyabrın 4-dən sonra dərhal, hakimiyyəti ələ alan kimi, həmrə`ylik hissləri üzündən Pik və Tayferi azad etdi, halbuki bunlar «Etendard» qəzeti¹⁴⁰ ilə əlaqədar olan rüsvayçı əhvalatda saxtakarlıq üstündə hətta imperiya zamanı məhkum edilmişdilər. Bu cənablardan biri, Tayfer o qədər həyasız idi ki, Kommuna zamanı Parisə qayıtmışdı, lakin Kommuna onu dərhal həbsxanaya saldı. Bunlardan sonra isə Jül Farv Milli məclis tribunasından çağırır hay-küy salırdı ki, parislilər bütün katorqalıları açıb buraxmışlar!

Imperiyanın daxili işlər naziri mövqeyinə keçmək yolundakı müvəffəqiyyətsiz cəhdlərindən sonra özünü respublikanın maliyyə naziri vəzifəsinə keçirən Ernest Pikar, milli müdafiə hökumətinin bu Co Milleri (1871-ci il və 1891-ci il Almanca nəşrlərindən «Co Miller» əvəznnə «Karl Foqt», 1871-ci il fransızca nəşrində isə «Falstav» dərc edilmişdir. *Red.*), fırldaqçılıq üstündə (Paris prefektorluğunun 1867-ci il 13 iyul tarixli mə`lumatına bax) Paris birjasından qovulmuş və «Societe Generale»-nin<sup>141</sup> Palestro küçəsində 5 Nəli evdəki filial şö`bəsinin direktoru olduğu zaman 300000 fr. oğurlayıb bunu boynuna aldığına görə məhkum edilmiş (Paris

prefektorluğunun 1868-ci il 11 dekabr tarixli mə'lumatına bax) Artur Pikar adlı bir hərifin qardaşıdır. Məhz bu Artur Pikarı Ernest Pikar öz «Electeur libre»¹⁴² qəzetinin redaktoru tə'yin etmişdi. Maliyyə nazirliyinin bu qəzetinin rəsmi yalanı adi burjua möhtəkirlərini aldadırdı, Artur Pikar isə daim birjadan nazirliyə və nazirlikdən birjaya qaçaraq fransız ordularının hər bir məğlubiyyəti zamanı güclü pul qazanırdı. Bu möhtərəm qardaşların maliyyə məsələləri barəsindəki bütün yazışması Kommunanın əlinə keçmişdi.

Sentyabrın 4-dək yoxsul bir vəkil olan Jül Ferri, mühasirə zamanı Parisin meri sifətilə paytaxtın açlığı hesabına varlanmışdı. Onun öz işləri haqqında hesabat verəcəyi gün, onun məhkum edilməsi günü olacaqdır.

Belə adamlar ancaq Parisin xarabazarlıqlarında buraxılma bileti [tickets-of-leave] (İngiltərədə cinayətkarlar öz cəzalarının çox hissəsini çəkəndən Sonra onlara bə'zən buraxılma bileti verilir ki, bu biletlərlə onlar azadlıqda, lakin polisin nəzarəti altında yaşaya bilərlər. Bu kimi biletlərə *tickets-of-leave* onların sahiblərinə isə *ticket-of-leave men* deyilir. (1871-ci il Almanca nəşrinə Engelsin qeydi).) ala bilərdilər: məhz bunlar Bismarkın məqsədləri üçün yararlı idilər. İndiyədək hökumətə gizləndən rəhbərlik edən Tyer asan bir saxtakarlıq nəticəsində birdən-birə hökumətin başçısı oldu, cinayətkarlar [ticket-of-leave men] isə onun nazirləri oldular. Tyer, bu eybəcər cırtdan yarım əsrdən artıq bir müddətdə fransız burjuaziyasını valeh etməkdə idi, çünki o bu burjuaziyanın sinfi pozğunluğunun ən mükəmməl bir ideya ifadəsi idi. Tyer dövlət xadimi olmazdan əvvəl bir tarixçi sifətilə öz yalançılıq istə'dadını göstərmişdi. Onun ictimai fəaliyyətinin salnaməsi Fransanın fəlakətləri tarixidir. 1830-cu ilədək respublikaçılarla bağlı olan Tyer öz himayəçisi Laffitə xəyanəti üçün mükafat olaraq Lui-Filipp zamanı nazirliyə keçə bilmişdi. O, qara camaatı ruhanilər əleyhinə təhrik etmək vasitəsilə—Sen Jermen-l'Oserua kilsəsinin və arxiyepiskop sarayının talan edilməsi ilə nəticələnən təhrik vasitəsilə,—həmçinin Berriya hersoginyası¹⁴³ üçün casus-nazir və zindanban-akuşer rolu oynaması vasitəsilə krala yaltaqlana bilmişdi. Transnonen küçəsində respublikaçıların qətli və bundan sonra mətbuat və ittifaqlar hüququ əleyhinə verilən alçaq sentyabr qanunları onun işi¹⁴⁴ idi. O artıq 1840-cı ilin martında baş nazir sifətilə yenidən meydana çıxdı və özünün Parisi möhkəmləndirmək layihəsi ilə bütün Fransanı heyrətə saldı¹⁴⁵. Bu layihəni Parisin azadlığına qarşı qatı bir qəsd hesab edən respublikaçıların ittihamına Tyer deputatlar palatasında belə cavab verirdi:

«Necə? Siz xəyal edirsiniz ki, hər hansı bir istehkam bir vaxt azadlıq üçün təhlükəli ola bilər! hər şeydən əvvəl siz böhtançılıqla belə fərz edirsiniz ki, hər hansı bir hökumət hakimiyyəti öz əlində saxlamaq üçün Parisi topa tutmağa cəsarət edə bilər... Belə bir hökumət qələbədən əvvəlkinə nisbətən qələbədən sonra yüz qat artıq qeyri-mümkün olardı».

Bəli, Parisi istehkamlardan topa tutmağa, bu istehkamları əvvəlcə prussiyalılara təslim vermiş olan hökumətdən başqa heç bir hökumət cəsarət etməzdi.

1848-ci ilin yanvarında kral-bomba (II Ferdinand. *Red.*) öz gücünü Palermo üzərində sınaqda, o zaman daha çoxdan nazir olmayan Tyer deputatlar palatasında yenidən belə bir nitq söyləmişdi:

«Cənablar, siz bilirsiniz ki, Palermoda nələr olur. Böyük bir şəhərin 48 saat ərzində topa tutulduğu xəbərini eşitdikdə siz hamınız dəhşətə düşürsünüz» (parlament mənasında). «Həm də kimin tərəfindən topa tutulmuşdur? Mühəribə hüququnu həyata keçirən yadelli düşmən tərəfindənmi? Yox, cənablar, öz hökuməti tərəfindən. Həm də nəyə görə? Ona görə ki, bu bədbəxt şəhər öz hüququnu tələb edirdi. Öz hüququnu tələb etdiyinə görə bu şəhər 48 saat topa tutulmuşdur... Mən Avropanın ictimai fikrinə müraciət edirəm. Belə hərəkətləri Avropanın bəlkə də ən böyük tribunasından hiddətli sözlərlə» (bəli, doğrudan da sözlərlə) «rüsvey etmək–bəşəriyyət qarşısında bir xidmət olacaqdır... Öz vətəninə xidmət etmiş olan» (Tyer isə heç vaxt bunu etməmişdir) «regent Espartero Barselonada başlanmış olan üsyanı yatırtmaq üçün oranı topa tutmaq niyyətinə düşdükdə, dünyanın hər tərəfindən ümumi hiddət qışqırığı yüksəldi».

Il yarım sonra isə Tyer fransız ordusu tərəfindən Romanın topa tutulmasının ən qatı müdafiəçilərindən biri idi¹⁴⁶. Əslində, kral-bombanın səhvi, görünür, ancaq ondan ibarət idi ki, o, yalnız 48 saat topa tutmaqla kifayətlənmişdi.

Gizo tərəfindən uzun müddətə hakimiyyətdən və qazancdan uzaqlaşdırılmış olmasından hiddətlənən və xalq fırtınasının yaxınlaşmasını havadan duyan Tyer, fevral inqilabından bir neçə gün əvvəl deputatlar palatasında öz; təmtəraqlı üslubu ilə,—bu üsluba görə ona «Mirabeaumoucha» («Milçək Mirabo». *Red.*) adını vermişdilər,—demişdi:

«Mən təkcə Fransada deyil, bütün Avropada da inqilab partiyasına mənsubam. Mən istərdim ki, inqilabi hökumət mö'tədil adamların əlində qalsın... Lakin hökumət coşğun adamların, hətta radikalların əlinə də keçsəydi, mən bunun üstündə müdafiə etdiyim işdən əl çəkməzdim. Mən həmişə inqilab partiyasına mənsub olacağam».

Fevral inqilabı başlandı. Inqilab, Gizo hökumətinin yerinə Tyer hökumətini keçirmək,—həmin miskin adam bunun həsrətində idi,—əvəzinə Lui-Filippi respublika ilə əvəz etdi. Xalq qələbəsinin birinci günü o çox sə'ylə gizlənir və unudurdu ki, fəhlələrin hiddətindən onu fəhlələrin ona olan nifrəti xilas edə bilərdi. Nə qədər ki iyun qırğını¹⁸ bu çeşid adamlar üçün yer açmamışdı,—bu məşhur igid ictimai meydana yaxın düşmürdü. İyun qırğınınından sonra isə o, qayda-qanun partiyasının və onun parlamentli respublikasının ideya rəhbəri oldu; bu elə bir adsız aralıq səltənət zamanı idi ki, hökmran sinfin bir-biri ilə rəqabət aparan bütün fraksiyaları xalqı əzmək üçün xəlvəti dilləşir və hər biri

öz xüsusi monarxiyasını bərpa etmək üçün bir-birinə qarşı fitnə-fəsad törədirdilər. Tyer indiki kimi, o zaman da respublikaçıları təqsirləndirib deyirdi ki, onlar möhkəm əsaslar üzərində respublika yaradılması yolunda yeganə maneədirilər; indiki kimi, o zaman da respublikaya, cəlladın Don-Karlosa dediyi kimi, deyirdi: «Mən səni öz xeyrin üçün öldürəcəyəm». O zaman olduğu kimi, indi də o, öz qələbəsinin ertəsi günü bu sözləri deməli olacaqdır: «L'empire est fait»—İmperiya hazırdır. Tyer zəruri azadlıqlar haqqında öz riyakar nitqlərini, onu axmaq vəziyyətində qoyub parlamentarizmi bir kənara atmış olan—sün'i parlamentarizm şəraiti xaricində bu adam dönüb bir heç olur və bunu o özü yaxşıca bilir—Lui Bonaparta qarşı öz şəxsi nifrətini unutmuşdur; Tyer İkinci imperiyanın bütün biabırçı işlərinin, Romanın fransız qoşunları tərəfindən tutulmasından başlayıb Prussiya ilə müharibəyədək, hamısında iştirak etmişdir; Tyer Almaniyanın birliyinə qarşı öz qızgın hücumları ilə bu müharibəyə təhrik edirdi, o belə hesab edirdi ki, Almaniyanın birliyi Prussiya istibdadı üçün bir pərdə deyil, Almaniyanın parçalanmış vəziyyətdə qalması barəsində Fransanın toxunulmaz hüququnun pozulmasıdır. Bu cırıtdan, Avropa qarşısında Napoleon qılıncı oynatmağı sevirdi, o öz tarix əsərlərində Napoleonun çəkmələrini silməkdən başqa bir iş görmürdü, həqiqətdə isə onun xarici siyasəti, 1840-cı il London konvensiyasından¹⁴⁸ başlamış 1871-ci ildə Parisin təsliminə qədər həmişə Fransanı son dərəcə alçaltmış və, nəhayət, vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdı ki, bu müharibə zamanı da o, Bismarkın xüsusi icazəsi ilə Sedan və Mets əsirlərini Parisin üzərinə qaldırdı. Özünün çevik xüsusiyyətlərini¹⁴⁹ və niyyətlərinin tez-tez dəyişildiyinə baxmayaraq, Tyer bütün ömrü boyu ən qatı bir köhnəpərəst idi. Heç deməyə dəyməz ki, müasir cəmiyyətdə baş verən dərin hərəkət həmişə onun üçün açılmaz bir sirr olaraq qalırdı; cəmiyyətin səthində baş verən hətta ən aydın dəyişikliklər də onun beyninə girmirdi, çünki onun beyninin bütün gücü dilinə keçmişdi. O, məsələn, köhnəlmiş fransız himayəçilik sistemindən hər cür kənara çıxmağı daim pisləyib bir günah adlandırırdı. Tyer Lui-Filippin naziri olduğu zaman dəmir yolları lağa qoyub bunu mə'nasız bir uydurma adlandırırdı. Lui Bonapart zamanı müxalifətdə olduğu zaman isə, çürük fransız hərbi sistemini dəyişdirmək yolundakı hər bir təşəbbüsü həqarət hesab edib pisləyirdi. Tyer özünün bütün uzun siyasi fəaliyyəti müddətində hətta, ən xırdaca da olsa heç bir az-çox faydalı əməli tədbir görməmişdi. O, həmişə ancaq sərvət düşgünü olaraq qalmaqda və bu sərvəti yaradan adamlara həmişə nifrət bəsləməkdə idi. Tyer Lui-Filipp zamanı ilk dəfə nazirliyi idarə etməyə başlarkən Iov kimi yoxsul idi, buradan çəkildiyi zaman isə milyonər. Tyer həmin kral dövründə axırıncı dəfə (1840-cı il martın 1-dən etibarən) nazirliyi idarə etdiyi zaman dövlət pullarını israf etməkdə deputatlar palatasında açıqca ittiham edilmişdi. Bu ittiham cavab olaraq, o, ancaq ağlamaqla kifayətlənmişdi ki, bu da həm Jül Favrin, həm də hər bir başqa canavarın

asanlıqla öz yaxalarını qurtarmasına imkan verən ucuz bir cavab idi. Bordoda (1891-ci il Almanca nəşrində «Bordoda» sözündən sonra əlavə edilmişdir: «1871-ci ildə». *Red.*) Fransanı yaxınlaşan iflasdan xilas etmək üçün Tyerin gördüyü ilk tədbir özü üçün ildə üç milyon maaş təyin etməkdən ibarət oldu; bu isə, Tyerin 1869-cu ildə öz Paris seçicilərinə manifestdə gələcək bir arzu kimi irəli sürdüyü «qənaətcil respublikanın» əvvəlinci və axıncı sözü oldu. Tyerin 1830-cu ildəki palatada keçmiş həmkarlarından biri, kapitalist olduğuna baxmayaraq, Paris Kommunasının sədaqətli üzvü olan Bele bu yaxınlarda öz açıq intibahnamələrinin birində Tyerə bu sözlərlə müraciət etmişdir:

«Kapitalın əməyi əsarətdə saxlaması həmişə sizin siyasətinizin təməl daşı olmuşdur; Paris şəhər idarəsində əmək respublikası yaranandan bəri siz yorulmaq bilmədən çıxırıb Fransaya deyirsiniz: «Budur onlar, cinayətkarlar!»

Xırda dövlət kələkləri ustası, dönüklük və satqınlığın mahir hoqqabazı, bayağı əyriliklərdə, çirkin fırladaqlarda və partiyaların parlament mübarizəsinin alçaq hiyləgərliyində ustalaşmış olan Tyer; tutduğu vəzifədən qovulan kimi inqilab qızıışdırmaqdan, hakimiyyəti öz əlinə keçirən kimi inqilabı qana qərq etməkdən çəkinməyən; ideyalar əvəzinə başı sinfi mövhumatla dolu olan, qəlbini şöhrətpərəstlik əvəz edən, ictimai həyatda alçaq olduğu qədər, şəxsi həyatda da murdar olan Tyer hətta indi də fransız Sullası rolunu oynayaraq, öz əməllərinin xəbisliyini öz gülünc lovğalığı ilə nəzərə çarpdırmaqdan əl çəkə bilmir. Parisin təslimi, yalnız Parisi deyil, bütün Fransanı da Prussiyanın hökmranlığına verməklə, 4 sentyabr qəsbkarları tərəfindən, Troşünün öz dediyinə görə, hakimiyyəti zəbt etdikləri gündən düşmənlə başlanmış olan xəyanət intriqalarının uzun silsiləsini başa çatdırdı. Digər tərəfdən, Parisin təslimi vətəndaş müharibəsinin başlanğıcı idi ki, bu müharibəni də onlar Prussiyanın köməyi ilə respublikaya və Parisə qarşı aparmağa başladılar. Təslim şərtlərinin artıq özündə tələ qurulmuşdu. O zaman ölkənin üçdə birindən çoxu düşmənin əlində idi; paytaxtın əyalətlərlə əlaqəsi üzülmüşdü, yollar kəsilmişdi. Belə bir şəraitdə, kifayət qədər hazırlıq görmək üçün vaxt çatışmadığından, Fransanın həqiqi nümayəndələri ola biləcək şəxslərin seçilməsi mümkün deyildi. Məhz buna görə də təslim sənədinin mətnində, Milli məclisə seçkilər üçün bir həftəlik vaxt müəyyən edilmişdi və bunun nəticəsində, qarşıdakı seçkilər haqqında Fransanın çox yerində ancaq seçkilərin ərəfəsində məlumat alınmışdı. Sonra, təslim sənədinin xüsusi maddəsinə əsasən Məclis yalnız sülh və müharibə məsələsini həll etmək məqsədi ilə, lazım gəldikdə isə—həmçinin sülh müqaviləsi bağlamaq üçün seçilməli idi. Əhali hiss etməyə bilməzdi ki, barışıq şərtləri müharibənin davam etdirilməsini mənasız edir və Bismarkın buyurduğu sülhü bağlamaq üçün Fransanın ən pis adamları ən yararlı adamlar sayılacaqdır. Lakin Tyer bu ehtiyat tədbirləri ilə kifayətlənməyərək və barışıq sirri Parisə bildirilməzdən əvvəl, seçkilər münasibətilə ölkənin hər yerini gəzməyə çıxdı ki, legitimistlər¹¹⁷ partiyasının

meyitini diriltsin: orleanistlərlə birlikdə bu partiya bonapartistləri əvəz etməli idi, çünki bonapartistlər o zaman ölkə üçün qətiyyən yaramırdılar. Tyer legitimistlərdən qorxmurdu. Onlar müasir Fransanın hökuməti ola bilməzdilər, buna görə də rəqib olmaq e`tibarilə təhlükəli deyildilər; Tyerin özünün (1833-cü il yanvarın 5-də deputatlar palatasında) dediyinə görə, bu partiyanın bütün fəaliyyəti

«daim üç əsas üzərində: yadellilərin basqını, vətəndaş müharibəsi və anarxiya üzərində dayanırdı».

Buna görə də həmin partiya əksinqilab üçün ən əlverişli bir alət idi. Legitimistlər özlərinin çoxdan gözlədikləri keçmiş millilik səltənətinin qayıdacağına ciddi inanırdılar. Doğrudan da, Fransa yenidən yadelli işğalçıların ayaqları altına salınmışdı, imperiya yenə devrilmişdi; Bonapart yenə əsir düşmüş və legitimistlər yenə dirilmişdilər. Görünür, tarixin çarxı geri dönmüşdü ki, gedib 1816-cı ilin¹⁵⁰ «chambre introuvable» (1871 və 1891-ci illərin Almanca nəşrlərində sonra bu sözlər gəlir: «(landratlar və yunkerlər palatası)»). *Red.*) dərəcəsinə yuvarlansın. 1848–1851-ci illərdə respublika zamanının milli məclislərində legitimistlər elmli və parlament mübarizəsində təcrübəli liderlər tərəfindən təmsil olunmuşdular; indi ilk sıraya onların partiyasının ən adi şəxsiyyətləri–Fransanın bütün Prusonyakları keçmişdilər.

Bordoda bu «mülkədar deputatları» palatası¹⁵¹ açılan kimi. Tyer onları hətta parlament müzakirələrinə də buraxmayaraq, onlara ancaq bildirdi ki, sülhün ilk şərtlərini dərhal qəbul etməlidirlər, çünki Prussiya yalnız bu şərtlə respublikaya və onun dayağı olan Parisə qarşı müharibəyə başlamağa icazə verər. Doğrudan da, əksinqilabın fikirləşməyə vaxtı yox idi. İkinci imperiya dövlət borcunu ikiqatdan da çox artırmışdı, bütün böyük şəhərlər ağır yerli borclara girmişdi. Müharibə dövlət borcunu son həddə çatdırmış və millətin vəsaitini son dərəcə tükətmişdi. Bundan əlavə: Prussiya Şeyloku 500 minlik qoşun üçün ərzaq qəbzləri ilə; 5 milyardlıq təzminat¹¹⁹ verilməsi tələbi ilə və vaxtı keçən tə`diyələr üçün 5 faiz cərimə verilməsi tələbi ilə Fransa torpağında dayanmışdı. Bunların hamısını kim verməli idi? Sərvət mülkiyyətçiləri özlərinin törətdikləri müharibənin ağırlığını bu sərvəti istehsal edənlərin üzərinə yalnız respublikanı zorakılıqla devirmək vasitəsilə yıxa bilərdilər. Beləliklə, Fransanın o vaxtadək misli görünməmiş dərəcədə var-yoxdan çıxması bu vətənpərvərləri–torpaq mülkiyyəti və kapital nümayəndələrini–vadar etdi ki, yadelli işğalçının gözü qabağında və onun yüksək himayəsi altında xarici müharibəni vətəndaş müharibəsi ilə, quldarların qiyamı ilə başa çatdırsınlar.

Bu qəsdə qarşı çox böyük bir maneə var idi ki, o da Paris idi. Parisin tərəksiləh edilməsi müvəffəqiyyət üçün birini şərt idi. Bu səbəbdən də Tyer Parisə müraciət edib silahını yerə qoymasını tələb etdi. Parisi hövsələdən çıxartmaq üçün nə lazımsa, hamısı edilmişdi; «mülkədarlar palatası» respublika əleyhinə ən qəzəbli fəryadlar qoparırdı; Tyer özü respublikanın

yaşamaq hüququ barəsində ikimə'nalı ifadələr işlədirdi; Parisi başsız qoymaq və paytaxt adından məhrum etməklə hədələyirdilər; orleanistlərdən elçilər tə'yin edirdilər; Düfor, vaxtında ödənilməmiş veksellər və mənzil kirayəsi cərimələri haqqında qanunlar keçirtirdi¹⁵² ki, bunların da Parisin ticarət və sənayesini kökündən sarsıdacağı qorxusu var idi; Puye-Kert`enin tə'kidilə, hər hansı nəşrin hər nüsxəsi üçün iki santim vergi qoyulurdu; Blanki və Flurans ölümə məhkum edilmişdilər, respublikaçı qəzetlər qadağan olunmuşdu; Milli məclisi Versala köçürmüşdülər; Palikao tərəfindən e`lan olunmuş və 4 sentyabr hadisələri nəticəsində ləğv edilmiş mühasirə vəziyyəti bərpa edilmişdi; Vinua, «decembriseur»¹⁵³ Parisin qubernatoru, bonapartist jandarm Valanten polis prefekti və yezuit general Orel de Paladin Paris Milli qvardiyasının baş komandanı tə'yin edilmişdi.

İndi isə biz c. Tyerə və Milli müdafiə hökumətinin üzvlərinə, Tyerin əlaltılarına sual verməliyik. Mə'lumdur ki, Tyer öz maliyyə naziri Puye-Kertyenin vasitəçiliyi ilə iki milyardlıq borc müqaviləsi bağlamışdı və həmin borc dərhal alınmalı idi. İndi sual edirik, doğrudur, ya yox:

1) bu işçiyəz elə düzəldilmişdi ki, bir neçə milyon «komissiyaçılıq» pulu Tyerin, Jül Favrin, Ernest Pikarın, Puye Kertyenin və Jül Simonun cibinə girdi;

2) borcu ancaq Paris «sakitləşdiriləndən» sonra ödəməyi öhdələrinə almışdılar¹⁵⁴?

Hər halda, onları bu işdə çox tələsməyə vadar edən nə isə bir şey var idi, çünki Tyer və Jül Favr Prussiya qoşunlarının dərhal Parisi tutması üzərində Bordo məclisinin çoxluğu adından ən həyasız bir surətdə tə'kid edərdilər. Lakin belə bir addım Bismarkın mülahizələrinə uyğun gəlmirdi və Bismark Almaniya qayıtdıqda bunu Frankfurt filisterlərinə istehza ilə və açıq danışmaqla onları heyretə saldı.

II

Silahlı Paris əksinqilabi qəsdə qarşı yeganə ciddi maneə idi. Deməli, Parisi tərksilah etmək lazım idi. Bordo palatası bu məsələ haqqında öz fikrini tamamilə açıq bildirmişdi. Hətta «mülkədarlar palatası» deputatlarının qəzəbli nə`rələri bu qədər aydın olmasaydı da, Tyerin, Parisi «decembriseur» Vinuadan, bonapartist jandarm Valantendən və yezuit general Orel de Paladindən ibarət üçlüyün ixtiyarına verməsi zərrə qədər şübhə yeri qoymurdu. Parisi tərksilah etməyin həqiqi mə`nasını çəkinmədən e`lan edən qəsdçilər Parisdən silahı təhvil verməyi elə bir bəhanə ilə tələb edirdilər ki, bu ən biabırçı və həyasız bir yalan idi. Tyer deyirdi ki, Paris Milli qvardiyasının artilleriyası dövlət mülkiyyətidir, buna görə də dövlətə qaytarılmalıdır. Həqiqətdə isə faktlar belə idi: Paris, lap təslim günündən sayıq durmuşdu; Bismarka əsir olanlar bu təslim sənədinə görə Fransanı Bismarkın sərəncamına vermiş və Parisi itaətə gətirməkdən ibarət olan aşkar bir məqsədlə özləri üçün xeyli böyük şəxsi mühafizə dəstəsi ala bilmişdilər. Milli qvardiya yenidən təşkil edilmiş və ali

komandanlığı Mərkəzi komitəyə həvalə etmişdi; Mərkəzi komitə isə, köhnə bonapartist hissələrinin bəzi qalıqları istisna olmaqla, bütün milli qvardiyaçılar kütləsi tərəfindən seçilmişdi. Prussiyalıların Parisə girməsi ərəfəsində Mərkəzi komitə, məhz prussiyalıların girəcəyi məhəllələrdə, yaxud onlara bitişik məhəllələrdə «capitulards» (təslimçilərin) xəyanətkarlıqla qoyub getdikləri topların və mitralyozların Monmartra, Belvilə və Lya Villetə daşınması üçün tədbirlər gördü. Bu artilleriya milli qvardiyanın özünün yığılmış olduğu pulla yaradılmışdı. 28 yanvar təslimi sənədinin mətnində həmin artilleriya rəsmi olaraq milli qvardiyanın xüsusi mülkiyyəti hesab edilmişdi və buna görə də qalibin sərəncamına verilməli olan dövlət silahları cümləsinə daxil edilməmişdi. Parisə qarşı müharibə başlamaq üçün Tyerin əlində zərrə qədər də dəlil yox idi, buna görə də o, belə həyasız bir yalana əl atmalı idi ki, guya milli qvardiyanın artilleriyası dövlət mülkiyyəti imiş!

Artilleriyanın zəbt edilməsi, yəqin ki, Parisin ümumi tərkisilahı üçün və, deməli, 4 sentyabr inqilabının tərkisilahı üçün ancaq xəbərdarlıq işarəsi olmalı idi. Lakin bu inqilab Fransanın qanuniləşdirilmiş bir vəziyyəti oldu. Bu inqilabın nəticəsi olan respublika təslim sənədinin mətnində qalib tərəfindən tanınmışdı. Təslimdən sonra respublikanı bütün xarici dövlətlər tanıdılar; Milli məclis respublika adından çağırılmışdı. Bordo Milli məclisinin və onun icraiyyə hakimiyyətinin yeganə qanuni əsası Paris fəhlələrinin 4 sentyabr inqilabından ibarət idi. Əgər 4 sentyabr inqilabı olmasaydı, bu Milli məclis dərhal öz yerini, Prussiyanın idarəsi şəraitində deyil, Fransanın idarəsi şəraitində 1869-cu ildə ümumiseçki hüququ əsasında seçilən və sonralar inqilab tərəfindən zorla qovulmuş olan Qanunvericilik korpusuna verməli idi. Tyer və onun bandası, Lui Bonapartın imzaladığı və onları Kayennaya səyahət etmək zərurətindən xilas edən mühafizə fərmanları əldə etmək üçün təslim olmaq məcburiyyətində qaldılar. Milli məclis və onun Prussiya ilə sülh bağlamaq səlahiyyəti inqilabın ancaq epizodlarından biri idi, inqilabın həqiqi təcəssümü hər halda silahlı Paris idi, bu inqilabı etmiş olan və onun xatirinə beş aylıq mühasirəyə və bunun bütün aclıq dəhşətlərinə tab gətirmiş olan Paris idi, Troşyunun planına baxmayaraq, özünün uzun müqaviməti ilə əyalətlərə inadlı müdafiə müharibəsi etmək imkanı verən Paris idi. İndi isə bu Paris, qiyamçı Bordo quldarlarının təhqiramiz əmrinə görə ya tərkisilah olmalı və e`tiraf etməli idi ki, 4 sentyabr inqilabı hakimiyyətin sadəcə olaraq Lui Bonapart əlindən onun rəqibləri–taxt-tac iddiasında olan başqaları əlinə keçməsindən artıq bir şey deyildi; ya da Paris Fransanın işi uğrunda fədakarlıqla mübarizə etməli idi, Fransanı isə tamamilə yıxılmaqdan ancaq inqilabla, İkinci imperiyaya gətirib çıxarmış və özü onun himayəsi altında tamamilə pozulmaq dərəcəsinə çatmış siyasi və ictimai quruluşu dağıtmaqla xilas etmək və dirçəldib yeni həyata cəlb etmək olardı. Beş aylıq aclıq əzabı çəkmiş Paris bir dəqiqə də olsa tərəddüd etmirdi. O əsl bir qəhrəman kimi, öz istehkamları təpəsindən Prussiya

toplarının onu hədələməsinə baxmayaraq, fransız qəsdçiləri ilə mübarizənin bütün ağırlıqlarına qatlaşmaq əzmində idi. Lakin Mərkəzi komitə Parisi cəlb etmək istədikləri vətəndaş müharibəsinə nifrət bəslədiyinə görə, xalis müdafiə mövqeyi tutmaqda davam edərək, nə Milli məclisin fitnəkar çıxışlarına, nə öz işlərinə icraiyyə hakimiyyəti tərəfindən həyasızcasına müdaxilə edilməsinə, nə də hədələmə üçün Parisə və onun ətrafına qoşun toplanmasına əhəmiyyət vermirdi.

Belə bir vəziyyətdə Tyer özü vətəndaş müharibəsinə başladı: o, Vinuanın başçılığı ilə böyük bir polis dəstəsini və bir neçə nizami polkunu gecə Monmartra soyğunçu basqınına göndərdi ki, qəflətən hücum edib Milli qvardiyanın artelleriyasını zəbt etsin. Hamıya məlumdur ki, bu təşəbbüs Milli qvardiyanın ciddi müqaviməti və qoşunla xalqın gərdəşləşməsi nəticəsində baş tutmadı. Orel de Paladin qələbə haqqında qabaqcadan bildiriş çap etdirməyə hazırlaşmışdı, Tyer isə «coup d'état» (dövlət çevrilişi. *Red.*) etmək üçün gördüyü tədbirlər haqqında e'lanlar hazırlamışdı. Lakin bu e'lanları bir manifestlə əvəz etmək lazım gəldi; bu manifestdə xəbər verilirdi ki, Tyer milli qvardiyanın silahını onun özünə bağışlamaq kimi nəcib bir qərara gəlmişdir; Tyer bildirirdi ki, milli qvardiya heç şübhəsiz hökumətə qoşularaq həmin silahdan qiyamçılara qarşı mübarizə üçün istifadə edəcəkdir. 300000 nəfərlik milli qvardiyaçıdan ancaq 300 nəfəri balaca Tyerin, onu qvardiyaçıların özlərindən qorumaq üçün ona qoşulmaq çağırışına səs verdi. 18 mart şanlı fəhlə inqilabı Parisdə yeganə hakim idi. Onun müvəqqəti hökuməti Mərkəzi komitə idi. Avropa öz gözləri qarşısında baş verən heyretləndirici dövlət hadisələrinin və hərbi hadisələrin doğruluğuna, sanki, bir dəqiqəliyə şübhə edirdi: bəlkə bu, uzaq keçmişdən bir yuxudur.

Proletariatın inqilabı, martın 18-dən Versal qoşunları Parisə girdiyi vaxta qədər «ali siniflərin» inqilablarında və xüsusən əksinqilablarında həddən çox olan zorakılıq tədbirlərindən o qədər uzaq idi ki, onun düşmənləri hiddətlənmək üçün general Lekont ilə general Kleman Tomanın e'damından və Vandom meydanındakı toqquşmadan başqa heç bir bəhanə tapa bilmədilər.

Monmartra qarşı gecə hərbi səfərində iştirak etmiş olan bonapartist zabidlərdən biri, general Lekont 81-ci nizami polka, Piqal meydanında silahsız adamlara atəş açmağı dörd dəfə əmr etmişdi; əsgərlər onun əmrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdıqda isə onlara küçə söyüşləri yağdırdı. Onun əsgərləri silahlarını dinc qadın və uşaqlara qarşı çevirmək əvəzinə, onun özünü güllələdilər. Fəhlə sinfinin düşmənləri məktəbində əsgərlərin əldə etdikləri kök salmış adətlər, əsgərlərin fəhlələr tərəfinə keçdikləri dəqiqədə, əlbəttə, tamamilə yox olub gedə bilməz. Yenə həmin əsgərlər Kleman Tomanı da güllələdilər.

«General» Kleman Toma, öz mənəbindən narazı olan və Lui-Filippin səltənətinin son illərində respublikaçı «National»⁵⁶ qəzeti redaksiyasına

gətirilmiş bu keçmiş vaxmistr həmin ötkəm qəzetdə iki vəzifə: qondarma məs'ul redaktor («gerant responsable») (1871 və 1891-ci illərin Almanca nəşrlərində sonra bu sözlər gəlir: «həbs cəzasını çəkməyi öhdəsinə götürən». *Red.*) vəzifəsi və həvəskar duelçi vəzifəsi daşıyırdı. Fevral inqilabından sonra, «National»dan olan adamlar hakimiyyət başına gəldikdə, keçmiş vaxmistri generala çevirdilər. Bu–iyun qırğını ərəfəsində olmuşdu; həmin qırğını hazırlayan xəbislərdən biri də Jül Favr ilə bərabər o olmuş və bunda ən əclaf bir cəllad rolu oynamışdı. Bundan sonra o öz generallığı ilə birlikdə uzun müddət gözdən yox olmuşdu və 1870-ci il noyabrın 1-dək aşkara çıxmırdı. Həmin günün ərəfəsində şəhər idarəsində tutulmuş olan müdafiə hökuməti Blankiyə, Fluransa və fəhlələrin başqa nümayəndələrinə təntənə ilə və'd etmişdi ki, qəsb etdiyi hakimiyyəti Parisin azad surətdə seçdiyi Kommunaya¹⁵⁷ versin. Həmin hökumət və'dini yerinə yetirmək əvəzinə, indi Bonapartın¹⁵⁸ korsikalıları yerini tutan general Troşyunun bretonlularını Parisin üzərinə qaldırırdı. Yalnız general Tamizye özünü belə bir xəyanətlə ləkələmək istəmədi və milli qvardiyanın baş komandanı adını daşımaqdan imtina etdi. Onun yerini tutan Kleman Toma yenidən general oldu. O, bütün öz komandanlığı müddətində prussiyalılara qarşı deyil, Parisin milli qvardiyasına qarşı vuruşdu. O, həmin qvardiyanın başdan-başa silahlanmasına var qüvvəsi ilə mane olurdu, burjua batalyonlarını fəhlə batalyonları üzərinə saldırdı, Troşyunun «planına» rəğbət bəsləməyən zabitləri kənar edirdi, proletar batalyonlarını qorxaqlıqda təqsirləndirib rüsvay edərək, bunları buraxırdı, halbuki həmin proletar batalyonlarının igidliyinə indi hətta onların ən qatı düşmənləri də heyrət edirlər. Kleman Toma ən çox onunla lovğalanırdı ki, Paris proletariatına qarşı bəslədiyi və 1848-ci ilin iyun qırğınında çox aydın büruzə vermiş olduğu şəxsi nifrətini yenidən işdə sübut edə bildi. 18 martdan bir neçə gün əvvəl o, hərbi nazir Lefloya «Paris «caraille» (qaragüruh qullarının, əclaflarının. *Red.*) la fine fleur (seçmə hissəsinin) həmişəlik işini bitirmək» haqqında öz layihəsini təqdim etmişdi. Vinuanın məğlubiyyətindən sonra o özünü həvəskar casus sifəti ilə yenidən meydana çıxmaq zövqündən məhrum edə bilmədi. Uels şahzadəsi Londona girdiyi zaman camaatın ayaqları altında tapdalanan adamların həlak olmasına nə qədər müqəssir idisə, Mərkəzi komitə və Naris fəhlələri də Kleman Tomanın və Lekontun ölümündə o qədər müqəssir idilər. Vandom meydanında silahsız vətəndaşların qırılması bir əfsanə idi, buna görə də Tyer və «mülkədarlar palatası» bu barədə inadla sükut edərək, həmin əfsanəni yaymağı Avropa jurnalistikası nöqərlərinə tapşırırmışdılar. 18 mart qələbəsi xəbərini eşitdikdə «qayda-qanun adamları», Paris irticaçıları dəhşətə düşdülər. Onlar üçün bu qələbə xalq divanı vaxtının yaxınlaşması demək idi. 1848-ci ilin iyun günlərindən 1871-ci il yanvarın 22-dək¹⁵⁹ əzabla öldürdüləri qurbanların qorxunc kölgələri onların qarşısında canlanırdı. Lakin onlar tək-cə qorxuya düşməklə yaxalarını qurtardılar. Polisləri tərksilah edib həbsə almaq

lazım gəldiyi halda, nəinki belə etmədilər, hətta Parisin darvazalarını onlar üçün geniş açdılar ki, sağ-salamat çıxıb Versala getsinlər. «Qayda-qanun adamlarını» nəinki rahat buraxdılar, habelə onlara birləşmək və Parisin lap mərkəzində heç bir maneəsiz bir çox güclü mövqeləri tutmaq imkanı verdilər. Mərkəzi komitənin bu güzəşti, silahlı fəhlələrin, qayda-qanun partiyası adətlərinə əsla xas olmayan bu alicənablığı həmin partiya tərəfindən, fəhlələrin öz gücsüzlüyünü başa düşməsi əlaməti sayılmışdı. Buna görə də qayda-qanun partiyasında belə mənasız bir plan əmələ gəldi ki, Vinuanın öz top və mitralyozları ilə əldə edə bilmədiyini, guya silahsız nümayiş pərdəsi altında əldə etməyə təşəbbüs göstərsin. Martın 22-də, ən varlıların yaşadıkları məhəllələrdən «cah-cəlalı cənablar» dəstəsi gurultu ilə ortaya çıxdı: həmin dəstə cürbəcür «Petits cremes» (yelbeyinlərdən, ədəbazlardan. *Red.*) ibarət idi və bunlara imperiyanın Hekkeren, Kyotloqon, Anri de Pen və başqa bu kimi ən məşhur yetişdirmələri başçılıq edirdilər. Dinc nümayiş şüarları dalında qorxaqcasına gizlənən, gizlində isə pullu qatillər silahı ilə silahlanmış olan bu əclaflar gəlib keçərkən yolda qarşılarına çıxan milli qvardiya keşikçiləri və gözetçilərini tərsiləh və təhqir edirdilər. Onlar, «Rədd olsun Mərkəzi komitə! Rədd olsun qatillər! Yaşasın Milli məclis!» bağırırları ilə de la Pe küçəsindən çıxaraq keşikçilər xəttini yarıb Vandom meydanında milli qvardiya baş qərargahını qəflətən yaxalamağa cəhd etdilər. Tapança atəşlərinə cavab olaraq, onlardan adi qayda ilə, «sommations» (şuluqluqlar haqqında iikilis aktının fransız variantı)¹⁶⁰ tələb etdilər və bu tələb nəticəsiz qaldıqda, milli qvardiya generalı (Berjere. *Red.*) atəş komandası verdi. İsa Navinin şeypuru İyerixon divarlarına təsir göstərdiyi. kimi, «ədəb-ərkanlı cəmiyyət» adamlarının da təkcə görünüşünün Paris inqilabına təsir göstərəcəyini xəyal edən bu başiboş dəstəni bir yaylın atəşi dağılıb çaxnaşma içində qaçmağa məcbur etdi. Qaçmağa üz qoyan cənablar iki milli qvardiyaçını öldürmüş və doqquzunu ağır yaralamışdılar (bu sonuncular içərisində Mərkəzi komitənin bir üzvü (Maljurnal. *Red.*) var idi), onların belə qoçaqlıq göstərdiyi yerdə hər tərəfə tapançalar, xəncərlər, ucu nizəli ağaclar və onların «dinc» nümayişinin «silahsız» xarakterini sübut edən başqa bu kimi şeylər tökülüb qalmışdı. 1849-cu il iyunun 13-də milli qvardiya, fransız qoşunlarının Roma üzərinə quldurcasına basqını əleyhinə protest edərək, həqiqətən dinc nümayiş düzəltməkdə, o zamankı qayda-qanun partiyasının generalı Şanqarnye hər tərəfdən öz qoşunlarını silahsız kütlə üzərinə göndərdiyi üçün və bu qoşunlar dinc kütləni gülləyə basdığı, qılıncdan keçirtiyi və atların ayaqları altında tapdaladıqları üçün Milli məclis və xüsusən Tyer onu vətənin xilaskarı e'lan etmişdi. Parisi o zaman mühasirə vəziyyətində e'lan etdilər. Düfür tələsik halda Milli məclisdə tam bir sıra yeni şiddətli qanunlar keçirtti. Yeni həbslər, yeni sürgünlər, yeni terror dövrü başlandı. Lakin «aşağı siniflər» belə hallarda başqa cür hərəkət edirlər. 1871-ci il Mərkəzi komitəsi «dinc nümayiş»

qəhrəmanlarına sadəcə olaraq əhəmiyyət vermədi, belə ki, onlar iki gün sonra admiral Sessenin başçılığı ilə *silahlı* nümayiş düzəldə bildilər ki, bu da bədnam çaxnaşma içində Versala qaçmaqla nəticələndi. Tyerin Monmartra qarşı oğrucasına hərbi səfəri ilə başladığı vətəndaş müharibəsini əsla davam etdirmək istəməməklə Mərkəzi komitə böyük bir səhv buraxdı: dərhal Versal üzərinə yerimək—o zaman Versalın müdafiə vasitələri yox idi—və Tyer ilə onun «mülkədarlar palatasının» qəsdlərinə həmişəlik son qoymaq lazım idi. Bunun əvəzində qayda-qanun partiyasına, Kommunaya 26 mart seçkilərində yenidən öz gücünü sınamaq imkanı verdilər. Həmin gün «qayda-qanun adamları» Parisin bələdiyyə idarələrində özlərinin həddən artıq alicənab qaliblərinə canfəşanlıqla barışdırıcılıq nitqləri söyləyirdilər, gizlində isə, əlbəttə, təntənə ilə içirdilər ki, vaxtı çatanda onlardan qanlı intiqam alsınlar.

İndi işin iç üzünü nəzərdən keçirək. Tyer aprelin əvvəlində Paris üzərinə ikinci yürüşə başladı. Versala gətirilən ilk parisli əsirlər dəstəsi ilə həyasız bir amansızlıqla rəftar etdilər. Ernest Pikar, buradaca əlləri şalvarının ciblərində, gəziş-gəziş, onları hər vasitə ilə təhqir edirdi; xanım Tyer və xanım Favr isə öz fəxri (?) qadın dəstəsinin əhatəsində eyvandan Versal qaragüruhçularının alçaq hərəkətlərinə əl çalırdılar. Nizami polkları əsir alınmış əsgərlərini rəhmsizcəsinə güllələyirdilər. Keçmiş tökməçi fəhlə olan igid dostumuz general Düvalı mühakiməsiz və istintaqsız güllələdilər. İkinci imperiyanın eyş-işrət məclislərində öz bədənini həyasızcasına hamıya göstərməklə şöhrət qazanmış arvadının «alfonsu» olan Qaliffe öz intibahnaməsində onunla lovğalanırdı ki, öz əsgərlərinin qəflətən yaxaladıqları! və tərksilah etdikləri xırdaca bir dəstə milli qvardiyaçını öz kapitanı və leytenantı ilə birlikdə qırmağı o əmr etmişdi. Parisdən qaçmış olan Vinua kommunarlardan tutulan hər bir nizami əsgəri güllələmək haqqında ümumi əmr verdiyinə görə Tyerdən Fəxri legion böyük xaç ordeni aldı. Jandarm Demare, son dərəcə alicənab Fluransı,—1870-ci il oktyabrın 31-də milli müdafiə hökumətinin¹⁶¹ üzvlərini ölümdən xilas edən Fluransı xaincəsinə, bir qəssab kimi doğradığına görə ordenlə təltif edildi. Bu qətlin «ruhlandırıcı təfsilatını» Tyer Milli məclisin iclaslarından birində aşkar bir xoşhəlləqlə nağıl etmişdi. Özünü bir Teymurləng xəyal etməsinə yol verilmiş olan bu adam, özünün cırtdan əzəmətinə qarşı üsyan etmiş adamları müharibə edən tərəf hesab etməkdən parlament cırtdanına məxsus uydurma bir şöhrətpərəstliklə imtina etdi və onların hətta yara bağlama məntəqələrinə qarşı bitərəfliyə riayət etmək istəmədi. Bu meymuna müvəqqəti hakimiyyət vermişdilər ki, öz pələng instinktini,—şəkli Volter (*Volter*. «Kandid», 22-ci fəsil. *Red.*) tərəfindən təsvir edilmiş (bax: əlavə, səh. 35) meymun-pələng instinktini razı salsın; bundan daha mənfur bir şey ola bilməzdi.

Kommuna 7 aprel tarixli dekretində cəza tədbirləri görülməsini əmr edərək bildirdi ki, «Parisi versalçı quldurların vəhşiliklərindən müdafiə etməyi və qana

qan, cana can tələb etməyi»¹⁶² özünə borc bilir; Tyer bu dekretdən sonra da əsirlərlə vəhşi rəftarında heç bir şeydən geri durmadı; o, yenə də əsirləri təhqir edərək öz bülletenlərində yazırdı ki, «namuslu adamların məhzun gözləri heç vaxt namussuz demokratiyanın bunlardan daha namussuz nümayəndələrini görməmişdir»,—Tyer və onun nazirlər rolundakı bandası kimi namuslu adamların gözləri görməmişdir. Buna baxmayaraq, əsirlərin güllələnməsi müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Lakin Tyer və onun generalları—dekabr çevrilişi¹¹⁸ qəhrəmanları—cəza tədbirləri haqqında Kommuna dekretinin ancaq bir hədələmə olduğunu, hətta Parisdə milli qvardiyaçı paltarında həbsə alınan casus-jandarlara və əllərində yandırıcı mərmilər tutun polislərə də aman verildiyini eşidən kimi,—onlar bunu eşidən kimi əsirləri yenidən kütləvi surətdə güllələməyə başladılar və ara vermədən axıra qədər davam etdirdilər. Jandarmilər milli qvardiyaçıların pənah gətirdikləri evləri dövrəyə alıb neft tökür (bu müharibədə belə hərəkət ilk dəfə burada tətbiq edilmişdi) və od vururdular; burada yanmış meyitləri sonralar Tern məhəlləsində mətbuat işçilərinin sanitar dəstəsi çıxara bilmişdi. Aprelin 25-də Bel-Epin də süvari atıcı dəstəsinə təslim olan dörd milli qvardiyaçını Qaliffenin ləyaqətli nöqəri və həmin atıcıların kapitanı bir-bir güllələdi. Həmin qvardiyaçılardan biri olub atıcıların ölmüş hesab etdikləri Şeffər sürünə-sürünə gəlib birtəhər Paris istehkamlarına çatmış və bu faktı, Kommuna komissiyalarından birinə danışmışdı. Bu komissiyaanın hesabatı münasibətilə Tolein hərbi nazir Lefloya sorğu verdikdə «mülkədarlar palatasının» deputatları çığır-bağır salıb onun səsinə batırdılar və Leflonu cavab verməyə qoymadılar. Onların «şanlı» ordusunun igidliklərindən danışmaq bu ordunu təhqir edərdi. Tyerin, Mullen-Sagedə yuxulu halda süngülərlə öldürülən kommunarlar haqqında, Klamardakı kütləvi güllələmə haqqında mə'lumat verən bülletenlərinin e'tinasız tonu hətta, adətən çox da həssaslıq göstərməyən Londonda çıxan «Times»¹⁶³ qəzetinin əsəblərivə tə'sir etmişdi. Lakin yadelli işğalçının himayəsi altında quldarlar qiyamı başçıları, Parisi topa tutan adamların bütün vəhşiliklərini—bunlar isə hələ ancaq başlanğıc idi—axıra qədər saymağa cəhd etmək nəticəsiz qalardı. Bütün bu dəhşətlər içərisində Tyer, öz cırtdan boynuna böyük məs'uliyyət qoyulmuş olduğu haqqında parlamentdəki ibarələrini unudaraq, öz bülletenlərində bununla lovğalanır ki, «l'Assemblée siege aisiblement» (Məclis dinc iclas edir) və gah dekabr çevrilişinin qəhrəmanları olan öz generalları ilə, gah da alman prinsləri ilə birlikdə ardı-arası kəsilməyən rəsmi ziyafətlərlə sübut edir ki, hətta Lekontun və Kleman Tomanın qorxunc kölgələri də onun həzmetmə qabiliyyətini pozmamışdır.

III

1871-ci il martın 18-də səhər gurlayan: «Vive la Commune» («Yaşasın Kommuna!»). *Red.*) səsləri Parisi yuxudan oyatdı. Bəs burjua beyinləri üçün belə mürəkkəb bir tapmaca vermiş Kommuna, bu sfinks özü nədir?

Mərkəzi komitə 18 mart tarixli manifestində yazmışdı: «Paris proletarları hakim siniflərin məğlubiyyət və xəyanətlərini görərək başa düşdülər ki, ictimai işləri idarə etməyi proletarların öz əlinə alaraq vəziyyətə çarə etməli olduqları vaxt gəlib çatmışdır... Onlar başa düşdülər ki, bu, onların qəti vəzifəsidir və onlar öz müqəddəratının ağası olmağa və dövlət hakimiyyətini öz əllərinə almağa şəxsiz haqlıdırlar».

Lakin fəhlə sinfi hazır dövlət maşınına sadəcə yiyələnib onu öz məqsədləri üçün işə sala bilməz.

Mərkəzləşmiş dövlət hakimiyyəti, əməyin müntəzəm və ierarxiya bölgüsü prinsipinə əsaslanan və hər yerdə mövcud olan öz orqanları ilə: daimi ordu, polis, bürokratiya, ruhanilər və məhkəmə silki ilə birlikdə mütləq monarxiya zamanından mövcuddur; o zaman bu hakimiyyət, doğulmaqda olan burjua cəmiyyətinin feodalizmə qarşı mübarizəsində onun üçün güclü bir silah xidmətini görürdü. Lakin feodal torpaq sahiblərinin imtiyazları, yerli imtiyazlar, şəhər və sex inhisarları və əyalət qanunları—bütün bu orta əsr zir-zibili onun inkişafını ləngidirdi. XVIII əsr Fransa inqilabının nəhəng süpürgəsi çoxdan keçib getmiş əsrlərin bütün bu vaxtı ötmüş zir-zibilini süpürüb atdı, və, beləliklə, müasir dövlət binası tikilməsi üçün ictimai zəmini axırıncı maneələrdən təmizlədi. Həmin bina birinci imperiya zamanı tikilmişdi, bu imperiya özü isə köhnə yarımfeodal Avropanın yeni Fransaya qarşı koalisiyalı müharibələri nəticəsində yaranmışdı. Sonrakı üsuli-idarələr zamanı hökumət parlament nəzarətinə, yəni varlı siniflərin bilavasitə nəzarətinə tabe edilmişdi, hökumət saysız-hesabsız dövlət borcları və ağır vergilər mənbəyinə çevrilmişdi, hakim siniflərin bir-biri ilə rəqabət aparan fraksiyaları və avantüristləri arasında çəkişməyə səbəb olmuşdu; bunları qarşısıalınmaz bir qüvvə ilə hökumətə cəlb edən—hökumətin onların sərəncamına verdiyi gəlirlər, səlahiyyətli və faydalı vəzifələr idi; cəmiyyətdəki iqtisadi dəyişikliklərlə yanaşı, hökumətin siyasi xarakteri də dəyişilirdi. Müasir sənayenin tərəqqisi kapitalla əmək arasındakı sinfi əksliyi inkişaf etdirdikcə, genişləndirdikcə və dərinləşdirdikcə dövlət hakimiyyəti get-gedə daha artıq bir dərəcədə kapitalın əmək üzərində milli hakimiyyəti xarakteri, ictimai əsarət üçün təşkil olunmuş ictimai qüvvə xarakteri, sinfi hökmranlıq maşını xarakteri alırdı (1871-ci il Almanca nəşrində bu cümlənin axırı bir qədər dəyişdirilmişdir: «dövlət hakimiyyəti getdikcə daha artıq dərəcədə əməyi əsarətdə saxlamaq üçün ictimai hakimiyyət xarakteri, sinfi hökmranlıq maşını xarakteri alırdı». *Red.*). Sinfi mübarizənin irəliyə doğru müəyyən bir addımı olan hər bir inqilabdan sonra dövlət hakimiyyətinin xalis zülmkarlıq xarakteri getdikcə daha aşkar surətdə meydana çıxır. 1830-cu il inqilabı hakimiyyəti torpaq mülkiyyətçilərinin əlindən alıb kapitalistlərə verdi, yəni fəhlə sinfinin daha uzaq düşmənlərinin əlindən alıb daha yaxın düşmənlərinə verdi. Burjua respublikaçıları fevral inqilabı adından dövlət hakimiyyətini ələ keçirdilər və

bundan iyun qırğının düzəltmək üçün istifadə etdilər; onlar bu qırğınla fəhlə sinfinə sübut etdilər ki, «ictimai» respublika, fəhlə sinfinin ictimai əsarət altına alınmasını təmin edən respublikadır, monarxist əhvali-ruhiyyəli burjuaziya kütləsinə və torpaq sahibləri sinfinə isə sübut etdilər ki, onlar, idarə etmək qayğılarını və onun pul gəlirlərini maneəsiz olaraq burjua «respublikaçılarına» həvalə edə bilirlər. Lakin özlərinin yeganə iyun rəşadətindən sonra burjua respublikaçıları birinci yeri tərk edib qayda-qanun partiyasının arxa sıralarına keçməli idilər; həmin partiya, indi istehsalçı siniflərə açıqca əks çıxan varlı siniflərin bir-biri ilə düşmənçilik edən bütün fraksiya və partiyalarından əmələ gəlmiş bir koalisiya idi. Onların birgə idarə etməsi üçün ən əlverişli forma, prezident sifətilə Lui Bonapart başda olmaqla *parlamentli respublikadan* ibarət oldu; bu, açıq-aşkar sinfi terror və «alçaq qara camaatı» qəsdən təhqir etmək üsuli-idarəsi idi. Tyerin dediyinə görə, parlamentli respublika «onları» (hakim sinfin muxtəlif fraksiyalarını) «bütün başqalardan az parçalayırdı», lakin o, sayca az olan bu sinifdə, ondan kənarda mövcud olan bütün ictimai orqanizm arasında uçurum yaratmışdı. Əgər əvvəlki üsuli-idarələr zamanı bu sinif daxilindəki çəkişmələr dövlət hakimiyyəti üçün müəyyən məhdudiyyətlər qoyurdusa, indi həmin sinfin birləşməsi sayəsində bu məhdudiyyətlər aradan qalxmışdı. Proletariatın üsyanı təhlükəsi qarşısında birləşmiş olan varlı sinfi dövlət hakimiyyətindən vicdansızlıq və həyasızlıqla kapitalın əməyə qarşı milli müharibə aləti kimi istifadə etməyə başladı. Lakin, istehsalçılar kütləsi üzərinə onun arasы kəsilməyən səlib yürüşü, bir tərəfdən,—müqaviməti qırmaq üçün icraiyyə hakimiyyətinə getdikcə daha artıq hüquq verməyə, digər tərəfdən,—icraiyyə hakimiyyətinə qarşı bütün müdafiə vasitələrini tədriclə öz xüsusi parlament qalasının—Milli məclisin—əlindən almağa məcbur etdi. Həmin icraiyyə hakimiyyətini təmsil edən Lui Bonapart varlı siniflərin nümayəndələrini qovdu. İkinci imperiya qayda-qanun partiyası respublikasının təbii nəticəsi oldu.

Təvəllüd vəsiqəsi «coup d'état» (dövlət çevrilişi. *Red.*), təsdiqnaməsi—ümumi seçki hüququ, hakimiyyət rəmzi—qılınç olan imperiya bildirirdi ki, kəndlilərə, kapitalla əmək arasındakı mübarizəyə bilavasitə cəlb edilməmiş olan bu geniş istehsalçılar kütləsinə arxalanır. Imperiya, parlamentarizmi və onunla birlikdə hökumətin varlı siniflərə açıqca tabeliyini də dağıtmış olmasına əsaslanaraq özünü fəhlə sinfinin xilaskarı kimi qələmə verirdi və varlı siniflərin fəhlə sinfi üzərində iqtisadi hökmranlığına kömək etdiyinə əsaslanaraq özünü varlı siniflərin xilaskarı kimi qələmə verirdi. Nəhayət, o, bu iddiada idi ki, bütün sinfləri yenidən canlanmış olan milli şöhrət kabusu ətrafında birləşdirmişdir. Həqiqətdə isə imperiya, burjuaziyanın milləti idarə etmək qabiliyyətini artıq itirmiş olduğu, fəhlə sinfinin isə bu qabiliyyəti hələ əldə edə bilməmiş olduğu bir zamanda yeganə mümkün olan idarə forması idi. Bütün dünya imperiyanı cəmiyyətin xilaskarı kimi alqışlayırdı. Siyasi qayğılardan

azad edilmiş burjua cəmiyyəti imperiyanın hakimiyyəti altında, «özünün heç xəyalına da gətirə bilmədiyi yüksək bir inkişaf dərəcəsinə çatmışdı. Sənaye və ticarət hədsiz dərəcədə artmışdı; birja möhtəkirliyi öz kosmopolit eyş-ışrət məclislərini düzəldirdi; fırlıdaq və cinayət yolu ilə əldə edilmiş hədsiz zinətin həyasız parıltısı ilə yanaşı olaraq, kütlələrin dilənçiliyi kəskin surətdə zahirə çıxırdı. Sanki cəmiyyət üzərində çox yüksəklərdə pərvaz edən dövlət hakimiyyəti həqiqətdə bu cəmiyyətin ən böyük biabırçılığı, hər cür rəzalət mənbəyi idi. Bu idarə sisteminin mərkəzini Parisdən Berlinə keçirmək həsrətində olan Prussiyanın süngüləri bu dövlət hakimiyyətinin bütün çürüklüyünü və eyni zamanda onun xilas etdiyi cəmiyyətin bütün çürüklüyünü açıb göstərdi. Imperiya rejimi, doğrulmaqda olan burjua cəmiyyətinin, özünü feodalizmdən azad etmək aləti kimi yaratdığı və, tamamilə inkişaf etmiş burjua cəmiyyəti nəhayət e'tibarilə əməyin kapital tərəfindən əsarət altına alması alətinə çevirdiyi dövlət hakimiyyətinin ən pozğunlaşdırılmış və ən axırncı formasıdır.

Kommuna imperiyanın tam əksi idi. Paris proletariatının fevral inqilabını alqışlayaraq ortaya atdığı «ictimai respublika» şüarı, sinfi hökmranlığın yalnız monarxist formasını deyil, sinfi hökmranlığın özünü də aradan qaldırmalı olan bir respublikaya doğru ancaq tutqun bir sə'yin ifadəsi idi. Kommuna məhz belə bir respublikanın müəyyən forması oldu.

Köhnə dövlət hakimiyyətinin iqamətgahı və mərkəzi, bununla bərabər həmçinin fransız fəhlə sinfinin ictimai dayağı olan Paris, Tyerin və onun «mülkədarlar palatasının» imperiyadan irs qalan bu köhnə dövlət hakimiyyətini borpa etmək və əbədiləşdirmək cəhdinə qarşı əldə silahla üsyan etdi. Paris ancaq ona görə müqavimət göstərə bildi ki, mühasirə nəticəsində ordudan yaxasını qurtarmış və onu, əsas kütləsi fəhlələrdən ibarət olan milli qvardiya ilə əvəz etmişdi. Bu faktı müəyyənleşmiş bir qaydaya çevirmək lazım idi, buna görə də Kommunanın ilk dekreti daimi qoşunu məhv edib xalqın silahlanması ilə əvəz etməkdən ibarət oldu.

Kommuna, Parisin müxtəlif dairələrində ümumi seçki hüququ üzrə seçilən şəhər deputatlarından təşkil olundu. Onlar məs'ul idilər və hər zaman dəyişdirilə bilərdilər. Özlüyündə aydındır ki, onların çoxu fəhlələrdən və ya fəhlə sinfinin tanınmış nümayəndələrindən ibarət idi. Kommuna parlament birləşməsi deyil, əməli iş görən, eyni zamanda həm qanun verən, həm də qanunları icra edən birləşmə olmalı idi. O vaxtadək mərkəzi hökumətin əlində bir alət olan polis dərhal bütün siyasi vəzifələrdən məhrum edilmiş və Kommunanın hər vaxt dəyişdirilə bilən məs'ul orqanına çevrilmişdi. Bütün yerdə qalan idarə sahələrinin mə'murları haqqında da belə edilmişdi. Yuxarıdan aşağıyadək, Kommuna üzvlərindən başlamış bütün ictimai qulluq *fəhlə əmək haqqı* müqabilində icra olunmalı idi. Hər cür imtiyazlar və ali rütbəli dövlət qulluqçularına hər cür nümayəndəlik pulu verilməsi həmin

rütbələrin özləri ilə bərabər aradan qalxdı. İctimai vəzifələrin mərkəzi hökumət əlaltılarının xüsusi mülkiyyəti olmasına nəhayət verildi. Yalnız şəhər idarəsi deyil, indiyədək dövlətə məxsus olan bütün təşəbbüs də Kommunanın əlinə keçdi.

Köhnə hökumətin maddi hakimiyyət alətləri olan daimi qoşun və polis aradan qaldırıldıqdan sonra Kommuna kilsəni dövlətdən ayırmaq və əmlak sahibləri birləşməsi olan bütün kilsələri mülkiyyətdən məhrum etmək yolu ilə mə'nəvi zülm alətini, «keşişlərin qüvvəsini» dərhal qırmağa girişdi. Ruhanilər başqa adamlar kimi adi həyat sürməyə keçərək, öz apostolsələfləri kimi dindarların sədaqəsi ilə yaşamağı idilər. Bütün məktəblər hamı üçün pulsuz oldu və həm kilsənin, həm də dövlətin tə'sirindən uzaqlaşdırıldı. Beləliklə, nəinki məktəb təhsili hamı üçün müyəssər oldu, həmçinin elm də sinfi mövhumatın və dövlət hakimiyyətinin vurduğu buxovlardan azad edildi.

Məhkəmə mə'murları öz zahiri müstəqilliyini itirdilər; bu zahiri müstəqillik, bir-birini əvəz edən bütün hökumətlər qarşısında həmin mə'murların alçaq yaltaqlığı üçün pərdədən başqa bir şey deyildi; onlar hökumətlərin hər birinə öz növbəsində sədaqət andı içir və sonra da xəyanət edirdilər. Cəmiyyətin başqa vəzifəli şəxsləri kimi onlar da bundan sonra açıq şəkildə seçilməli, məs'uliyyət daşımaları və dəyişdirilə bilməli idilər.

Paris Kommunası, əlbəttə, Fransanın bütün böyük sənaye mərkəzləri üçün nümunə olmalı idi. Əgər kommuna quruluşu Parisdə və ikinci dərəcəli mərkəzlərdə möhkəmlənsəydi, mərkəzləşmiş köhnə hökumət əyalətdə də öz yerini istehsalçıların özünüidarə orqanlarına verərdi. Kommunanın daha da işləyib hazırlamağa macal tapmadığı qısa milli təşkilat oçerkində tamamilə qəti şəkildə deyilir ki, Kommuna hətta ən xırda kənd üçün də siyasi forma olmalı idi, daimi qoşun isə kənd dairələrində də xidmət müddəti ən qısa olan xalq milisi ilə əvəz edilməlidir. Dairənin mərkəz şəhərində toplanan nümayəndələr məclisi hər dairənin bütün kənd icmalarının ümumi işlərini idarə etməli idi, həmin dairə məclisləri də, Parisdə toplanan milli məclisə öz deputatlarını göndərməli idi; nümayəndələr öz seçicilərinin «mandat imperatif» (dürüst tə'limatına) ciddi əməl etməli idilər və hər zaman dəyişdirilə bilərdilər. O zaman hələlik mərkəzi hökumətin öhdəsində qalacaq bir neçə, lakin çox mühüm vəzifələr ləğv edilmək deyil,—belə bir iddia qəsdən edilən bir saxtakarlıq olardı,—Kommuna mə'murlarına, yə'ni çox məs'ul mə'murlara verilməli idi. Millətin birliyi məhv edilmək deyil, əksinə, kommuna quruluşu vasitəsilə təşkil edilməli idi. Millətin birliyi, özünü bu birliyin təcəssümü kimi qələmə verən, lakin millətdən asılı olmaq deyil, ondan yüksəkdə durmaq istəyən dövlət hakimiyyətini məhv etmək vasitəsilə həqiqətə çevrilməli idi. Bu dövlət hakimiyyəti həqiqətdə millətin bədənində ancaq zərərli bir şiş idi. Vəzifə, köhnə dövlət hakimiyyətinin xalis zülmkarlıq orqanlarını kəsib atmaqdan, onun hüquqi vəzifələrini isə, cəmiyyətdən yüksəkdə durmaq

iddiasında olan hakimiyyətin əlindən alıb cəmiyyətin məs'ul xidmətçilərinə verməkdən ibarət idi. Hakim sinfin hansı üzvünün parlamentdə xalqı təmsil etməli və əzməli olduğunu üç və ya altı ildən bir həll etmək əvəzində,—bunun əvəzində ümumi seçki hüququ, kommunalar halında təşkil olunmuş xalqa öz müəssisəsi üçün fəhlələr, nəzarətçilər, mühasiblər axtarib tapmaqda xidmət etməli idi, necə ki, fərdi seçki hüququ bu məqsəd üçün hər bir başqa iş verənə xidmət edir. Axı mə'lumdur ki, ayrı-ayrı şəxslər kimi, müəssisələr də özlərinin əməli fəaliyyətində adətən münasib şəxsi münasib yerə qoymağı bacarır, bə'zən səhv edirlərsə də, öz səhvini çox tezliklə düzəldə bilirlər. Digər tərəfdən, Kommuna öz mahiyyəti e'tibarilə ümumi seçki hüququnu iyerarxiya investiturası¹⁶⁴ ilə əvəz edilməsinə şəxsiz düşmən idi.

Yeni tarixi yaradıcılığın müqəddəratı adətən bundan ibarətdir ki, ona ictimai həyatın köhnə və hətta vaxtı keçmiş formaları kimi, yeni tə'sisatın az-çox bənzədiyi formaların oxşarı kimi baxırlar. Müasir dövlət hakimiyyətini yıxıb dağıdan bu yeni Kommunanı da, həmin dövlət hakimiyyətinin əmələ gəlməsindən əvvəl mövcud olan və onun təməlini təşkil edən orta əsr Kommunasının yenidən calanması hesab edirdilər. —Kommuna quruluşunu, yanlış olarlıq, əvvəldə siyasi zorakılıqla yaradılmış olsa da, indi İctimai istehsalın qüdrətli amili olan birliyi—böyük millətlərdəki birliyi—xırda dövlətlərin ittifaqı ilə, Monteskye və jirondistlərin¹⁶⁵ arzu etdikləri ittifaqla əvəz etmək təşəbbüsü hesab edirdilər. —Kommuna ilə dövlət hakimiyyəti arasındakı antaqonizmi yanlış olaraq, həddindən artıq mərkəzləşmə əleyhinə köhnə mübarizənin şişirdilmiş forması sayırdılar. Xüsusi tarixi şərait burjuva idarə formasının Fransada olmuş klassik inkişafına mane ola bilərdi və, məsələn, İngiltərədə olduğu kimi, onunla nəticələnmə bilərdi ki, başlıca mərkəzi dövlət orqanları satqın məhəllə məclisləri ilə, şəhər şuralarının mənfəətpərəst üzvləri ilə, şəhərlərdə yoxsulların yırtıcı qayğıkeşləri ilə və qraflıqlarda fe'lən irsi bərişiq hakimləri ilə tamamlansın. Kommuna quruluşu, indiyədək bu zərərli şişin, cəmiyyət hesabına qida alan və cəmiyyətin azad hərəkətini ləngidən «dövlətin» yeyib udduğu bütün qüvvələri cəmiyyətin bədəninə qaytarardı. Təkcə bu özü Fransanın dirçəlməsini irəlilətməmiş olardı. —Fransanın əyalət şəhərlərinin burjuaziyası Kommunaya, Lui-Filipp zamanı onun kənd üzərində malik olduğu və Lui Bonapart zamanı kəndlərin şəhərlər üzərində xəyali hökmranlığı ilə sıxışdırılıb aradan çıxarılmış hökmranlığını bərpa etmək təşəbbüsü kimi baxırdı. Həqiqətdə kommuna quruluşu kənd istehsalçılarını hər əyalətin mərkəz şəhərinin mə'nəvi rəhbərliyi altına alardı və orada onlara, şəhər fəhlələrinin şəxsinə onların mənafeyinin təbii nümayəndələrini vermiş olardı. —Kommunanın varlığının özü, yerli özünüidarə sistemini, özlüyündə təbii bir şey kimi, öz ardınca meydana gətirirdi, lakin bu, indi daha lüzumsuz bir şey olan dövlət hakimiyyətinə zidd bir şey deyildi. Fitnə-fəsadlardan,—bunların içərisində isə həmişə birinci yeri qan və dəmir tuturdu,—boş qalan

bütün vaxtını, öz zehni qabiliyyətlərinə ən çox uyğun olan köhnə peşəsinə—«Kladderadatsch»¹⁶⁵-da (Berlin «Punch»-ında¹⁶⁷) əməkdaşlığa sərflənən Bismark kimi bir adamın, yalnız belə bir adamın ağına gələ bilirdi ki, Paris Kommunası, şəhər özünüidarələrini Prussiya dövlət polis mexanizminin ikinci dərəcəli çarxlarına çevirən Prussiya şəhər idarə quruluşuna—1791-ci ildəki Fransa şəhər idarə quruluşunun karikaturasına—can atırmış.

Kommuna xərclərin iki ən böyük maddəsini: daimi (1871 və 1891-ci illərin Almanca nəşrlərində «daimi» sözü buraxılmışdır. *Red.*) ordunu və mə'murluğu ləğv etməklə bütün burjua inqilablarının şüarını,—ucuz hökumət şüarını—həqiqətə çevirdi. Kommunanın varlığının özü, hər halda Avropada gərəksiz adi bir yük və sinfi hökmranlıq üçün labüd bir pərdə olan monarxiyanın inkarı demək idi. Kommuna respublika üçün əsl demokratik idarələr təməli yaratdı. Lakin nə ucuz hökumət, nə də «həqiqi respublika» Kommunanın son məqsədi deyildi; bunlar onunla ancaq yanaşı olaraq baş verən hadisələr idi.

Kommunanın müxtəlif təfsirlərə səbəb olması və Kommunada müxtəlif mənafeyin öz ifadəsini tapması sübut edir ki, bütün əvvəlki hökumət formaları öz mahiyyəti e'tibarilə zülmkar olduğu halda, Kommuna son dərəcə çevik siyasi forma idi. Onun həqiqi sirri bu idi: Kommuna əslində fəhlə sinfinin hökuməti (1871 və 1891-ci illərin Almanca nəşrlərində «fəhlə sinfinin hökuməti» sözləri kursivlə verilmişdir. *Red.*) idi, istehsal edən sinfin mənimseyən sinfə qarşı mübarizəsinin nəticəsi idi; Kommuna, nəhayət, kəşf edilmiş elə bir siyasi forma idi ki, əmək bu zaman iqtisadi cəhətdən azad edilə bilirdi.

Bu sonuncu şərt olmadan kommuna quruluşu qeyri-mümkün bir şey və aldatma olardı. İstehsalçıların siyasi hökmranlığı, onların ictimai köləliyinin əbədiləşdirilməsi ilə bir zamanda yaşaya bilməz. Buna görə də Kommuna, siniflərin öz varlığının və, deməli, sinfi hökmranlığın da əsaslandığı iqtisadi dayaqları yıxmaq aləti olmalı idi. Əmək azad edildikdə hamı fəhlə olacaq və məhsuldar əmək daha müəyyən bir sinfə məxsus olmayacaqdır.

Qəribə şeydir: bir yerdə fəhlələr işi qəti surətdə öz əllərinə alan kimi, son 60 il ərzində əməyin azadlığı haqqında yazılanların və deyilənlərin hamısına baxmayaraq, dərhal onların əleyhinə hazırkı cəmiyyətin və onun bir-birinə əks olan iki qütbünün: kapitalın və mizdlü əmək köləliyinin (torpaq mülkiyyətçiləri indi kapitalistlərin ancaq səssiz şərikidirlər) müdafiəçilərinin məddahlıq ibarətbazlığı eşidilməyə başlayır. Guya ki, kapitalizm cəmiyyəti hələ ismətli və ləkəsizdir! Guya ki, onun əkslikləri hələ inkişaf etməmiş, onun özünü aldatmaları aşkara çıxarılmamış, onun bütün pozğun həyatı ifşa edilməmişdir! Onlar hay-küy salırlar ki, Kommuna, bütün mədəniyyətin əsası olan mülkiyyəti məhv etmək istəyir! Bəli, mərhəmətli cənablar, Kommuna bir çox adamın əməyini az miqdar adamın sərvətinə çevirən bu sinfi mülkiyyəti məhv etmək istəyirdi. Kommuna mülkiyyətdən məhrum edənləri mülkiyyətdən

məhrum etmək istəyirdi. Kommuna, hazırda hər şeydən əvvəl əməyin əsarət altına alınması və istismar edilməsi alətləri olan istehsal vasitələrini, torpağı və kapitalı əlaqələndirilmiş azad əmək alətlərinə çevirməklə fərdi mülkiyyəti gerçəkliyə döndərmək istəyirdi. –Bu ki kommunizmdir, «qeyri-mümkün» kommunizmdir! Lakin hakim siniflərin, hazırkı vəziyyətin uzun davam edə bilməyəcəyini anlaya biləcək qədər ağıllı olan nümayəndələri,—belələri isə az deyildir,—kooperativ istehsalının zəhlətökən və çığırğan mübəlligləri olmuşlar. Bəs əgər kooperativ istehsalı boş bir söz və ya boş aldatma olaraq qalmamalıdırsa, əgər o, kapitalizm sistemini sıxışdırıb aradan çıxartmalıdırsa, əgər birləşmiş kooperativ şirkətləri milli istehsalı ümumi plan üzrə təşkil edərsə, bununla da onu idarə etməyi öz əlinə alıb kapitalist istehsalı şəraitində labüd olan daimi hərc-mərcliyə və vaxtaşırı böhranlara son qoyarsa, onda sizdən sual edirik, mərhəmətli cənablar, bu—kommunizm, «mümkün olan» kommunizm olmazmı?

Fəhlə sinfi Kommunadan xariqələr gözləmirdi. O, hazır və bitkin utopiyaları «par decret du peuple» (xalqın dekreti ilə. *Red.*) həyata keçirmək fikrində deyildir. O bilir ki, öz azadlığına nail olmaq üçün və müasir cəmiyyətin öz iqtisadi inkişafı üzündən durmadan can atdığı yüksək formanı əldə etmək üçün davamlı mübarizə aparmalı olacaqdır, tam bir sıra tarixi proseslərdən keçməli olacaqdır ki, bunlar da həm vəziyyəti, həm də adamları tamamilə dəyişdirəcəkdir. Fəhlə sinfi müəyyən idealları həyata keçirmək deyil, dağılmaqda olan köhnə burjua cəmiyyəti daxilində artıq inkişaf etmiş olan yeni cəmiyyət ünsürlərinə yalnız meydan açmalıdır. Öz tarixi vəzifəsini tamamilə başa düşən, həmin vəzifəni yerinə yetirməyə tam qəhrəmanlıqla hazır olan fəhlə sinfi qəzetçi nökrələrin alçaq söyüşlərinə və hər şeyə vaqif kahinlər ədası ilə öz çeynənmiş yalanlarını yağdıran və öz sektant uydurmalarını təqdim edən xoşniyyət burjua nəzəriyyəbazlarının əllamə nəsihətlərinə ancaq e'tinasız təbəssümlə cavab verə bilər.

Paris Kommunası inqilaba rəhbərliyi öz əlinə aldıqda; adi fəhlələr ilk dəfə öz «təbii başçıların» (1871 və 1891-ci illərin almanca nəşrlərində sonra bu sözlər gəlir: «varlı siniflərin». *Red.*) imtiyazına, yə'ni idarə etmək imtiyazına qəsd etmək qərarına gəldikdə, onlar eşidilməmiş dərəcədə ağır şəraitdə işə girişdilər və bunu təvazökarlıqla, vicdanla və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə başladılar; onların aldıkları ən yüksək haqq, elmdə mö'təbər bir simanın (Almanca nəşrlərindən sonra bu sözlər gəlir: «(professor Heksli)». *Red.*) dediyinə görə, London məktəb şurası katibinin aldığı maaşın beşdə bir hissəsindən artıq deyildi;—Əmək Respublikasının simvolu olub şəhər idarəsi üzərində dalğalanan qızıl bayrağı gördükdə, köhnə dünya qəzəbindən qıvrılmağa başladı.

Lakin hər halda bu, birinci inqilab idi və bu inqilabda açıqdan-açığa fəhlə sinfi ictimai təşəbbüsə qadir olan yeganə bir sinif hesab edilmişdi; bunu hətta

Parisın orta sinfinin geniş təbəqələri—xırda alverçilər, sənətkarlar, tacirlər,—varlı kapitalistlərdən başqa hamı təsdiq etdi. Kommuna orta sinfin öz içərisində həmişə çəkişməyə səbəb olmuş bir məsələni,—borclular ilə kreditorlar arasında hesablaşma məsələsini,—düzgün həll etməklə həmin sinfi xilas etdi. Orta sinfin bu hissəsi 1848-ci ildə fəhlələrin iyun üsyanının yatırılmasında iştirak etmişdi və bunun ardınca müəssislər məclisi dərhal həmin hissəni heç çəkinmədən onun kreditorlarına qurban vermişdi¹⁶⁹. Lakin həmin hissənin indi fəhlələrə qoşulmasının səbəbi bir tək bu deyildi. O hiss edirdi ki, ya Kommunanı seçməlidir, ya da nə kimi ad daşıyarsa daşsın, imperiyanı. Imperiya ictimai sərvəti dağıtması ilə, iri birja möhtəkirliyini himayə etməsi ilə, kapitalın mərkəzləşməsini və bunun nəticəsində həmin orta sinfin yuxarıda göstərilən hissəsinin mülkiyyətdən məhrum edilməsini sün'i olaraq sür'ətləndirməsi ilə orta sinfin bu hissəsini iqtisadi cəhətdən var-yoxdan çıxartmışdı. Imperiya onu siyasi cəhətdən əzir və öz eyş-işrət məclisləri ilə hiddətləndirirdi; onun volterçiliyini təhqir edərək, onun uşaqlarına tərbiyə verməyi «rerei ignoran»¹⁷⁰ tapşırırdı, imperiya onun fransız milli hissini hiddətə gətirərək, onu yüngül fikirliliklə bu müharibəyə cəlb etdi ki, bu müharibə də bütün doğurduğu fəlakətlərin əvəzini ancaq bir şeylə—imperiyanı yıxmaqla çıxdı. Doğrudan da, yuxarı bonapartist ə`yanlar və kapitalistlər «bohème» (bohəmaları, guruhu. *Red.*) Parisdən qaçandan sonra orta sinfin, Respublika ittifaqı¹⁷¹ adı ilə çıxış edən həqiqi qayda-qanun partiyası Kommunanın bayrağı altına keçərək, onu Tyerin iftirasından qoruyurdu. Orta sinfin bu kütləsinin minnətdarlığı hazırkı ağır sınaqlardan çıxma biləcəkdirmi—bunu gələcək göstərir.

Kommuna tamamilə haqlı olaraq kəndlilərə e`lan edirdi ki, «onun qələbəsi—onların yeganə ümididir!» Versalda işə salınan və çox şöhrət qazanmış Avropa mətbuatının müzdlü cizmaqaraçıları tərəfindən bütün dünyaya yayılan iftira axını içərisində ən həyasız yalan bu iddiadan ibarət idi ki, «mülkədarlar palatası» fransız kəndlilərini təmsil edirmiş. Fransız kəndlilərində, 1815-ci ildən sonra bir milyard ödənc verməli olduqları¹⁷² adamlara belə bir məhəbbət oyandığını çalışıb bir təsəvvürünüzə gətirin! İri torpaq mülkiyyətçisinin öz varlığı fransız kəndlisinin nəzərində, onun 1789-cu il nailiyyətlərinə qəsdidir. Burjualar 1848-ci ildə kəndlilərin torpağına hər frank üçün 45 santim əlavə vergi qoydular, lakin bunu inqilab adından etdilər; indi onlar, prussiyalılara verməyi öhdələrinə götürdüləri beş milyardlıq təzminatın əsas ağırlığını kəndlilər üzərinə yıxmaq üçün inqilaba qarşı vətəpdaş müharibəsi törətmişlər. Kommuna isə, əksinə, özünün lap ilk intibahnamələrindən birində bildirdi ki, müharibənin ağırlığını, onun həqiqi müqəssirləri çəkməlidirlər. Kommuna kəndlini qan vergisindən azad edərdi, ona ucuz hökumət verərdi, indi kəndlilin qanını soran notariusu, vəkili, məhkəmə pristavını və başqa məhkəmə zəlilərini əmək haqqı ilə işləyən, kəndlilərin özləri tərəfindən seçilən və kəndlilər qarşısında məs`uliyyət daşıyan Kommuna mə`murları ilə əvəz edərdi.

Kommuna kəndlini kənd polisinin, jandarm və prefektin özbaşınalığından xilas edərdi; onun beynini kütləşdirən keşişi, onu maarifləndirən məktəb müəllimi ilə əvəz edərdi. Fransız kəndlisi isə, hər şeydən əvvəl öz sərfəsini biləndir. O, keşişlərə vergi toplayanların yığdıqları vergi məbləğindən deyil, dindarların könüllü ianələrindən pul verməyi tamamilə əlverişli hesab edərdi; həm də pulun qədəri ancaq onların dindarlıq dərəcəsiindən asılı olardı. Kommunanın–və ancaq Kommunanın–hökmranlığı fransız kəndlilərinə bilavasitə belə böyük faydalar və`d edirdi. Buna görə də, yalnız Kommunanın kəndlilər xeyrinə həll edə biləcəyi və hökmən həll etməli olduğu daha mürəkkəb və həqiqətən həyati məsələlərdən burada bəhs etməyə lüzum yoxdur,—bunlar kəndli parseli üçün müdhiş bir yük olan hipotek borcu məsələsindən, gündən-günə artan «proletariat foncier» (kənd proletariati) məsələsindən, ən yeni kənd təsərrüfatının inkişafı və kapitalist əkinçiliyinin rəqabəti sayəsində kəndlilərin özlərinin getdikcə daha sür`ətlə mülkiyyətdən məhrum edilməsi məsələsindən ibarətdir.

Lui Bonapart respublika prezidentliyinə fransız kəndliləri tərəfindən seçilmişdi, İkinci imperiyanı isə qayda-qanun partiyası yaratmışdı. Fransız kəndlisi 1849 və 1850-ci illərdə öz merini hökumət prefektinə, öz məktəb müəllimini hökumət keşişinə, özünü hökumət jandarmına qarşı qoyaraq, bununla da, özünə həqiqətdə nə lazım olduğunu göstərməyə başladı. Qayda-qanun partiyasının 1850-ci ilin yanvarında və fevralında verdiyi bütün qanunlar, onun özünün e`tirafına görə, kəndlilərə qarşı idi. Kəndli bonapartist idi, çünki böyük inqilabı və həmin inqilabın ona verdiyi faydaları Napoleonun adı ilə əlaqələndirirdi. Bu özünü aldatma İkinci imperiya zamanı tezliklə aradan qalxırdı. Keçmişin bu mövhumatı (bu öz mahiyyəti e`tibarilə «mülkədarlar palatasının» meyllərinə düşməni idi) kəndlilərin həyat mənafeyinə və əsas tələbatına Kommunanın müraciəti qarşısında necə davam gətirə bilərdi?

«Mülkədar palatası» yaxşı başa düşürdü—və ən çox bundan qorxurdu—ki, kommunarlar Parisi əyalətlə sərbəst əlaqə yaradarsa üçcə aydan sonra ümumi kəndli üsyanı baş verər. Məhz buna görə də palata yoluxmanın yayılmasına mane olmaq üçün Parisi polis mühasirəsinə almağa belə qorxaqcasına tələsirdi.

Beləliklə, Kommuna fransız cəmiyyətinin bütün sağlam ünsürlərinin həqiqi nümayəndəsi, deməli, həmçinin əsl milli hökumət olmaqla bərabər, eyni zamanda fəhlələrin hökuməti olduğu üçün, əməyin azadlığı uğrunda cəsarətlə çarpışan mübariz olduğu üçün, sözün tam mə`nası ilə, beynəlmiləlçi idi. Fransanın iki əyalətini Almaniyaya qatmış olan Prussiya ordusu qarşısında Kommuna bütün dünyanın fəhlələrini Fransa ilə birləşdirdi.

İkinci imperiya kosmopolitizm fırıldaqçılığının bayramı idi. Onun çağırışı ilə bütün ölkələrin əclafları onun eyş-işrətində və fransız xalqının qarət olunmasında iştirak etməyə can atdılar. Hətta bu dəqiqə də Valaxiya lotusu

Qanesko Tyerin sağ əli, rus casusu Markovski isə—sol əlidir. Kommuna bütün əcnəbilərə, ölməz iş uğrunda həlak olmaq şərəfini qazanmaq imkanı verdi. Burjuaziya, öz xəyanəti üzündən məğlubiyyətlə nəticələnən xarici müharibə ilə, yadelli işğalçı ilə birlikdə düzəltdiyi qəsd nəticəsində başlanan vətəndaş müharibəsi arasındakı dövrdə öz vətənpərvərliyini bütün Fransada almanlara qarşı polis təqibi ilə göstərdi. Kommuna alman fəhləsini (Leo Frankeli. *Red.*) özünə əmək naziri təyin etdi. Həm Tyer, həm burjuaziya, həm də İkinci imperiya polyakları daim öz gurultulu rəğbət ifadələri ilə aldadırdılar, işdə isə onları Rusiyaya satır və onun çirkin işini görürdülər. Kommuna Polşanın qəhrəman oğullarına (Y.Dombrovskini və V.Vrublevskini. *Red.*) hörmət edib onları Paris müdafiəçilərinin başçıları təyin etdi. Kommuna öz varlığı ilə açmış olduğu yeni tarixi dövrü daha aydın nəzərə çarpdırmaq üçün, bir tərəfdən, qalib prussiyalılar və, o biri tərəfdən, bonapartist generalların başçılıq etdiyi bonapartist ordu qarşısında, hərbi şöhrətin nəhəng simvolu olan Vandom sütununu¹⁷³ yıxdı.

Kommunanın öz varlığı, onun işi böyük ictimai tədbir idi. Onun gördüyü ayrı-ayrı tədbirlər ancaq, xalqın özünün vasitəsilə xalqın idarə üsulunun inkişaf etdiyi istiqaməti göstərə bilərdi. Həmin tədbirlər sırasına bunlar daxil idi: çörəkçilərin gecə işinin qadağan olunması; cürbəcür bəhanələrlə fəhlələri cərimə etmək vasitəsilə əmək haqqını azaltmağın qadağan edilməsi və buna qarşı cəza təyin edilməsi; əmək haqqını bu yolla azaltmaq—iş verənlərin adi üsuludur; qanunvericilik, məhkəmə və icraiyyə hakimiyyətini öz şəxsində birləşdirən bu adamlar cərimə pullarını öz ciblərinə qoyurlar. Sahibləri qaçmış və ya işi dayandırmış olan bütün e'malatxana və fabriklərin fəhlə şirkətlərinə tapşırılması və onlara mükafat müəyyən etmək hüququ verilməsi də həmin tədbirlərdən idi.

Kommunanın, öz qənaətcilliyi və mö'tədilliyi ilə diqqətəlayiq olan maliyyə tədbirləri ancaq, mühasirəyə alınmış şəhərin vəziyyəti ilə bir araya sığan tədbirlərdən ibarət ola bilərdi. Osmanın (Baron Osman (Hausmann) İkinci imperiya zamanı Sena departamentinin, yəni Paris şəhərinin prefekti idi. Fəhlə üsyanları ilə mübarizəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə yeni küçələr salınması və sairə sahəsində bir sıra işlər görmüşdü. (*V.I.Leninin redaktorluğu ilə çıxan rusca 1905-ci il nəşrinə qeyd.*) *Red.*) idarəsi altında iri bankir şirkətləri və inşaat podratçıları Parisi o qədər soymuşdular ki, Lui Bonapart Orleanların əmlakını müsadirə etməyə nə qədər haqlı idisə, Kommuna da onların əmlakını müsadirə etməyə ondan daha çox haqlı idi. Sərvətlərinin çox hissəsi qarət edilmiş kilsə əmlakından ibarət olan Hogensollernlər və ingilis varlıları, kilsə əmlakının müsadirə edilməsindən cəmi ancaq 8000 frank əldə etmiş olan Kommunadan, əlbəttə, bərk hiddətlənmişdilər.

Versal hökuməti azacıq özünə gəlib möhkəmlənən kimi Kommunaya qarşı ən zorakı tədbirlər görməyə başladı; o, Fransanın hər yerində hər cür azad

danışmaq imkanını aradan qaldırdı, hətta böyük şəhərlərin nümayəndə məclislərini də qadağan etdi; Versalı və Fransanın hər tərəfini İkinci imperiya zamanı olduğundan daha geniş ölçüdə casuslarla doldurdu; onun inkvizitor-jandarmı Parisdə nəşr olunan bütün qəzetləri yandırırtdılar, Parisdən gələn və Parisə gedən bütün məktubları açırtdılar; Parisi müdafiə niyyəti ilə söylənilən ən mülayim bir sözə Milli məclis hətta 1816-cı il «chambre introuvable»də belə eşidilməmiş olan şiddətli ulaşma ilə cavab verirdi. Versallılar Parisə qarşı nəinki yalnız qanlı müharibə aparırtdılar, həmçinin Parisin öz daxilində pulla aldatma və qəsdlər vasitəsilə də iş görməyə çalışırtdılar. Belə bir vəziyyətdə Kommuna, ən dinc zamanlarda olduğu kimi, liberalizmin şərti formalarına riayət etsəydi, öz vəzifəsinə rüsvayçılıqla xəyanət etmiş olmazdı? Əgər Kommuna hökuməti də Tyer hökuməti ruhunda olsaydı, onda qayda-qanun partiyasının qəzetlərini Parisdə və Kommunanın qəzetlərini Versalda qadağan etmək üçün heç bir səbəb olmazdı.

«Mülkədarlar palatasının» deputatları, kilsə yoluna qayıtmağı Fransanın xilasını üçün yeganə vasitə e`lan etdikləri halda, dinsiz Kommuna Pikipüs qadın monastrının və müqəddəs Lavrenti kilsəsinin¹⁷⁴ sirlərini ifşa edirdi ki, bu da, təbii olaraq, həmin deputatları bərk acıqlandırırtdı. Bonapart generallarına, vuruşmalarda məğlub olmağı, təslim sənədləri imzalamağı və Vilhelmshedə papiros qayıрмаğı¹⁷⁵ ə`la bacardıqlarına görə bol-bol Fəxri legion xaçları verən Tyerə qarşı məgər acı bir satira deyildimi ki, Kommuna, öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə diqqətsizlik göstərdikləri azacıq güman edilən öz generallarını işdən götürür və həbsə alırdı? Hələ də Fransanın xarici işlər naziri olaraq qalan, Fransanı Bismarka satan və Belçikanın nümunəvi hökumətinə əmrlər verən saxta sənədlər ustası Jül Favra məgər bir şapalaq deyildimi ki, Kommuna, iflas üstündə Lionda altı gün həbsdə qalandan sonra uydurma adla onun sıralarına girə bilmiş olan bir üzvünü (Blanşeni. *Red.*) öz içərisindən qovmuş və həbsə almışdı? Lakin Kommuna heç də, istisnasız olaraq bütün köhnə hökumətlərin etdiyi kimi, özünün səhsiz olduğunu iddia etmirdi. Kommuna öz iclaslarının bütün hesabatlarını e`lan edirdi, özünün bütün hərəkətləri haqqında mə`lumat verirdi; özünün bütün nöqsanlarından camaatı xəbərdar edirdi. Hər bir inqilabda onun həqiqi nümayəndələri ilə bərabər, başqa biçimli adamlar da meydana çıxır. Bunlar, bir tərəfdən, keçmiş inqilabların o iştirakçıları və mövhumatçı pərəstişkarlarıdır ki, onlar hazırkı hərəkətin mə`nasını başa düşmürlər, lakin hamıya mə`lum olan düzlüyünə və mərdliklərinə görə ya da sadəcə olaraq ən`ənə üzündən xalqa hələ də tə`sir göstərməkdə davam edirlər; bunlar, digər tərəfdən, mövcud hökumətlərə qarşı özlərinin şablon ibarələrini ilbəil təkrar edən və buna görə də yüksək cinsli inqilabçılar adını alan sadəcə çıxırğanlardır. Belə adamlar 18 martdan sonra da meydana çıxdılar və onlar bə`zən görkəmli rol da oynayırdılar. Bu çeşid adamlar keçmişdə bütün əvvəlki

inqilabların tam inkişafına mane olduqları kimi, indikilər də fəhlə sinfinin həqiqi hərəkətini gücləri çatdığı qədər ləngidirdilər.

Bunlar–labüd bir bələdir, onlardan ancaq tədricən azad olmaq mümkündür. Kommunanın isə məhz belə bir vaxtı yox idi.

Kommunanın Parisi dəyişdirməsi bir mö`cüzə idi! İkinci imperiyanın əxlaqsız Parisi tamamilə yox olub getdi. Fransanın paytaxtı Britaniya lendlordları üçün, İrlandiya absenteistləri¹⁷⁶ üçün, Amerikanın keçmiş quldarları və bambılıları üçün, keçmiş rus təhkimçiləri və Valaxiya boyarları üçün daha yığnaq mərkəzi deyildi. Meyitxanada bir meyit də yox idi; gecə qarətləri və, demək olar, heç bir oğurluq olmurdu. 1848-ci ilin fevralından Parisin küçələri ilk dəfə olaraq təhlükəsiz idi, halbuki küçələrdə bir nəfər də polis yox idi. Kommuna üzvlərindən biri deyirdi:

«Biz daha nə qətl, nə qarət, nə də ayrı-ayrı şəxslərin üzərinə basqın xəbərləri eşitmirik; belə düşünmək olar ki, polis özünün bütün mühafizəkar dostlarını özü ilə bərabər Versala aparmışdır».

Gəzəyən qadınlar öz himayəçilərinin, qaçmış olan ailə, din və, başlıcası, mülkiyyət dayaqlarının dalınca getmişdilər. Onların yerini yenə Parisin həqiqi qadınları, klassik qədim dövrün qadınları kimi qəhrəman, nəcib və fədakar qadınlar tutmuşdular. Zəhmət çəkən, düşünən, mübarizə aparan, qanı axan, lakin öz tarixi təşəbbüsünü dərk etməkdən ilham alıb şövqlənən Paris bütün qüvvəsini coşğunluqla yeni cəmiyyət quruculuğuna verərək, öz divarları qarşısında dayanan yırtıcıları az qala unudurdu!

Parisin bu yeni aləmi ilə üz-üzə Versalın köhnə aləmi–bütün vaxtı keçmiş rejimlərin tör-töküntülərindən ibarət olub xalqın meyitini parçalamağa susamış legitimistlər və orleanistlər güruhu–durmuşdu ki, Milli məclisdə iştirak etmələri ilə quldarlar qiyamına yardım edən vaxtı ötmüş respublikaçılar da bunların quyruğunu təşkil edirdilər; onlar ümid edirdilər ki, idarə başında duran qoca təlxəyin şöhrətpərəstliyi sayəsində özlərinin parlamentli respublikasını müdafiə edib saxlaya biləcəklər; onlar xəyalları Je-de Poma (Top-top oyunu zalıdır; 1789-cu ildə Milli məclis öz məşhur qərarını burada qəbul etmişdi. (1871-ci il *Almanca nəşrinə F.Engelsin qeydi.*)) çağıraraq 1789-cu ili yamsılamaqla məşğul olurdular. Bütün vaxtı keçmiş Fransanı təmsil edən Məclis ancaq Lui Bonapartın generallarının qılıncları sayəsində xəyali həyatla yaşamaqda davam edirdi. Paris–başdan-başa həqiqət idi; Versal–başdan-başa yalan idi; bu yalanın da carçısı Tyer idi.

Tyer Sena və Uaza departamenti merlərinin nümayəndə heyətinə bu sözlərlə müraciət etmişdi:

«Siz mənim sözümə e`tibar edə bilərsiniz; mən onu *heç vaxt pozmamışam*».

O, Məclisə deyirdi ki, «sizin məclisiniz Fransanın bütün keçmiş məclislərindən ən liberal və ən azad seçilmiş məclisdir»; Tyer öz alabəzək qoşununa deyirdi ki, o «dünya xariqəsi olub Fransanın bütün keçmiş

ordularından ən yaxşısıdır»; əyalətlərə deyirdi ki, onun əmri ilə Parisin topa tutulması ancaq uydurmadır:

«Əgər şəhərə bir neçə mərmə düşmüşdürsə də, bunları Versal ordusu deyil, üsyançılar atmışdılar; onlar göstərmək istəyirdilər ki, vuruşurlar, halbuki burunlarını belə bayıra çıxarmağa qorxurdular».

Bir az sonra Tyer vilayətlərə e`lan etmişdi:

«Versal artilleriyası Parisi bombardman etmək deyil, ona ancaq toplardan güllə atır».

Paris arxiyepiskopuna o deyirdi ki, üstündə versallıların ittiham edildikləri bütün güllələmələr və cəza tədbirləri (!) başdan-başa yalandır. Tyer Parisə e`lan etmişdi ki, «onu ancaq zülm altında saxlayan mənfur müstəbidlərdən xilas etmək» istəyir və Kommuna Parisi «nə artıq, nə əskik, bir ovuc canilərdən» ibarətdir.

Tyerin Parisi «alçaq qara camaatın» həqiqi Parisi deyildi, xəyali Paris idi, «francsfileurs»¹⁷⁷ Parisi idi, hər iki cinsdən olub vaxtını daim bulvarlarda keçirənlərin Parisi idi; varlı, qızıla tutulmuş, tüfeylilik edən kapitalist Parisi idi; öz nöqərləri, dələduzları, ədəbiyyat boheması ilə, gəzəyən qadınları ilə indi Versal, Sen-Deni, Rüey və Sen-Jermeni dolduran Paris idi; o, vətəndaş müharibəsini ancaq maraqlı bir əyləncə hesab edən, vuruşmaya durbinlə tamaşa edib həzz alan, top atəşlərini sayıb hesablayan, öz namusuna və öz fahişə qadınlarının namusuna and içərək, buradakı tamaşanın, Port-Sen-Marten darvazası yanındakı teatrda verilən tamaşalardan xeyli yaxşı olduğunu söyləyən Paris idi. Axı öldürülənlər, doğrudan da, ölmüşdülər, yaralıların da fəryadları saxta deyildi, bundan əlavə, onların qarşısında baş verən dram dünya miqyasında tarixi dram idi.

Koblens mühacirlər yurdu c. de Kalonnun¹⁷⁸ Fransası olduğu kimi, Tyerin Parisi də eynilə belə bir Paris idi.

IV

Parisi Prussiya qoşunları ilə işğal edərək, onu itaətə gətirmək yolunda quldarların birinci qəsd cəhdi Bismarkın razılıq verməməsi üzündən baş tutmadı. Martın 18-də edilən ikinci cəhd ordunun məğlubiyyəti və hökumətin Versala qaçması ilə nəticələndi; hökumətin ardınca, onun əmri ilə, bütün inzibati qüvvələr də oraya qaçdı. Tyer Parislə sülh danışıqları pərdəsi altında vaxt qazanıb onunla müharibəyə hazırlıq görürdü. Lakin ordu haradan alınmalı idi? Nizami polklardan qalıqları sayca az, həm də e`tibarsız idi; əyalətlərin Versala Milli qvardiya ilə və könüllülərlə kömək etməsi haqqında Tyerin tə`kidli çağırışlarına açıqca rədd cavabı verildi. Yalnız Bretan bir ovuc şuan¹⁷⁹ göndərdi; döşlərinə ağ parçadan Isanın qəlbinin şəkli tikilmiş bu şuanlar ağ bayraq altında vuruşurdular; onların döyüş şüarı bu idi: «Vive le Roi!» (Yaşasın kral!) Beləliklə, Tyer ancaq tələsik halda matroslardan, dəniz piyadası əsgərlərindən, papa zuavlarından, Valantenin jandarmlarından, Pyetrinin

polislərindən və «mouchards» (casuslarından. *Red.*) ibarət qarışıq bir dəstə toplaya bilmişdi. Əgər Bonapart ordusunun hərbi əsir düşmüş hissələri tədriclə gəlib çıxmasaydı, bu ordu gülünc dərəcədə miskin olardı; Bismark həmin əsirlərdən o qədər buraxırdı ki, bir tərəfdən, vətəndaş muharibəsi aparmaq üçün kifayət etsin və, o biri tərəfdən, Versal Prussiyanın kölə asılılığında saxlanıla bilsin. Bu müharibə zamanı Versal polisi Versal ordusuna göz olmalı idi, jandarmı isə, ordunu öz ardınca aparmaq üçün həmişə ən təhlükəli yerlərə atılmalı olurdular. Tutulan istehkamlar vuruşma ilə alınmaq deyil, pulla satın alınmışdı. Kommunarların qəhrəmanlığı Tyerə göstərdi ki, Parisin müqavimətini qırmaq üçün nə onun strateji qabiliyyəti kifayətdir, nə də onun sərəncamında olan süngülər.

Bu zaman onun əyalətlərlə münasibəti getdikcə daha artıq gərginləşirdi. Versalda heç elə bir rəğbət məktubu alınmamışdı ki, Tyeri və onun «mülkədar palatasını» az-çox ruhlandıra bilsin. Əksinə, hər tərəfdən gələn nümayəndə heyətləri və yazılı müraciətlər: Respublikanı açıq-aşkar tanımaq, Kommuna azadlıqlarını təsdiq etmək və vəkalət müddəti artıq qurtarmış olan Milli məclisi buraxmaq əsasında Parislə barışmaq üzərində heç də hörmət gözləməyən bir dillə təkid edirdi. O qədər çox nümayəndə heyətləri və yazılı müraciətlər gəlirdi ki, Tyerin ədliyyə naziri Düfor 23 aprel tarixli təmimnamədə dövlət prokurorlarına əmr etmişdi ki, «barışığa çağıran müraciətlər» cinayət hesab edilsin! Paris üzərinə yürüşün ümitsiz bir iş olduğunu görən Tyer taktikanı dəyişdirmək qərarına gəldi və Milli məclisə zorla qəbul etdirdiyi yeni qanun üzrə bütün ölkə üçün aprelin 30-na bələdiyyə seçkiləri təyin etdi. Gah öz prefektlərinin intriqaları, gah da öz polisinin hədələri ilə iş görən Tyer əmin idi ki, əyalətlərdəki seçkilər Milli məclisə, heç vaxt malik olmadığı mə'nəvi qüvvəni verəcək və Tyer Parisi itaətə gətirmək üçün əyalətlərdən maddi qüvvə alacaqdır.

Tyer Paris əleyhinə apardığı və öz bülletenlərində təriflədiyi soyğunçuluq müharibəsini, həmçinin öz nazirlərinin bütün Fransada terror səltənəti yaratmaq cəhdlərini lap əvvəldən xırdaca bir barışqanlıq komediyası ilə tamamlamağa çalışırdı; həmin komediya bir neçə məqsədə xidmət etməli idi: əyaləti aldatmalı, Parisin orta sinfindən olan ünsürlərini onun tərəfinə cəlb etməli və, başlıcası, Milli məclisin qondarma respublikaçılarına Parisə qarşı xəyanətlərini Tyerə e'timadla pərdələmək imkanı verməli idi. Martin 21-də, Tyer əlində hələ ordu olmadığı zaman, Milli məclis qarşısında demişdi:

«Nə olursa olsun, mən Parisə qoşun göndərməyəcəyəm».

Martin 27-də o yenidən bildirmişdi:

«Mən elə bir vaxtda vəzifə başına gəldim ki, respublika baş vermiş bir fakt idi və mən onu qorumağı möhkəm qərara aldım».

Həqiqətdə isə, o, respublika adından Lionda və Marseldə inqilabı yatırdı¹⁸⁰, halbuki bu zaman onun «mülkədarlar palatası» «respublika» sözünün özünü

Versalda vəhşi bir nə'rə ilə qarşılayırdı. Bu alçaq igidlikdən sonra Tyer «baş vermiş faktı» ehtimal olunan fakt səviyyəsinə endirdi. Tyerin ehtiyatkarlıq mülahizəsi ilə Bordodan qovduğu Orlean prinsləri indi imkan əldə edib Dredə intriqa ilə məşğul olaraq qanunu açıqca pozurdular. Paris və əyalət deputatları ilə öz sonsuz müşavirələrində Tyerin irəli sürdüyü şərtlər,—onun zaman və şəraitdən asılı olaraq dəyişən bəyanatları öz ruhu və şəkli e'tibarilə nə qədər ziddiyyətli olsa da,—həmişə bundan ibarət idi ki,

«Kleman Tomanın və Lekontun öldürülməsində müqəssir olan bir ovuc canılərdən»

intiqam almaq lazımdır.

Əlbəttə, burada belə nəzərdə tutulurdu ki, Tyer özü 30-cu illərdə Lui-Filippi respublikaların ən yaxşısı hesab etdiyi kimi, Paris və Fransa da Tyerin özünü respublikaların ən yaxşısı hesab etməlidir. Lakin Tyer hətta bu güzəştləri də Milli məclisdə öz nazirlərinin verdikləri rəsmi izahatlar vasitəsilə şübhə altına qoymağa çalışırdı. Lakin Tyer bununla da kifayətlənməyərək, hələ Düfor vasitəsilə də iş görürdü. Köhnə orleanist advokat Düfor həm indi, 1871-ci ildə Tyer zamanı, həm də 1839-cu ildə Lui-Filipp zamanı və 1849-cu ildə Lui Bonapartın prezidentliyi zamanı həmişə mühasirə vəziyyəti şəraitində ali hakim rolu oynayırdı. O, nazir vəzifəsində çalışmadığı zaman Paris kapitalistlərini müdafiə etməklə varlanırdı və eyni zamanda da, özünün verdiyi qanunlar üzərinə hücum etməklə siyasi kapital qazanırdı. Paris süqut edəcəyi halda Fransada respublika azadlığının son qalıqlarını məhv etməli olan bir sıra cəza qanunlarını Milli məclisdən tələsik keçirməklə kifayətlənməyən bu adam aşağıdakı tədbirlə sanki Parisin gələcək müqəddəratını göstərirdi: hərbi məhkəmələrin işə baxması ona həddindən artıq uzun bir əməliyyat kimi görünürdü—o həmin əməliyyatı ixtisar etdi¹⁸¹ və sürgün haqqında yeni vəhşi bir qanun verdi. 1848-ci il inqilabı, siyasi cinayət üstündə ölüm cəzasını ləğv edərək, onu sürgünlə əvəz etdi. Lui Bonapart gilyotinanı bərpa etməyə hər halda açıqca cəsarət etmədi. Parislilərə qiyamçı kimi deyil, quldurlar kimi baxdığına hələlik hətta işarə etməyə də cəsarət göstərməyən Mülkədarlar Məclisi Parisə qarşı intiqam hazırlamaqda hələlik Düforun sürgün haqqındakı yeni qanunu ilə kifayətlənməli oldu. Bu şərait daxilində Tyer öz barışqanlıq komediyasını çox uzada bilməzdi, bundan əlavə, həmin komediya «mülkədarlar palatası» deputatlarının qızgın hiddətlənməsinə səbəb olmuşdu—Tyer də əslində məhz bunu istəyirdi,—həmin deputatlar öz kütbeyinlikləri üzündən nə Tyerin oyununu, nə də onun ikiüzlülük etməsinin, özünü bilməməzliyə qoymasının və ləng tərpənməsinin labüd olduğunu başa düşə bilmirdilər.

Aprelin 30-da bələdiyyə seçkiləri keçirilməli olduğuna görə Tyer aprelin 27-də öz barışqanlıq səhnələrindən birini oynadı. O, Milli məclis tribunasından yağırdığı bir yığın sentimental ibarələr içərisində bu sözləri də dedi:

«Respublika əleyhinə ancaq bir qəsd vardır ki, o da bizi, fransız qanı axıtmağa məcbur edən Paris qəsdidir. Lakin mən yenə və yenə təkrar edirəm: qoy silah qaldırmış olanlar öz murdar silahını yerə qoysunlar, onda biz ədalət qılınıncını işlətməyi dərhal dayandırırıq və, ancaq bir ovuc cinayətkarlar istisna edilməklə, sülh müqaviləsi bağlayırıq».

Onun sözünü kəsən «mülkədarlar palatası» deputatlarının qəzəbli bağırıqlarına cavab olaraq Tyer dedi:

«Cənablar, sizdən acizənə xahiş edirəm, deyin görək məgər mən haqlı deyiləm? Məgər siz doğrudandamı təəssüf edirsiniz ki, mən cinayətkarların ancaq bir ovuc olduğunu doğru olaraq söylədim? Məgər bu xoşbəxtlik deyilmi ki, bizim fəlakətlərimizlə bərabər, general Lekontun və general Kleman Tomanın qanını axıtmağa qabil olan adamlar ancaq nadir bir istisnadır?»

Lakin, parlament pərisinin gözəl səsi ilə hamını məftun edəcəyi ümidi ilə özünü aldadan Tyerin sözlərini Fransa eşitmək istəmirdi. Fransızların əlində qalan 35000 icmada seçilmiş 700000 bələdiyyə müşavirindən legitimistlər, orleanistlər və bonapartistlər birlikdə hətta 8000 nəfər də öz tərəfdarlarını keçirə bilmədilər. Əlavə seçkilər və yenidən səsvermələr Tyer hökumətinə qarşı daha böyük düşmənçilik nəticələri verdi. Milli məclis əyalətlərdən nəinki özü üçün zəruri olan maddi köməyi almadı, habelə mənəvi qüvvə rolunu oynamağa son hüququnu: özünü ölkənin ümumi iradəsinin ifadəçisi hesab etmək hüququnu da itirdi. Bu məğlubiyyətdən əlavə, bütün Fransa şəhərlərinin yeni seçilən bələdiyyə müşavirləri, hakimiyyəti zəbt etmiş olan Versal məclisini, Bordoda əks-məclis təşkil etməklə açıq-açıqına hədələyirdilər.

Bu zaman Bismarkın çoxdan bəri gözlədiyi qəti müdaxilə dəqiqəsi gəlib çatdı. Bismark bir hakim dili ilə Tyerə qəti sülh bağlamaq üçün Frankfurta dərhal müvəkkillər göndərməsini əmr etdi. Tyer öz sahibi və ağasının əmrini həqirənə və acizənə yerinə yetirərək, öz sadıq Jül Favrını Puye-Kertye ilə birlikdə təcili surətdə Frankfurta göndərdi. «Görkəmli» Ruan pambıq-parça fabrikkisi olan Puye-Kertye İkinci imperiyanın qatı, hətta gədayanə tərəfdarı olub İkinci imperiyada, İngiltərə ilə bağlanan¹⁸² və fabrikkçi olmaq ehtibarilə onun mənafeyinə zərər vuran ticarət müqaviləsindən başqa heç bir pis şey görmürdü. Tyer hələ Bordoda onu maliyyə naziri təyin edən kimi, o, həmin «uğursuz» müqavilə üzərinə hücum etməyə başlayaraq, onun tezliklə ləğv olunacağına işarə edirdi və hətta Elzasa qarşı köhnə himayəçilik gömrüklərini, nəticəsiz olsa da (çünki Bismarkdan icazə almamışdı), dərhal yenidən tətbiq etməyə çalışmaq kimi bir həyasızlıq göstərdi; onun dediyinə görə, buna o zaman heç bir əvvəlki beynəlxalq müqavilə mane olmurdu. Bu adam əksinqilaba, Ruanda əmək haqqını aşağı salmaq vasitəsi kimi, Fransa vilayətlərinin güzəşt edilməsinə isə, Fransada öz əmtəələrinin qiymətini yüksəltmək vasitəsi kimi baxırdı. Məgər *belə bir adam* layiq deyildimi ki, Tyer

bütün əməllərini başa çatdıran son xəyanəti üçün onu Jül Favra köməkçi seçsin?

Bu bir cüt qəşəng müvəkkil Frankfurta gələn kimi, Bismark onların qarşısında kobudcasına və hökmlə belə bir tələb qoydu: «Ya imperiya bərpa edilsin, ya da mənim sülh şərtlərim danışıqsız qəbul edilsin!» Onun şərtləri, hərbi təzminat verilməsi müddətlərinin ixtisar edilməsindən və Fransadakı vəziyyətdən razı qalmağa Bismarkın əlində bir əsas olana qədər Paris istehkamlarının Prussiya qoşunları əlində qalmasından ibarət idi. Beləliklə, Prussiya Fransanın daxili işlərinin ali hakimi tanınmışdı. Bunun əvəzində Bismark, Parisi qırmaq üçün Bonapart ordusunu əsirlikdən buraxmağa və imperator Vilhelmin qoşunları ilə ona bilavasitə kömək etməyə tamamilə hazır olduğunu bildirdi. Bismark öz sözünün üstündə duracağına təminat olaraq, təzminatın birinci hissəsinin verilməsi vaxtını Paris «itəməyə gətirilənə qədər» təxirə saldı. Tyer və onun müvəkilləri, əlbəttə, acgözlüklə bu yağlı tikədən yapışdılar. Onlar mayın 10-da sülh müqaviləsi imzaladılar və həmin müqavilə onların səyləri sayəsində artıq mayın 13-də Milli məclis tərəfindən təsdiq edildi.

Sülh bağlanması ilə Bonapart qoşunlarının əsirlikdən qayıtması arasındakı müddətdə Tyer öz barışdırıcılıq komediyasını davam etdirməyi vacib bilirdi. Bu, xüsusən ona görə zəruri idi ki, onun respublikaçı tərəfdarlarının Parisdə qanlı qırğın hazırlanmasına göz yummaq üçün münasib bəhanəyə bərk ehtiyacları var idi. Orta sinfin, onu barışmağa razı salmaq üçün gələn nümayəndə heyətinə hələ mayın 8-də o belə cavab vermişdi:

«Üsyançılar təslimə razı olan kimi, Parisin darvazaları, general Kleman Tomanın və general Lekontun qatillərindən başqa hamının üzünə bir həftə açıq olacaqdır».

Bir neçə gün sonra «mülkədarlar palatası» bu vədə münasibətilə Tyerdən izahat istədikdə, o cavab verməkdən boyun qaçırmış, lakin mənalı bir surətdə demişdi:

«Sizə deyirəm ki, aranızda həddindən artıq tələsən səbirsiz adamlar vardır. Qoy bir həftə də gözləsinlər; həftənin sonunda daha heç bir təhlükə olmayacaq və vəzifə məhz onların qətiyyət və qabiliyyətinə uyğun olacaqdır».

Mak-Mahon tezliklə Parisə girəcəyinə Tyeri inandıran kimi, Tyer Milli məclisə bildirdi ki,

«əlində *qanunla* Parisə girəcək və əsgərlərin qanını axıtmış, ictimai abidələri dağıtmış olan əclafları öz cinayətlərinin cəzasını çəkməyə məcbur edəcəkdir».

Qəti dəqiqə gəlib çatdıqda Tyer Milli məclisə bildirdi ki, «aman verməyəcəkdir»; Tyer Parisə bildirdi ki, artıq onun üçün hökm çıxarılmışdır; öz bonapartist quldurlarına isə dedi ki, hökumət onlara Parisdən istədikləri qədər qisas almağa ixtiyar verir. Nəhayət, mayın 21-də xəyanət nəticəsində, Parisin darvazaları general Duenin üzünə açıldıqda, Tyer, mayın 22-də öz

barışqanlıq komediyasının «məqsədini», bu qədər inad göstərib başa düşmək. istəməyən öz «mülkədarlar palatasına» açıb söylədi:

«Bir neçə gün bundan əvvəl mən sizə dedim ki, biz *öz məqsədimizə* yaxınlaşırıq; mən bu gün gəldim sizə deyim ki, *məqsədə* çatmışıq. Qayda-qanun, ədalət və mədəniyyət, nəhayət, qələbə çaldı!»

Bəli, bu, qələbə idi. Qullar və məzlumlar ağalara qarşı üsyan etdikdə burjua quruluşunun mədəniyyət və ədaləti öz həqiqi, mənhus şəklində meydana çıxır. Bu zaman həmin mədəniyyət və həmin ədalət açıq-aşkar barbarlıqdan və qanunsuz qisasdan ibarət olur. Sərvət istehsalçılarının sərvəti mənimsəyənlərə qarşı sinfi mübarizəsindəki hər bir yeni böhran bu faktı getdikcə daha aydın göstərir. 1871-ci ildəki misilsiz rəzalətlər qarşısında burjuazianın hətta 1848-ci ilin iyunundakı vəhşilikləri də sönük görünür. Hərbçilərin vəhşi azgınlıqları, pulla müdafiə etdikləri və qisasını aldıkları mədəniyyətin bütün ruhunu aydın əks etdirdiyi kimi, versallılar şəhərə soxulandan sonra hələ tam bir həftə ərzində bütün Paris xalqının–kişilərin, qadınların və uşaqların–fədakar bir qəhrəmanlıqla vuruşması da onun işinin əzəmətinə bir o qədər aydın göstərir. Artıq döyüş qurtarandan sonra öldürmüş olduğu adamların yığın-yığın meyitlərini haraya daşımaq kimi çətin bir vəzifə qarşısında duran bu mədəniyyət, doğrudan da, qəribə mədəniyyət imiş!

Tyerin və onun qan içən köpəklərinin hərəkətlərinə bənzər bir şey tapmaq üçün Sulla və hər iki Roma triumviratı¹⁸³ zamanlarına qayıtmaq lazımdır. Adamların eyni soyuqqanlıqla kütləvi qətl; qurbanların cinsinə və yaşına cəlladların eyni ehtinasız münasibəti; əsirlərə eyni işgəncə vermə sistemi; eyni təqiblər, həm də bu dəfə bütöv bir sinfə qarşı olan təqiblər; gizlənmiş başçılardan heç biri xilas ola bilməmək üçün, onların eyni vəhşiliklə təqib edilməsi; siyasi və şəxsi düşmənlər barəsində eyni çuğulçuluqlar; mübarizə ilə heç bir əlaqəsi olmayan adamlara eyni laqeydliliklə vəhşicəsinə divan tutulması. Fərq ancaq bundadır ki, əsirləri dəstə-dəstə güllələmək üçün romalıların mitralyozları yox idi, onların «əllərində qanun», dillərində isə «mədəniyyət» sözü yox idi.

Bütün bu dəhşətlərdən sonra da, indi burjua mətbuatının özü tərəfindən təsvir edilmiş olan həmin burjua mədəniyyətinin digər, daha iyrənc cəhətinə baxın!

Londonun bir mühafizəkar qəzetinin Paris müxbiri yazır:

«Uzaqdan hələ də ayrı-ayrı güllə səsləri eşidilir, başlı-başına buraxılmış olan yaralılar Per Laşez qəbiristanında qəbir daşları arasında can verirlər; 6000 üsyançı dəhşət və ümitsizlik içərisində yeraltı dolanbaclarda azıb qalaraq ölümə pəncələşir; dəstə-dəstə bədbəxtləri küçələrlə qova-qova mitralyozlarla güllələməyə aparırlar. Belə bir dəqiqədə kafelərin araq, billiard və domino oyunu həvəskarları ilə dolu olduğunu, gəzəyən qadınların isə utanmazcasına bulvarlarda gəzdiklərini, eyni zamanda qəşəng restoranların «cabinets

particuliers» (ayrıca kabinetlərindən. *Red.*) gələn kef bağırıqlarının gecənin sükutunu pozduğunu görmək insanı hiddətləndirir!»

C-b Eduar Erve, Kommuna tərəfindən qadağan olunmuş Versal qəzeti «Journal de Paris»¹⁸⁴-də yazır:

«Paris əhalisinin (!) dünən öz sevincini ifadə etdiyi forma, doğrudan da yüngüllükdən daha betərdir və biz qorxuruq ki, gerisi daha pis olsun. Paris şadanalıq edirmiş kimi görünür, bu isə tamamilə yersizdir; əgər biz «Parisiens de la decadence» (düşkünlük zamanlarının parisliləri. *Red.*) adına layiq olmaq istəmiriksə, buna son qoymaq lazımdır».

Sonra c. Erve Tatsitdən sitat gətirir:

«Bu dəhşətli mübarizənin sabahı və hətta bu mübarizə hələ tam qurtarmazdan da əvvəl, alçaq və əxlaqsız Roma öz bədənini məhv edən və qəlbini murdarlayan əxlaqsızlıq bataqlığına yenidən cumdu—«alili proelia et vulnera, alibi balneae pepinaeque» (burada vuruşmalar və yaralar, orada hamamlar və ziyafətlər»).

C-b Erve ancaq unudur ki, bəhs etdiyi «Paris əhalisi» yalnız Tyer «francs-fillurs» Parisinin, Versaldan, Sen Denidən, Rüeydən və Sen-Jerməndən dəstə-dəstə qayıdan təslimçilər Parisinin əhalisidir; bu, *həqiqətən* «düşkünlük zamanlarının» Parisidir.

Əməyin əsarətində saxlanmasına əsaslanan bu cinayətkar mədəniyyət hər dəfə qanlı zəfər qazandıqda öz qurbanlarının, yeni, yaxşı cəmiyyət uğrunda çarpışan fədakar mübarizlərin fəryadlarını dünyanın hər tərəfinə səs salan təqib və iftira ulaşması ilə batırır. Sakit fəhlələr. Parisi, Kommuna Parisi, qana həris olan bu «qayda-qanun» keşikçi köpəklərinin əlində birdən-birə dönüb bir cəhənnəm olur. Bu dəhşətli dəyişiklik bütün ölkələrin burjuaziyasının fikrincə nəyi göstərir? Ancaq onu göstərir ki, Kommuna mədəniyyətə qarşı qəsd düzəldibmiş! Paris xalqı ruh yüksəkliyi ilə özünü Kommuna yolunda qurban verir: tarixdə indiyə qədər məlum olan vuruşmaların heç birində bu qədər fədakarlıq görünməyib. Bu nə deməkdir? Ancaq o deməkmiş ki, bu Kommuna xalqın hökuməti deyil, bir ovuc cinayətkarlar tərəfindən hakimiyyətin zorakılıqla zəbt edilməsi idi! Paris qadınları barrikadalarda da, e`dam yerlərində də ölümə sevinclə gedirlər. Bu nə deməkdir? Ancaq o deməkmiş ki, Kommunanın şərr ilahəsi onları döndərib Meker və Kekat etmişdir. Kommunanın bütün iki aylıq tam hökmranlığı dövründə onun mülayimliyi ancaq, özünü mərdliklə və qəhrəmancasına müdafiə etməsi ilə müqayisəyə gələ bilər. Bu nə deməkdir? Ancaq o deməkmiş ki, Kommuna öz dəhşətli yırtıcılığını iki ay ərzində mülayimlik və insanpərvərlik pərdəsi altında gizlədirdi ki, ölməkdən qabaq can çəkdiyi zaman onu bürüzə versin!

Fəhlə Parisi öz qəhrəman fədakarlığında binalara və abidələrə də od vurdu. Proletariatın zalımları onun bədənini diri-diri parçaladıqları bir zamanda, qoy öz salamat mənzillərinə təntənə ilə qayıtmaq ümidinə düşməsinlər. Versal

hökuməti: «Odlayırlar!» deyə çıxırır, hətta ən uzaq kəndlərə qədər hər yerdə öz quyuqlarına belə bir şüar pıçıldayır: «Hər yerdə mənim düşmənlərimi qəsdən yanğın salanlar kimi təqib edin». Bütün dünyanın burjuaziyası, vuruşmadan sonra adamların kütləvi qırğınından həzz alır, lakin kərpic və suvağı «korladıqda» hiddətlənir!

Əgər hökumətlər öz hərbi donanmalarına rəsmi olaraq, «öldürmək, yandırmaq və dağıtmaq» icazəsi verirsə, bu,—yanğınlar salmağa icazə verməkdirmi? İngilis qoşunları Vaşinqtonda Kapitolini və Çin imperatorunun yay sarayını¹⁸⁵ mənasız yerə yandırdıqları zaman,—bu, yanğın salmaq idimi? Prussiyalılar hərbi mülahizələrlə deyil, ancaq kinli qisas hissi ilə, neft töküb, məsələn, Şatoden kimi şəhərləri və bir çox kəndləri yandırdıqda—bu, yanğın salmaq idimi? Tyer ancaq içərisində adam olan binaları yandırmaq istədiyinə inandırmağa çalışaraq, Parisi altı həftə ərzində topa tutduqda, bu, yanğın salmaq idimi?—Müharibədə od da—hər bir başqa silah qədər qanunidir. Düşmənin əlində olan binaları yandırmaq üçün topa tuturlar. Müdafiə vəziyyətində olanlar həmin binaları tərk etməli olduqda, onları özləri yandırır ki, hücum edənlər həmin binalarda yerlərini möhkəmlədə bilməsinlər. Vuruşma zamanı hər hansı bir nizami ordunun tutduğu cəbhə qabağında olan bütün binaların yandırılacağı labüddür. Lakin qulların öz zalımlarına qarşı müharibəsində, tarixin yeganə qanuni hesao etdiyi bu müharibədə, belə tədbirləri əsla yolverilməz e`lan edirlər! Kommuna oddan, sözün ən dürüst mənasında müdafiə vasitəsi kimi istifadə edirdi; Kommuna oddan, Osmanın qəsdən artilleriya atəşi üçün uyğunlaşdırmış olduğu uzun, dümdüz küçələrə Bersal qoşunlarını buraxmamaq üçün istifadə etmişdi; versallılar hücum edərkən, Kommunanın od vurduğu evlərdən az ev uçurmamış olan qumbaralarla özlərinə yol açdıqları kimi, Kommuna da oddan, geri çəkilməyə imkan tapmaq üçün istifadə etmişdi. Hansı binaları hücum edənlərin və hansıları müdafiə olunanların yandırdıqları hələ indiyədək mübahisəlidir. Həm də yalnız, Versal qoşunları əsirləri kütləvi sürətdə güllələməyə başladıqdan sonra müdafiə olunanlar oddan istifadə etməyə başlamışdılar. Bundan əlavə, Kommuna qabaqcadan açıqca bildirmişdi ki, əgər onu məcbur edəcək olsalar, özünü Parisin xarabaları altında dəfn edəcək və Parisi ikinci Moskvaya çevirəcəkdir; bundan əvvəl milli müdafiə hökuməti də bunun eynini və`d etmişdi, lakin, əlbəttə, yalnız öz xəyanətini pərdələmək üçün və`d etmişdi. Bunun üçün də Troşkyu neft ehtiyatı hazırlamışdı. Kommuna bilirdi ki, onun düşmənləri parisililərin həyatını əsla əziz tutmurlar, lakin Parisdə olan öz evlərini çox əziz tuturlar. Tyer isə, öz tərəfindən e`lan etmişdi ki, amansız sürətdə qisas alacaqdır. Bir tərəfdən, Tyerin ordusu döyüşə hazır olduğu və o, biri tərəfdən, prussiyalılar bütün çıxış yollarını tutmuş olduqları zaman Tyer demişdi: «Mən amansız olacağam! Qisas hərtərəfli, mühakimə şiddətli olmalıdır!» Əgər Paris fəhlələri vandallar kimi hərəkət edirdilərsə, bu

heç də—qədim bütpərəstlik dünyasının həqiqətən çox qiymətli incəsənət abidələrini dağıtmış olan xristianların vandalizmi kimi, şənlik edən qaliblərin vandalizmi deyil, ağır müdafiə vandalizmi idi; lakin tarixçi hətta bu vandalizmə də haqq qazandırmışdır, çünki bu vandalizm doğulmaqda olan yeni cəmiyyətin, pozulmaqda olan köhnə cəmiyyətə qarşı nəhəng mübarizəsində labüd və nisbətən əhəmiyyətsiz bir cəhət idi. Paris fəhlələrinin bu tədbirləri, dələduzlar Parisinə yol açmaq üçün tarixi Parisi məhv etmiş olan Osmanın vandalizminə çox az oxşayırdı!

Bəs Paris arxiyepiskopu başda olmaqla altmış dörd zaminin Kommuna tərəfindən e`dam edilməsi! Müdafiəsiz əsirləri güllələmək kimi çoxdan aradan qalxmış hərbi adəti burjuaziya və onun ordusu 1848-ci ilin iyununda yenidən bərpa etdi. Bundan sonra həmin vəhşi adət Avropada və Hindistanda xalq üsyanlarına divan tutulduğu bütün hallarda az-çox tez-tez tətbiq olunurdu; bu isə sübut edir ki, həmin adət həqiqətən «mədəniyyətin tərəqqisidir!» Digər tərəfdən, başqalarının hərəkətləri üçün öz həyatları ilə cavab verməli olan büsbütün günahsız adamları zamin saxlamaq adətini prussiyalılar Fransada yenidən tətbiq etdilər. Gördüyümüz kimi, Tyer, hələ müharibənin əvvəlində əsir kommunarları güllələmək kimi insanpərvər bir adəti tətbiq etdiyi zaman Kommuna həmin əsirlərin həyatını xilas etmək naminə prussiyalıların zaminlər saxlamaq adətinə əl atmağa məcbur oldu. Buna baxmayaraq, versallılar əsirləri güllələməkdə davam etməklə özləri öz zaminlərinin e`dam edilməsinə səbəb olurdular. Mak-Mahonun pretorçuları¹⁸⁶ Parisə kirmələri şəərəfinə düzəltdikləri qanlı qırğından sonra, həmin zaminlərin həyatına daha necə rəhm etmək olardı? Olmaya burjua hökumətinin heç bir şeydən çəkinməyən vəhşiliyi qarşısında son müdafiə tədbiri də—zaminlər saxlanması da—ancaq bir zarafat olaraq qalmalı idi? Arxiyepiskop Darbuanın əsl qatili Tyerdir. Kommuna bir neçə dəfə təklif etmişdi ki, arxiyepiskop və bir çox başqa ruhanilər, Tyerin əlində olan bir tək Blankiyə mübadilə edilsin. Lakin Tyer bu mübadilədən inadla imtina edirdi. O bilirdi ki, Blankini azad etməklə, Kommunaya bir zəka vermiş olacaqdır, arxiyepiskopun isə, meyiti onun üçün daha faydalı olacaqdı. Bu halda Tyer Kavenyakın yolu ilə gedirdi. Kavenyak və onun «qayda-qanun adamları» 1848-ci ilin iyununda üsyançıları, arxiyepiskop Afrı öldürməkdə nə kimi bir hiddət bağırıqları ilə təqsirləndirirdilər! Əslində isə, onlar gözəlcə bilirdilər ki, arxiyepiskop qayda-qanun partiyasının¹⁴⁷ əsgərləri tərəfindən güllələnmişdir. Arxiyepiskopun baş müavini olub hadisəni gözü ilə görən Jakme bu hadisədən sonra dərhal bunu onlara hamının qarşısında söyləmişdi.

Qayda-qanun partiyasının, bütün öz qanlı eyş-işrətlərindən sonra öz qurbanları haqqında bu qədər iftiralar yayması ancaq onu sübut edir ki, müasir burjualar özlərini keçmiş feodalların qanuni varisləri hesab edirlər, keçmiş feodallar isə plebeylərə qarşı hər cür silahdan istifadə etməyə özlərini haqlı bildikləri halda, plebeyin əlində hər hansı silah olmasının özü cinayət sayılırdı.

Yadelli işğalçının himayəsi altında vətəndaş müharibəsi vasitəsilə inqilabı yatırtmaq üçün hakim sinfin düzəltdiyi qəsd, sentyabrın 4-dən başlamış Mak-Mahonun pretorçularının Sen-Klu darvazasına girdiyi vaxta qədər izlədiyimiz qəsd,—bu qəsd Parisdə qanlı qırğınla qurtardı. Bismark Parisin xarabalarına baxıb ləzzət alır və, yəqin ki, həmin xarabaları, hələ sadəcə bir mülkədar—1849-cu ildəki Prussiya «chambre introuvağle»¹⁸⁷ deputatı olduğu zaman arzuladığı KİMİ, böyük şəhərlərin hamısını dağıtmaq yolunda ilk addım hesab edir. Bismark Paris proletarlarının meyitlərinə baxıb ləzzət alır. Onun üçün bu—yalnız inqilabın kökündən kəsilməsi deyil, həmçinin indi doğrudan da başsız qoyulmuş, həm də fransız hökumətinin özü tərəfindən başsız qoyulmuş Fransanın da məhv edilməsidir. İş düz gələn bütün dövlət xadimləri kimi səthi olan bu adam həmin böyük tarixi hadisənin ancaq zahiri tərəfini görür. Məgər indiyədək tarixdə elə bir qalib görmüşsünüz mü ki, öz qələbəsini, məğlub edilmiş hökumətin əlində jandarm və pullu qatil rolu oynamaqla başa çatdırmaq qərarına gəlsin? Prussiya ilə Kommuna arasında müharibə yox idi. Əksinə, Kommuna sülhün ilk şərtlərinə razılıq vermiş və Prussiya bitərəflik *e`lan* etmişdi. Deməli, Prussiya, vuruşan tərəf deyildi. O, alçaq bir qatil kimi hərəkət edirdi, çünki elə bir işə girişmişdi ki, bu, pulla iş görən bir qatil olmaq *e`tibarilə* onun üçün heç bir təhlükə doğurmurdu, çünki qətl üçün qan bahası olaraq ona 500 milyon verilməsini qabaqcadan şərt qoymuş və bunu Parisin süqutu ilə əlaqələndirmişdi. Allahsız və əxlaqsız Fransanı təmiz əxlaqlı və dindar Almanıyanın əli ilə cəzalandırmaq üçün allah tərəfindən göndərilən müharibənin həqiqi xarakteri də məhz burada meydana çıxdı! Hətta köhnə dünyanın yuristləri nöqteyi-nəzərindən də beynəlxalq hüququn belə misilsiz dərəcədə pozulması Avropanın «mədəni» hökumətlərini Peterburq kabinetinin əlində sadəcə bir alət olan cinayətkar Prussiya hökumətini qanundan xaric *e`lan* etməyə məcbur etmək əvəzində, onlara belə bir məsələni müzakirə etmək üçün ancaq bir əsas vermiş oldu ki, Parisin ətrafına çəkilmiş ikiqat mühasirə xəttindən keçib getməyə müvəffəq olan az miqdar müharibə qurbanları da Versal cəlladının ixtiyarına verilməsinmi! Ön yeni dövrün ən dəhşətli müharibəsindən sonra qalib ordu ilə məğlub ordu, proletariata birgə qanlı divan tutmaq üçün birləşirlər. Belə misilsiz bir hadisə heç də Bismarkın düşündüyü kimi sübut etmir ki, özünə yol açan yeni cəmiyyət qəti məğlub olmuşdur—yox, bu hadisə köhnə burjua cəmiyyətinin tamamilə pozulmuş olduğunu sübut edir. Köhnə cəmiyyətin hələ qabil olduğu ən yüksək qəhrəmanlıq coşğunluğu milli müharibədir, lakin indi bu müharibənin də hökumətin xalis fırıldaqçılığından ibarət olduğu aşkara çıxır; mə`lum olur ki, bu fırıldaqçılığın yeganə məqsədi—sinfi mübarizəni daha gec vaxta qədər tə`xirə salmaqdan ibarətdir; sinfi mübarizə vətəndaş müharibəsi alovu ilə alovlandıqda fırıldaqçılıq havaya sovrulur. Sinfi hökmranlıq özünü daha milli donə gizlədə bilmir; proletariata qarşı milli hökumətlər hamılıqla *əlbirdir*.

1871-ci ilin troitsa günündən sonra Fransa fəhlələri ilə onların əməyinin məhsulunu mənimsəyənlər arasında daha nə sülh ola bilər, nə də barışıq. Pulla tutulan qoşun öz dəmir əli ilə bu siniflərin hər ikisini bir müddətdə bəlkə də əzə bilər, lakin onların mübarizəsi yenidən qızışacaq və labüd olaraq getdikcə daha artıq şiddətlənəcəkdir; həm də ən axırda kimin: cüzi azlıq təşkil edən mənimsəyənlərinmi, yoxsa böyük çoxluq təşkil edən zəhmətkeşlərin qalib gələcəyinə heç bir şübhə ola bilməz. Fransız fəhlələri isə bütün müasir proletariatin ancaq avanqardıdır.

Avropa hökumətləri sinfi hökmranlığın beynəlxalq xarakterini Parisin gözü qarşısında nümayiş etdirdilər, halbuki özləri bütün dünyaya fəryad salıb deyirlər ki, bütün fəlakətlərin başlıca səbəbi Beynəlxalq Fəhlə Birliyidir, yə'ni kapitalın ümumdünya qəsdinə qarşı beynəlxalq əmək təşkilatıdır. Tyer bu təşkilatı ittiham edib deyir ki, həmin təşkilat əməyin istibdadçısı olduğu halda özünü onun xilaskarı kimi qələmə verir. Pikar Internasionalın fransız üzvlərinin sərhəd xaricindəki üzvləri ilə hər cür əlaqə saxlamasına yol verilməməsini əmr etmişdir; Tyerin 1835-ci il həmməsləki olub mumiyaya çevrilmiş qraf Jober demişdir ki, hər mədəni ölkə hökumətinin başlıca vəzifəsi Internasionalın kökünü kəsməkdən ibarət olmalıdır. «Mülkədarlar palatası» linternasional əleyhinə ulaşır, Avropa mətbuatı da bir ağızdan onlara qoşulur. Bizim Birlik ilə heç bir əlaqəsi olmayan bir hörmətli fransız yazıçısı (ehtimal ki, Robine. *Red.*) həmin Birlik haqqında demişdir:

«Milli qvardiyanın, Mərkəzi komitəsinin üzvləri və Kommuna üzvlərinin çox hissəsi—Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin ən fəal, aydın düşüncəli və əzmkar başçılarıdır. Bunlar—şübhəsiz namuslu, səmimi, ağıllı, fədakar, saf və sözün *ən yaxşı* mə'nasında təəssübkeş adamlardır».

Polis ruhu ilə aşılانmış burjua düşüncəsi, şübhəsiz, Beynəlxalq Fəhlə Birliyini elə bir gizli qəsdçi cəmiyyət kimi təsəvvür edir ki, onun mərkəzi idarəsi zaman-zaman müxtəlif ölkələrdə üsyanlar tə'yin edir. Həqiqətdə isə, bizim Birlik mədəni aləmin müxtəlif ölkələrinin qabaqcıl fəhlələrini birləşdirən yalnız beynəlxalq ittifaqdır. Sinfi mübarizə harada və hansı şəraitdə təzahür edirsə etsin, nə kimi forma alırsa alsın,—əlbəttə, hər yerdə bizim Birliyin üzvləri birinci yerdə dururlar. Bu Birliyi yetişdirən zəmin müasir cəmiyyətin özüdür. Nə qədər qan tökülürsə tökülsün, bu Birlik aradan qaldırıla bilməz. Onu aradan qaldırmaq üçün hökumətlər ən əvvəl kapitalın əmək üzvlərində zülmkar hökmranlığını aradan qaldırmalı olardılar, yə'ni məhz özlərinin tüfeyli varlığının əsasını aradan qaldırmalı olardılar.

Fəhlələr Parisi və onun Kommunası yeni cəmiyyətin şanlı müjdəçisi kimi həmişə hörmətlə yad ediləcəkdir. Onun yolunda qurban gedənlər fəhlə sinfinin böyük qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Onun cəlladlarını tarix artıq indi elə bir rüsvayçılıq sütununa mıxlamışdır ki, onları öz keşislərinin bütün duaları bu sütundan qopara bilməyəcəkdir.

ƏLAVƏLƏR

I

«Məhbuslar dəstəsi Urik küçəsində dayandı, səki üstündə dörd-dörd və ya beş-beş sıra ilə üzü küçəyə düzüldü. General markiz de Qallife və onun qərargahı atlardan düşüb onları sol cinahdan gözdən keçirməyə başladılar. General yavaş addımlarla yeriyərək sıraları gözdən keçirir, arabir dayanır, əlini birisinin çiyninə vurur və ya arxa sıralarda duranlardan bəzilərinə başının işarəsi ilə yanına çağırırdı. Əksər hallarda daha heç bir söz deyilmirdi və bu surətlə seçilən adam küçənin ortasına çıxarılırdı ki, burada da az sonra ayrıca bir dəstə düzəlmiş oldu... Aydınır ki, burada səhvlər üçün geniş meydan var idi. Atlı zabit bir kişi ilə bir qadını general Qallifeyə göstərib onların guya böyük bir cinayət etmiş olduqlarını bildirdi. Qadın cərgədən çıxıb yüyürərək dizi üstə yerə çökdü və əllərini irəliyə uzadıb özünün müqəssir olmadığına yanıqlı ifadələrlə inandırmağa başladı. General bir az gözləyəndən sonra laqeyd bir sima və sakit bir əda ilə dedi: «Madam, mən Parisin bütün teatrlarında olmuşam,—özünü zəhmət verib, komediya oyunu çıxarmayın (ce n'est pas la pellicie de jouer la comedie)...». Həmin gün öz yanındakılardan uca, çirkli, təmiz, yaşlı və ya çirkin görünmək müsibət idi. Bir şəxs məni xüsusilə heyretə saldı. Yəqin ki, o, burnunun əzilmiş olması sayəsində həyatın ağırlığından başqalarına nisbətən daha tez xilas oldu... Bu surətlə yüzdən artıq adam secildikdən və güllələyənlər dəstəsi təyin edildikdən sonra dəstə ayrılmış olanları geridə qoyaraq irəliləməyə başladı. Bir neçə dəqiqə sonra bizim arxamızda yaylın atəşi eşidildi və atəş təxminən 15 dəqiqə davam etdi. Bu—tələsik halda məhkum edilmiş biçarələrin e'damı idi». («Daili News»¹⁸⁸-un Paris müxbiri, 8 iyun).

«İkinci imperiyanın eyş-işrət məclislərində öz bədənini həyasızcasına hamıya göstərməklə şöhrət qazanmış arvadının alfonsu olan» bu Qallife müharibə zamanı «fransız praporşiki» Pistol adı ilə mə'lum idi.

«Ehtiyatlı və sensasiyalara can atmayan «Temps»¹⁸⁹ qəzeti güllələnərkən hələ ölməyən və canları çıxmadan basdırılmış olan adamlar haqqında dəhşətli əhvalat nağıl edir. Onlardan bir çoxu Sen-Jakla Buşri ətrafında bağda basdırılmışdı, həm də bir çoxu xeyli dayazda basdırılmışdı. Gündüz küçə səsküyü eşitməyə mane olurdu, lakin gecənin sakitliyində, qonşuluqdakı evlərin sakinləri uzaqdan gələn iniltilərin səsinə yuxudan oyanırdılar, səhər isə torpağın altından yumruğunu düyünləmiş əl çıxdığını gördülər. Bu səbəbdən də ömr edilmişdi ki, basdırılanları qazıyıb çıxarsınlar... Mən heç şübhə etmirəm ki, yaralılardan bir çoxunu diri-diri basdırmışdılar. Bir faktı mən təsdiq edə bilərəm. Brünel öz sevgilisi ilə birlikdə ayın 24-də Vandom meydanındakı evlərdən birinin həyətində güllələnmiş və meyitləri ayın 27-də axşama qədər

orada qalmışdı. Dəfn edənlər dəstəsi meyitləri yığışdırmağa gəldikdə qadının hələ diri olduğunu görüb onu xəstəxanaya apardı. Ona dörd yerindən güllə dəymişdisə də, indi vəziyyəti təhlükəsizdir». («Evening Standard»¹⁸⁰ in Paris müxbiri, 8 iyun).

II

Aşağıdakı məktub¹⁹¹ London «Times»-nın 13 iyun tarixli nömrəsində çıxmışdır.

«TIMES» QƏZETİNİN REDAKTORUNA

Hörmətli cənab!

1871-ci il iyunun 6-da Jül Favr bütün Avropa dövlətlərinə tə'mimnamə göndərərək, onları *Beynəlxalq Fəhlə Birliyi* ilə mübarizəyə–ölüm-dirim mübarizəsinə çağırmışdır. Bu sənədin mahiyyətini izah üçün cəmi bir neçə qeyd kifayətdir.

Hələ bizim Nizamnamənin giriş hissəsində qeyd edilmişdi ki, «Internasional 1864-cü il sentyabrın 28-də Londonda (*K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 13. *Red.*) Lonq-Eykr, Sent-Martins-hollda» ümumi yığıncaqda tə'sis edilmişdi. Jül Favr, özünə daha yaxşı mə'lum olan səbəblər üzündən Internasionalın meydana gəlməsi tarixini 1862-ci ildən əvvəlki vaxta keçirir.

Bizim prinsiplərimizi açıb göstərmək üçün Jül Favr «onun» (Internasionalın) «1869-cu il 25 mart tarixli vərəqəsindən» sitat gətirməyə girişir. Lakin həqiqətdə o nədən sitat gətirir? Heç də Internasional olmayan bir cəmiyyətin vərəqəsindən. Jül Favr hələ çox gənc advokat olduğu zaman, «National» adlı Paris qəzetini Kabe tərəfindən irəli sürülən iftiraçılıq ittihamından müdafiə etdiyi zaman bu cür manevrlərə artıq əl atmışdı. Jül Favr o zaman Kabenin kitabçalarından parçalar oxuduğunu iddia edirdi, həqiqətdə isə məhz özünün əlavə etmiş olduğu cümlələri oxuyurdu. Bu saxtakarlıq hələ məhkəmə iclası zamanı aşkara çıxarılmışdı və əgər Kabe güzəştə getməsəydi, Jül Favr cəzalandırılıb Paris vəkillər cəmiyyətindən xaric edilərdi. Internasionalın sənədləri deyə, Jül Favrın sitat gətirdiyi bütün sənədlərdən heç biri Internasionala məxsus deyildir. Məsələn, o deyir:

«1869-cu ilin iyulunda Londonda tə'sis edilmiş olan Baş Şuranın bildirdiyi kimi, Alyans özünü ateist e'lan edir».

Baş Şura heç vaxt belə bir sənəd buraxmamışdır. Əksinə, Baş Şura, Alyansın–Cenevrədə «L'Alliance de la Democratie Socialiste» (Sosialist demokratiya alyansının. *Red.*),–məhz Jül Favr tərəfindən sitat gətirilən nizamnaməsinin e'tibarsız olduğunu e'lan edən bir sənəd nəşr (Bax: *K.Marks* «Beynəlxalq Fəhlə Birliyi və Sosialist demokratiya alyansı». (*K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 353–355). *Red.*) etmişdir.

Müəyyən hissəsi guya imperiya əleyhinə də yönəldilmiş olan bütün bu tə'mimnamədə Jül Favr Bonapart prokurorlarının, hətta imperiyanın öz məhkəməsi qarşısında təkzib edilmiş olan polis uydurmalarını ancaq təkrar edir.

Mə'lumdur ki, Internasionalın Baş Şurası son müharibə haqqında özünün (keçən il iyul və sentyabr tarixli) iki müraciətində Prussiyanın Fransaya qarşı işğalçılıq planlarını ifşa etmişdir. Sonralar, Jül Favrın şəxsi katibi C-b Retlenjer Baş Şuranın üzvlərindən bə'zilərinə müraciət edib milli müdafiə hökumətinə yardım üçün Şuranın Bismark əleyhinə açıq çıxış etməsini onlardan, təbii olaraq, əbəs yerə xahiş etmişdi; həm də onlardan xüsusilə xahiş olunurdu ki, respublikanın adını çəkməsinlər. Jül Favrın Londona gələcəyi münasibətilə nümayişə–şübhəsiz, ən yaxşı niyyətlərlə–hazırlıq görülmüşdü, həm də 9 sentyabr tarixli müraciətində Paris fəhlələrinə Jül Favr və onun həmkarları haqqında irəlicədən və müəyyən surətdə xəbərdarlıq etmiş olan Baş Şuranın arzusu əksinə olaraq hazırlıq görülmüşdü.

Əgər Internasionalın Baş Şurası da, öz tərəfindən bütün Avropa kabinetlərinə Jül Favr haqqında tə'mimnamə ilə müraciət edərək, mərhum C-b Milyerin Parisdə e'lan etmiş olduğu sənədlərə xüsusi diqqət verməyi onlara təklif etsəydi, onda həmin Jül Favr nə deyərdi?

Hörmətli cənab, Sizin sadıq bəndəniz olaraq qalıram

Con Heyle, Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının katibi.

256, Hay Holborn, London, Uestern Sentral, 12 iyun.

«Beynəlxalq Birlik və onun məqsədləri» məqaləsində London «Spectator»-u¹⁰⁸ (24 iyun nömrəsində) mö'min bir çuğulçu sifətilə, Alyansın yuxarıda göstərilən sənədini, Interiasionalın əsəri kimi Jül Favrın etdiyindən, bəlkə, daha əsaslı surətdə sitat gətirir və buraya başqa hoqqaları da əlavə edir. O bunu, yuxarıda göstərilən təkzib «Times» qəzetində dərc ediləndən on bir gün sonra çap etmişdi. Bu bizi təəccübləndirmir. Hələ Böyük Fridrix demişdir ki, bütün yezuitlərin ən pisi protestant yezuitləridir.

K.Marks tərəfindən 1871-ci ilin aprel–mayında yazılmışdır.

1871-ci il iyun ayının ortalarında Londonda ayrıca kitabça şəkildə nəşr edilmiş və 1871–1872-ci illərdə müxtəlif Avropa ölkələrində və ABŞ-da dərc edilmişdir.

F. E N G E L S

FƏHLƏ SİNFİNİN SIYASI FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

1871-ci il sentyabrın 21-də KONFRANSIN ICLASINDA SÖYLƏDİYİ NITQIN MÜƏLLİF YAZISI¹⁹²

Siyasətdən tamam imtina etmək mümkün deyildir; imtina tərəfdarlarının bütün qəzetləri də siyasətlə məşğul olur. Məsələ yalnız hansı siyasəti və necə

yeritməkdədir. Bizim üçün siyasətdən imtina etmək xüsusilə mümkün deyildir. Fəhlə partiyası siyasi partiya kimi artıq ölkələrin əksəriyyətində mövcuddur. Siyasətdən imtinanı təbliğ etməklə bu partiyayı dağıtmaq bizə yaraşmaz. Müasir həyatın təcrübəsi, mövcud hökumətlərin fəhlələri siyasi zülm altında saxlaması—həm siyasi, həm də ictimai məqsədlərlə,—fəhlələri istər-istəməz siyasətlə məşğul olmağa vadar edir. Fəhlələri siyasətdən imtina etməyə çağırmaq onları burjua siyasətinin ağuşuna atmaq demək olardı. Xüsusilə proletariyatın siyasi fəaliyyətini günün məsələsi kimi irəli sürmüş Paris Kommunasından sonra siyasətdən imtina etmək qətiyyəni mümkün deyildir.

Biz siniflərin məhvini istəyirik. Bu məqsədə çatmaq üçün hansı vasitələr vardır?—Proletariatın siyasi hökmranlığı. Bu, gün kimi aydın olduğu bir zamanda bizdən siyasətə qarışmamağı tələb edirlər! Siyasətdən imtinanı təbliğ edənlərin hamısı özünü inqilabçı, hətta, daha çox inqilabçı adlandırırlar. Lakin inqilab siyasətin ən yüksək pilləsidir; ona can atan hər kəs inqilabı hazırlayan, fəhlələri inqilab üçün tərbiyələndirən vasitələri, siyasi fəaliyyəti də qəbul etməlidir; bunlarsız fəhlələr vuruşmanın ertəsi günü Favrlar və Pialar tərəfindən həmişə aldadılacaqlar. Yeridiləcək siyasət isə fəhlə siyasəti olmalıdır; fəhlə partiyası bu və ya digər burjua partiyasının quyruğunda sürünməməli, özünün məqsədi, özünün siyasəti olan müstəqil partiya kimi təşəkkül tapmalıdır.

Siyasi azadlıqlar, yığıncaqlar və ittifaqlar hüququ, mətbuat azadlığı—bax budur bizim silahımız; əgər bu silahı bizim əlimizdən almaq istəyirlərsə, biz əllərimizi yanımıza salıb siyasətdən imtina edə bilərikmi? Deyirlər ki, hər cür siyasi fəaliyyət mövcud qaydanı təsdiq etməyə bərabərdir. Lakin bir halda ki, bu qayda bizə onun əleyhinə mübarizə vasitələri verir, bu vasitələrdən istifadə olunması mövcud qaydanı təsdiq etmək deyildir.

İlk dəfə tam şəkildə «Kommunistiçeski Internasional» jurnalının 1934-cü il 29-cu nömrəsində dərc edilmişdir.

K.MARKS və F.ENGELS

INTERNASIONALDA QONDARMA TƏFRIQƏLƏR

BEYNƏLXALQ FƏHLƏ BİRLİYİ BAŞ ŞURASININ QAPALI TƏMİNNAMƏSİ¹⁹³

İndiyədək Baş Şura Internasionalda gedən daxili mübarizə barəsində hansı şəkildə olursa olsun çıxış etməkdən tamamilə çəkinməyi lazım bilmiş və Birliyin bəzi üzvlərinin azı iki ildən bəri davam edən aşkar hücumlarına heç bir zaman açıq cavab verməmişdir.

Nə qədər ki, məsələ Internasional ilə meydana gəlmiş gündən ona düşmən kəsilmiş bir cəmiyyət (Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansı. *Red.*) arasına qəsdən qarışıqlıq salmaq istəyən bir neçə inqilabçı fitnə-fəsadlarından ibarət idi, hələ susmaq olardı, lakin indi, bu cəmiyyət tərəfindən

qaldırılan mə'rəkələr Avropa irticasına kömək etdiyi və Internasional öz tarixində misli görünməmiş böhran keçirməkdə olduğu bir zamanda Baş Şura bütün bu intriqaların tarixi xülasəsini verməyə məcburdur.

I

Paris Kommunasının süqutundan sonra Baş Şuranın ilk addımı Fransada gedən vətəndaş müharibəsi haqqında müraciət e`lan etməkdən ibarət oldu; Baş Şura bu müraciətdə Kommunanın bütün hərəkətləri ilə həmrə`y olduğunu bildirirdi, özü də məhz elə bir vaxtda ki, bu hərəkətləri əllərində dəstəvüz edərək burjuaziya, mətbuat və Avropa hökumətləri məğlub olmuş parisililər üzərinə, sel kimi, ən alçaq böhtanlar yağdırırdılar. Fəhlə sinfinin bir hissəsi hətta başa düşmürdü ki, onun öz işi məğlub edilmişdir. Bunu Şuraya göstərən dəlillərdən biri də o oldu ki, Şuranın iki üzvü–vətəndaş Ocer və vətəndaş Lekraft bu müraciətlə azacıq da həmrə`y olmaqdan bilmərrə boyun qaçırıb Şuranın heyətindən çıxdılar. Demək lazımdır ki, dünyanın bütün mədəni ölkələrində bu müraciətin dərc edilməsi fəhlə sinfinin Paris hadisələri barəsində fikir birliyinin əsasını qoydu.

Digər tərəfdən, Internasional bu müraciət vasitəsilə burjua mətbuatını, xüsusən böyük ingilis mətbuatını mübahisəyə cəlb edib Baş Şuranın cavabları ilə mübahisəni davam etdirərək burjua mətbuatında çox güclü təbliğat vasitəsi əldə etmiş oldu.

Çoxlu Kommuna mühacirinin Londona gəlməsi Baş Şuranı yardım komitəsinə çevrilməyə və onun adi vəzifələrinə heç də daxil olmayan bu funksiyanı azı səkkiz ay ərzində yerinə yetirməyə vadar etdi. Özlüyündə aydındır ki, məğlub olub sərgərdan düşmüş kommunarlar burjuaziyadan kömək uma bilməzdilər. Fəhlə sinfinə gəldikdə, onun köməyi çətin bir vaxtda tələb olunmuşdu. Artıq İsveçrəyə və Belçikaya böyük mühacir qrupları gəlmişdi, ya bu mühacirlərə yardım göstərmək, ya da onların keçib Londona getmələrinə kömək etmək lazım idi. Almaniyada, Avstriyada və İspaniyada toplanan məbləğ İsveçrəyə göndərilirdi. Doqquz saatlıq iş günü uğrunda İngiltərədə gedən gərgin mübarizə,—bu mübarizənin həlledici nöqtəsi Nyukasl hadisələri idi¹⁹⁴,—həm fəhlələrin fərdi ianəsindən yığışan vəsaiti, həm də tred-yunionların vəsaitini tükətmişdi; yeri gəlmişkən deyək ki, nizamnamələrə əsasən bunlar yalnız həmkarlar mübarizəsinin məqsədləri üçün xərclənə bilər. Lakin yorulmadan fəaliyyət göstərmək və yazışmaq sayəsində Şura az da olsa pul toplaya bilir və həftədən-həftəyə onu bölüşdürürdü. Şuranın çağırışına Amerika fəhlələri daha geniş dairədə səs verdilər. Əgər Şura burjuaziyanın ifrat dərəcədə qorxmuş tənəyyülünün Internasional kassasına səxavətlə bəxş etdiyi milyonları xərcləyə bilsəydi, nə yaxşı olardı!

1871-ci ilin mayından sonra bir qrup Kommuna mühaciri müharibə nəticəsində sıradan çıxan fransız nümayəndələrinin yerinə Şuranın tərkibinə daxil edildi. Şuranın tərkibinə daxil edilənlər arasında Internasionalın köhnə

üzvləri, eləcə də öz inqilabi fəallığı ilə şöhrət qazanmış bir neçə şəxs var idi; onların seçilməsi Paris Kommunasına ehtiram əlaməti idi.

Şura bütün bu qayğıları çəkməklə bərabər, çağıracağı konfransa da hazırlıq görməli idi¹⁹⁵.

Bonapartçı hökumətin Internasionala qarşı sərt cəza tədbirləri görməsi Bazel konqresinin 98 qərarında nəzərdə tutulan konqresin Parisdə çağırılmasına mane oldu. Baş Şura Nizamnamənin 4-cü maddəsinin ona verdiyi hüquqdan istifadə edib 1870-ci il 12 iyul tarixli tə'mimnaməsində konqresin Maynsda çağırıldığını e'lan etdi. O, eyni zamanda müxtəlif federasiyalara göndərdiyi məktublarda (*K.Marks*. «Bütün bölmələrə məxfi bildiriş» (bax: *K.Marks və F.Engels*. Əsrləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 455). *Red.*) Baş Şuranın iqamətgahını İngiltərədən hər hansı başqa bir ölkəyə köçürmək təklifini irəli sürür və bu məsələ barəsində nümayəndələrə imperativ mandatlar verməyi xahiş edirdi; federasiyalar Şuranı Londonda saxlamaq lazım gəldiyini yekdilliklə bildirdilər. Bir neçə gündən sonra başlanan Fransa-Prussiya müharibəsi konqresin çağırılmasını ümumiyyətlə qeyri-mümkün etdi. Belə olduqda, sorğu ilə müraciət etdiyimiz federasiyalar bizə səlahiyyət verdilər ki, növbəti konqresin vaxtını hadisələrin gedişindən asılı olaraq tə'yin edək.

Siyasi vəziyyət imkan verən kimi, Baş Şura 1865-ci il konfransının³⁹ və təşkilati məsələləri müzakirə etmək üçün hər konqres zamanı keçirilən qapalı iclasların verdiyi misallara əsaslanaraq qapalı konfrans çağırırdı. Elə bir vaxt idi ki, Avropada irtica tüğyan edirdi; Jül Favr mühacirləri cinayətkar adı ilə ələ verməyi bütün hökumətlərdən, hətta İngiltərə hökumətindən də tələb edirdi; Düfor Internasionalı qadağan edən, sonralar Malu tərəfindən riyakarcasına saxtalaşdırılıb belçikalılara təqdim olunan qanunu¹⁹⁶ mülkədarlar palatasına¹⁵¹ təklif etmişdi; Kommuna mühacirlərindən birinin ələ verilməsi tələb edilmiş və bu tələblə əlaqədar olaraq o hələ federal hökumətin qərarından əvvəl İsveçrədə həbsə alınmışdı; Internasional üzvlərini gözümçıxdıya salmaq Böyst ilə Bismark arasında bağlanan ittifaqın açıq-aşkar əsası olmuşdu, həm də sazişin Internasional əleyhinə çevrilmiş maddəsinə Viktor-Emmanuil də tələm-tələsik qoşulmuşdu; İspaniya hökuməti özünü büsbütün Versal cəlladlarının ixtiyarına verib Madriddəki Federal şuranı Portuqaliyaya pənah aparmağa vadar etmişdi¹⁹⁷; nəhayət, Internasionalın birinci vəzifəsi öz təşkilatını sıx birləşdirməkdən və ona meydan oxuyan hökumətlərin çağırışını qəbul etməkdən ibarət idi,—belə bir vaxtda açıq konqres çağırmaq mümkün deyildi, bu konqres ancaq onunla nəticələnərdi ki, kontinent nümayəndələrini hökumətlərə təslim etmiş olardı.

Baş Şura ilə müntəzəm əlaqə saxlayan bütün bölmələr konfransa vaxtında də'vət olunmuşdular və konqresdən açıq bəhs olunmasa da, konfransa hazırlıq işində ciddi çətinliklər meydana çıxmışdı. Əlbəttə, Fransa özünün o zamankı vəziyyətində nümayəndələr seçə bilməzdi. İtaliyada o zaman yeganə

mütəşəkkil bölmə Neapol bölməsi idi; nümayəndə seçkisi ərəfəsində bu bölmə silah gücünə dağıdılmışdı. Avstriyada və Macarıstanda Internasionalın ən fəal üzvləri zindana salınmışdılar. Almaniyada Internasionalın ən məşhur bir neçə üzvü dövlətə xəyanətdə ittiham olunaraq təqib edilirdi, başqaları həbsdə idilər və partiya pulunun hamısı onların ailələrinə yardım üçün sərf olunurdu. Amerikalılar nümayəndə heyəti göndərməkdən ötrü ayrılan vəsaiti mühacirlərə yardım üçün xərcləyib konfransın adına öz ölkələrində Internasionalın vəziyyəti haqqında müfəssəl hesabat yollamışdılar. Həm də bütün federasiyalar açıq kongres əvəzinə qapalı konfrans çağırmağı zəruri hesab etmişdilər.

1871-ci il sentyabrın 17-dən 23-dək Londonda keçirilən konfrans öz işini qurtardıqdan sonra Baş Şuraya tapşırırdı ki, konfransın qətnamələrini dərc etsin, təşkilat rəqlamentini sahmana salıb bir daha gözdən keçirilmiş və təshih olunmuş Ümumi Nizamnamə ilə birlikdə üç dildə nəşr etsin, üzvlük və rəqəqlərini markalarla əvəz etmək barəsində qərarı yerinə yetirsin, İngiltərədə Internasionalı yenidən qursun¹⁹⁸ və, nəhayət, bu müxtəlif işlərin görülməsi üçün lazımi vəsait axtarıb tapsın.

Konfransın materialları dərc olunduqda Parisdən tutmuş Moskvaya və Londondan tutmuş Nyu-Yorka qədər mürtəcə mətbuat fəhlə sinfinin siyasətinə dair qətnaməni dərhal olduqca üsyankar bir qətnamə adlandırdı—«Times»¹⁶³ onu «soyuqqanlılıqla düşünülüb hazırlanmış hörmətsizlikdə» təqsirləndirmişdi—və bildirdi ki, bunun üstündə Internasionalı dərhal qanundan kənar e'lan etmək lazımdır. Digər tərəfdən, saxta təriqətçi bölmələri¹⁹⁹ pisləyən qətnamə beynəlxalq polisin əlinə bəhanə verdi ki,—o belə bir bəhanəni çoxdan axtarırdı,—Baş Şuranın və konfransın guya alçaldıcı istibdadına qarşı özünü fəhlələrin qəyyumu kimi göstərərək, onların azad muxtariyyətini müdafiə etmək adı ilə hay-küy qaldırsın. Fəhlə sinfi Baş Şuradan o dərəcədə «ağır zülm» görürdü ki, Baş Şuraya Avropadan, Amerikadan, Avstraliyadan, hətta Hindistandan da Internasionala daxil olmaq barəsində ərizələr gəlir və o, yeni bölmələr yaradıldığına dair bildirişlər alırdı.

II

Hətta Birliyimizin daxilində də burjua mətbuatının böhtançı ittihamlarına və beynəlxalq polisin şikayətlərinə rəğbət bəsləyənlər var idi. Zahirən Baş Şuraya, həqiqətdə isə bütün Birliyə qarşı çevrilmiş intriqalar Birliyin daxilində başlanmışdı. Həmin intriqaların arxasında *Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansı*—rus Mixail Bakuninin bu törəməsi durur. Sibirdən qayıtdıqdan sonra Bakunin öz çoxillik təcrübəsinin bəhrəsi olaraq Gertsen «Kolokol»unun səhifələrində panslavizmi və irqlər müharibəsini təbliğ etməyə başlamışdı²⁰⁰. Sonralar İsveçrədə olarkən, Internasionala qarşı təsis edilən Sülh və azadlıq cəmiyyətinin rəhbər komitəsinə seçilmişdi²⁰¹. Həmin burjua cəmiyyətinin işləri get-gedə pisləşdiyi üçün onun prezidenti c. Q.Foqt Bakuninin məsləhəti ilə 1868-ci ilin sentyabrında Internasionalın Brüsseldə toplanmış kongresinə²⁰²

Cəmiyyət ilə ittifaq bağlamağı təklif etdi. Konqres yekdilliklə bildirdi ki, ikisindən biri olmalıdır: ya Cəmiyyət Internasional ilə eyni məqsədlər güdməlidir—bu halda Cəmiyyətin yaşamasının heç bir mənası yoxdur, ya da Cəmiyyətin məqsədləri başqadır—onda ittifaq mümkün deyildir. Bir neçə gündən sonra Cəmiyyətin Berndə keçirilən konqresində Bakunin yeni məslək qəbul etdi. Orada Bakunin tələsik uydurulmuş bir proqram təklif etdi; bu proqramın elmi dəyərini təkcə elə aşağıdakı ibarədən görmək olar: «*siniflərin iqtisadi və ictimai cəhətdən bərabərləşdirilməsi*»²⁰³. Cüzi azlıq tərəfindən müdafiə edilən Bakunin Cəmiyyət ilə əlaqəni kəsdi ki, Internasionala daxil olub Internasionalın Ümumi Nizamnaməsini Cəmiyyət tərəfindən rədd edilmiş öz təsadüfi proqramı ilə, Baş Şuranı isə öz şəxsi diktaturası ilə əvəz etsin. Bu məqsədə çatmaq üçün o öz xüsusi silahını—*Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansını* yaratdı ki, bu da Internasional daxilində Internasional olmalı idi. Bakunin bu cəmiyyəti yaratmaq üçün lazım olan ünsürləri hələ İtaliyada ikən əlaqəyə girdiyi adamlar arasından və rus mühacirlərinin kiçik bir qrupu içərisindən tapdı; onlar İsveçrədə, Fransada və İspaniyada Bakuninin emissarları xidmətini görür, orada Internasionala üzvlər toplayırdılar. Lakin Belçika və Paris federal şuraları Alyansı tanımaqdan ancaq təkrarən boyun qaçırdıqdan sonra Bakunin öz yeni cəmiyyətinin nizamnaməsini—«anlaşılmaz» Bern proqramının dəqiq surətindən başqa bir şey olmayan nizamnaməni bəyənilmək üçün Baş Şuraya təqdim etməyi qərara aldı. Şura 1868-ci il 22 dekabr tarixli aşağıdakı tə'mimnamə ilə cavab verdi:

BAŞ ŞURA-BEYNƏLXALQ SOSIALIST DEMOKRATIYASI ALYANSINA

Təxminən bir ay bundan əvvəl Cenevrədə bir neçə vətəndaş *Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansı* adlanan və «bərabərlik kimi böyük bir prinsip əsasında siyasi və fəlsəfi məsələləri və i.a. öyrənməyi» özünün «xüsusi vəzifəsi» e'lan edən yeni beynəlxalq cəmiyyətin *mərkəzi təşəbbüs komitəsini* yaratmışdır.

Bu təşəbbüs komitəsi tərəfindən cap edilən proqram və nizamnamə haqqında Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Baş Şurasına ancaq 1868-ci il dekabrın 15-də mə'lumat verilmişdir. Bu sənədlərə görə, yuxarıda adı çəkilən Alyans «International ilə tamamilə qaynayıb qarışır» və eyni zamanda bütünlüklə bu Birlikdən kənarda tə'sis edilir. Ardıcıl surətdə Cenevrə²⁰⁴, Lozan²⁰⁵ və Brüssel konqreslərində seçilmiş *International* Baş Şurası ilə yanaşı, təşəbbüsçülərin Nizamnaməsinə əsasən, Cenevrədə özü özünü tə'yin etmiş digər baş şura da mövcud olacaqdır. *Internationalın* yerli qrupları ilə yanaşı, Alyansın yerli qrupları mövcud olacaq və bunlar *Internationalın* milli bürolarından kənarda fəaliyyət göstərən öz milli büroları vasitəsilə «*Alyansın mərkəzi bürosuna müraciət edib Internationala qəbul olunmağı xahiş edəcəklər*»; beləliklə, *Alyansın* mərkəzi komitəsi özünə *Internationala* qəbul etmək hüququ verir.

Nəhayət, *Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin ümumi konqresinin də Alyansın ümumi konqresindən* ibarət oxşarı olacaqdır, çünki təşəbbüsçülərin reqlamentinə görə, Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansının nümayəndə heyəti Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin şöbəsi kimi fəhlələrin illik konqresi zamanı «*əlahiddə bir yerdə açıq iclaslarını keçirəcəkdir*».

Nəzərə alınır ki,

Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin daxilində və ondan kənarda fəaliyyət göstərən ikinci beynəlxalq təşkilatın mövcud olması onun içərisinə pozğunluq salmaq üçün ən şəxsiz bir vasitə olardı;

hər hansı bir yerdə adamların hər hansı başqa bir qrupunun haqqı olardı ki, Cenevrə təşəbbüs qrupundan nümunə götürüb, başqa xüsusi vəzifəsi olan digər beynəlxalq birlikləri az-çox üzürlü bəhanələrlə Beynəlxalq Fəhlə Birliyinə daxil etsin;

beləliklə, Beynəlxalq Fəhlə Birliyi tezliklə hər bir millətin və hər bir partiyanın inqılabazlarının əlində oyuncağa çevrilərdi;

bundan əlavə, Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Nizamnaməsinə, əsasən onun sıralarına ancaq yerli və milli bölmələr qəbul edilir (Nizamnamənin I və VI maddələrinə bax);

Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Ümumi Nizamnaməsinə və Təşkilat reqlamentinə zidd nizamnamələr və təşkilat reqlamentləri qəbul etmək Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin bölmələrinə qadağan olunmuşdur (Təşkilat reqlamentinin XII maddəsinə bax);

Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Nizamnaməsini və Təşkilat reqlamentini yalnız ümumi konqres nəzərdən keçirib dəyişdirə bilər, bu şərtlə ki, iştirak edən nümayəndələrin üçdə iki hissəsi buna tərəfdar olduğunu bildirsin (Təşkilat reqlamentinin XIII maddəsinə bax);

Brüsseldə keçirilmiş ümumi konqresdə *Sülh cəmiyyəti* əleyhinə yekdilliklə qəbul olunan qətnamələr bu məsələni irəlicədən həll etmişdir;

konqres bu qətnamələrdə bildirmişdir ki, *Sülh cəmiyyətinin* mövcud olması üçün heç bir əsas yoxdur, çünki bu cəmiyyətin yaxınlarda verdiyi bəyanata görə, onun məqsəd və prinsipləri Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin məqsəd və prinsiplərinin eynidir;

Alyansın təşəbbüs qrupunun bəzi üzvləri Brüssel konqresində nümayəndə sifətilə bu qətnamələrin lehinə səs vermişlər;

Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Baş Şurası bunları nəzərdə tutaraq 1868-ci il dekabrın 22-də öz iclasında yekdilliklə qərara almışdır:

1) Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansının nizamnaməsində bu alyansın Beynəlxalq Fəhlə Birliyi ilə münasibətlərini müəyyən edən bütün maddələr ləğv olunmuş və e'tibardan düşmüş e'lan edilir.

2) Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansı Beynəlxalq Fəhlə Birliyinə bölmə kimi qəbul olunmur.

İclasın sədri—C.Oçer

Baş katib—R.Şo

London, 22 dekabr 1868-ci il.

Bir neçə aydan sonra Alyans Baş Şuraya yenidən müraciət edib soruşdu ki, o, Alyansın *prinsiplərini* qəbul edir, yoxsa etmir, *hə ya yox?* Alyans bildirdi ki, əgər bu suala müsbət cavab verilərsə, o, Internasionalın bölmələri ilə qaynayıb qarışmağa hazırdır. Alyans cavab olaraq 1869-cu il 9 mart tarixli aşağıdakı təmimnaməni aldı:

BAŞ ŞURA—BEYNƏLXALQ SOSIALIST DEMOKRATIYASI
ALYANSININ MƏRKƏZİ BÜROSUNA

Nizamnaməmizin maddəsinə əsasən, Birliyə eyni məqsəd, yəni *fəhlə sinfinin qarşılıqlı müdafiəsi, inkişafı və tam azadlığı* məqsədini güdən bütün fəhlə cəmiyyətləri qəbul edilirlər.

Hər bir ölkədə fəhlə sinfinin müxtəlif dəstələrinin inkişaf şəraiti müxtəlif olduğuna görə onların gerçək hərəkəti əks etdirən nəzəri baxışları da labüd olaraq bir-birindən fərqlənir.

Lakin Beynəlxalq Fəhlə Birliyi tərəfindən müəyyən edilmiş fəaliyyət birliyi, müxtəlif milli bölmələrin mətbuat orqanları tərəfindən asanlaşdırılan ideya mübadiləsi, habelə ümumi konqreslərdə bilavasitə aparılan müzakirələr tədricən ümumi nəzəri proqram yaradılmasına gətirib çıxarmalıdır.

Beləliklə, *Alyans proqramının tənqidi surətdə nəzərdən keçirilməsi* Baş Şuranın funksiyasına daxil deyildir. Proletar hərəkətinin bu proqramda dəqiq ifadə olunub-olunmadığını tədqiq etmək vəzifəsi qarşımızda durmur. Bizim üçün ancaq onu bilmək vacibdir ki, proqramda Birliyimizin *ümumi meylinə*, yəni *fəhlə sinfinin tam azadlığına* zidd bir şey var, ya yoxdur. Sizin proqramınızda bu tələbi ödəməyən bir ibarə var. 2-ci maddədə deyilir:

«O» (Alyans) «*hər şeydən əvvəl siniflərin siyasi, iqtisadi və ictimai bərabərləşdirilməsinə çalışır*».

Siniflərin bərabərləşdirilməsi hərfi mənada *kapital ilə əməyin* burjua sosialistləri tərəfindən çox həyasızlıqla təbliğ edilən *ahəngdarlığından* ibarətdir. *Sinifləri bərabərləşdirmək deyil*,—bu fəhlə həyata keçirilməz bir cəfəngiyatdır,—əksinə, *sinifləri ləğv etmək*—proletar hərəkətinin əsl sirri, *Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin* böyük məqsədi bax budur.

Lakin bu ibarənin—*siniflərin bərabərləşdirilməsi* ibarəsinin işlədildiyi konkret mətn nəzərə alındıqda, bu

ibarə sadəcə gözdən qaçmış yazı xətası kimi görünür. Baş Şura şübhə etmir ki, bu cür təhlükəli anlaşılmazlıqlar üçün bəhanə verən ibarəni siz öz proqramınızdan çıxartmaqdan boyun qaçırmayacaqsınız. Birliyimiz öz prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir bölməyə Birliyin ümumi meylinin pozulduğu hallardan başqa bütün hallarda öz nəzəri proqramını sərbəst şəkildə ifadə etmək ixtiyarı verir.

Deməli, Alyans bölmələrinin Beynəlxalq Fəhlə Birliyi bölmələrinə *çevrilməsinə* heç bir maneə yoxdur.

Əgər *Alyansın ləğv edilməsi və onun bölmələrinin Internasionala daxil olması* məsələsi qəti həll edilərsə, onda Reqlamentimizə əsasən, *hər yeni bölmənin yeri və üzvlərinin sayı haqqında Şuraya mə'lumat vermək* lazım gələcəkdir.

Baş Şuranın 1869-cu il 9 mart tarixli iclası

Alyans bu şərtlərlə razılaştığını bildirdi və Baş Şura Bakunin proqramının altında olan bə'zi imzalara aldanıb, Alyansı Internasionala qəbul etdi; Baş Şura elə güman edirdi ki, Cenevrədəki Roman federal komitəsi Alyansı tanıyırdı, halbuki, əksinə, federal komitə həmişə özünü Alyansdan uzaq tutmuşdur. Alyans ən yaxın məqsədinə çatdı: Bazel konqresində təmsil edilməyə nail oldu. Bakunin tərəfdarlarının Internasional konqreslərində heç bir zaman işlədilməmiş şərəfsiz üsullara əl atdıqlarına baxmayaraq, Bakuninin belə bir ümidi boşa çıxdı ki, konqres Baş Şuranın iqamətgahını Cenevrəyə köçürəcək və vərəsəlik hüququnu dərhal ləğv etmək haqqında sensimonizm zir-zibilini—sosializmin əməli başlanğıc nöqtəsi olaraq Bakuninin irəli sürdüğü tədbiri rəsmən təsdiq edəcəkdir. Bu təkcə Baş Şuraya qarşı deyil, eləcə də Alyansın proqramını, xüsusən onun siyasətdən tamam imtina doktrinasını qəbul etməkdən boyun qaçıran bütün Internasional bölmələrinə qarşı həmin təriqətçi güruhunun açıq və aramsız müharibəyə başlaması üçün işarə oldu.

Hələ Bazel konqresindən əvvəl, Neçayev Cenevrəyə gəldiyi zaman Bakunin onunla əlaqəyə girib Rusiyada tələbələr arasında gizli cəmiyyət yaratmışdı. O hər cür «inqilabi komitələr» adı arxasında öz şəxsiyyətini daim gizlədərək, Kaliostro zamanının hər cür fırıldaq və yalanlarına arxalanan qeyri-məhdud hakimiyyətə can atırdı. Bu cəmiyyətin əsas təbliğat üsulu belə idi: o, Cenevrədən müxtəlif adamlara üstündə «Gizli inqilabi komitə» sözlərindən ibarət rusca möhür vurulmuş sarı zərflı məktublar göndərərək rus polisini heç bir günahı olmayan bu adamlardan şübhələndirirdi. Neçayev mühakiməsi haqqında dərc olunmuş hesabat mə'lumatı *Internasionalın* adından alçaqcasına sui-istifadə edildiyini göstərir (Tezliklə Neçayev mühakiməsindən²⁰⁶ parçalar dərc ediləcəkdir. Oxucu həmin parçalarda elə cəfəng və eyni zamanda elə alçaq qaydaların nümunəsini görəcəkdir ki, Bakuninin dostları bu qaydalar üçün məs'ulyyəti *Internasionalın* üzərinə qoyurdular.).

Bu zaman Alyans əvvəlcə Loklda nəşr edilən «Progres» qəzetində²⁰⁷, sonra isə Cenevrədə çıxan və Bakuninin ardınca bir neçə nəfər Alyans üzvünün də girdiyi Roman federasiyasının rəsmi orqanı «Egalite» qəzetində¹⁰⁷ Baş Şura ilə açıq mübahisəyə başladı. Baş Şura Bakuninin şəxsi orqanı olan «Progres»in hücumlarına əhəmiyyət verməsə də «Egalite»nin hücumlarına biganə qala bilməzdi, zira onun fikrincə, bu hücumlar Roman federal komitəsinin razılığı ilə edilirdi. Onda Şura 1870-ci il 1 yanvar tarixli aşağıdakı tə'mimnaməni

(Bax: *K.Marks*. «Baş Şura–Roman İsveçrəsinin Federal şurasına» (*K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh.402–409). *Red.*) dərc etdi:

«1869-cu il 11 dekabr tarixli «Egalite»də oxuyuruq:

«*Şübhəsiz* ki, Baş Şura son dərəcə mühüm işlərə e`tinəsizlik göstərir. Biz ona Reqlamentin birinci maddəsində nəzərdə tutulmuş vəzifələrini xatırladıyıq: Baş Şura konqresin qərarlarını yerinə yetirməyə və i.a. *borcludur*. Biz Baş Şuraya kifayət qədər elə suallar verə bilərdik ki, bunların cavablarından olduqca ətraflı bir sənəd əmələ gələrdi. Biz bunu sonralar edəcəyik... Hələlik isə və i.a.».

Baş Şuranın bildiyinə görə, nə Nizamnamədə, nə də Reqlamentdə elə bir maddə yoxdur ki, onun qarşısına «Egalite» ilə yazışmaq və ya mübahisəyə girmək, yaxud da qəzetlərin «suallarına cavab vermək» vəzifəsini qoysun. Baş Şura qarşısında Roman İsveçrəsi bölmələrinin nümayəndəsi ancaq Cenevrədəki Federal komitədir. Əgər Roman federal komitəsi bizə yeganə qanuni yol ilə, yə`ni öz katibi vasitəsilə sorğular və ya ittihamlarla müraciət edərsə, Baş Şura ona cavab verməyə həmişə hazır olacaqdır. Lakin nə «Egalite» və «Progres» redaktorları xeyrinə öz funksiyalarından imtina etməyə, nə də bu qəzetlər tərəfindən öz funksiyalarının qəsb, edilməsinə yol verməyə Roman federal komitəsinin haqqı yoxdur. Ümumiyyətlə, Baş Şuranın milli və yerli komitələrlə təşkilati məsələlər barəsində yazışmasının dərc edilməsi Birliyin ümumi mənafeyinə hökmən böyük ziyan vurardı. Doğrudan da, Internasionalın başqa orqanları «Progres» və «Egalite»ni təqlid etməyə başlasaydılar, onda Baş Şura belə bir alternativ qarşısında qalardı–ya susub özünü cəmiyyət qarşısında hörmətdən salmaq, ya da əhdini pozub açıq cavab vermək. «Egalite» və «Progres» Parisdə çıxan «Travail» qəzetinə²⁰⁸ birlikdə *təklif etmişlər* ki, Baş Şuraya o da hücum etsin. İctimai rifah cəmiyyətindən²⁰⁹ bunun nə fərqi vardır!»

Halbuki Roman federal komitəsi hələ bu tə`minnamə ilə tanış olmazdan əvvəl «Egalite» redaksiyasından Alyans tərəfdarlarını artıq uzaqlaşdırmışdı.

1868-ci il 22 dekabr və 1869-cu il 9 mart tarixli tə`minnamələr kimi, 1870-ci il 1 yanvar tarixli tə`minnamə də Internasionalın bütün bölmələri tərəfindən bəyənilirdi.

Özlüyündə aydındır ki, Alyans qəbul etdiyi şərtlərin birini də yerinə yetirmədi. Onun qondarma bölmələri Baş Şura üçün sirr olaraq qalmaqda idi. Bakunin İspaniyada və İtaliyada olan bir neçə pərakəndə qrupu, habelə onun tə`siri altına düşüb Internasionaldan ayrılmış Neapol bölməsini öz şəxsi rəhbərliyi altında saxlamağa çalışırdı. İtaliyanın digər şəhərlərində o, fəhlələrdən deyil, vəkillərdən, jurnalistlərdən və başqa burjua doktrinaçılarından ibarət kiçik qruplarla əlaqə saxlayırdı. Barselonada onun öz nüfuzunu saxlamasına bə`zi dostları kömək edirdilər. Alyans Fransanın bə`zi cənub şəhərlərində lionlu Alber Rişarın və Qaspar Blanın rəhbərliyi altında

separatist bölmələr yaratmağa cəhd edirdi; bunlardan irəlidə yenə bəhs olunacaqdır. Qısaı, Internasionalın daxilində beynəlxalq cəmiyyət fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi.

Alyans Roman İsveçrəsi bölmələrinə rəhbərliyi ələ keçirmək məqsədilə qəti zərbəni 1870-ci il aprelin 4-də Şode-Fonda açılacaq qurultayda endirmək fikrində idi.

Mübarizə Alyans nümayəndələrinin qurultayda iştirak etmək hüququ olub-olmaması məsələsi üstündə başlandı; Cenevrə federasiyasının və Şode-Fon bölmələrinin nümayəndələri bu hüququ qəbul etmirdilər.

Alyans tərəfdarları özlərinin hesablamasına görə federasiya üzvlərinin cəmi beşdə bir hissəsinin nümayəndələri olduqları halda, Bazel fırıladaqlarını təkrar etməklə bir və ya iki artıq səs alıb saxta çoxluq əldə edə bildilər. Onların öz orqanının (bax: «Solidarite»²¹⁰, 7 may 1870-ci il) yazdığına görə, bu çoxluq yalnız *on beş* bölməni təmsil edirdi, halbuki təkcə Cenevrədə otuz bölmə var idi! Səsvermə nəticəsində Roman qurultayı iki hissəyə parçalandı və bunlar öz iclaslarını ayrı-ayrılıqda davam etdirdilər. Özünü bütün federasiyanın qanuni nümayəndələri hesab edən Alyans tərəfdarları Roman federal komitəsinin iqamətgahını Şode-Fona köçürtdülər və Nevşateldə vətəndaş Kilyomun redaksiyası altında özlərinin «Solidarite» adlı rəsmi orqanını təsis etdilər. Bu gənc yazıçının xüsusi vəzifəsi Cenevrədə «fabrik»²¹¹ fəhlələrinə, bu mənfur «burjualara» böhtan atmaq, Roman Federasiyasının orqanı olan «Egalite» ilə vuruşmaq və siyasətdən tamam imtina təbliğ etmək vəzifəsindən ibarət idi. Bu mövzuda ən əhəmiyyətli məqalələrin müəllifləri Marseldə Bastelika, Lionda isə Alyansın iki böyük rüknü olan Alber Rişar və Qaspar olan idi.

Cenevrə nümayəndələri qurultaydan qayıtdıqdan sonra öz bölmələrinin ümumi yığıncağını çağırdılar, Bakunin ilə tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq bu yığıncaq nümayəndələrin Şode-Fon qurultayındakı fəaliyyətini bəyəndi. Bir müddətdən sonra Bakunin ən fəal əlaltıları ilə birlikdə köhnə Roman federasiyasından xaric edildi.

Roman qurultayı bağlanar-bağlanmaz Şode-Fondakı yeni komitə Baş Şuraya məktub yazıb işə qarışmasını tələb etdi, məktubu katib sifətilə F.Rober, sədr sifətilə Anri Şevale imzalamışdı, o Anri Şevale ki iki aydan sonra, iyulun 9-da komitənin orqanı «Solidarite» onu *oğurluqda* ittiham etmişdi. Baş Şura hər iki tərəfin təqdim etdiyi sənədlərə baxıb 1870-ci il iyunun 28-də qərara aldı ki, Cenevrədəki Federal komitənin öhdəsində öz əvvəlki funksiyaları saxlanılsın və Şode-Fondakı yeni federal komitəyə öz üzərinə yerli bir ad götürmək təklif edilsin. Bu qərar nəticəsində ümidi qırılan Şode-Fon komitəsi Baş Şuranın işə qarışmasını birinci olaraq məhz özü tələb etdiyini unudub onun *avtoritarlığı* barəsində hay-küy qaldırdı. Roman federal komitəsi adını zorla mənimsəməyə can atan bu komitənin İsveçrə federasiyasını ixtilafa çəkməsi Baş Şuranı onunla rəsmi əlaqələri büsbütün kəsməyə vadar etdi.

Bundan bir az əvvəl Sedan yaxınlığında Lui-Bonapart öz ordusu ilə birlikdə təslim olmuşdu⁹⁹. Internasionalın üzvləri müharibənin davam etdirilməsinə yerbəyerdən protest etməyə başladılar. Baş Şura 9 sentyabr tarixli müraciətində Prussiyanın istilaçılıq planlarını ifşa edərək, onun qələbəsinin proletariat işi üçün təhlükəli olduğunu göstərdi və alman fəhlələrini xəbərdarlıq etdi ki, onlar bu qələbənin ilk qurbanları olacaqlar. Baş Şura İngiltərədə *mitinqlər* çağırdı və bu mitinqlərdə İngiltərə sarayının Prussiyapərəstlik meylləri rədd edildi. Almaniyada Internasionalın üzvü olan fəhlələr nümayişlər düzəldərək respublikanı tanımaq və «Fransa üçün şərəfli sülh» tələbini irəli sürürdülər...

Bununla bərabər, dəliqanlı Kilyomun (Nevşateldən olan) cəngavər təbiəti sayəsində onun ağılına gözəl bir fikir–rəsmi orqan olan «Solidarite» qəzetinin əlavəsində və bu qəzetin başlığı ilə *imzasız* bir manifest dərc etmək fikri gəldi²¹²; manifestdə prussiyalılarla müharibə etmək üçün isveçrəlilərin könüllü dəstələrini yaratmaq tələb olunurdu; Kilyomun müharibədə iştirak etməsinə, şübhəsiz, onun öz abstensionist əqidəsi mane olurdu.

Lionda üsyan başlandı²¹³. Bakunin oraya cumub Alber Rişarın, Qaspar Blanın və Bastelikanın köməyi ilə aprelin 28-də şəhər idarəsində yerləşdi, lakin ətrafda keşikçilər qoymaqdan *imtina etdi*, zira bunu siyasi tədbir hesab edirdi. *Dövləti ləğv etmək* haqqında Bakuninin dekreti ağır doğum əzablarından sonra, nəhayət, dünyaya gəlmişdi anda bir neçə milli qvardiyaçı onu şəhər idarəsindən rüsvayçılıqla qovdu.

Öz fransız üzvlərinin olmaması üzündən 1870-ci ilin oktyabrında Baş Şura brestli mühacir, Alyansın ən məşhur tərəfdarlarından biri, həm də «Egalite»də Baş Şuraya edilən hücumların təşəbbüsçüsü vətəndaş Pol Robeni öz tərkibinə cəlb etdi. Roben bu vaxtdan etibarən Şurada Şode-Fon komitəsinin yarımərəsmi müxbiri vəzifəsini mütəmadi olaraq yerinə yetirirdi. 1871-ci il martın 14-də o, İsveçrə münaqişəsinin həlli üçün Internasionalın qapalı konfransını çağırmağı təklif etdi. Parisdə böyük hadisələr yetişməkdə olduğunu əvvəlcədən görən Baş Şura bunu qəti surətdə rədd etdi. Roben bu məsələnin üzərinə bir neçə dəfə qayıtdı və Şuraya hətta təklif etdi ki, münaqişə barəsində qəti qərar çıxartsın. Baş Şura iyulun 25-də qərara aldı ki, bu məsələ 1871-ci ilin sentyabrında çağırılan konfransın¹⁹² həll etməli olduğu məsələlər sırasına daxil edilsin.

Fitnələrinin konfransda təhqiq edilməsini əsla istəməyən Alyans avqustun 10-da həmin ayın 6-dan özünü ləğv olunmuş e`lan etdi. Lakin o, sentyabrın 15-də yenidən peyda olur və *sosialist ateistlər bölməsi* adı ilə Şuraya qəbul olunmasını xahiş edir. V Bazel konqresinin təşkilatı məsələlər haqqındakı qətnaməsinə görə, Şuranın ixtiyarı yox idi ki, iki il təriqətçi bölmələrə qarşı mübarizənin ağırlığını çəkmiş Cenevrə Federal komitəsinin rə`yini soruşmadan bu bölməni qəbul etsin. Həm də Şura bundan əvvəl ingilis xristian fəhlə

cəmiyyətlərinə (Young men`s Ghristian Assogiation (Xristian gənclər ittifaqı. *Red.*)) e`lan etmişdi ki, Internasional teoloji bölmələri tanımayacaqdır.

Avqustun 6-da, Alyans ləğv olunduğu gün Şode-Fon Federal komitəsi Şura ilə rəsmi əlaqəyə girmək haqqında öz xahişini təkrar edərək Şuraya bildirdi ki, 28 iyun tarixli qərara yenə də e`tinəsizlik göstərəcək və Cenevrə barəsində yenədə özünü Roman federal komitəsi hesab edəcəkdir; o, bildirdi ki, «bu məsələni həll etmək ümumi konqresin işidir». Həmin komitə konfransın çağırılması məsələsini ilk dəfə özü qaldırmış olsa, sentyabrın 4-də protest göndərüb konfransın səlahiyyətli olduğunu inkar etdi. Konfrans öz növbəsində soruşa bilərdi: bəs Paris federal şurasının səlahiyyəti nədən ibarətdir ki, Şode-Fon komitəsi Parisin mühasirəsi ərəfəsində ona müraciət edib İsveçrə münaqişəsi məsələsi barəsində qərar çıxartmasını xahiş etmişdi²¹⁴? Lakin konfrans Baş Şuranın 1870-ci il 28 iyun tarixli qərarını təsdiq etməklə kifayətləndi (əsaslandırılmaya Cenevrədə çıxan «Egalite»nin 1871-ci il 21 oktyabr tarixli nömrəsində bax).

III

Bir neçə fransız mühacirinin sığınacaq tapıb İsveçrədə qalması Alyansın bir qədər canlanmasına səbəb oldu.

Internationalın Cenevrədən olan üzvləri mühacirlər üçün əllərindən gələni etdilər. Onlar ilk günlərdən mühacirlərə yardım göstərdilər və geniş təşviqat apararaq, qoymadılar ki, İsveçrə hakimiyyət orqanları Versal hökumətinin tələbini qəbul edib mühacirləri ələ verməyə razı olsunlar. Kömək edib qaçqınları sərhəddən keçirmək üçün Fransaya gedənlər isə böyük təhlükəyə məruz qalırdılar. Cenevrə fəhlələri B.Malon (B.Malonun dostları bilirlərmi ki,–üç aydan bəri ağız-ağıza verib onu *Internationalın banisi* kimi tərifləyən və kitabını²¹⁵ *Kommuna haqqında yeganə obyektiv əsər* e`lan edən adamlar bilirlərmi ki, Batinyol bələdiyyə rəisinin bu köməkçisi fevral seçkiləri ərəfəsində nə mövqe tutmuşdu? Gələcək Kommunanı o zaman hələ görməyən və Milli Məclisə seçilmək haqqında düşünən B.Malon Internationalın üzvü sifətilə dörd seçki komitəsinin siyahısına düşmək üçün intriqabazlıq edirdi. Bu məqsədlə o, Paris federal şurasının mövcud olduğunu həyasızcasına inkar edirdi və Batinyolda təşkil etdiyi bölmə tərəfindən tutulmuş siyahını bütün Birlik adından göndərilən siyahı kimi qələmə verərək komitələrə təqdim etmişdi. –Sonralar, martın 19-da rəsmi sənəddə o, bir gün əvvəl baş vermiş böyük inqilabın rəhbərlərini söyüb biabır etmişdi. İliyinə qədər anarxist olan bu adam hələ bir il əvvəl dörd komitəyə dediyi «International mənəm!» sözlərini indi çap edir və ya razılıq verir ki, çap etsinlər. B.Malon hünər göstərüb, eyni zamanda, həm XIV Lüdoviki , həm də şokolad fabrikiçisi Perronu təqlid etmişdir. Məgər Perron demirmiş ki, *bircə* onun şokoladı... yeməlidir!) kimi bə`zi başçıların alyansçı cənablarla dərhal əlaqəyə girib Alyansın keçmiş katibi N.Jukovskinin köməyi ilə Cenevrədə, Roman federasiyasından kənarda

«təbliğat və inqilabi sosialist fəaliyyəti bölməsi»²¹⁶ adlı yeni bölmə yaratmağa cəhd göstərdiyini eşitdikdə lap heyrtləndilər. Bu bölmə öz nizamnaməsinin birinci maddəsində bildirir ki, o,

«Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Ümumi Nizamnaməsini qəbul edir, lakin Birlik Nizamnaməsinin və *konqreslərinin* təsdiq etdiyi muxtariyyət və federasiya prinsipinin məntiqi nəticəsi olaraq özünün *hərəkət* və təşəbbüs *sərbəstliyini tamamilə hifz edib saxlayır*».

Başqa sözlə, o, Alyansın işini davam etdirmək məsələsində öz sərbəstliyini tamamilə hifz edib saxlayır.

1871-ci il oktyabrın 20-də Malonun Baş Şuraya göndərdiyi məktubda bu yeni bölmə özünün Internasionala qəbul olunmasını üçüncü dəfə xahiş etdi. V Bazel konqresinin qətnaməsinə əsasən, Şura Cenevrə Federal komitəsinin rə'yini soruşdu və Federal komitə bu yeni «intriqa və nifaq ocağını» Şuranın tanımasına qızgın protest etdi. Şura həqiqətən kifayət dərəcədə «avtoritarlıq» göstərərək, B.Malon ilə Alyansın keçmiş katibi N.Jukovskinin iradəsini heç də bütün federasiyaya qəbul etdirmək istəmədi.

«Solidarite» qəzeti qapandığına görə, xanım Andre Leonun ali rəhbərliyi altında Alyansın yeni tərəfdarları «Revolution Sociale» qəzetinin²¹⁷ əsasını qoydular; xanım Andre Leo bundan bir az əvvəl Sülh liqasının Lozania konqresində demişdi:

«Raul Riço və Ferre Kommunada iki mənhus sima idilər; bundan» (girov saxlanan adamların e`damından) «əvvəl onlar mutəmadi olaraq qanlı tədbirlər görülməsini tələb edirdilər, doğrudur, həmişə də müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırdılar».

Qəzet lap birinci nömrəsindən «Fiqaro», «Gaulois» «Paris-Journal»²¹⁸ və digər iyrənc vərqələr səviyyəsində durdu, onların Baş Şuraya qarşı alçaq iftiralarla dolu yazılarını götürüb çap etməyə başladı. O, hətta Internasionalın özündə milli ədavət alovunu qızışdırmaq üçün məqamı münasib hesab etdi. Onun tə`birincə, Baş Şura Bismark xasiyyətli bir adamın rəhbərlik etdiyi alman komitəsidir (Bu Şuranın milli tərkibi belədir: 20 ingilis, 15 fransız, 7 alman (bunlardan 5 nəfəri Internasionalın baniləridir), 2 isveçrəli, 2 macar, 1 polyak, 1 belçikalı, 1 irlandiyalı, 1 danimarkalı və 1 italiyalı.).

Baş Şuranın bə`zi üzvlərinin «*hər şeydən əvvəl hall*» olduqları ilə öyünə bilməyəcəyini qəti yəqin etdikdən sonra «Revolution Sociale» qəzeti Avropa polisinin ortaya atdığı ikinci şüardan yapışib Şuranın *avtoritarlığı* haqqında car çəkməkdən yaxşı bir şey tapmadı.

Bu uşaq uydurmalarını bəs hansı faktlarla təsdiq etməyə çalışırdılar? Baş Şura Alyansa öz əcəli ilə ölmək imkanı verdi və Cenevrədəki Federal komitənin razılığı ilə Alyansı dirilməyə qoymadı. Bundan əlavə, Baş Şura Şode-Fon komitəsinə təklif etdi üstünə elə bir ad götürsün ki, bu ad ona Roman

İsveçrəsindən Internasional üzvlərinin böyük əksəriyyəti ilə dinc şəraitdə yaşamaq imkanı versin.

Bəs 1869-cu ilin oktyabrından 1871-ci ilin oktyabrınadək Baş Şura Bazel konqresinin verdiyi kifayət qədər geniş səlahiyyətlərdən özünün bu «avtoritar» hərəkətləri üçün istifadə etməkdən savayı, daha necə istifadə etdi?

1) 1870-ci il fevralın 8-də Paris «pozitivist proletar cəmiyyəti» Baş Şuraya müraciətlə Internasionala qəbul olunmasını xahiş etdi. Şura ona cavab verdi ki, cəmiyyətin əlahiddə nizamnaməsinin kapitalla aid hissəsində şərh edilmiş pozitivist prinsiplər Ümumi Nizamnamənin giriş hissəsinə bütöyün ziddir, deməli, cəmiyyət bu prinsipləri atmalı, öz nəzəri baxışlarını Birliyin ümumi prinsipləri ilə sərbəst surətdə uyğunlaşdırmaq hüququnu hifz edib saxlayaraq, Internasionala «pozitivistlər» kimi deyil, «proletarlar» kimi daxil olmalıdır. Bölmə bu qərarı düzgün hesab edib Internasionala daxil oldu.

2) Lionda 1865-ci il bölməsi ilə namuslu fəhlələrlə yanaşı, Alyansın nümayəndələri Alber Rişarın və Qaspar Blanın daxil olduqları bu yaxınlarda yaradılmış bölmə arasına nifaq düşdü. İsveçrədə yaradılmış münsiflər məhkəməsinin qərarı, adətən belə hallarda olduğu kimi, e'tibarsız hesab edildi. 1870-ci il fevralın 15-də yeni bölmə VII Bazel konqresinin qətnaməsi əsasında Baş Şuranın bu münaqişə haqqında qərar çıxartmasını nəinki tələb etdi, habelə 1865-ci il bölməsi üzvlərini rüsvay edib damğalamağı və Interiasionaldan çıxartmağı təklif edən bir qərar hazırlayıb Baş Şuraya göndərdi. Baş Şuraya təklif edilirdi ki, bu qərarı imzalayıb növbəti *poçtla geri* qaytarsın. Şura bu misli görünməmiş hərəkəti pislədi və müvafiq sənədlər tələb etdi. Eynilə bu cür sorğunun cavabında 1865-ci il bölməsi bildirdi ki, Alber Rişarın əleyhinə olan, münsiflər məhkəməsinə təqdim edilmiş ittiham sənədlərini Bakunin ələ keçirmişdir və qaytarmaqdan boyun qaçırır; odur ki, bölmə Baş Şuranın arzusunu tamamilə yerinə yetirə bilməyəcəkdir. Tərəflərin heç biri Şuranın martın 8-də bu məsələ barəsində çıxartdığı qərara e'tiraz etmədi.

3) Londonda yerləşən və öz sıralarına ən şübhəli ünsürlər qəbul etmiş olan Fransız bölməsi yavaş-yavaş bir növ şirkətə çevrildi ki, burada da c. Feliks Pia tam ağılıq etməkdə idi. Pia L.Bonapartın öldürülməsini və i.a. tələb edən ləkələyici nümayişlər düzəltmək və öz mə'nasıa manifestlərini Internasional adından Fransada yaymaq üçün bölmədən istifadə edirdi. Baş Şura Birliyin orqanlarında belə bir bəyanat verməklə kifayətləndi ki, c. Pia Internasionalın üzvü deyildir, buna görə də Internasional onun hərəkətləri və əməlləri üçün məs'ulyyət daşıya bilməz. Onda Fransız bölməsi e'lan etdi ki, nə Baş Şuranı tanıyır, nə də konqresləri; Fransız bölməsi Londonun divarlarına yapışdırdığı plakatlarda bildirdi ki, ondan başqa, bütün Internasional əksinqilabi cəmiyyətdir. Internasionalın fransız üzvlərinin guya qəsdə iştirak etmək üstündə plebissit¹²³ ərəfəsində həbsə alınması,—qəsd fe'lən polis tərəfindən uydurulmuşdu və piaçıların manifestləri ona bir növ həqiqətə uyğun görkəm

verirdi,—Baş Şuranı vadar etdi ki, Fransız bölməsi adlanan bölmənin azı iki ildən bəri Internasionala mənsub olmadığını, onun çıxışlarının isə polis agentlərinin işi olduğunu bildirən 1870-ci il 10 may tarixli öz qətnaməsini «Marselilaise» qəzetində¹²⁶ və «Reveil» qəzetində¹²⁵ dərc etdirdi. Paris federal şurasının həmin qəzetlərdə dərc olunmuş bəyanatı, habelə Internasionalın Parisdən olan üzvlərinin mühakimə zamanı verdikləri bəyanat bu addımın zəruriliyini təsdiq etdi; hər iki bəyanatda Şuranın qətnaməsinə istinad edilirdi. Fransız bölməsi müharibənin əvvəlində parçalanmış, lakin Alyans İsveçrədə peyda olduğu kimi, o da Londonda yeni müttəfiqlərlə və başqa adla yenidən peyda olmuşdu.

Konfransın son günlərində Londonda Kommuna mühacirlərindən 1871-ci il Fransız bölməsi deyilən bölmə təşkil edildi, onun tərkibinə 35 nəfərə yaxın üzv daxil idi. Baş Şuranın ilk «avtoritar» tədbiri bu bölmənin katibi Qustav Düranın Fransa polisində casusluq etdiyini camaat qarşısında ifşa etməkdən ibarət oldu (Bax: *F.Engels*. «Düranı xaric etmək haqqında Baş Şuranın qətnaməsi» (bax: *K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 439). *Red.*). Əlimizdə olan sənədlər göstərir ki, polis əvvəlcə Düranın konfransda iştirak etməsinə, sonra isə onun Baş Şura tərkibinə daxil edilməsinə nail olmaq fikrində idi. Yeni bölmənin nizamnaməsi bölmənin üzvlərinə «Baş Şuraya öz bölməsindən başqa heç bir yerdən tə'yinat qəbul etməməyi» tapşırdığına görə vətəndaş Teys ilə vətəndaş Bastelika Şuranın tərkibindən çıxdılar.

Bölmə Oktyabrın 17-də öz üzvlərindən iki nəfərini imperativ mandatlarla Şuraya göndərdi; bu üzvlərin biri artilleriya komitəsinin keçmiş üzvü c.Şotar idi. Şura onları 1871-ci il bölməsinin nizamnaməsinə baxılınca yadək öz tərkibinə qəbul etməkdən boyun qaçırdı (Baş Şuraya keçirmək istədikləri bu Şotar Tyerin polis agentliyi olduğu üçün bir müddətdən sonra öz bölməsindən qovuldu. Şotarı ifşa edən məhz o adamlar oldu ki, Baş Şurada özlərinin nümayəndəsi olmağa məhz onu hamıdan çox layiq bilirdilər.). Həmin nizamnamənin səbəb olduğu mübahisənin əsas nöqtələrini burada xatırlatmaq kifayətdir.

2-ci maddədə deyilir:

«Bölmə üzvlüyünə qəbul olunmaq üçün öz yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat, əxlaq barəsində zəmanət və i.a. təqdim etmək lazımdır».

Şura 1871-ci il 17 oktyabr tarixli qətnaməsində təklif etdi ki, «öz yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat təqdim etmək» sözləri çıxarılsın.

«Şübhəli hallarda,—deyə Şura bildirdi,—bölmə soraqlayıb «əxlaq barəsində zəmanət» olaraq yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat əldə edə bilər, hərçənd bir sıra başqa hallarda,—məsələn, mühacirlərdən, tə'til edən fəhlələrdən və i.a. bəhs olunduqda,—yaşayış vasitələrinin olmaması əxlaq barəsində zəmanəti tamamilə əvəz edə bilər. Lakin Internasionala qəbul üçün ümumi şərt olaraq namizədlərdən öz yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat tələb etmək Ümumi

Nizamnamənin hərfinə və ruhuna zidd burjua qondarması olardı» (*K.Marks. «1871-ci il Fransız bölməsinin nizamnaməsi haqqında Baş Şuranın qətnaməsi»* (bax: *K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 441–442). Red.*). Bölmə cavab verdi ki,

«ümumi Nizamnamə bölmələrin öhdəsinə öz üzvlərinin əxlaqı üçün məs'uliyyət qoyur və deməli, *onların, lazım bildikləri zamanətləri tələb etmək hüququnu qəbul edir*».

Noyabrın 7-də Baş Şura buna e'tiraz etdi: «Internasionalın «teetotalers» (içki içməmək cəmiyyətlərinin üzvləri) tərəfindən yaradılan bölməsi bu baxımdan öz yerli nizamnaməsinə aşağıdakı maddəni daxil edə bilərdi: «bölmənin üzvləri sırasına qəbul olunmaq üçün and içmək lazımdır ki, hər cür spirtli içkilərdən imtina edirsən». Bir sözlə, bölmələr öz üzvlərinin əxlaqından arxayın ola bilmək bəhanəsi ilə öz yerli nizamnamələrində Internasionala qəbul üçün ən mə'nasız və ən müxtəlif şərtlər qoya bilərdilər... 1871-ci il Fransız bölməsi əlavə edir: «Tə'tilçilərin yaşayış vasitələrinin mənbəyi tə'til kassasıdır». Ən əvvəl buna e'tiraz edib demək olar ki, tə'til kassası çox zaman uydurma bir şeydir... Üstəlik, İngiltərədə rəsmi yoxlamalar göstərmişdir ki, ingilis fəhlələrinin əksəriyyəti... –ya tə'tillər və işsizlik üzündən, ya əmək haqqının kifayət məbləğdə olmaması və ödəniş müddətinin yetişməsi nəticəsində, ya bir çox başqa səbəblərə görə–daim lombarda əl açmağa və *borc* almağa məcburdur. Bunlar elə yaşayış vasitələridir ki, onların haqqında mə'lumat tələb etmək vətəndaşların şəxsi həyatına yolverilməz bir şəkildə qarışmaq demək olardı. Beləliklə, ikisindən biridir: ya budur ki, bölmə yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat almağa çalışmaq yalnız əxlaq barəsində zamanət əldə etmək istəyir, əgər belədirsə, onda Baş Şuranın təklifi bu məqsədə uyğun gəlir... Ya da budur ki, bölmə öz nizamnaməsinin 2-ci maddəsində qəsdən göstərmişdir ki, qəbul üçün şərt olaraq əxlaq barəsində zamanətdən *savayı*, həm də yaşayış vasitələri haqqında mə'lumat təqdim edilməlidir... əgər belədirsə, onda Şura iddia edir ki, bu, Ümumi Nizamnamənin hərfinə və ruhuna zidd burjua qondarmasıdır» (*K.Marks. «1871-ci il Fransız bölməsi haqqında Baş Şura qətnaməsinin layihəsi»* (bax: *K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 467–488). Red.*).

Onların nizamnaməsinin 11-ci maddəsində deyilir:

«Baş Şuraya bir və ya bir neçə nümayəndə göndəriləcəkdir».

Şura tələb etdi ki, bu maddə pozulsun, «çünki Internasionalın Ümumi Nizamnaməsi bölmələrin Baş Şuraya nümayəndələr göndərmək hüququnu qəbul etmir». «Ümumi Nizamnamə,—deyə Şura əlavə edirdi,—Baş Şura üzvlərini ancaq iki üsulla seçməyi qəbul edir: onları ya konqres seçir, ya da Baş Şura cəlb edir...»

Doğrudur, Londonda mövcud olmuş müxtəlif bölmələrə vaxtilə təklif olunmuşdu ki, Baş Şuraya öz nümayəndələrini göndərsinlər; Baş Şura Ümumi

Nizamnaməni Pozmamaq üçün həmişə aşağıda göstərilən şəkildə hərəkət edirdi: hər bölmədən göndəriləcək nümayəndələrin sayını irəlicədən müəyyənləşdirir, lakin ümumi rəhbərlik funksiyalarını yerinə yetirməyə bu nümayəndələri qabil hesab edib-etmədiyini əsas tutaraq onları öz tərkibinə qəbul etmək və ya etməmək hüququnu hifz edib saxlayırdı. Bu nümayəndələr öz bölmələri tərəfindən göndərildikləri üçün deyil, Ümumi Nizamnamənin Şuraya verdiyi hüquqa–yeni üzvlər cəlb etmək hüququna əsasən Baş Şuranın üzvü olurdular. Son konfransın qərarına qədər London Şurası həm Beynəlxalq Birliyin Baş Şurası kimi, həm də İngiltərə üçün mərkəzi şura kimi fəaliyyət göstərirdi, buna görə də o özünün bilavasitə cəlb etdiyi üzvlərdən başqa, müvafiq bölmələrin əvvəlcədən namizəd göstərdiyi üzvləri də öz tərkibinə daxil etməyi məqsədəuyğun sayırdı. Baş Şuranın seçilməsi qaydasını Paris federal şurasının seçkiləri ilə eyniləşdirmək böyük səhv olardı, çünki, məsələn, Brüssel və ya Madrid federal şuralarından fərqli olaraq, Paris federal şurası hətta milli qurultayda seçilmiş milli şura da deyildi. Paris federal şurası sadəcə Paris bölmələrinin nümayəndələrindən ibarət idi... Baş Şuranın seçilməsi qaydası Ümumi Nizamnamədə müəyyən edilmişdir və onun üzvləri üçün Ümumi Nizamnamədən və Reqlamentdən başqa heç bir imperativ mandat yoxdur... Əvvəlki maddə nəzərə alınarsa, aydın olar ki, 11-ci maddənin mənası Baş Şuranın tərkibini tamamilə dəyişdirməkdən və Ümumi Nizamnamənin 3-cü maddəsinə zidd olaraq, onu London bölmələri nümayəndələrinin məclisinə çevirməkdən ibarətdir, elə bir məclisə ki, orada bütün Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin nüfuzu yerli qrupların nüfuzu ilə əvəz edilmiş olardı. Birinci vəzifəsi konqreslərin qərarlarını yerinə yetirməkdən ibarət olan Baş Şura (Cenevrə konqresinin qəbul etdiyi Təşkilat Reqlamentinin maddəsinə bax), nəhayət, bildirdi ki, «Ümumi Nizamnamənin Baş Şura tərkibinə aid maddələrində ediləsi əsaslı dəyişikliklər haqqında 1871-ci il Fransız bölməsi tərəfindən irəli sürülmüş fikirlərin Baş Şura tərəfindən müzakirə olunacaq məsələyə qətiyyətli dərəcəyə qədər yoxdur».

Həm də Şura bildirdi ki, bu bölmənin iki nümayəndəsini öz tərkibinə Londondakı digər bölmələrin nümayəndələri kimi eyni şərtlərlə daxil edəcəkdir.

1871-ci il bölməsi bu cavabdan razı qalmayıb bütün üzvlərinin, o cümlədən yaramazlığına görə çox keçmədən mühacirlər içərisindən qovulan öz yeni katibinin imzası ilə dekabrın 14-də bəyannamə e'lan etdi. Qanunvericilik funksiyalarını öhdəsinə götürməkdən imtina edən Baş Şura bu bəyannamədə «ictimai ideyanı ən kobud surətdə təhrif etməkdə» ittiham olunurdu.

Bu sənədin hazırlanmasına vicdanlı münasibətin bir neçə nümunəsini misal gətirək.

London konfransı alman fəhlələrinin müharibə dövründəki hərəkətlərini bəyənmişdi²¹⁹. Tamamilə aydındır ki, İsveçrə nümayəndəsi (N.Utin. *Red.*)

tərəfindən təklif olunub Belçika nümayəndəsinin müdafiə etdiyi, birsəslə qəbul olunan bu qətnamədə Internasionalın ancaq alman üzvləri nəzərdə tutulurdu, onlar müharibə zamanındakı antişovinst hərəkətlərinə görə həbsə məhkum edilmişdilər və indi də zindandadırlar. Bundan əlavə, heç bir qərəzli təfsirə yol verməmək üçün Baş Şuranın Fransa katibi (O.Serrayye. *Red.*), «Quş Vive!», «Constitution», «Radical Emancipation», «Europe» və sairədə dərc olunan məktubda bu qətnamənin əsl mənasını təzəcə izah etmişdi. Bununla belə, 1871-ci il Fransız bölməsinin on beş üzvü bir həftə sonra, 1871-ci il noyabrın 20-də «Qui Vive!»də alman fəhlələrinin ünvanına təhqirlə dolu «protest» dərc etdirib konfransın qətnaməsini Baş Şurada «pangermanizm ideyası» hökmranlığının şəksiz sübutu e`lan etdi. Almanıyanın bütün feodal, liberal və polis mətbuatı alman fəhlələrinin beynəlmiləl arzularının əbəs olduğunu onlara sübut etmək üçün bu münaqişədən hərisliklə yapışdı. Nəticə e`tibarilə, bütün 1871-ci il bölməsi 20 noyabr tarixli protestə tərəfdar çıxıb onu özünün 14 dekabr tarixli bəyannaməsinə daxil etdi.

Bəyannamə «Baş Şuranın avtoritarlıq uçurumuna yuvarlanmaqda olduğunu» göstərmək üçün buna istinad edir ki, «*Baş Şura özünün nəzərdən keçirib dəyişdirdiyi Ümumi Nizamnamənin rəsmi nəşrini buraxmışdır*».

Hər bir maddənin mö`təbərliyini təsdiq edən mənbələrin əlavədə göstərildiyinə yəqinlik hasil etmək üçün Nizamnamənin yeni nəşrinə nəzər salmaq kifayətdir! «*Rəsmi nəşr*» sözlərinə gəldikdə isə, Internasionalın birinci konqresi qərara almışdır ki, «Ümumi Nizamnamənin və Reqlamentin *rəsmi* və *məcburi* mətni Baş Şura tərəfindən dərc olunacaqdır» (Bax: «Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin 1866-cı il sentyabrın 3-dən 8-dək Cenevrədə iclas etmiş fəhlə konqresi, səh. 27, qeyd»).

Özlüyündə aydındır ki, 1871-ci il bölməsi Cenevrədən və Nevşateldən olan təfriqəçilərlə daimi əlaqədə idi. Hələ bu yaxınlarda B.Malon Şura üzvlərindən birinə öz məktubunda bölmə üzvlərindən olub Kommunanın müdafiəsində heç bir zaman göstərmədiyi qətiyyəti Baş Şura ilə mübarizədə göstərən Şaleno qarşı çox ağır ittihamlar irəli sürdüyü halda, heç gözlənilmədən indi ona bəraət qazandırdı. Həm də 1871-ci il Fransız bölməsi öz bəyannaməsini buraxar-buraxmaz, onun sıralarında vətəndaş müharibəsi başlandı. Ən əvvəl, Teys, Avrial və Kamelina bölmədən getdilər. Sonra bölmə bir neçə xırda qrupa parçalandı, bu qrupların birinə Varlenin və başqalarının haqqında böhtan demək üstündə Baş Şuranın tərkibindən çıxarılan və sonralar 1868-ci il Brüssel konqresinin seçdiyi Belçika komissiyası tərəfindən Internasionaldan qovulan c. Pyer Vezinye rəhbərlik edir. Həmin qrupların başqa birisini B.Landek yaratmışdı; yalnız polis prefekti Pyetrinin sentyabrın 4-də gözlənilmədən qaçması nəticəsində B.Landek

«viçdanla yerinə yetirdiyi» təəhhüddən, «yə`ni Fransada Internasionalın siyasəti və işləri ilə məşğul olmamaq» (bax: «Parisdə Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin üçüncü mühakiməsi», 1870, səh. 4).

təəhhüdündən xilas oldu.

Digər tərəfdən, Londonda fransız mühacirlərinin əsas kütləsi Baş Şura ilə tam əlbir işləyən bir bölmə yaratdı.

IV

Nevşatel federal komitəsinin arxasında gizlənən alyansçı cənablar Internasionala daha geniş miqyasda pozğunluq salmaq yolunda yeni cəhd göstərmək niyyəti ilə 1871-ci il noyabrın 12-də Sonvilyedə öz bölmələrinin qurultayını çağırdılar. –Ustad Kilyom hələ iyul ayında öz dostu Robenə göndərdiyi iki məktubda Baş Şuranı bu kampaniya ilə hədələyərək bildirmişdi ki, əgər Baş Şura «Cenevrə banditləri» barəsində onları haqlı hesab etməsə, onda həmin kampaniya başlanacaqdır.

Sonvilye qurultayı doqquz bölməni, o cümlədən Cenevrədə yaradılmış «təbliğət və inqilabi sosialist! fəaliyyəti bölməsi» adlı yeni bölməni təmsil etmək iddiasında olan on altı nümayəndədən ibarət idi.

Onaltılar Roman federasiyasını ləğv olunmuş e`lan edən anarxist bir dekret verməkdən başladılar. Federasiya alyansçıların «muxtariyyətini» dərhal qaytarıb onları bütün bölmələrdən qovdu. Həm də Şura təsdiq etməlidir ki, alyansçılar London konfransının onlara verdiyi Yur federasiyası (Bax: *K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 430. *Red.*) adını qəbul edərək sağlam düşüncə nişanəsi göstərmiş oldular.

Onaltılar qurultayı bunun ardınca «Internasionalı yenidən qurmağa» başladı, Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin bütün federasiyalarına konfrans və Baş Şura əleyhinə tə`mimnamə ilə müraciət etdi.

Tə`mimnamənin müəllifləri Baş Şuranı ən əvvəl bunda ittiham edirlər ki, 1871-ci ildə o, konqres çağırmaq əvəzinə konfrans çağırırmışdı. Yuxarıda verilən izahatdan görünür ki, bu hücumlar bilavasitə bütün Internasionaladır, çünki konfrans çağırmağa Internasional bir səsle razılıq vermişdi; yeri gəlmişkən deyək ki, Alyans konfransda vətəndaş Roben və vətəndaş Bastelika vasitəsilə lazımi dərəcədə təmsil edilmişdi.

Baş Şuranın hər konqresdə öz nümayəndələri var idi; məsələn, Bazel konqresində onun nümayəndələri altı nəfər idi. Onaltılar isə iddia edirlər ki,

«Baş Şuranın altı nümayəndəsinin həlledici səs hüququ ilə konfransa buraxılması nəticəsində orada saxtakarlıq yolu ilə qabaqcadan çoxluq yaradılmışdı».

Həqiqətdə isə Baş Şuranın nümayəndələrindən fransız mühacirləri konfransda Paris Kommunasını təmsil edirdilər, Baş Şuranın İngiltərə və İsveçrədən olan üzvləri isə gələn konqresə təqdim olunacaq protokollardan göründüyü kimi, iclaslarda ancaq nadir hallarda iştirak edə bilirdilər. Şura

nümayəndələrindən birinin mandatı milli federasiyadan idi. Konfransın ünvanına yazılmış məktubdan bəlli olduğu kimi, Şuranın başqa bir üzvünün vəfatı haqqında qəzetlərdə bildiriş dərc edildiyindən ona mandat göndərilməmişdi (Marksdan bəhs olunur. *Red.*). Qalır bir nümayəndə. Beləliklə, təkcə Belçika nümayəndələrinin sayı Şura nümayəndələrinin sayından 6-nın 1-ə olan nisbəti dərəcəsində çox idi.

Qustav Düranın şəxsində konfransa buraxılmayan beynəlxalq polis narazılıq edib şikayətlənirdi ki, «gizli» konfrans çağırmaq Ümumi Nizamnaməni pozmaq deməkdir. Beynəlxalq polis bizim Ümumi Reqlamentimizlə hələ kifayət dərəcədə tanış deyildi və bilmirdi ki, konqreslərin təşkilati məsələlərə dair iclasları *hökmən qapalı* olur.

Bununla belə, onaltılar Sonvilyedə beynəlxalq polisin şikayətlərini rəğbətlə qarşılayıb hay-küy qaldırdılar:

«Həm də konfrans üstəlik qərara almışdır ki, gələcək konqresin və ya *onu əvəz edəcək konfransın* vaxtını və yerini Baş Şura özü təyin edəcəkdir; beləliklə, biz Internasionalın böyük açıq iclasları sayılan ümumi konqreslərin ləğv edilməsi təhlükəsi qarşısında dururuq».

Onaltılar anlamaq istəmədilər ki, Internasional bu qərarı çıxartmaqla bütün hökumətlər qarşısında ancaq onu nümayiş etdirdi ki, hər cür təqiblərə baxmayaraq, hökmən yol tapıb öz ümumi yığıncaqlarını keçirmək əzmindədir.

1871-ci il dekabrın 2-də Cenevrə bölmələrinin ümumi yığıncağında pis qarşılanan vətəndaş Malon və vətəndaş Lefranse bu yığıncaqda onaltıların Sonvilyedə qəbul etdiyi qərarları bəyənməyi, habelə Baş Şuranı məzəmmət etməyi və konfransı rədd etməyi təklif etdilər. –Konfrans öz qərarında göstərmişdi ki, «konfransın dərc olunmaq üçün nəzərdə tutulmamış qətnamələri haqqında *müxtəlif ölkələrin federal şuralarına Baş Şuranın müxbir-katibləri vasitəsilə məlumat veriləcəkdir*».

Ümumi Nizamnaməyə və Reqlamentə tamamilə uyğun olan bu qərar B.Malon və dostları tərəfiidən saxtalaşdırılıb belə bir şəkllə salınmışdı:

«Konfransın qətnamələrinin *bir hissəsi* haqqında yalnız federal şuralara və müxbir-katiblərə məlumat veriləcəkdir».

Onlar Baş Şuranı bir də bunda ittiham edirlər ki, Internasionalı qadağan olunduğu ölkələrdə yenidən təşkil etmək kimi yeganə bir məqsədlə qəbul edilən qərarları polisin ixtiyarına verməkdən imtina edib «*aləmə yaymaqla*» Şura «*səməmilik prinsipini pozmuşdur*».

Vətəndaş Malon və vətəndaş Lefranse daha sonra şikayətlənirlər ki,

«konfrans fikir azadlığına və fikri ifadə etmək azadlığına qəsd edərək... Baş Şuraya belə bir ixtiyar vermişdir ki, bölmələrin və federasiyaların hər hansı bir mətbuat orqanı Birliyin əsasını təşkil edən prinsipləri, yaxud bölmələrin və federasiyaların qarşılıqlı mənafeyini, yaxud da, nəhayət, bütün Birliyin ümumi

mənafeyini müzakirə etdikdə, Baş Şura onu ifşa və ya rədd etsin (bax: 21 oktyabr tarixli «Egilate»)).

Bəs 21 oktyabr tarixli «Egilate»də nə çap edilmişdir? O qətnamə çap edilmişdir ki, konfrans orada «xəbərdarlıq edir: əgər özünü Internasionalın orqanı adlandıran qəzetlər «Progres»in və «Solidarite»nin ardınca gedərək müzakirəsi yalnız yerli komitələrin, federal komitələrin və Baş Şuranın iclaslarında, yaxud federal və ya ümumi konqreslərin təşkilati məsələlərə dair qapalı iclaslarında baxılacaq məsələləri öz səhifələrinə çıxarıb burjuaziya qarşısında müzakirə etməyə başlasalar, onda Baş Şura bu cür qəzetlərin hamısını camaat qarşısında ifşa və rədd etməyə məcbur olacaqdır».

B.Malonun giley-güzarını layiqincə qiymətləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bu qətnamə Internasionalın məs'ul komitələrini əvəz etməyə və burjua aləmində jurnalist bohemasının oynadığı rolu Internasionalda oynamağa can atan bə'zi jurnalistlərin cəhdlərinə həmişəlik son qoyur. Məhz belə bir cəhd nəticəsində *Alyans* üzvləri Roman federasiyasının rəsmi orqanı olan «Egalite» qəzetini Cenevrə Federal komitəsinin gözü önündə federasiyaya tamamilə düşmən bir ruhda redaktə edirdilər.

Orası var ki, heç London konfransı olmasaydı da Baş Şura jurnalistlərin xəyanətlərini «camaat qarşısında ifşa və rədd edə bilərdi», çünki Bazel konqresi qərara almışdır (II qətnamə) ki,

«Birliyə hücumlar dərc edilən bütün nəşrləri bölmələr dərhal Baş Şuraya göndərməlidirlər».

«Aydındır ki»,—deyə Roman federal komitəsi 1871-ci il 20 dekabr tarixli bəyannaməsində (24 dekabr tarixli «Egalite») bildirir,—«bu maddə heç də Baş Şuranın Birliyə hücumlar dərc edilən nəşrlərini yığıb öz arxivlərində saxlaması üçün qəbul edilməmişdir, ondan ötrü qəbul edilmişdir ki, Baş Şura cavab versin və lazım gəldikdə, böhtanın, qərəzli hücumların zərərli tə'sirini dəf etsin? Habelə aydındır ki, bu maddə ümumiyyətlə bütün nəşrlərə aiddir və burjua qəzetlərinin hücumlarını cavabsız buraxmaq istəmiriksə, onda biz, üzərimizə etdiyi hücumları birliyimizin adı ilə pərdələyən nəşrləri öz mərkəzi nümayəndəliyimiz vasitəsilə, Baş Şura vasitəsilə rədd etməyə xüsusilə borcluyuq».

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, konfransı vətəndaş Malon və vətəndaş Lefranse necə, hansı ifadələrlə məzəmmət etmişdilsə, kapitalist mətbuatının nəhəngi olan «Times» qəzeti, liberal burjuaziyanın Lionda nəşr edilən «Progres» qəzeti və ifrat irticaçı «Jornal de Geneve» qəzeti²²⁰ də demək olar eyni ifadələrlə məzəmmət etmişlər.

Onaltıların tə'mimiaməsi əvvəlcə konfransın çağırılmasına, sonra konfransın tərkibinə və guya gizli xarakterdə olmasına qarşı çıxır, daha sonra konfransın qərarlarına da hücum çəkir.

Tə'mimnamə, ən əvvəl, Bazel konqresinin

«Baş Şuraya Internasionala qəbul etmək və ya etməmək, Internasioaal bölmələrini müvəqqəti olaraq xaric etmək hüququ verməklə»,

öz hüquqlarından əl çəkdiyini qeyd edir, sonra konfransın ayağına aşağıdakı cinayəti yazır:

«Həmin konfrans... elə qərarlar qəbul etmişdir ki... bunların qayəsi muxtar bölmələrin azad federasiyası olan Internasionalı tamamilə Baş Şuraya tabe edilmiş intizamlı bölmələrin iyerarxiya və avtoritar təşkilatına çevirməkdən ibarətdir; Baş Şura öz mülahizəsinə görə, onları qəbul etməkdən imtina edə bilər və ya onların fəaliyyətini dayandıra bilər!!»

Sonra tə'mimnamə guya «Baş Şuranın funksiyalarını təhrif etmiş» olan Bazel konqresinin üzərinə qayıdır.

Onaltılar tə'mimnaməsinin bütün bu ziddiyyətləri aşağıdakına müncər olur: 1871-ci il konfransı 1869-cu il Bazel konqresinin qərarları üçün cavabdehdir, Baş Şura isə konqreslərin qərarlarını yerinə yetirməyi ona tapşırıran Nizamnaməyə riayət etməkdə müqəssirdir.

Konfransa edilən bütün bu hücumların əsl səbəbi həqiqətdə daha gizli xarakter daşıyır. Konfrans öz qərarları ilə, hər şeydən əvvəl, İsveçrədə *alyansçı* cənabların intriqalarına mane olmuşdur. Bundan əlavə, Alyans başçıları İtaliyada, İspaniyada, İsveçrənin bir hissəsində və Belçikada *Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin proqramı ilə Bakuninin tələm-tələsik düzəldilmiş proqramını* qəsdən qarışıq salır və bu qarışıqlığı qeyri-adi bir inadkarlıqla müdafiə edirdilər.

Proletariatın siyasəti və təriqətçi bölmələr haqqında konfransın iki qətnaməsi qəsdən törədilən bu anlaşılmazlığa diqqəti cəlb etdi. Bakuninin proqramında təbliğ edilən siyasi imtinaya son qoymuş birinci qətnamə Ümumi Nizamnaməyə, Lozanna konqresinin qərarına və başqa misallara istinad edən öz giriş hissəsində tamamilə əsaslandırılmışdı (*Fəhlə sinfinin siyasi fəaliyyəti* haqqında konfransın qətnaməsi belədir:

«Nəzərə alaraq ki,

ilkin Nizamnaməyə girişdə deyilmişdir: «Fəhlə sinfinin iqtisadi azadlığı böyük məqsəddir və hər bir siyasi hərəkət *bir vasitə kimi bu məqsədə* tabe edilməlidir»;

Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Tə'sis manifestində (1864-cü il) deyilir: «Torpaq maqnatları və kapital maqnatları öz iqtisadi inhisarlarını müdafiə etmək və əbədiləşdirmək üçün həmişə öz siyasi imtiyazlarından istifadə edəcəklər. Onlar əməyin azad edilməsi işinə nəinki kömək etməyəcəklər, hətta, əksinə, bundan sonra da bu yolda cürbəcür maneələr törədəcəklər... Buna görə də, siyasi hakimiyyəti ələ almaq fəhlə sinfinin böyük vəzifəsi olmuşdur»;

Lozanna konqresində (1867-ci il) aşağıdakı qətnamə qəbul edilmişdir: «Fəhlələrin ictimai azadlığı onların siyasi azadlığı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır»;

Internasionalın fransız üzvlərinin plebissit ərəfəsində guya qəsd düzəltmələri barəsində Baş Şuranın bəyanatında (1870-ci il) deyilir: «Nizamnaməmizin mənasına görə, İngiltərədə, Avropa qitəsində və Amerikada bölmələrimizin xüsusi vəzifəsi, şübhəsiz, heç də yalnız fəhlə sinfinin mübarizəsi üçün təşkilat mərkəzləri olmaq deyil, həm də müvafiq ölkələrdə fəhlə sinfinin iqtisadi azadlığından ibarət son məqsədimizin həyata keçməsinə kömək göstərən hər bir siyasi hərəkəti müdafiə etməkdir»;

ilkin Nizamnamənin təhrif olunmuş tərcümələri saxta təfsirlər üçün bəhanə vermiş, bu təfsirlər Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin inkişafına və fəaliyyətinə ziyan vurmuşdur;

azğın irtica azadlığa çıxmağa can atan fəhlələrin bütün cəhdlərini amansızcasına boğur, sinfi fərqləri və varlı sinflərin bu fərqlərdən irəli gələn siyasi hökmranlığını kobud zorakılıq yolu ilə saxlamağa çalışır;

nəzərə alaraq ki, varlı sinflərin birləşmiş hakimiyyətinə qarşı fəhlə sinfi yalnız xüsusi siyasi partiya, varlı sinflərin yaratdıqları bütün köhnə partiyalara qarşı duran bir partiya halında birləşməklə bir sinif kimi fəaliyyət göstərə bilər;

fəhlə sinfinin bu cür siyasi partiya halında təşkil olunması ictimai inqilabın qalib gəlməsini və onun sinfləri məhv etməkdən ibarət olan son məqsədinin həyata keçməsinə təmin etmək üçün zəruridir:

fəhlə sinfi iqtisadi mübarizə nəticəsində öz qüvvələrini birləşdirmişdir, iri torpaq sahiblərinin və kapitalistlərin siyasi hakimiyyətinə qarşı mübarizədə bu birlik onun üçün bir vasitə xidmətini görməlidir;

konfrans bunları nəzərə alaraq *Internasionalın* üzvlərinə xatırladır ki,

fəhlə sinfinin iqtisadi hərəkəti və siyasi fəaliyyəti onun mübarizəsində bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır».).

İndi təriqətçi qruplara keçək:

Proletariatın burjuaziya ilə mübarizəsinin birinci mərhələsi təriqətçilik hərəkəti xarakteri daşıyır. Proletariatın bir sinif kimi fəaliyyət göstərmək üçün hələ kifayət dərəcədə inkişaf etmədiyi dövrdə buna haqq razandırmaq olar. Ayrı-ayrı mütəfəkkirlər ictimai ziddiyyətləri tənqid edərkən bu ziddiyyətlərin həlli üçün əfsanəvi yollar təklif edirlər, fəhlə kütləsinə isə bunları ancaq qəbul etmək, təbliğ etmək və həyata keçirmək qalır. Bu təşəbbüsçülərin yaratdığı təriqətlər öz təbiəti e'tibarilə abstensionist təriqətlərdir: hər cür gerçək fəaliyyətə, siyasətə, tətillərə, ittifaqlara, bir sözlə, hər cür kollektiv hərəkətə yabançı təriqətlərdir. Proletariatın əksəriyyəti onların təbliğatına həmişə laqeyd qalır və ya hətta düşmən olur. İngilis çartistləri və tred-yunionistləri ouençiləri tanımaq istəmədikləri kimi, Paris və Lion fəhlələri də Sen-Simonistləri, furiyçiləri, ikariyaçıları tanımaq istəmirdilər. Təriqətlər yeni yarandıqları zaman hərəkət üçün vasitə olsalar da hərəkət onları ötüb keçdikdə maneəyə çevrilirlər; təriqətlər onda mürtəce olurlar. Fransadakı və İngiltərədəki təriqətlər, son zamanlarda isə Almaniyadakı lassalçılar buna sübutdur;

lassalçılar proletariyatın təşkilinə illər uzunluğunda əngəl törətmiş və ən nəhayət, polisin əlində sadəcə bir alətə çevrilmişlər. Münəccimlik və kimyagərlik elmin uşaqlıq dövrü olduğu kimi, təriqətlər də ümumən proletar hərəkətinin uşaqlıq dövrüdür. Internasionalın əsasını qoymaq imkanı yaranıncayadək proletariyat bu mərhələni keçməli idi.

Rəqabət aparan xəyalpərəst təriqətçi təşkilatların əksinə olaraq, Internasional bütün ölkələrin proletariyatının, – kapitalistlər və torpaq sahibləri əleyhinə, onların dövlət halında təşkil edilmiş sinfi hökmranlığı əleyhinə ümumi mübarizədə birləşən proletariyatın əsl, mübariz təşkilatıdır. Buna görə də Internasionalın Nizamnaməsində sadəcə olaraq, eyni məqsəd güdən və eyni proqramı qəbul edən «fəhlə cəmiyyətlərindən» bəhs olunur; proqram proletar hərəkətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməklə kifayətlənir, halbuki nəzəri cəhətdən bunlar əməli mübarizə tələbatının təsiri altında və bölmələrdə, onların orqanlarında, qurultaylarında aparılan fikir mübadiləsi gedişində, sosialist əqidələrinin bütün çalarlarına yol verildiyi bir şəraitdə işlənib hazırlanır.

Hər bir yeni tarixi mərhələdə köhnə səhvlər müvəqqəti olaraq dirçəlib tezəcə aradan qalxdığı kimi, Internasional daxilində də zəif formada olsa da, yenidən təriqətçi qruplar meydana gəldi.

Təriqətlərin dirçəlməsini irəliyə atılmış çox böyük addım hesab edən Alyans özü bunların dövrünün keçib getmiş olduğuna ən inandırıcı sübutdur. Zira təriqətlər yeni meydana gələrkən tərəqqi ünsürü olduğu halda, «qur`ansız Məhəmmədin» ardınca gedən Alyansın proqramı çoxdan dəfn edilmiş, gurultulu ibarələrlə pərdələnən, yalnız burjua kəmağıllarını qorxuda bilən, yaxud da ancaq bonapartçı və ya digər prokurorların nəzərində Internasional üzvlərinə qarşı dəlil ola bilən qarmaqarışıq ideyalar yığınının başqa bir şey deyildir (*International* haqqında son zamanlar mətbuatda dərc edilən polis yazıları, o cümlədən Jül Favrin xarici dövlətlərə təmimi və mülkədarlar palatasının deputatı Sakazın Düfor layihəsi haqqındakı məruzəsi Alyansın təmtəraqlı manifestlərindən gətirilən sitatlarla doludur²²¹. Radikallığı ancaq gurultulu ibarələrdən ibarət olan bu təriqətçilərin cümləpərdazlığı irticanın niyyətlərinə ən yaxşı xidmət edir.).

Sosialist baxışlarının bütün çalarlarını təmsil edən konfrans təriqətçi bölmələr əleyhinə qətnaməni bir səslə bəyəndi; konfrans tamamilə əmin idi ki, bu qətnamə Internasionalın əsl xarakterini yenidən nəzərə çarpdıraraq onun inkişafında yeni mərhələ olacaqdır. Alyansın tərəfdarları onlara ölümcül zərbə endirən bu qətnaməni yalnız Baş Şuranın Internasional üzərində qələbəsi hesab etdilər, elə bir qələbə ki, onların təmmimnaməsində deyildiyi kimi, onun sayəsində Baş Şura öz üzvlərindən bir neçəsinin «xüsusi proqramının», «onların şəxsi doktrinasının», «ortodoksal doktrinanın», «Birlik daxilində vətəndaşlıq hüququna malik yeganə nəzəriyyə olan rəsmi nəzəriyyənin»

«hökmranlığını» təmin etdi. Lakin bu heç də həmin üzvlərin təqsiri deyildi, onların Baş Şura tərkibinə daxil olması faktının zəruri nəticəsi, «pozucu təsiri» idi, çünki

«əsla mümkün deyildir. ki, öz həmcinsləri üzərində hakimiyyəti olan bir adam» (!) «əxlaqlı adam olaraq qalsın. Baş Şura intriqa ocağına çevrilməkdədir».

Onaltıların fikrincə, Internasionalın Ümumi Nizamnaməsi təkcə elə buna görə ciddi məzəmmətə layiqdir ki, Baş Şuraya öz tərkibinə yeni üzvlər cəlb etmək hüququ vermişdir. Onlar deyirlər ki, bu hakimiyyətə malik olan

«Şura gələcəkdə şəxslərin elə böyük bir qrupunu cəlb edə bilər ki, bunun nəticəsində Şuranın çoxluğu və meylləri tamamilə dəyişilsin».

Onlar, görünür, belə hesab edirlər ki, Baş Şuranın üzvü olmaq həm *mə'nəvi simanı* itirmək, həm də sağlam düşüncədən məhrum olmaq üçün kifayətdir. Əgər belə olmasaydı, onlar heç güman edə bilərdilərmə ki, çoxluq könüllü surətdə cəlb etmək yolu ilə özü özünü azlığa çevirəcəkdir?

Həm də bütün bunlara onaltılar özləri, görünür, o qədər də inanmırlar, çünki onlar sonra şikayətlənirlər ki, Baş Şura

«dalbadal beş il *daim yenidən seçilən eyni şəxslərdən* ibarət olmuşdur», lakin elə bunun ardınca bildirirlər:

onların əksəriyyəti bizim qanuni müvəkkillərimiz deyildir, çünki *konqresdə seçilməmişlər*».

Belçika və Roman federal şuralarında, digər federal şuralarda olduğu kimi, Baş Şurada da müəssislərin bir qismi qalmaqda davam etsə də, Baş Şuranın şəxsi heyəti əslində daim dəyişilmişdir.

Baş Şura öz səlahiyyətini yerinə yetirmək üçün üç mühüm şərti ödəməlidir. Ən əvvəl, Şuraya həvalə edilmiş ən müxtəlif işləri görmək üçün onun kifayət qədər üzvü olmalıdır; sonra onun tərkibinə «Beynəlxalq Birlikdə təmsil edilən müxtəlif millətlərə mənsub fəhlələr» daxil olmalı və nəhayət, orada fəhlə ünsürü üstünlük təşkil etməlidir. Əgər fəhlənin işə düzələ bilib-bilməməkdən asılı olması nəticəsində Baş Şuranın şəxsi heyəti daim dəyişilsə, onda cəlb etmək hüququna malik olmadan Baş Şura bütün bu zəruri şərtləri necə yerinə yetirə bilər? Bununla belə Şura bu hüququ hər halda daha dürüst müəyyənləşdirməyi zəruri hesab edir; Baş Şura bu arzusunu son konfransda bildirmişdir.

İngiltərənin çox zəif təmsil olunduğu dalbadal keçirilən bir sıra konqreslərdə Baş Şuranın ilkin tərkibdə yenidən seçilməsi, deyəsən, sübut edir ki, Baş Şura imkanları daxilində öz borcunu yerinə yetirmişdir. Onaltılar isə, əksinə, bunu ancaq «konqreslərin kor-koranə inamının» sübutu hesab edir və bildirirlər ki, Bazelə bu inam

«Baş Şuranın xeyrinə olaraq bir növ könüllü imtina dərəcəsinə» çatdırılmışdır.

Onların fikrincə, Şuranın «normal rolu» adi müxbir və statistika bürosu rolundan ibarət olmalıdır. Onlar bu təfsiri Nizamnamənin təhrif olunmuş tərcüməsindən götürülən bir neçə maddə ilə əsaslandırırlar.

Bütün burjua cəmiyyətləri nizamnamələrinin əksinə olaraq, Internasionalın Ümumi Nizamnaməsi onun təşkilat quruluşu məsələlərinə ancaq ötəri toxunur. Ümumi Nizamnamə təşkilat quruluşunu inkişaf etdirməyi praktikanın, rəsmiləşdirməyi isə gələcək konqreslərin öhdəsinə buraxır. Lakin müxtəlif ölkələrin bölmələri yalnız vəhdət və əlbirlik sayəsində əsl beynəlmiləl xarakter kəsb edə bildiyinə görə, Nizamnamə təşkilatın başqa hissələrinə nisbətən Baş Şuraya daha çox diqqət yetirir.

İlkin Nizamnamənin²²² 5-ci maddəsində deyilir:

«Baş Şura müxtəlif milli və yerli qrupların *beynəlxalq orqanıdır*»

və sonra Baş Şuranın necə hərəkət etməli olduğuna dair bir neçə nümunə göstərilir. Bu nümunələr arasında Şuraya verilən belə bir təlimat da vardır ki, o, «təcili əməli addımlar atmaq lazım gəldikdə, məsələn, beynəlxalq münaqişələr baş verdikdə, Birliyə daxil olan cəmiyyətlərin birdən və birlikdə hərəkət etməsinə» nail olsun.

Maddədə daha sonra deyilir:

«Baş Şura bütün lazımi hallarda müxtəlif milli və ya yerli cəmiyyətlərə təkliflər vermək təşəbbüsünü öz öhdəsinə götürür».

Bundan əlavə, Nizamnamə konqreslər hazırlamaq və çağırmaq işində Şuranın rolunu müəyyən edir və müəyyən məsələləri hazırlayıb konqreslərin müzakirəsinə verməyi Şuraya tapşırır. İlkin Nizamnamədə qrupların müstəqil fəaliyyəti bütövlükdə Birliyin vahid fəaliyyətinə o dərəcədə az qarşı qoyulur ki, 6-cı maddədə deyilir:

«Hər ölkədə fəhlə hərəkətinin müvəffəqiyyəti ancaq birlik gücünə və təşkilat vasitəsilə təmin edilə biləcəyinə, digər tərəfdən isə, Baş Şuranın fəaliyyəti daha səmərəli olacağına görə... Internasional üzvlərinin hər biri öz ölkəsində var qüvvə ilə çalışmalıdır ki, dağınıq fəhlə cəmiyyətləri mərkəzi orqanlar tədərindən təmsil olunan milli təşkilatlar halında birləşsinlər».

Cenevrə konqresinin təşkilati məsələlərə dair birinci qətnaməsində (I maddə) deyilir:

«Konqreslərin qərarlarını *yerinə yetirmək* Baş Şuranın *öhdəsinə düşür*».

Bu qətnamə Baş Şuranın lap əvvəldən tutduğu mövqeyi: Birliyin *icraçı orqanı* olmaq mövqeyini rəsmiləşdirmişdir. «Könüllü surətdə təsdiq edilən» başqa bir «avtoritet»in olmadığı şəraitdə mə'nəvi «avtoritetə» malik olmadan qərarları yerinə yetirmək çətin olardı. Cenevrə konqresi Baş Şuraya eyni zamanda «Nizamnamənin rəsmi və məcburi mətnini» dərc etməyi də tapşırırmışdır.

Həmin konqres qərara almışdır (Cenevrə konqresinin təşkilati məsələlərə dair qətnaməsi, 14-cü maddə):

«Hər bölmənin öz ölkəsinin yerli şəraitinə və qanunlarına uyğun olaraq öz yerli nizamnaməsini və reqlamentini işləyib hazırlamaq hüququ vardır. Lakin bunların məzmununda Ümumi Nizamnamə və Reqlament ilə heç bir ziddiyyət olmamalıdır».

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, burada nə prinsiplərin xüsusi olaraq gözə çarpdırılmasından, nə də Internasionalın bütün qruplarının izlədikləri ümumi məqsədi ilə yanaşı, bu və ya digər bölmənin öhdəsinə xüsusi vəzifələr qoyulmasından əsər-əlamət yoxdur. Bölmələrin Ümumi Nizamnaməni və Reqlamenti «öz ölkəsinin yerli şəraitinə və qanunlarına» ancaq uyğunlaşdırmaq hüququndan bəhs olunur. İkincisi, yerli nizamnamələrin Ümumi Nizamnaməyə uyğun gəlib-gəlmədiyini kim müəyyən etməlidir? Əgər bu funksiyanın həvalə edildiyi müəyyən bir «avtoritet» ortada olmasaydı, qətnamə yəqin ki, e'tibarsız olardı. O zaman nəinki polis bölmələr və ya düşmən bölmələr meydana gələ bilərdi, həm də Birliyə sinfi simasını itirmiş təriqətçilərin və burjua filantroplarının soxulması onun xarakterini dəyişdirib korlaya bilərdi və bu ünsürlər özlərinin sayı ilə konqreslərdə fəhlələrə üstün gələrdilər.

Milli və yerli federasiyalar yeni bölmələrin nizamnamələrinin Ümumi Nizamnaməyə uyğun gəlib-gəlmədiyindən asılı olaraq həmin bölmələri qəbul etmək və ya etməmək hüququnu öz ölkələrində lap əvvəldən öz əllərinə keçirmişdilər. Ümumi Nizamnamənin 6-cı maddəsi buna bənzər vəzifənin Baş Şura tərəfindən də yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur və *yerli müstəqil cəmiyyətlərə*, yəni müvafiq ölkələrin federal birləşmələrindən kənarda yaranmış cəmiyyətlərə Baş Şura ilə bilavasitə əlaqəyə girmək hüququ verir. *Alyans* bu hüquqa laqeydlilik göstərməmiş və özü üçün elə bir şərait yaratmağa çalışmışdır ki, Bazel konqresinə öz nümayəndələrini göndərə bilsin.

Nizamnamənin 6-cı maddəsi bə'zi ölkələrdə milli federasiyalar yaradılmasına imkan verməyən qanunvericilik xarakterli maneələr də nəzərdə tutur, bunun nəticəsində Baş Şura həmin ölkələrdə federal şura funksiyasını yerinə yetirməlidir (bax: «Lozanna konqresinin protokolları və i.a. 1867-ci il», səh. 13²²³).

Kommunanın süqut etdiyi vaxtdan bəri müxtəlif ölkələrdə bu qanunvericilik xarakterli maneələr get-gedə artır və Birliyin sıralarına şübhəli ünsürlər soxulmasına yol verməmək üçün Baş Şuranın orada fəaliyyət göstərməsini daha da zəruri edir. Məsələn, bu yaxınlarda Fransadakı bə'zi komitələr polis casuslarından yaxa qurtarmaq üçün Baş Şuranın işə qarışmasını xahiş etmişdilər, başqa bir böyük ölkənin (Avstriyanın, *Red.*) Internasional üzvləri isə tələb etmişdilər ki, Baş Şura yalnız bilavasitə öz müvəkkilləri tərəfindən, yaxud da onların özləri tərəfindən tə'sis olunmuş bölmələri tanıсын. Onlar öz xahişlərini bununla əsaslandırırıdılar ki, tələm-tələsik son dərəcə radikal bölmələr yaratmaqda böyük canfəşanlıq göstərən fitnəkarlardan belə bir yolla yaxa qurtarmaq lazımdır. Digər tərəfdən isə, antiavtoritar deyilən bölmələr öz

içərilərində münaqişə baş verər-verməz, heç tərəddüd göstərmədən Şuraya müraciət edir və Şuradan həttə tələb edirlər ki, Lion münaqişəsi zamanında olduğu kimi, onların düşmənlərinə ən şiddətli divan tutsun. Lap bu yaxınlarda, konfransdan sonra Turin Fəhlə federasiyası özünü Internasionalın bölməsi elan etməyi qərara almışdır. Orada təfriqə düşdükdən sonra azlıq Proletar azadlığı cəmiyyətinin əsasını qoymuşdur²²⁴. Bu cəmiyyət Internasionala qoşulmuş və ən əvvəl yuralıların xeyrinə qətnamə qəbul etmişdir. Onun «Proletario» qəzeti hər cür avtoritarlığa qarşı qəzəbli ibarələrlə doludur. Cəmiyyətin katibi (K.Tersagi. *Red.*) cəmiyyətin üzvlük haqqını göndərərəkən Baş Şuranı xəbərdar etmişdir ki, çox ehtimal, köhnə federasiya da öz üzvlük haqqını göndərəcəkdir. O daha sonra:

«Siz, yəqin, «Proletario»da oxumuş olarsınız ki, Proletar azadlığı cəmiyyəti... fəhlə donuna girib *Fəhlə federasiyası* yaradan burjuaziya ilə hər cür həmrəylikdən imtina etdiyini... bildirmişdir»,—deyə yazır və Baş Şuradan xahiş edir ki,

«bütün bölmələrə bu qətnamə haqqında məlumat versin və əgər 10 santimlik üzvlük haqqı göndərilərsə, qəbul etməsin» (Bakuninlə dost olan öz müxbir-katibinin nümayəndə kimi təmsil etdiyi Proletar azadlığı cəmiyyətinin baxışları o zaman *zahirən* bu cür idi. Bu bölmənin arzuları əslində bambaşqa idi. Cəmiyyət ikiqat xain olan bu nümayəndəni fondları oğurladığına, habelə Turin polisinin rəisi ilə dostluq etdiyinə görə qovduqdan sonra izahat təqdim edib özü ilə Baş Şura arasında olan anlaşılmazlıqlara son qoydu.).

Internationalın bütün təşkilatları kimi, Baş Şura da təbliğat aparmağa borcludur. Bu vəzifəni o öz müraciətlərinin köməyi ilə, həmçinin Şimali Amerikada, Almaniyada və Fransanın bir çox şəhərlərində Internationalın ilk təşkilatlarının əsasını qoyan öz müvəkkilləri vasitəsilə yerinə yetirirdi.

Baş Şuranın başqa bir vəzifəsi tətilçilərin bütün International tərəfindən müdafiə olunmasını təmin etməklə onlara kömək göstərməkdir (Baş Şuranın müxtəlif konqreslərə verdiyi hesabatlara bax). Aşağıdakı fakt əzclümlə göstərir ki, tətil mübarizəsinə Baş Şuranın qarışması necə əhəmiyyətli olmuşdur. İngilis tökməçilərinin müqavimət cəmiyyəti özlüyündə beynəlxalq tred-yuniondur və digər ölkələrdə, xüsusən Birləşmiş Ştatlarda onun şöbələri vardır. Bununla belə Amerika tökməçiləri tətil zamanı ölkəyə ingilis tökməçiləri gətirilməsinin qarşısını almaq üçün Baş Şuranın havadarlıq göstərməsini xahiş etməyi lazım bilmişdilər.

Internationalın inkişafı federal şuralar kimi, Baş Şuraya da münsif funksiyasını həvalə etmişdir.

Brüssel konqresi qərara almışdır:

«Federal şuralar öz tabeliyində olan bölmələrin *təşkilat işi və maliyyə vəziyyəti* haqqında hər üç ayda bir Baş Şuraya hesabat göndərməyə borcludurlar» (Təşkilati məsələlərə dair 3-cü qətnamə).

Nəhayət, onaltıları bərk hiddətləndirən Bazel konqresi Birliyin inkişafı gedişinə təşkilat işi sahəsində yaranan münasibətləri ancaq rəsmi şəkllə salmışdır. Əgər Bazel konqresi Baş Şuranın səlahiyyət dairəsini həddən artıq genişləndirmişsə, günah buna canfəşanlıqla çalışan Bakunində, Şvitsgebeldə, F.Roberdə, Kilyomda və Alyansın digər nümayəndələrində deyil, bəs kimdədir? Olmaya onlar özlərini London Baş Şurasına «kor-koranə inam göstərməkdə» təqsirləndirməyə başlayacaqlar?

Budur Bazel konqresinin iki qətnaməsi:

«IV. Internasionala daxil olmaq istəyən hər bir yeni təşkil edilmiş bölmə və ya cəmiyyət Baş Şuraya qoşulduğu haqqında dərhal mə'lumat verməyə borcludur».

və «V. Baş Şuranın hüququ vardır ki, yeni cəmiyyətləri və qrupları qəbul etsin və ya etməsin; lakin Baş Şura bu zaman onların həmin qərardan növbəti konqresdə şikayət etmək hüququnu hifz edib saxlamalıdır».

Federal birləşmələrdən kənarda təşkil edilən yerli müstəqil cəmiyyətlərə gəldikdə, bu maddələr Internasionalın yaradıldığı vaxtdan müəyyən edilən və qorunub saxlanması Birlik üçün ölüm-dirim məsələsi olan qaydanı ancaq təsdiq edir. Lakin bə'ziləri çox uzaqlara gedərək, bu qaydanı ümumiləşdirib yeni təşkil olunan bölmələrə və ya cəmiyyətlərə ucdantutma tətbiq edirlər. Bu maddələr Baş Şuraya həqiqətən federasiyaların daxili həyatına qarışmaq hüququ verir, lakin Baş Şura bu mə'nada onları heç bir zaman tətbiq etməmişdir. Baş Şura bildirir ki, onaltılar mövcud qruplara və ya federasiyalara qoşulmağa hazır olan yeni bölmələrin işinə onun hətta bir dəfə də olsa qarışdığını göstərə bilməzlər.

Yuxarıda sitat gətirdiyimiz qətnamələr yeni təşkil edilən bölmələrə, aşağıdakı qətnamələr isə tanınmış olan bölmələrə aiddir:

«VI. Baş Şuranın həmçinin hüququ vardır ki, Internasionalın böliəsini növbəti konqresdəki müvəqqəti olaraq xaric etsin».

«VII. Baş Şuranın bir milli qrupa daxil olan cəmiyyətlər və ya bölmələr arasında, yaxud müxtəlif milli qruplar arasında baş verən münaqişələri həll etmək hüququ vardır; tərəflərin növbəti konqresdə bu qərardan şikayət etmək hüququ qalır və həmin konqresdə qəti qərar çıxarılmalıdır».

Bu iki maddə son tədbir olaraq zəruridir, lakin indiyə qədər Baş Şura onları heç bir zaman tətbiq etməmişdir. Yuxarıda verilmiş tarixi xülasə göstərir ki, Baş Şura bölməni müvəqqəti xaric etməyə bir dəfə də əl atmamış və münaqişələr baş verdikdə yalnız hər iki tərəfin çağırdığı münsif kimi hərəkət etmişdir.

Biz, nəhayət, o funksiyaya yaxınlaşırıq ki, onu mübarizənin öz tələbatı Baş Şuraya həvalə etmişdir. Alyans tərəfdarlarının xətrinə dəysə də, bu, şəksiz bir faktdır ki, Baş Şura məhz proletar hərəkətinin bütün düşmənlərinin qızgın

hücumlarına məruz qaldığına görə, Beynəlxalq Fəhlə Birliyi uğrunda mübarizə edənlərin hamısının başçısı olmuşdur.

V

Onaltılar mövcud Internasional ilə haqq-hesab çəkdikdən sonra bizə ondan danışılar ki, Internasional necə olmalıdır.

Baş Şura hər şeydən əvvəl rəsmən adicə bir müxbir və statistika bürosu olmalı idi. Təşkilati funksiyalara xitam verildikdən sonra Baş Şuranın yazışması Birliyin orqanlarında əvvəllər dərc edilmiş məlumatın labüd təkrarından ibarət olardı. Beləliklə, müxbir bürosu da aradan qalxardı. Statistika gəldikdə, bu iş möhkəm təşkilatsız və xüsusən ilkin Nizamnamədə ayrıca qeyd edildiyi kimi, ümumi rəhbərliksiz yerinə yetirilə bilməz. Lakin bunların hamısı tünd bir «avtoritarlıq» qoxusu verdiyinə görə, büro bəlkə də mövcud olaydı, amma heç bir statistika mövcud olmazdı. Bir sözlə, Baş Şura yox olub gedir. Eyni məntiqə görə, federal şuralar, yerli komitələr və digər «avtoritar» mərkəzlər məhv edilir. Yalnız muxtar bölmələr qalır.

Bəs azad surətdə federasiyada birləşib hər cür hakimiyyətdən, «hətta fəhlələrin seçdiyi və qurduğu hakimiyyətdən də» canını yaxşı qurtaran bu «muxtar bölmələrin» rolu nədən ibarətdir?

Burada təmmimnaməni Yura federal komitəsinin onaltılar qurultayına təqdim etdiyi məruzə ilə tamamlamaq lazım gəlir.

«Fəhlə sinfini bəşəriyyətin yeni mənafeyinin əsl nümayəndəsinə çevirmək üçün» bu sinfin təşkilatı gərək «qalib gəlməli ideyanı rəhbər tutsun. İctimai həyat hadisələrini ardıcıl tədqiq etmək yolu ilə bu ideyanı dövrümüzün tələbatından, bəşəriyyətin dəruni arzularından *hasil etməli, sonra* həmin ideyanı fəhlə təşkilatlarımıza *yeritməyə nail olmalı,–məqsəd* belə olmalıdır və i.a.». Nəhayət, «fəhlə əhalimiz içərisində əsl sosialist inqilab *məktəbi*» yaratmaq lazımdır.

Beləliklə, muxtar fəhlə bölmələri birdən-birə *məktəblərə* çevrilir, bu məktəblərin mürəbbiləri isə alyansçı cənablar olacaqdır. Onlar qətiyyənlə heç bir iz buraxmayan «ardıcıl tədqiq» yolu ilə *ideya hasil edirlər*. Onlar bu ideyanı «sonra fəhlə təşkilatlarımıza *yeridirlər*». Onların fikrincə, fəhlə sinfi elə bir xammal, elə bir xaosdur ki, bu xammalın, bu xaosun müəyyən bir şəkllə düşməsi üçün ona onların müqəddəs ruhunun nəfəsi dəyməlidir.

Bunların hamısı Alyansın aşağıdakı sözlərlə başlanan köhnə proqramının yalnız təkrarından ibarətdir:

«Sülh və azadlıq liqasının sosialist azlığı bu Liqadan ayrıldıqdan sonra» «öz öhdəsinə siyasi və fəlsəfi məsələləri öyrənmək kimi *xüsusi bir vəzifə* götürərək... yeni Sosialist demokratiyası alyansı» təsis etmək niyyətindədir.

Ondan bax bu *ideya «hasil edilir»!*

«Belə bir başlanğıc... Avropanın və Amerikanın səmimi sosialist demokratlarının ixtiyarına bir-biri ilə dil tapmaq və *öz ideyalarını* bərqərar

etmək üçün bir vasitə verəcəkdir» (Açıq konqres çağırmağın ən böyük xəyanət və ya axmaqlıq ola biləcəyi bir zamanda, alyansçı cənablar Baş Şuranı qapalı konfrans çağırmaq üstündə hey məzəmmət edirlər; hay-küy salmağın və konqresləri açıq keçirməyin bu şəksiz tərəfdarları Nizamnaməmizə zidd olaraq Internasionalın daxilində əsl gizli cəmiyyət yaratmışlar, bu cəmiyyət Internasionalın özünün əleyhinə olan bir cəmiyyətdir və qarşısına Internasionalın hər şeydən xəbərsiz bölmələrini baş kahin olan Bakuninin rəhbərliyinə tabe etmək məqsədini qoyur.

Baş Şura növbəti konqresdə tələb etmək niyyətindədir ki, bəzi ölkələrdə, məsələn, İspaniyada bu gizli təşkilatın və onun fitvaçılarının fəaliyyəti təhqiq olunsun.).

Beləliklə, bir burjua cəmiyyətinin azlığı Bazel konqresindən az əvvəl Internasionala, özünün e'tiraf etdiyi kimi, yalnız bu məqsədlə soxulmuşdur ki, ondan *bir vasitə kimi* istifadə edib fəhlə kütlələrinə özünü dörd cümləyə yerləşən və ən yüksək nöqtəsi «siniflərin iqtisadi və ictimai cəhətdən bərabərləşməsindən» ibarət olan gizli bir elmin kahini kimi göstərsin.

Internasionala təklif edilən yeni təşkilatın bu «nəzəri vəzifədən» əlavə, öz əməli cəhəti də vardır.

Onaltıların tə'mimnaməsində deyilir: «Gələcək cəmiyyət Internasionalın özü üçün yaradacağı təşkilatın universal tətbiqindən başqa bir şey olmamalıdır. Buna görə də biz bu təşkilatı öz idealımıza mümkün qədər yaxınlaşdırmaq qayğısına qalmalıyıq».

«Avtoritar təşkilatdan bərabərliyə və azadlığa əsaslanan bir cəmiyyət çıxa bilərmə? Bu mümkün deyildir. Gələcək bəşər cəmiyyətinin rüşeymi olan Internasional artıq indi bizim azadlıq və federasiya prinsiplərimizin düzgün in'ikas olmalıdır».

Başqa sözlə deyilsə, orta əsrlərin monastırları səma həyatının mənzərəsindən ibarət olduğu kimi, Internasional da Alyansın bətnində «rüşeym» halında olan yeni Qüdsün timsalı olmalıdır. Belə anlaşılır ki, əgər Paris kommunarları Kommunanın «gələcək bəşər cəmiyyətinin rüşeymi» olduğunu başa düşüb, hər cür intizamı və hər cür silahı kənara atsaydılar, məğlub olmazdılar–halbuki bu şeylər yalnız o zaman yox olub getməlidir ki, müharibələr daha olmayacaqdır!

Lakin Internasional öz varlığı uğrunda mübarizə etdiyi bir zamanda onu pozmaq və silahsızlaşdırmaq haqqındakı bu qəribə layihəni «ardıcıl tədqiqə» baxmayaraq, heç də onaltıların gücənib dünyaya gətirmədiklərini daha yaxşı sübuta yetirmək üçün Bakunin bu yaxınlarda Internasionalın təşkili haqqında öz məktubunda onun əsl mətnini e'lan etmişdir (bax: «Almanach du Peuple pour 1872», Cenevrə).

VI

İndi Yur komitəsinin onaltılar qurultayına təqdim etdiyi məruzəni oxuyun.

«Onu oxumaq»,—deyə onların rəsmi orqanı «Revolition Sociale» (16 noyabr) bildirir,—«Yur federasiyası tərəfdarlarından nə kimi fədakarlıq və əməli dərrakə ummaq mümkün olduğu haqqında *dəqiq təsəvvür* verir».

Mə`ruzə ondan başlanır ki, «bu dəhşətli hadisələr»—Fransa-Prussiya müharibəsi və Fransada gedən vətəndaş müharibəsi «Internasional bölmələrinin vəziyyətinə... müəyyən dərəcəyə qədər *pozucu*» tə`sir göstərmişdir.

Əgər doğrudursa ki, Fransa-Prussiya müharibəsi hər iki orduya çoxlu fəhlə səfərbər etməklə bölmələrə *pozğunluq* düşməsinə səbəb olmalı idi, onda eyni dərəcədə bu da doğrudur ki, imperiyanın süqutu və Bismarkın açıq-aşkar işğalçılıq müharibəsi e`lan etməsi Almaniyada və İngiltərədə prussiyalıların tərəfində duran burjuaziya ilə öz beynəlmiləl hisslərini həmişəkindən daha güclü ifadə edən proletariat arasında şiddətli mübarizəyə səbəb olmuşdur. Elə təkcə buna görə həmin ölkələrin hər ikisində Internasionalın tə`siri artmalı idi. Eyni hadisələr Amerikada çoxlu mühacir alman fəhləsi arasına təfriqə salmışdır; bu fəhlələrin beynəlmiləlçi hissəsi şovinist hissəsindən qəti ayrılmışdır.

Digər tərəfdən, Paris Kommunasının e`lan edilməsi Internasionalın geniş yayılmasına və Yura bölmələrindən başqa, bütün millətlərin bölmələri tərəfindən onun prinsiplərinin qətiyyətlə müdafiə edilməsinə bu vaxta qədər misli görünməmiş olan bir təkan vermişdir; Yura bölmələrinin mə`ruzəsində sonra deyilir: «Nəhəng bir mübarizənin başlanması müxtəlif fikirlər doğurur... Bə`ziləri aciz olduqlarını gizlətmək üçün kənara çəkilirlər... Bir çoxlarının fikrincə» (öz sıralarında) «yaranmış vəziyyət parçalanma əlamətidir», lakin «əslində əksinədir... bu *vəziyyət Internasionalı*»... onlara oxşar şəkildə... «*tamamilə yenidən qurmağa qabildir*». Belə əlverişli bir vəziyyət daha dərinlən öyrənildikdən sonra bu kiçik arzu aydın olacaqdır.

Əgər ləğv olunub Malonun bölməsi ilə əvəz edilmiş Alyans nəzərə alınmasa, komitə iyirmi bölmənin işlərinin vəziyyəti haqqında hesabat təqdim etməli idi. Bu bölmələrin yeddisi sadəcə olaraq komitədən üz döndərmişdir; bu haqda mə`ruzədə belə deyilir:

«Byenndəki *futlyarçılar* bölməsi, habelə *oymaçılar* və *naxışçılar* bölməsi onlara etdiyimiz müraciətlərin *heç birinə* cavab verməmişlər». «*Nevşatel* həmkarlar bölmələri—*xarratlar, futlyarçılar, oymaçılar və naxışçılar*—federal komitəyə *heç zaman heç bir* cavab verməmişlər».

«Biz *Val-de-Rüz* bölməsindən *heç bir* mə`lumat ala bilməmişik».

«*Lokl oymaçılar və naxışçılar bölməsi* federal komitənin müraciətinə *heç bir* cavab verməmişdir».

Muxtar bölmələrin öz federal komitəsi ilə *sərbəst* ünsiyyəti bax buna deyilir. Başqa bir bölmə, yə`ni

«Kurtelari mahalının oymaçılar və naxışçılar» bölməsi «üç il inad və səbat göstərdikdən sonra... indi...»

Internasionaldan kənarda

«müqavimət cəmiyyəti halında təşkil edilir»–

bu isə onaltılar qurultayına onun iki nümayəndə göndərməsinə əsla mane olmamışdır.

Sonra tamamilə ölgün olan dörd başqa bölmə gəlir:

«Byenndəki mərkəzi bölmə indi dağılmışdır; lakin onun sədaqətli üzvlərindən biri bu yaxınlarda bizə yazmışdır ki, Byenndə Internasionalın dirçəlişinə ümid hələ tamamilə itirilməmişdir».

«Sen-Blezdəki bölmə dağılmışdır».

«Katebadakı cəsur» (!) «bölmə çox gözəl ömür sürdükdən sonra, onun ləğvinə nail olmaq istəyən yerli ağaların» (!) «intriqaları ilə əlaqədar olaraq geri çəkilməyə məcbur olmuşdur».

«Nəhayət, Korjemonadakı bölmə də ağaların intriqalarının qurbanı olmuşdur».

Sonra Kurtelari mahalının mərkəzi bölməsi gəlir ki, o da

«ağıllı bir tədbirə əl atmışdır: öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışdır»,–

bu isə onaltılar qurultayına onun iki nümayəndə göndərməsinə mane olmamışdır.

Sonra dörd bölmə gəlir ki, onların varlığı şübhəlidən də şübhəlidir.

«Qranj bölməsi sosialist fəhlələrin kiçik bir özəyinə çevrilmişdir... Say azlığı üzündən onların yerli fəaliyyəti zəifləmişdir».

«Nevşateldəki mərkəzi bölmə hadisələrdən çox ziyan çəkmişdir, əgər bölmənin ayrı-ayrı üzvləri fədakarlıq və fəallıq göstərməsəydilər, o hökmən məhv olardı».

«Bir neçə ay həyatla ölüm arasında olan Lokl mərkəzi bölməsi, nəhayət, parçalanmışdı. Lap bu yaxınlarda o yenidən təşkil edilmişdir»–

həm də açıq-aşkar yalnız bir məqsədlə, onaltılar qurultayına iki nümayəndə göndərmək məqsədi ilə.

«Şode-Fondakı sosialist təbliğatı bölməsi ağır haldadır... Onun vəziyyəti nəinki yaxşılaşmır, əksinə, pisləşir».

Sonra iki bölmə–adları yalnız ötəri çəkilib vəziyyətləri haqqında bir gəlmə də deyilməmiş *Sent-Imye və Sonvilyedəki maarifçi dərnəklər* gəlir.

Nümunəvi bölmə qalır ki, bu da mərkəzi bölmə adı daşımamasından göründüyü kimi, özlüyündə ancaq yox olub getmiş digər bölmələrin bir parçasıdır.

«Mutyedəki mərkəzi bölmə, şübhəsiz, başqalarına nisbətən az zərər çəkmişdir... Onun komitəsi daim federal komitə ilə əlaqədə olmuşdur... Bölmələrin hələ əsası qoyulmamışdır...»

Bu, aşağıdakılarla izah edilir:

«Xalq adətlərini saxlamış... fəhlə əhalisinin *rəğbəti* sayəsində bölmənin fəaliyyəti üçün Mutyedə xüsusilə əlverişli şərait vardır; biz istərdik ki, bu yerin fəhlə sinfi hər cür siyasi ünsürlər qarşısında özünü daha da müstəqil aparsın».

Beləliklə, bu mə`ruzə doğrudan da

«Yura federasiyasının tərəfdarlarından nə kimi fədakarlıq və *əməli dərrakə* ummaq mümkün olduğu haqqında *dəqiq təsəvvür* verir».

Onlar mə`ruzəni tamamlayaraq əlavə edə bilərdilər ki, onların komitəsinin ilkin yeri olmuş Şo-de-Fonun fəhlələri onlarla hər hansı ünsiyyətdən həmişə imtina etmişlər. Lap bu yaxınlarda, 1872-ci il yanvarın 18-də keçirilən ümumi yığıncaqda həmin fəhlələr onaltıların tə`mimnaməsinə cavab olaraq, London konfransının qərarlarını, habelə 1871-ci ilin mayında olmuş Roman qurultayının:

«Bakunin, Kilyom və onların tərəfdarları Internasionaldan həmişəlik qovulsun»,–

deyə e`lan edən qərarını bir səsle təsdiq etmişlər.

Sonvilye qurultayı adlanan və iştirakçılarının dediyi kimi, «International daxilində müharibə, açıq müharibə doğurmuş» olan bu qurultayın əhəmiyyəti barəsində bir kəlmə də olsa əlavə etməyə lüzum vardırmı?

Əlbəttə, bacarıqları olduqca az, hay-küyü isə çox olan bu adamlar şəksiz müvəffəqiyyət qazanmışdılar. Bütün liberal mətbuat və polis mətbuatı açıqdan-açığa onların tərəfinə keçmişdi; onların Baş Şuraya böhtanları, Internationala acizənə hücumları bütün ölkələrin yalançı islahatçıları tərəfindən müdafiə olundu. İngiltərədə onlara intriqaları Baş Şura tərəfindən pozulmuş olan burjua respublikaçıları tərəfdar çıxdılar. İtaliyada onları azad fikirli ehkamçılar müdafiə etdilər, o ehkamçılar ki, bu yaxınlarda Stefanoninin bayrağı altında–iqamətgahı hökmən Romada yerləşmək şətilə–«Rasionalistlərin universal cəmiyyəti» adlı «avtoritar» və «iyerarxik» bir təşkilat, ateist rahiblər və rahibələr üçün monastır olan bir təşkilat yaratmışlar²²⁵, bu təşkilatın nizamnaməsinə görə, on min frank ianə vermiş hər bir burjuaya iclas salonunda mərmər büst qoyulur. Nəhayət, Almaniyada onlar bismarqçı sosialistlərdən kömək gördülər, bu sosialistlərin «Neuer Social-Demokrat»²²⁶ adlı polis qəzeti nəşr etməsi hələ bir yana dursun, onlar Prussiya-Almaniya imperiyasının ağköynəkliləri²²⁷ rolunu da oynayırlar.

Sonvilye konklavı Internationalın bütün bölmələrinə çoxşün bir ehtirasla müraciət edib onları «London şurası tərəfindən hüquqların daim qəsb edilməsinə»,–vətəndaş Malon ilə vətəndaş Lefransenin dediyi kimi,–«nəhayət vermək üçün», həqiqətdə isə Internationalı Alyansla əvəz etmək üçün dərhal kongres keçirilməsi üzərində tə`kid etməyə çağırırdı. Bu çağırış elə ruhlandırıcı əks-səda doğurdu ki, onlar dərhal axıncı Belçika qurultayının qərarını saxtalaşdırmağa başlamalı oldular.. Onlar özlərinin rəsmi orqanında (1872-ci il 4 yanvar tqrixli «Revolution Sociale»də) bildirirlər:

«Nəhayət, daha əhəmiyyətli budur ki, dekabrın 24-də və 25-də Belçika bölmələri öz Brüssel qurultayında tə`cili olaraq ümumi konqres çağırmaq zərurəti barəsində yekdilliklə qərarlar çıxartmışdır və bunlar Sonvilye qurultayının qərarına uyğundur».

Qeyd etmək lazımdır ki, Belçika qurultayı tamamilə buna əks bir qərar qəbul etmişdir. O, iyundan tez olmayacaq növbəti Belçika qurultayına tapşırırmışdır ki, *Internasionalın növbəti konqresində* müzakirə etmək üçün yeni Ümumi Nizamnamənin layihəsini işləyib hazırlasın.

İnterasional üzvlərinin böyük əksəriyyətinin razılığı ilə Baş Şura illik konqresi ancaq 1872-ci ilin sentyabrında çağıracaqdır.

VII

Alyansın ən nüfuzlu və ən zirək üzvləri olan c. Alber Rişar və c. Qaspar olan konfransdan bir neçə həftə sonra Londona gəldilər, onlara tapşırılmışdı ki, fransız mühacirləri içərisindən imperiyanın bərpası üçün işləməyə hazır olan köməkçilər cəlb etsinlər, bu isə, onların fikrincə, Tyerdən xilas olmaq, həm də pulsuz qalmamaq üçün yeganə vasitə idi. Baş Şura əlaqədar şəxsləri, o cümlədən Brüssel federal şurasını onların bonapartçılıq fitnələrindən agah etdi.

1872-ci ilin yanvarında onlar maskalarını atıb aşağıdakı kitabçanı nəşr etdilər: «*İmperiya və yeni Fransa. Fransızların vicdanına xalqın və gənclərin müraciəti*». Alber Rişarın və Qaspar Blanın əsəri. Brüseel. 1872.

Onlar Alyansdakı fırıldaqçılar üçün səciyyəvi olan bir təvazökarlıqla e`lan edirlər:

«Biz, fransız proletariatının böyük ordusunu təşkil edənlər... biz, Fransada Internasionalın ən nüfuzlu başçıları xoşbəxtlikdən küllələnməmişik və ona görə buradayıq ki, kölgəsində vuruşduğumuz bayrağı onların (*hər cür şöhrətpərəst parlamentarilərin, tox respublikaçıların, yalançı demokratların*) qarşısında qaldıraq və bizi gözləyən böhtanlara, hədələrə, hər cür hücumlara baxmayaraq, heyrətlənmiş Avropaya şüurumuzun dərinliklərindən gələn, bütün fransızların qəlbində tezliklə əkssəda tapacaq «*Yaşasın imperator!*» şüarı ilə müraciətedək (1872-ci il 15 fevral tarixli «Egalite»də (Cenevrədə nəşr edilən) «*Rüsvay etməli*» sərlövhəli yazıda oxuyuruq: «Fransanın cənubunda Kommuna uğrunda hərəkətin məğlubiyyəti tarixini təsvir etmək vaxtı hələ çatmamışdır, lakin 30 aprel Lion üsyanının təəssüf ediləcək məğlubiyyətinin əksərən keçmiş şahidlərindən ibarət olan biz artıq indi deyə bilərik ki, bu üsyanın məğlubiyyətinin səbəblərindən biri daldada duran A.Rişarın tapşırıqlarını yerinə yetirərək özünü hər yerə soxan Q.Blanın qorxaqlığı, xəyanətkarlığı və oğurluğudur.

Bu yaramazlar üsyan komitələrinin hazırlıq işlərində iştirak edən adamların çoxunu irəlicədən düşünülmüş öz fırıldaqları ilə qəsdən nüfuzdan salırdılar.

Həm də bu xainlər Lionda internasionalı nüfuzdan salmağa o dərəcədə müvəffəq olmuşdular ki, Paris inqilabı zamanı Lion fəhlələri Internasionala çox

böyük bir e'timadsızlıq göstərirdilər. Buna görədir ki, əsla mütəşəkkillik yoxdur, buna görədir ki, üsyan məğlubiyyətə uğramışdır, bu məğlubiyyət isə öz qüvvələrinin öhdəsinə buraxılmış Kommunanın labüd süqutuna səbəb olmalı idi. Yalnız bu qanlı ibrət dərindən sonra biz Lion fəhlələrini təbliğat yolu ilə Internasional bayrağı ətrafında sıx birləşdirməyə müvəffəq olduq.

Alber Rişar Bakuninin və onun həmfikirələrinin sevimlisi və peyğəmbəri idi».).

«Rüsvay olmuş və biabır edilmiş III Nanoleona parlaq bir bəraət lazımdır»,— və muzdu məxfi III Napoleon fondlarından ödənilən c. Alber Rişar və c. Qaspar olan ona bəraət qazandırmaq haqqında xüsusi tapşırıq almışlar.

Həm də onlar e'tiraf edirlər ki,

«ideyalarımızın inkişafının təbii gedişi bizi imperiyaya tərəfdar etmişdir».

Bax bu e'tiraf onların *alyansçı* həmməsləklərinin qulağına xoş gəlməlidir. A.Rişar və Q.Blan «siyasətdən imtina» haqqında öz köhnə ibarələrini «Solidarite»nin ən yaxşı günlərində olduğu kimi, təmtəraqla bəyan edərək bildirirlər ki, «inkişafın təbii gedişindən» bəlli olduğuna görə «siyasətdən imtina» yalnız ən mütləq bir istibdad şəraitində mümkündür, elə bir şəraitdə ki, fəhlələr, günəşli havada gəzintidən imtina edən məhbus kimi, siyasətdə hər hansı bir şəkildə iştirak etməkdən imtina edirlər.

«İnqilabçıların dövrü keçib getmişdir»,—deyə onlar bildirirlər,— «...kommunizm Almaniyada və İngiltərədə, birinci növbədə Almamiyada sakit edilmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, kommunizm çoxdan məhz orada ciddi surətdə işlənib hazırlanmış, sonra bütün Internasionalda yayılmışdır, Birliyin daxilində *alman nüfuzunun* təşviş doğuran bu müvəffəqiyyətləri kommunizmin inkişafını ləngitməyə, yaxud, daha doğrusu heç zaman heç bir almandan heç bir şüar almanış mərkəzi və cənubi Fransa bölmələrində ona yeni istiqamət verməyə az kömək etməmişdir».

Olmaya burada biz Alyansın meydana gəldiyi vaxtdan e'tibarən öz üzərinə bir rus kimi xüsusi vəzifə,—*latin irqələrini* təmsil etmək vəzifəsi götürmüş olan ən böyük ierofantın (M.Bakuninin. *Red.*) səsinə eşidirik? Yoxsa bu səs «Revolution Sociale»dən (2 noyabr 1871-ci il) olan və

«alman və bismarkçı mütəfəkkirlərin Internasionala qəbul etdirməyə çalışdıqları geriləmə hərəkətindən» xəbər verən «əsl missionerlərinin» səsidir?

Lakin xoşbəxtlikdən Internasionalın əsl ən`ənələri qorunub saxlanmışdır,—c. Alber Rişar və c. Qaspar Blan güllələnmişlər! Deməli onların şəxsi «fəaliyyəti»—bonapartçı və təkcə elə buna görə də «muxtar» olan bölmədən yaratmağa cəhd göstərməklə Fransanın mərkəzində və cənubunda Internasionala «yeni istiqamət verməkdən» ibarətdir.

London konfransının təklif etdiyi kimi, proletariatu siyasi partiya halında təşkil etməyə gəldikdə, «*imperiyanın bərpasından sonra biz*»—Rişar və Blan—

«təkcə sosialist nəzəriyyələrinə deyil, habelə onların həyata keçirmək cəhdlərinə, öz ifadəsini kütlələrin inqilabi təşkilində tapan bu cəhdlərə də tezliklə son qoyacağıq». Bir sözlə, «Internasionalın xüsusən *latin irqli* ölkələrdə... əsl qüvvəsini təşkil edən» böyük prinsipdən—«bölmələrin muxtariyyəti prinsipindən» istifadə edərkən... «*Revolution Sociale*», 4 yanvar),—

bu cənablar Internasionalda anarxiya olacağına bel bağlayırlar.

Anarxiya onların müəllimi olan və sosialist sistemlərindən ancaq yarlıklar götürən Bakuninin döyüş atıdır. Bütün sosialistlər anarxiyanı belə başa düşürlər ki, proletar hərəkatının məqsədi həyata keçiriləndən, yəni siniflər ləğv ediləndən sonra, cəmiyyətin istehsalçılardan ibarət böyük əksəriyyətini istismarçılardan ibarət cüzi azlığın zülmü altında saxlamaq üçün mövcud olan dövlət hakimiyyəti yox olub gedir və hökumət funksiyaları dönüb adi inzibati funksiyalar olur. Alyans məsələni tərs-avand qoyur. O, e`lan edir ki, proletar sıralarında anarxiya istismarçıların əlində ictimai və siyasi qüvvələrin güclü bir şəkildə cəmləşməsini aradan qaldırmaq üçün ən düzgün vasitədir. Alyans bunu bəhanə gətirib Internasionaldan tələb edir ki, köhnə dünya onu əzməyə çalışdığı bir zamanda o öz təşkilatını anarxiya ilə əvəz etsin. Tyer respublikasına imperator mantıyası geydirib onu əbədiləşdirmək üçün beynəlxalq polisə bundan artıq heç nə lazım deyildir (Düfor qanunu haqqında mə`ruzədə mülkədarlar palatasının deputatı Sakaz ən əvvəl Internasionalın «təşkilatına» hücum edir. O həmin təşkilata nifrət edir. Sakaz «bu zəhmli Birliyin irəlilədiyini» qeyd edərək yazır: «Bu Birlik özündən əvvəlki təriqətlərin gizli fəaliyyətini... rədd edir. Onun təşkilatı hamının gözü qabağında yaranmış və dəyişilmişdir. Bu təşkilatın qüdrəti sayəsində... onun fəaliyyət və nüfuz dairəsi getdikcə genişlənir. O, bütün ölkələrə nüfuz edir». Sonra Sakaz təşkilatın «qısa təsvirini» verir və axırda deyir: «Bu geniş təşkilatın müdrik bir vəhdət əmələ gətirən... planı bundan ibarətdir. Onun gücü onun öz qayəsindədir. Onun gücü həmçinin umumi fəaliyyətlə bir-birinə bağlı olan tərəfdarları kütləsində və nəhayət, onları hərəkətə gətirən qarşısızalınmaz stimuldadır».).

London, 5 mart 1872-ci il. 33, Ratbon-pleys.

K.Marks və F.Engels tərəfindən 1872-ci il yanvarın ortaları ilə martın 5-i arasında yazılmışdır.

1872-ci ildə Cenevrədə kitabça şəklində çap edilmişdir.

K.MARKS

PARIS KOMMUNASININ ILDÖNÜMÜNƏ HƏSR EDİLMİŞ MITİNQIN QƏTNAMƏLƏRİ²²⁸

1871-ci il 18 mart gününün ildönümü münasibətilə çağırılmış mitinq aşağıdakı qətnamələri qəbul etmişdir:

I

Miting 18 mart qəhrəmanlıq hərəkətini bəşəriyyəti sinifli cəmiyyətdən həmişəlik xilas edəcək böyük ictimai inqilabın şəfəqi hesab edir.

II

Miting bildirir ki, bütün Avropada fəhlələrə nifrət hissi ilə birləşmiş olan burjua siniflərinin sərəməliyi və cinayətləri köhnə cəmiyyəti–monarxiya və ya respublika idarə formalarından asılı olmayaraq,–ölümə məhkum etmişdir.

III

Miting bildirir ki, bütün hökumətlərin Internasionala qarşı səlib yürüşü və istər Versal qatillərinin, istərsə də onların prussiyalı qaliblərinin əl atdıqları terror onların qazandıqları müvəffəqiyyətlərinin əsassız olduğunu göstərir və sübut edir ki, Tyerin və Vilhelmin əlbir səyləri ilə məhv edilən qəhrəman avanqardın arxasında dünya proletariatının zəhmli ordusu dayanır.

K.Marks tərəfindən 1872-ci il martın 13-ü ilə 18-i arasında yazılmışdır.

«La Liberte» qəzetinin 1872-ci il 24 mart tarixli 12-ci nömrəsində və «The Jeternational Herald» qəzetinin 1872-ci il 30 mart tarixli 3-cü nömrəsində dərc edilmişdir.

K.MARKS

TORPAĞIN MILLİLƏŞDİRİLMƏSİ

Hər cür sərvətin ilkin mənbəyi olan torpaq mülkiyyətin böyük problemə çevrilmişdir, fəhlə sinfinin gələcəyi bu problemin həllindən asılıdır (Əlyazmasının qaralamasında bu ifadədən əvvəl yazılmışdır: «1-ci bəndə». *Red.*).

Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin müdafiəçilərinin–hüquqşünasların, filosofların və iqtisadçıların gətirdikləri bütün dəlilləri burada müzakirə etmək vəzifəsini qarşıma qoymadan mən burada yalnız onu qeyd edəcəyəm ki, əvvəlcə, onlar torpağın ilk dəfə qəsb edilməsi faktını «*təbii hüquq*»la ört-basdır etmək üçün az səylə göstərməmişlər. Əgər qəsb etmək azlıq üçün təbii hüquq yaratmışdırsa, çoxluq yalnız kifayət qədər qüvvə toplamaq və beləliklə, öz əlindən alınanı qazanmaq üçün təbii hüquq əldə etməlidir.

Tarixin gedişində qəsbkarlar kobud qüvvənin nəticəsi olan öz ilkin hüququna özlərinin qəbul etdirdikləri qanunlar vasitəsilə müəyyən ictimai sabitlik (Əlyazmasının qaralamasında «sabitlik» sözünün yerinə «əsas» yazılmışdır. *Red.*) verməyi əlverişli saydılar.

Sonra filosof peyda olub sübut edir ki, bu qanunlar bəşəriyyətin (Əlyazmasının qaralamasında «bəşəriyyətin» sözü əvəzinə «cəmiyyətin» yazılmışdır. *Red.*) ümumi həmrəyliyi nəzərdə tutur və ifadə edir. Əgər doğrudan da torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət belə bir ümumi həmrəyliyə əsaslanırsa, yəqin ki, cəmiyyətin əksəriyyəti onu daha saxlamaq istəmədiyi andan o, yox olmalıdır.

Lakin mən mülkiyyət «hüquqları» deyilən hüquqları bir kənara qoyub, təsdiq edirəm ki, cəmiyyətin iqtisadi inkişafı, əhalinin artması və bir yerə toplanması—kapitalist fermeri kənd təsərrüfatında kollektiv və mütəşəkkil əmək tətbiq etməyə və maşınların və bu cür ixtiraların köməyinə əl atmağa vadar edən şərait torpağın milliləşdirilməsini getdikcə daha çox «*ictimai zərurətə*» çevirəcəkdir və bunun qarşısında mülkiyyət hüquqları haqqında hər cür mühakimələr acizdir. Cəmiyyətin çox zəruri tələbləri ödənilməlidir və ödəniləcəkdir, ictimai zərurətdən doğan dəyişikliklər özləri özlərinə yol açacaq və qanunvericiliyi öz mənafeyinə gec-tez tabe etdirəcəkdir.

Hər gün artan istehsal bizim ehtiyacımız vardır və nə qədər ki bir ovuc adamlar bu istehsalı öz şıltağına və xüsusi mənafeyinə uyğun şəkildə tənzim edə bilir və ya torpağı nadancasına taqətdən salır, onun tələbatı ödənilə bilməz. Bütün müasir metodlar, məsələn, suvarma, drenaj, buxar kotanı, kimyəvi məhsullar və i.a. kənd təsərrüfatında geniş tətbiq edilməlidir. Lakin malik olduğumuz elmi biliklər və kənd təsərrüfatını idarə etmək üçün sərəncamımızda olan texniki vasitələr, məsələn, maşınlar və i.a. torpaq yalnız geniş miqyasda becərildikdə müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər.

Əgər torpağın geniş miqyasda becərilməsi (hətta, istehsalçının özünü adi yük heyvanı dərəcəsinə endirən müasir kapitalist üsulu ilə becərilməsi) xırda və dağınıq sahələrdə təsərrüfatın idarə olunmasına nisbətən iqtisadi baxımdan (Əlyazmasının qaralmasında «iqtisadi baxımdan» sözlə yoxdur. *Red.*) daha çox sərfəlidirsə, onda bəs təsərrüfatın milli miqyasda idarə olunması istehsalın inkişafına daha böyük təkan verməzmi?

Bir tərəfdən əhalinin fasiləsiz artan tələbatı, digər tərəfdən kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin daim artması təkzibolunmaz şəkildə sübut edir ki, torpağın milliləşdirilməsi ictimai zərurət olmuşdur.

Aydındır ki, torpaq millətin nəzarəti (Əlyazmasının qaralmasında daha sonra yazılmışdır: «onun hesabına və onun mənafeyi naminə». *Red.*) altında və onun rifahı naminə becərilərsə, ayrı-ayrı şəxslər özbaşınalıq etsə də, kənd təsərrüfatı məhsulunun azalması mümkün olmaz.

Həmin məsələnin müzakirəsi zamanı burada dinlədiyim bütün vətəndaşlar torpağın milliləşdirilməsini müdafiə etdilər, lakin onların nöqteyi-nəzərləri bir-birindən çox fərqlənir (Əlyazmasının qaralmasında bu ifadə yoxdur; görünür, bu ifadə Düpona məxsusdur. *Red.*).

Dəfələrlə Fransaya istinad etmişlər; lakin torpağın milliləşdirilməsinə gələndə Fransa öz *kəndli mülkiyyəti* ilə bu cəhətdən lendlordizmin mövcud olduğu İngiltərədən daha çox uzaqdır (Əlyazmasının qaralamasında bu ifadənin əvvəlində yazılmışdır: «5-ci bəndə». *Red.*). Doğrudur, Fransada kimin mümkünatı varsa torpaq ala bilər, lakin məhz bu mümkünat nəticəsində torpaq xırda sahələrə parçalanmışdır; bu torpaq sahələri cüzi vəsaitə malik olan və əsasən öz şəxsi əməyinə və öz ailələrinin əməyinə bel bağlayan adamlar

tərəfindən becərilir. Torpaq mülkiyyətinin bu forması və onunla əlaqədar olaraq, torpağın xırda sahələr şəklində becərilməsi kənd təsərrüfatında hər cür müasir dəyişikliyin tətbiq olunmasını aradan qaldırır, eyni zamanda torpaq sahibinin özünü hər cür ictimai tərəqqinin və xüsusən torpağın milliləşdirilməsinin qəti əleyhdarına çevirir. O, torpağa bağlanmışdır, nisbətən cüzi gəlir əldə etmək üçün o özünün bütün həyat qüvvələrini torpağa sərf etməlidir, o öz məhsulunun xeyli hissəsini vergi şəklində dövlətə, məhkəmə xərcləri şəklində məhkəmə güruhuna, faiz şəklində sələmçiyə verməyə məcburdur; o öz məhdud fəaliyyət dairəsindən kənardakı ictimai hərəkət haqqında qətiyyənlə heç bir şey bilmir. Bununla belə o özünün bir parça torpağından və torpaq üzərində nominal mülkiyyət hüququndan fanatikcəsinə bərk-bərk yapışmışdır. Fransız kəndlisi bu yolla sənaye fəhlə sinfi ilə fəlakətli antaqonizmə cəlb olundu.

Kəndli mülkiyyəti torpağın milliləşdirilməsi üçün ən böyük əngəl olduğuna görə müasir Fransa şəxsiz, bu böyük problemin həllini axtarmalı olduğumuz ölkə deyildir.

Hakimiyyət burjuaziyanın əlində olduğu bir zamanda torpağın milliləşdirilməsi və onun xırda parçalar şəklində ayrı-ayrı şəxslərə və ya fəhlə birliklərinə verilməsi onların arasında yalnız şiddətli rəqabət törədərdi və nəticədə rentanın daha da artmasına səbəb olardı, bu isə öz növbəsində istehsalçıların hesabına yaşayan torpaq sahiblərinə yeni mənfəət gətirərdi.

1868-ci ildə²⁰² Brüsseldə Internasionalın konqresində yoldaşlarımızdan (Sezar de Pap. *Red.*) biri demişdi:

«Torpaq üzərində xırda xüsusi mülkiyyət elm tərəfindən, iri torpaq mülkiyyəti isə ədalət tərəfindən pislənilmişdir. Beləliklə, iki yoldan biri qalır: torpaq ya kənd birliklərinin mülkiyyəti, ya da bütün millətin mülkiyyəti olmalıdır. Bu məsələni gələcək həll edəcəkdir».

Mən isə əksinə deyirəm (Əlyazmasının qaralamasında sonrakı sözlərin yerinə yazıdımışdır: «Gələcək həll edəcəkdir ki, torpaq yalnız milli mülkiyyət ola bilər». *Red.*): ictimai hərəkət belə bir hökm verəcəkdir ki, torpaq yalnız millətin özünün mülkiyyəti ola bilər. Torpağı birləşmiş kənd təsərrüfatı fəhlələrinin əlinə vermək cəmiyyəti yalnız bir tək cəmiyyət istehsalçıları sinfinə tabe etdirmək demək olardı.

Torpağın milliləşdirilməsi əmək ilə kapital arasındakı münasibətlərdə tam dönüş yaradacaq və nəticə etibarilə həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında kapitalist istehsal üsulunu tamamilə ləğv edəcəkdir. O zaman sinfi fərqlər və imtiyazlar istinad etdikləri (Əlyazmasının qaralamasında «sinfi fərqlər və imtiyazlar istinad etdikləri» sözlərinin əvəzində yazılmışdır: «Əmələ gəldikləri iqtisadi əsasla birlikdə yox olub gedəcəklər və cəmiyyət azad istehsalçıları birliyinə çevriləcəkdir». *Red.*) iqtisadi əsasla birlikdə yox olub gedəcəklər. Özgə əməyi hesabına həyat sürmək keçmişdə qalacaqdır. Cəmiyyətin özündən

ayrılmış hökumətlər və dövlətlər daha olmayacaqdır. Kənd təsərrüfatı, mədən işi, fabrik sənayesi, bir sözlə, istehsalın bütün sahələri tədricən daha məqsəduyğun şəkildə təşkil olunacaqdır. *Istehsal vasitələrinin milli miqyasda mərkəzləşməsi* ümumi və səmərəli plan üzrə ictimai əməklə məşğul olan azad və bərabər hüquqlu istehsalçıların birliyindən ibarət cəmiyyətin milli (Əlyazmasının qaralamasında «milli» sözü əvəzinə yazılmışdır: «təbii». Red.) əsası olacaqdır. XIX əsrin böyük iqtisadi hərəkətinin insanpərvər (Əlyazmasının qaralamasında «insanpərvər» sözünün üstündən qzləm çəkilmişdir. Red.) məqsədi belədir.

K.Marks tərəfindən 1872-ci ilin mart–aprelində yazılmışdır.

1872-ci il iyunun 15-də «The International Herald» qəzetinin 11-ci nömrəsində dərc olunmuşdur.

K.MARKS və F.ENGELS
HAAQADA KEÇİRILMIŞ ÜMUMİ KONQRESİN
QƏTNAMƏLƏRİNDƏN
2–7 Sentyabr 1872-ci il²³⁰.

I

NIZAMNAMƏ HAQQINDA QƏTNAMƏ

7-ci maddədən sonra Nizamnaməyə IX London konfransı (sentyabr 1871-ci il)¹⁹² qətnaməsinin məzmununun xülasəsini verən aşağıdakı maddə daxil edilməlidir.

Maddə 7a. Varlı siniflərin birləşmiş hakimiyyəti əleyhinə mübarizədə fəhlə sinfi varlı siniflərin yaratdıqları bütün köhnə partiyalara qarşı duran xüsusi siyasi partiya halında təşkil olunmaqla, ancaq bu yolla bir sinif kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Fəhlə sinfinin siyasi partiya halında təşkil olunması ictimai inqilabın qələbəsini təmin etmək və onun son məqsədinə nail olmaq–sinifləri məhv etmək üçün vacibdir.

Fəhlə sinfinin iqtisadi mübarizə sayəsində nail olduğu qüvvələrinin birliyi, istismarçıların siyasi hakimiyyətinə qarşı onun mübarizəsində də bir vasitə olmalıdır.

Torpaq və kapital maqnatları özlərinin siyasi imtiyazlarından daim öz iqtisadi inhisarlarını müdafiə etmək və əbədləşdirmək üçün, əməyi əsarətə almaq üçün istifadə etdiklərinə görə, siyasi hakimiyyət əldə etmək proletariatin böyük vəzifəsinə çevrilmişdir.

5 səsə qarşı 29 səsle qəbul edilmişdir; 8 nəfər səs verməmişdir...

K.Marks və F.Engels tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Aşağıdakı kitabça şəklində buraxılmışdır:

«Resolutions du congres general tenu a la Naye du 2 au 7 septembre 1872», Londres, 1872, habelə «La Emancipacion» qəzetinin 1872-ci il, 2 noyabr

tarixli 72-ci nömrəsində və «The International Nerald» qəzetinin 1872-ci il 14 dekabr tarixli 37-ci nömrəsində dərc edilmişdir.

K.MARKS

HAAQA KONQRESSI HAQQINDA

1872-ci IL SENTYABRIN 8-də AMSTERDAMDA SÖYLƏDIYI NITQIN MÜXBİR YAZISI²³¹

Natiq deyir: XVIII əsrdə krallar və dünyanın qoluzorluları öz sülalələrinin məynafeyini müzakirə etmək üçün Haaqaya toplaşardılar.

Bütün hədə-qorxulara baxmayaraq, biz fəhlələrin konqresini məhz orada çağırmağı qərara aldığımız. Biz böyük Birliyimizin həyatiliyini, intişar tapdığını və gələcəyə bəslədiyi ümidləri ən mürtəcə camaat arasında sübuta yetirmək istəyirdik.

Bizim qərarımız bəlli olduqda, guya zəmin hazırlamaq üçün göndərdiyimiz elçilər haqqında danışmağa başladılar. Bəli, hər yerdə elçilərimiz olduğunu biz danmırıq, lakin əksər hallarda onlar bizə məlum deyildir. Haaqada bizim elçilərimiz əmək şəraiti dedikcə ağır olan fəhlələrdən ibarət idi; Amsterdamda da elçilərimiz gündə 16 saat işləyən fəhlələr idi. Bizim elçilərimiz bunlardır, başqa elçilərimiz yoxdur; göründüyümüz bütün ölkələrdə onlar bizi həmişə dostcasına qarşılamağa hazırdılar, çünki çox tez başa düşürlər ki, məqsədimiz onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

Haaqa konqresi üç mühüm işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəldi:

O, dağılmaqda olan köhnə cəmiyyətə qarşı ictimai sahədə olduğu kimi, siyasi sahədə də mübarizə aparmağın fəhlə sinfi üçün zəruri olduğunu e`lan etdi; biz özümüzü təbrik edə bilərik ki, London konfransının¹⁹² bu qətnaməsi indi bizim Nizamiaməyə daxil edilmişdir.

Bizim aramızda əmələ gələn bir qrup fəhlələrin siyasi fəaliyyətdən çəkinməsinə e`lan etmişdir. Bu prinsiplərin işimiz üçün nə qədər təhlükəli və fəlakətli olduğunu e`lan etməyi özümüzə borc bildik. Fəhlə əməyin yeni təşkilini bərqərar etmək üçün vaxtı çatdıqda siyasi hakimiyyəti öz əlinə almalıdır; əgər o, siyasətə xor baxan və siyasəti rədd edən ilk xristianlar kimi, yer üzündə öz hökmranlığından həmişəlik məhrum olmaq istəmərsə köhnəlmiş tə`sisatları müdafiə edən köhnə siyasəti devirməli olacaqdır.

Lakin biz heç vaxt iddia etməmişik ki, bu məqsədə hər yerdə eyni vasitələrlə çatmaq lazımdır.

Biz bilirik ki, müxtəlif ölkələrin tə`sisatları, adət və ən`ənələri ilə hesablaşmaq lazımdır; biz inkar etmirik ki, Amerika, İngiltərə—əgər sizin tə`sisatlarınıza yaxşı bələd olsaydım, bəlkə Hollandiyanı da onların cərgəsinə qatardım—kimi ölkələrdə fəhlələr öz məqsədlərinə dinc vasitələrlə çata bilərlər. Lakin bu hətta, belədirsə, biz həmçinin e`tiraf etməliyik ki, qitə ölkələrinin əksəriyyətində inqilabımızın vasitəsi qüvvə olmalıdır; əməyin hökmranlığını

qəti bərqərar etmək üçün bir müddət məhz qüvvəyə əl atmaq lazım gələcəkdir («Volksstaat» qəzetində bu ifadənin yerinə belə yazılmışdır: «Lakin heç də bütün ölkələrdə məsələ məhz bu cür deyildir». *Red.*).

Haaqa konqresi Baş Şura üçün yeni və daha geniş səlahiyyət müəyyənləşdirmişdir. Doğrudan da, hökmdarlar²³² Berlinə toplaşdıqları bir vaxtda, feodalizmin və keçmiş dövrün qüdrətli nümayəndələrinin bu məclisində bizə qarşı yeni-yeni amansız cəza tədbirləri görülcəyi bir zamanda; təqiblər təşkil olunduğu bir vaxtda Haaqa konqresi özünün Baş Şurasının səlahiyyətini artırmağı və qarşıdakı mübarizə üçün fəaliyyəti–əlaqəsizlik bu fəaliyyəti səmərəsiz edərdi–mərkəzləşdirməyi ağıllı və səmərəli hesab etmişdir. Həm də Baş Şuranın səlahiyyəti bizim düşmənlərimizdən savayı kimləri təşvişə sala bilər? Məgər onun özünə tabe olmağa vadar etmək üçün bürokratik aparatı və ya silahlı polisi varmı? Məgər onun nüfuzu xalis mə'nəvi nüfuz deyilmi? Məgər o öz qərarları haqqında federasiyalara mə'lumat vermirmi və bu qərarların icrası həmin federasiyalara həvalə edilməmişdirmi? Belə bir şəraitə salınmış, ordusuz polissiz, mə'mursuz qalan hökmdarlar özlərinin hakimiyyətini ancaq mə'nəvi tə'sir və mə'nəvi nüfuz əsasında qursaydılar, inqilabın yolunda çox zəif bir maneə olardılar.

Nəhayət, Haaqa konqresi Baş Şuranın iqamətgahını Nyu-Yorka köçürmüşdür. Görünür, bu qərar çoxlarını, hətta, bizim dostlarımızı da təəccübləndirmişdir. Onlar yəqin unudurlar ki, Amerika getdikcə daha çox fəhlə dünyasına çevrilir, hər il bu ikinci qitəyə yarım milyon fəhlə köçür və lazımdır ki, fəhlənin üstünlük təşkil etdiyi bu zəmində Internasional dərin köklər buraxsın. Bundan əlavə konqresin qərarı Baş Şuraya ümumi iş üçün lazımlı və faydalı saydığı üzvləri öz tərkibinə cəlb etmək hüququ verir. Gəlin onun fərasətinə bel bağlayaq və ümid edək ki, o öz vəzifələri səviyyəsində dayanan, Birliyimizin bayrağını Avropada yüksək tuta bilən adamları seçməyi bacaracaqdır.

Vətəndaşlar, Internasionalın əsas prinsipini: həmrə'ylik prinsipini xatırlayaq. Əgər biz bu həyatı prinsipi bütün ölkələrin bütün fəhlələri arasında möhkəmləndirsək, can atdığımız böyük məqsədə çatırıq. İnqilab həmrə'y olmalıdır. Paris Kommunasının böyük təcrübəsi də bizə bunu öyrədir. Paris Kommunası ona görə süqut etdi ki, () bütün əsas mərkəzlərdə, Berlində, Madriddə və qeyrilərdə eyni vaxtda Paris proletariatının yüksək mübarizə səviyyəsinə uyğun gələn inqilabi hərəkət baş vermədi.

Mənim özümə gəldikdə isə işimi davam etdirəcək və bütün fəhlələrin gələcək üçün çox səmərəli olan bu həmrə'yliyini yaratmaq üzərində yorulmadan çalışacağam. Xeyr, mən Internasionaldan getmirəm, əvvəlki fəaliyyətim kimi, həyatımın qalan hissəsi də ictimai ideyaların təntənəsinə həsr ediləcəkdir, biz dərindən inanırıq ki, bu ideyalar gec-tez bütün dünyada proletariatın hökmralığına gətirib çıxaracaqdır.

«La Liberte» qəzetinin 1872-ci il sentyabrın 15-də 37-ci nömrəsində, «Der Volksstaat» qəzetinin 1872-ci il oktyabrın 2-də 79-cu nömrəsində dərc edilmişdir.

F.ENGELS

MƏNZİL MƏSƏLƏSİNƏ DAIR²³³

1887-ci ILIN İKİNCİ NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

«Mənzil məsələsinə dair» əsər Leypsiqdə çıxan «Volksstaat»⁵¹da 1872-ci ildə dərc etdirdiyim üç məqalənin çap olunmuş surətidir. Məhz o vaxt fransız milyardları Almaniyaya axıb gedirdi¹¹⁹; dövlət borcları ödənilmişdi, qalalar və kazarmalar tikilmişdi, silah və hərbi sursat ehtiyatları təzələnmişdi. Sərbəst kapital, həmçinin tədaviyə ehtiyacı olan pul kütləsi birdən-birə son dərəcə artmışdı; həm də bütün bunlar məhz elə bir zamanda olmuşdu ki, Almaniya dünya meydanına yalnız «vahid dövlət» kimi deyil, həm də böyük bir sənaye ölkəsi kimi qədəm qoymuşdu. Milyardlar gənc iri sənayeyə güclü təkan vermişdi; müharibədən sonrakı qısa və xülyalarla zəngin tərəqqi dövrünü də ən əvvəl məhz həmin milyardlar yaratmışdı, bundan sonra isə 1373–1874-cü illərdə əzəmətli iflas baş verdi və göstərdi ki, Almaniya–dünya bazarında çıxış etməyə qadir olan sənaye ölkəsidir.

Köhnə mədəni ölkə manufakturadan və xırda istehsaldan iri sənayeyə belə bir dönüş, həm də çox əlverişli şərait üzündən sürətlənmiş bir dönüş etdiyi vaxt,—əsasən habelə «mənzil ehtiyacı» vaxtı olur. Bir tərəfdən, kəndlərdən yığın-yığın fəhlələr, heç gözlənilmədən, inkişaf edib sənaye mərkəzlərinə çevrilən böyük şəhərlərə cəlb edilmiş olurlar; digər tərəfdən, bu köhnə şəhərlərin quruluşu yeni iri sənayenin şəraitinə və artmış olan gediş-gəlişə daha uyğun gəlmir; buna görə də küçələr genişləndirilir, yeni küçələr salınır, şəhərlərin içindən dəmir yol xətləri çəkilir. Məhz fəhlələr sel kimi axışıb şəhərlərə gəldikdəri zaman orada fəhlə mənzilləri kütləvi surətdə sökülür. Buradan da həm fəhlələrin, həm də müştəriləri fəhlələrdən ibarət olan xırda alverçilərin və sənətkarların birdən-birə mənzil ehtiyacı meydana gəlir. Lap əvvəldən sənaye mərkəzləri kimi meydana gələn şəhərlərdə bu mənzil ehtiyacı, demək olar, hiss olunmur. Mançester, Lids, Bradford, Barmen-Elberfeld belə şəhərlərdəndir. Londonda, Parisdə, Berlində, Vyanada isə əksinə, mənzil ehtiyacı vaxtilə son dərəcə kəskinləşmişdi və əksərən daimi xarakter daşıyır.

Almaniyada baş verən sənaye inqilabının əlaməti olan məhz bu kəskin mənzil ehtiyacı o zaman «mənzil məsələsinin» mətbuatda geniş müzakirəsinə səbəb olmuş və cürbəcür ictimai şarlatanlıq üçün bəhanə olmuşdu. «Volksstaat»da da bir sıra belə məqalələr çıxmışdı. Sonralar vürtemberqli tibb doktoru A.Mülberger adlanan imzasız müəllif Prudonun göstərdiyi ictimai əlacın²³⁴ gözəl təsirini bu məsələdə alman fəhlələrinə izah etmək üçün həmin vəziyyəti əlverişli hesab etmişdi. Mən bu qəribə məqalələrin çap olunması

münasibətilə öz heyvətini redaksiyaya bildirdikdə, onlara cavab verməyi mənə təklif etdilər və mən də cavab verdim (birinci bölməyə bax: «Prudon mənzil məsələsini necə həll edir»). Bu bir sıra məqalələrin ardınca mən tezliklə başqa bir sıra məqalə də çap etdirdim: o məqalələrdə mən d-r Emil Zaksın²³⁵ kitabına əsasən, bu məsələyə filantropik-burjua baxışlarını təhlil etdim (ikinci bölməyə bax: «Burjuaziya mənzil məsələsini necə həll edir»). Uzun fasilədən sonra d-r Mülberger layiq görüb məqalələrimə cavab verdi²³⁶ və mənə yenə də e`tirazla çıxış etməyə məcbur etdi (üçüncü bölməyə bax: «Bir daha Prudon və mənzil məsələsi haqqında»); bununla da həm mübahisə, həm də bu məsələyə dair mənim xüsusi məşğələlərim qurtardı. Ayrıca kitabça şəklində də çıxmış olan bu üç seriya məqalələrin meydana gəlməsi tarixi belədir. Əgər indi onların yeni nəşri lazım gəlmişdirsə, bununla mən şübhəsiz yenə də, Almaniya imperiya hökumətinin xeyirxah himayəçiliyinə minnətdaram və ona böyük hörmətlə öz təşəkkürümü ifadə edirəm, çünki o qadağan etməklə, həmişə olduğu kimi, yenə də tələbin qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Yeni nəşr üçün mətni nəzərdən keçirdim, bə`zi əlavələr və qeydlər etdim və birinci bölmədə buraxılan və təəssüf ki, mənim əleyhdarım d-r Mülbergerin nəzərinə çarpmayan kiçik bir iqtisadi səhvi düzəltdim.

Mətni nəzərdən keçirərkən, son on dörd il ərzində beynəlxalq fəhlə hərəkatının çox böyük tərəqqisi parlaq surətdə qarşımda canlandı. Hələ o zaman bu bir fakt idi ki, «roman dillərində danışan fəhlələrin iyirmi il ərzində Prudonun əsərlərindən başqa», bir də ki, Prudonu «bizim ümumi müəllimimiz», «notre maitre a rous tous» hesab edən və «anarxizm» banisi olan Bakunin tərəfindən prudonizmin birtərəfli şərhindən başqa, «heç bir mə`nəvi qidası yox idi». Hərçənd prudonistlər Fransada fəhlələr arasında ancaq xırdaca bir təriqət idilər, lakin buna baxmayaraq, yalnız onların müəyyən şəkildə tərtib olunmuş proqramı var idi və yalnız onlar Kommuna zamanı iqtisadi sahədə rəhbərliyi öz əllərinə ala bildilər. Belçikada prudonizm Vallon fəhlələri arasında təkbəşinə hakim idi, İspaniya və İtaliyanın fəhlə hərəkatında isə çox cüzi istisna ilə hamı, əgər anarxist deyildisə, qətiyyətli prudonist idi. Bəs indi? Fransada fəhlələr Prudondan tamamilə üz döndərmişlər; ancaq radikal burjualar və xırda burjuaziya arasında Prudonun hələ də tərəfdarları vardır ki, bunlar da prudonist olmaq e`tibarı ilə özlərini «sosialist» adlandırırlar, lakin sosialist fəhlələr onlarla ən şiddətli mübarizə aparırlar. Belçikada flamandlılar vallonları hərəkata rəhbərlik etməkdən uzaqlaşdırmışlar, prudonizmi rədd etmişlər və hərəkatı çox güclü surətdə yüksəltmişlər. İspaniyada, habelə İtaliyada anarxizmin 70-ci illərdəki güclü axını çəkilib getmiş və prudonizm qalıqlarını da özü ilə aparmışdır; əgər İtaliyada yeni partiya hələl təşəkkül tapmaq prosesindədirsə, İspaniyada, Internasionalın Baş Şurasına sadıq qalan Yeni Madrid Federasiyası²³⁷ xırdaca bir özəkdən inkişaf edib qüvvətli partiyaya çevrilmişdir və respublika mətbuatının özündən

göründüyü kimi, bu partiya burjua respublikaçılarının fəhlələrə təsirini, öz hay-küychü sələfi olan anarxistlərin hər hansı bir vaxtda sarsıda bildiyindən xeyli böyük müvəffəqiyyətlə sarsıdır. Roman fəhlələri arasında Prudonun unudulmuş əsərlərinin yerini «Kapital», «Kommunist manifesti» və Marks məktəbinin bir sıra başqa əsərləri tutmuşdur; Marksın başlıca tələbi–siyasi təkhakimiyyətliliyə nail olan proletariyatın cəmiyyət adından bütün istehsal vasitələrini ələ alması tələbi,—indi roman ölkələrində də bütün inqilabçı fəhlə sinfinin tələbi olmuşdur.

Lakin əgər prudonizm həmçinin roman ölkələrinin fəhlələri tərəfindən də qəti rədd edilmişdirsə, əgər indi o özünün əsl məqsədinə uyğun olaraq yalnız fransız, ispaniyalı, italiyalı və belçikalı burjua radikallarının burjua və xırda burjua niyyətlərinin ifadəsi xidmətini görürsə,—onda bununla indi yenidən məşğul olmaq daha nəyə lazımdır? Bu məqalələri yenidən çap etməklə ölmüş düşmənlə yenidən mübarizəyə girmək nəyə lazımdır?

Əvvələ, ona görə ki, bu məqalələr bir tək Prudon və, onun alman nümayəndələri ilə mübahisədən ibarət deyildir. Mənimlə Marks arasında olan əmək bölgüsünə görə, bizim baxışlarımızı vaxtaşırı mətbuatda əks etdirmək,—deməli, o cümlədən düşmən baxışlarla mübarizə aparmaq və beləliklə də Marksın öz böyük əsas əsərini hazırlamağa vaxt tapmasına imkan vermək mənim öhdəmə düşdü. Bu səbəbdən mən bizim baxışlarımızı əksərən polemik formada şərh edərək, bunları digər baxışlara qarşı qoymalı olurdum. Bu halda da məhz belə olmuşdu. Birinci və üçüncü fəsillərdə yalnız məsələnin prudonsayağı izahının tənqidi deyil, həmçinin bizim öz nöqteyi-nəzərimizin şərhı də vardır.

İkincisi, Prudon Avropa fəhlə hərəkatının tarixində o qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır ki, onu sadəcə olaraq unutmaq mümkün deyildir. O, nəzəri cəhətdən rədd edilmiş, əməli həyatda bir kənara sıxışdırılmışdır, amma öz tarixi əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir. Kim müasir sosializmi az-çox ətraflı öyrənsə, o, fəhlə hərəkatında «aradan qaldırılmış» «nöqteyi-nəzərləri» də öyrənməlidir. Marksın «Fəlsəfə yoxsulluğu» (Bax: *K.Marks. «Fəlsəfə yoxsulluğu, Azərneşr, 1975. Red.»*) əsəri, Prudonun öz əməli ictimai islahat layihələrini təklif etməsindən bir neçə il əvvəl çıxmışdır; Marks o zaman Prudonun mübadilə bankının ancaq rüşeymini aşkara çıxarıb tənqid edə bilərdi. Beləliklə, bu cəhətdən Marksın əsərini həmin kitabça tamamlayır, təəssüf ki, əsla kifayət dərəcədə olmayaraq tamamlayır. Marks bunların hamısını daha yaxşı və inandırıcı tərzdə edərdi.

Nəhayət burjua və xırda burjua sosializminin indiyədək Almaniyada çoxlu nümayəndəsi vardır. Bu nümayəndələr, bir tərəfdən, kateder-sosialistlərdən²³⁸ və cürbəcür filantroplardan ibarətdir ki, bunlarda da fəhlələri öz mənzillərinin mülkiyyətçisi etmək arzusu hələ yenə böyük rol oyiayır; deməli, onlara qarşı mənim əsərim hələ yenə vaxtında çıxan bir əsərdir. Digər tərəfdən, sosial-

demokrat partiyasının özündə, o cümlədən reyxtaq fraksiyasında da müəyyən çeşid xırda burjua sosializmi yer tutur. Orada o, elə bir formada öz ifadəsini tapır ki, müasir sosializmin əsas baxışları və bütün istehsal vasitələrini ictimai mülkiyyətə çevirmək tələbi düzgün hesab edilir, lakin bu tələbin yalnız, əməli cəhətdən qeyri-müəyyən olan uzaq bir gələcəkdə həyata keçirilməsi mümkün sayılır. Bununla da indiki zaman üçün vəzifə bir tək ictimai yamaqla kifayətlənməkdən ibarət olur və şəraitdən asılı olaraq, «zəhmətkeş siniflərin yüksəldilməsi» deyilən məqsədə doğru yönəldilmiş olan hətta ən irticaçı səylərə də rəğbət bəsləmək mümkün hesab edilir. «Par excellence» (əsasən. *Red.*), xırda burjua ölkəsi olan Almaniyada, xüsusən, sənaye inkişafı qədimdən kök salmış bu meşşanlar təbəqəsini zorla və geniş miqyasda kökündən qopartmaqda olduğu bir zamanda bu cür cərəyanın mövcud olması tamamilə labüddür. Lakin fəhlələrimizin heyrtləndirəcək dərəcədə sağlam düşüncəli olduğu bir şəraitdə bu, hərəkət üçün qətiyyən təhlükəli deyildir; fəhlələrimiz bu düşüncəni məhz axırıncı səkkiz il ərzində sosialistlərə aid müstəsna qanun¹¹⁵ əleyhinə, polis və hakimlər əleyhinə apardıqları mübarizədə parlaq surətdə göstərdilər. Lakin belə bir cərəyanın mövcud olduğunu lap aydın başa düşmək lazımdır. Əgər bu cərəyan sonralar daha sabit bir forma və daha müəyyən çevrələr alarsa,—bu da labüd və hətta arzu olunan bir şeydir,—onda öz proqramını ifadə etmək üçün öz sələflərinin üzərinə qayıtmağa məcbur olacaqdır və o zaman çətin ki Prudonsuz keçinə bilsin.

«Mənzil məsələsinin» həm burjuasayağı, həm də xırda burjuasayağı həllində əsas cəhət fəhlənin öz mənzili üzərində mülkiyyəti məsələsidir. Lakin son iyirmi il ərzində Almaniyanın sənaye inkişafı sayəsində bu məsələ tamamilə spesifik şəkildə işıqlandırılmışdır. Yalnız öz mənzilinin deyil, həmçinin bostanının və ya torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi olan muzdlu fəhlələr heç bir başqa ölkədə buradakı qədər çox deyildir; bununla yanaşı hələ bir çox digər fəhlələr də vardır ki, icarədar sifətilə onların fe'lən olduqca möhkəm mülkiyyət şəklində evi, bostanı və ya torpaq sahəsi vardır. Kənd ev sənayesi bostançılıqla və ya xırda kənd təsərrüfatı ilə birlikdə Almaniyanın gənc iri sənayesi üçün geniş bir əsas təşkil edir; qərbdə fəhlələr öz mənzillərinin əsasən mülkiyyətçisidirlər, şərqdə isə əsasən icarədarıdırlar. Ev sənayesinin bostançılıq və tarlaçılıqla bu əlaqəsinə və, deməli, hər yerdə mənzillə təmin edilmiş olmasına nəinki yalnız əl toxuculuğunun hələ də mexaniki toxucu dəzgahı ilə mübarizə aparmaqda olduğu yerlərdə: Aşağı Reyndə və Vestfaliyada, Saksoniya Filizli dağlarında və Sileziyada təsadüf olunur; biz bu əlaqəyə, ev sənayesinin hər hansı bir sahəsinin kənd sənəti olaraq kök saldığı hər yerdə, məsələn, Türingiya meşəsində və Ryonda təsadüf edirik. Tütün inhisarı məsələsi müzakirə edildiyi zaman aşkar oldu ki, hətta siqar hazırlanması da artıq kənd ev sənayesi xarakteri almışdır. Odur ki, məsələn, bir neçə il bundan əvvəl Eyfeldə²³⁹ olduğu kimi, xırda kəndlilər arasında kəskin

ehtiyac baş verdikdə burjua mətbuatı yeganə yardım vasitəsi olaraq həmin yerin şəraitinə münasib ev sənayesi sahələri yaradılması haqqında dərhal hayküy qaldırır. Doğrudan da, həm alman xırda kəndlilərinin artan ehtiyacı, həm də alman sənayesinin ümumi vəziyyəti kənd ev sənayesinin getdikcə daha geniş yayılmasına səbəb olur. Bu–Almaniyanın xüsusiyyətidir. Fransada biz buna bənzər bir şeyə, yalnız istisna olaraq, məsələn, ipəkçilik rayonlarında təsadüf edirik: xırda kəndlilərin olmadığı İngiltərədə kənd ev sənayesi günümüzə işləyənlərin arvad-uşaqlarının əməyinə əsaslanır; yalnız İrlandiyada biz Almaniyada olduğu kimi, elə həqiqi kəndli ailələrinə təsadüf edirik ki, bunlar hazır paltar istehsal edən ev sənayesində məşğuldurlar. Aydınır ki, burada biz, dünya sənaye bazarında təmsil olunmayan Rusiyadan və başqa ölkələrdən danışmırıq.

Deməli, Almaniyanın geniş ərazisində indi sənaye elə bir vəziyyətdədir ki, ilk nəzərdə bu vəziyyət maşınlar tətbiq olunmazdan əvvəl hər yerdə hakim olan vəziyyəti xatırladır. Lakin bu ancaq ilk baxışda belədir. Keçmiş zamanların, bostançılıq və tarlaçılıqla əlaqədar olan kənd ev sənayesi, heç olmazsa sənaye cəhətdən inkişaf edən ölkələrdə, fəhlə sinfinin babat, bəzi yerlərdə isə hətta bütünlüklə təmin olunmuş maddi vəziyyətinin, lakin bununla bərabər fəhlə sinfinin əqli və siyasi miskinliyinin əsasını təşkil edirdi. Əl əməyinin məhsulu və onun istehsal xərcləri bazar qiymətini müəyyən edirdi; hazırkı əmək məhsuldarlığına nisbətən heç dərəcəsində olan o zamankı əmək məhsuldarlığı şəraitində satış bazarları adətən təklifdən daha sürətlə artırdı. Keçən əsrin ortalarında İngiltərədə və qismən də Fransada, xüsusən toxuculuq sənayesində belə idi. Otuz illik müharibənin⁶⁸ törətdiyi dağıntılardan o zaman ən əlverişsiz şəraitdə çətinliklə özünü düzəltməkdə olan Almaniyada isə vəziyyət, əlbəttə, tamamilə başqa idi; Almaniyada dünya bazarı üçün işləyən yeganə ev sənayesinə–kətan toxuculuğuna–o qədər vergi və feodal mükəlləfiyyətləri qoyulmuşdu ki, toxucu kəndlinin həyatı sair kəndlilərin çox aşağı olan həyat səviyyəsindən yüksəyə qalxmırdı. Buna baxmayaraq, o zaman ev sənayesi fəhləsinin yaşayışı müəyyən dərəcə təmin olunmuş yaşayış idi.

Maşın tətbiq olunmaqla bunların hamısı dəyişildi. İndi qiymət maşınlı istehsalın məhsulu ilə müəyyən edilməyə başladı və ev sənayesi fəhləsinin əmək haqqı bu qiymətlə birlikdə aşağı düşdü. Lakin fəhlə ya bu əmək haqqı ilə razılaşmağa, ya da başqa iş axtarmağa məcbur idi, bunu isə o, proletar olmadan, yəni öz mülkü olan və ya icarəyə götürdüyü xırdaca evini, bostanını və bir parça torpağını tərk etmədən edə bilməzdi. Buna isə o ancaq çox nadir hallarda əl atırdı. Beləliklə, əl ilə işləyən köhnə kənd toxucularının bostançılıq və tarlaçılığı Almaniyada hələ indiyədək qurtarmamış olan mübarizənin, toxucu əl dəzgahının mexaniki dəzgahla mübarizənin hər yerdə bu qədər çox uzanmasına səbəb olmuşdur. Bu mübarizədə, xüsusən İngiltərədə ilk dəfə aşkar oldu ki, əvvəllər toxucunun nisbətən yaxşı yaşaması üçün əsas olan cəhət–

özünə məxsus istehsal vasitələrinin olması,—indi toxucu üçün maneə və bədbəxtlik olmuşdur. Sənayedə mexaniki toxucu dəzgahı onun əl dəzgahını məğlub etmiş, kənd təsərrüfatında iki əkinçilik onun xırda əkinçiliyinə üstün gəlmişdir. Lakin hər iki istehsal sahəsində bir çoxlarının birgə əməyi, habelə maşınların və elmin tətbiqi ictimai qaydaya çevrildiyi halda,—xırdaca ev, bostan, bir parça torpaq və toxucu dəzgahı toxucunu köhnəlmiş fərdi istehsal və əl əməyi üsuluna bağlamaqda davam edirdi. Ev və bostan sahibi olmaq indi, qeyri-məhdud hərəkət sərbəstliyindən xeyli az dəyərli idi. Heç bir fabrik fəhləsi əllə işləyib yavaş-yavaş, lakin labüd sürətdə acından ölən kənd toxucusunun yerində olmaq istəməzdi.

Almaniya dünya bazarına gec qədəm qoydu; qırxıncı illərdə meydana gəlmiş olan bizim iri sənaye öz birinci yüksəlişi ilə 1848-ci il inqilabına borcludur və heç olmazsa ən ciddi siyasi maneələri onun yolundan kənar etmiş olan 1866 və 1870-ci illərdəki inqilablardan sonra, yalnız bundan sonra mükəmməl inkişaf edə bilmişdi. Lakin bu zaman dünya bazarının böyük qismi artıq tutulmuşdu. Çox işlənən malları İngiltərə, ən yaxşı bəzək şeylərini Fransa verirdi. Almaniya nə birinciləri qiymətlə, nə də ikinciləri keyfiyyətlə məğlub edə bilməzdi. Beləliklə, Almaniya üçün ancaq bir yol qalırdı: o da alman istehsalının əvvəlki məlum yolu ilə gedərək hər şeydən əvvəl dünya bazarına elə əmtəələrlə soxulmaqdan ibarət idi ki, bunlar İngiltərə üçün çox əhəmiyyətsiz, Fransa üçün isə çox pis idi. Almanların sevə-sevə işlətdikləri aldatma üsulu—əvvəlcə yaxşı nümunələr, sonra isə pis əmtəələr göndərmək üsulu çox çəkmədən, təbii olaraq, dünya bazarında bərk cəzalandırıldı və, demək olar, tamamilə aradan qalxdı; digər tərəfdən, ifrat istehsal şəraitində rəqabət hətta mötəbər ingilisləri də yavaş-yavaş sürüşkən yola—keyfiyyəti pisləşdirmək yoluna təhrik etdi və beləliklə də bu sahədə rəqibləri olmayan almanlara yardım göstərmiş oldu. Beləliklə biz nəhayət, iri sənaye yaratdıq və dünya bazarında müəyyən rol oynamağa başladıq. Lakin bizim *iri* sənayemiz, demək olar, ancaq daxili bazar üçün işləyir (dəmir məmulatı sənayesi istisnadır, onun istehsalı ölkənin daxili tələbatından xeyli artıqdır) və bizim kütləvi ixracımız külli miqdar xırda şeylərdən ibarətdir ki, bunlar üçün iri sənaye ancaq lazımi yarımfabrikat verir, şeylərin özünü isə əksərən kənd ev sənayesi hazırlayır.

hazırkı fəhlə üçün, özünün xırdaca evdən və bir parça torpağından ibarət «ne`mət» də məhz burada bütün parlaqlığı ilə təzahür edir. Heç bir yerdə,—çətin ki, hətta İrlandiyanın ev sənayesi də istisna təşkil edir—heç bir yerdə alman ev sənayesində olduğu qədər son dərəcə aşağı əmək haqqı yoxdur. Ailənin öz bostanında və ya bir parça torpağında hazırladığını kapitalist rəqabətdən istifadə edib iş qüvvəsi qiymətindən çıxır; fəhlələr hər hansı işəmuzda razı olmağa məcburdurlar, ona görə ki, əks halda onlar əsla heç bir şey almazlar, bir tək öz torpaq sahəsinin məhsulları ilə isə yaşaya bilməzlər, digər tərəfdən

həmçinin ona görə ki, məhz bu torpaq mülkiyyəti onları bir yerə bağlayır, onların başqa məşğələ axtarmasına mane olur. Məhz bu cəhət Almaniyaya, dünya bazarında tam bir sıra xırda əmtəələri satmaqla rəqabət aparmağa qabil olmağa imkan verir. *Kapitalın gətirdiyi bütün mənfəət, normal əmək haqqından çıxılan puldan hasil edilir, bütün izafi dəyər isə alıcıya bağışlana bilər.* İxrac edilən alman əmtəələrinin böyük qisminin çox ucuz olmasının sirri budur.

Məhz bu cəhət hər cür başqa cəhətlərdən daha artıq bir dərəcədə sənayenin sair sahələrində də alman fəhlələrinin əmək haqqını və yaşayış səviyyəsini Qərbi Avropa ölkələri fəhlələrinin səviyyəsindən aşağıda saxlayır. Ənənəvi bir hal olaraq iş qüvvəsi dəyərindən xeyli aşağıda saxlanılan belə əmək qiymətlərinin qurğuşun kimi ağır daşı şəhərlərdə və hətta böyük şəhərlərdə fəhlələrin əmək haqqına da təzyiq göstərərək onu iş qüvvəsinin dəyərindən aşağı salır,—xüsusən ona görə ki, şəhərlərdə də pis haqq verilən ev sənayesi köhnə sənətin yerini tutmuş və burada da əmək haqqının ümumi səviyyəsini aşağı salır.

Bizim üçün burada aydınlaşan budur: daha əvvəlki tarixi pillədə fəhlənin nisbətən yaxşı güzəranı üçün əsas olan şeylər—əkinçiliyin sənaye ilə əlaqəsi, fəhlənin öz evi, bostanı, torpaq sahəsi, mənzillə təmin olunması,—indi, iri sənayenin hökmranlığı zamanı fəhlə üçün nəinki son dərəcə ağır bir buxov olur, həmçinin bütün fəhlə sinfi üçün ən böyük bir bədbəxtlik olur, həm də yalnız ayrı-ayrı sənaye sahələrində və ayrı-ayrı rayonlarda deyil, bütün ölkədə də əmək haqqının öz normal səviyyəsindən misilsiz dərəcədə aşağı salınmasının əsası olur. Təəccüblü deyildir ki, əmək haqqından bu böyük çıxımlar hesabına yaşayan və varlanan iri və xırda burjuaziya kənd sənayesinin, öz xırdaca evi olan fəhlələrin həsrətindədir və ev sənayesində yeni sahələrin tətbiq olunmasını bütün kəndli müsibətlərinə qarşı yeganə əlac hesab edir!

Bu—işin bir tərəfidir; lakin onun əks tərəfi də vardır. Ev sənayesi alman ixrac ticarəti üçün və bununla birlikdə bütün iri sənaye üçün də geniş bir əsas olmuşdur. Buna görə də o, Almaniyada geniş yayılmış və indi də gündən-günə daha geniş yayılır. O zamandan ki xırda kəndlinin öz istehlakı üçün sərf etdiyi ev peşə əməyi hazır paltar sənayesinin və maşınlı istehsalın buraxdığı məhsulların ucuzluğu üzündən iflası labüd oldu, marka quruluşunun, ümumi markanın və məcburi növbəli əkin sisteminin dağılması üzündən o, öz malqarasından, deməli, peyin ehtiyatından məhrum oldu,—o zamandan bu iflas sələmçilərin toruna düşmüş xırda kəndliləri müasir ev sənayesinə qovur. İrlandiyada torpaq sahiblərinin torpaq rentası kimi, Almaniyada da sələmçi hipotekinin faizləri əkinçilik gəlirindən deyil, yalnız ev sənayesində çalışan kəndlinin əmək haqqından ödənilə bilər. Ev sənayesi genişləndikcə müxtəlif yerlərin kəndliləri bir-birinin ardınca müasir dövrün sənaye hərəkətinə cəlb olunurlar. Ev sənayesi vasitəsilə əkinçilik yerlərinin məhz bu cür

inqilabiləşdirilməsi, Almaniyada səiyə inqilabını, İngiltərədə və Fransada olduğundan daha böyük bir sahəyə yayır: bizim sənayenin nisbətən aşağı səviyyədə olması həmin sənayenin geniş yayılmasını xüsusilə çox tələb edir. Bu səbəbdəndir ki, İngiltərənin və Fransanın əksinə olaraq Almaniyada inqilabi fəhlə hərəkəti bir tək şəhər mərkəzləri ilə məhdud olmayıb ölkənin geniş ərazisində bu qədər güclü surətdə yayılmışdır. Yenə bu səbəbdəndir ki, həmin hərəkət sakit, möhkəm və qarşısıalınmaz surətdə artır. Özlüyündə aydındır ki, Almaniyanın paytaxtında və başqa böyük şəhərlərində qalibiyyətli üsyan yalnız o zaman mümkün olar ki, həm xırda şəhərlərin əksəri, həm də kənd vilayətlərinin böyük qismi çevriliş üçün yetişmiş olsun. Az-çox normal inkişaf şəraitində biz heç vaxt, parislilərdə 1848 və 1871-ci illərdə olduğu kimi, bir tək fəhlələrin qüvvələri ilə qələbə çala bilmərik, lakin məhz buna görə biz, hər iki halda Parisin məğlub olması kimi, inqilabi paytaxtın irticaçı əyalət tərəfindən məğlub edilməsinə yol verə bilmərik. Fransada hərəkət həmişə paytaxtdan başlanırdı, Almaniyada isə iri sənaye, manufaktura və ev sənayesi rayonlarından; paytaxt yalnız sonralar qoşulurdu. Buna görə ola bilsin ki, gələcəkdə də təşəbbüs fransızların əlində olacaq, lakin qəti qələbə ancaq Almaniyada qazanıla bilər.

Lakin geniş yayılmaq üzündən Almaniyada istehsalın ən mühüm sahəsi olmuş və bununla bərabər alman kəndlilərini getdikcə daha artıq dərəcədə inqilabiləşdirən həmin kənd ev sənayesi və manufaktura özü gələcək çevriliş üçün ancaq birinci pillə xidmətini görür. Marksın göstərdiyi kimi («Kapital», I cild, 3-cü nəşri, səh. 484–495 (Bax: *K.Marks «Kapital», I cild, Azərnəşr, 1969, səh. 471-481. Red.*)), müəyyən inkişaf pilləsində onların da maşınlar və fabrik istehsalı tərəfindən məhv edilmək saatı gəlib çatacaqdır. Bu məhvolma saatı isə, deyəsən, artıq yaxınlaşır. Lakin kənd ev sənayesinin və manufakturanın maşın və fabrik istehsalı tərəfindən məhv edilməsi Almaniyada milyonlarla kənd istehsalçısının yaşayış vasitələrinin məhv edilməsi deməkdir, alman xırda kəndlilərinin az qala yarısının mülkiyyətdən məhrum edilməsi deməkdir, nəinki yalnız ev sənayesinin fabrik səiyəsinə, həmçinin kəndli təsərrüfatının iri kapitalist əkinçiliyinə və xırda torpaq sahibliyinin iri mülkədar təsərrüfatlarına çevrilməsi deməkdir, kəndlilər hesabına kapital və iri torpaq sahibliyi mənafeyi üçün sənaye və kənd təsərrüfat inqilabı deməkdir. Əgər Almaniya hələ köhnə ictimai şəraitdə bu çevrilişi də etməli olarsa, onda şübhəsiz bu çevriliş dönüş nöqtəsi olacaqdır. Əgər o vaxtadək heç bir başqa ölkədə fəhlə sinfi təşəbbüsü əlinə almazsa, onda hücum şübhəsiz Almaniya başlar və «şanlı mübariz ordunun» kəndli oğulları mərdliklə yardım göstərirlər.

Beləliklə, burjua və xırda burjua utopiyası—hər fəhləni xırdaca bir evin tam mülkiyyətçisi etmək və beləliklə də onu yarımfeodal əsaslarla kapitalistə bağlamaq utopiyası—indi tamamilə başqa şəkil alır. Bu utopiyanın həyata keçirilməsi bütün xırda kənd ev sahiblərini ev sənayesi fəhlələrinə çevirmək,

köhnə qapalılığı və indi «ictimai burulğana» cəlb olunan xırda kəndlilərin bu qapalılıqla əlaqədar olan siyasi miskinliyini məhv etmək deməkdir; sənaye inqilabının kəndə yayılması və əhalinin ən hərəkətsiz, ən mühafizəkar sinfinin dönüb inqilab yayan bir sinif olması deməkdir və bütün bunlara üstəlik–ev sənayesində çalışan kəndlilərin maşın tərəfindən mülkiyyətdən məhrum edilməsi deməkdir ki, bu da kəndliləri zorla üsyan yoluna sövq edir.

Nə qədər ki burjua-sosialist filantropolar öz kapitalist ictimai funksiyalarında öz ideallarını tərsinə, ictimai inqilab xeyrinə həyata keçirməkdə davam edirlər, biz onlara həvəslə yol verə bilərik ki, həmin idealdan zövq alsınlar.

Fridrix Engels

London, 10 yanvar 1887-ci il

«Der Sozialdemokrat» qəzetinin 15 və 22 yanvar 1887-ci il tarixli 3-cü və 4-cü nömrələrində və bu kitabda çap edilmişdir: F.Engels. «Zur Wohnungsfrage». Hottingen-Zürich, 1887

F.Engels

MƏNZİL MƏSƏLƏSİNƏ DAIR

I BÖLMƏ

PRUDON MƏNZİL MƏSƏLƏSİNİ NECƏ HƏLL EDİR

«Volsstaat»⁵¹ın 10-cu №-sində və sonrakı nömrələrində mənzil məsələsinə dair altı məqalədən ibarət bir yazı dərc edilmişdir; həmin məqalələr ancaq ona görə diqqətəlayiqdir²³⁴ ki,—40-cı illərin çoxdan unudulmuş yarımədəbi bəzi yazıları hesaba alınmazsa—bunlar Almaniyada Prudon məktəbi yaratmaq yolunda ilk təşəbbüsdür. Bu, artıq 25 il bundan əvvəl məhz Prudon təsəvvürlərinə qəti zərbə vurmuş (Marksın «Fəlsəfə yoxsulluğu» kitabında, Brüssel və Paris (Bax: K.Marks. «Fəlsəfə yoxsulluğu», Azərnəşr, 1975.) Red.) olan alman sosializminin bütün inkişafı gedişinə nisbətən geriye doğru elə böyük bir addımdır ki, lap indicə bu təşəbbüsün əleyhinə çıxmağına dəyər.

Hazırda mətbuatın bu qədər böyük əhəmiyyət verdiyi və mənzil ehtiyacı deyilən ehtiyac ondan ibarət deyildir ki, ümumiyyətlə fəhlə sinfi ağzına gədər dolu olan, sağlam olmayan pis mənzillərdə yaşayır. Bu mənzil ehtiyacı hazırkı vaxt üçün spesifik bir şey deyildir; bu ehtiyac həтта, keçmişdəki bütün məzlum siniflərdən fərqli olaraq məhz müasir proletariat üçün səciyyəvi olan iztirablardan biri deyildir; əksinə, bu ehtiyac bütün zamanların bütün məzlum siniflərinə demək olar eyni dərəcədə əzab vermişdir. Bu mənzil ehtiyacına son qoymaq üçün ancaq *bir* vasitə vardır ki, o da zəhmətkeş siniflərin hakim siniflər tərəfindən ümumiyyətlə istismar olunub əsarətdə saxlanmasına son qoymaqdan ibarətdir. Hazırkı zamanda mənzil ehtiyacı dedikdə nəzərdə tutulan şey—fəhlələrin onsuz da pis olan mənzil şəraitinin böyük şəhərlərə əhalinin birdənbirə axıb gəlməsi nəticəsində xüsusilə kəskinləşməsidir; mənzil kirayəsi son dərəcə yüksəlmiş və ayrı-ayrı evlərdə yaşayanların mənzil darısqallığı daha

da artmışdır, bəziləri ümumiyyətlə özləri üçün daldalanacaq tapa bilmirlər. Həm də *bu* mənzil ehtiyacından bu qədər çox bəhs etmək məcburiyyəti ancaq ondan irəli gəlir ki, bir tək fəhlə sinfini sıxmaqla qalmayıb eyni zamanda xırda burjuaziyanı da sıxır.

Hazırkı böyük şəhərlərimizin fəhlələrinin və bir qisim xırda burjuaziyanın mənzil ehtiyacı müasir kapitalist istehsal üsulundan doğan saysız-hesabsız *xırda* ikinci dərəcəli bələlardan biridir. Bu ehtiyac heç də kapitalistin fəhləni bir fəhlə *kimi* istismar etməsinin bilavasitə nəticəsi deyildir. Bu istismar–əsas bələdır və ictimai inqilab kapitalist istehsal üsulunu məhv etməklə onu da məhv etməyə çalışır. Kapitalist istehsal üsulunun təməl daşı belə bir faktdan ibarətdir ki, bizim müasir ictimai quruluş kapitalistə fəhlənin iş qüvvəsini öz dəyərinə satın almaq, lakin fəhləni onun iş qüvvəsi üçün verilmiş olan qiyməti təkrar istehsal etməkdən ötrü lazım olduğundan artıq işləməyə məcbur edərək həmin iş qüvvəsindən öz dəyərinə nisbətən xeyli çox dəyər sıxıb çıxarmaq imkanı verir. Bu yolla istehsal olunan izafi dəyər bütün kapitalistlər və torpaq sahibləri sinfi arasında, habelə onların papa və imperatordan başlamış gecə gözetçilərinə və başqalarına qədər bütün pullu nökrələri arasında bölünür. Bu bölgünün necə həyata keçirildiyi burada bizi maraqlandırmır; şübhəsiz olan budur ki, zəhmət çəkməyənlərin hamısı ancaq həmin izafi dəyərdən bu və ya qeyri üsulla onların payına düşən hissə ilə yaşaya bilir (*Marksın «Kapitalı»* ilə müqayisə et; bu, ilk dəfə orada izah edilmişdir).

Fəhlə sinfinin istehsal etdiyi və əvəzi ödənilmədən onun əlindən alınmış izafi dəyərin zəhmətkeş olmayan siniflər arasında bölünməsi çox ibrətli fitnə-fəsad və bir-birini aldatmaq şəraitində baş verir: bu bölgü algı və satqı yolu ilə baş verdiyinə görə, onun başlıca vasitələrindən biri satıcının alıcını aldatmasından ibarətdir və bu aldatma indi, xüsusən böyük şəhərlərdə pərakəndə ticarətdə satıcı üçün əsl yaşayış şərti olmuşdur. Lakin əgər dükançı və ya çörəkçi fəhləni qiymətdə, yaxud əmtəənin keyfiyyəti cəhətdən aldadırsa, onu spesifik fəhlə halında aldatmır. Əksinə, bir halda ki bu və ya başqa bir yerdə aldadıcılığın müəyyən orta ölçüsü ictimai qaydaya çevrilir,—bir müddət keçəndən sonra o, hökmən əmək haqqının müvafiq dərəcədə yüksəldilməsi ilə ödənilməlidir. Dükançı üçün fəhlə alıcıdır, yəni pul və ya kredit sahibidir, deməli, əsla fəhlə deyildir, yəni iş qüvvəsi satıcısı deyildir. Doğrudur ki, aldatma ona, ümumiyyətlə yoxsul siniflərə olduğu kimi, cəmiyyətin varlı siniflərinə nisbətən daha çox zərər vurur, lakin bu aldatma yalnız fəhləyə zərər vuran, yalnız onun sinfinə üz verən bir bəla deyildir.

Mənzil ehtiyacı da eynilə bunun kimidir. Hazırkı iri şəhərlərin böyüməsi, xüsusən şəhərin mərkəzində bəzi məhəllələrin torpaq sahəsi dəyərinin sün'i olaraq, çox vaxt son dərəcə yüksəlməsinə səbəb olur; həmin sahələrdə tikilən binalar bu dəyəri yüksəltmək əvəzinə, əksinə, onu aşağı salır, çünki həmin binalar dəyişilmiş olan şəraitə daha uyğun gəlmir; onları sökür və yerində

başqa binalar tikirlər. Hər şeydən əvvəl mərkəzdə olan fəhlə mənzillərinin taleyi belədir; bu binalar hətta adamlarla son dərəcə dolmuş olduğu halda, onlardan alınan kirayə haqqı heç vaxt müəyyən maksimum həddindən kənara çıxa bilməz, yaxud hər halda son dərəcə ləng kənara çıxa bilər. Bu binaları sökürlər və yerində mağazalar, anbarlar, ictimai binalar tikirlər. Bonapartizm öz Osmanı şəxsində Parisdə («Parisdə» sözü 1887-ci il nəşrində Engels tərəfindən əlavə edilmişdir. *Red.*) bu meydən fırıldaqçılıq və şəxsi varlanma məqsədi ilə son dərəcə geniş istifadə etmişdir. Lakin Osman ruhu Londonda, Mançesterdə, Liverpulda da özünü göstərmiş və, görünür, Berlində də, Vyanada da özünü öz evində olduğu kimi hiss edir. Nəticədə–fəhlələri şəhərlərin mərkəzlərindən ucqarlara sıxışdırırlar; fəhlələr üçün mənzillər və ümumiyyətlə xırda mənzillər çox az tapılır və baha olur, çox vaxt isə heç tapılmır, çünki bu şəraitdə tikinti sənayesi fəhlələr üçün ancaq müstəsna hallarda mənzillər tikir, çünki həmin sənaye üçün bahalı mənzillər tikmək daha əlverişli ehtikar meydanıdır.

Beləliklə, bu mənzil ehtiyacı daha varlı siniflərə nisbətən fəhləyə, şübhəsiz, daha şiddətli əzab verir; lakin, dükançıların aldadıcılığı kimi, bu ehtiyac da eyni dərəcədə bir tək fəhlə sinfinə əzab verən fəlakət deyildir və madam ki, fəhlə sinfinə toxunur, onda, deməli, müəyyən səviyyədə və müəyyən müddətdə, həmçinin iqtisadi cəhətdən də müəyyən dərəcədə ödənilməlidir.

Prudonun da mənsub olduğu xırda burjua sosializmi, fəhlə sinfi ilə bərabər başqa siniflərə, xüsusən xırda burjuaziyaya üz verən məhz bu əzablarla daha çox məşğul olmağı üstün tutur. Buna görə də belə bir hal da heç təsadüfi deyildir ki, bizim alman prudonisti (A.Mülberger. *Red.*) hər şeydən əvvəl mənzil məsələsindən, gördüyümüz kimi, heç də təkə fəhlə məsələsi olmayan bir məsələdən yapışır; bu da təsadüfi deyildir ki, əksinə, mənzil məsələsini o, yalnız əsl fəhlə məsələsi hesab edir.

«*Muzdlu fəhlə kapitalist üçün nədirse–kirayənişin də ev sahibi üçün odur.*»

Bu əsla doğru deyildir.

Mənzil məsələsində, bir-birinə qarşı duran iki tərəf vardır: kirayənişin və kirayəyə verən, yaxud ev sahibi. Birinci ikincidən müvəqqəti olaraq mənzildən istifadə etmək haqqını satın almaq istəyir; onun pulu və ya krediti vardır, hərçənd bu krediti yenə həmin ev sahibindən sələmçi qiyməti ilə, mənzil kirayəsinə əlavə şəklində almağa məcbur ola bilər. Bu–sadəcə olaraq əmtəə satmaqdır; bu–proletar ilə burjua arasında, fəhlə ilə kapitalist arasında sövdə deyildir. Kirayənişin–hətta fəhlə də olsa–*varlı bir adam* kimi meydana çıxır; o, ya özünə məxsus əmtəəni, iş qüvvəsini qabaqcadan satmalıdır ki, bundan hasil olan pulla mənzildən istifadə etmək hüququnun alıcısı kimi meydana çıxa bilsin, ya da həmin iş qüvvəsinin satılacağına təminat verə bilməlidir. İş qüvvəsinin kapitalistə satılmasının doğurduğu spesifik nəticələr burada qətiyyəən yoxdur. Kapitalist satın aldığı iş qüvvəsini məcbur edir ki, əvvələn, öz

dəyərini təkrar istehsal etsin, ikincisi də, müvəqqəti olaraq və kapitalistlər sinfi arasında bölününcəyə qədər kapitalistin əlində qalan izafi dəyəri də istehsal etsin. Beləliklə, burada artıq dəyər istehsal olunur; mövcud dəyərin ümumi məbləği artır. Kirayə sövdəsində isə iş tamamilə başqa cürdür. Ev kirayəyə verən kirayənişindən neçə qopartsa da, bu həmişə yalnız—artıq *mövcud olan*, qabaqlarda *istehsal edilmiş* olan dəyərlə verilməsidir və kirayənişin ilə ev kirayəyə verənin *birlikdə* malik olduqları dəyərin ümumi məbləği dəyişilməz halda qalır. Fəhlənin əmək məhsulunun bir hissəsini həmişə onun əlindən alırlar,—həm də kapitalistin fəhlə əməyinə dəyərindən əskikmi, artıqmı, yoxsa dəyərinə görə haqq verib-verməməsinin fərqi olmur; kirayənişinə isə bu ancaq o halda üz verir ki, o, mənzilə öz dəyərindən artıq haqq verməyə məcbur olsun. Buna görə də kirayənişin ilə kirayəyə verən arasındakı münasibəti fəhlə ilə kapitalist arasındakı münasibətlə eyniləşdirməyə cəhd etmək—həmin münasibəti tamamilə təhrif etmək deməkdir. Əksinə, burada biz iki vətəndaş arasında xalis bir adi əmtəə sövdəsi olduğunu görürük, həm də bu sövdə ümumiyyətlə əmtəələrin satılmasını və xüsusilə «torpaq mülkiyyəti» əmtəəsinin satılmasını tənzim edən iqtisadi qanunlar əsasında baş verir. Hər şeydən əvvəl, evin və ya onun müəyyən hissəsinin tikilməsi və saxlanması xərcləri nəzərə alınır; ikinci növbədə—torpağın dəyəri nəzərə alınır ki, bu da evin çox və ya az əlverişli yerdə olmasından asılıdır; nəhayət, məsələni müəyyən anda tələb ilə təklif arasındakı nisbət həll edir. Bu sadə iqtisadi münasibət bizim prudonistin başında belə əks olunur.

«Bir halda ki ev tikilmişdir, evin həqiqi dəyəri mənzil kirayəsi formasında ev sahibinə kifayət dərəcədə də artıq çoxdan ödənilmiş olsa da, ev—ictimai əməyin müəyyən hissəsini almaq üçün *daimi yuridik əsasdır*. Belə olur ki, məsələn, 50 il bundan əvvəl tikilmiş ev həmin müddətdə icarə haqqı gəlirindən öz əvvəlki xərclərini 2, 3, 5, 10 və i.a. dəfə ödəmiş olur».

Burada Prudon bütün varlığı ilə bizim qarşımıza çıxır. Əvvəlcə, nəzərdən qaçırılır ki, mənzil kirayəsi yalnız evin tikilməsi xərcinin faizlərini deyil, həmçinin təmir xərcini, ehtibarsız borcların və ödənilməyən mənzil kirayəsinin orta məbləğini, habelə arabir mənzillərin boş qalmasından dəyən zərərləri də ödəməlidir; nəhayət («Nəhayət» sözündən başlayaraq, cümlənin axırı 1887-ci il nəşrində Engels tərəfindən əlavə edilmişdir. *Red.*), bir halda ki zaman keçdikcə ev yaşayış üçün yararsız olur və qiymətdən düşür,—deməli, mənzil kirayəsi, bu evin tikilməsinə qoyulmuş kapitalın hər il müvafiq hissəsini ödəməlidir. İkincisi, nəzərdən qaçırılır ki, mənzil kirayəsi, evin yerləşdiyi torpaq sahəsi dəyərinin artması faizlərini də ödəməlidir; nəzərdən qaçırılır ki, deməli, onun bir hissəsi torpaq rentasından ibarətdir. Doğrudur, bizim prudonist oradaca izah edir ki, torpaq mülkiyyətçisinin iştirakı olmadan baş verən bu dəyər artımı, hüquqa görə ona deyil, cəmiyyətə məxsusdur; lakin prudonist görmür ki, bununla da o, əslində torpaq mülkiyyətinin məhv edilməsini tələb edir; lakin

burada biz bu məsələdən danışmayacağıq, çünki bu bizi çox uzaqlara aparmış olardı. Nəhayət, o görmür ki, bütün bu sövdədə məsələ heç də mülkiyyətçidən ev satın alınması üzərində deyil, yalnız müəyyən müddətə evdən istifadə edilməsi hüququ üzərindədir. Müəyyən bir iqtisadi hadisənin fe'lən nə kimi həqiqi bir şəraitdə baş verdiyi üzərində heç vaxt düşünməmiş olan Prudon, əlbəttə, ev tikilməsinə çəkilən xərcləri əvvəlki məbləğinin müəyyən şəraitdə 50 il ərzində kirayə haqqı şəklində nə sayaqla onqat ödənilə biləcəyini özü üçün izah edə bilməz. O, heç də mürəkkəb olmayan bu məsələni iqtisadi cəhətdən tədqiq etmək və onun iqtisadi qanunlara həqiqətən zidd olub-olmadığını və nə sayaq zidd olduğunu möhkəm müəyyən etmək əvəzinə iqtisadiyyatdan hüquqşünaslığa cəsarətli bir sıçrayışla xilas olmağa çalışır: «Bir halda ki ev tikilmişdir, o *daimi yuridik əsasdır*», hər il müəyyən tə'diyə üçün əsasdır: Bu necə baş verir, ev *nə sayaq yuridik əsas olur*,—bu barədə Prudon susur. Halbuki o məhz bunu izah etməli idi. Bunu tədqiq etsə idi, görərdi ki, dünyada bütün yuridik əsaslar, nə qədər daimi olsalar da, evə elə bir qüvvə verə bilməzdi ki, onun tikilməsinə çəkilən xərclərin məbləği əlli il ərzində kirayə haqqı şəklində onqat artıqlaması ilə ödənilmiş olsun; görərdi ki, bu cür nəticələrə ancaq (yuridik əsaslar adı ilə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilə bilən) iqtisadi şərait gətirib çıxara bilər. Burada isə o yenə başdan başlamalı olardı.

Prudonun bütün nəzəriyyəsi iqtisadi gerçəklikdən yuridik ibarəbazlığa bu xilas sıçrayışına əsaslanır. Qoçaq Prudon hadisələrin iqtisadi əlaqəsini gözdən itirən kimi—bu isə hər bir ciddi məsələdə ona üz verir,—hüquq sahəsinə qaçmaqla özünü xilas edir və *əbədi ədalətə* müraciət edir.

«Prudon öz əbədi ədalət idealını əvvəlcə əmtəə istehsalına uyğun yuridik münasibətlərdən alır və yeri gəlmişkən deyək ki, bununla da bütün filisterlərə belə bir təsəlli gətirən bir sübut verir ki, əmtəə istehsalı forması da ədalət qədər əbədidir. Sonra o, əksinə, həmin ədalət idealına uyğun surətdə həqiqi əmtəə istehsalını və buna müvafiq olan əsl hüququ dəyişdirməyə çalışır. Bir kimyaçı maddələr mübadiləsinin həqiqi qanunlarını tədqiq etmək və bunların əsasında müəyyən məsələləri həll etmək əvəzinə, maddələr mübadiləsinə «zat» və «qohumluq» kimi «əbədi ideyalara» uyğun surətdə dəyişmək istəsəydi, biz onun haqqında nə deyərdik? Bizə deyəndə ki, sələmçilik «əbədi ədalətə», «əbədi həqiqətə», «əbədi məhəbbətə» və başqa «əbədi həqiqətlərə» ziddir,—məgər biz vaxtı ilə sələmçiliyin «əbədi şəfqətə», «əbədi imana», «allah-taalanın əbədi iradəsinə» zidd olduğunu deyən kilsə xadimlərinin keçmişdə sələmçilik haqqında bildiklərindən azacıq da olsa artıq bir şeymi bilmiş oluruq?» (*Marks, Kapital*, səh. 45 (Bax: *K.Marks. «Kapital», I cild, Azərnəşr, 1969, səh. 94–95. Red. **—A. Mülbergerin. Red.*)).

Bizim prudonistin (*A.Mülbergerin. Red.*) işi isə öz müəlliminin işindən yaxşı deyildir:

«Kirayə muqaviləsi, heyvanın bədənində qan dövranı nə qədər zəruridirsə, müasir cəmiyyətin həyatında da bir o qədər zəruri olan min cür mübadilə sövdəsindən biridir. Təbiidir ki, bu cəmiyyət bütün bu mübadilə sövdələrində *hüquq ideyasının olmasında*, yəni bu sövdələrin hər yerdə ədalət tələblərinə ciddi surətdə uyğun şəkildə həyata keçirilməsində maraqlıdır. Bir sözlə, cəmiyyətin iqtisadi həyatı, Prudonun dediyi kimi, *iqtisadi hüquq* yüksəkliyinə qalxmalıdır. Həqiqətdə isə, məlum olduğu kimi, məhz bunun əksinədir».

Güman etmək olardımı ki, prudonizmi Marksın məhz həmin həlledici cəhətdən bu qədər qısa və bu qədər sərrast təsvir etməsindən beş il sonra alman dilində bu cür cəfəngiyat çap edilə biləcəkdir? Bütün bu hədyanın nə mənası var? Mənası ancaq odur ki, müasir cəmiyyəti idarə edən iqtisadi qanunların əməli nəticələri müəllifin hüquq duyğusunu təhqir edir və müəllif möminliklə arzu edir ki, vəziyyət dəyişilsin və bu pis iş birtəhər islah edilsin. –Bəli, əgər qurbağanın quyruğu olsa idi, qurbağa olmazdı! Məgər kapitalist istehsal üsulunda «hüquq ideyası yoxdur», məhz fəhlələri istismar etməyə öz xüsusi hüquqi ideyası yoxdur? Əgər müəllif bizə deyirsə ki, bu–*onun* hüquq ideyası deyildir, onda biz bir addım da olsa irəliləmiş oluruqmu?

Lakin mənzil məsələsinə qayıdaq. Burada bizim prudonist öz «hüquq ideyasına» tam meydan verir və bizi belə təsirli bir deklamasiya ilə əyləndirir:

«Biz heç bir tərəddüd göstərmədən iddia edirik ki, şöhrətli əsrimizin bütün mədəniyyətinə qarşı belə bir faktdan daha dəhşətli bir istehza ola bilməz ki, böyük şəhərlərdə əhalinin 90 və daha artıq faizinin, özlərininki adlandırıla biləcəkləri yurdu-yuvası yoxdur. Əxlaq və ailə varlığının həqiqi mərkəzi olan ailə ocağını ictimai fırtına dağıdıb puç edir... Bu cəhətdən biz vəhşilərdən çox-çox aşağıdayıq. Troqloditin öz mağarası, avstraliyalının palçıqdan qayrılmış öz koması, hindunun öz yurdu vardır,—müasir proletar isə feʼlən havadan asılı qalmışdır» və i.a.

Bu acı şikayətdə prudonizm bütün öz irticaçılığı ilə özünü göstərir. Müasir inqilabçı sinfin, proletariatın yaradılması üçün, keçmiş zamanların fəhləsini torpağa bağlayan göbək bağının kəsilməsi mütləq zəruri idi. Toxuculuq dəzgahı ilə yanaşı öz xırdaca evi, bostancıgəzi və xırdaca tarlası olan əl toxucusu bütün öz yoxsulluğu və bütün siyasi məhkumluğu ilə bərabər sakit, razı bir adam idi, «ədəb-ərkanlı və mərifətli idi», varlıları, keşişləri və məmurlarıgöərəndə papağını çıxardırdı və kölə ruhu onun iliyinə işləmişdi. Torpağa bağlanmış fəhləni mülkiyyətdən tamamilə məhrum olan, irs qalmış bütün zəncirlərdən («Volksstaat» qəzetində «irs qalmış bütün zəncirlərdən» sözləri yerinə dərc edilmişdir: «irs qalmış bütün mədəniyyətdən». *Red.*) azad edilmiş, *qanundan kənara salınmış* (Cinasdır: «vogelfrei»—«qanundan kənara salınmış», eyni zamanda «quş kimi azad» deməkdir. *Red.*) proletara çevirən məhz müasir iri sənaye,—məhz bu iqtisadi inqilab eləşərait yaratdığı, zəhmətkeş sinfin ən son formada, kapitalist istehsalı formasında istismarı məhz bu şəraitdə

devrilə bilər. Lakin birdən bu ağlağan prudonist meydana çıxır və fəhlələrin öz ailə ocağından qovulmasını geriye doğru böyük bir addım sayıb bu münasibətlə ah-zar edir, halbuki məhz bu hal fəhlələrin mə'nəvi azadlığının ən birinci şərti idi.

27 il bundan əvvəl («İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti» (Bax: *K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 2-ci cild, səh. 231–517. *Red.*) kitabında) mən fəhlələrin öz evlərindən qovulmasının məhz bu prosesinin əsas cəhətlərini, XVIII əsrdə İngiltərədə onun necə baş verdiyini təsvir etmişdim. Torpaq sahiblərinin və fabrikkə sahiblərin etdikləri alçaqlıqlar, bu qovulmanın ən əvvəl qovulan fəhlələrə göstərməli olduğu zərərli maddi və mə'nəvi tə'sir də həmin kitabda lazımınca əks olunmuşdur. Lakin mənəm heç ağıma gələ bilərdimi ki, mövcud şəraitdə tamamilə zəruri olan bu tarixi inkişaf prosesini geriye doğru bir addım—«vəhşilərdən aşağı» bir şey hesab edirəm? Əsla. 1872-ci ildəki ingilis proletarı, «ailə ocağına» malik olan 1772-ci il kənd toxucusundan hədsiz dərəcədə yüksəkdə durur. Həm də məgər troqlodit öz mağarasında, avstraliyalı palçıqdan qayrılmış öz komasında, hindu öz yurdunda hər hansı bir vaxtda iyun üsyanı¹⁸ kimi bir üsyan edə bilərmi, yaxud Paris Kommunası yarada bilərmi?

Böyük miqyasda kapitalist istehsalı tətbiq olunan vaxtdan e'tibarən fəhlənin maddi vəziyyətinin ümumiyyətlə pisləşdiyinə ancaq burjua şübhə edir. Məgər biz bunun üstündə geriye, misirlilərin (həmçinin çox cüzi) ət çölməyinə²⁴⁰, yalnız gəda qəlbi tərbiyə edib yetişdirmiş olan xırda kənd sənayesinə, ya da «vəhşilərə» nəzər salıb kədərlənməliyik? Əksinə. Yalnız müasir iri sənayenin yaratdığı, irs qalmış bütün zəncirlərdən, o cümlədən fəhləni torpağa bağlayan zəncirdən azad edilmiş olan və böyük şəhərlərə qovulub gətirilən proletariat böyük ictimai çevriliş edə bilər və bu da hər cür sinfi istismara və hər cür sinfi hökmranlığa son qoyar. Əllə işləyən və ailə ocağına malik olan keçmiş kənd toxucuları bunu heç vaxt edə bilməzdilər, onlar heç vaxt belə bir fikrə gələ bilməzdilər və xüsusən heç vaxt onun həyata keçirilməsini arzu edə bilməzdilər.

Prudon üçün isə, əksinə, son yüz ildə baş verən bütün sənaye inqilabı, buxarın gücü, əl əməyini maşınlarla əvəz edən və əməyin məhsuldar qüvvəsini minqat artıran iri fabrik istehsalı,—əsla xoşa gəlməyən bir hadisədir, elə bir şeydir ki, o əslində gərək heç olmayaydı. Xırda burjua olan Prudon elə bir aləmə can atır ki, orada hər kəs ayrıca müstəqil bir məhsul, dərhal istehlak olunmağa və bazarda mübadilə edilməyə yararlı olan bir məhsul hazırlayır; əgər burada hər kəsə öz əməyi məhsulunun tam dəyəri başqa məhsulla ödənilirsə, onda «əbədi ədalət» tə'min edilmiş olur və yer üzündə ən yaxşı bir aləm yaradılmış olur. Lakin Prudonun bu ən yaxşı aləmi tərəqqi edən sənaye inkişafının ayağı altında qalıb hələ rüşeym halında ikən əzilmişdir; bu sənaye inkişafı sənayenin bütün böyük sahələrində ayrıca əməyi çoxdan məhv etmişdir və onu xırda və ən xırda sahələrdə gündən-günə daha artıq məhv edərək,

ictimai əməklə, maşınlara və təbiət qüvvələrinin itaətə gətirilməsinə arxalanan əməklə əvəz edir, elə bir əməklə əvəz edir ki, onun dərhal mübadilə olunmağa və ya istehlaka yararlı olan hazır məhsulu, hazırlanıncaya qədər əllərindən keçməli olduğu bir çox şəxsin birgə məhsuludur. Həm də məhz bu sənaye inqilabı sayəsində insan əməyinin məhsuldar qüvvəsi–bəşəriyyətin varlığı müddətində ilk dəfə olaraq–elə bir yüksəkliyə qalxmışdır ki, əmək bütün insanlar arasında düzgün bölündükdə nəinki yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinin bol-bol istehlak etməsi üçün və zəngin ehtiyat fondu düzəldilməsi üçün kifayət edəcək miqdarda məhsul istehsal etmək mümkün olmuş, həm də hər kəsin o qədər asudə vaxt tapması mümkün olmuşdur ki, tarixən irs qalmış mədəniyyətdə–elm, incəsənət, birgə yaşayış formaları və i.ə.–həqiqətən qiymətli nə varsa, hamısını nəinki yalnız götürmək, habelə bunu hakim sinfin inhisarından çıxarıb bütün cəmiyyətin ümumi sərvətinə çevirmək və onu daha da inkişaf etdirmək imkanı yaranmışdır. Həllədiçi nöqtə də məhz bundan ibarətdir. İnsan əməyinin məhsuldar qüvvəsi inkişaf edib belə yüksək bir səviyyəyə çatan kimi,—hakim sinfin yaşaması üçün hər cür bəhanə aradan qalxır. Axı sinfi fərq müdafiə edilərkən axırıncı əsas həmişə bundan ibarət idi: elə bir sinif mövcud olmalıdır ki, o, hər gün bir tikə çörək əldə etmək üçün özünü təqətdən salmalı olmasın və cəmiyyət üçün əqli əməklə məşğul olmağa onun vaxtı olsun. Son yüz ilin sənaye inqilabı, indiyədək özünə bir çox tarixi bəraət tapmış olan bu boşboğazlığın kökünü həmişəlik kəsmişdir. Hakim sinfin mövcud olması, sənayenin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı üçün, habelə eynilə də elmin, incəsənətin və xüsusən mədəni birgəyaşayış formalarının inkişafı üçün gündən-günə daha böyük bir maneə təşkil edir. Bizim indiki burjualardan daha nadanı heç bir zaman olmamışdır.

Lakin dostumuz Prudonun bütün bunlarla heç bir işi yoxdur. O ancaq «əbədi ədalət» həsrətindədir, başqa heç bir şeyin həsrətində deyildir. Hər kəs öz məhsulu müqabilində əməyin bütün gəlirini, öz əməyinin tam dəyərini almalıdır. Lakin onu müasir sənayenin məhsulunda hesablayıb müəyyən etmək asan iş deyildir. Müasir sənaye, məcmu məhsulunda hər bir ayrıca şəxsin məhz o iştirak payını görünməyə qoymur ki, həmin pay keçmişdəki əlahiddə əl əməyi şəraitində, istehsal edilmiş məhsulda özlüyündə ifadə olunurdu. Sonra, müasir sənaye, Prudonun bütün sisteminin əsasını təşkil edən fərdi mübadiləni, yə`ni: iki istehsalçı arasında olan və onlardan hər birinin istehlak məqsədi ilə (Bu cümlənin sonu, «yə`ni: iki istehsalçı arasında» sözlərindən başlayaraq, axırıncı hissəsi 1887-ci il nəşrində Engels tərəfindən olavə edilmişdir. *Red.*) öz məhsulu müqabilində özgəsinin məhsulunu əldə etməsinə imkan verən bilavasitə mübadiləni getdikcə daha artıq aradan qaldırır. Buna görə də irticaçı bir cəhət; sənaye inqilabına nifrət və bütün müasir sənaye, buxar maşınlarını, əyirici maşınları və başqa zibilləri kənara tullayıb köhnə əziz əl əməyinə qayıtmağı gah açıq, gah da örtülü ifadə edən meyl bütün prudonizmdə özünü

göstərir. Burada biz min məhsuldar qüvvədən doqquz yüz doxsan doqquzunu itirsək də, bütün bəşəriyyət ən dəhşətli əmək köləliyinə məhkum olsa da, aclıq ümumi bir hal olsa da,—əgər biz mübadiləni elə təşkil edə bilsək ki, «hər kəs əməyin bütün gəlirini» götürsün və «əbədi ədalət» həyata keçirilsin, onda bütün yuxarıda göstərilənlərin nə əhəmiyyəti ola bilər? «Fiat justitia, peream mudus!»

Qoy dünya məhv olsun, təki ədalət qələbə çalsın! Əgər bu Prudon əksinqilabı ümumiyyətlə həyata keçirilə bilsəydi, onda dünya da məhv olardı.

Həm də özlüyündə aydındır ki, muasir iri sənayedən irəli gələn ictimai istehsal şəraitində, əgər ümumiyyətlə belə bir ifadənin mənası varsa, hər kəs üçün «öz əməyinin bütün gəliri» təmin edilə bilər. Bu ifadəninisə ancaq o zaman mənası ola bilər ki, o, genişləndirilmiş mənadə başa düşülsün, belə ki, hər bir ayrıca fəhlə bu «öz əməyinin bütöv gəlirinin» mülkiyyətçisi olmaq deyil, təkcə fəhlələrdən ibarət olan bütün cəmiyyət həmin fəhlələrin öz əməyinin məcmu məhsulunun mülkiyyətçisidir; həmin cəmiyyət isə bu məhsulun bir qismini istehlak üçün öz üzvləri arasında bölür, digər qismini öz istehsal vasitələrinin ödənilməsinə və artıqlamasına sərf edir, bir qismini də istehsal və istehlakın ehtiyat fondu olaraq toplayır («Bu ifadənin isə...» sözlərindən başlayaraq, bütün bu axırıncı cümlə 1887-ci il nəşrində Engels tərəfindən əlavə edilmişdir. *Red.*).

Bütün deyilənlərdən sonra biz indi artıq qabaqcadan bilərik ki, bizim prudonist böyük mənzil məsələsini necə həll edəcəkdir. O, bir tərəfdən, belə bir tələb irəli sürür ki, hər fəhlənin özünə məxsus öz mənzili olsun və, beləliklə də, biz daha *vəhşilərdən aşağı* olmayaq. Digər tərəfdən, o inandırır ki, evin tikilməsinə əvvəlcə çəkilən xərcin, mənzil kirayəsi şəklində, həqiqətdə olduğu kimi, iki, üç, beş və ya onqat artıqlaması ilə ödənilməsi *hüquq əsası* üzərində baş verir və bu hüquq əsası «əbədi ədalətə» ziddir. Məsələ belə sadə yolla həll olunur: biz hüquq əsasını ləğv edirik və əbədi ədalətə əsaslanaraq, ödənilən mənzil kirayəsini, mənzilin özünün qiymətini ödəmək hesabına verilən tədiyyə eʼlan edirik. Əgər son nəticənin özündə olan belə ilk şərtlər qəbul edilərsə, onda, əlbəttə, hər bir hoqqabazın malik olduğu çeviklik kifayətdir ki, əlini salıb cibindən əvvəlcə hazırlanmış nəticəni çıxartsın və belə bir nəticəyə çatdıran məntiqin sarsılmazlığı ilə lovğalansın.

Burada da bunun kimidir. Mənzil kirayə edilməsinin ləğv olunması zərurət eʼlan edilir, həm də hər bir kirayənişini öz mənzilinin mülkiyyətçisinə çevirmək tələbi şəklində eʼlan edilir. Bunu necə etməli? Çox sadə yolla:

«Kirayə edilən mənzil satın alınır... Əvvəlki ev sahibinə öz evinin dəyəri son qəpiyinə qədər verilir. Ödənilən kirayə haqqının, əvvəllər olduğu kimi, kirayənişin tərəfindən kapitalın əbədi hüququna verilən bac-xərac olması əvəzində,—bunun əvəzində, kirayə edilən mənzillərin satın alınması eʼlan olunan gündən eʼtibarən kirayənişinin verdiyi dürüst müəyyən edilmiş məbləğ,

onun mülkiyyətinə keçən mənzilin pulunu ödəmək hesabına hər il verilən bir tə`diyə olur... Cəmiyyət... bu yolla müstəqil azad mənzil sahibləri məcmusuna çevrilir».

Prudonist (A.Mülberger. *Red.*) bunu əbədi ədalətə qarşı bir cinayət hesab edir ki, ev sahibi evə qoyduğu kapitalından heç zəhmət çəkmədən renta və faizlər götürə bilir. Prudonist dekret verir ki, buna son qoymaq lazımdır, evlərə qoyulmuş kapital daha faiz verməməlidir və o, satın alınmış torpaq sahəsi olduğuna görə torpaq rentası da verməməlidir. Lakin biz gördük ki, bu heç də müasir cəmiyyətin əsası olan kapitalist istehsal üsuluna toxunmur. Ətrafında fəhlənin istismar olunmasının hərləndiyi düyüm nöqtəsi–iş qüvvəsinin kapitalistə satılmasıdır və kapitalistin bu sövdədən necə istifadə edib fəhləni, iş qüvvəsinin ödənilmiş dəyərindən xeyli artıq istehsal etməyə məcbur etməsidir. Kapitalist ilə fəhlə arasında məhz bu sövdə, sonradan kapitalistlərin müxtəlif növləri və onların nöqərləri arasında torpaq rentası, ticarət mənfəəti, kapitaldan faizlər, vergilər və sairə şəklində bölünən bütün izafi dəyəri yaradır. Ancaq budur, bizim prudonist meydana çıxıb deyir ki, əgər kapitalistlərin *bir yeganə növünə*,–həm də əsla bilavasitə iş qüvvəsi satın almayan və, deməli, izafi dəyər istehsal etməyə məcbur etməyən kapitalistlər növünə,–mənfəət, yaxud faizlər götürmək qadağan edilsəydi, bu–irəliyə atılan addım olardı! Əgər ev sahibləri sabah özlərinə renta və faizlər verməyə məcbur etmək imkanından məhrum edilmiş olsaydılar, fəhlə sinfinin əlindən alınıb haqqı ödənilməyən əmək kütləsi zərrə qədər dəyişilməzdi; lakin buna baxmayaraq bizim prudonist deyir:

«Beləliklə, mənzil kirayə edilməsinin qadağan olunması inqilabi ideya dərinliklərində əmələ gələn *ən səmərəli və ən yüksək arzulardan* biridir; o, ictimai demokratiyanın *birinci dərəcəli tələbi* olmalıdır».

Eynilə ustad Prudonun lap öz bağırıqlarıdır; onun da qaqqıldaması yumurtlamış olduğu yumurtanın böyüklüyünə həmişə tərs mütənəşib olur.

Lakin belə gözəl bir vəziyyət təsəvvür edin: hər bir fəhlə, xırda burjua və burjua hər il tə`diyə vermək yolu ilə öz mənzilinin əvvəlcə qismən, sonra da tam sahibi olmaq məcburiyyətində qalacaq! İngiltərənin sənaye dairələrində, iri sənaye, lakin xırda fəhlə evləri olan və hər bir ailəli fəhlənin ayrıca xırda bir evdə yaşadığı yerlərdə bunun yenə bir mə`nası olardı. Lakin Parisdə, habelə kontinentdəki böyük şəhərlərin çoxunda xırda sənaye ilə yanaşı böyük evlər vardır ki, onların hər birində on, iyirmi, otuz ailə yaşayır. Dünyanı xilas edən və kirayə verilmiş mənzillərin satın alındığını bildirən dekret e`lan olunan gün, Peter adlı birisi, fərz edək ki, Berlində maşın-tikinti fabrikində işləyir. Fərz edək ki, ilin axırında o, Hamburq darvazaları yaxınlığında bir evin beşinci mərtəbəsində xırda bir otaqdan ibarət öz mənzilinin, məsələn, on beşdə bir hissəsinin mülkiyyətçisi olacaqdır. Onun işdən əli çıxır və, çox keçmədən, o, Hannoverdəki Potqofda üçüncü mərtəbədə həyətə gözəl baxarı olan eynilə bu cür bir mənzildə yaşamağa məcbur olur və burada beş ay yaşayandan sonra

mülkiyyətin $\frac{1}{36}$ hissəsini əldə edir, lakin birdən-birə tətil onu Münxenə aparıb çıxarır və burada on bir ay yaşayandan sonra Ober-Angerqassedən o tərəfdə çox qaranlıq bir zirzəmi mənzilinin düz $\frac{11}{180}$ hissəsinin mülkiyyətçisi edir. Zəmanəmizdə fəhlə üçün çox tez-tez üz verən sonrakı yerdəyişmələr sonra onu: S.-Hallendə eyni dərəcədə gözəl bir mənzilin $\frac{7}{360}$ hissəsini, Lidsdə başqa bir mənzilin $\frac{23}{180}$ hissəsinin və Serendə üçüncü bir mənzilin $\frac{347}{56223}$ hissəsinin—«əbədi ədalət» pozulmasın deyə dürüst hesablanmış hissəsinin,—mülkiyyətçisi olmağa məcbur edir. Bəs bizim Peter bütün bu mənzil hissəcikləri ilə nə etsin? Bunların həqiqi dəyərini ona kim verir? Öz əvvəlki muxtəlif mənzillərinin yerdə qalan hissələrinin mülkiyyətçisini və ya mülkiyyətçilərini o haradan tapsın? Həm də, hər mərtəbəsində, misal üçün, iyirmi mənzil olan və—satın almaq vaxtı qurtardıqda, mənzillərin kirayəyə verilməsi ləğv olunduqda—ayrı-ayrı hissələri, ola bilsin ki, dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş üç yüz mülkiyyətçiyə məxsus olan hər bir böyük evin haqqında mülkiyyət münasibəti nə vəziyyətdə olacaqdır? Bizim prudonist cavab verir ki, o zaman Prudon mübadilə bankı yaradılmış olacaq və həmin bank hər hansı əmək məhsulu üçün hər zaman hər kəsə əməyin tam gəlirini verəcək, deməli, mənzilin hər bir hissəsinin də tam dəyərini verəcəkdir. Lakin, əvvələn, burada bizim Prudon mübadilə bankı ilə işimiz yoxdur, çünki mənzil məsələsinə dair məqalələrdə onun adı heç bir yerdə çəkilmir; ikincisi, bu belə qərribə bir yanılmadan irəli gəlir ki, əgər birisi əmtəə satmaq istəyirsə, o həmişə hökmən əmtəənin tam dəyərini verən alıcı da tapa bilər; üçüncüsü də, Prudon bu kəşfi etməzdən əvvəl, o, «Labour ExchangeaBazaar»²⁴¹ adı ilə İngiltərədə dəfələrlə iflas etmişdir.

Fəhlənin öz mənzilini *satın almalı* olduğu haqqındakı bu ideyanın özü yenə də, Prudonun artıq qeyd etmiş olduğumuz belə bir mürtəce prinsipinə əsaslanır ki, müasir iri sənayenin yaratdığı şərait xəstəlik çibanları əmələ gətirir və zorakılıqla,—yəni cəmiyyətin yüz il ərzində getməkdə olduğu axına qarşı,—bu cəmiyyəti elə bir vəziyyətə qaytarmaq lazımdır ki, orada əlahiddə bir istehsalçının köhnə, ətalətli əl əməyi ümumi bir qaydadır və bu cəmiyyət ümumiyyətlə, məhv olmuş, həmçinin hələ məhv olmaqda davam edən xırda sənət istehsalının ideallaşdırılmış bərpasından başqa bir şey deyildir. Əgər fəhlələr yenidən geriye, bu ətalətli vəziyyətə qaytarılmış olsaydılar, əgər «ictimai fırtına» müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmış olsaydı, onda, əlbəttə, fəhlə «ailə ocağı» mülkiyyətindən yenə də istifadə edə bilərdi və o zaman, yuxarıda göstərilən satın almaq nəzəriyyəsi o qədər də mənasız görünməzdi. Lakin Prudon yaddan çıxarır ki, bunu həyata keçirmək üçün o, əvvəlcə, dünya tarixinin saat əqrəbini yüz il geriye çəkməli və bununla da müasir fəhlələri yenidən öz əcdadları kimi biliksiz, sürünən, müti qullara döndərməli olardı. Mənzil məsələsinin həmin prudonsayağı həllində nə dərəcədə ağıllı, əməli surətdə həyata keçirilə bilən məzmun varsa, bu indidən o dərəcədə həyata

keçirilir, həm də «inqilabi ideya dərinlikləri» sayəsində deyil, bəlkə... iri burjuaların özlərinin sayəsində həyata keçirilir. Qulaq asaq, görək, Madriddə çıxan mükəmməl İspaniya qəzeti «Emanicipacion»²⁴² 1872-ci il martın 16-da bu barədə nə yazır:

«Mənzil məsələsini həll etməyin, Prudon tərəfindən təklif olunan və ilk baxışda parlaq görünən, lakin ən yaxından nəzərdən keçirdikdə tamamilə əhəmiyyətsiz olduğunu büruzə verən başqa bir üsulu da vardır. Prudon təklif etmişdir ki, kirayənişinlər möhlətlə pul verən alıcılara çevrilsinlər və beləliklə, hər il ödənilən kirayə haqqı; mənzilin dəyərinin hissə ilə ödənilməsi hesab olunsun, kirayənişin isə müəyyən müddət keçdikdən sonra həmin mənzilin mülkiyyətçisi olsun. Prudona çox inqilabi görünən bu üsul indi bütün ölkələrdə möhtəkir kampaniyaları tərəfindən tətbiq edilməkdədir; beləliklə də həmin kampaniyalar kirayə haqqını yüksəltmək yolu ilə məcbur edirlər ki, onlara evlərin ikiqat və üçqat dəyərini versinlər. C-b Dolfus və Şimali-Şərqi Fransanın başqa böyük fabrikkələri bu sistemi yalnız pul qoparmaq üçün deyil, həmçinin bundan əlavə bir də gizli siyasi məqsədlə həyata keçirmişlər.

Hakim siniflərin ən səriştəli liderləri proletariata qarşı özləri üçün ordu yaratmaqdan ötrü həmişə xırda mülkiyyətçilərin sayını artırmağa çalışmışlar. Keçən əsrin burjua inqilabları zadəganların və kilsənin iri torpaq mülkiyyətini xırda parsel mülkiyyətinə parçalamışlar,—indi İspaniya respublikaçıları da hələ mövcud olan iri torpaq mülkiyyəti haqqında belə etmək istəyirlər,—və beləliklə xırda torpaq mülkiyyətçiləri sinfi yaratmışlar ki, bu da o vaxtdan etibarən cəmiyyətin ən irticaçı ünsürü olmuş və şəhər proletariatının inqilabi hərəkəti üçün daimi bir maneə təşkil etmişdir. III Napoleon dövlət istiqrazlarının ayrı-ayrı kupurlərini xırdalaşdırmaq yolu ilə şəhərlərdə də belə bir sinif yaratmaq niyyətində idi, c-b Dolfus və onun həmkarları isə öz fəhlələrinə, hər il tə'diyə vermələri şərtilə xırda mənzillər sataraq fəhlələrdə hər bir inqilabi ruh əlamətini boğmağa və eyni zamanda onları bu torpaq mülkiyyəti vasitəsilə, artıq işləməyə başladıkları fabrikə bağlamağa çalışır. Beləliklə, Prudonun planı fəhlə sinfinin vəziyyətini nəinki əsla yüngülləşdirməmişdir, hətta açıqdan-açığa onun əleyhinə çevrilmişdir» (Amerikada böyük və ya böyüməkdə olan şəhərlərin yaxınlığında fəhlələrin öz «evinə» təhkim edilməsi vasitəsilə mənzil məsələsinin bu cür həllinin özlüyündə necə meydana gəldiyini Eleonora Marks-Evelinqin Indianopolisdən 1886-cı il noyabrın 28-də yazdığı bir məktubun bu yeri göstərir: «Kanzas-Sitidə, yaxud, daha doğrusu, onun yaxınlığında biz hələ tamamilə boş bir yerdə cəmi iki-üç otaqdan ibarət acınacaqlı xırda taxta tikililər gördük; torpaq sahəsinin qiyməti 600 dollar idi və məhz xırdaca bir evin yerləşə biləcəyi qədər idi: bu evin öz qiyməti də 600 dollar idi, deməli, şəhərdən bir saatlıq məsafədə, bataqlıq yerdə miskin xırdaca bir daxma ümumiyyətlə 4800 markaya başa gəlirdi». Beləliklə, fəhlələr belə mənzildəri əldə edə bilmək üçün ağır hipotek borcu altına girməli olurlar və

məhz onda da həqiqətən öz ağalarının qulu olurlar; onlar öz evlərinə bağlanmışlar, onlar çıxıb gedə bilmirlər və onlara təklif edilən hər hansı əmək şəraitinə razı olmağa məcburdurlar. (1887-ci il *nəşrinə Engelsin qeydi.*)).

Mənzil məsələsini neçə həll etməli? Müasir cəmiyyətdə bu məsələ də tamamilə hər bir başqa ictimai məsələ kimi həll olunur: tələb ilə təklifin tədriclə iqtisadi tarazlaşması yolu ilə həll olunur, bu isə məsələnin elə bir həllidir ki, məsələni daim özü yenidən doğurur, yəni məsələni heç bir sayaqda həll etmir. Bu məsələni ictimai inqilabın necə həll edəcəyi nəinki yalnız zaman və məkan şəraitindən asılıdır, həmçinin daha uzaqlara gedən məsələlərlə də əlaqədardır və bu məsələlərin ən mühümlərindən biri şəhərlə kənd arasında əksliyin yox edilməsidir. Biz gələcək cəmiyyətin utopik quruluş sistemlərini icad etməklə məşğul olmadığımıza görə, bunun üzərində dayanmaq çox lüzumsuz bir iş olardı. Bir şey şübhəsizdir, o da məhz budur ki, artıq indi böyük şəhərlərdə kifayət qədər yaşayış binaları vardır və bu binalardan ağıllı-başlı istifadə olunsa, bunlar həqiqi «mənzil *ehtiyacına*» dərhal kömək edə bilər. Aydınır ki, bu ancaq indiki ev sahiblərini mülkiyyətdən məhrum etmək vasitəsilə və yurdsuz fəhlələri, yaxud indi həddindən artıq dolmuş mənzillərdə yaşayan fəhlələri həmin evlərə yerləşdirmək vasitəsilə edilə bilər. Proletariat siyasi hakimiyyəti öz əlinə alan kimi, cəmiyyətin xeyri üçün tələb olunan bu cür tədbir də müasir dövlətin başqa mülkiyyətlərdən məhrum etmə və mənzilləri tutma tədbirləri kimi asanlıqla yerinə yetirilə bilər.

Lakin bizim prudonist mənzil məsələsində öz nailiyyətləri ilə kifayətlənmir. O məcbur olur bu məsələni günahkarların yaşadığı yer üzündən ali sosializm sahəsinə qaldırsın və bununla da göstərsin ki, orada da bu məsələ «ictimai məsələnin» mühüm «hissəsidir».

«Fərz edək ki, məsələ, keçid qanunu vasitəsilə kapitalın məhsuldarlığının həqiqətən boğazından yapışılmışdır, həm də tez və ya gec belə olmalıdır,—və bu qanun *bütün kapitallardan götürüləcək faizin həcmi möhkəm olaraq bir faiz müəyyən edir*, Həm də onun bu faiz həcmi də tədriclə sıfıra yaxınlaşdırmaq meyli vardır, belə ki, nəticə ehtibarilə, *kapitalın dövriyyəsi üçün zəruri olan əməkdən* başqa heç bir şeyin əvəzi ödənilməyəcəkdir. Aydınır ki, bütün başqa məhsullar kimi, evə də, mənzilə də bu qanun aid olacaqdır... Ev sahibi özü birinci olaraq evini satmağa çalışacaqdır, çünki əks halda onun evi boş qalardı, ona qoyulmuş kapital isə açıqca faydasız olardı».

Bu müddəa Prudon katexizisinin başlıca ehtiqad simvollarından birini təşkil edir və orada hökm sürən dolaşıqlığın aydın nümunəsini verir.

«Kapitalın məhsuldarlığı»—Prudonun ehtiyatsızlıq edib burjua iqtisadçılarından götürdüyü bir cəfəngiyatdır. Doğrudur, burjua iqtisadçıları da bunu iddia etməkdən başlayırlar ki, əmək hər cür sərvətin mənbəyidir və bütün əmtəələrin dəyər ölçüsüdür; lakin onlar bunu da izah etməlidirlər ki, sənaye və ya sənət müəssisəsinə kapital qoyan kapitalist nə vasitə ilə, nəticədə yalnız

qoyduğu kapitalı özünə qaytarmaq deyil, həmçinin bundan əlavə mənfəət də götürür. Buna görədir ki, burjua iqtisadçıları cürbəcür ziddiyyətlər içərisində dolaşib qalmağa, həmçinin kapitalla da müəyyən məhsuldarlıq isnad verməyə məcbur olurlar. Kapitalın məhsuldarlığından danışmaq ədası kimi Prudonun mənimsəmiş olduğu bu əda burjua təfəkkür üsulu bataqlığına Prudonun hələ nə qədər cummuş olduğunu göstərən ən yaxşı sübutdur. Biz hələ əvvəldə gördük ki, «kapitalın məhsuldarlığı» adlanan şey kapitalla xas olan qabiliyyətdən (hazırkı ictimai münasibətlər şəraitində, çünki bu münasibətlər olmasaydı, kapital heç kapital olmazdı)—muzdlu fəhlələrin haqqı ödənilməyən əməyini mənimsəmək qabiliyyətindən başqa bir şey deyildir.

Lakin burjua iqtisadçılarından Prudonun fərqi bundadır ki, o, bu «kapital məhsuldarlığını» bəyənmir, əksinə, bunun «əbədi ədaləti» pozduğunu açıb göstərir. Məhz bu «kapital məhsuldarlığı» fəhlənin öz əməyinin tam gəlirini götürməsinə mane olur. Deməli, onu məhv etmək lazımdır. Bəs nə sayaq?—Bu sayaq ki, icbari qanunlar vasitəsilə *faiz norması* aşağı salınacaq və, nəhayət, sıfıra endiriləcəkdir. O zaman, bizim prudonistin fikrincə, kapital daha məhsuldar olmayacaqdır.

Borc *pul* kapitalından gələn faiz mənfəətin ancaq bir hissəsidir; sənaye və ya ticarət kapitalından götürülən mənfəət kapitalistlər sinfinin haqqı ödənilməmiş əmək şəklində fəhlə sinfinin əlindən aldığı izafi dəyərin ancaq bir hissəsidir. Faiz normasını tənzim edən iqtisadi qanunlar, izafi dəyər normasını müəyyən edən qanunlardan, eyni bir ictimai formasiyanın qanunları üçün ümumiyyətlə mümkün olan dərəcədə asılı deyildir. Bu izafi dəyərin ayrı-ayrı kapitalistlər arasında bölünməsinə gəldikdə, aydındır ki, müəssisələrinə başqa kapitalistlər tərəfindən çoxlu kapital qoyulmuş olan sənayeçilər və tacirlər üçün mənfəət norması, başqa şərtlər bərabər olduqda, faiz normasının aşağı düşdüyü dərəcədə yüksəlməlidir. Beləliklə, faiz normasının aşağı salınması və nəhayət, ləğv edilməsi, həqiqətdə heç də «kapitalın məhsuldarlığı» deyilən məhsuldarlığın «boğazından yapışmazdı», fəhlə sinfinin əlindən alınan haqqı ödənilməmiş izafi dəyərin ayrı-ayrı kapitalistlər arasında yalnız başqa cür bölünməsinə müəyyən edərdi və sənaye kapitalistinə qarşı fəhlənin üstünlüyünü deyil, rentacıya qarşı sənaye kapitalistinin üstünlüyünü təmin etmiş olardı.

Prudon öz yuridik nöqteyi-nəzərindən, bütün iqtisadi hadisələr kimi, faiz normasını da ictimai istehsalın şəraiti ilə deyil, bu şəraitin ümumi şəkildə ifadə olunduğu dövlət qanunları ilə izah edir. Istehsalın ictimai şəraiti ilə dövlət qanunlarının əlaqəsi haqqında azacıq da təsəvvür verməyən bu nöqteyi-nəzərdən həmin dövlət qanunları labüd olaraq elə tamamilə ixtiyari əmrlər kimi görünür ki, bunlar hər bir anda eyni müvəffəqiyyətlə özlərinin açıqca əksi olan əmrlərlə əvəz edilə bilər. Buna görə də Prudon üçün—əgər onun əlində hakimiyyət olsa idi,—faiz normasını bir faizə endirən dekret verməkdən asan bir iş yoxdur. Lakin əgər bütün başqa ictimai şərait əvvəlki halında qalsa, onda

Prudonun bu dekreti ancaq kağız üzərində yaşaya bilər. Heç bir dekretə baxmayaraq, faiz norması yenə əvvəlki kimi, indi tabe olduğu iqtisadi qanunlarla tənzim ediləcəkdir. Krediti qaytara bilən adamlar yenə əvvəlki kimi, şəraitdən asılı olaraq 2, 3, 4 və daha artıq faizlə pul borc alacaqlar, yalnız bu fərqlə ki, rentaçılar çox ehtiyatlı olacaqlar və yalnız o adamlara pul borc verəcəklər ki, onların üzündən məhkəmə prosesi olacağından qorxmağa lüzum olmayacaqdır. Həm də kapitalı öz «məhsuldarlığından» məhrum etməyi nəzərdə tutan bu böyük plan–lap köhnədir; o da *sələmçilik haqqındakı qanunlar* qədər köhnədir; bu qanunların məqsədi ancaq faiz normasını məhdudlaşdırmaqdan ibarət idi və həmin qanunlar indi hər yerdə ləğv edilmişdir, çünki işdə onları həmişə pozurdular və ya onlardan yan keçirdilər, dövlət də ictimai istehsal qanunları haqqında öz acizliyini e'tiraf etməyə məcbur idi. İndi budur, yerinə yetirilə bilməyən bu orta əsr qanunlarının bərpa olunması «kapitalın məhsuldarlığının boğazından yapışmalıdır»! Oxucu görür ki, prudonizm nə qədər dərinə tədqiq edilirsə, onun irticaçılığı bir o qədər çox aşkara çıxır.

Bu üsulla faiz norması sıfıra endirildikdə və, deməli, kapitaldan faiz götürülməsi ləğv edildikdə, «kapitalın dövriyyəsi üçün zəruri olan əməkdən başqa heç bir şeyin əvəzi ödənilməyəcəkdir». Bunun mə'nası ondan ibarət olmalıdır ki, faizin ləğv edilməsi mənfəətin və hətta izafi dəyərin ləğv edilməsinə bərabərdir. Lakin hətta faizi dekret vasitəsilə *həqiqətən* ləğv etmək mümkün olsaydı da,—bunun nəticəsi nə olardı?—*Rentaçılar* sinfi üçün öz kapitallarını borc şəklində özgəsinə vermək daha mə'nasız olardı, lakin rentaçılar sinfi təhlükəni göz altına alıb öz kapitallarını öz sənaye müəssisələrinə və ya səhmdarlar kompaniyalarına qoyardı. Kapitalistlər sinfi tərəfindən fəhlə sinfinin əlindən alınmış izafi dəyər kütləsi dəyişilməz halda qalardı, yalnız onun bölgüsü dəyişilərdi, həm də əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişilərdi.

Əslində isə bizim prudonist nəzərdən qaçır ki, artıq indi burjua cəmiyyətində əmtəə satın alındıqda «kapital dövriyyəsi üçün zəruri olan əməkdən» (bu isə gərək: müəyyən əmtəənin istehsalı üçün demək olsun) başqa heç bir şeyin əvəzi orta hesabla ödənilmir. Əmək bütün əmtəələrin dəyər ölçüsüdür və müasir cəmiyyətdə–bazardakı dəyişikliklər hesaba alınmazsa–heç mümkün deyildir ki, ümumiyyətlə əmtəələrə, onların hazırlanması üçün zəruri olan əməkdən artıq verilsin. Xeyr, möhtərəm prudonist, xeyr, səbəb bambaşqadır: səbəb odur ki, «kapitalın dövriyyəsi üçün zəruri olan əməyin» (Sizin dolaşmaq ifadə, tərzinizi işlədirik) heç də *bütünlüklə əvəzi ödənilmir!* Bunun necə baş verdiyini Siz Marksın əsərində oxuya bilərsiniz («Kapital», 1 cild, səh. 128–160 (Bax: *K.Marks. «Kapital», 1 cild, Azərnəşr, 1969, səh. 171–201. Red.*)).

Lakin bu hələ hamısı deyildir. Bir halda ki *kapital üçün* faiz ləğv edilir, deməli, həmçinin *kirayə haqqı* (Cinasdır: Zins–faiz, Miefhzins (və ya Miethe)–

kirayə haqqı. *Red.*) da ləğv edilir. Çünki «bütün başqa məhsullar kimi evə də, mənzilə də bu qanun aiddir». Bu lap qoca bir mayorun dediklərinə bənzəyir: o özünə tabe olan bir könüllü hərbi qulluqçunu yanına çağırmağı əmr etmiş və ona demişdi: «Ay kişi! Deyirlər, siz doktorsunuz,—belə isə onda arabir bir gəlin; mənim arvadım və yeddi uşağım vardır, odur ki, bizdə həmişə müalicə etməyə adam tapılar».

Könüllü hərbi qulluqçu: «Bağışlarsınız, cənab mayor, mən fəlsəfə doktoruyam!»

Mayor: «Mənim üçün fərqi yoxdur, doktor elə doktordur». Bizim prudonist də belədir: istər kirayə haqqı olsun, istərsə də kapitaldan faiz—ondan ötrü fərqi yoxdur, faiz elə faizdir, doktor elə doktordur.

Biz yuxarıda gördük ki, «vulgo» (adi danışığda. *Red.*) kirayə haqqı adlanan kirayə qiyməti: 1) qismən torpaq rentasından, 2) qismən inşaat kapitalı üçün faizdən və o cümlədən inşaat podratçısının mənfəətindən, 3) qismən təmir və sığorta xərclərindən, 4) qismən də, ev tədriclə yararsız hala düşdükcə inşaat kapitalının, o cümlədən mənfəətin illik tədiyələr halında verilən ödəncələrindən (amortizasiya) ibarətdir.

İndi hətta korlar üçün də aydın olmalıdır ki, «ev sahibi özü birinci olaraq evini satmağa çalışacaqdır, çünki əks halda ev boş qalardı, ona qoyulan kapital isə açıqca faydasız olardı». Əlbəttə. Əgər borc kapitalı üçün faiz ləğv olunarsa, onda heç bir ev sahibi öz evi üçün daha bir pfenniq də olsa kirayə pulu ala bilməz, sadəcə olaraq ona görə ki, kirayə haqqını (həmçinin kirayə *pulu* adlandırmaq olar), bir də ona görə ki, bu axırncıya, kapital üçün həqiqi faiz təşkil edən hissə də daxildir. Doktor elə doktordur. Əgər sələmçilik haqqındakı qanunları, yalnız onlardan yan keçmək vasitəsilə kapital üçün adi faiz barəsində təsirsiz hala salmaq mümkün olardısa, mənzil kirayəsi dərəcələrinə həmin qanunlar heç bir zaman hətta azacıq da olsun təsir göstərə bilməzdi. Təkcə Prudonun ağına belə bir fikir gəlmişdir ki, onun sələmçilik haqqındakı yeni qanunu, heç bir şeyə baxmayaraq, yalnız kapital üçün sadəcə faizi deyil, həmçinin mənzil üçün mürəkkəb kirayə haqqını da tənzim edəcək və tədriclə ləğv edəcəkdir. Lakin belə olduqda «açıqca faydasız» olan bu evi ev sahibindən çoxlu pula almaq daha nəyə lazımdır və bu halda ev sahibi nə üçün üstəlik bir qədər pul da verib «açıqca faydasız» olan bu evdən yaxasını qurtarmasın və onun təmirinə daha xərc çəkməsin,—bunlar bizim üçün sirr olaraq qalır.

Ali sosializm sahəsində (bizim maestro Prudonun dediyi kimi, suprasosializm sahəsində) bu böyük rəşadəti göstərəndən sonra bizim prudonist daha yüksəklərə pərvaz etməyə özünü haqlı bilir.

«İndi ancaq o qalır ki, tədqiqimizin bu qədər mühüm bir mövzusunı hər tərəfdən bütünlüklə işıqlandırmaq üçün bəzi nəticələr də çıxaraq».

Bəs bu nəticələr hansılardır? Faiz normasının ləğv olunması nəticəsində yaşayış evləri nə dərəcədə qiymətdən düşürsə, yuxarıda deyilənlərdən də bir o qədər az dərəcədə belə nəticələr doğur və həmin nəticələr bizim müəllifin gurultulu və təntənəli ibarəbazlığından azad edilərsə, ancaq o deməkdir ki, kirayə edilən mənzilləri satın almaq işini daha yaxşı başa çatdırmaq üçün aşağıdakılar arzu olunur: 1) mövzunun dürüst statistikasını, 2) yaxşı sanitar polisi və 3) yeni evlər tikməyi öhdələrinə götürə biləcək tikinti fəhlələri şirkətləri; bütün bunlar, əlbəttə, çox yaxşı və gözəl şeylərdir, lakin bunlar, bütün bu gurultulu bazar ibarəbazlığına baxmayaraq, Prudonun bir yığın ideya dolaşığı olduğunu əsla «bütünlüklə işıqlandıra» bilməz.

Belə bir rəşadət göstərmiş olanın haqqı var ciddi bir nəsihətlə alman fəhlələrinə müraciət etsin:

«Bizim fikrimizcə, bu və başqa bu kimi məsələlər ictimai demokratiyanın diqqətini cəlb etməyə tamamilə layiqdir... Qoy ictimai demokratiya *kredit, dövlət borcları, şəxsi borclar, vergilər* və s. kimi az əhəmiyyətli olmayan başqa məsələləri də, burada mənzil məsələsi tədqiq edildiyi kimi, eləcə aydın surətdə tədqiq etməyə çalışsın» və ilaxir.

Beləliklə, bizim prudonist «bu kimi məsələlər» haqqında bizə tam bir sıra məqalələr və`d edir və əgər o, bütün bu məsələləri də indiki «bu qədər mühüm mövzu» kimi ətraflı araşdırarsa, onda «Volksstaat» bütün il müddətinə əlyazmaları ilə tə`min edilmiş olacaqdır. Həm də, biz veriləcək cavabları qabaqcadan duya bilərik,—hər şey artıq deyilmiş olanlardan ibarət olacaqdır: kapitaldan faiz ləğv ediləcək, bununla da, dövlət borcları və şəxsi borclar üzrə verilən faizlər aradan qalxacaq, kredit havayı olacaq və ilaxir. Eyni sehrli söz hər bir başqa mövzuya tətbiq edilir və hər bir ayrıca halda möhkəm məntiqə görə belə qərribə bir nəticə çıxır ki, əgər kapitaldan faizlər ləğv edilmişdirsə, onda borc alınan pul üçün daha faiz vermək lazım gəlmir.

Bizim prudonistin bizi hədələyərək irəli sürmək istədiyi məsələlər də yaxşı məsələlərdir. —*Kredit!* Fəhləyə bir maaşdan o biri maaşa qədər olan kreditdən və ya lombard kreditindən başqa nə kredit lazımdır? Belə bir krediti ona havayımı verərlər, yoxsa faizlə, hətta lombardların sələmçilik faizləri ilə,—fəhlə üçün bunun çoxmu fərqi var? Əgər fəhlə, ümumiyyətlə dedikdə, bundan fayda görsə və, deməli, iş qüvvəsinin istehsal xərcləri də ucuzlaşsa,—onda iş qüvvəsinin qiyməti də aşağı düşməzdimi?—Lakin burjua üçün, xüsusilə də xırda burjua üçün kredit mühüm məsələdir, xırda burjuanın hər zaman kredit ala bilməsi, həm də faizsiz olaraq ala bilməsi onun üçün xüsusilə əlverişli ola bilərdi. —«*Dövlət borcları*»! Fəhlə sinfi bilir ki, bu borcu o almamışdır, hakimiyyəti ələ keçirdikdə isə bu borcu ödəməyi borc almış olanların üzərinə qoyacaqdır. —«*Xüsusi borclar*»!—kreditə bax. —«*Vergilər*»! Burjuaziyanı çox maraqlandıran, fəhlələri isə çox az maraqlandıran bir şeydir: fəhlənin vergi şəklində verdikləri, nəticə e`tibarilə, iş qüvvəsinin istehsal xərclərinə daxildir

və, deməli, kapitalist tərəfindən ödənilməlidir. Fəhlə sinfi üçün son dərəcə mühüm məsələlər olaraq burada bizim qarşımıza qoyulan bütün bu maddələrin həqiqətdə ancaq burjua üçün və ondan da artıq dərəcədə xırda burjua üçün ciddi əhəmiyyəti vardır, biz isə Prudonun əksinə qəti deyirik ki, fəhlə sinfi heç də bu siniflərin mənafeyini gözləməyə borclu deyildir.

Kapitalistlə muzzdlu fəhlə arasında münasibət məsələsi kimi həqiqətən fəhlələrə aid böyük bir məsələ haqqında, kapitalistin öz fəhlələri əməyindən nə sayaq varlana bildiyi məsələsi haqqında bizim prudonist bir kədmə də olsa danışmır. Onun müəllimi, doğrudur, bu məsələ ilə məşğul olmuşdur, lakin onu əsla aydınlaşdırmamışdır və hətta özünün son əsərlərində də bu cəhətdən əslində «Philsorhie de la Misere» («Yoxsulluq fəlsəfəsindən»), bütün miskinliyi hələ 1847-ci ildə Marks tərəfindən parlaq surətdə ifşa edilmiş bu əsərdən (Bax: *K.Marks. «Fəlsəfə yoxsulluğu»*. C-b Prudonun «Yoxsulluq fəlsəfəsinə» cavab, (*K.Marks. «Fəlsəfə yoxsulluğu»*, Azərnəşr, 1975). *Red.*) uzağa getməmişdir.

Çox kədərli ki, roman didlərində danışan fəhlələr iyirmi beş il ərzində, bu «İkinci imperiya sosialistlərinin» yazılarından savayı az qala heç bir başqa mə'nəvi sosialist qidası almamışlar. Əgər indi prudonizm nəzəriyyəsi Almaniya da çox yayılısaydı, onda ikiqat kədərli olardı. Lakin bundan qorxmağa lüzum yoxdur. Alman fəhlələri nəzəri cəhətdən prudonizmi artıq əlli il arxada buraxmışlar və bunu *bir tək* mənzil məsələsi timsalında göstərmək kifayətdir ki, bu cəhətdən artıq zəhmət çəkmək lazım gəlməsin.

II B Ö L M Ə

BURJUAZIYA MƏNZİL MƏSƏLƏSİNİ NECƏ HƏLL EDİR

I

Mənzil məsələsinin *prudonsayağı* həllinə həsr edilən bölmədə, xırda burjuaziyanın nə dərəcədə bu məsələ ilə bilavasitə maraqlı olduğu göstərilmişdi. Lakin bu məsələnin iri burjuaziya üçün də, dolayısı ilə olsa da, yenə xeyli əhəmiyyəti vardır. Müasir təbiətsünaslıq göstərmişdir ki, fəhlələrin sıx topalaşdığı və «pis məhəllələr» adlanan məhəllələr, bizim şəhərlərimizə vaxtaşırı üz verən bütün epidemiyaların mənbəyidir. Vəba, yatalaq, yatalaq qızdırması, çiçək xəstəliyi və başqa qırıcı xəstəliklər həmin fəhlə məhəllələrinin çirklənmiş havasında və zəhərlənmiş suyunda öz bakteriyalarını yayır; orada bunların heç kökü kəsilmir, münasib şəraitdə isə bunlar inkişaf edib ümumi bir epidemiyaya halını alır və onda öz mənbələrindən kənara çıxaraq şəhərin, daha yaxşı havası olan və kapitalist ağalar yaşayan daha sağlam hissələrinə yayılır. Hakim kapitalistlərin sinfinin, fəhlə sinfini epidemiyaya xəstəliklərinə məhkum etməkdən zövq alması onun özü üçün cəzasız qalmır; bunun zərəri kapitalistlərin özlərinə dəyir və ölüm fəhlələr içərisindən olduğu kimi, onların içərisindən də amansızlıqla öz qurbanlarını alır.

Bu hal elmi cəhətdən müəyyən edilən kimi insanpərvər burjualarda öz fəhlələrinin sağlamlığı qayğısına qalmaq yolunda nəcib bir yarış hissi coşdu. Daim yenidən baş verən epidemiyaların mənbələrini yox etmək üçün cəmiyyətlər təsis etməyə, kitablar yazmağa, layihələr düzəltməyə, qanunlar müzakirə etməyə və verməyə başladılar. Fəhlələrin mənzil şəraiti yoxlanılmağa başlandı və ən biabırçı nöqsanları düzəltmək üçün təşəbbüslər edildi. İngiltərədə xüsusilə qızgın fəaliyyət göstərildi; orada böyük şəhərlər daha çox idi və, deməli, iri burjualar daha böyük təhlükə qarşısında idilər; fəhlə sinfinin həyatının sanitariya şəraitini yoxlamaq üçün hökumət komissiyaları təyin olunmuşdu; onların hesabatları öz dürüstlüyü, dolğunluğu və qərəzsizliyi cəhətdən kontinentin bütün məlumat mənbələrindən xeyli yaxşı idi və həmin hesabatlar yeni, az-çox radikal qanunlar verilməsinə səbəb oldu. Həmin qanunlar nə qədər az mükəmməl olsa da, hər halda kontinentdə indiyədək bu istiqamətdə görülmüş tədbirlərin hamısından sonsuz dərəcədə üstündür. Buna baxmayaraq, kapitalist ictimai quruluşu xəstəlikləri daim doğurur və bu xəstəliklərin müalicə olunması zərurətindən elə bəhs olunur ki, hətta İngiltərədə də bu müalicə, çətin ki, bircə addım da irəliləmiş olsun.

Almaniyada isə adətən olduğu kimi, xeyli daha uzun müddət tələb olundu ki, yoluxma xəstəliklərinin burada da daim mövcud olan mənbələri yuxulu iri burjuazıyanı hərəkətə gətirə biləcək dərəcədə artıb kəskinləşə bilsin. Həm də deyirlər, yavaş gedən çox yol gedər, odur ki, nəhayət, bizdə də ictimai sanitariyaya və mənzil məsələsinə dair burjua ədəbiyyatı meydana gəldi; bu ədəbiyyat xarici, başlıca olaraq ingilis ədəbiyyatından götürülüb su qatılmış bir ədəbiyyatdır; bu götürülmə ədəbiyyatı, gurultulu və dəbdəbəli ibarələr vasitəsilə fırıldaqçılıqla elə qələmə verirlər ki, guya məsələni kamilcə başa düşmürlər. Bu kitab da həmin ədəbiyyat cümləsindədir: d-r *Emil Zaks*. «*Zəhmətkeş siniflərin mənzil şəraiti və onun islahatı*». Vyana, 1869²³⁵.

Mən bu kitabı mənzil məsələsinə burjua baxışlarını şərh etmək üçün ancaq ona görə seçdim ki, bu kitabda həmin mövzuya aid olan bütün burjua ədəbiyyatını mümkün qədər tamamilə əhatə etməyə təşəbbüs göstərilir. Lakin bizim müəllif üçün «mənbə» olan bu ədəbiyyat da əcəb ədəbiyyatdır! Həqiqətən əsas mənbələr olan ingilis parlament hesabatlarından ancaq üç ən köhnə hesabatın adı çəkilir; bütün kitab göstərir ki, müəllif *heç vaxt bunlardan heç birini görməmişdir*; amma müəllif tam bir sıra bayağı-burjua, xeyirxah-meşşan və ikiüzlü filantropik yazıları misal gətirir: Dükpesyo, Roberts, Holl, Huber, ingilis ictimai elmlər (daha doğrusu, ictimai cəfəngiyat) konqresinin əsərləri, zəhmətkeş siniflərin rifahı qayğısına qalan Prussiya İttifaqının jurnalı, Parisdəki ümumdünya sərgisi haqqında Avstriya rəsmi hesabatı, yenə onun haqqında rəsmi bonapartist hesabatları, «*Illustrated London Mews*»²⁴³, «*Ueber Land und Meer*»²⁴⁴, və nəhayət, «tanınmış mö'təbər sima», «kəskin əməli zəka» sahibi, «inandırıcı natiqlik qabiliyyəti olan» adam,—yəni *Yulius Fauher!*

Bu mənbələr siyahısında bəlkə yalnız «Gartenlaube»²⁴⁵, «Kladderadatsch»¹⁶⁶ və atıcı Kuçke²⁴⁶ çatışmır.

C-b Zaks öz baxışları haqqında heç bir anlaşılmazlıq ortaya çıxmasın deyə, 22-ci səhifədə bildirir:

«İctimai iqtisad dedikdə biz ictimai məsələlərə tətbiqən xalq təsərrüfatı haqqındakı nəzəriyyəni, daha dürüst desək,—bu elmin öz «qolad» qanunları əsasında, hazırda hökm sürən ictimai quruluş çərçivələri daxilində, tavanasız deyilən (!) sinifləri varlı siniflər səviyyəsinə qaldırmaq üçün bizə təklif etdiyi vasitələrin və üsulların məcmusunu nəzərdə tuturuq».

Biz belə dolaşlıq bir təsəvvürü araşdırmağa girişməyəcəyik ki, guya «xalq təsərrüfatı haqqında nəzəriyyə», yaxud siyasi iqtisad ümumiyyətlə, «ictimai» məsələlərdən başqa hər hansı digər məsələlərlə məşğul olur. Biz dərhal başlıca məsələ ilə məşğul olacağıq. d-r Zaks tələb edir ki, burjua iqtisadının «polad qanunları», «hazırda hökm sürən ictimai quruluş çərçivələri», başqa sözlə desək,—kapitalist istehsal üsulu dəyişilməz halda qalsın və buna baxmayaraq, «tavanasız deyilən siniflərin» vəziyyəti «varlı siniflərin səviyyəsinə» qaldırılsın. Lakin mə'lum olduğu kimi, tavanasız deyilən yox, həqiqətən tavanasız olan və satmaq üçün iş qüvvəsindən başqa bir şeyi olmayan, buna görə də həmin iş qüvvəsini sənaye kapitalistlərinə satmağa məcbur olan sinfin mövcud olması kapitalist istehsal üsulu üçün labüd olan ilkin şərtidir. Deməli, c. Zaksın kəşf etdiyi yeni elmin—«ictimai iqtisadın»—vəzifəsi elə vasitələr və üsullar tapmaqdan ibarətdir ki, bütün xam materialların, istehsal alətlərinin və yaşayış vasitələrinin sahibləri olan kapitalistlərlə, yalnız öz iş qüvvəsinin sahibi olan, bundan artıq heç bir şeyi olmayan tavanasız müddü fəhlələr arasındakı əksliyə əsaslanan ictimai quruluş daxilində,—bu ictimai quruluş çərçivələri daxilində bütün müddü fəhlələr, müddü fəhlə olaraq qalmaqla bərabər kapitalistlərə çevrilə bilsinlər. C-b Zaks zənn edir ki, bu məsələni həll etmişdir. O zəhmət çəkib bizə göstərməzmi ki, Napoleon zamanından bəri hər biri öz heybəsində marşal nişanı gəzdirən bütün fransız ordusu əsgərlərini, sadəcə əsgər olaraq qalmaqla bərabər nə sayaq feldmarşallara çevirmək olar. Yaxud Almaniya imperiyasının 40 milyon təbəəsinin hamısını nə sayaq Almaniya imperatorları etmək olar!

Burjua sosializminin mahiyyəti də məhz müasir cəmiyyətin bütün fəlakətlərinin əsasını saxlamağı və eyni zamanda həmin fəlakətləri aradan qaldırmağı arzu etməkdən ibarətdir. Hələ «Kommunist Manifesti»ndə deyildiyi kimi, burjua sosialistləri «burjua cəmiyyətinin varlığını möhkəmlətmək üçün ictimai xəstəlikləri sağaltmaq istəyirlər», onlar «proletariatsız burjuaziya» olmasını istəyirlər. Biz gördük ki, c. Zaks da məsələni eynilə bu şəkildə qoyur. O, məsələnin həllini mənzil məsələsinin həllində görür; o bu fikirdədir ki,

«zəhmətkeş siniflərin mənzillərini yaxşılaşdırmaq yolu ilə, təsvir olunan fiziki və mə'nəvi yoxsulluğu müvəffəqiyyətlə yüngülləşdirmək olardı, bununla

da»—yə`ni *bir tək* mənzil şəraitini geniş surətdə yaxşılaşdırmaq yolu ilə—«həmin siniflərin ən böyük qismi, insana çətin ki layiq olan yaşayış şəraiti bataqlığından maddi və mə`nəvi rifahın saf yüksəkliklərinə qaldırıla bilərdi» (səh. 14).

Yeri gəlmişkən deyək ki, burjua istehsal münasibətlərinin yaratdığı və onların yenə də yaşaması üçün şərt olan proletariyatın varlığı faktını pərdələmək burjuaziyaya xeyirlidir. Buna görə də c. Zaks 21-ci səhifədə bizə nağıl açır ki, zəhmətkeş siniflər dedikdə əsl fəhlələrlə bərabər, bütün «tavanasız ictimai sinifləri», «ümumiyyətlə xırda adamları—sənətkarları, dul qadınları, pensiyaçıları (!), aşağı mə`murları və i.a.» nəzərdə tutmaq lazımdır. Burjua sosializmi əlini xırda burjua sosializminə uzadır!

Bəs mənzil ehtiyacı haradan doğur? O necə meydana gəlmişdir? Mərhəmətli burjua olan c. Zaksın bilməyə ehtiyacı yoxdur ki, mənzil ehtiyacı burjua cəmiyyət formasının zəruri məhsuludur; zəhmətkeşlərdən ibarət çox böyük bir kütlənin yalnız əmək haqqı ilə, deməli, yaşaya bilmək və nəslini davam etdirmək üçün zəruri olan yaşayış vasitələri məcmusu ilə yaşamalı olduğu bir cəmiyyət mənzil ehtiyacı olmadan mövcud ola bilməz; bu cəmiyyətdə maşınlı texnika sahəsində yeni təkmilləşdirmələr və i.a. daim fəhlə kütlələrini işdən məhrum edir; burada sənayedə müntəzəm surətdə təkrar olunan güclü dəyişikliklər, bir tərəfdən, işləməyən fəhlələrdən ibarət böyük bir ehtiyat ordusunun mövcud olmasına səbəb olur, o biri tərəfdən isə, vaxtaşırı böyük işsizlər kütləsini çıxarıb küçəyə salır; burada fəhlələr, kütlələr halında böyük şəhərlərə toplaşır, həm də mövcud şəraitdə onlar üçün mənzillər yaradılmasına nisbətən daha sür`ətlə toplaşır; deməli, burada, ən çirkli donuz damına da həmişə kirayənişin tapıla bilər; nəhayət, burada ev sahibinin bir kapitalist olmaq e`tibarı ilə öz evi üçün amansızlıqla ən yüksək kirayə haqqı qoparmağa nəinki hüququ var, hətta, rəqabət üzündən, bunu etməyə müəyyən dərəcədə məcburdur. Belə bir cəmiyyətdə mənzil ehtiyacı—heç də təsadüfi hal deyil, zəruri haldır; mənzil ehtiyacı sanitariya vəziyyətinə bütün öz tə`sirləri və i.a. ilə birlikdə yalnız o zaman aradan qaldırıla bilər ki, onu doğuran bütün ictimai quruluş təməlinə qədər dəyişdirilmiş olsun. Lakin burjua sosializminin bunu bilməyə ehtiyacı yoxdur. O, mənzil ehtiyacını mövcud şəraitlə izah etməyə *cəsarət* etmir. Deməli, ona ancaq bir şey qalır ki, bu da nəsihətverici ibarələrlə mənzil ehtiyacını insanın korlanması ilə, necə deyərlər, ilkin günahla izah etməkdən ibarətdir.

«Burada da e`tiraf etmək lazımdır—və, deməli, inkar etmək olmaz» (nə qədər cəsarətli nəticə!), «ki, təqsirin... bir qismi, mənzil tələb edən *fəhlələrin özlərinin üzərinə* düşür, bir qismi, həm də daha çox qismi isə, bu tələbatı ödəməyi öhdələrinə götürənlərin, ya da lazımi vəsaitə malik olduqları halda bu vəzifəni heç öhdələrinə də götürməyənlərin üzərinə,—*varlı, yüksək ictimai*

siniflərin üzərinə düşür. Bu sonuncuların təqsiri... ondan ibarətdir ki, yaxşı mənzillərin kifayət qədər təklifini təmin etmək qayğısına qalmırlar».

Prudon bizi iqtisadi sahədən hüquq sahəsinə aparıb çıxartdığı kimi, burada da bizim burjua sosialisti bizi iqtisadi sahədən əxlaq sahəsinə çəkir. Bu isə tamamilə təbiidir. Kim kapitalist istehsal üsulunu, müasir burjua cəmiyyətinin «polad qanunlarını» toxunulmaz e`lan edirsə və buna baxmayaraq, onların xoşagəlməz, lakin zəruri nəticələrini aradan qaldırmaq istəyirsə, ona ancaq bu qalır ki, kapitalistlərə; şəxsi mənafe tə`siri altında, ehtiyac olduqda isə rəqabət tə`siri altında dərhal bütün qüvvətli tə`siri buxar kimi havaya uçub gedən əxlaqi moizələr oxusun. Bu moizələr, ördək yumurtaları üstündə oturub çıxartdığı balaların məharətlə üzməkdə olduqları gölün sahilində durmuş toyuğun moizələrinə tamamilə uyğundur. Suda dirək olmadığı halda ördək balaları suda gəzirlər, həmçinin mənfəətdə hissiyyat olmadığı halda kapitalistlər mənfəətə doğru can atırlar. Hələ qoca Hanzeman demişdi ki: «Pul işlərində hissiyyat yersizdir»; o bunu c. Zaksdan daha yaxşı anlayırdı.

«Yaxşı mənzillər o qədər bahadır ki, fəhlələrin böyük qismi bunlardan istifadə etmək *imkanından tamamilə məhrumdur*. İri kapital... zəhmətkeş siniflər üçün mənzillər tikməkdən qorxa-qorxa boyun qaçırır... belə ki, bu siniflər öz mənzil tələbatını ödəmək işində çox vaxt ehtikar toruna düşürlər».

Alçaq ehtikar! İri kapital, əlbəttə, heç vaxt möhtəkirpik etmir! Amma bədniyyət deyil, yalnız bilməməzlik iri kapitalın fəhlə mənzilləri ilə möhtəkirlilik etməsinə mane olmuş:

«Ev sahibləri heç *bilmirlər* ki, mənzilə olan tələbatın normal surətdə ödənilməsi... necə böyük və mühüm rol oynayır, *onlar bilmirlər ki*, bir qayda olaraq pis, zərərli mənzilləri məs`uliyyətsizliklə adamlara təklif etməklə *adamlara nələr etmiş olurlar* və, nəhayət, onlar *bilmirlər ki*, bununla özlərinə necə zərər vurmuş olurlar» (səh. 27).

Lakin mənzil ehtiyacının meydana gəlməsi üçün kapitalistin bilməməzliyinə fəhlənin bilməməzliyi də əlavə olunmalı imiş. C-b Zaks, fəhlələrin «ən aşağı təbəqələrinin», «tamamilə yurdsuz qalmamaq üçün daim özlərinə harada olursa-olsun yatacaq yeri axtarmağa məcbur (!) olduqlarını və bu cəhətdən tamamilə köməksiz və aciz olduqlarını» e`tiraf etdikdən sonra bizə belə nağıl açır:

«Axı hamıya mə`lum bir faktdır ki, onlardan» (fəhlələrdən) «bir çoxu yüngülfikirlilik, lakin başlıca olaraq bilməməzlik üzündən, rəşadət gigiyena haqqında, xüsusilə də mənzilin bu cəhətdən nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğu haqqında *zərrə qədər anlayışa malik olmayaraq* az qala misilsiz bir məharətlə öz orqanizmlərini təbii inkişaf və sağlam yaşayış şəraitindən məhrum edir» (səh. 27).

Lakin məhz burada burjuanın eşşək qulaqları bayıra çıxır. Kapitalistlərin «təqsiri» bilməməzlik içərisində itib getdiyi halda, fəhlələrin bilməməzliyi yalnız onları təqsirkar hesab etmək üçün bəhanə olur. Qulaq asın:

«Beləliklə, elə çıxır ki,» (məhz bilməməzlik üzündən) «onlar yalnız mənzil kirayəsinə azacıq qənaət etmək üçün qaranlıq, rütubətli, darısqal mənzillərdə, müxtəsər, bütün gigiyena tələblərinə qarşı həqarət demək olan mənzillərdə yaşayırlar... çox vaxt bir neçə ailə bir mənzil, hətta tək birçə otaq kirayə edir,—bütün bunlar mənzilə az pul xərcləmək üçündür, halbuki onlar *sərxoşluq və cürbəcür faydasız zövqlərə* öz gəlirlərini *həqiqətən günahkar bir surətdə israf edirlər*».

Fəhlələrin «araq və tütünə israfçılıqla xərclədikləri» (səh. 28) pullar, «ağır bir daş kimi fəhlə silkini yenə və yenə bataqlığa doğru çəkən meyxana həyatı və onun bütün acınacaqlı nəticələri»,—bunlar, doğrudan da, ağır bir daş kimi c. Zaksın xirtdəyində ilişib qalmışdır. Mövcud münasibətlər şəraitində fəhlələr arasında sərxoşluq da—yatalaq, cinayət, tüfeylilər, məhkəmə pristavı və başqa ictimai xəstəliklər kimi fəhlələrin həyat şəraitinin zəruri məhsuludur; o qədər zəruri məhsuludur ki, orta hesabla nə qədər adamın sərxoşluq edəcəyini irəlicədən hesablayıb bilmək mümkündür,—bunu da c. Zaksın bilməyə ehtiyacı yoxdur. Həm də, hələ mənim qoca bir məktəb müəllimim deyərdi: «Sadə adamlar meyxanaya, ağalar isə kluba gedirlər», mən həm meyxanaya, həm də kluba getmiş olduğum üçün, bunu təsdiq edə bilərəm.

Hər iki tərəfin «bilməməzliyi» haqqında bütün bu boşboğazlıq, kapital ilə əməyin mənafe ahəngdarlığı haqqında çeynənmiş ibarələrdən ibarət olur. Əgər kapitalistlər özlərinin həqiqi mənafeyini başa düşsəydilər, fəhlələrə yaxşı mənzillər verərdilər və ümumiyyətlə onlar üçün yaxşı şərait yaradardılar; əgər fəhlələr özlərinin həqiqi mənafeyini dərk etsəydilər tə`tillər düzəltməzdilər, sosial-demokratiyaya uymazdılar, siyasətlə məşğul olmazdılar, öz kapitalist rəislərinin ardınca itaətlə gedərdilər. Amma heyhat, hər iki tərəf öz mənafeyini c. Zaksın və onun saysız sələflərinin təbliğ etdiklərində görmür. Kapital ilə əmək arasında müqəddəs ahəngdarlıq artıq 50 ildir təbliğ edilir; bu ahəngdarlığı nümunəvi tə`sisatla sübut etmək cəhdləri burjua filantropiyasına artıq çox baha tamam olmuşdur; vəziyyət isə aşağıda görəcəyimiz kimi, bu əlli ildə zərrə qədər dəyişilməmişdir.

Bizim müəllif indi məsələnin əməli həllinə keçir. Prudonun fəhlələri öz mənzillərinin *mülkiyyətçiləri* etmək layihəsinin nə qədər az inqilabi layihə olduğu artıq ondan görünür ki, burjua sosializmi bu layihəni əməli surətdə həyata keçirməyə hələ Prudondan əvvəl cəhd etmiş və indi yenə cəhd etməkdədir. C-b Zaks da bildirir ki, mənzil məsələsi, yalnız mənzil mülkiyyətinin fəhlələr əlinə keçməsi ilə tamam həll oluna bilər (səh. 58 və 59). Bundan əlavə, o bu fikirdən şairanə bir vəcdə gəlir və aşağıdakı coşğun tiradanı söyləyir:

«Torpaq mülkiyyətinin həsrəti kimi insana xas olan arzuda,—hətta *nəbzləri qızğın vuran hazırkı işgüzar həyatın* da zəiflədə bilmədiyi sə`ydə spesifik nə isə vardır. Bu—torpaq mülkiyyətindən ibarət təsərrüfat əmlakının əhəmiyyətinin şüursuz duyulmasıdır. İnsan onunla birlikdə möhkəm bir vəziyyət əldə edir, yerdə sanki möhkəm kök salmış olur və hər təsərrüfat» (!) «orada ən möhkəm təməl əldə edir. Lakin torpaq mülkiyyətinin müqəddəs qüvvəsi bu maddi faydalar çərçivəsindən çox-çox kənara çıxır. Kim torpaq sahəsini özünün adlandırmaq səadətinə nail olmuşdursa, o, *təsərrüfat müstəqilliyinin mümkün olan pillələrindən ən yüksəyinə* qalxmışdır; onun əlində elə bir sahə vardır ki, orada istədiyi kimi, *sərbəstcə* hərəkət edə bilər, o *özünü özünün ağasıdır*, o, müəyyən hakimiyyət sahibidir və onun dar gün üçün *e`tibarlı daldalanacağı* vardır; onun düşüncəsi və bununla birlikdə onun mə`nəvi qüvvəsi artır. Bu məsələdə mülkiyyətin böyük əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir... İndi konyunkturanın şıltaqlığı qarşısında aciz vəziyyətdə olan, iş verəndən daim asılı olan fəhlə bununla da həmin səbətsiz vəziyyətdən müəyyən dərəcədə xilas olardı; o, *kapitalist olardı* və daşınmaz əmlakını girov qoymaq şərti ilə ona kredit açılması ilə əlaqədar olaraq işsizlik və ya əmək qabiliyyətini itirmək təhlükəsindən qorunmuş olardı. *Bu yolla o, tavanasız sinifdən varlı sinif səviyyəsinə yüksəlmiş olardı*» (səh. 63).

Görünür, c. Zaks belə zənn edir ki, insan öz mahiyyəti e`tibarilə kəndlidir; yoxsa o, bizim iri şəhərlərin fəhlələrinə torpaq mülkiyyəti həsrətində, indiyədək heç kəsin onlarda kəşf etmədiyi bir həsrətdə olmağı isnad verməzdi. Bizim şəhər fəhlələri üçün hərəkət azadlığı—birinci həyat şərtidir, torpaq mülkiyyəti isə onlar üçün ancaq buxov ola bilər. Onlara mülkiyyət olaraq ev versəniz, onları yenidən torpağa təhkim etsəniz, onda əmək haqqının fabriklər tərəfindən aşağı salınmasına qarşı onların müqavimət gücünü qırmış olarsınız. Ayrıca bir fəhlə, yeri gəldikdə bəlkə də öz xırdaca evini sata bilərdi, lakin ciddi tə`til zamanı və ya ümumi sənaye böhranı zamanı («Və ya ümumi sənaye böhranı zamanı» sözləri 1887-ci il nəşrində Engels tərəfindən əlavə edilmişdir. *Red.*), bu hadisənin üz verdiyi fəhlələrə məxsus olan bütün evlər bazarda satılmalı olardı, deməli, bu evlər üçün ya heç alıcı tapılmazdı, ya da bu evlər maya dəyərindən xeyli aşağı qiymətə satılardı. Hətta onların hamısı üçün alıcılar tapılsaydı da,—c. Zaksın bütün böyük mənzil islahatı yenə heç bir nəticə verməzdi və o yenə də başdan başlamalı olardı. Lakin şairlər xəyalat aləmində yaşayırlar; c. Zaks da bu aləmdə yaşayır və xəyal edir ki, torpaq sahibi «təsərrüfat müstəqilliyinin ən yüksək pilləsinə çatmışdır», onun «e`tibarlı daldalanacağı» vardır, o, «*kapitalist olur* və daşınmaz əmlakını girov qoymaq şərti ilə ona kredit açılması ilə əlaqədar olaraq işsizlik və ya əmək qabiliyyətini itirmək təhlükəsindən qorunmuş olur» və ilaxir. Lakin qoy c. Zaks fransız və bizim Reyn xırda kəndlilərimizə yaxından nəzər salsın; onların evləri və tarlaları lap hədsiz hipotek borcu içindədir, məhsulları hələ biçilməmişdən

kreditörlərinin malı olur, onların «sahəsində» isə onlar özləri deyil, sələmçi, vəkil və məhkəmə pristavı istədiyi kimi sərbəstcə hərəkət edirlər. Bu doğrudan da sələmçi üçün iqtisadi müstəqilliyin mümkün olan pillələrindən ən yüksəyidir. Fəhlələrin öz xırdaca evlərini mümkün qədər tezliklə sələmçinin belə müstəqil sərəncamına verməsi üçün isə, xeyirxah c. Zaks *daşınmaz əmlakın girov qoyulması* şərtilə onlar üçün açılmış *kredit*i, işsizlik və əmək qabiliyyətini itirmək halları baş verdikdə, yoxsullara himayədarlıq edənləri zəhmətə salmaq əvəzinə, fəhlələrin istifadə edə biləcəkləri krediti qayğıkeşliklə onlara göstərir.

Əvvəldə qarşıya qoyulan məsələni c. Zaks hər halda indi həll etmiş oldu: fəhlə özü üçün xırdaca ev əldə etmək yolu ilə «*kapitalist olur*».

Kapital–özgələrin haqqı ödənilməmiş əməyi üzərində hökmranlıqdır. Deməli, fəhlənin xırdaca evi yalnız o zaman kapital olur ki, fəhlə bu evi üçüncü bir şəxsə kirayəyə versin və bu üçüncü şəxsin əməyi məhsulunun bir hissəsini kirayə haqqı şəklində mənimsəsin. Lakin, sürtuku mən dərzidən pulla alıb əynimə geydiyim andan sürtük kapital olmaq halından çıxdığı kimi, fəhlə özü də evdə yaşadığı üçün ev kapitalla çevrilə bilməz. Doğrudur, min taler dəyərinə xırda bir evi olan fəhlə daha proletar deyildir, lakin onu kapitalist adlandırmaq üçün c. Zaks olmaq lazımdır.

Lakin bizim fəhlənin kapitalist cildinə salınmasının başqa bir tərəfi də vardır. Tutaq ki, sənaye rayonlarından birində hər bir fəhlənin öz xırdaca evinə malik olması bir qayda oldu. Bu halda *həmin rayonun fəhlə sinfi mənzillərdən pulsuz istifadə edir*; mənzil xərcləri daha onun iş qüvvəsi dəyərinə daxil olmur. Lakin iş qüvvəsinin istehsal xərclərinin hər bir azalması, yəni fəhlənin yaşaması üçün zəruri olan məhsulların qiymətinin uzun müddət ərzində hər bir azalması, «xalq təsərrüfatı haqqındakı nəzəriyyənin polad qanunlarına əsasən» iş qüvvəsi dəyərinin azalması deməkdir və buna görə də, nəticə e'tibarilə, əmək haqqının müvafiq dərəcədə azalmasına səbəb olur. Beləliklə, əmək haqqı orta hesabla, qənaət edilən mənzil kirayəsinin orta məbləği qədər aşağı düşmüş olardı, yəni fəhlə öz xüsusi evi üçün kirayə haqqı vermiş olardı, lakin əvvəlki kimi, pul şəklində ev sahibinə deyil, fabrikində işlədiyi fabrikiyə haqqı ödənilməmiş əmək şəklində vermiş olardı. Beləliklə, fəhlənin yığıb xırdaca evə qoyduğu pul həqiqətən bir növ kapital olardı, lakin onun özü üçün deyil, ona iş verən kapitalist üçün kapital olardı.

Beləliklə, c. Zaks hətta kağız üzərində də öz fəhləsini kapitalistə çevirə bilmir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yuxarıda söylənilənlər qənaətdən və ya fəhlənin yaşayış vasitələrinin ucuzlaşdırılmasından ibarət olub ictimai islahatlar adlanan bütün islahatlara aiddir. Ya bu islahatlar ümumi şəkil alır və belə olduqda onların ardınca əmək haqqı da müvafiq dərəcədə azalır, ya da bu islahatlar ancaq tək-tək təcrübələr olaraq qalır və belə olduqda onların ayrı-ayrı

istisnalar şəklində mövcud olması sübut edir ki, onların böyük ölçüdə həyata keçirilməsi mövcud kapitalist istehsal üsulu ilə bir yerə sığmaz. Tutaq ki, bu və ya başqa bir yerdə ümumi qayda olaraq istehlak ittifaqları yaratmaq yolu ilə fəhlələr üçün ərzaq mallarının qiymətini 20% ucuzlaşdırmaq mümkün oldu; belə olduqda orada əmək haqqı zaman keçdikcə təxminən 20%, yəni bu məhsullara ayrılan vəsaitin fəhlə büdcəsinə daxil olduğu nisbətdə aşağı düşməlidir. Əgər, misal üçün, fəhlə öz həftəlik əmək haqqının orta hesabla dördü üç hissəsini həmin məhsullara sərf edirsə, onda əmək haqqı, nəticə etibarilə, $\frac{3}{4} \times 20 = 15\%$ aşağı düşəcəkdir. Müxtəsər, çəkdiyi xərclərdə fəhlənin qənaət əldə etməsinə imkan verən belə bir islahat ümumi şəkil alan kimi, fəhlə bu qənaətin ona öz xərclərini azaltmaq imkanı verdiyi nisbətdə azaldılmış əmək haqqı alacaqdır. Qənaət vasitəsilə hər fəhlənin 52 taler müstəqil gəlir götürməsinə imkan versəniz, onun həftəlik əmək haqqı da nəticə etibarilə, bir taler azalmalı olacaqdır. Beləliklə: fəhlə nə qədər çox qənaət edirsə, bir o qədər az əmək haqqı alır. Deməli, fəhlə öz xeyri üçün deyil, kapitalistin xeyri üçün qənaət edir. Daha bundan artıq nə lazımdır ki, «təsərrüfatda birinci xeyirli iş olan qənaətkarlığa... fəhlədə ən qəti şəkildə həvəs oyadılsın»? (səh. 64).

Lakin c. Zaks da bunun ardınca bizə deyir ki, fəhlələr özlərinin xeyrindən artıq kapitalistlərin xeyrinə ev sahibləri olmalıdırlar:

«Axı bir tək fəhlə silki üçün deyil, ümumiyyətlə bütün cəmiyyət üçün də son dərəcə xeyirlidir ki, onun mümkün qədər daha çox üzvü torpağa» (!) «bağlanmış olsun» (mən c. Zaksı heç olmazsa birçə dəfə bu vəziyyətdə görmək istərdim)... («Volksstaat» qəzetində sitat nisbətən daha tamam gətirilmişdir, «Bütün gizli qüvvələr» sözləriadən qabaq: «Torpaq mülkiyyəti... varlı sinfin hökmranlığına qarşı mübarizə aparənlərin sayını azaldır».) «Ayağımızın altında yanan və ictimai məsələ adlanan vulkanı alovlandıran bütün gizli qüvvələr,—proletariatın qəzəblənməsi, nifrət... ağıllardakı təhlükəli çaşqınlıq... —əgər... fəhlələr özləri bu yolla varlılar sinfinə çevrilərsə, onda günəşin doğması ilə bütün bunlar duman kimi yox olub getməlidir» (səh. 65).

Başqa sözlə desək, c. Zaks ümid edir ki, fəhlələrin proletar vəziyyətində dəyişiklik, ev əldə edilməsindən doğacaq dəyişiklik baş verdikdə, fəhlələr öz proletar xarakterini də itirəcəklər və, həmçinin öz evlərinə malik olan öz əcdadları kimi, yenidən itaətkar qul olacaqlar. Prudonistlər gərək bunun üzərində fikirləşəydilər.

C-b Zaks zənn edir ki, beləliklə ictimai məsələni həll etmişdir:

«*Ne`mətlərin daha ədalətlə bölünməsi*,—bir çoxlarının həll etməyə çalışıb müvəffəq olmadıqları sfinks tapmacası,—indi özünü bizə hiss etdirən bir fakt deyilmi, bununla da o, ideallar aləmindən çıxmırmı və həqiqət sahəsinə daxil olmurmu? Yox əgər bu həyata keçirilmişsə, onda bununla da hətta *ən ifrat cəsarəyəna mənsəb sosialistlərin də öz nəzəriyyələrinin zirvəsi hesab etdikləri ən yüksək məqsədlərdən biri əldə edilməmişdirmi?*» (səh. 66).

Əsl səadətdir ki, biz bu yerə gəlib çata bilmişik. Bu sevinc bağirtısı c. Zaksın kitabının məhz «ən yüksək zirvəsini» təşkil edir və buradan müəllif yavaş-yavaş yenə də dağın ətəyinə, «ideallar aləmindən» adi həqiqət sahəsinə enir; biz aşağı endikdə isə görəcəyik ki, orada olmadığımız müddətdə heç bir şey, əsla heç bir şey dəyişilməmişdir.

Dağın ətəyinə doğru birinci addımı atmağa bizi bələdçimiz məcbur edir; o bizi başa salır ki, iki sistem fəhlə mənzili vardır: biri, İngiltərədə olduğu kimi kotteclər sistemidir ki, burada hər fəhlə ailəsinin öz xırdaca evi, mümkün olduqda isə hətta xırdaca bir bağı da vardır; biri də Parisdə, Vyanada və i.a. olduğu kimi, külli miqdar fəhlə mənzilləri olan böyük binalardan ibarət kazarma sistemidir. Şimali Almaniya sistemi ara sistemi təşkil edir. Doğrudur, kotteclər sistemi yeganə düzgün sistem olardı, həm də elə *yeganə* bir sistem olardı ki, burada fəhlə öz evi üzərində mülkiyyət hüququ əldə edə bilərdi; kazarma sisteminin isə sağlamlıq, əxlaq və ailə asayışı üçün zərərli olmaq mənasında çox böyük nöqsanları da vardır,—lakin heyhat, məhz mənzil ehtiyacının mərkəzlərində, iri şəhərlərdə kotteclər sistemi, torpağın bahalığı üzündən, təəssüf ki, həyata keçirilə bilmir və əgər orada böyük kazarmalar yerinə 4–6 mənzildən ibarət evlər tikmək, yaxud cürbəcür inşaat kələkləri işlətməklə kazarma sisteminin çox mühüm nöqsanlarını aradan qaldırmaq mümkün olursa, bundan razı qalmaq lazımdır (səh. 71–92).

Biz artıq xeyli aşağılara enmişik, doğru deyilmi? Fəhlələrin kapitalistlərə çevrilməsi, ictimai məsələnin həlli, hər fəhlənin öz evi olması—bütün bunlar yuxarıda, «ideallar aləmində» qaldı; biz ancaq kotteclər sistemini kəndlərdə tətbiq etməklə məşğul olmalı, şəhərlərdə isə mümkün qədər babat halda fəhlə kazarmaları yaratmalı oluruq.

Beləliklə, mənzil məsələsinin burjuasayağı həlli *şəhərlə kənd arasındakı əksliklə* üz-üzə gələrək açıqca boşa çıxmışdır. Məhz burada biz məsələnin mərkəzi maddəsinə gəlib çatmış oluruq. Mənzil məsələsi yalnız o zaman həll edilə bilər ki, cəmiyyət, şəhərlə kənd arasındakı əksliyi, müasir kapitalizm cəmiyyətində ifrat dərəcəyə çatdırılmış olan əksliyi yox etməyə başlanıla biləcək dərəcədə yenidən qurulmuş olsun. Bu əksliyi yox etməyə əsla qadir olmayan kapitalizm cəmiyyəti isə, əksinə, bu əksliyi gündən-günə daha artıq kəskinləşdirməyə məcburdur. Hələ zamanəmizin ilk utopik sosialistləri—Ouen və Furiye bunu düzgün başa düşmüşdülər. Onların nümunəvi təsisatında daha şəhərlə kənd arasında əkslik yoxdur. Deməli, burada məhz c. Zaksın iddia etdiklərinin əksi mövcuddur; mənzil məsələsinin həlli eyni zamanda ictimai məsələnin həllinə gətirib çıxarmaq deyil, yalnız ictimai məsələnin həlli sayəsində, yəni kapitalist istehsal üsulunun məhv edilməsi sayəsində, eyni zamanda mənzil məsələsinin həlli mümkün olur. Hazırkı böyük şəhərləri saxlamaqla mənzil məsələsini həll etməyə çalışmaq,—mənasız bir şeydir. Lakin hazırkı böyük şəhərlər yalnız kapitalist istehsal üsulu məhv edildikdə aradan

qaldırılacaqdır, bu məhvetmə başladığında isə, məsələ daha hər fəhləni öz xırdaca evinin sahibi etmək üzərində deyil, tamamilə başqa şeylər üzərində olacaqdır.

Lakin hər bir ictimai inqilab əvvəlcə hər şeyi, mövcud olduğu şəkildə götürməyə və ən biabırçı bəlaya qarşı, meydanda olan vasitələrin köməyi ilə mübarizə aparmağa məcburdur. Yuxarıda gördüyümüz kimi, varlı siniflərə məxsus gözəl mənzillərin bir qismini müsadirə etmək və yerdə qalan qismini məcburi surətdə yaşayış üçün ayırmaq yolu ilə mənzil *ehtiyacının* aradan qaldırılmasına dərhal kömək etmək olar.

Yox əgər c. Zaks sonralarda da yenə böyük şəhərlərin olmasını əsas götürərək, şəhərlərin *yaxınlığında* salınmalı olan fəhlə koloniyalarından müfəssəl və uzun-uzadı dəm vurursa, əgər o ümumi «su kəməri, qaz işığı, hava və ya su ilə qızdırılan sobaları, camaşırxanası, qurutma yeri, hamamı və s» olan, «körpə evləri, məktəbi, ibadət xanası» (!), «qiraət xanası, kitabxanası... şərab və pivə anbarı, rahatlıq üçün hər şeyə malik rəqs və musiqi zalı» olan, bütün evlərə enerji verməklə «istehsalı müəyyən ölçüdə yenə fabriklərdən ev e`malatxanalarına keçirə biləcək» buxar mühərriki olan belə koloniyaların bütün məziyyətlərini təsvir edirsə,—bütün bunlar vəziyyəti zərrə qədər dəyişdirmir. Onun təsvir etdiyi koloniya, c. Huber tərəfindən bilavasitə Ouen və Furiye kimi sosialistlərdən götürülmüş və sosializmə aid nə varsa, hamısının üstündən sadəcə olaraq qələm çəkilməklə koloniyaya tam burjua xarakteri verilmişdir. Lakin məhz bunun nəticəsində koloniya tamamilə utopik olur. Heç bir kapitalist belə koloniyalar yaradılmasında maraqlı deyildir, həm də belə koloniyalar Fransadakı Gize koloniyasından başqa dünyanın heç bir yerində yoxdur; bu özü də... furiyerist tərəfindən, gəlirli ehtikar məqsədi ilə deyil, sosialist təcrübəsi olaraq... tə`sis edilmişdir (Bu da nəticə e`tibarilə fəhlələrin ancaq istismar edildiyi bir yer olmuşdur. Bax: Paris qəzeti «Socialiste», 1886-cı il²⁴⁷ (1887-ci il *nəşrinə Engelsin qeydi.*)). Ouenin Hemptşirdə 40-cı illərin əvvəlində tə`sis etdiyi və çoxdan məhv olub getmiş «Harmony Hall»²⁴⁸ adlı kommunist koloniyasını da c. Zaks öz burjua layihəbazlığı xeyrinə eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə misal gətirə bilərdi. Lakin koloniyalar yaradılması haqqındakı bütün bu danışqlar yenə «ideallar aləminə» pərvaz etmək yolunda yalnız miskin bir cəhddir, elə bir cəhddir ki, onun ardınca, dərhal yenidən aşağıya yuvarlanma başlanır. Biz yenə sür`ətlə dağın ətəyinə enirik. Məsələnin sadəcə həlli bundan ibarətdir ki,

«iş verənlər, fabrikkilər ya öz hesablarına mənzillər tikməklə, ya da fəhlələrdə inşaat fəaliyyətinə həvəs oyadıb onların bu fəaliyyətinə yardım göstərməklə, onların sərəncamına torpaq sahələri verməklə, onlara borc inşaat kapitalı buraxmaqla və s. vasitələrlə fəhlələrə müvafiq mənzillər əldə etməkdə kömək etsinlər» (səh. 106).

Bununla da biz yenə bu kimi şeylər haqqında heç danışığ da ola bilməyəcəyi böyük şəhərlərdən çıxıb yenidən kəndə keçirik. Burada c. Zaks sübut etməyə çalışır ki, fabrikkilər özləri öz fəhlələrinin babat mənzillər əldə etməsindən maraqlıdırlar, bir tərəfdən ona görə ki, bu–faydalı kapital qoyuluşudur, digər tərəfdən isə ona görə ki, bunun labüd

«nəticəsi olaraq fəhlələrin ruh yüksəkliyinin artması... onların fiziki və əqli iş qüvvəsinin yüksəlməsinə səbəb olmalıdır, bu isə, təbiidir ki,.. iş verənlərə az... faydalı deyildir. Bununla da, mənzil məsələsinin həll olunmasında iş verənlərin iştirakı haqqında düzgün nöqteyi-nəzər də müəyyən edilmişdir: bu iştirak *latent birliyin* nəticəsidir, iş verənlərin çox vaxt, öz fəhlələrinin fiziki və iqtisadi, mə'nəvi və əxlaqi rifahı qayğısına qalmaq kimi humanist sə'yləri pərdəsi altında gizlənən qayğının nəticəsidir, pul cəhətdən öz fəhrələri ilə, işgüzar, mahir, çalışqan, həyatından razı və *sədaqətli* fəhlələrin cəlb edilməsi və saxlanması ilə öz əvəzini ödəyən qayğının nəticəsidir» (səh. 108).

Burjua-filantropik uydurmalarına «yüksək mə'na» vermək üçün Huberin işlətdiyi «latent birliyi»²⁴⁹ ibarəsi vəziyyəti zərrə qədər dəyişdirmir. Xüsusən İngiltərədə kənd yerlərindəki iri fabrikkilər, bu ibarəsiz də çoxdan yəqin etmişlər ki, fəhlə mənzilləri tikilişi nəinki yalnız zəruridir, fabrikkə inşaatının özünün bir hissəsidir, habelə çox yaxşı gəlir də verir. İngiltərədə bu yolla bir sıra kəndlər əmələ gəlmiş və bunların bir qismi sonralar inkişaf edib şəhərə çevrilmişdir. Fəhlələr isə, insanpərvər kapitalistlərə minnətdar olmaq əvəzinə, çoxdan bəri bu «kotteclər sistemi» əleyhinə çox ciddi e'tirazlar irəli sürürdülər. İş yalnız onda deyildir ki, fabrikkənin rəqibləri olmadığına görə, fəhlələr evlər üçün inhisarçı qiymətlər üzrə pul verməli olurlar; iş ondadır ki, tə'til zamanı hər dəfə onlar dərhal yurdsuz qalırlar, çünki fabrikkilər onları danışıqsız çıxarıb küçəyə salır və bununla da onların müqavimətini son dərəcə çətinləşdirir. Təfsilat haqqında mənim «İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti» əsərimdə oxumaq olar (səh. 224 və 228) (Bax: *K.Marks və F.Engels. Əsərləri*, 2-ci nəşri, 2-ci cild, səh. 409–410 və 413. *Red.*). Lakin c. Zaks zənn edir ki, belə dəlillər «tə'kzibə, çətin ki layiq olsun» (səh.111). Bəs o fəhləyə öz xırdaca evinin mülkiyyətçisi olmaq hüququnu vermək istəmirmi? Əlbəttə, istəyir, lakin «iş verənlərin də həmişə mənzil haqqında sərəncam vermək imkanı olması və fəhləni işdən çıxartdıqda onun yerinə gələn üçün əldə bina olması» lazım gəldiyindən... əlbəttə, «belə hallar üçün *xüsusi saziş vasitəsilə, mülkiyyətin ləğv edilə bilməsini* nəzərdə tutmaq» lazımdır! (səh. 113) (Bu cəhətdən də ingilis kapitalistləri c. Zaksın bütün gizli arzularını artıq çoxdandır nəinki tamamilə yerinə yetirmişlər, hətta xeyli ötüb keçmişlər. 1872-ci il oktyabrın 14-də bazar ertəsi Morpet şəhərində, parlamentə seçicilərin siyahılarını müəyyən edən məhkəmə 2000 mə'dən fəhləsinin öz adlarını siyahıya daxil etmək xahişi haqqında qərar çıxarmalı oldu. Aşkar oldu ki, bu adamların çoxu, onların işlədiyi mə'dənin nizamnaməsinə görə, içində yaşadıkları xırdaca evlərin

kirayənişinini deyil, yalnız mərhəmət üzündən orada yaşamağa buraxılanlar hesab edilirdi və heç bir xəbərdarlıq edilmədən istənilən vaxt çıxarılıb küçəyə salına bilərdi (mə`dənlərin sahibi və evlərin mülkiyyətçisi, əlbəttə, eyni bir şəxs idi). Hakim qət etmişdi ki, bu adamlar kirayənişin deyil, *nökərdirlər*, belə olduqda da onların siyahılara daxil edilmək haqqı yoxdur. («Daily News»¹⁸⁸, 15 oktyabr 1872-ci il.).

Bu dəfə biz heç gözləmədiyimiz sür`ətlə lap aşağıya endik. Əvvəlcə deyilirdi: fəhlənin öz xırdaca evinə mülkiyyət hüququ; sonra biz öyrəndik ki, şəhərlərdə bu mümkün deyildir, ancaq kənddə keçirilə bilər; indi isə bizə deyirlər ki, kənddə də bu mülkiyyət hüququ gərək «xüsusi sazişlə *ləğv edilə bilsin*»! Fəhlələr üçün, c. Zaks tərəfindən kəşf edilmiş bu mülkiyyət növü ilə, onların «xüsusi sazişlə ləğv edilə bilən» kapitalistlərə belə çevrilməsi ilə biz yenə sağ-salamat günahkarlar dünyasına qayıtdıq və burada tədqiq edə bilərik görək mənzil məsələsinin həlli üçün kapitalistlər və başqa insanpərvərlər tərəfindən *həqiqətən* nə edilmişdir.

II

Əgər bizim d-r Zaks inanılarsa, mənzil ehtiyacını yüngülləşdirmək üçün cənab kapitalistlər tərəfindən artıq indi də bir çox mühüm işlər görülmüşdür və bu da sübut edir ki, mənzil məsələsi kapitalist istehsal üsulu əsasında həll edilə bilər.

Hər şeydən əvvəl c. Zaks bizi... Bonapart Fransasına aparıb çıxarır! Mə`lum olduğu kimi, Lui Bonapart Paris ümumdünya sərgisi zamanı, guya Fransada zəhmətkeş siniflərin vəziyyəti haqqında hesabat tərtib etməkdən ötrü, həqiqətdə isə imperiyaya daha artıq şöhrət qazandırmaq məqsədi ilə bu vəziyyəti lap cənnət kimi qələmə vermək üçün komissiya tə`yin etmişdi. İndi budur c. Zaks, bonapartizmin ən satqın nöqərlərindən düzəldilmiş olan məhz *bu* komissiyanın hesabatına istinad edir, xüsusən ona ki, komissiyanın gördüyü işlərin nəticələri «həmin iş üçün vəkil edilmiş komissiyanın *özünün dediyinə görə* Fransa üçün kifayət qədər mükəmməldir»! Bəs bu nəticələr hansılardır? Mə`lumata vermiş olan 89 iri sənaye müəssisəsindən, o cümlədən aksioner kampaniyalarından 31-i heç fəhlə mənzili *tikdirməmişdi*; tikdirilmiş olan mənzillərdə, c. Zaksın öz haqq-hesabına görə, ən çoxu 50–60 min nəfər yerləşmişdir, mənzillər isə, demək olar, hər ailəyə ancaq iki otaqdan ibarətdir!

Özlüyündə aydındır ki, öz istehsal şəraiti–suyun qüvvəsi, kömür mə`dənlərinin, dəmir filizi yataqlarının və başqa mə`dənlərin yaxınlıqda olması və i.a. –üzündən müəyyən kənd yerinə bağlanmış olan hər bir kapitalist, əgər fəhlə mənzilləri yoxdursa, öz fəhlələri üçün mənzillər tikdirməyə məcburdur. Lakin bunu, «latent birliyin» mövcud olmasına sübut hesab etmək üçün, «məsələni və onun yüksək əhəmiyyətini anlamağın artmasına aydın bir dəlil», «çox şey və`d edən bir əsas» (səh. 115) saymaq üçün,–bundan ötrü insan gərək özünü aldatmağa bərk adət etmiş olsun. Lakin bu cəhətdən də müxtəlif

ölkələrin sənayeçiləri öz milli xarakterinin sabit xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, 117-ci səhifədə c. Zaks bizə belə nağıl edir:

«*İngiltərədə*, iş verənlərin bu sahədə *ancaq ən yeni dövrdə* qızğın fəaliyyəti müşahidə olunur. Xüsusən uzaq kənd yerlərində... –fəhlələrin bə`zən hətta ən yaxın yerlərdən fabrikə gəlmək üçün uzun yol getməli olması və işə yorğun halda gələrək kifayət qədər məhsuldar işləyə bilməməsi,—məhz bu hal iş verənləri öz fəhlələri üçün mənzillər *tikdirməyə vadar edən* başlıca *səbəbdir*. Eyni zamanda, münasibətləri daha *dərindən başa düşərək*, latent birliyin bütün başqa ünsürlərini mənzil *islahatı ilə* çox və ya az dərəcədə əlaqələndirən şəxslərin sayı da artır; bu gözəl koloniyalar da məhz onların sayəsində əmələ gəlmişdir... Haydda Aştunun, Tyortonda Aşuertin, Büridə Qrantın, Bollinqtonda Qreqin, Lidsdə Marşallın, Belperdə Strettin, Solterdə Soltun, Koplidə Akroydun və başqalarının adları bunun sayəsində Birləşmiş krallıqda çox məşhur olmuşdur».

Müqəddəs bir sadəlik və bundan daha artıq müqəddəs bir nadanlıq! Ancaq «ən yeni dövrdə» ingilis fabrikçiləri kənd yerlərində fəhlə mənzilləri tikdirmişlər! Xeyr, mərhəmətli c. Zaks, ingilis kapitalistləri—yalnız ciblərinə görə deyil, ağllarına görə də əsl iri sənayeçilərdir. Almaniyada əsl iri sənaye meydana gələndən çox əvvəl onlar başa düşmüşdülər ki, kənd fabrik istehsalında, fəhlə mənzilləri üçün məsrəflər bütün əsas kapitalın zəruri, bilavasitə və dolayısı ilə çox gəlirli bir hissəsidir. Bismark ilə alman burjuaları arasındakı mübarizə alman fəhlələrinə ittifaqlar azadlığı bəxş edəndən çox əvvəl ingilis fabrikçiləri, mə`dən sahibləri və mə`dən-zavod sahibləri işdə yəqin etmişdilər ki, əgər eyni zamanda fəhlələrin yaşadıkları evlərin də sahibi olarlarsa, onda tə`til edən fəhlələrə nə qədər təzyiq göstərə bilərlər. Hər hansı bir Qreqin, Aştunun, Aşuertin «gözəl koloniyaları» «ən yeni dövrə» o dərəcə az aiddir ki, hələ 40 il bundan əvvəl onlar burjuaziya tərəfindən nümunə göstərilib tə`rif edilirdi və mən özüm hələ 28 il əvvəl bunu təsvir etmişdim (bax: «İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti», səh. 228–230, qeyd). Marşall və Akroyd («Akroyd»—onun фамилиясы belə yazılır) tərəfindən tə`sis edilmiş koloniyaların da təxminən bu qədər çox yaşı vardır, kökləri keçən əsrdən qalan Strett koloniyası isə onlardan daha yaşlıdır. İngiltərədə fəhlə mənzilinin ömrü orta hesabla 40 il müəyyən edildiyinə görə c. Zaks həmin «gözəl koloniyaların» indi necə acınacaqlı halda olduğunu barmağı ilə hesablamaqda çətinlik çəkməz. Həm də bu koloniyaların çoxu indi daha kənd yerlərində deyildir; sənayenin son dərəcə artması nəticəsində bu koloniyaların çoxu fabriklər və evlərlə o qədər ahatə olunmuşdur ki, indi həmin koloniyalar 20–30 min və daha artıq əhalisi olan çirkli və tüstülü şəhərlərin ortasında yerləşmişdir,—buna baxmayaraq, c. Zaksın şəxsinde təmsil olunan alman burjua elmi İngiltərədə 1840-cı ilə aid köhnə mədhiyyələri, hazırda daha həqiqətə uyğun olmayan mədhiyyələri indi yenə dərin hörmətlə təkrar edir.

Xüsusilə də qoca Akroyd («Volksstaat» qəzetində «qoca Akroyd» sözləri yerinə yazılmışdır: «Qoca A. –Mən ad çəkmək istəmirəm, o çoxdan ölmüş və dəfn edilmişdir». *Red.*). Bu qoçaq adam, şübhəsiz, xalis bir insanpərvər idi. O öz fəhlələrini, xüsusilə də öz qadın fəhlələrini o qədər sevirdi ki, Iorkşirdə onun daha az insanpərvər olan rəqibləri deyirdilər: onun fabrikində yalnız onun öz uşaqları işləyir! Lakin c. Zaks iddia edir ki, bu gözəl koloniyalarda «kəbinsiz uşaq doğulması getdikcə azalır» (səh. 118). Tamamilə doğrudur, *kəbin olmadan* kəbinsiz doğulmalar: İngiltərənin fabrik dairələrində qəşəng qızlar çox tez ərə gedirlər.

İngiltərədə hər bir iri kənd fabriki yaxınlığında və fabrik ilə *bir zamanda* fəhlə mənzilləri tikilməsi son 60 və daha artıq il ərzində adi bir iş olmuşdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, belə fabrik qəsəbələrindən çoxu elə bir özəyə çevrilirdi ki, sonralar onun ətrafında fabrik şəhərinin törətdiyi bütün fəlakətlərlə birlikdə bütöv bir fabrik şəhəri əmələ gəlirdi. Deməli, bu koloniyalar mənzil məsələsini həll etmək deyil, *ilk dəfə olaraq* onu öz yerlərində *meydana gətirmişdilər*.

Iri sənaye sahəsində ancaq İngiltərənin ardınca sürünən və iri sənayenin nə olduğunu əslində ancaq 1848-ci ildən e`tibarən bilən Fransada və xüsusən Almaniya da isə, əksinə, iş bambaşqadır. Burada ancaq nəhəng metallurgiya zavodları və fabrikləri–məsələn, Krezoda Şneyderin və Essendə Kruppun zavodları,—uzun tərəddüdlərdən sonra fəhlələr üçün bir qədər mənzil tikdirmək qərarına gəlmişdilər. Kənd yerlərində sənayeçilərinin böyük əksəriyyəti öz fəhlələrini isti, qarlı və yağışlı havada səhərlər fabrikə və axşamlar fabrikdən evə bir neçə mil yol getməyə vadar edir. Buna xüsusən dağlıq yerlərdə—Fransa və Elzas Vogezlərində, Vupper, Ziq, Akkera, Lenn və başqa Reyn—Vestfaliya çaylarının sahillərində təsadüf olunur. Filizli dağlarda da bundan yaxşı deyildir. Həm almanlarda, həm də fransızlarda eyni xırda xəsislik özünü göstərir.

C-b Zaks gözəlcə bilir ki, nə çox şey və`d edən başlanğıcın, nə də gözəl koloniyaların əsla heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Buna görə də o indi kapitalistlərə sübut etməyə çalışır ki, onlar fəhlə mənzilləri tikdirməkdən necə yaxşı gəlir götürə bilərlər. Başqa sözlə o, kapitalistlərə fəhlələri aldatmağın yeni üsulunu göstərməyə çalışır.

O əvvəlcə kapitalistlərə, Londonun tam bir sıra inşaat cəmiyyətlərini, qismən filantropik, qismən də ehtikar xarakterində olub 4%-dən 6%-ə qədər və daha artıq xalis gəlir götürən cəmiyyətləri misal göstərir. Fəhlə mənzillərinə qoyulan kapitalın yaxşı gəlir verdiyini c. Zaksın bizə sübut etməsinə ehtiyac yoxdur. Belə mənzillərə indikindən daha artıq kapital qoyulmamasının səbəbi odur ki, bahalı mənzillər öz sahiblərinə daha çox gəlir verir. Deməli, c. Zaksın kapitalistlərə öyüd-nəsihətlə müraciəti yenə də adi bir mə`nəvi moizədən ibarətdir.

Parlaq müvəffəqiyyətlərini c. Zaksın belə gurultulu sözlərlə e`lan etdiyi həmin London inşaat cəmiyyətlərinə gəldikdə, bu cəmiyyətlər c. Zaksın özünün hesablamasına görə,—o isə hər bir inşaat ehtikarını buraya daxil edir,—vur-tut 2132 ailəyə və 706 subay kişiyyə, yə`ni ümumiyyətlə 15000-dən az adama mənzil vermişdir! Belə uşaq əyləncələrini Almaniya da hələ bir cəsarət edib ciddi olaraq böyük müvəffəqiyyətlər kimi qələmə verməyə çalışırlar, halbuki Londonun bir tək şərq hissəsində milyonlarla fəhlə ən ağır mənzil şəraitində yaşayır! Bütün bu insənpərvər sə`ylər həqiqətdə o qədər miskin və cüzidir ki, fəhlələrin vəziyyətinə həsr edilən ingilis parlament hesabatlarında heç vaxt bunların hətta adı da çəkilmir.

Biz hələ burada belə bir cəhəti qeyd etmirik ki, Londona bələd olmamaq kimi gülünc bir hal bütün bu bölmədə özünü göstərir. Ancaq bir şeyi qeyd edək. C-b Zaksın fikrincə, Soxoda subay kişilər üçün olan yataqxana ona görə ləğv olunmuşdu ki, o yerlərdə «çoxlu müştəri olacağını ümid etmək olmazdı». Görünür, c. Zaks Londonun bütün qərb hissəsini başdan-başa cah-cəlal içində olan bir şəhər hesab edir və bilmir ki, ən gözəl küçələrə bitişik olan ən çirkli fəhlə məhəllələri də vardır; bunlardan da biri, məsələn, Soxodur. Soxodakı nümunəvi yataqxana, c. Zaksın qeyd etdiyi və mənim hələ 23 il bundan əvvəl bələd olduğum bu ev əvvəlcə adamla dolu olurdu, lakin ona görə ləğv olundu ki, orada yaşamaq tamamilə dözülməz idi. Halbuki bu yataqxana hələ ən yaxşılarından biri idi.

Bəs Elzasda Mülhauzen fəhlə şəhərciyi necə—məgər bu müvəffəqiyyət deyil?

Aştunun, Aşuerten, Qreq və kampaniyasının vaxtilə gözəl olan koloniyaları ingilis burjuaları üçün olduğu kimi, Mülhauzen fəhlə şəhərciyi də kontinent burjuaları üçün iftixar və öyünmə obyektidir. Təəssüf ki, bu şəhərcik «latent» birliyinin deyil, İkinci Fransa imperiyası ilə Elzas kapitalistləri arasında tamamilə açıq birliyin məhsuludur. Bu—Lui Bonapartın sosialist təcrübələrindən biri idi və bu təcrübədə dövlət zəruri kapitalın $\frac{1}{3}$ miqdarında borc buraxmışdı. 14 il ərzində (1867-ci ilədək), yaramaz bir sistemlə 800 xırdaca ev tikilmişdi; bu sistem İngiltərədə həyata keçirilə bilməzdi, çünki orada bu işi daha yaxşı başa düşürlər; bu xırdaca evlər, 13–15 il ərzində hər ay yüksək mənzil kirayəsi ödənildikdən sonra fəhlələrin mülkiyyətinə verilir. Mülkiyyət əldə etməyin bu üsulunu,—görəcəyimiz kimi, ingilis kooperativ inşaat şirkətlərində artıq çoxdan tətbiq edilmiş üsulu heç də ilk dəfə Elzas bonapartistləri icad etməli olmadılar. Evləri satın almaq üçün məzəl kirayəsinə edilən əlavələr—İngiltərədəkinə nisbətən—çox yüksəkdir; məsələn, 15 il ərzində hissə-hissə 4500 frank verəndən sonra fəhlə, 15 il əvvəl 3300 frank dəyəri olan evi almış olur. Əgər fəhlə başqa yerə köçüb getmək istərsə və ya hətta birçə dəfə aylıq tə`diyəni vaxtında verməzsə (bu halda isə onu evdən çıxara bilərlər), onda evin əvvəlki dəyərinin ildə $6\frac{2}{3}\%$ -i kirayə haqqı olaraq (məsələn, evin

dəyəri 3000 frank olduqda ayda 17 frank) ondan çıxır və qalan məbləği ona verirlər, lakin *bir qəpik də olsa faiz vermirlər*. Asanlıqla başa düşmək olar ki, hələ «dövlət yardımı» bir yana qalsın, burada cəmiyyətin cibi dolur; həmçinin aydındır ki, bu şərtlərlə verilən mənzillər—heç olmazsa şəhərdən kənarda, yarıya qədər kənddə olduğuna görə,—şəhərin özündəki köhnə kazarma mənzillərindən yaxşıdır.

Almaniyada keçirilən və miskinliyini həтта c. Zaksın da 157-ci səhifədə e`tiraf etdiyi bir neçə dəyərsiz təcrübədən biz heç danışmayacağıq.

Bütün bu misallar nəyi sübut edir?—Ancaq onu sübut edir ki, həтта bütün sanitariya qanunları tapdalanmadıqda da fəhlə mənzilləri tikilişi kapitalist gəliri verir. Lakin bu barədə heç kəs heç vaxt mübahisə etməmişdir, bunu biz hamımız çoxdan bilirdik. Müəyyən bir tələbatı ödəyən *hər bir* kapital qoyuluşu, işlər səmərəli aparıldıqda, gəlir verir. Bütün məsələ ancaq ondadır ki, *buna baxmayaraq* nə səbəbə mənzil ehtiyacı davam edir; buna baxmayaraq nə səbəbə kapitalistlər fəhlələr üçün kifayət miqdarda sağlam mənzil tikdirmək qayğısına qalmırlar? Burada c. Zaks ancaq yenidən kapitalla öyüd-nəsihətlə müraciət etməli olur, lakin buna əsla cavab vermir. Bu suala biz yuxarıda artıq əsl cavabı vermişik.

İndi qəti müəyyən edilmişdir ki, kapital həтта mənzil ehtiyacını aradan qaldıra biləcəyi zaman da onu aradan qaldırmaq *istəmir*. Burada ancaq iki başqa çarə qalır: fəhlələrin qarşılıqlı yardımını və dövlət yardımını.

Qarşılıqlı yardımın qızğın tərəfdarı olan c. Zaks mənzil məsələsi sahəsində də onun haqqında xariqələr nağıl etməyi bacarır. Təəssüf ki o lap əvvəldən e`tiraf etməyə məcburdur ki, qarşılıqlı yardım yalnız kotteclər sisteminin ya mövcud olduğu, ya da tətbiq edilə biləcəyi yerdə, yə`ni yenə də ancaq kənd yerlərində bir şey verə bilər; böyük şəhərlərdə isə, həтта İngiltərədə də,—ancaq çox məhdud dairədə bir şey verə bilər. C-b Zaks sonra ah çəkərək deyir ki:

«onun vasitəsilə (qarşılıqlı yardımın vasitəsilə) islahat ancaq *dolayı yolla* keçirilə bilər, deməli, *həmişə* yalnız naqis şəkildə, yə`ni yalnız xüsusi mülkiyyət prinsipi mənzil keyfiyyətinə tə`sir göstərən bir qüvvə kimi təzahür etdiyi dərəcədə keçirilə bilər».

Həтта bu özü də şübhəlidir; hər halda, «xüsusi mülkiyyət prinsipi» bizim müəllifin üslub «keyfiyyətinə» zərrə qədər islahedici tə`sir göstərməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, İngiltərədə qarşılıqlı yardım elə xariqələr yaratmışdır ki, «orada mənzil məsələsinin həlli üçün onun sayəsində edilənlər başqa sahələrdə edilənlərin hamısını *xeyli ötüb keçmişdir*». Söhbət ingilis «building societies» üzərindədir; c. Zaks bunlarla xüsusən ona görə belə müfəssəl məşğul olur ki,

«ümumiyyətlə onların varlığı və fəaliyyəti haqqında olduqca az, ya da yanlış təsəvvürlər yayılmışdır. İngilis «building societies» heç də... mənzil tikən cəmiyyətlər və ya mənzil tikən şirkətlər deyildir, onları alman dilində... daha

artıq dərəcədə «ev almaq üçün ittifaqlar» adlandırmaq lazım idi; bunlar, öz üzvlərinin vaxtaşırı üzvlük haqqı verməsi vasitəsilə fond toplamaq və vəsait yığıldıqca həmin fondan, üzvlərə ev almaq üçün borc vermək məqsədini qarşısına qoyan ittifaqlardır... «Building society», beləliklə, öz üzvlərinin bir hissəsi üçün əmanət kassası, digər hissəsi üçün isə borc verən kassadır. Beləliklə «Building societies» elə ipoteka krediti idarələridir ki, fəhlələrin tələbatını ödəməyi nəzərdə tutaraq fəhlələrin əmanətçi yoldaşları ev aldıqda və ya tikdirdikdə onlara yardım etmək üçün başlıca olaraq... fəhlələrin əmanətlərindən... istifadə edir. Zənn edilməli olduğu kimi, bu borclar müvafiq qiymətli şeyin girov qoyulması şərtlə verilir və beləliklə də müəyyən edilir ki, həmin borclar faiz və amortizasiya da daxil olmaqla hissə-hissə qısamüddətli tədiyələr şəklində ödənilir... Əmanətçilərə faizlər verilmir, həmişə *mürəkkəb faizlər üzrə onların hesabına yazılır*... Əmanətlərin, onların üstünə gələn faizlərlə birlikdə geri alınmasına... qabaqca ərizə veriləndən bir ay sonra hər zaman yol verilir» (səh. 170–172). «İngiltərədə 2000-dən artıq belə ittifaq vardır... bunlarda toplanan kapital təxminən 15000000 funt sterlinqə çatır və artıq 100000-ə qədər *fəhlə* ailəsi bu yolla özü üçün xüsusi yaşayış evi almışdır; bu–elə ictimai nailiyyətdir ki, bunun tayını tapmaq asan deyildir» (səh. 174).

Təəssüf ki, burada da həmin sözlərin ardınca labüd bir «əmma» gəlir:

«Lakin məsələ bununla *hələ heç də* tamam həll *edilə bilməmişdir*, heç olmazsa ona görə ki, ev almaq... ancaq *yaxşı əmək haqqı alan* fəhlələrə müyəssərdir... Xüsusən sanitar şəraitinə bəzən az fikir verilir» (səh. 176).

Kontinentdə «bu kimi ittifaqlar... inkişaf etmək üçün çox məhdud zəmin tapır». Onlar kotteclər sistemini nəzərdə tuturlar ki, bu da orada ancaq kənd yerlərində mövcuddur; belə yerlərdə isə fəhlələr qarşılıqlı yardım üçün hələ kifayət qədər inkişaf etməmişlər. Digər tərəfdən, şəhərlərdə, həqiqi mənzil tikən şirkətlərin əmələ gələ biləcəyi yerdə, onların qarşısına «cürbəcür çox böyük və ciddi çətinliklər çıxır» (səh. 179). Bunlar ancaq kotteclər tikə bilərdilər, böyük şəhərlərdə isə kotteclər yaramır. Bir sözlə, «qarşılıqlı yoldaşlıq yardımının bu forması» «hazırkı şəraitdə həmin məsələnin həllində başlıca rolu oynaya bilməz–və çətin ki, yaxın gələcəkdə bu rolu oynaya bilsin». Bu mənzil tikən şirkətlər hələ «inkişaf etməmiş ilk rüşeym mərhələsindədir». «Bu hətta İngiltərəyə də aiddir» (səh. 181).

Deməli, kapitalistlər *istəmərlər*, fəhlələr isə *bacarmırlar*. Şulse-deliçsayağı burjuaların həmişə bizim fəhlələr üçün nümunə olaraq misal gətirdikləri ingilis «building societies», haqqında bir qədər izahat vermək şəxsiz zəruri olmasaydı, biz bununla da hazırkı bölməni qurtara bilərdik.

Bu «building societies»–heç də fəhlə cəmiyyətləri deyildir, onların başlıca məqsədi də–heç də fəhlələrə xüsusi ev vermək deyildir. Əksinə, biz görəcəyik ki, ancaq nadir istisnalar şəklində elə olur. Bu «building societies» əslində–ehtikar xarakterli təşkilatlardır, həm də bu xarakter–onların ibtidai şəkli olan–

xırdalarında, heç də böyüklərində olduğundan az deyildir. Bu və ya digər bir meyxanada,—adətən meyxanaçının təşəbbüsü ilə və onun sonradan hər həftə yığıncaq keçirməsi ilə,—meyxananın bir miqdar daimi müştəriləri və onların dostları, dükançılar, prikazçıklar, kommivoyajerlər, xırda sənətkarlar və başqa xırda burjualar, bəzi yerlərdə isə həmçinin öz sinfinin aristokratiyasına mənsub olan bu və ya digər maşınqayırma fəhləsi və ya başqa fəhlə,—mənzil tikən şirkət düzəldirlər. Bunun ən yaxın səbəbi, adətən, ondan ibarət olur ki, meyxanaçı o ətrafda və ya daha başqa bir yerdə nisbətən ucuz bir qiymətlə müəyyən bir torpaq sahəsini satmaq istədiklərini xəlvətcə öyrənmiş olur. İştirakçıların çoxu öz məşğələlərinə görə bu və ya digər müəyyən bir yerə bağlı deyildir; hətta dükançılardan və sənətkarlardan bir çoxunun şəhərdə ancaq öz müəssisəsi vardır, mənzili isə yoxdur; kim bacarırsa, tüstülü şəhərdən kənarda yaşamağa həvəslə razı olur. İnşaat sahəsi satın alınır və orada mümkün olan miqdarda kottec tikilir. Daha varlı olan üzvlərin krediti satın almağa imkan verir; hər həftə verilən üzvlük haqları və alınan bir qədər cüzi borc həftəlik inşaat xərclərini ödəyir. Özü üçün xüsusi ev almaq istəyən üzvlər püşk ilə hazır kotteclər alırlar və kirayə haqqına edilən müvafiq əlavə algı qiymətini ödəyir. Yerdə qalan kotteclər kirayəyə verilir və ya satılır. Mənziltikən cəmiyyət isə, öz işləri yaxşı getdikdə, az-çox əhəmiyyətli bir məbləğ toplayır ki, bu da, iştirakçılar öz üzvlük haqlarını verdikləri müddətdə iştirakçılarınkı olur və arabilir, yaxud cəmiyyət bağlandıqda onların arasında bölünür. İngilis mənziltikən cəmiyyətlərinin onda doqquzunun tarixi belədir. Yerdə qalanlar isə daha böyük cəmiyyətlərdir və bunlar bəzən siyasi mülahizələr və ya insanpərvərlik bəhanələri ilə təsis edilmişdir, lakin onların başlıca vəzifəsi həmişə ən nəhayət ondan ibarət olur ki, torpaq mülkiyyəti ehtikarı yolu ilə *xırda burjuaziyanın* yığdığı pulun daha gəlirli işə qoyulmasına, yaxşı faiz və ətibarlı dividend verən ipoteklərlə təmin olunmasına imkan versin.

Bu cəmiyyətlərin müştərilərinin kimlərdən ibarət olduğunu onların ən böyüklərindən birinin, bəlkə də ən böyüyünün reklamı göstərə bilər. Londonda «Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane» («Birkbek, tikinti cəmiyyəti», 29 və 30, Sautgempton Bildinqz, Çenseri-Leyn. *Red.*) cəmiyyətinin öz varlığı müddətində gəliri 10^{1/2} milyon f. sterlinqdən artıq (70 milyon taler) olmuş, onun banka qoyduğu və dövlət kağızlarını verdiyi pul 416000 f. sterlinqdən artıqdır və onun indi 21441 əmanətçisi vardır; bu cəmiyyət özünü belə tərifləyir:

«Fortepiano fabrikçilərinin üç illik sistemi adlanan və üç illiyə fortepiano kirayə edəcək hər bir şəxsə həmin müddət qurtarandan sonra fortepianonun sahibi olmaq imkanı verən sistem bir çoxlarına məlumdur. Bu sistem tətbiq ediləndən əvvəl gəliri məhdud olan adamlar üçün yaxşı fortepiano almaq da,—özünə məxsus ev almaq qədər çətin idi; adamlar kirayə etdikləri fortepianoya ilbəl pul verirdilər və buna fortepianonun öz qiymətindən iki-üçqat artıq pul

xərcləyirdilər. Lakin fortepiano haqqında tətbiq edilən şey ev haqqında da tətbiq edilə bilər... Lakin ev fortepianodan baha olduğuna görə... kirayə haqqı vasitəsilə evin qiymətini ödəmək üçün daha artıq vaxt tələb olunur. Bu səbəbdən də direktorlar Londonun müxtəlif hissələrində və onun ətrafında ev sahibləri ilə sazişə gəlmişlər; bu sazişə görə direktorlar «Birkbeck Builing Society» və digər cəmiyyətlərin üzvlərinə şəhərin ən müxtəlif hissələrində istədikləri evləri seçmək imkanı verə bilərlər. Direktorların həyata keçirmək niyyətində olduqları sistem belədir: evlər 12¹/₂ ilə kirayəyə verilir və bu müddət qurtardıqda, əgər kirayə haqqı vaxtlı-vaxtında verilmişdirsə, ev kirayənişinin tam mülkiyyəti olur və ondan daha heç bir tədiyə alınmır... Yüksək kirayə haqqı verməklə möhlətin qısaldılması və ya aşağı kirayə haqqı verməklə möhlətin uzadılması haqqında da kirayənişin danışib razılığa gələ bilər... *Gəliri məhdud olan şəxslər, dükanlarda və mağazalarda qulluq edənlər* və başqaları «Birkbeck Builing Society» üzvlüyünə girməklə hər bir ev sahibinin asılılığından qurtara bilərlər».

Bunların hamısı kifayət qədər aydındır. Fəhlələr haqqında heç söhbət də getmir, lakin gəliri məhdud olan adamlardan, dükanlarda və mağazalarda qulluq edənlərdən və s. bəhs olunur; həm də fərz olunur ki, müştərilərin, bir qayda olaraq, *artıq öz fortepianoları vardır*. Doğrudan da, burada söhbət heç də fəhlələr üzərində deyil, xırda burjualar və xırda burjua olmaq istəyən və *ola bilən* adamlar üzərindədir, gəlirləri müəyyən hədlər daxilində olsa da ümumiyyətlə yavaş-yavaş artan adamlar, məsələn, ticarət prikazçikləri və bu kimi peşə sahibi olan şəxslər üzərindədir. Fəhlənin gəliri, isə, ən yaxşı halda nominal olaraq dəyişilməz qalır, əslində isə onun ailəsi böyüdüyünə və ailəsinin tələbatı artdığına görə azalır. Həqiqətdə yalnız az miqdar fəhlə, istisna şəklində, bu kimi cəmiyyətlərdə iştirak edə bilər. İrəlicədən 12¹/₂ ilə üzərinə iltizam götürə bilmək üçün, bir tərəfdən, onların gəliri olduqca azdır, digər tərəfdən, çox da möhkəm deyildir. Bunun aid olmadığı nadir istisnalar ya ən yaxşı əmək haqqı alan fəhlələrdir, ya da fabrik nəzarətçiləridir (Xüsusi London mənziltikən ittifaqlarının fəaliyyəti haqqında daha bir kiçik əlavə. Demək olar, bütün Londonun torpaq sahəsi, mə'lum olduğu kimi, təxminən bir düjün aristokrata məxsusdur ki, bunların da ən tanınmışları hersoqlar Vestminster, Bedford, Portland və başqalarıdır. Bunlar əvvəlcə ayrı-ayrı inşaat sahələrini 99 ilə icarəyə verirlər; bu müddət qurtardıqda isə torpaq sahəsinin və orada nə varsa hamısının sahibi olurlar. Sonra onlar həmin evləri daha qısa müddətə, məsələn, 39 ilə, «repairing lease» deyilən tə'mirli icarəyə verirlər; bu icarənin şərtinə görə kirayənişin evi yaşayış üçün yararlı hala salmalı və o halda saxlamalıdır. Belə bir müqavilə bağlandıqdan sonra torpaq sahibi, evi gözdən keçirmək və lazımı tə'miri müəyyən etmək üçün öz arxitektoru və həmin dairənin inşaat idarəsi inspektorunu (surveyor) göndərir. Tə'mir çox vaxt olduqca böyük olur, hətta evin bütün küçə tərəfinin divarını, evin damını və i.ə.

təzələməkdən ibarət olur. Bundan sonra kirayənişin inşaat ittifaqına təminat olaraq kirayə müqaviləsini verir və inşaat işlərini öz hesabına gördürmək üçün həmin ittifaqdan lazımi məbləğ–illik ödəniş haqqı 130–150 f.st. olmaqla 1000 f.st.-ə qədər və daha artıq–borc alır. Beləliklə, bu mənziltikən ittifaqlar, iri torpaq aristokratlarına, Londondakı öz evlərini heç bir zəhmət çəkmədən, camaat hesabına təzələmək və yaşayış üçün yararlı halda saxlamaq imkanı vermək məqsədini güdən sistemdə mühüm vasitəçi bir ünsür olmuşdur.

Bu da fəhlələr üçün mənzil məsələsinin həlli olmalı imiş! (1887-ci il nəşrinə *Engelsin qeydi.*)).

Həm də hər kəsə aydındır ki, Mülhauzen fəhlə şəhərciyinin bonapartistləri bu ingilis xırda burjua mənziltikən cəmiyyətlərinin olsa-olsa miskin təqlidçisidirlər. Fərq ancaq ondadır ki, bonapartistlər, onlara dövlət yardımı göstərildiyinə baxmayaraq, öz müştərilərini bu inşaat cəmiyyətlərindən daha çox aldadırlar. Onların şərtləri, orta ingilis şərtlərindən ümumiyyətlə daha az liberal şərtlərdir; İngiltərədə hər üzvlük haqqına faizlər və mürəkkəb faizlər ayıraraq bunların hamısını ərizə veriləndən bir ay sonra geri qaytardıqları halda,— Mülhauzen fabrikkələri həm sadə, həm də mürəkkəb faizləri, ciblərinə qoyurlar və yalnız cingiltili beş franklıq sikkə şəklində verilmiş olan əsas üzvlük haqqını geri qaytarırlar. Həm də bu fərq heç kəsi c. Zaksdan artıq təəccübləndirməyəcəkdir, bunların hamısı isə, heç özünün də xəbəri olmadan onun kitabında vardır.

Beləliklə, fəhlələrin qarşılıqlı yardımından da heç bir şey çıxmır. Dövlət yardımını qalır. Bu cəhətdən c. Zaks bizə nə təklif edə bilər? Üç şey:

«Əvvəlcə, dövlət çalışmalıdır ki, onun qanunvericilik və idarə işlərində, zəhmətkeş siniflərin mənzil ehtiyacını hər hansı şəkildə şiddətləndirən nə varsa, hamısının kökü kəsilsin və ya bunlar müvafiq surətdə yaxşılaşdırılsın» (səh. 187).

Deməli: tikintinin ucuz başa gəlməsi üçün inşaat qanunlarının gözdən keçirilməsi və inşaat işlərinə azadlıq verilməsi. Lakin İngiltərədə inşaat qanunları minimuma endirilmişdir, inşaat işləri göydəki quş kimi azaddır, mənzil ehtiyacı isə yenə də mövcuddur. Buna üstəlik indi İngiltərədə o qədər ucuz tikirlər ki, küçədən araba keçəndə evlər titrəyir və hər gün onlardan bəzisi uçur. Hələ dünən, 1872-ci il oktyabrın 25-də Mançesterdə altı ev birdən uçmuş, həm də altı fəhlə ağır yaralanmışdı. Deməli, bu da kömək etmir.

«İkincisi, dövlət hakimiyyəti yol verməməlidir ki, ayrı-ayrı şəxslər öz məhdud fərdiyyətçiliyi üzündən bu fəlakəti genişləndirsinlər və ya yenidən törətsinlər».

Deməli, İngiltərədə 1857-ci ildən etibarən edildiyi qədər, fəhlə mənzilləri üzərində sanitar və inşaat-polis nəzarəti qoyulması, hökumət orqanlarına, sağlamlıq üçün təhlükəli olan və uçmaq qorxusu qarşısında olan binaları bağlamaq ixtiyarı verilməsi. Lakin İngiltərədə bu necə həyata keçirilmişdir?

1855-ci il tarixli birinci qanun («Nuisances Removal Act» (yoluxmanı aradan qaldırmaq haqqında qanun. *Red.*)) c. Zaksın özünün də e`tiraf etdiyi kimi, «quru söz» olaraq qalmışdır: 1858-ci il tarixli ikinci qanun («Local Gavernment Act» (yerli özünüidarə haqqında qanun. *Red.*)) da həmçinin (səh. 197). Lakin c. Zaks zənn edir ki, üçüncü qanun («Artisans` Dwellings Act» (sənətkar mənzilləri haqqında qanun. *Red.*)), yalnız 10000-dən artıq əhalisi olan şəhərləri nəzərdə tutan qanun «şübhəsiz, Britaniya parlamentinin ictimai hadisələri dərinədən başa düşdüyünü göstərən gözəl əlamətdir» (səh. 199); halbuki bu iddia da İngiltərə «hadisələrinə» c. Zaksın əsla bələd olmamasının yalnız «gözəl əlamətidir». İngiltərənin ümumiyyətlə «ictimai hadisələrdə» kontinenti xeyli ötüb keçdiyi özlüyündə aydındır; İngiltərə–müasir iri sənayenin vətənidir, orada kapitalist istehsal üsulu ən azad və geniş surətdə inkişaf etmişdir; həmin üsulun nəticələri orada ən aydın şəkildə özünü göstərir, buna görə də qanunlarda daha əvvəl öz in`ikasını tapır. Fabrik qanunları buna ən yaxşı sübutdur. Lakin c. Zaks zənn edirsə ki, parlament qərarı qanun gücü əldə edə-etməz dərhal əməli cəhətdən həyata keçirilə bilər,—onda çox yanılmış olur. Həm də bu–prlament qərarlarından heç birinə (bəlkə də ancaq Workshops` Act (e`malatxanalar haqqında qanun. *Red.*) istisna olmaqla), məhz «Local Gavernment Act» aid olduğundan artıq dərəcədə aid deyildir. Bu qanunu həyata keçirmək şəhər hökumət idarələrinə tapşırılmışdı ki, bunlar da, hamının bildiyi kimi, İngiltərənin, demək olar, hər yerində hər cür satqınlıq, dostbazlıq və «jobbery» (*Jobbery* mə`murun və ya ailəsinin ictimai vəzifədən öz xeyri üçün istifadə etməsi deməkdir. Məsələn, əgər hər hansı bir ölkənin dövlət teleqraf rəisi hər hansı bir kağız fabrikinin gizli iştirakçısı olursa, öz meşələrindən həmin fabrikə ağac yeridirsə, sonra da teleqraf büroları üçün kağız göndərmək sifarişini ona verirsə, bu–xeyli xırda olsa da, hər halda o qədər sanballı bir «job» olacaqdır ki, «jobbery»nin prinsipləri haqqında tam təsəvvür oyadacaqdır; həm də Bismark zamanı bu–özlüyündə aydın və bütünlüklə təbii bir hal idi. [«Volksstaat» qəzetində «həm də» və sonrakı sözlər yoxdur. *Red.*]) mərkəzidir. Bu şəhər hökumət idarələrinin, cürbəcür ailə əlaqələri sayəsində vəzifə başına keçmiş olan agentləri ya bacarıqsız idilər, ya da bu cür ictimai qanunları icra etmək niyyətində deyildilər; halbuki məhz İngiltərədə, ictimai qanunları hazırlamaq və həyata keçirmək tapşırığını almış hökumət mə`murlarının çoxu öz vəzifələrini ciddi yerinə yetirməklə fərqlənirlər—hərçənd indi, iyirmi–otuz il bundan əvvəlkinə nisbətən az fərqlənirlər. Abad olmayan, yaxud uçmaq təhlükəsi qarşısında olan evlərin sahiblərinin, demək olar, hər yerdə şəhər idarələrində bilavasitə və dolayısı ilə güclü nümayəndəliyi vardır. Xırda dairələrdə bələdiyyə idarələri üzvlərinin seçkiləri seçilənləri ən xırda yerli mənafe və nüfuzdan asılı edir; bələdiyyə idarəsinin bir daha seçilmək istəyən heç bir üzvü öz seçki dairəsində bu qanunun tətbiq olunmasına səs vermək cəsarətində olmaz. Buna görə də,

demək olar, bütün yerli idarə başçıları bu qanuna necə bir müqavimət göstərdikləri aydındır; bu qanun indiyədək yalnız ən biabırçı hallarda, həm də, keçən il Mançesterdə və Salfordda çiçək epidemiyası zamanı olduğu kimi, yalnız baş verən epidemiya nəticəsində tətbiq edilirdi. Indiyədək yalnız belə hallarda, daxili işlər nazirinə şikayət öz təsirini göstərirdi, çünki məlum olduğu kimi, İngiltərədə hər bir *liberal* hökumətin prinsipi ondan ibarətdir ki, yalnız ən böyük bir zərurətin təzyiqi altında ictimai islahat qanunları təklif edilsin, artıq mövcud olan qanunlar isə mümkün qədər heç yerinə yetirilməsin. İngiltərədə bir çox başqa qanunlar kimi, bu qanunun da əhəmiyyəti ancaq ondan ibarətdir ki, fəhlələrin idarə etdikləri və ya onların təzyiqi altında nəhayət, işdə həmin qanunu həyata keçirməyə hazır olan hökumətin əlində bu qanun müasir ictimai quruluşa zərbə vurmaq üçün qüvvətli bir silah olacaqdır.

«Üçüncüsü», c. Zaks görə, dövlət hakimiyyəti «mövcud mənzil ehtiyacını yüngülləşdirmək üçün öz sərəncamında olan bütün müsbət tədbirləri ən geniş ölçüdə tətbiq etməlidir».

Bu o deməkdir ki, dövlət hakimiyyəti özünün «aşağı məmurları və qulluqçuları» üçün (bəs axı bunlar heç də fəhlə deyildir!) kazarmalar, «həqiqətən nümunəvi binalar» tikdirməli və «zəhmətkeş siniflərin mənzillərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə icma idarələrinə, cəmiyyətlərə, habelə xüsusi şəxslərə... borc verməlidir» (səh. 203), necə ki, İngiltərədə «Publuc Works Loan Act» (ictimai işlər üçün borc pul buraxılması qanununa. *Red.*) əsasən belə edilir və necə ki, Lui Bonapart Parisdə və Mülhauzendə belə edirdi. Lakin «Publuc Works Loan Act» da ancaq kağız üzərində qalmışdır; hökumət komissarların sərəncamına maksimum 50000 f.st. buraxır, yəni ən çoxu 400 kottec, deməli, 40 ildə 16000 kottec, yaxud maksimum 80000 adam üçün mənzil,—bu isə dənizdə bir damcı kimidir,—tikdirməkdən ötrü vəsait buraxır. Əgər biz hətta fərz etsək ki, borcların qaytarılması sayəsində komissiyanın vəsaiti 20 ildən sonra iki dəfə artacaq və beləliklə də qalan 20 il ərzində daha 40000 adam üçün mənzil tikdiriləcək,—onda da bu yenə dənizdə ancaq bir damcı olaraq qalacaqdır. Kotteclər orta hesabla ancaq 40 il davam gətirə bildiyinə görə, 40 ildən sonra ən köhnə, uçmağa başlayan kotteclərin bərpa edilməsinə hər il 50 və ya 100 min funt nağd pul sərf etmək lazım gələcəkdir. Bunu da c. Zaks 203-cü səhifədə: prinsipi əməli cəhətdən düzgün və «qeyri-məhdud ölçüdə» həyata keçirmək adlandırır! Hətta İngiltərədə də dövlətin, «qeyri-məhdud ölçüdə», demək olar, heç bir şey etmədiyini e'tiraf etməklə də c. Zaks öz kitabını qurtarır və bir də yalnız bütün əlaqədar şəxslərə daha bir öyüd-nəsihətlə müraciət edir (Son zamanlar İngiltərə parlamentinin, yeni küçələr salmaq üçün Londonun inşaat idarələrinə müsadirə hüququ verən qərarlarında, həmin tədbirlə əlaqədar olaraq, yurdsuz qalan fəhlələrə bir qədər diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Qərar qoyulur ki, yeni tikilən binalar, əhalinin keçmişdə burada yaşayan sinifləri üçün uyğunlaşdırılmış olsun. Buna görə də

qanunu rəsmən yerinə yetirmək üçün ən ucuz inşaat sahələrində fəhlələrə kirayəyə verməkdən ötrü beş-altı mərtəbəli kazarmalar tikirlər. Fəhlələrin adət etmədikləri və köhnə Londonun şəraitinə tamamilə yabançı olan bu yenilikdən nə çıxacağını gələcək göstərir. Lakin ən yaxşı halda həmin evlərdə, küçələrin yenidən planlaşdırılması nəticəsində həqiqətən yurdsuz qalmış fəhlələrin hətta dördə bir hissəsi də, çətin ki yerləşsin. (1887-ci il nəşrinə Engelsin qeydi.)).

Gün kimi aydındır ki, müasir dövlət mənzil fəlakətlərini aradan qaldıra bilmir və qaldırmaq da istəmir. Dövlət varlı siniflərin, torpaq sahiblərinin və kapitalistlərin istismar olunan siniflərə, kəndlilərə və fəhlələrə qarşı yönəldilmiş mütəşəkkil ümumi hakimiyyətindən başqa bir şey deyildir. Ayrı-ayrı kapitalistlər (burada isə ancaq onlardan bəhs olunur, çünki bu işdə iştirak edən torpaq sahibi də birinci növbədə kapitalist olaraq meydana çıxır) nəyi istəmərlərsə, onların dövləti də onu istəmir. Deməli, əgər *ayrı-ayrı* kapitalistlər mənzil ehtiyacına təəssuf etsələr də, onun ən dəhşətli nəticələrini heç olmazsa üzdən malalamaq üçün çətinliklə hərəkətə gəlirlərsə, onda *ümumi* kapitalist olan dövlət də bundan artığını etməz. Dövlət ən yaxşı halda çalışır ki, üzdən malalamağın adi dərəcəsi hər yerdə bir bərabərdə olsun. Həm də biz gördük ki, məhz belə də edilir.

Lakin bizə e'tiraz edib deyə bilərlər ki, Almaniyada burjualar hələ hökmran deyillər. Almaniyada dövlət hələ cəmiyyətdən yüksəklərdə duran müəyyən dərəcədə müstəqil bir qüvvədir, məhz buna görə də təkcə bir sinfin mənafeyini deyil, cəmiyyətin ümumi mənafeyini təmsil edir. Guya bu cür dövlət, burjua dövlətinin edə bilmədiyi bir şeyi edə bilər; belə dövlətdən ictimai sahədə də tamamilə başqa şey gözləmək lazımdır.

Bu–irticaçıların dilidir. Həqiqətdə isə Almaniyada da dövlət, orada mövcud olduğu şəkildə, onu doğurmuş olan ictimai əsasın zəruri məhsuludur. Prussiyada–Prussiyanın isə indi həlledici əhəmiyyəti vardır–hələ də güclü olan iri mülkədar zadəganlarla yanaşı, nisbətən gənc və çox qorxaq burjuaziya mövcuddur ki, o indiyədək nə Fransada olduğu kimi bilavasitə, nə də İngiltərədə olduğu kimi az-çox dolayı yolla siyasi hakimiyyət əldə etməmişdir. Lakin bu iki siniflə yanaşı, sür'ətlə çoxalan, əqli cəhətdən çox inkişaf etmiş və gündən-günə daha artıq təşkil olunan proletariat vardır. Beləliklə, köhnə mütləq monarxiyanın əsas şərti ilə–torpaq zadəganları və burjuaziya arasında müvazinətlə–yanaşı, biz burada müasir bonapartizmin əsas şərtini: burjuaziya ilə proletariat arasında müvazinət görürük. Lakin köhnə mütləq monarxiyada olduğu kimi, müasir bonapartist monarxiyada da həqiqi dövlət hakimiyyəti xüsusi zabitlər və mə'murlar silkinin əlindədir; bu silk Prussiyada qismən öz içərisindən, qismən xırda mayorat zadəganlar içərisindən, az hallarda–yüksək zadəganlar içərisindən və ən cüzi hissəsi burjuaziya içərisindən çıxmış adamlardan əmələ gəlir. Zahirən cəmiyyətdən kənarda və, necə deyərlər,

cəmiyyətdən yüksəkdə duran bu silkin müstəqilliyi üzündən dövlət cəmiyyətə qarşı müstəqil görünür.

Son dərəcə ziddiyyətli olan bu ictimai şəraitdən Prussiyada (və Almanıyanın ondan nümunə götürən yeni imperiya quruluşunda) zəruri bir ardıcılıqla əmələ gəlmiş dövlət forması qondarma bir konstitusionalizmdir; bu dövlət forması həm köhnə mütləq monarxiyanın dağılmasının müasir formasıdır, həm də bonapartist monarxiyanın varlığı formasıdır. Prussiyada 1848-ci ildən 1866-cı ilədək qondarma konstitusionalizm mütləq monarxiyanın yavaş-yavaş çürüməsini ancaq pərdələyir və örtüb basdırırdı. Lakin 1866-cı ildən, xüsusilə də 1870-ci ildən etibarən ictimai şəraitdə çevriliş və bununla da köhnə dövlətin dağılması hamının gözü qarşısında və son dərəcə artan bir ölçüdə baş verir. Sənayenin və xüsusən birja fırıldaqlarının sürətli inkiqafı bütün hakim sinifləri ehtikar girdabına çəkmişdir. 1870-ci ildə Fransadan idxal edilmiş olan kütləvi korrupsiya geniş dairədə, eşidilməmiş bir sürətlə inkişaf edir. Ştrusberq və Pereyr bir-birinə əl uzadır. Nazirlər, generallar, knyazlar və qraflar birja oyununda ən mahir birjaçı yəhudilərlə yarışa girir, dövlət isə onların bərabərliyini qəbul edərək, birjaçı yəhudilərə kütləvi surətdə baron rütbəsi verir. Şəkər və araq çəkmə zavodlarının sahibləri sifətilə çoxdan bəri sənaye ilə məşğul olmuş kənd zadəganları köhnə xoş əyyamı çoxdan unutmuşlar və cürbəcür mötəbər və qeyri-mötəbər səhmdar cəmiyyətlərinin direktorları siyahılarını öz adları ilə zinətləndirirlər. Bürokratiya, maaşı artırmağın yeganə vasitəsi olan israflara getdikcə daha böyük etinasızlıqla yanaşır; o, dövlət vəzifələrini tərk edir və sənaye müəssisələrini idarə etmək vəzifələri kimi daha çox gəlirli vəzifələr ardınca qaçır; hələ dövlət qulluğunda qalanlar isə öz rəislərinin yolu ilə gedərək səhmlərlə möhtəkirlik edir, ya da dəmir yol və ya başqa bu kimi müəssisələrdə «iştirak edirlər». Hətta tamamilə haqlı olaraq zənn etmək olar ki, leytenantlar da bəzi ehtikarlar yolu ilə varlanmaqdan çəkinmirlər. Bir sözlə, köhnə dövlətin bütün ünsürlərinin pozulması, mütləq monarxiyanın bonapartist monarxiyaya keçməsi qızgın şəkildə davam edir və ən yaxın iri ticarət-sənaye böhranı zamanı nəinki yalnız müasir fırıldaqçılıq, hətta köhnə Prussiya dövləti də dağılıb məhv olacaqdır (Indi, 1886-cı ildə ancaq, 1872-ci ildən etibarən həm sayca, həm də sinfi şüur cəhətdən son dərəcə artmış və yüksəlmiş olan proletariat qarşısında hiss olunan qorxu Prussiya dövlətini və onun əsasını—iri torpaq sahibliyinin sənaye kapitalı ilə ittifaqını, himayəçi gömrük vergiləri ilə sabitləşdirilmiş olan bu ittifaqı hələ də yaşadır və birləşdirir. (1887-ci il nəşrinə Engelsin qeydi.)).

Burjua olmayan ünsürləri gündən-günə daha artıq burjualaşan məhz bu dövlət «ictimai məsələni» və ya heç olmazsa ancaq mənzil məsələsini həll etməli imiş?—Əksinə. Bütün iqtisadi məsələlərdə Prussiya dövləti getdikcə daha artıq burjuaziyanın təsiri altına düşür. Əgər 1866-cı ildən etibarən iqtisadi sahədə qanunlar burjuaziyanın mənafeyinə, həqiqətdə məlum olduğundan

daha artıq bir dərəcədə uyğunlaşdırılmamışdısa, bunda müqəssir kimdir? Başlıca olaraq burjuaziya özüdür; burjuaziya, əvvələn, o qədər qorxaqdır ki, öz tələblərini qızqın müdafiə edə bilmir və ikincisi, burjuaziya, onu hədələyən proletariata, eyni zamanda yeni silah verən hər bir güzəştə müqavimət göstərir. Əgər dövlət hakimiyyəti, yə`ni Bismark özü üçün xüsusi leyb-proletariat təşkil etməyə və onun köməyi ilə burjuaziyanın siyasi fəaliyyətini cilovda saxlamağa cəhd edirsə, onda məgər bu, elə zəruri və yaxşı mə`lum olan bonapartist vasitəsi deyildirmi ki, fəhlələr haqqında bir neçə xoşniyyət ibarələr söyləməkdən başqa heç bir şeyə məcbur etmir və, olsa-olsa, inşaat cəmiyyətlərinə, «a la» (Lui Bonapartsayağı. *Red.*) Lui Bonapart, minimum dövlət yardımı göstərməyə məcbur edir.

Prussiya dövlətindən fəhlələrin nə gözləyə biləcəklərinə ən yaxşı əlamət, Prussiya dövlət maşınının cəmiyyətə qarşı müstəqilliyinə yeni, qısamüddətli möhlət vermiş olan fransız milyardlarının¹¹⁹ haraya sərf olunmasıdır. Məgər həmin milyardlardan bircə taler də olsa Berlin fəhlələrinin küçəyə salınmış ailələrinin daldalanacaq tə`min edilməsinə sərf olunmuşdur? Əsla yox. Payız gəldikdə dövlət hətta yayda həmin ailələr üçün yeganə daldalanacaq olan bir neçə miskin barakın sökülməsinə də sərəncam verdi. Bu beş milyard çox tez bir zamanda mə`lum yolla qalalara, toplara və əsgərlərə sərf olunur; Vaqnerin²⁵⁰ xoşniyyət axmaqlılıqlarına baxmayaraq, Avstriya²⁵¹ ilə Ştiber konfranslarına baxmayaraq, bu milyardlardan alman fəhlələrinə, hətta Lui Bonapartın Fransadan oğurladığı milyonlardan fransız fəhlələrinə ayırdığı qədər də pul ayrılmayacaqdır.

III

Həqiqətdə burjuaziyanın əlində mənzil məsələsini öz bildiyi kimi həll etməyin ancaq bir metodu vardır, bu da onu elə həll etməkdir ki, məsələ hər dəfə yenidən qarşıya çıxsın. Bu metod «*Osman*» adını daşıyır.

«*Osman*» dedikdə mən nəinki yalnız Paris Osmanının, sıx halda tikilmiş fəhlə məhəllələri arasından uzun, dümdüz və geniş küçələr salaraq həmin küçələrin hər iki tərəfini böyük bəzəkli binalarla doldurmaqdan ibarət olan spesifik bonapartist ədasını nəzərdə tuturam; burada strateji məqsədlə–barrikada mübarizəsini çətinləşdirmək məqsədi ilə–yanaşı olaraq hökumətdən asılı olan spesifik-bonapartist inşaat proletariatını yaratmaq, habelə şəhəri başlıca olaraq zinətlər şəhərinə döndərmək nəzərdə tutulurdu. «*Osman*» dedikdə mən ümumən qəbul olunmuş qaydanı–böyük şəhərlərimizin xüsusən mərkəzində olan fəhlə məhəllələrini nə bəhanə ilə olursa-olsun: ictimai sanitariyamı, yoxsa gözəllik, şəhərin mərkəzində böyük ticarət binalarına olan tələbmi, yoxsa dəmir yollar çəkmək, küçələr salmaq və i.a. kimi rabitə ehtiyacları bəhanəsi ilə olsa da, fəhlə məhəllələrini söküb arasından dəmir yol xətti, küçə və s. açmaq qaydasını nəzərdə tuturam. Bəhanələr nə qədər müxtəlif

olsa da, nəticə hər yerdə eynidir: ən biabırçı döngələr və dalanlar aradan qalxır və burjuaziya bu böyük müvəffəqiyyət münasibətilə özünü son dərəcə tərifləyir, amma... Həmin döngələr və dalanlar dərhal başqa bir yerdə, çox vaxt hətta lap yaxınlıqda yenidən meydana gəlir.

«İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti» əsərimdə mən Mançesteri, 1843–1844-cü illərdə olduğu şəkildə təsvir etmişəm. Mənim təsvir etdiyim ən pis məhəllələrdən bəziləri o vaxtdan bəri şəhərin ortasından dəmir yollar keçməsi sayəsində, yeni küçələr salınması, böyük ictimai və xüsusi binalar tikilməsi sayəsində sökülüb düzəldilmiş, təmizlənmiş və yaxşılaşdırılmışdır, başqaları isə tamamilə yox edilmişdir, lakin onlardan hələ bir çoxu,—o vaxtdan bəri sanitariya-polis nəzarətinin qüvvətlənməsinə baxmayaraq,—eyni pis vəziyyətdədir və ya ondan da pis vəziyyətdədir. Lakin şəhərin çox genişlənməsi və əhalisinin o vaxtdan bəri yarıdan da çox artması sayəsində, o zaman hələ geniş və təmiz olan məhəllələr indi, şəhərin bir zamanlar ən pis şöhrət qazanmış olan hissəsi kimi tikilmiş, onun kimi çirklidir və əhali ilə ağzına qədər dolmuşdur. Burada ancaq bir misal gətirəcəyəm. Kitabımın 80-ci və sonrakı səhifələrindən mən, Medlok çayı vadisində yerləşmiş və Kiçik İrlandiya (Little Ireland) adı ilə çoxdan bəri Mançester üçün rüsveyçilərə olan bir qrup evləri təsvir etmişdim. Kiçik İrlandiya çoxdan yox olmuşdur; onun yerində indi yüksək təməl üzərində vağzal ucalır; burjuaziya Kiçik İrlandiyanın müvəffəqiyyətlə məhv edilib qurtarmasını təkbəbirlə böyük bir zəfər kimi qələmə verirdi. Lakin keçən yay dəhşətli su basqını baş verdi, çünki ümumiyyətlə bizim böyük şəhərlərimizdə tamamilə məlum səbəblərə görə çaylar ildən-ilə daha güclü daşqınlar törədir. Məhz burada aşkar oldu ki, Kiçik İrlandiya heç də məhv edilmək deyil, yalnız Oksford-rodun cənub tərəfindən şimal tərəfinə keçirilmiş və orada əvvəlki vəziyyət eləcə davam edir. Mançesterin radikal burjuallarının orqanı olan Manseter «Weekly Times» qəzeti 1872-ci il 20 iyul tarixli nömrəsində bu barədə belə yazır:

«Medlok vadisindəki əhaliyə keçən şənbə günü üz verən bədbəxtliyin, ümid edirik ki, *bir* yaxşı nəticəsi olacaqdır: orada şəhər məmurlarının və şəhər sanitariya komissiyasının qulağının dibində, uzun müddət sanitariyanın bütün qanunlarının açıqca tapdalanmasına ictimaiyyətin fikri cəlb olunacaqdır. Qəzetimizin dünən gündüzkü buraxılışında dərc olunan kəskin məqalə, Çarlzstrit və Bruksritdə su basmış olan bəzi zirzəmi binalarının biabırçı vəziyyətini hələ kifayət qədər ifşa etməmişdir. Həmin məqalədə göstərilən həyətlərdən birinin diqqətlə yoxlanması bizə haqq verir ki, orada gətirilən bütün faktları təsdiq edək və deyək ki, bu həyətdə olan zirzəmi binalarını çoxdan bağlamaq lazım idi; daha doğrusu, onların insan üçün yaşayış yeri olmasına heç vaxt dözmək lazım deyildi. Çarlzstrit və Bruksritin tinindəki Skuayrz-kort yeddi və ya səkkiz yaşayış evindən ibarətdir; Bruksritin ən alçaq yerində, dəmir yol tağının altından hər gün piyada gedib-gələn adamlar heç

fikirlərinə də gətirməzlər ki, onların ayaqlarının altındakı çuxurda olan daxmalarda insan yaşayır. Kənardan görünməyən həyəət ancaq o adamlar girə bilirlər ki, ehtiyac onları təbii kimi dar bir məhbəsdə daldalanacaq axtarmağa məcbur edir. Hətta Medlokun, bəndlərlə qabağı kəsilmiş və adətən durğun olan suyu öz adı səviyyəsindən yüksəyə qalxmada, hətta belə olduqda da bu mənzillərin döşəməsi suyun səthindən çətin ki bir neçə düym yüksəkdir; hər dəfə şiddətli yağmur olduqda iyrənc, üfunətli suyu çuxurlardan və ya borulardan vurub çıxara bilər və mənzilləri zəhərli qazlarla zəhərləyə bilər; bu—hər dəfə su basqınının qoyub getdiyi bir xatirə əlamətidir... Skuayrz-kort, Bruksitrdəki evlərin yaşayış üçün yaramayan zirzəmilərindən daha aşağıdadır... küçədən iyirmi fut aşağıdadır, şənbə günü çuxurlardan qalxan çirkli su dam hundurluyna çatmışdı. Biz bunu bilirdik və buna görə də gözləyirdik ki, o həyəti boş görəcəyik, yaxud orada ancaq üfunətli divarları təmizləmək və dərmanlamaqla məşğul olan sanitariya komitəsi qulluqçularına rast gələcəyik. Bunun əvəzində biz gördük ki, bir dələyin yaşadığı zirzəmi binasında bir nəfər... küncdəki üfunətli zir-zibili bel ilə yığıb əl arabasına qoyur. Zirzəmi müəyyən dərəcədə süpürülmüş olan dələk bizi daha aşağılarda olan mənzillər cərgəsinə göndərdi və dedi ki, əgər o yazmağı bacarsaydı, qəzetə yazar və onların bağlanması təkid edərdi. Beləliklə biz nəhayət, gəlib Skuayrz-korta çatdıq və orada, görünüş e'tibarilə sağlam olan gözəl, irlandiyalı bir qadın gördük; onun qabağında bir qalaq paltar var idi. Bu qadın və onun ayrıca bir şəxs yanında gecə növbətçisi olan əri bu həyətdə altı ildən bəri yaşayırmışlar, onların böyük bir ailəsi vardır... Onların yenicə tərk etdikləri evdə su lap dama qədər qalxmışdı, pəncərələr sınımış, mebel cilik-cilik olmuşdu. Kirayənişinin dediyinə görə, bu evdə o dözülməz üfunətdən özünü ancaq hər iki aydan bir divarlara əhəng çəkməklə qoruya bilirmiş.... Bizim müxbirin ancaq indi girə bildiyi iç həyətdə o, üç ev gördü; bunların da dörd divarları yuxarıda təsvir edilən evlərə bitişik idi: bu evlərin ikisində yaşayanlar var idi. Orada elə bir dəhşətli üfunət var idi ki, ən sağlam adam da bir neçə dəqiqədən sonra dəniz xəstəliyinə tutulmalı idi... Bu iyrənc çuxurda yeddi nəfərdən ibarət bir ailə yaşayırdı; bunlar cümə axşamı (su basqını başlanan gün) axşam hamısı evdə yatmışdı. Daha doğrusu, qadının öz-özünü təşhix edərək dediyi kimi, onlar yatmayıbmışlar, çünki gecənin çox hissəsində üfunətdən onun və ərinin ürəyi bulanırmış. Şənbə günü onlar döşlərinə qədər suyun içinə girib öz uşaqlarını oradan çıxarmağa məcbur olmuşdular. Bu qadın da o fikirdədir ki, bu çuxur hətta donuz üçün də yararlı deyildir, lakin kirayəsi ucuz—həftədə bir şilling yarım—olduğundan, buranı kirayə edibmiş, çünki əri son zamanlar xəstəlik üzündən tez-tez qazancsız qalırmış. Bu həyətin və vaxtından əvvəl qəbirə qoyulmuş kimi görünən kirayənişinlərin son dərəcə zəif görünüşü vardır. Lakin biz deməliyik ki, Skuayrz-kort, bizim müşahidəmizə görə, həmin rayonda olan bir çox başqa binaların ancaq surətidir—ola bilsin ki,

bir qədər böyüdülmüş surətidir; bu binaların varlığına bizim sanitar komissiyamız heç bir şeylə haqq qazandıra bilməz. Əgər həmin binalarda bundan sonra da insanların yaşamasına yol versələr, onda komissiyanın üzərinə düşən böyük məs'uliyyətdən və qonşuları hədələyən yoluxucu epidemiyalar təhlükəsindən heç danışmağa gəlməz».

Bu, mənzil məsələsini burjuaziyanın işdə necə həll etdiyinin aydın bir misalıdır. Kapitalist istehsal üsulunun fəhlələrimizi hər gecə qovub yerləşdiyi yoluxma mənbələri, ən biabırçı dəlmədeşiklər və çuxurlar,—bunlar məhv edilmir, bunlar ancaq... *yerlərini dəyişir!* Bunları bir yerdə yaratmış olan iqtisadi zərurət, bunları başqa yerdə də yaradır. Nə qədər ki kapitalist istehsal üsulu mövcuddur, mənzil məsələsini və ya fəhlənin müqəddəratına aid bu və ya başqa ictimai məsələni ayrılıqda həll etməyə çalışmaq axmaqlıqdır. Məsələnin həlli ancaq kapitalist istehsal üsulunun məhv edilməsindən, bütün yaşayış vasitələrinin və əmək vasitələrinin fəhlə sinfinin özü tərəfindən mənimsənilməsindən ibarətdir.

III BÖLMƏ

BİR DAHA PRUDON VƏ MƏNZİL MƏSƏLƏSİ HAQQINDA

I

«Volksstaat»ın 86-cı №-sində A.Mülberger, özünü, qəzetin 51-ci və sonrakı №-lərində mənim tənqid etdiyim məqalələrin müəllifi e'lan edir. O öz cavabında²³⁶ mənə o qədər məzəmmət yağdırır, həm də bəhs olunan bütün nöqteyi-nəzərləri o qədər qarışdırır ki, mən istər-istəməz buna cavab verməliyəm. Mən öz e'tirazımı,—təəssüf ki, çox hissəsi Mülbergerin mənə göstərdiyi şəxsi mübahisə sahəsinə aiddir olmasa lazım gələcək e'tirazımı,—ümumi mənafe şəklinə salmağa çalışacağam və Mülbergerin: bütün bunlarda «əslində nə onun üçün, nə də «Volksstaat»ın başqa oxucuları üçün yeni heç bir şey yoxdur», deyərək mənə yenidən məzəmmət etməsi təhlükəsi qarşısında olsam da, yenə ən mühüm müddəaları bir daha və mümkün olduqca əvvəlkindən daha aydın şərh edəcəyəm.

Mülberger mənim tənqidimin formasından və məzmunundan şikayət edir. Formaya gəldikdə, bu e'tiraz kifayət olar ki, o zaman mən təhlil etdiyim məqalələrin kimə məxsus olduğunu əsla bilmirdim. Deməli, müəllifə qarşı şəxsi «qərəzlilikdən» heç danışmaq da ola bilməzdi; mənzil məsələsinin həmin məqalələrdə irəli sürülən həllinə qarşı isə məndə, əlbəttə, «qərəzlilik» var idi, çünki mənzil məsələsinin bu prudonsayağı həlli çoxdan mənə tanış idi və ona qarşı mənim baxışım möhkəm müəyyənləşmişdi.

Tənqidimin «tonu» haqqında əziz dostum Mülberger ilə mübahisə etməyəcəyəm. Hərəkətdə mənim kimi bu qədər uzun müddət iştirak etdikdə, hücumlara qarşı adamın dərisi xeyli qalınlaşır və başqalarının da dərisinin bu cür qalınlaşdığını adam asanlıqla güman edir. Mülbergeri kifayətləndirmək

üçün mən bu dəfə öz «tonumu» onun epidermisinin (dərisinin üst təbəqəsinin) həssaslığı ilə uyğunlaşdırmağa cəhd edəcəyəm.

Mülberger xüsusilə acı-acı ondan şikayətlənir ki, mən onu prudonist adlandırmışam, inandırır ki, o əsla prudonist deyildir. Mən ona, əlbəttə, inanmalı oluram, lakin hər halda. Həmin məqalələrin–söhbət də ancaq bu məqalələrə aid idi–xalis prudonizm olduğuna sübutlar gətirəcəyəm.

Lakin Mülbergerin fikrincə, mən Prudonu da «yüngül fikirliliklə» və əsla haqlı olmayaraq tənqid edirəm:

«Xırda burjua Prudon haqqında nəzəriyyə bizim Almaniyada müəyyən olmuş bir əhkam olmuşdur və bir çoxları Prudonun əsərindən hətta bir sətir də olsa oxumadıqları halda bu əhkamı qəbul edirlər».

Mən təəssüf edib dedikdə ki, roman dilində danışan fəhlələr iyirmi il ərzində Prudonun əsərlərindən başqa heç bir mə'nəvi qida almamışlar,—Mülberger buna cavab verib deyir ki, roman fəhlələrində «Prudonun ifadə etdiyi prinsiplər, demək olar, hər yerdə hərəkətin canlı ruhunu təşkil edir». Mən bununla razılaşa bilmərəm. Əvvələn, fəhlə hərəkətinin «canlı ruhu» heç bir yerdə «prinsiplərdən» ibarət deyildir, hər yerdə—iri sənayenin inkişafından və onun nəticələrindən: bir tərəfdən, kapital yığımindan və təmərküzündən, o biri tərəfdən də, proletariatdan ibarətdir. İkincisi, bu doğru deyildir ki, Prudon «prinsipləri» deyilən prinsiplər guya roman fəhlələrində, Mülbergerin onlara isnad verdiyi həlledici rolunu oynayır, guya «anarxiya, «Organisation des forces economiques, Liquidation sociale» (iqtisadi qüvvələrin təşkili, ictimai ləğvetmə. *Red.*) və s. prinsipləri orada... inqilabi hərəkətin həqiqi ifadəçiləri olmuşdur». Hər dərdə qarşı Prudon əlacının, yalnız Bakunin tərəfindən daha korlanmış şəkildə cüzi tə'sir göstərdiyi İspaniya və İtaliyadan danışılmazsa,—beynəlxalq fəhlə hərəkətinə bələd olan hər bir şəxsə belə bir fakt yaxşıca mə'lumdur ki, Fransada prudonistlər sayca az olan bir təriqət halındadırlar, fəhlə kütlələri isə Prudonun təklif etdiyi «Liquidation sociale» və «Ordansation des forces economiques» adı ilə mə'lum olan ictimai islahatlar planı haqqında heç bir şey bilmək istəmirlər. Həm də bu özünü Kommuna zamanında göstərdi. Prudonistlər Kommunada güclü təmsil olunmuşdularsa da, Prudonun layihələri əsasında köhnə cəmiyyəti ləğv etmək və ya iqtisadi qüvvələri təşkil etmək yolunda azacıq da olsa təşəbbüs göstərilməmişdi. Əksinə. Kommuna üçün ən böyük şərəf idi ki, onun bütün iqtisadi tədbirlərinin «canlı ruhunu» hər hansı prinsiplər deyil,.. sadəcə əməli tələbat təşkil edirdi. Məhz buna görə də bu tədbirlər—çörəkçilərin gecə əməyinin ləğv olunması, fabriklərdə pul cərimələrinin qadağan edilməsi, bağlanmış fabriklərin və e`malatxanaların müsadirə edilməsi və onların fəhlə birlikləri sərəncamına verilməsi—heç də Prudon ruhuna deyil, alman elmi sosializmi ruhuna uyğundur. Prudonistlər tərəfindən həyata keçirilən yeganə ictimai tədbir—Fransız bankının müsadirə olunmasından *imtina* etmək idi ki, bu da Kommunanın məhv olması

səbəblərindən biri oldu. Blankist adlananlar da eynilə, xalis siyasi inqilabçılardan, müəyyən proqramı olan sosialist fəhlə fraksiyasına çevrilməyə cəhd edən kimi,—bu isə Londonda mühacir-blankistlər tərəfindən buraxılan «Internasional və inqilab» manifestində ifadə olundu,—cəmiyyəti xilas etməyin Prudon planı «prinsiplərini» deyil, hələ «Kommunist Manifestində» deyildiyi kimi və o vaxtdan bəri saysız-hesabsız dəfə təkrar edilmiş olduğu kimi, siniflərin və onlarla birlikdə dövlətin də ləğv edilməsinə keçid olmaq e'tibarilə proletariatin və onun diktaturasının siyasi fəaliyyətinin zəruriliyi haqqında alman elmi sosializminin baxışlarını, həm də demək olar hərfiyyən e'lan etdilər. Əgər Mülberger almanların Prudona hörmət bəsləməməsindən, roman hərəkatının, «lap Paris Kommunasının da» almanlar tərəfindən kifayət qədər başa düşülmədiyi nəticəsini çıxarırsa, onda qoy bunun başa düşülmədiyini sübut etmək üçün elə bir roman əsərinin adını çəksin ki, orada Kommuna, Internasionalın Baş Şurasının Fransada vətəndaş müharibəsi haqqında alman Marks tərəfindən yazılmış müraciətində olduğu qədər,—heç olmazsa təxminən bu qədər düzgün başa düşülüb təsvir edilmiş olsun.

Fəhlə hərəkatının bilavasitə Prudon «prinsipləri» tə'siri altında olduğu yeganə ölkə—Belçikadır və məhz buna görə də Belçika fəhlə hərəkatı, Hegelin dediyi kimi, «heçdən-heç yolu ilə heçə doğru»²⁵² gedir.

Əgər mən roman fəhlələrinin iyirmi il ərzində bilavasitə və ya dolayısı ilə ancaq Prudondan mə'nəvi qida aldıklarını bədbəxtlik hesab edirəmsə, bu bədbəxtliyi Prudonun islahatlar reseptinin, Mülberger tərəfindən «prinsiplər» adlandırılan reseptin tamamilə əfsanəvi hökmranlığında görmürəm, bədbəxtliyi onda görürəm ki, onların mövcud cəmiyyətə qarşı iqtisadi tənqidinə tamamilə yanlış Prudon baxışları sirayət etmişdi, onların siyasi fəaliyyəti isə Prudonun tə'siri ilə korlanmışdı. Kim «inqilabda daha çox qalır», «prudonlaşdırılmış roman fəhlələrini», yoxsa alman elmi sosializmini, hər halda, romanlıların öz Prudonunu başa düşdüklərindən sonsuz dərəcədə yaxşı başa düşən alman fəhlələri,—bu suala biz yalnız o zaman cavab verə biləcəyik ki, «inqilabda qalmağın» nə demək olduğunu bilək. İnsanlar haqqında deyirdilər ki, onlar «xristianlıqda, həqiqi dində, allahın mərhəmətində qalırlar» və s. Amma inqilabda, ən zorakı bir hərəkatda «qalmaq»! Məgər «inqilab»—doğmatik bir dindirmi ki, ona inanmaq lazım gəlsin?

Sonra Mülberger məni töhmətləndirir ki, onun məqaləsində hərfiyyən deyilmiş olanların əksinə olaraq iddia etmişəm ki, guya o, mənzil məsələsini yalnız fəhlə məsələsi e'lan edir.

Bu dəfə Mülberger doğrudan da haqlıdır. Mən müvafiq yeri buraxmışam. Bağışlanmaz surətdə buraxmışam, çünki bu yer onun əsərinin bütün təmayülünü göstərən ən səciyyəvi bir yerdir. Doğrudan da Mülberger eynən belə deyir:

«Bizə qarşı tez-tez və çox vaxt belə *gülünc* bir töhmət irəli sürürdülər ki, guya biz *sinfi siyasət* yeridirik, *sinfi hökmranlığa* can atırıq və i.a. –buna görə də biz hər şeydən əvvəl qəti surətdə qeyd edirik ki, mənzil məsələsi heç də yalnız proletariata aid bir məsələ deyildir, *əksinə, o, əsl orta silki*, xırda sənətkarları, xırda burjuazıyanı, bütün bürokratiyanı *son dərəcə* maraqlandırır... Mənzil məsələsi–ictimai islahatların məhz elə bir nöqtəsidir ki, görünür o, bir tərəfdən, *proletariatın* və, o biri tərəfdən, cəmiyyətin *əsl orta sinifləri mənafeyinin qəti daxili eyniliyini* aşkara çıxarmağa başqalarından daha artıq qadirdir. Orta siniflər mənzil kirayə etməyin sıxıcı buxovlarını proletariat qədər bərk, *bəlkə də hətta* proletariatdan *daha bərk* hiss edirlər... Cəmiyyətin əsl orta sinifləri indi belə bir sual qarşısında dururlar ki, cəmiyyətin yenidən qurulması prosesində, *ən əvvəl onların özlərinə fayda verəcək gözəl nəticələr doğurmalı olan* yenidən qurulma prosesində gənclik qüvvəsi və əzmi coşan fəhlə partiyası ilə ittifaqda iştirak etmək üçün özlərində kifayət qədər qüvvə... tapa biləcəklərmi».

Deməli, əziz dostum Mülberger burada aşağıdakıları qeyd edir:

1) «Biz» «sinfi siyasət» yeritmirik və «sinfi hökmranlığa» can atmırıq. Halbuki, Almaniya sosial-demokrat fəhlə partiyası məhz *fəhlə partiyası olduğuna görə* hökmən «sinfi siyasət», fəhlə sinfinin siyasətini yeridir. Bir halda ki, hər bir siyasi partiya dövlətdə hökmranlıq əldə etməyə çalışır, deməli, Almaniya sosial-demokrat fəhlə partiyası da labüd olaraq öz hökmranlığına, fəhlə sinfinin hökmranlığına, yə`ni «sinfi hökmranlığa» can atır. Həm də, ingilis çartistlərindən başlayaraq *hər bir* əsl proletar partiyası həmişə sinfi siyasəti, proletariatın müstəqil siyasi partiya halında təşkilini birinci şərt olaraq, proletariat diktaturasını isə mübarizənin ən yaxın məqsədi olaraq irəli sürmüşdür. Mülberger bunu «gülünc» e`lan etməklə özünü proletar hərəkatı sıralarından kənara, xırda burjua sosializmi sıralarına çəkmiş olur.

2) Mənzil məsələsinin o üstünlüyü vardır ki, bir tək fəhlə məsələsi olmaq deyil, «xırda burjuazıyanı son dərəcə maraqlandırır», çünki mənzil ehtiyacından «əsl orta siniflər» proletariat qədər bərk, bəlkə də hətta ondan daha «bərk» əzab çəkirlər. Kim deyirsə ki, xırda burjuaziya, təkcə bir cəhətdən də olsa «bəlkə də hətta proletariatdan daha bərk» əzab çəkir,—o əsla şikayəq edə bilməz ki, onu xırda burjua sosialistləri sırasına daxil edirlər. Deməli, mənim bu sözlərimdən narazı olmağa Mülbergerin əsası varmı:

«Prudonun da mənsub olduğu xırda burjua sosializmi, fəhlə sinfi ilə bərabər başqa siniflərə, xüsusən xırda burjuaziya üz verən məhz bu əzablarla daha çox məşğul olmağı üstün tutur. Buna görə də belə bir hal heç təsadüfi deyildir ki, bizim alman prudonisti hər şeydən əvvəl mənzil məsələsindən, gördüyümüz kimi, heç də təkcə fəhlə məsələsi olmayan bir məsələdən yapışır».

3) «Cəmiyyətin əsl orta siniflərinin» mənafeyi ilə proletariatın mənafeyi arasında «qəti daxili eynilik» vardır və cəmiyyətin qarşıdakı yenidən qurulma

prosesinin «gözəl nəticələri» proletariata deyil, məhz bu əsl orta siniflərə «birinci növbədə fayda verəcəkdir».

Beləliklə, fəhlələr qarşıdakı ictimai inqilabı «ən əvvəl» xırda burjuaların mənafeyi üçün edəcəklər. Sonra, xırda burjuaların mənafeyi ilə proletariatın mənafeyi arasında «qəti daxili eynilik» vardır. Əgər xırda burjuaların mənafeyi fəhlələrin mənafeyinin daxilən eynidirsə, onda fəhlələrin mənafeyi də xırda burjuaların mənafeyinin eynidir. Deməli, hərəkətdə xırda burjua nöqteyi-nəzəri də proletar nöqteyi-nəzəri kimi qanuni nöqteyi-nəzərdir. Belə hüquq bərabərliyinin iddia edilməsi də məhz, xırda burjua sosializmi adlandırılır.

Buna görə də Mülberger tamamilə ardıcıl hərəkət edərək öz kitabçasının²³⁴ 25-ci səhifəsində «xırda istehsalı» «cəmiyyətin həqiqi *dayağı*» kimi tərifləyir, «ona görə ki, xırda istehsal öz təbiətinə görə üç amili: əməyi–əldə etməyi–sahib olmağı özündə birləşdirir, həm də ona görə ki, xırda istehsal bu üç amili birləşdirməklə fərdin inkişaf qabiliyyəti qarşısına heç bir hədd qoymur», bir də Mülberger müasir sənayeni ona görə xüsusilə töhmətləndirir ki, o, normal insanların bu mənbəyini məhv edir və «həyat qüvvəsi ilə coşan, özünü daim təkrar istehsal edən *sinfi*, öz qorxaq nəzərini haraya dikməli olduğunu bilməyən şüursuz adamlar *yığının*ə döndərmişdir». Deməli, Mülberger üçün xırda burjua–nümünəvi bir insandır, Mülberger üçün xırda sənət işə nümunəvi istehsal üsuludur. Mən onu xırda burjua sosialistləri cərgəsinə daxil etməklə məgər ona böhtan atmışam?

Bir halda ki Mülberger Prudon üçün hər bir məs'uliyyəti boynundan atır,— deməli, burada onu da göstərmək artıq olardı ki, Prudonun islahat planlarının məqsədi cəmiyyətin bütün üzvlərini xırda burjualara və xırda kəndlilərə döndərməkdir. Xırda burjuaların mənafeyi ilə fəhlələrin mənafeyinin qondarma eyniliyi üzərində dayanmaq da artıq olardı. Nə lazımsa, hamısı «Kommunist Manifesti»ndə (1872-ci il, Leypsiq nəşri, səh. 12 və 21) deyilmişdir.

Deməli, tədqiqimizin nəticəsi ondan ibarət olur ki, «xırda burjua Prudon haqqında nağıl» ilə yanaşı olaraq, xırda burjua Mülberger haqqında gerçək hekayə meydana çıxır.

II

İndi başlıca məsələyə keçirik. Mən Mülbergerin məqalələrini bunda töhmətləndirmişdim ki, orada iqtisadi münasibəqlər yuridik ifadə üsuluna keçirilməklə prudonsayağı təhrif olunur. Misal olaraq Mülbergerin bu müddəasını götürmüşəm:

«Madam ki ev tikilmişdir, evin həqiqi dəyəri mənzil kirayəsi formasında ev sahibinə kifayət dərəcədə də artıq çoxdan ödənilmiş olsa, da, ev–ictimai əməyin müəyyən hissəsini almaq üçün *daimi yuridik əsasdır*. Belə olur ki, məsələn, 50 il bundan əvvəl tikilmiş ev həmin müddətdə icarə haqqı gəlirindən öz əvvəlki xərclərini 2, 3, 5, 10 və i.a. dəfə ödəmiş olur».

Mülberger bundan belə şikayətlənir:

«*Faktın* belə *sadə, ağıllı şəkildə qeyd olunması* Engelsin mənə bunu anlatmağa çalışması üçün bəhanə olmuşdur ki, mən evin *nə sayaq* dönüb «yuridik əsas» olduğunu izah etməliydim,—bu isə mənim vəzifələrimə qətiyyənlə daxil deyildi... *Təsvir etmək*—bir şeydir, *izah etmək*—başqa şey. Əgər mən Prudonun ardınca deyirəmsə ki, cəmiyyətin iqtisadi həyatında *hüquq ideyası* olmalıdır,—onda mən bununla müasir cəmiyyəti elə bir cəmiyyət kimi *təsvir edirəm* ki, orada hər cür hüquq ideyası deyilsə də, *inqilabın hüquq ideyası* yoxdur; bu elə bir faktdır ki, Engels özü bununla razılaşar».

Hər şeydən əvvəl, tikilmiş olan bu ev üzərində dayanaq. Kirayəyə verilmiş olan ev onu tikdirmiş olan şəxsə kirayə haqqı şəklində torpaq rentası, təmir xərcləri və sərf etdiyi inşaat kapitalı üçün faiz, o cümlədən bu kapitaldan mənfəət gətirir; tədriclə ödənilməkdə olan kirayə haqqı, şəraitdən asılı olaraq, əvvəlki xərclərdən iki, üç, beş, on dəfə artıq bir məbləğ təşkil edə bilər. Əzizim Mülberger, bu—*iqtisadi* xarakterdə olan «faktın» «sadə, ağıllı şəkildə qeyd olunmasıdır»; əgər biz istəyiriksə bilək, bəs axı necə «belə olur» ki, bu fakt mövcud olur,—onda biz iqtisadi sahədə tədqiqat aparmalıyıq. Gəlin bu faktı, daha yaxından elə tədqiq edək ki, o hər bir uşağa da aydın olsun. Məlum olduğu kimi, əmtəənin satılması ondan ibarətdir ki, əmqəə sahibi onun istehlak dəyərini verir və mübadilə dəyərini alır. Əmtəələrin istehlak dəyərləri bir-birindən bir də onunla fərqlənir ki, bunların istehlakı müxtəlif müddət vaxt tələb edir. Bir kömbə çörək bir gündə yeyilir, bir şalvar bir ildə köhnəlir, bir ev isə, məsələn,—yüz ildə. Deməli, uzun dövr ərzində aşınan əmtəələr haqqında imkan yaranır ki, onların istehlak dəyəri hissə-hissə, hər dəfə müəyyən müddətə satılsın, yəni *o kirayəyə verilsin*. Deməli, hissə-hissə satmaq nəticəsində mübadilə dəyəri ancaq tədriclə reallaşdırılır; qoyulmuş kapitalı və ondan gələsi mənfəəti dərhal ödəməkdən belə boyun qaçırılması müqabilində satıcıya qiymət üçün əlavə şəklində pul, faizlər verilir ki, bunların da qədəri heç də ixtiyari deyil, siyasi iqtisad qanunları ilə müəyyən olunur. Yüz il tamam olduqda ev istehlak edilmişdir, aşınmışdır, yaşayış üçün yaramır. Əgər bundan somra biz, bütün verilmiş kirayə haqqı məbləğindən: 1) torpaq rentasını və onunla birlikdə, bu müddətdə onun üstünə gələn bir qədər əlavəni, 2) cari təmirə çəkilən xərcləri çıxsaq,—onda görərik ki, qalıq orta hesabla: 1) evin əvvəlki inşaat kapitalından, 2) ondan gələn mənfəətdən və 3) tədriclə ödənilən kapital üçün və mənfəət üçün faizlərdən əmələ gəlir. Doğrudur, bu müddət qurtardıqda kirayənişinin daha evi olmur, lakin onunla bərabər ev sahibinin də əlində ev olmur. Ev sahibinin ancaq torpaq sahəsi (əgər bu sahə məhz ona məxsusdursa) və oradakı tikinti materialları olur; bu materiallar isə daha ev deyildir. Əgər bu müddətdə ev «ilkin xərcləri 5 və ya 10 dəfə ödəmişdirsə», biz görərik ki, bu ancaq torpaq rentasının artması nəticəsində baş vermişdir; torpaq sahibi ilə ev sahibinin çox hallarda iki müxtəlif şəxsdən ibarət olduğu London

kimi yerlərdə hər kəsə aydındır. Kirayə haqqının belə hədsiz dərəcədə artması sür'ətlə böyüyən şəhərlərdə («Volksstaat» qəzetində belə çap edilmişdir: «sür'ətlə böyüyən iri şəhərlərdə». *Red.*) baş verir, tikinti sahələrindən alınan torpaq rentasının, demək olar, dəyişilməz halda qaldığı bu və ya başqa kənd yerində isə qətiyyən baş vermir. Hamıya mə'lumdur ki, mənzil kirayəsi ev sahibinə, torpaq rentasının yüksəldilməsi çıxıldıqda, qoyulmuş kapitalın (o cümlədən mənfəətin) orta hesabla ildə 7%-indən artıq olmayaraq mədaxil verir, həm də bu məbləğdən tə'mir xərclərini və bu kimi başqa xərcləri də ödəmək lazımdır. Bir sözlə, kirayə müqaviləsi—ən adi əmtəə sövdəsidir və nəzəri cəhətdən fəhlə üçün hər bir başqa əmtəə sövdəsindən nə çox, nə də az əhəmiyyəti yoxdur; yalnız iş qüvvəsinin alınıb-satılmasına aid olan sövdə burada istisna təşkil edir; əməli cəhətdən isə bu kirayə müqaviləsi, ayrıca nəşrin 4-cü səhifəsində bəhs etdiyim və orada göstərdiyim kimi habelə iqtisadi cəhətdən müəyyən dərəcədə tənzim edilən burjua aldadıcılığının min bir formasından biri kimi fəhlənin qarşısına çıxır.

Mülberger isə, əksinə, kirayə müqaviləsində xalis «özbaşınalıqdan» (onun əsərinin 19-cu səhifəsi) başqa heç bir şey görmür, mən bunun əksini ona sübut etdikdə isə,—o şikayətlənib deyir ki, mən ona «təəssüf ki, çox vaxt artıq özünün də bilmiş olduğu şeyləri» söyləyirəm.

Lakin mənzil kirayəsi haqqında heç bir iqtisadi tədqiqat bizi o yerə gətirib çıxarmaz ki, mənzillərin kirayəyə verilməsinin ləğv olunmasını «inqilabi ideya daxilində əmələ gələn ən məhsuldar və ən böyük sə'yələrdən birinə» çevirək. Buna nail olmaq üçün biz gərək bu sadə faktı açıq siyasi iqtisad sahəsindən daha çox ideoloji hüquqşünaslıq sahəsinə keçirək. «Ev» icarə haqqının «əbədi yuridik əsasıdır»;—«*belə olur ki*», evin dəyəri kirayə haqqı vasitəsilə 2, 3, 5 və 10 dəfə ödənilə bilər. Bunun nə sayaq «belə olduğunu» öyrəndikdə «yuridik əsas» bizi bir düyüm də olsa irəlilətməz; məhz buna görə də mən demişdim ki, ancaq evin nə sayaq dönb yuridik əsas olduğunu tədqiq etmək yolu ilə Mülberger bunun *nə sayaq* «belə olduğunu» öyrənə bilərdi. Biz bunu ancaq o zaman bilərik ki, mənzil kirayəsini hakim sinfin təsdiq etdiyi yuridik ifadədən hiddətlənmək əvəzinə, mənzil kirayəsinin *iqtisadi* təbiətini, məhz mənim etdiyim kimi, tədqiq etmiş olaq. Kim mənzil haqqının ləğv edilməsi üçün iqtisadi tədbirlər təklif edirsə, o axı mənzil haqqı barəsində, onun «kirayənişin tərəfindən kapitalın əbədi hüququna ödənc olaraq verilən bir bac olmasından» bir qədər artıq şey bilməlidir. Mülberger buna belə cavab verir: «Təsvir etmək—bir şeydir, izah etmək—başqa şey».

Deməli, ev əsla əbədi bir şey olmasa da mənzil haqqı üçün əbədi yuridik bir əsasa çevrilmişdir. Bunun nə sayaq «belə olmasının» fərqi yoxdur, lakin biz aşkar edirik ki, bu yuridik əsas üzündən ev kirayə haqqı şəklində, öz dəyərindən qat-qat artıq gəlir verir. Yuridik dilə çevirmək sayəsində biz iqtisadiyyatdan sağ-salamat o qədər çox uzaqlaşmışıq ki, yalnız icarə haqqının

ümumi məbdəğinin yavaş-yavaş evin dəyərini qat-qat artıq ödəyə biləcəyi halı görə bilirik. Madam ki, biz yuridik tərzdə düşünür və danışırıq,—onda bu hala da hüquq, ədalət miqyasını tətbiq edirik və aşkar edirik ki, bu hal *ədalətli deyildir*, «inqilabın hüquq ideyasına»—bu şeyin mənası nə olursa-olsun,—uyğun deyildir və buna görə də yuridik əsas heç bir şeyə yaramır. Sonra biz aşkar edirik ki, eyni sözlər faiz gətirən kapitalla da, icarəyə verilmiş olan əkin torpağına da aiddir, bu da bizə, mülkiyyətin bu dərəcələrini də başqalarından ayıraraq xüsusi olaraq tədqiq etməyə əsas verir. Bu tədqiqat isə aşağıdakı tələbləri doğurur: 1) mülkiyyətçi müqavilədən boyun qaçırmaq hüququndan, öz mülkiyyətini istədiyi vaxt geri tələb etmək hüququndan məhrum edilsin, 2) kirayənişinə, borc alana və ya icarədara təhvil verilən, lakin onun özününə olmayan şey ödəncsiz olaraq onun istifadəsinə verilsin və 3) mülkiyyətinin əmlakı xırda hissələrlə faizsiz olaraq ödənilsin. Bununla da biz bu sahədə Prudon «prinsiplərini» bitirdik. Bu da Prudonun məhz «ictimai ləğv etməsidir».

Yeri gəlmişkən, tamamilə aydındır ki, bütün bu islahatlar planı, demək olar, yalnız xırda burjualara və xırda kəndlilərə xeyir verərək, xırda burjua və xırda kəndlilər olmaq ehtibarilə onların mövqeyini *möhkəmləndirməlidir*. Mülbergerə görə, əfsanəvi sima olan «xırda burjua Prudon» siması, beləliklə, birdən-birə burada xeyli dərəcədə hiss edilən tarixi varlıq olur.

Mülberger sözünə davam edərək deyir:

«Əgər mən Prudonun ardınca deyirəmsə ki, cəmiyyətin iqtisadi həyatında *hüquq ideyası* olmalıdır,—onda mən bununla müasir cəmiyyəti elə bir cəmiyyət kimi *təsvir* edirəm ki, orada hər hansı hüquq ideyası deyilsə də, inqilabın hüquq ideyası yoxdur; bu elə bir faktdır ki, Engels özü bununla razılaşar».

Təəssüf ki, Mülbergerə bu zövqü vermək imkanından məhrumam. Mülberger, cəmiyyətdə hüquq ideyası olması *lazım gəldiyi* tələbini irəli sürür və bunu təsvir adlandırır. Əgər məhkəmə öz icraçısı vasitəsilə məndən tələb edirsə ki, borcumu verim, onda Mülbergerə görə, məhkəmə məni, öz borclarını verməyən bir adam kimi *təsvir etməkdən* başqa heç bir şey etmir! Təsvir etmək bir şeydir, tələb etmək—başqa şey. Alman elmi sosializminin Prudondan başlıca fərqi də məhz bundadır. Biz təsvir edirik,—hər bir həqiqi təsvir isə, Mülbergerin əksinə, eyni zamanda mövzunun izahıdır,—biz iqtisadi münasibətləri, mövcud olduğu və inkişaf etdiyi şəkildə təsvir edirik və iqtisadi cəhətdən ciddi sübut edirik ki, həmin münasibətlərin bu inkişafı eyni zamanda ictimai inqilab ünsürlərinin inkişafıdır: bir tərəfdən, proletariatin inkişafıdır, elə bir sinfin inkişafıdır ki, onun həyat şəraiti onu labüd olaraq ictimai inqilaba cəlb edir, o biri tərəfdən isə,—məhsuldar qüvvələrin inkişafıdır ki, bunlar da böyüyüb kapitalizm cəmiyyəti çərçivələrini aşaraq onu hökmən partlatmalıdır; bu məhsuldar qüvvələr eyni zamanda ictimai tərəqqinin öz xeyrinə sinfi fərqlərin həmişəlik aradan qaldırılması üçün vasitə verir. Prudon isə, əksinə, müasir cəmiyyətdən tələb edir ki, öz iqtisadi inkişaf qanunları üzrə deyil, ədalət

tələblərinə görə («hüquq ideyası» ona deyil, Mülbergerə məxsusdur) yenidən qurulsun. O yerdə ki biz sübut edirik, orada Prudon və onun da arxasınca Mülberger *moizə oxuyur* və ah-zar edirlər.

Bu «inqilabın hüquq ideyası» nə olan şeydir,—mən bu sirri qətiyyənlə açma bilmirəm. Doğrudur, Prudon «İnqilabı» bir növ ilahəyə döndərir ki, bu da onun «ədalətini» təcəssüm etdirir və həyata keçirir; həm də o, qərribə bir yanlışlığa yol verərək 1789–1794-cü illərdəki burjua inqilabı ilə gələcək proletar inqilabını bir araya qatır. O xüsusilə 1848-ci ildən sonra özünün, demək olar, bütün əsərlərində belə edir; misal üçün heç olmazsa ancaq 1868-ci ildə nəşr olunmuş «Ümumi inqilab ideyasının» 39–40-cı səhifələrini göstərə bilərəm. Lakin bir halda ki Mülberger Prudon üçün hər bir məs'ulyyəti öz üzərindən atır, onda «inqilabın hüquq ideyasına» izahat istəmək üçün Prudona müraciət etmək mənə qadağan olunmuşdur və mən Misir zülmətində qalmaqda davam edirəm.

Sonra Mülberger deyir:

«Lakin nə Prudon, nə də mən mövcud ədalətsiz şəraiti *izah etmək* üçün «əbədi ədalətə» müraciət etmirik, xüsusilə də, Engelsin mənə isnad verdiyi kimi, həmin ədalətə müraciət etməklə bu şəraitin yaxşılaşacağını gözləmirik».

Yəqin, Mülberger ümidini ona bağlayır ki, «Prudonu Almaniyada, demək olar, heç tanıyan yoxdur». Prudon özünün bütün əsərlərində bütün ictimai, hüquqi, siyasi, dini müddəaları («Volksstaat» qəzetində «bütün ictimai, hüquqi, siyasi, dini müddəaları» sözləri yerinə, aşağıdakı sözlər çap edilmişdir: «bütün ictimai, hüquqi, siyasi şərait, bütün nəzəri, fəlsəfi, dini müddəalar». *Red.*) «ədalət» miqyası ilə ölçərək, bunları, özünün «ədalət» adlandırdığı şeyə uyğun gəlib-gəlmədiyindən asılı olaraq ya rədd, ya da qəbul edir. «İqtisadi ziddiyyətlərdə» bu ədalət bir də «əbədi ədalət», «justice éternelle» adlandırılır. Sonralar əbədilik haqqında sükut edilir, lakin əslində o qalır. Məsələn, «İnqilabda və kilsədə ədalət haqqında» adı ilə 1858-ci ildə nəşr olunan əsərdən aşağıdakı parça bütün bu uç cildli moizənin məzmununu ifadə edir (1-ci cild, səh. 42):

«Cəmiyyətlərin əsas prinsipi, üzvi, idarəedici, müstəqil prinsipi, bütün yerdə qalanları özünə tabe edərək idarə edən, müdafiə edən, sıxışdırən, cəzalandıran, lazım gəldikdə hətta bütün qiyamçı ünsürləri əzən prinsipi hansıdır? O nədir?—dindir, idealdır, *mənafe*dir?.. Bu prinsip, mənə, *ədalət*dir. —Ədalət nədir? *Bəşəriyyətin özünün mahiyyətidir.* —Dünya yarandığı zamandan etibarən o nə idi? Heç nə. —O nə olmalıdır? Hər şey».

Bəşəriyyətin özünün mahiyyətini təşkil edən ədalət,—əgər *bu əbədi* ədalət deyildirsə, bəs nədir? Cəmiyyətlərin əsas, üzvi, idarəedici, müstəqil prinsipi olan ədalət, buna baxmayaraq indiyədək heç nə olan, lakin hər şey olması lazım gələn ədalət,—əgər bu, insanın gördüyü bütün işlər üçün miqyas olması lazım gələn, hər dəfə çətinlik baş verdikdə ali bir həkəm kimi müraciət

edilməsi lazım gələn bir miqyas deyilsə, bəs onda nədir? Məgər mən bundan başqa bir şey demişəm ki, Prudon öz iqtisadi nadanlığını və öz acizliyini pərdələmək üçün iqtisadi münasibətlər haqqında iqtisadi qanunlar üzrə deyil, həmin münasibətlərin bu əbədi ədalət haqqında onun təsəvvürünə uyğun gəlib-gəlməməsinə görə fikir yeridir? Bəs axı Mülberger tələb etdikdə ki, «müasir cəmiyyətin həyatında baş verən bütün dəyişikliklərdə... *Hüquq ideyası* olsun, yəni bunlar hər yerdə *ciddi ədalət tələblərinə* uyğun olaraq keçirilsin»,—bunu tələb etdikdə onunla Prudon arasında nə fərq olur? Ya mən oxumağı bacarmıram? ya da Mülberger yazmağı bacarmır?

Sonra Mülberger deyir:

«Prudon Marksdan və Engelsdən pis bilmir ki, bəşər cəmiyyətinin əsl hərəkətvericisi yuridik münasibətlər deyil, iqtisadi münasibətlərdir; o həmçinin bilir ki, xalqın hüquq ideyaları hər bir mövcud dövrdə iqtisadi münasibətlərin, xüsusilə də istehsal münasibətlərinin yalnız ifadəsidir, in`ikasıdır, məhsuludur. Bir sözlə, Prudon üçün hüquq tarixən inkişaf etmiş iqtisadi məhsuldur».

Əgər Prudon bütün bunları (mən Mülbergerin aydın olmayan ifadə üsulunu kənarda buraxır və onun xoş niyyətləri ilə kifayətlənirəm) «Marksdan və Engelsdən pis bilmirsə»,—onda daha biz nə barədə mübahisə etməliyik? Lakin iş məhz ondadır ki, Prudonun bilikləri məsələsi bir qədər başqa cürdür. Hər bir mövcud cəmiyyətin iqtisadi münasibətləri ən əvvəl *mənafe*: kimi təzahür edir. Prudon isə indicə sitat gətirdiyimiz öz başlıca əsərində apaydın yazır ki, «cəmiyyətlərin əsas idarəedici, üzvi, müstəqil prinsipi, bütün yerdə qalanları özünə tabe edən prinsipi»,—*mənafe* deyil, *ədalətdir*. O, eynilə bunu özünün bütün əsərlərində, bütün həlledici yerlərdə təkrar edir. Bütün bunlara baxmayaraq, Mülberger sözünü davam etdirərək deyir:

«...Prudon tərəfindən «hərb və sülh»də daha dərinlən şərh edilmiş olan iqtisadi hüquq ideyası Lassalın, «Əldə edilmiş hüquqlar sisteminə» müqəddiməsində bu qədər yaxşı şərh edilmiş əsas fikirlərinə tamamilə uyğun gəlir».

«Hərb və sülh»—Prudonun bir çox şagird əsərlərindən, demək olar, ən çox şagird əsəridir və mən heç gözləməzdim ki, bu əsər tarix haqqında alman materialist anlayışını, yəni bütün tarixi hadisələri və təsəvvürləri, bütün siyasəti, fəlsəfəni, dini mövcud tarixi dövrün həyatının maddi iqtisadi şəraiti ilə izah edən anlayışı Prudonun guya mənimsəmiş olduğuna bir sübut olaraq göstəriləcəkdir. Bu kitab o qədər az materialist bir kitabdır ki, *xaliqui* köməyə çağırmadan hətta müharibə haqqında da öz anlayışını verə bilmir:

«Halbuki bizim üçün bu həyat tərzini seçmiş olan xalığın öz məqsədləri var idi» (II cild, səh. 100, 1869-cu il nəşri).

Bu kitabın hansı tarixi biliklərə əsaslandığı ondan görünür ki, orada qızıl əsrin tarixi varlığına inam ifadə olunmuşdur:

«Əvvəllər, bəşəriyyət yer kürəsində hələ seyrək halda yaşadığı zaman təbiət insanın tələbatını zəhmətsiz ödəyirdi. O əsr qızıl əsr idi, bolluq və əminamənlik əsri idi» (yenə orada, səh. 102).

Prudonun iqtisadi mövqeyi ən kobud maltusçuluq mövqeyidir:

«Əgər istehsal ikiqat artırsa, onda əhali də dərhal ikiqat artır» (səh. 106).

Onda bəs bu kitabın materializmi nədən ibarətdir? Orada belə bir iddianın irəli sürülməsindən ibarətdir ki, guya müharibənin səbəbi həmişə «pauperizm» olmuş və yenə odur (məsələn, səh. 143). Breziq dayı da 1848-ci ildə öz nitqində bu böyük sözləri irad buyurduqda eynilə mahir bir materialist idi: «Böyük dilənçiliyin səbəbi budur: böyük «pauvrete» (yoxsulluq. *Red.*)».

Lassalın bütün «Əldə edilmiş hüquqlar sistemində» nəinki təkcə hüquqçu, həmçinin köhnə Hegelçi xülyalarının izi vardır. VII səhifədə Lassal qəti deyir ki, «*iqtisadiyyatda da əldə edilmiş hüquq anlayışı, bütün sonrakı inkişafı hərəkətə gətirən çıxış nöqtəsidir*»; o göstərmək istəyir (səh. XI) ki, «*hüquq özü özündən inkişaf edən (deməli, iqtisadi ilk şərtlərdən inkişaf etməyən) ağıllı bir orqanizmdir*»; ondan ötrü vəzifə, hüququ iqtisadi münasibətlər üzərində deyil, «*iradə anlayışının özü üzərində*» əsaslandırmaqdan ibarətdir ki, «*bu anlayışın da inkişafı və in`ikasası məhz hüquq fəlsəfəsidir*» (səh. XII). Lakin bu kitabın buraya nə dəxli var? Prudon ilə Lassal arasında fərq yalnız bundan ibarətdir ki, Lassal həqiqətən yurist və hegelçi idi, Prudon isə hüquqşünaslıqda da, fəlsəfədə də, həmçinin bütün başqa sahələrdə də olsa-olsa ancaq diletant idi.

Mə`lum olduğu kimi, daim özü özünə zidd çıxan Prudonun arabir bə`zi yerlərdə, sanki ideyanı faktlara əsasən izah etmək sə`yi bürüzə verən mülahizələr də irəli sürdüyünü mən gözəl bilirəm, Lakin belə ayrı-ayrı mülahizələr onun fikrinin əsas istiqaməti ilə əsla əlaqədar deyildir və təsadüf edildikləri yerdə, həmçinin son dərəcə dolaşq və ziddiyyətlidir.

Cəmiyyətin müəyyən, çox aşağı inkişaf pilləsində belə bir tələb meydana çıxır ki, məhsul istehsalı, bölgüsü və mübadiləsinin gündən-günə təkrar olunan halları ümumi qayda çərçivəsi içərisinə alınsın və sə`y edilsin ki, fərdlər istehsal və mübadilənin ümumi şəraitinə tabe olsunlar. Əvvəldə adət şəklində olan bu qayda sonradan *qanun* olur. Qanun ilə birlikdə zəruri olaraq öhdəsinə həmin qanunu gözləmək vəzifəsi qoyulan orqanlar da,—ictimai hakimiyyət, dövlət meydana gəlir. İctimai inkişafın gedişində qanun böyüyüb az-çox geniş bir qanunvericiliyə çevrilir. Bu qanunvericilik nə qədər mürəkkəb olursa, onun ifadə edilməsi üsulu cəmiyyətin adi iqtisadi həyat şəraitini ifadə edən üsuldən bir o qədər çox fərqli olur. Qanunvericilik sanki müstəqil bir ünsür olur və bu ünsür öz varlığına haqq qazandırılmasını, özünün daha da inkişaf etməsi əsasını iqtisadi münasibətlərdə deyil, öz daxili əsaslarında, misal üçün deyək ki, «*iradə anlayışında*» tapır. İnsanlar özlərinin heyvanat aləmindən əmələ gəldiklərini unutduqları kimi, hüquqlarının da öz həyatlarının iqtisadi şəraitindən əmələ gəldiyini unudurlar. Qanunvericilik daha da inkişaf edib

mürəkkəb, sanballı bir tam olduqda əməyin yeni ictimai bölgüsü zərurəti meydana çıxır: peşəkar hüquqşünaslar silki əmələ gəlir, onlarla birlikdə isə hüquq elmi də meydana çıxır. Hüquq elmi özünün inkişafı gedişində müxtəlif xalqların və müxtəlif dövrlərin hüquq sistemlərini müvafiq iqtisadi münasibətlərin inkişafı kimi deyil, öz-özü ilə əsaslandırılmış sistemlər kimi bir-biri ilə müqayisə edir. Müqayisə ümumi bir şeyi nəzərdə tutur: bu ümumi şey ondan ibarət olur ki, hüquqçular bütün bu hüquq sistemlərində az-çox bərabər nə varsa, hamısını *təbii hüquq* adı ilə birləşdirirlər. Təbii hüquqa nəyin aid olduğunu və nəyin aid olmadığını ölçmək üçün olan miqyas isə, hüququn özünün ən abstrakt ifadəsidir—*ədalətdir*. Beləliklə, bu andan başlayaraq hüquqçuların nəzərində və onların sözü ilə inanların nəzərində hüququn inkişafı yalnız insanın həyat şəraitini, bu şərait öz yuridik ifadəsini tapdığı dərəcədə, ədalət idealına, *əbədi* ədalətə getdikcə daha çox yaxınlaşdırmaq cəhdindən ibarətdir. Bu ədalət isə həmişə yalnız mövcud iqtisadi münasibətlərin ya öz mühafizəkar cəhətindən, ya da öz inqilabi cəhətindən məfkurələşdirilən, göylərə qaldırılan ifadəsidir.. Yunanların və romalıların ədaləti köləliyi ədalətli hesab edirdi; 1789-cu il burjuvalarının ədaləti feodalizmin aradan qaldırılmasını tələb edirdi, ona görə ki, o, ədalətli deyildi. Prussiya yunkerləri üçün Hətta dairələr haqqındakı²⁵³ miskin qanun da əbədi ədalətin pozulması hesab edilir. Beləliklə, əbədi ədalət haqqında təsəvvür nəinki zaman və məkandan asılı olaraq dəyişilir: bu təsəvvür hətta müxtəlif şəxslərdə bir deyildir və o şeylərdəndir ki, Mülbergerin doğru olaraq dediyi kimi, onu «hər kəs başqa bir şey hesab edir». Əgər adi həyatda, orada qarşıya çıxan münasibətlərin sadəliyi şəraitində ədalətli, ədalətsiz, ədalət, hüquq duyğusu kimi ifadələrdən hətta ictimai hadisələr haqqında da istifadə olunursa və bu zaman ciddi anlaşılmazlıqlar baş vermirsə, iqtisadi münasibətlərə dair elmi tədqiqatda bu ifadələr, gördüyümüz kimi, elə açılmaz bir dolaşıqlığa səbəb olur ki, o, məsələn, müasir kimyada o zaman baş verə bilərdi ki, orada flokiston nəzəriyyəsinin terminologiyasını saxlamağa cəhd etmiş olaydılar. İctimai flokistona, «ədalətə» Prudon kimi inandıqda, yaxud Mülbergerin etdiyi kimi inandırmağa çalışıldıqda ki, flokiston nəzəriyyəsi oksigen nəzəriyyəsi kimi doğrudur,—onda bu dolaşıqlıq daha pis olur (Oksigen kəşf edilənə qədər kimyaçılar atmosfer havasında cismin yanmasını, xüsusi yanan maddənin, yanarkən havaya uçub gedən flokistonun mövcud olması ilə izah edirdilər. Onlar, yanmış olan sadə cisimlərin yanandan sonrakı çəkisinin əvvəlkindən artıq olduğunu kəşf etdiklərinə görə, elan etmişdilər ki, flokistonun mənfi çəkisi vardır, belə ki, cismin öz flokistonu ilə birlikdə çəkisi, flokistonsuz olan çəkisindən əskikdir. Beləliklə, oksigenin bütün ən mühüm xassələrini tədriclə flokistona isnad verirdilər, lakin daim *əks mə'nada* isnad verirdilər. Yanmanın, yanan cisimlərlə başqa cismin, yəni oksigenin birləşməsindən ibarət olduğu kəşf edildikdə və bu oksigen xalis şəkildə alındıqda bu fərziyyə, doğurur,

köhnə kimyaçıların uzun muqavimətindən sonra, öz əhəmiyyətini tamamilə itirdi.).

III

Sonra Mülberger şikayətlənir ki, mən onun:

«bizim şöhrət qazanmış əsrimizin bütün mədəniyyətinə qarşı belə bir faktdan daha müdhiş bir istehza ola bilməz ki, böyük şəhərlərdə əhalinin 90 və daha artıq faizinin, özününkü adlandıra biləcəyi daldalanacaqları yoxdur».

deyə işlətdiyi «dəbdəbəli» ibarələri irticaçı iyeremiada adlandırmışam.

Təbiidir ki, əgər Mülberger, özünün də haşiyə çıxaraq göstərdiyi kimi, «zəmanənin dəhşətlərini» təsvir etməklə kifayətlənmiş olsaydı, onda şübhəsiz, mən «onun haqqında və onun sadə yazıları haqqında» bir kəlmə də pis söz deməzdim. Lakin o tamamilə başqa bir şey edir. O, bu «dəhşətləri» belə bir vəziyyətin *nəticəsi* kimi təsvir edir ki, fəhlələrin «*özününkü adlandıra biləcəyi daldalanacaqları yoxdur*». «Zəmanənin dəhşətlərindən» ona görəmi şikayətlənirlər ki, fəhlənin mənzilə olan mülkiyyət hüququ ləğv edilmişdir, yaxud yunkerlərin etdikləri kimi, ona görə ki, feodalizm və sexlər ləğv edilmişdir,—hər iki halda mürtəce ieremiadadan başqa, labüd, tarixi zərurətin gəlib çatmasına dair kədərli mahnıdan başqa heç bir şey hasil ola bilməz. İrticaçılıq məhz ondadır ki, Mülberger fəhlənin mənzil üzərində fərdi mülkiyyətini bərpa etmək istəyir—halbuki bu, tarixin artıq çoxdan bitirmiş olduğu bir işdir; irticaçılıq məhz ondadır ki, Mülberger fəhlələrin azadlığını, hər birinin yenidən öz mənzilinin mülkiyyətçisinə çevrilməsindən özgə cür təsəvvür edə bilmir. —Sonra:

«Mən ən qəti surətdə iddia edirəm: mübarizə əslində kapitalist istehsal üsulu əleyhinə gedir və yalnız *onun dəyişdirilməsinə əsaslandıqda* mənzil şəraitinin yaxşılaşmasını gözləmək olar. Engels bunların heç birini görmür... Mən, kirayə edilən mənzillərin satın alınmasına başlamazdan əvvəl ictimai məsələnin tamamilə həll olunacağını nəzərdə tuturam».

Təəssüf ki, mən indi də bunların heç birini görmürəm. Axı mən bilə bilməzdim ki, hətta adını da bilmədiyim birisi öz beyninin xəlvət bir guşəsində nəyi nəzərdə tutur. Mən Mülbergerin ancaq çap olunmuş məqalələrinə əsaslanı bilərəm. Orada isə hələ indi də görürəm (onun əsərinin 15 və 16-cı səhifələrində²³⁴) ki, mənzil kirayə edilməsinin ləğv olunması üçün ilk şərt olaraq Mülberger kirayə edilən mənzilin özündən... savayı heç bir şeyi nəzərdə tutmur. Yalnız 17-ci səhifədə o «kapitalın məhsuldarlığının boğazından» yapışır ki, bunun da üzərinə biz hələ qayıdacağıq. O bunu hətta öz cavabında da təsdiq edərək deyir:

«Daha doğrusu məsələ, *mövcud şəraitə əsaslandıqda* mənzil məsələsi sahəsində necə tam dəyişiklik edilə biləcəyini göstərmək üzərində idi».

«Mövcud şəraitə əsaslandığında» və «kapitalist istehsal üsulunun dəyişdirilməsinə (bunun mə'nası isə bu olmalıdır: məhv edilməsinə) əsaslandığında»—bunlar ki, bir-birinə tamamilə əks olan anlayışlardır.

Mülbergerin bundan gileylənməsi də təəccüblü deyildir ki, c. Dolfusun və başqa fabrikkilərin fəhlələrə özləri üçün ev almaqda kömək etmək kimi filantropik sə'ylərini mən onun prudonist layihələrinin mümkün olan yeganə əməli həlli hesab edirəm. Əgər Mülbergerə aydın olsaydı ki, Prudonun cəmiyyəti xilas etmək planı bütünlüklə *burjua* cəmiyyəti zəminində qalan bir fantaziyadır,—onda yəqin ki, bu plana daha inanmazdı. Mən özüm də heç vaxt onun xoş niyyətlərinə şübhə etməmişəm. Lakin belə olduqda bəs nə üçün o d-r Reşaueri, c. Dolfusun layihələrini təqlid etməyi Vyana şəhər idarəsinə təklif etdiyi üçün bərk tə'rifləyir?

Sonra Mülberger deyir:

«Xüsusilə şəhərlə kənd arasında əksliyə gəldikdə, onu yox etmək sə'yi utopiya sahəsinə aiddir. Bu əkslik—təbiidir, daha doğrusu, tarixən meydana gəlmişdir... İş onda deyildir ki, bu əkslik yox *edilsin*, iş ondadır ki, bu əksliyi *zərərsiz* və hətta *səmərəli* edə biləcək siyasi və ictimai formalar tapılsın. Bu yolla dinc sazişə, mənafeyin tədriclə tarazlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür».

Deməli, şəhərlə kənd arasında əksliyin yox edilməsi—utopiyadır, *çünki* bu əkslik—təbiidir, daha doğrusu, tarixən meydana gəlmişdir. Bu məntiqi müasir cəmiyyətin başqa əksliklərinə tətbiq edək, görək bu bizi haraya aparıb çıxarar. Məsələn:

«Xüsusilə də» kapitalistlərlə muzzdlu fəhlələr «arasındakı əksliyə gəldikdə», «onu yox etmək sə'yi utopiya sahəsinə aiddir. Bu əkslik—təbiidir, daha doğrusu, tarixən meydana gəlmişdir. İş onda deyildir ki, bu əkslik yox *edilsin*, iş ondadır ki, bu əksliyi *zərərsiz*, hətta *səmərəli* edə biləcək siyasi və ictimai formalar tapılsın. Bu yolla dinc sazişə, mənafeyin tədriclə tarazlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür».

Bununla da biz yenə Şulse-Deliçə gəlib çatdıq.

Şəhərlə kənd arasında əksliyin yox edilməsi kapitalistlərlə muzzdlu fəhlələr arasındakı əksliyin yox edilməsindən nə çox, nə də az dərəcədə utopik deyildir. Onun yox edilməsi gündən-günə daha artıq bir dərəcədə həm sənaye istehsalının, həm də kənd təsərrüfatı istehsalının əməli tələbi olur. Bunu heç kəs Libixin əkinçilik kimyasına aid öz əsərlərində tələb etdiyindən artıq bir tə'kidlə tələb etməmişdir; həmin əsərlərdə Libix həmişə birinci tələb olaraq göstərirdi ki, insan torpaqdan nə alırsa onu torpağa qaytarmalıdır, yenə orada sübut edilir ki, buna yalnız şəhərlərin, xüsusilə də böyük şəhərlərin varlığı mane olur. Adam görəndə ki, burada, bir tək Londonda çoxlu vəsait sərf edilməklə gündən-günə dənizə... bütün Saksoniya krallığında istehsal olunduğundan artıq peyin tullayırlar və görəndə ki, bu peyinin bütün Londonu

zəhərlənməməsi üçün nə qədər böyük qurğular lazımdır,—bütün bunları görəndə şəhərlə kənd arasında əksliyin yox edilməsi haqqındakı utopiya gözəl əməli bir əsas əldə etmiş olur. Hətta nisbətən kiçik olan Berlin də azı otuz ildir ki, öz ifrazatları içərisində boğulur. Digər tərəfdən, kəndliləri kəndli olaraq saxlamaqla müasir burjua cəmiyyətini yıxmağı Prudon kimi arzu etmək xalis utopiya olardı. Yalnız əhalinin bütün ölkədə mümkün qədər daha bərabər bölünməsi, yalnız sənaye istehsalı ilə əkinçilik istehsalının sıx daxili əlaqəsi və bunun üçün zəruri olan rabitə vasitələrinin genişlənməsi,—əlbəttə, kapitalist istehsal üsulunu məhv etmək şərtilə,—kənd əhalisini min illərdən bəri, demək olar, dəyişilməz halda qısılib qaldığı tənhalıq və kütlükdən xilas edə bilər. İnsanların öz tarixi keçmişinin yaratdığı zəncirlərdən yalnız şəhərlə kənd arasındakı əkslik yox edildiyi zaman tamamilə xilas olacaqları iddiası,—belə bir iddia heç də utopiya deyildir; utopiya ancaq o zaman ortaya çıxır ki, «mövcud münasibətlərə əsaslanaraq», mövcud cəmiyyətə xas olan bu və ya digər əksliyin həll edilməli olacağı *formanı* qabaqcadan göstərməyə cəhd edirlər. Mülberger də Prudonun mənzil məsələsini həll etmək formulunu qəbul edərək məhz belə edir.

Sonra Mülberger şikayətlənir ki, mən «Prudonun kapitalla və faizə olan qərribə baxışları» üçün onu da müəyyən dərəcədə məs'ul hesab edirəm, buna görə də deyir:

«İstehsal münasibətlərinin dəyişilməsini mən *artıq irəlicədən mə'lum* hesab edirəm, faiz normasını tənzim edən keçid qanunu isə istehsal münasibətlərinə deyil, ictimai dövriyyəyə, tədavül münasibətlərinə aiddir... İstehsal münasibətlərinin dəyişilməsi, yaxud alman məktəbinin daha dürüst ifadə etdiyi kimi, kapitalist istehsal üsulunun məhv edilməsi, əlbəttə, Engelsin mənə *isnad verdiyi* kimi, faizi ləğv edən keçid qanunu nəticəsində deyil, *bütün əmək alətlərinin*, bütün sənayenin zəhmətkeş xalq tərəfindən *fe'lən ələ alınması* nəticəsində baş verir. Bu halda zəhmətkeş xalq satın almağınmı pərəstişkarı» (!) «olacaq, yoxsa dərhal müsadirə etməyin,—bunu nə Engels həll edə bilər, nə də mən».

Mən heyərlə gözlərimi silirəm. Mən Mülbergerin əsərini yenidən başdan-ayağa oxuyuram ki, onun bu sözləri demiş olduğu yeri tapım: kirayə edilən mənzillərin onun üsulu ilə satın alınması irəlicədən «bütün əmək alətlərinin, bütün sənayenin zəhmətkeş xalq tərəfindən fe'lən ələ alınmasını» tələb edir. Mən bu yeri tapmıram. Belə bir yer yoxdur. «Fe'lən ələ alınması» və i.ə. haqqında heç bir yerdə bəhs olunmur. Lakin 17-ci səhifədə deyilmişdir:

«Fərz edək ki, məsələn, *keçid dövrünün qanunu vasitəsilə* kapitalın məhsuldarlığının *həqiqətən boğazından yapışılmışdır*,—*necə* ki, tez və ya gec belə olmalıdır,—və bu qanun *bütün kapitallardan götürüləcək faizin həcmi*ni möhkəm olaraq bir faiz müəyyən edir, Həm də onun bu faiz həcmi də tədriclə sifirə yaxınlaşdırmaq meylə vardır... Aydın ki, bütün başqa məhsullar kimi,

evə də, mənzilə də bu qanun şamil olacaqdır... Beləliklə biz görürük ki, bu cəhətdən də, kirayə edilən mənzillərin satın alınması *ümumiyyətlə kapitalın məhsuldarlığını məhv etməyin zəruri nəticəsidir*».

Deməli, Mülbergerin ən yeni dönüşünün tamamilə əksinə olaraq burada açıq-açığına deyilmişdir ki, faizi ləğv etmək haqqındakı qanun vasitəsilə kapitalın məhsuldarlığının—bu dolaşq cümləni işlətdikdə isə o, aydınca kapitalist istehsal üsulunu nəzərdə tutur—həqiqətən «boğazından yapışılmışdır» və məhz bu qanun nəticəsində, «kirayə edilən mənzillərin satın alınması ümumiyyətlə kapitalın məhsuldarlığını məhv etməyin zəruri nəticəsidir». İndi Mülberger deyir ki, bu heç də belə deyildir. Bu keçid qanunu «istehsal münasibətlərinə deyil, *tədavi*l münasibətlərinə aiddir». Ketenin dediyi kimi «ağıllar üçün də, axmaqlar üçün də eyni dərəcədə sirr olan» (Göte. «Faust», I hissə, altıncı səhnə («Cadugər qadının mətbəxi») (bir qədər başqa şəkildə ifadə edilib). *Red.*) belə tam ziddiyyətə yol verildiyi bir şəraitdə mənim üçün ancaq belə ehtimal etmək çarəsi qalır ki, qarşımda iki müxtəlif Mülberger durur və bunlardan biri haqlı olaraq şikayət edir ki, mən o birinin çap etdirdiklərini ona «isnad verirəm».

Zəhmətkeş xalq fe`lən ələ alma baş verdikdə «satın almağınmı, yoxsa dərhal müsadirə etməsi pərəstişkarı» olacağını nə məndən soruşacaq, nə də Mülbergerdən; bu tamamilə doğrudur. Son dərəcə mümkündür ki, o ümumiyyətlə «pərəstişkar» olmamağı üstün tutsun. Bəs axı söhbət heç də bütün əmək alətlərinin zəhmətkeş xalq tərəfindən fe`lən ələ alınması üzərində deyildi; söhbət ancaq Mülbergerin bu iddiası (səh. 17) üzərində idi ki, «mənzil məsələsinin həll olunmasının bütün məzmunu *satın almaq* kəlməsində verilmişdir». Əgər indi Mülberger həmin satın almağı çox şübhəli hesab edirsə,—onda daha nə üçün həm bizim hər ikimizə, həm də oxuculara əbəs yerə zəhmət verir?

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün əmək alətlərinin, bütün sənayenin zəhmətkeş xalq tərəfindən «fe`lən ələ alınması» Prudonun «satın almaq» fikrinin tamamilə əksidir. Sonuncu halda *ayrıca bir fəhlə* mənzilin, kəndliyə aid torpaq sahəsinin, əmək alətlərinin mülkiyyətçisi olur; birinci halda isə «zəhmətkeş xalq» evlərin, fabriklərin və əmək alətlərinin ümumi mülkiyyətçisi olaraq qalır. Bu evlər, fabriklər və sairə, heç olmazsa keçid dövründə, çətin ki onların xərcləri ödənilmədən ayrı-ayrı şəxslərin və ya şirkətlərin istifadəsinə verilsin. Eynilə də, torpaq mülkiyyətinin məhv edilməsi torpaq rentasının məhv edilməsini deyil, dəyişilmiş formada olsa da, onun cəmiyyətə verilməsini nəzərdə tutur. Deməli, bütün əmək alətlərinin zəhmətkeş xalq tərəfindən fe`lən ələ alınması, kirayə etmək və kirayəyə vermək münasibətlərinin qalmasını qətiyyənlə rədd etmir.

Ümumiyyətlə iş heç də onda deyildir ki, proletariat hakimiyyəti ələ aldıqda sadəcə zorakılıq yolu ilə istehsal alətlərini, xam materialları və yaşayış

vasitələrini zəbt edəcəkdirmi, dərhal bunların qarşılığını verəcəkdirmi, yoxsa bu mülkiyyəti xırda hissə tə`diyyələri verməklə tədricən satın alacaqdır. Bu suala irəlicədən cavab verməyə və bütün mümkün halları nəzərdə tutmağa çalışmaq–utopiyalar uydurmaq deməkdir ki, bunu da mən başqalarının öhdəsinə buraxıram.

IV

Mülbergerin qeyd-şərtləri və kələkləri içərisindən keçib, nəhayət, əsl mətləbin özünə, Mülbergerin öz cavabında sə`y ilə üstündən keçdiyi mətləbə gəlib çatmaq üçün görün nə qədər kağız qaralamaq lazım gəldi.

Mülberger öz məqaləsində müsbət nə demişdir?

Birincisi,–demişdir ki, «evə, inşaat sahəsinə və i.a. əvvəlcə çəkilən xərclərlə evin indiki dəyəri arasındakı fərq», doğrudan da, cəmiyyətə çatasıdır. Bu fərq iqtisad dilində torpaq rentası adlanır. Prudon da onu cəmiyyətə vermək istəyir; «İnqilabın ümumi ideyası» adlı əsərinin 1868-ci il nəşrinin 219-cu səhifəsində bunu görmək olar.

İkincisi,–demişdir ki, mənzil məsələsinin həlli ondan ibarətdir ki, hər bir kirayənişin öz mənzilinin mülkiyyətçisi olur.

Üçüncüsü,–demişdir ki, bu qərar, kirayə tə`diyyəsini mənzilin satın alınması qiymətini ödəmək tə`diyyəsinə çevirən qanun vasitəsilə həyata keçirilir. –Bu bəndlərin hər ikisi, ikinci və üçüncü bəndlər Prudondan götürülmüşdür; bunu hər kəs «İnqilabın ümumi ideyasının» 199-cu və sonrakı səhifələrində görüb yəqin edə bilər; orada 203-cü səhifədə isə hətta hazır şəkildə müvafiq qanun layihəsi də vardır.

Dördüncüsü,–demişdir ki, keçid qanunu vasitəsilə kapitalın məhsuldarlığının boğazından yapışırlar; həmin qanuna görə faiz norması əvvəlcə 1%-ədək azaldılır və sonra yenə azaldılması nəzərdə tutulur. Bu da həmçinin Prudondan götürülmüşdür; bu barədə «Ümumi ideyanın» 182–186-cı səhifələrkndə ətraflı oxumaq olar.

Bu maddələrdən hər biri haqqında mən Prudonun əsərinin o yerini sitat gətirdim ki, Mülbergerin çıxartdığı surətin originalı oradadır; indi sual edirəm ki, Prudonun baxışlarından başqa heç bir şeyi ifadə etməyən başdan-başa prudonist məqalənin müəllifini prudonist adlandırmaqda mən haqlı idim, ya yox? Lakin yenə də Mülberger hər şeydən çox ondan acı-acı şikayət edir ki, mən onu prudonist adlandırıram, guya ona görə belə adlandırıram ki, «Prudona xas olan bə`zi ifadə tərzinə rast gəlmişəm». Əksinə, bütün «*ifadə tərz*i» Mülbergerə məxsusdur, *məzmun* isə Prudona məxsusdur. Bunun üstündən mən prudonist məqaləni Prudonla tamamladıqda Mülberger şikayət edib deyir ki, mən Prudonun «əcaib baxışlarını» qəsdən ona isnad verirəm.

Bu prudonist planına qarşı bəs mən nə ilə e`tiraz etdim?

Birincisi,—onunla ki, torpaq rentasının dövlətə verilməsi fərdi torpaq mülkiyyətinin məhv edilməsinə bərabərdir.

İkincisi,—onunla ki, kirayə edilən mənzilin satın alınması və mənzil üzərində mülkiyyətin əvvəlki kirayənişinə verilməsi kapitalist istehsal üsuluna əsla toxunmur.

Üçüncüsü,—onunla ki, iri sənayenin və şəhərlərin hazırkı inkişafı şəraitində bu təklif mürtəcə olduğu qədər də mənasızdır və hər bir ayrıca şəxsin öz mənzili üzərində fərdi mülkiyyətinin bərpa edilməsi geriye doğru addım olardı.

Dördüncüsü,—onunla ki, kapital üçün faizin məcburi surətdə aşağı salınması kapitalist istehsal üsuluna qətiyyən təcavüz etmir, əksinə, sələmçilik əleyhinə qanunların sübut etdiyi kimi, o yerinə yetirilməz olduğu qədər də köhnədir.

Beşincisi,—onunla ki, kapital üçün faiz məhv edildikdə evlərdən istifadə edilməsi üçün kirayə haqqı əsla məhv edilmir.

İkinci və dördüncü bəndlərlə Mülberger indi razılaşmışdır. Yerdə qalan bəndlərə o bir kəlmə ilə də e'tiraz etmir. Halbuki bunlar məhz o bəndlərdir ki, onların üzərində mübahisə gedir. Lakin Mülbergerin cavabı e'tiraz deyildir; o, məhz həlledici olan bütün iqtisadi bəndlərdən sə'ylə yan keçir; onun cavabı—şəxsi şikayətdir, bundan artıq bir; şey deyildir. Məsələn, o bundan şikayət edir ki, həll etməyi və`d etdiyi başqa məsələləri, misal üçün dövlət borcları, xüsusi borclar, kredit məsələlərini həll etməkdə onu qabaqlayıram və deyirəm ki, həmin məsələlər də, hər yerdə mənzil məsələsi kimi həll olunacaqdır,—faiz ləğv edilir, faiz tə`diyələri kapitalın ödənməsi tə`diyələrinə çevrilir, kredit isə havayı e`lan olunur. Lakin mən indi də yenə mərc etməyə hazıram ki, Mülbergerin bu məqalələri çapdan çıxdıqda onların məzmununun əslində Prudonun «Ümumi ideyasına» (kredit—səh. 182, dövlət borcları—səh. 186, xüsusi borclar—səh. 196) müvafiq gəlməsi, mənzil məsələsi haqqındakı məqalələrin yenə həmin kitabdan sitat gətirilən yerlərə müvafiq gəlməsinin eyni olacaqdır.

Mülberger bu münasibətlə mənə öyüd verib deyir ki, bu məsələlər—vergilər məsələsi, dövlət borcları və xüsusi borclar məsələsi, kredit məsələsi və buna üstəlik bir də icma müxtariyyəti məsələsi—kəndli üçün və kənddə təbliğat üçün son dərəcə mühümdür. Buna xeyli dərəcədə şərikəm, lakin 1) indiyədək kəndlilərdən heç bəhs olunmamışdır və 2) bütün bu məsələlərin prudonsayağı «həlli» onun mənzil məsələsinin «həlli» kimi iqtisadi cəhətdən eləcə mənasızdır və eləcə burjua mahiyyətindədir. Kəndliləri hərəkətə cəlb etməyi guya mənim zəruri hesab etmədiyim haqqında Mülbergerin etdiyi işarə qarşısında özümü müdafiə etməyim lazım gəlmir. Lakin hər halda mən bu məqsədlə kəndlilərə prudonist ara həkimliyi çarələrini tövsiyə etməyi sarsaqlıq hesab edirəm. Almaniyada iri malikanələr hələ olduqca çoxdur. Prudonun nəzəriyyəsinə görə onların hamısını xırda kəndli həyətlərinə parçalamaq lazım idi, bu isə, kənd təsərrüfat elminin indiki səviyyəsində və Fransa ilə Qərbi Almanıyanın parsel torpaq sahibliyi sahəsindəki təcrübəsindən sonra açıq-

aydın irticaçı bir addım olardı. Əksinə, hələ mövcud olan iri torpaq sahibliyi bizim üçün arzu olunan elə bir əsas vermiş olar ki, birləşmiş işçilərin köməyi ilə böyük miqyasda əkinçiliklə, yəni bütün hazırkı yardımçı vasitələrin, maşınların və s. tətbiq olunmasını yeganə mümkün edəcək miqyasda əkinçiliklə məşğul olmaq və bununla da, birlik əsasında qurulan iri təsərrüfatın üstünlüklərini xırda kəndlilərə əyani surətdə göstərmək imkanı versin. Bu cəhətdən bütün başqalarını ötüb keçmiş olan Danimarka sosialistləri bunu artıq çoxdan dərk etmişlər.

Eynilə də özümü belə bir töhmətdən müdafiə etməyim lazım gəlmir ki, guya fəhlələrin hazırkı dəhşətli mənzil şəraiti mənə «əhəmiyyəti olmayan boş bir şey kimi» görünmüşdür. Nə qədər ki mənə mə'lumdur, bu şəraiti İngiltərədə mövcud olduğu yüksək klassik formasında ilk dəfə olaraq alman ədəbiyyatında mən təsvir etmişəm; həm də Mülbergerin zənn etdiyi kimi, həmin şərait «mənim *hüquq duyğumu* təhqir etdiyi üçün» deyil,—öz hüquq duyğusunu təhqir edən bütün faktları kitablara çevirmək fikrinə düşənlər özlərini böyük zəhmətə salmış olardılar,—mənim kitabımın (*F.Engels. «İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti»* (bax: *K.Marks* və *F.Engels. Əsərləri*, 2-ci nəşri, 2-ci cild, səh. 238–240). *Red.*) müqəddiməsində göstərildiyi kimi, müasir iri sənayenin yaratdığı ictimai şəraiti təsvir etmək yolu ilə, o zaman yenicə meydana gəlib boş ibarələr dairəsində fırlanan alman sosializminə faktlardan ibarət təməl vermək üçün təsvir etmişəm. Lakin, mənzil *məsələsi* deyilən məsələni həll etmək, doğrudan da, mənim heç ağıma da gəlmir; eynilə də mən daha mühüm olan *ərzaq məsələsini* həll etməyin təfərrüatı ilə məşğul olmaram. Mən bunu göstərə bilməklə kifayətlənirəm ki, müasir cəmiyyətimizin istehsalı, cəmiyyətin bütün üzvlərini doyura biləcək qədər böyükdür və zəhmətkeş kütlələrə geniş və sağlam sığınacaq vermək üçün indinin özündə kifayət qədər ev vardır. Yeməyin və məizillərin bölgüsünü gələcək cəmiyyətin necə tənzim edəcəyi haqqında əllaməlik etmək isə birbaşa *utopiya* sahəsinə aparıb çıxarır. Bütün əvvəlki istehsal üsullarının əsas şəraitini öyrənəndən sonra biz olsa-olsa bunu qəti deyə bilərik ki, kapitalist istehsalı süqut etdikdə, köhnə cəmiyyət üçün xarakterik olan mə'lum mənimsəmə formaları qeyri-mümkün olacaqdır. Hətta keçid tədbirləri də hər yerdə müəyyən anda mövcud olan münasibətlərə uyğunlaşdırılmalı olacaqdır; xırda torpaq sahibliyi ölkələrində həmin münasibətlər iri torpaq sahibliyi ölkələrində olduğundan xeyli fərqli olacaqdır və ilaxır. Mənzil məsələsi və i.a. kimi əməli məsələlər deyilən bu məsələləri təkbətək həll etmək cəhdləri nəticəsində nə hasil olduğunu, Mülbergerin özünün timsalı daha yaxşı göstərir; o əvvəlcə 28 səhifədə ətraflı izah edir ki, «mənzil məsələsinin həll edilməsinin bütün məzmunu *satın almaq* kəlməsində verilmişdir»; sonra divara qışnaşdırıldıqda pərt olub dodaqaqlı deməyə başlayır ki, fe'lən evlərə sahib olduqda «zəhmətkeş xalqın satın almaq pərəstişkarımı»,

yoxsa hər hansı başqa bir müsadirə formasının pərəstişkarı olacağı məsələsi əslində hələ çox böyük bir məsələdir.

Mülberger tələb edir ki, biz *əməli iş* adamları olaq, biz «həqiqi əməli münasibətlərə qarşı» «bir tək ölgün, mücərrəd formulları» qoymayaq, biz «müjərrəd sosializmdən *müəyyən, konkret ictimai münasibətlərə yanaşmaq*». Əgər Mülberger belə hərəkət etmiş olsaydı, ola bilsin ki, hərəkət qarşısında böyük xidmətlər göstərmiş olardı. Axı müəyyən konkret ictimai münasibətlərə yanaşdıqda birinci addım ondan ibarətdir ki, onları öyrənirlər, onların həqiqi iqtisadi əlaqəsini tədqiq edirlər. Bəs Mülbergerdə biz nə görürük? Tam iki müddəə, yəni:

1) «Müjəddü fəhlə kapitalist üçün nədirsə—kirayənişin də ev sahibi üçün odur».

Yuxarıda, əlahiddə nəşrin 6-cı səhifəsində mən göstərdim ki, bu əsla doğru deyildir və Mülbergerin buna e'tirazı ola bilməz...

2) «Boğazından yapışılmalı olan (ictimai islahat zamanı) öküz—liberal siyasi iqtisad məktəbində *kapital məhsuldarlığı adlanan, həqiqətdə mövcud olmayan, lakin öz mövhum varlığı ilə* müasir cəmiyyətin hər cür bərabərsizliyini pərdələyən məhsuldarlıqdır».

Deməli, boğazından yapışılmalı olan öküz «*həqiqətdə*» mövcud «*deyildir*», deməli, onun heç boğazı da yoxdur. Bütün bəla onda deyil, onun *mövhum varlığındadır*. Buna baxmayaraq «məhsuldarlıq (kapital məhsuldarlığı) adlanan şey yer üzündə ecazkar bir şəkildə evlər və şəhərlər yaratmağa qadirdir» ki, bunların da varlığı daha əsla «mövhum» deyildir (səh. 12). Marksın «Kapital»ına «yaxşı bələd olduğuna» baxmayaraq kapitalla əmək arasında münasibət haqqında tamamilə dolaşmış şəkildə bəzi sözlər kəkələyən bir adam hələ cəsarət edib alman fəhlələrinə yeni və ən yaxşı yol göstərməyi üzərinə götürür və özünü elə bir «me'mar» kimi qələmə verir ki, «gələcək cəmiyyətin arxitektontikası heç olmazsa ümumi şəkildə və butövlükdə ona aydındır»!

«Müəyyən, konkret ictimai münasibətlərə» heç kəs Marksın «*Kapital*»da yaxınlaşdığından daha çox «yaxınlaşa» bilməmişdir. Marks həmin münasibətləri hərtərəfli tədqiq etmək üçün iyirmi beş il vaxt sərf etmişdir və onun tənqidinin bütün nəticələrində, məsələnin həlli deyilən şeyin,—əgər bunun həlli hazırda ümumiyyətlə mümkündürsə,—rüşeymləri də vardır. Lakin dostumuz Mülberger üçün bu azdır. Bütün bunlar müjərrəd sosializmdir, ölgün müjərrəd formullardır. Dostumuz Mülberger «müəyyən konkret ictimai münasibətləri» öyrənmək əvəzinə Prudonun bir neçə cildini oxumaqla kifayətlənir; halbuki bunlar müəyyən konkret ictimai münasibətlər haqqında ona əsla heç bir şey bildirmir, lakin ona bütün ictimai bəlalardan qurtarmaq üçün çox müəyyən konkret e'cazkar reseptlər verir; həm də bu hazır ictimai nıcat planını, bu Prudon *sistemini* o belə bir bəhanə ilə alman fəhlələrinə təqdim edir ki, guya o, «*sistemlərdən* əl çəkmək» ietəyir və guya mən «əks bir

yol seçirəm»! Bunu qavramaq üçün mən ehtimal etməliyəm ki, mən koram, Mülberger isə kardır, buna görə də biz bir-birimizi əsla başa sala bilmirik.

Bəsdir. Əgər bu mübahisə başqa heç bir fayda verməzsə, hər halda onunla faydalıdır ki, özünü «əməli» sosialistlər adlandıran bu adamların əməli işinin nə vəziyyətdə olduğunu göstərdi. Bütün ictimai bəlaları aradan qaldırmaq üçün olan bu əməli təkliflər, bu ictimai çarələr həmişə və hər yerdə təriqət baniləri tərəfindən hazırlanırdı ki, onlar proletar hərəkəti hələ uşaq yaşında olduğu bir zamanda meydana çıxırdılar. Prudon da onların cərgəsinə daxildir. Proletariatın inkişafı bu uşaq bələklərini bir kənara atır və fəhlə sinfinin özünü tərbiyə edib başa salır ki, məsələnin qabaqcadan uydurulmuş və hər bir hadisəyə tətbiq oluna bilən bu «əməli həllərindən» az əməli olan heç bir şey yoxdur və, əksinə, əməli sosializm kapitalist istehsal üsulunun müxtəlif cəhətlərini düzgün başa düşməkdən ibarətdir. Bunu başa düşməyə qabil olan fəhlə sinfi üçün heç vaxt çətin olmaz ki, öz başlıca zərbələrini hansı ictimai təsisata qarşı və necə yönəltmək lazım gəldiyini hər bir müəyyən halda həll etsin.

F.Engels tərəfindən 1872-ci il may–1873-cü il yanvarda yazılmışdır.

«Der volksstaat» qəzetinin 1872-ci il 26 və 29 iyun, 3 iyul, 25 və 28 dekabr tarixli, 51, 52, 53, 103 və 104-cü №-lərində, 1873-cü il 4 və 8 yanvar, 8. 12, 19 və 22 fevral tarixli, 2, 3, 12, 13, 15 və 16-cı №-lərində, habelə 1872–1873-cü illərdə Leypsiqdə buraxılmış üç əlahiddə nəşrdə çap edilmişdir.

Imza: Fridrix Engels

F.ENGELS

AVTORITET HAQQINDA²⁵⁴

Bəzi sosialistlər. *avtoritet prinsipi* adlandırdıqları şeyə qarşı son zamanlar xalis səlib yürüşünə başlamışlar. Bu və ya başqa hərəkətin pislənməsi üçün onun *avtoritar* hərəkət olduğunu onlara söyləmək kifayətdir. Bu bəsitləşdirilmiş üsuldan o dərəcə sui-istifadə etməyə başlamışlar ki, məsələni daha müfəssəl aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Burada bəhs olunduğu mənada avtoritet özgəsinin iradəsinin bizə qəbul etdirilməsi deməkdir; digər tərəfdən, avtoritet tabeliyi nəzərdə tutur. Lakin bu ifadələrin hər ikisi qulağa xoş gəlmədiyindən və onların ifadə etdiyi münasibət tabe olan tərəf üçün ağır olduğundan, sual olunur ki, bu münasibət olmadan keçinmək olmazmı,—müasir cəmiyyətdəki mövcud şəraitdə—biz başqa bir ictimai quruluş yarada bilmərikmi ki, orada bu avtoritet gərəksiz olsun və, deməli, aradan qalxmalı olsun. Müasir burjua cəmiyyətinin əsasını təşkil edən iqtisadi münasibətləri, sənaye və əkinçilik münasibətlərini gözdən keçirdikdə görürük ki, onlarda, dağınıq hərəkətləri insanların birgə fəaliyyəti ilə getdikcə daha artıq əvəz etmək meyli vardır. Dağınıq istehsalçıların xırda e`malatxanaları əvəzinə, içərisində yüzlərlə fəhlənin buxarla hərəkətə gətirilən mürəkkəb maşınları idarə etdiyi çox böyük fabrikləri və zavodları olan müasir sənaye meydana gəlmişdir; böyük yollarda

dilican və arabaları dəmir yol qatarları, xırda yelkənli qayıqları və gəmiləri isə paroxodlar sıxışdırıb aradan çıxartmışdır. Hətta əkinçilikdə də maşın və buxar getdikcə daha artıq hökmran olmağa başlayır; bunlar xırda mülkiyyətçiləri iri kapitalistlərlə, böyük torpaq sahələrini mizdlu fəhlələrə becərtirən iri kapitalistlərlə yavaş-yavaş, lakin dönmədən əvəz edir. Beləliklə, birgə fəaliyyət, bir-birindən asılı olan proseslərin mürəkkəbləşməsi ayrı-ayrı şəxslərin müstəqil fəaliyyətinin yerini tutur. Lakin birgə fəaliyyət təşkilat deməkdir, təşkilat isə avtoritetsiz mümkündürmü?

Fərz edək ki, ictimai inqilab kapitalistləri,—avtoritetinə hazırda sərvətlər istehsalının və tədavülünün tabe olduğu kapitalistləri—yıxdı. Tamamilə antiavtoritaristlərin nöqteyi-nəzərində duraraq fərz edək ki, torpaq və əmək alətləri, onlardan istifadə edən fəhlələrin kollektiv mülkiyyəti oldu. Onda avtoritet yox olarmı, yoxsa ancaq öz formasını dəyişər? Nəzərdən keçirək.

Misal olaraq iplik fabrikinə götürək. Pambıq dönüb sap olana qədər dalbadal azı altı əməliyyatdan keçməlidir, həm də bu əməliyyatların çoxu müxtəlif binalarda keçirilir. Sonra, maşınların müntəzəm işləyə bilməsi üçün buxar maşınına nəzarət edən mühəndis lazımdır, gündəlik təmir üçün mexaniklər və məhsulları bir binadan başqasına daşımaq üçün çoxlu başqa fəhlələr lazımdır və ilaxır. Bütün bu fəhlələr—kişilər, qadınlar və uşaqlar—şəxsi muxtariyyətlə işi olmayan buxarın avtoriteti ilə müəyyən edilən saatlarda işə başlamağa və onu qurtarmağa məcburdurlar. Deməli, fəhlələr hər şeydən əvvəl iş saatları haqqında danışmaq razılaşmalıdırlar; həmin saatlar müəyyən edildimi, istisnasız olaraq hamı üçün məcburi olacaqdır. Sonra, istehsal üsulu, materialların bölgüsü və s. haqqında hər binada hər dəqiqə xüsusi məsələlər ortaya çıxır ki, bütün istehsalın dərhal dayanmasına yol verməmək üçün bu məsələləri haman saat həll etmək lazım gəlir. Bu məsələlər hər bir əmək sahəsinə başçılıq edən nümayəndənin qərarı iləmi, yoxsa əgər mümkündürsə, səs çoxluğu ilə, hər necə həll edilirsə edilsin,—ayrı-ayrı şəxslərin iradəsi həmişə tabe olmalıdır, bu isə məsələnin avtoritar şəkildə həll edilməsi deməkdir. Böyük bir fabrikin avtomat mexanizmi, fəhlələri işlədən xırda kapitalistlərdən xeyli çox müstəbid olur. Hər halda iş saatlarına gəldikdə, bu fabriklərin darvazasına aşağıdakı sözləri yazmaq olar: *Siz, ey buraya girənlər, hər cür muxtariyyətdən əl çəkin (Dante. «İlahi komediya», Cəhənnəm, III fəsil, 3-cü bənd, (bir qədər başqa şəkildə ifadə edilir). Red.)!* Əgər insan elm və yaradıcılıq dühası ilə təbiət qüvvələrini özünə tabe etmişsə, həmin qüvvələr ondan intiqam alaraq onun özünü, onlardan istifadə etdiyi üçün, hər hansı ictimai təşkilatdan asılı olmayaraq, əsl istibdada tabe edir. İri sənayedə avtoritetin məhv edilməsini arzu etmək, sənayenin özünün məhv edilməsini arzu etmək deməkdir—cəhrəyə qayıtmaq üçün buxarla işləyən əyirici maşının məhv edilməsini arzu etmək deməkdir.

Başqa bir misal—dəmir yolunu götürək. Burada da saysız-hesabsız çoxlu adamın əməkdaşlığı şəxsiz zəruridir; bədbəxt hadisələrə yol verməmək üçün bu

əməkdaşlıq dürüst müəyyən edilmiş saatlarda həyata keçirilməlidir. Burada da işin birinci şərti hər bir tabe məsələni həll edən hakim iradədir,—bu iradə bir nümayəndə tərəfindənmi, yoxsa əlaqədar şəxslərin çoxluğunun qərarını yerinə yetirmək tapşırığını alan bütöv bir komitə tərəfindən təmsil edilir—hər iki halda kəskin ifadə olunmuş avtoritet mövcuddur. Bundan əlavə: əgər cənab sənişinlərin nəzərində dəmir yol qulluqçularının avtoriteti məhv edilmiş olsaydı, yola salınan lap ilk qatar nə hala düşmüş olardı?

Lakin açıq dənizdə olan gəmidə avtoritetin—həm də ən hökmran bir avtoritetin—zəruri olması ən çox aydındır. Orada təhlükə zamanı hamının həyatı bir nəfərin iradəsinə hamının dərhal və danışqsız tabe olmasından asılıdır.

Əgər mən ən ölkəm antiavtoritaristlərə qarşı bu dəlilləri irəli sürürəmsə, onlar mənə yalnız bu cavabı verə bilərlər: «Bəli! bu doğrudur, lakin burada iş bizim nümayəndələrə qazandırdığımız avtoritet üzərində deyil, *müəyyən tapşırıq üzərindədir*». Bu adamlar belə düşünürlər ki, biz müəyyən bir şeyin adını dəyişdirsək, onun özünü dəyişdirmiş olarıq. Bu dərin mütəfəkkirlər bizi ancaq ələ salırlar.

Beləliklə, biz gördük ki, bir tərəfdən, hər necə yaradılmış olursa olsun, müəyyən bir avtoritet, o biri tərəfdən isə müəyyən tabelik—hər hansı ictimai təşkilatdan asılı olmayaraq—içərisində məhsullar istehsalının və tədavülünün baş verdiyi maddi şərait üzündən bizim üçün məcburidir.

Digər tərəfdən, biz gördük ki, iri sənaye və iri əkinçilik inkişaf etdikcə istehsal və tədavülün maddi şəraiti labüd olaraq mürəkkəbləşir və bu avtoritetin sahəsini getdikcə daha artıq genişləndirməyə çalışır. Buna görə də avtoritet prinsipini mütləq pis, muxtariyyət prinsipini isə mütləq yaxşı prinsip kimi təsvir etmək mənasızdır. Avtoritet və muxtariyyət nisbi şeylərdir və ictimai inkişafın müxtəlif fazaları dəyişməklə onların tətbiqi sahəsi də dəyişilir. Əgər muxtariyyətçilər ancaq bunu demək istəsəydilər ki, gələcəyin ictimai təşkilatı yalnız istehsal şəraitindən labüd olaraq irəli gələn hədlər daxilində avtoritetə yol verəcəkdir, onda onlarla danışib razılığa gəlmək olardı. Lakin onlar avtoriteti zəruri edən bütün faktları görmək istəmirlər və sözə qarşı qızgın mübarizə aparırlar.

Nə səbəbə antiavtoritaristlər siyasi avtoritetə qarşı, dövlətə qarşı çıxır-bağırmaqla kifayətlənmirlər? Bütün sosialistlər bu fikrə şərikdirlər ki, gələcək ictimai inqilab nəticəsində dövlət və onunla da birlikdə siyasi avtoritet aradan qalxacaqdır, yəni ictimai funksiyalar öz siyasi xarakterini itirəcək və ictimai mənafeyə nəzər yetirən sadə inzibati funksiyalara çevriləcəkdir. Lakin antiavtoritaristlər tələb edirlər ki, siyasi dövlət, onu doğurmuş olan ictimai münasibətlər hələ ləğv edilməzdən əvvəl bir zərbə ilə ləğv edilsin. Onlar tələb edirlər ki, ictimai inqilabın birinci tədbiri avtoritetin ləğv edilməsindən ibarət olsun. Bu cənablar heç inqilab görmüşlərimi? Inqilab, şübhəsiz ki, mümkün olan ən avtoritar bir şeydir. Inqilab elə bir tədbirdir ki, orada əhalinin bir

hissəsi tufənglər, süngülər, toplar vasitəsilə, yəni çox avtoritarlı vasitələrin köməyi ilə öz iradəsini əhalinin digər hissəsinə qəbul etdirir. Qalib gəlmiş partiya zərurət üzündən öz hökmranlığını öz silahının irticaçılarda doğurduğu qorxu vasitəsilə əlində saxlamağa məcbur olur. Əgər Paris Kommunası burjuaziyaya qarşı silahlı xalqın avtoritetinə arxalanmasaydı, məgər bir gündən artıq davam gətirə bilərdi. Biz Kommunanı, əksinə, bunun üstündə qınamağa haqlı deyilikmi ki, o həmin avtoritetdən çox az istifadə etmişdi?

Deməli: ya elə, ya belə. Ya budur ki, antiavtoritaristlər nə dediklərini heç özləri də bilmirlər və bu halda ancaq dolaşıqlıq törədirlər. Ya da budur ki, onlar bunu bilirlər və bu halda onlar proletariatın hərəkətinə, işinə xəyanət edirlər. Hər iki halda onlar ancaq irticaya xidmət edirlər.

F.Engels *tərəfindən 1872-ci ilin oktyabrında–1873-cü ilin martında yazılmışdır.*

1873-cü ilin dekabrında «Almanacco Repubblicano pe`rlanno 1874» məcmuəsində çap edilmişdir.

Imza: Fridrix Engels

F.ENGELS

KOMMUNANIN BLANKIST MÜHACİRLƏRİNİN PROQRAMI

(«MÜHACİR ƏDƏBİYYATI» SERİYASINDAN II MƏQALƏ)²⁵⁵

Xaricə qaçmış mühacirlər hər bir süqut etmiş inqilabdan və ya əksinqilabdan sonra bərk əl-ayağa düşürlər. Müxtəlif çalarlı partiya qruplaşmaları yaradılır, bunların hər biri yerdə qalanları atı sürüb bataqlığa salmaq üstündə danlayır, xəyanətdə və cürbəcür digər bağışlanılmaz günahlarda ittiham edir. Həm də onlar vətənlə sıx əlaqə saxlayır, gizli işi təşkil edir və aparır, vərəqə və qəzetlər çap edir, and içirlər ki, iyirmi dörd saatdan sonra yenidən «başlanacaqdır», and içirlər ki, qələbə təmin olunmuşdur; bu ümidlə də hökumət vəzifələrini qabaqcadan bölüşdürürlər. Aydınır ki, peşmançılıq üstündən peşmançılıq üz verir, lakin onlar labüd tarixi şəraiti anlamaq istəmədiklərinə və peşmançılığı bu şəraitlə əlaqələndirməyib ayrı-ayrı şəxslərin təsadüfi səhvlərinin ayağına yazdıqlarına görə qarşılıqlı ittihamlar üstüstə qalaqlanır və iş ümumi didişmə ilə nəticələnir. 1792-ci ilin royalist mühacirlərindən başlamış ta bu günə kimi bütün mühacirlərin tarixi belədir; mühacirlərdən kim mühakimə və düşüncə qabiliyyətini saxlayırsa, imkan ələ düşən kimi, mənasız çəkişmələrdən nəzakətlə uzaqlaşmağa çalışır və daha faydalı bir işdən yapışır.

Kommunadan sonra fransız mühacirlərinin də aqibəti belə oldu.

Hamının eyni dərəcədə məruz qaldığı Ümumavropa böhtan kampaniyası nəticəsində, xüsusən Londonda–fransız mühacirlərinin ümumi mərkəz kimi baxdıqları İternasional Baş Şurasının mövcud olması nəticəsində bu mühacirlər heç olmazsa xarici aləm qarşısında bir müddət öz daxili çəkişmələrinin qabağını saxlamağa məcbur olmuşdular, son iki ildə isə

içərilərində getdikcə sürətlənən pozulma prosesini daha gizli saxlaya bilmirdilər. Hər yerdə açıq düşmənçilik başlanmışdı. İsveçrədə mühacirlərin bir qismi, əsasən, gizli Alyansın banilərindən biri olan *Malonun* təsiri altında bakunistlərə qoşulmuşdu. Sonra Londonda blankist adlananlar Internasionaldan ayrılıb «İnqilabi kommuna» adlı müstəqil qrup yaratmışdılar. Sonra çoxlu başqa qruplar da meydana gəlmişdi, lakin bu qruplar arasından kəsilmədən islahatlar keçirir və yenidən qurulurdu, onlar heç əməlli-başlı bir manifest də yaratmamışdılar; blankistlər isə öz proqramını «communeux» («Kommunarlara». *Red.*) müraciətdə dünyanın nəzərinə təzəlikcə çatdırmışdılar.

Blankistlərə blankist adı heç də ona görə verilməmişdir ki, onların qrupunu guya Blanki özü yaratmışdır,—əslinə baxsan, proqramı imzalayan otuz üç nəfərin olsa-olsa iki və ya üç nəfərinə nə vaxtsa Blanki ilə söhbət etmək qismət olmuşdur,—bu ad onlara ona görə verilmişdir ki, Blanki ruhunda və Blanki ənənəsinə uyğun hərəkət etmək istəyirlər. Blanki əsasən siyasi inqilabçıdır; o ancaq hissiyyata qapılıb əzabkeş xalqa yazığı gəldiyinə görə sosialistdir, lakin onun nə sosialist nəzəriyyəsi vardır, nə də cəmiyyəti yenidən qurmaq barəsində müəyyən əməli təklifləri. Blanki öz əməli fəaliyyətində əsasən «işgüzar adam» idi və inanırdı ki, yaxşı təşkil edilmiş kiçik azlıq inqilabi çevriliş cəhdini vaxtında göstərsə, bir neçə ilk müvəffəqiyyəti ilə xalq kütləsini ardınca aparar, beləliklə də qabiliyyətli inqilab edə bilər. Lui-Filipp zamanında Blanki belə bir özəyi, əlbəttə, yalnız gizli cəmiyyət formasında təşkil edə bilərdi və adətən qəsdlər zamanı baş verən əhvalat burada da baş verdi: daim səbr etməkdən, guya tezliklə başlanacağı haqqında boş vədlər eşitməkdən cana doymuş adamlar, nəhayət, hövsələdən çıxıb coşdular və iki şeydən birini seçmək lazım gəldi—ya qəsdin pozulmasına imkan vermək, ya da heç bir zahiri bəhanə olmadan üsyana başlamaq. Üsyan qaldırıldı (12 may 1839-cu il) və bir anda yatırıldı. Lakin Blankinin bu qəsdini yeganə qəsd idi ki, polis onun izinə düşə bilməmişdi; üsyan polis üçün buludsuz səmada çaxan şimşək tək gözlənilməz oldu. —Blankinin hər bir inqilaba kiçik inqilabçı azlıq tərəfindən edilən çevriliş kimi baxmasından öz-özünə belə bir nəticə çıxır ki, üsyanın müvəffəqiyyətindən sonra diktatura zəruridir, əlbəttə, bütün inqilabçı sinfin, proletariyatın diktaturası yox, sayca az olan o şəxslərin diktaturası ki, onlar çevriliş etmişlər və özləri bir və ya bir neçə şəxsin diktaturasına əvvəlcədən tabedirlər.

Gördüyünüz kimi, Blanki keçmiş nəslin inqilabçısıdır. İnqilabi hadisələrin gedişi barəsində bu cür təsəvvürlər hər halda alman fəhlə partiyası üçün çoxdan köhnəlmişdir, elə Fransanın özündə də bunlar yalnız lazımınca kamilləşməmiş və ya çox hövsələsiz olan fəhlələr arasında rəğbət qazana bilər. Biz habelə görəcəyik ki, bu təsəvvürlər, adı çəkilən proqramda da müəyyən qədər məhdudlaşdırılmışdır. Lakin bizim London blankistləri də məhz o prinsipi əsas

tuturlar ki, ümumiyyətlə, inqilablar öz-özünə olmur, inqilabları edirlər; onları nisbətən kiçik bir azlıq qabaqcadan işlənib hazırlanmış plan üzrə həyata keçirir; nəhayət, hər an gözləmək olar ki, «tezliklə başlanacaqdır».

Təbiidir ki, bu cür prinsiplərlə yaşayan adamlar hər çür mühacir xülyasına qapılıb qalır və axmaqlıq üstündən axmaqlıq edirlər. Onlar hər şeydən çox bunu istəyirlər ki, «işgüzar adam» olan Blankinin yerişini yerisinlər. Lakin burada tək xoş arzu kifayət deyildir; Blankinin inqilabi fəhmi, onun cəldlik və qətiyyəti hər adamda yoxdur; Hamlet nə qədər qətiyyət-qətiyyət desə də, elə Hamletliyində qalacaqdır. Otuz üç nəfər işgüzar adamımız özlərinin iş adlandırdıqları sahədə tamam işsiz qaldıqda isə bizim otuz üç nəfər Brut özü özü ilə ziddiyyətə, faciəlilikdən daha çox məzhəkəli olan bir ziddiyyətə girir, onlardan hər birinin özünü «qoynunda xəncər gizlətməmiş Mörosa» bənzədib sərt görkəmlə var-gəl etməsi üzündən bu ziddiyyət heç də faciəli şəkil almır; deyək ki, bu onların heç ağına da gəlmir. Bəs onlar nə edirlər? Onlar Kommunada iştirak etmiş adamların sıralarını təmizləmək (epurer) üçün əvvəlcədən qara siyahılar tutub növbəti «partlayış» hazırlayırlar; məhz buna görə başqa mühacirlər onları *təmiz* (les purs) mühacirlər adlandırırlar. Özlərinin bu titulu qəbul edib-etmədiyi mənə bəlli deyildir, həm də bu titul bəzilərinə çox az yaraşardı. Onların iclasları qapalı icaslardır, qərarları isə gizli saxlanmalıdır, lakin bu cəhət ertəsi gün tezdən bütün fransız məhəlləsinin həmin iclaslar və qərarlar haqqında qeybət qırmasına əsla mane olmur. Belə ciddi iş adamlarının adətən iş olmayan yerlərdə etdikləri kimi, onlar da bir nəfər ləyaqətli düşmənlə, kiçik Paris mətbuatının ən şübhəli adamlarından biri olub Kommuna dövründə Eberin 1793-cü il qəzetinin²⁵⁶ miskin karikaturasını—«Pere Duchone» qəzetini nəşr edən məşhur Vermerşlə əvvəl şəxsi, sonra isə ədəbi mübahisəyə girdilər. Onların comərd hiddətinə cavab olaraq bu nəcib qəhrəman öz həcvlərinin birində hamısını «fırıldaqçılar və ya fırıldaqçıların yoldaşları» adlandırır, onların üzərinə bolluca və son dərəcə ədəbsiz söyüşlər yağdırır:

«Hər sözü bir nəcis qabıdır, dop-dolu» (*Heyne*, «Disput». *Red.*)

Bizim otuz üç Brut isə camaatın gözü qabağında bu cür düşmənlə çənə-boğaz etməyi rəva bilir!

Bir şeyə qəti şübhə ola bilməz ki, ağır müharibədən, Parisdəki aclıqdan və xüsusən 1871-ci ilin may günlərində baş vermiş dəhşətli qırğından sonra Paris proletariati öz qüvvələrini yenidən toplamaq üçün uzunsürən sakitlik dövrünə möhtacdır və vaxtından əvvəl hər hansı bir üsyan cəhdi göstərmək ancaq yeni, bəlkə də daha dəhşətli məğlubiyyətə səbəb olardı. Bizim blankistlər başqa fikirdədirlər.

Versalda anarxist əksəriyyətin parçalanması, onların fikrincə, xəbər verir ki, «Versal süqut edəcək, Kommunanın qisası alınacaqdır. Çünki biz elə böyük tarixi anlardan, elə böyük böhranlardan birinə yaxınlaşmaqdayıq ki, sanki öz

fəlakətləri üzündən məhvə doğru gedən, ölümə məhkum xalq təzə qüvvələrlə yenidən inqilabi yürüşə çıxır».

Beləliklə, yenidən başlanır, həm də dərhal başlanır. «Kommunanın qisası»nın dərhal alınacağına bəslənilən bu ümid heç də adi mühacir illüziyası deyildir; bu elə adamların zəruri inam rəmzidir ki, onlar öz başa düşdükləri mə'nada, inqilabi üsyan mə'nasında görüləsi iş olmadığı bir vaxtda «işgüzar adamlar» olmaq fikrini beyinlərinə yeritmişlər.

Çağırılmış bayatıdır. Madam ki, başlanmaqdadır, onların fikrincə, «elə bir məqam gəlib çatmışdır ki, mühacirətdə olanlardan kim yaşamaq qabiliyyətini hələ saxlamışdırsa, öz mövqeyini müəyyən etməlidir».

Həm də otuz üçlər özləri bizə deyirlər ki, onlar 1) ateistdirlər, 2) kommunistdirlər, 3) inqilabçıdırlar.

Bizim blankistlərin bakunistlərlə ümumi cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar ən uzaqlara gedən, ən ifrat cərəyanın nümayəndələri olmaq istəyirlər. Buna görə də yeri gəlmişkən deyək ki, məqsədlərinin bir-birinə əks olduğuna baxmayaraq, vasitələr məsələsində onlar bakunistlərlə çox vaxt həmfikir olurlar. Deməli, söhbət ateizm barəsində hamıdan artıq radikal olmaqdan gedir. Zəmanəmizdə ateist olmaq, xoşbəxtlikdən, daha heç də qəribə bir şey deyildir. Avropa fəhlə partiyalarında ateizm özlüyündə aydın bir şeydir, hərçənd bə'zi ölkələrdə çox vaxt ateizm:—allaha inanmaq hər cür sosializmə ziddir, lakin Məryəm anaya inanmaq tamamilə başqa məsələdir, əlbəttə, hər bir nəcib sosialist ona inanmalıdır,—deyən bir ispaniyalı bakunistin ateizmi xarakterindədir. Alman sosial-demokrat fəhlələrinin böyük əksəriyyəti («Böyük əksəriyyəti» sözləri Engels tərəfindən 1894-cü il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) haqqında hətta demək olar ki, onlarda ateizm keçilmiş mərhələdir; artıq bu xalis mənfi ad onlara əsla aid edilə bilməz, çünki artıq indi onlar allaha e'tiqadın nəzəri cəhətdən deyil, əməli cəhətdən əleyhinədirlər; onlar *sadəcə olaraq allahı rədd etmişlər*, onlar gerçək aləmdə yaşayır və gerçək aləmdə düşünürlər, buna görə də materialistdirlər. Fransada da vəziyyət təxminən elə bunun kimidir. Yox, əgər belə deyilsə, onda çalışıb keçən əsrin gözəl fransız materialist ədəbiyyatını fəhlələr arasında kütləvi surətdə yaymaqdan asan nə ola bilər, o ədəbiyyatı ki, indiyədək istər forma, istərsə məzmun cəhətdən fransız ruhunun ən yüksək nailiyyətidir və elmin o zamankı səviyyəsi nəzərə alınarsa, məzmun cəhətdən hələ indi də son dərəcə yüksəkdə durur, forma cəhətdən isə hələ də misilsiz nümunə olaraq qalır. Lakin bu bizim blankistlərin ürəyinə yatmır. Odur ki, onların hamıdan radikal olduqlarını sübut etmək üçün allah, 1793-cü ildə edildiyi kimi, dekretlə ləğv edilir:

«Qoy Kommuna bəşəriyyəti keçmiş fəlakətlərin bu kabusundan» (allahdan), «bəşəriyyətin indiki fəlakətlərinin bu səbəbkarından» (mövcud olmayan allah səbəbkarmış!) «həmişəlik azad etsin. —Kommunada keşişlərə yer yoxdur; hər cür dini moizə, hər cür dini təşkilat qadağan edilməlidir».

Həm də bu tələb–adamları «par. ordre du mifti» (müftinin buyuruğu ilə, yəni yuxarıdan gələn əmrlə. *Red.*) döndərüb ateist etmək tələbi Kommunanın iki üzvü tərəfindən imzalanmışdır, bu iki üzvün isə, şübhəsiz, imkanı vardı yəqin etsin ki, əvvələn, kağızda nə qədər istəsən əmr yaza bilərsən, amma bununla əmrlərin fe'lən yerinə yetirilməsi əsla tə'min edilmiş olmaz, ikincisi isə, tə'qib etmək–arzu olunmayan e'tiqadları möhkəmləndirmək üçün ən yaxşı vasitədir! Bir şey şəksizdir: zəmanəmizdə allaha hələ göstərilə biləcək yeganə xidmət ateizmi məcburi inam rəmzi e'lan etməkdən və ümumiyyətlə dini qadağan edib bununla da kulturkampf²⁵⁷ haqqında Bismarkın kilsəyə zidd qanunlarını ötüb keçməkdən ibarətdir.

Proqramın ikinci bəndi kommunizmdir.

Bu sahə bizim xeyli adət etdiyimiz sahədir, çünki bizi burada gəzdirən gəminin adı 1848-ci ilin fevralında dərc edilmiş «Kommunist partiyasının manifesti»dir. Internasionaldan çıxmış beş nəfər blankist artıq 1872-ci ilin payızında özünü, mühüm bəndlərinin hamısında indiki alman kommunizmi proqramına uyğun gələn sosialist proqramının tərəfdarı e'lan etmişdi, onlar Internasionaldan çıxmalarını bununla əsaslandırırdılar ki, Internasional bu beş nəfər kimi inqilab oyunu çıxartmaqdan imtina etmişdi. İndi otuz üçlər də bu proqramı tarixin materialistcəsinə anlaşılməsi ilə birlikdə qəbul edirlər, hərçənd proqramın blankist fransız dilinə edilmiş tərcüməsi «Manifest» mətnindən az qala eynən sitat gətirilən yerlərindən başqa, əsla qənaətbəxş deyildir, aşağıdakı parça buna misal ola bilər:

«Burjuaziya köləliyin bütün formalarının son ifadəsi olan əmək istismarını əvvəllər pərdələyən mistik örtükləri onun üzərindən qoparıb atmışdır: həm keçmiş, həm də indiki hökumətlər, dinlər, ailə, qanunlar, idarələr kapitalistlərlə muzdlu fəhlələrin adi əksliyiindən ibarət edilmiş bu cəmiyyətdə, nəhayət, zülm alətləri kimi meydana çıxmışdır və burjuaziya onların vasitəsilə öz hökmranlığını hifz edib saxlayır və proletariati əzir».

Bununla «Kommunist manifestinin» 1-ci bölməsini müqayisə edin:

«Bir sözlə, o, dini və siyasi xülyalar pərdəsinə bürünmüş istismarı açıq, həyasız, müstəqim və rəhmsiz bir istismarla əvəz etmişdir. Burjuaziya o vaxta qədər şərəfli sayılan və ehtiramlı bir həyəcənla baxılan bütün fəaliyyət növlərini müqəddəslik haləsindən məhrum etmişdir. Həkim, hüquqçunu, keşişi, şairi, elm adamını o özünün pulla tutulan muzdlu işçilərinə döndərmişdir. Burjuaziya ailə münasibətlərinin incə sentimental örtüyünü atmış və bunları xalis pul münasibətlərindən ibarət etmişdir» və i.a.

Lakin elə ki, nəzəriyyə zirvələrindən praktika meydanına enirik, otuz üçlərin fərqləndirici xüsusiyyəti dərhal aşkara çıxır:

«Biz ona görə kommunistlər ki, aralıq stansiyalarda dayanmadan, qələbə gününü ancaq uzaqlaşdıran və köləlik dövrünü uzadan kompromislərə getmədən məqsədimizə çatmaq istəyirik».

Alman kommunistləri ona görə kommunistdirlər ki, özlərinin deyil, tarixi inkişaf gedişinin yaratdığı bütün aralıq stansiyaların və kompromislərin arxasından son məqsədi: sinifləri aradan qaldırmaq, torpaq üzərində və bütün istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət olmayacağı bir ictimai quruluş yaratmaq məqsədini aydın görür və ona daim can atırlar («Və ona daim can atırlar» sözləri 1894-cü il nəşrində Engels tərəfindən əlavə edilmişdir. *Red.*). Otuz üç blankist ona görə kommunistdir ki, onların öz fikrincə, bir halda ki *onlar* aralıq stansiyaların və kompromislərin üzərindən sıçrayıb keçmək istəyirlər, deməli, iş qaydasındadır və əgər—onlar buna möhkəm əmindirlər—yaxın günlərdə «başlanarsa» və hakimiyyət onların əlinə keçirsə, sabah yox, biri gün «kommunizm bərqərar ediləcəkdir». Əgər bunu dərhal etmək mümkün deyilsə, deməli, onlar da kommunist deyillər.

Uşaq sadələşlüyünün dərəcəsinə bax ki, öz hövsələsizliklərini nəzəri dəlil kimi qələmə verirlər! Nəhayət, bizim otuz üçlər «inqilabçıdırlar». Təmtəraqlı sözlərə gəldikdə, mə'lumdur ki, bakunistlər bu sahədə bəşər imkanlarının son həddinə çatmışlar; buna baxmayaraq bizim blankistlər həтта onları da ötüb keçməyi özlərinə borc bilirlər. Amma necə? Bəllidir ki, Lissabondan və Nyu-Yorkdan tutmuş Budapeştə və. Belqrada qədər bütün sosialist proletariat Paris Kommunasının hərəkətləri üçün məs'ulyyəti dərhal «en bloc» (bütünlüklə, tamamilə. *Red.*) öz üzərinə götürmüşdür. Bu bizim blankistlərə azlıq edir:

«Bizə gəldikdə», (Kommuna zamanı) «xalq düşmənlərinə verilmiş e'dam cəzası üçün» (güllələnənlərin sayı göstərilir) «öz məs'ulyyət payımızı tələb edirik, monarxist və ya burjua zülm alətini dağıtmaqdan, yaxud vuruşanları müdafiə etməkdən ötrü törədilmiş yanğınlar üçün öz məs'ulyyət payımızı tələb edirik».

Hər bir başqa zamanda olduğu kimi, hər bir inqilabda da labüd olaraq bir çox axmaq hərəkətlər edilir; lakin adamlar, nəhayət, lazımınca sakitləşib tənqiddə yenidən qabil olduqda, hökmən bu nəticəyə gəlirlər: biz bir çox elə şeylər etmişik ki, onları etməsəydik, daha yaxşı olardı, bir çox elə şeyləri etməmişik ki, onları etmək lazım idi; buna görə də işlər pis getmişdir.

Tənqidsizlik gör nə dərəcəyə çatır ki, Kommunanı bütləşdirirlər, qüsursuz e'lan edirlər, belə bir iddia irəli sürürlər ki, yandırılmış hər bir evlə, girov saxlanıb güllələnmiş hər bir adamla lap düzgün, necə lazımdırsa, lap o cür rəftar edilmişdir, iş məntiqi nəticəsinə çatdırılmışdır! Bu onu iddia etməyə bərabər deyildirmi ki, may həftəsində xalq məhz güllələnəsi adamları güllələmiş, bir nəfər də artıq adam güllələməmişdir, məhz yandırılmalı binaları yandırmış, bir dənə də artıq bina yandırmamışdır? Məgər bu onu iddia etməyə bərabər deyildirmi ki, birinci Fransa inqilabı zamanı boynu vurulanların hər birinə—əvvəl Robespyerin əmri ilə boynu vurulanlara, sonra isə Robespyerin özünə—bu cəza haqlı verilmişdir? Əslində lap mülayim olan adamlar çox zəhmli görünmək istəyəndə uşaqcasına hərəkətlər bax bu dərəcəyə çatır.

Bəsdir. Bütün mühacir əllaməliklərinə və körpə Karlı (yoxsa Eduardı?) (Eduar Vayyana işarə olan «(yoxsa Eduardı?)» sözlərini Engels 1894-cü il nəşrində pozmuşdur. *Red.*) zəhmli göstərmək üçün edilən bütün açıq-aşkar gülünc cəhdlərə baxmayaraq, bu proqramda irəli mühüm addım atıldığını görməmək olmaz. Bu ilk manifestdir ki, orada *fransız fəhlələri müasir alman kommunizminə qoşulurlar. Həm də fransızları inqilabın seçmə xalqı, Parisi isə inqilabın Qüdsü hesab edən cərəyana mənsub fəhlələr. Onların buna gəlib çatması başqaları ilə birlikdə manifesti imzalayan, alman dilini və alman sosialist ədəbiyyatını, məlum olduğu kimi, dərin bilən Vayyanın şəxsiz xidmətidir. Hər cür milli şovinizmdən tamamilə azad olduqlarını 1870-ci ildə sübut etmiş alman sosialist fəhlələri isə düzgün nəzəri müddəaların,—bunlar Almaniyadan gəlsə də,—fransız fəhlələri tərəfindən qəbul olunmasını xoş bir əlamət hesab edə bilirlər.*

F.Engels tərəfindən 1874-cü ilin iyununda yazılmışdır.

«Der Volksstaat» qəzetinin 1874-cü il 26 iyun tarixli 73-cü №-sində, habelə aşağıdakı kitabda çap edilmişdir:

«F.Engels. «Internationales aus dem «Volksstaat», (1871-1875)». Berlin 1894.»

İmza: F.Engels

F.ENGELS

RUSIYADA İCTİMAİ MƏSƏLƏ HAQQINDA²⁵⁸

(«MÜHACİR ƏDƏBİYYATI» SERİYASINDAN V MƏQALƏ)

C-b Tkaçov sözarası alman fəhlələrinə bildirir ki, mənim Rusiya haqqında «zərrə qədər məlumatım» yoxdur, əksinə, mən ancaq «nadanlığımı» göstərirəm; buna görə də o, həqiqi vəziyyəti və xüsusilə—məhz indi Rusiyada asanlıq və zarafatla, Qərbi Avropaya nisbətən xeyli asanlıqla ictimai inqilab yaratmağa imkan verən səbəbləri onlara izah etməyə özünü məcbur hiss edir.

«Bizdə şəhər proletariati yoxdur, bu doğrudur; lakin orası var ki, bizdə burjuaziya da yoxdur... Bizim fəhlələr ancaq *siyasi hakimiyyətlə* mübarizə aparmalı olacaqlar: *kapital hakimiyyəti* bizdə hələ rüşeym halındadır. Sizə isə, möhtərəm cənab, məlum olmamış deyildir ki, bunlardan birincisinə qarşı mübarizə axıncısına qarşı mübarizədən xeyli asandır»²⁵⁹.

Müasir sosializmin can atdığı çevriliş, qısaca desək, burjuaziya üzərində proletariatin qələbəsidən və hər cür sinfi fərqləri məhv etmək yolu ilə cəmiyyətin yeni təşkilini yaratmaqdan ibarətdir. Bundan ötrü, həmin çevrilişi yaradacaq proletariatdan başqa, həmçinin burjuaziya da olmalıdır, çünki burjuaziyanın əlində ictimai məhsuldar qüvvələr elə bir inkişafa çatır ki, bu zaman sinfi fərqləri tamamilə məhv etmək mümkün olur. "Vəhşilər və yarımvəhşilər arasında da çox zaman heç bir sinfi fərq olmur və hər bir xalq belə bir vəziyyət keçirmişdir. Bu vəziyyəti yenidən bərpa etmək məhz ona görə

bizim heç fikrimizə də gələ bilməz ki, ictimai məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə, sinfi fərqlər bu vəziyyətdən labüd surətdə meydana gəlir. İctimai məhsuldar qüvvələrin hətta bizim indiki şərait üçün də çox yüksək olan yalnız müəyyən bir pilləsində istehsalı elə bir səviyyəyə yüksəltmək mümkün olur ki, sinfi fərqlərin ləğvi həqiqi bir tərəqqi olsun, o möhkəm olsun və ictimai istehsal üsulunda durğunluğa və ya hətta tənəzzülə səbəb olmasın. Məhsuldar qüvvələr ancaq burjuaziyanın əlində belə bir inkişaf dərəcəsinə çatmışdır. Deməli, bu cəhətdən də burjuaziya proletariatin özü qədər sosialist inqilabının zəruri olan ilkin şərtidir. Buna görə də bir adam iddia edəndə ki, bu inqilabı elə bir ölkədə daha asan yaratmaq olar ki, orada *hərçənd* proletariat yoxdur, *lakin* burjuaziya da yoxdur, belə bir adam ancaq onu sübut edir ki, o hələ sosializmin əlifbasını öyrənməlidir.

Beləliklə, rus fəhlələri—bu fəhlələr isə c. Tkaçovun öz dediyi kimi, «əkinçidirlər və əkinçi olduqlarına görə proletar deyil, *mülkiyyətçidirlər*»,—bunu daha asanlıqla edə bilərlər, çünki onlar kapital hakimiyyətinə qarşı deyil, «ancaq siyasi hakimiyyətə», rus dövlətinə qarşı mübarizə aparmalı olacaqlar. Bu dövlət isə

«ancaq uzaqdan bir qüvvə kimi görünür... Xalqın iqtisadi həyatında onun heç bir kökü yoxdur, bu dövlət heç bir silkin mənafeyini özündə təcəssüm etdirmir... Sizdə dövlət heç də zahiri bir qüvvə deyildir. O hər iki ayağı ilə kapitalla arxalanır; müəyyən iqtisadi mənafeyi özündə təcəssüm etdirir» (!)... «Bizdə bu cəhətdən vəziyyət məhz əksinədir; bizim ictimai formamız elə bir dövlət sayəsində yaşayır ki, bu dövlət, necə deyərlər, havadan asılıdır, onun mövcud ictimai quruluşla heç bir əlaqəsi yoxdur və kökləri hazırda deyil, keçmişdədir».

Belə bir dolaşıq təsəvvür üzərində dayanmayaq ki, guya iqtisadi mənafeyin öz *təcəssümü* üçün onun özünün yaratdığı dövlətə ehtiyacı vardır; həmçinin belə bir cəsarətli fikri bir kənara qoyaq ki, guya rus «ictimai forması» (axı kəndlilərin icma mülkiyyəti də bu formaya aiddir) «dövlət sayəsində yaşayır»; həmçinin belə bir ziddiyyətli fikri də bir kənara qoyaq ki, bu dövlətin guya özünün yaratdığı mövcud ictimai quruluşla «heç bir əlaqəsi yoxdur». Yaxşısı budur birbaşa, qətiyyənlə heç bir silkin mənafeyini təmsil etməyən və «havadan asılı qalan dövlətə» yaxından nəzər salaq.

Avropa Rusiyasında kəndlilərin əlində 105 milyon desyatin, zadəganların əlində isə (mən qısalıq xatirinə burada iri torpaq sahiblərini belə adlandırıram) 100 milyon desyatin torpaq vardır ki, bunun da demək olar yarısı 15000 zadəganın əlindədir, beləliklə, bunların hərəsinin orta hesabla 3300 desyatin torpağı vardır. Deməli, kəndli torpağı zadəgan torpağından yalnız bir azca artıqdır. Gördüyünüz kimi, zadəganlar azacıq da istəməzlərmiş ki, ölkənin yarısına onların sahib olmasını təmin edən rus dövləti yaşasın! Sonra. Torpaqların kəndlilər əlində olan yarısından kəndlilər ildə 195 milyon manat

torpaq vergisi verirlər, zadəganlar isə 13 milyon manat! Zadəgan torpaqları kəndli torpaqlarından orta hesabla ikiqat məhsuldardır, çünki biyar əvəzində ödənc verilməsi ilə əlaqədar olaraq, torpaqlar bölüşdürülərkən dövlət nəinki daha çox torpağı, həmçinin ən yaxşı torpağı kəndlilərin əlindən alıb zadəganlara verdi, həm də kəndlilər bu pis torpaq üçün zadəganlara ən yaxşı torpağın qiyməti ilə pul verməyə məcbur idilər (Yalnız Polşa bu qaydadan mustəsna idi, orada hökumət ona düşmən olan zadəganları müflis etmək və kəndliləri öz tərəfinə cəlb etmək istəyirdi. («*Volksstaat*» qzzetində dərc olunmuş mətnə qeyd, 1875 və 1894-cü il nəşrlərində həmin qeyd verilməmişdir.)). Deməli, rus zadəganları heç də istəməzlərmiş ki, rus dövləti yaşasın.

Kəndlilər–onların əksəriyyəti–ödənc vermək nəticəsində son dərəcə yoxsul, tamamilə dözülməz bir vəziyyətə düşdülər. Torpaqlarının nəinki çox və yaxşı hissəsi onların əlindən alındı, buna görə də imperiyanın hətta ən məhsuldar vilayətlərində kəndlilərin pay torpaqları–Rusiyadakı əkinçilik şəraitində–o qədər kiçikdir ki, bununla güzəran keçirmək olmaz. Kəndlilərdən bu torpaq üçün nəinki çox yüksək qiymətlə pul aldılar, bu pulu da onların əvəzində qabaqcadan dövlət verdi və indi onlar tədriclə bu pulu dövlətə faizlə birlikdə verməyə məcburdurlar. Torpaq vergisinin nəinki demək olar bütün ağırlığı onların üzərinə salınmışdır, zadəganlar isə bu vergidən demək olar tamamilə azad edilmişlər; təklildə bu vergi özü kəndli torpağından alınan rentanın bütün dəyərinə bərabər və hətta ondan yüksəkdir, buna görə də kəndlinin verməli olduğu bütün qalan tə`diyələr–bu barədə biz aşağıda bəhs edəcəyik–bilavasitə, kəndlinin əmək haqqını təşkil edən gəlir hissəsindən çıxılır. Bundan əlavə. Torpaq vergisinə, ödənc pulu tə`diyələrinə və bunların qabaqcadan dövlət tərəfindən verilməsi müqabilindəki faizlərə, yerli idarə tətbiq edildiyi zamandan bəri, bir də quberniya və qəza rüsumları əlavə olunmuşdur. Bu «isləhatın» ən mühüm nəticəsi kəndlilər üçün yeni töycü ağırlıqları oldu. Dövlət öz gəlirdərini tamamilə əlində saxladı, xərclərin xeyli hissəsini isə quberniya və qəzaların boynuna qoydu, quberniya və qəzalar da bu xərcləri ödəmək üçün yeni vergilər tə`yin etdilər, Rusiyada isə bu bir qaydadır ki, yuxarı silklər vergilərdən demək olar tamamilə azaddırlar və təqribən hər şeyi kəndli verir.

Belə bir vəziyyət elə bil qəsdən sələmçi üçün yaradılmışdır, aşağı formalardakı ticarətə, əlverişli fürsətdən istifadə etməyə və bununla qırılmaz surətdə bağlı olan başaldatmaya ruslar demək olar misilsiz dərəcə qabil olduqları halda, orada sələmçi heç bir yerdə az deyildir: hələ Pyotr da əbəs yerə deməmişdir ki, bir rus üç yəhudinin öhdəsindən gələr. Töycü almaq vaxtı yaxınlaşan kimi sələmçi, qolçomaq–çox zaman eyni icmanın varlı kəndlisi–gəlib öz nağd pulunu təklif edir. Kəndliyə hər necə olursa-olsun pul lazımdır, buna görə o, sələmçinin şərtlərini danışıqsız qəbul etməyə məcburdur.

Beləliklə kəndli ancaq daha ağır məngənəyə düşür, onun nəgd pula ehtiyacı getdikcə artır. Biçin vaxtı taxıl alverçisi gəlir; pula olan ehtiyac kəndlini öz ailəsinin güzəranı üçün lazım olan taxılın bir hissəsini satmağa məcbur edir. Taxıl alverçisi taxılın qiymətini aşağı salan yalan şayiələr yayır, aşağı qiymət verir, bunun özünü də qismən hər cür malla ödəyir və malı çox zaman yüksək qiymətlə verir, çünki əmtəə ilə ödəmək sistemi Rusiyada çox yayılmışdır. Beləliklə, çoxlu rus taxılının ixrac edilməsi bilavasitə kəndli əhalinin aclığına əsaslanır. –Kəndliləri istismar etməkdə digər üsul ondan ibarətdir ki, möhtəkir dövlət torpağı sahəsini uzun müddətə hökumətdən icarəyə götürür, torpaq gübrə verilmədən yaxşı məhsul verdikcə, bu sahəni özü becərir, sonra isə bu sahəni kiçik parçalara bölür və gücdən düşmüş torpağı yüksək renta ilə qonşuluqdakı aztorpaqlı kəndlilərə icarəyə verir. Əgər biz yuxarıda əmtəə ilə ödəməkdən ibarət ingilis sistemini gördüksə, burada İrlandiya «middlemen» (dəllallarının. *Red.*) tam surətini görürük. Bir sözlə, heç elə bir başqa ölkə yoxdur ki, orada burjua cəmiyyətinin bütün ibtidai vəhşiliyi ilə bərabər, kapitalist tufeyliliyi məhz Rusiyadakı qədər inkişaf etmiş olsun, orada bu tufeylilik toru bütün ölkəni, bütün xalq kütləsini əzmiş və bürümüşdür. Deməli, kəndliləri soran bütün bu qaniçənlər heç də istəməzlərmiş ki, onların məharətli və mənfəətli kələklərini öz qanunları və məhkəmələri ilə müdafiə edən rus dövləti yaşasın!

Peterburq, Moskva və Odessanın son on ildə, xüsusilə dəmir yollarının çəkilməsi sayəsində misilsiz bir sürətlə inkişaf edən və axırcı böhrana çox kəskin surətdə düşər olan iri burjuaziyası, bütün işləri tamamilə kəndlilərin yoxsulluğu üzərində qurulan bütün bu taxıl, kəndir lifi, kətan və piy ixrac edənlər, Rusiyanın ancaq dövlət tərəfindən qoyulmuş mühafizə gömrükləri sayəsində yaşayan bütün iri sənayesi,–məgər əhalinin bütün bu nüfuzlu və sürətlə artan ünsürləri rus dövlətinin yaşamasında mənfəətdar deyilməmiş? Rusiyanı bürüyüb talayan və orada əsl bir silk təşkil edən saysız-hesabsız mə'murlar ordusu barəsində heç danışmağa da gəlməz. Bundan sonra da c. Tkaçov bizi inandırmaq istəyəndə ki, rus dövlətinin «xalqın iqtisadi həyatında heç bir kökü yoxdur, bu dövlət heç bir silkin mənafeyini özündə təcəssüm etdirmir», «havadan asılıdır»,–onda bizdə belə bir fikir oyanmağa başlayır ki, rus dövləti deyil, bəlkə c. Tkaçov özü havadan asılıdır.

Təhkimçilik asılılığından azad olandan bəri rus kəndlilərinin vəziyyətinin dözülməz olduğu, bunun uzun sürə bilməyəcəyi, elə təkcə bu səbəbə görə Rusiyada inqilabın yaxınlaşdığı aydındır. Məsələ ancaq bundadır ki, bu inqilabın nəticəsi necə ola bilər və necə olacaqdır? C-b Tkaçov deyir ki, bu, ictimai inqilab olacaqdır. Bu xalis tautologiyadır. Hər bir həqiqi inqilab yeni sinfi hakimiyyət başına gətirdiyinə və ona cəmiyyəti özünə uyğun surətdə dəyişdirmək imkanı verdiyinə görə, ictimai inqilabdır. Lakin c. Tkaçov demək istəyir ki, bu inqilab sosialist inqilabı olacaqdır və Qərbi Avropa sosializminin

can atdığı ictimai formanı, biz qərbdə buna nail olmazdan əvvəl Rusiyada tətbiq edəcəkdir,—həm də cəmiyyətin elə bir vəziyyətində ki, həm proletariat, həm də burjuaziya hələlİK ancaq qeyri-müntəzəm surətdə üz-üzə gəlirlər və aşağı inkişaf pilləsindədirlər! Bu da guya ona görə mümkündür ki, ruslar, necə deyirlər, artelə və torpaq üzərində icma mülkiyyətinə malik olmaqla sosializmin seçmə xalqıdır!

C-b Tkaçov arteldən ancaq ötəri bəhs edir, lakin biz burada bunun üzərində dayanacağıq, çünki hələ Gertsen vaxtından bəri bir çox ruslar artelə əsrarəngiz bir rol isnad verirlər. Artel—Rusiyada geniş yayılmış bir şirkət formasıdır, ovçuluqla məşğul olan tayfalarda ov zamanı mövcud olduğu kimi azad assosiasianın ən bəsit bir formasıdır. Artelin mənşəyi onun həm adı, həm də mahiyyəti e`tibarı ilə slavyanlara deyil, tatarlara məxsusdur. Bunların hər ikisinə, bir tərəfdən qırğızlar, yakutlar və i.a. arasında, digər tərəfdən də, saamlar, nenlər və başqa fin xalqları arasında təsadüf olunur (Artel haqqında həmçinin bax: «Sbornik materialov of Arteljach v Rossiji» («Rusiyadakı artellər haqqında materiallar məcmuəsi», I buraxılış, S.-Peterburq, 1873-cü il).). Buna görə də artel ilk əvvəl Rusiyanın cənub-qərbində deyil, şimalında və şərqində, finlər və tatarlarla üz-üzə olan yerlərdə inkişaf edir. Sərt iqlim müxtəlif sənaye fəaliyyəti tələb edir, şəhərlərin kifayət qədər inkişaf etməmiş olmasının və kapital çatışmazlığının yerini isə mümkün qədər bu kooperasiya forması əvəz edir. —Artelin ən mühüm fərqləndirici əlamətlərindən biri, üçüncü şəxslər qarşısında artel üzvlərinin bir-biri üçün ellik zəmanətidir ki, bu da qədim almanlardakı qarşılıqlı zəmanət, qan intiqamı və sairə kimi, ilk əvvəl qan qohumluğu əlaqələrinə əsaslanır. —Həm də artel sözü Rusiyada nəinki hər növ birgə fəaliyyət haqqında, həmçinin ümumi idarələr haqqında da işlədilir (Sonra belə bir cümlə gəlirdi: «Birja da eynilə arteldir»; həmin cümlə 1894-cü il nəşrində Engels tərəfindən buraxılmışdır. *Red.*).

Fəhlə artellərində həmişə rəis (starosta, başçı) seçilir ki, o da xəzinədar, hesabdar və s. vəzifələrini, lazım gəldikdə—müdir vəzifəsini yerinə yetirir və ayrıca maaş alır. Bu cür artellər aşağıdakı hallarda meydana çıxır:

- 1) müvəqqəti işlər üçün; bu işlər qurtardıqda, artellər də dağılır;
- 2) müəyyən bir peşə ilə məşğul olan şəxslər arasında, məsələn, yükdaşıyanlar və s. arasında;
- 3) daimi işlər, sözün əsl mə`nasında sənaye işləri üçün.

Artellər bütün üzvlər tərəfindən imzalanan müqavilə əsasında tə`sis olunur. Əgər bu üzvlər özləri, çox zaman olduğu kimi, məsələn, pendir istehsalında və balıq ovunda olduğu kimi (tor, gəmi və s. almaq üçün) lazımi kapital toplaya bilmirlərsə, onda artel çatışmayan məbləği yüksək faizlə borc verən və bu zamandan e`tibarən əmək gəlirinin çox hissəsini öz cibinə qoyan sələmçinin pəncəsinə keçir. Lakin muzzdlu fəhlə olaraq tamamilə sahibkarın yanında işə girən artellər daha iyrənc bir şəkildə istismar edilir. Onlar öz sənaye

fəaliyyətini özləri idarə edir və beləliklə də imkan verirlər ki, kapitalist nəzarət xərclərinə qənaət etsin. Kapitalist onlara yaşamaq üçün komalar icarəyə verir və nisyə yemək verir, həm də əmək haqqını əmtəə ilə ödəmək sistemi yenə ən iyrənc bir şəkildə inkişaf edir. Arxangelsk quberniyasında meşə qıranlar və qətrançılar arasında, Sibirdə və başqa yerlərdə bir çox peşələrdə vəziyyət belədir (müqayisə et: Alerovsky. «Polozenie raboçaqo klassa v Rossiji», Flerovski «Rusiyada fəhlə sinfinin vəziyyəti», S.Peterburq, 1869-cu il). Beləliklə, burada artel kapitalistin muzzdlu fəhlələri istismar etməsini *asanlaşdırən* bir vasitədir. Lakin, digər tərəfdən, elə artellər də vardır ki, bunların şirkət üzvü *olmayan* öz muzzdlu fəhlələri vardır.

Beləliklə, artel kooperativ şirkətinin ibtidai və buna görə də hələ çox az inkişaf etmiş formasıdır və belə bir forma olaraq, qətiyyən yalnız ruslara və ya slavyanlara məxsus bir şey deyildir. Bu cür şirkətlər bunlara ehtiyac olan hər yerdə əmələ gəlir: İsveçrədə südçülükdə, İngiltərədə balıqçılıqda, burada bunlar hətta çox müxtəlifdir. 40-cı illərdə Almaniyada bu qədər dəmir yolları çəkmiş olan Sileziya qazmaçıları (heç də polyaklar deyil, almanlar) əsl artellər halında təşkil olunmuşdular. Rusiyada bu formanın üstünlüyü, əlbəttə, rus xalqı içərisində assosiasiyaya güclü bir sə'y olduğunu sübut edir, lakin hələ heç də sübut etmir ki, bu xalq həmin sə'y sayəsində arteldən birbaşa sosializm ictimai quruluşuna sıçraya bilər. Belə bir keçid üçün hər şeydən əvvəl lazım gələrdi ki, artel özü inkişaf etməyə qabil olsun, gördüyümüz kimi, fəhlələrdən daha çox kapitalla xidmət etdiyi öz kortəbii formasını bir kənara atsın və *azı* Qərbi Avropa kooperativ şirkətləri səviyyəsinə yüksəlsin. Lakin bu dəfə c. Tkaçova inansaq (bu işə bütün yuxarıdakılardan sonra hər halda olduqca qorxuludur),— bu hələ çox uzaqdır. Əksinə, o öz nöqteyi-nəzəri üçün son dərəcə xarakter olan bir təkəbbürlə bizi inandırmağa çalışaraq deyir:

«Bu yaxınlardan bəri Rusiyada sün'i surətdə tətbiq edilən alman» (!) «qaydalı kooperativ və kredit şirkətlərinə gəldikdə, bizim fəhlələrin əksəriyyəti bunları tam laqeydliklə qarşılayır və bunlar demək olar hər yerdə tamamilə boşa çıxmışdır».

Müasir kooperativ şirkəti, hər halda, böyük sənaye müəssisələrini (Lankaşirdə ayırmə və toxucu müəssisələri) müstəqil surətdə idarə edib fayda götürə bildiyini sübut etmişdir. Artel isə bu vaxta qədər nəinki buna qabil deyildir, hətta gələcək inkişaf yoluna keçməsə, iri sənaye ilə toqquşarkən labüd surətdə məhv olmalıdır.

Rus kəndlilərinin icma mülkiyyəti 1845-ci ildə Prussiya hökumət məşvərətçisi Haksthauzen tərəfindən kəşf edilmişdi və o həmin mülkiyyət haqqında tamamilə qəribə bir şey kimi bütün dünyaya hay-küy salmışdı, halbuki Haksthauzen öz vətəni Vestfaliyada bu mülkiyyətin hələ bir çox qalıqlarını tapa bilərdi və hökumət mə'muru olduğuna görə bu qalıqlar haqqında hətta dürüst²⁶⁰ mə'lumatı olmalı idi. Özü rus mülkədarı olan Gertsen

öz kəndlilərinin torpağa birgə sahib olduqlarını ilk dəfə Haksthauzendən öyrənmiş və bundan belə bir məqsədlə istifadə etmişdi ki, qocalıb çürüməkdə olan Qərbi Avropanın zorla özlərindən ancaq sün`i surətdə sosializm qondaran fəhlələrinin əksinə olaraq, rus kəndlilərini əsl sosializm nümayəndələri, anadangəlmə kommunist kimi təsvir etsin. Bu mə`lumat Gertsendən Bakuninə, Bakunindən isə c. Tkaçova keçmişdir. İndi Tkaçovu dinləyək.

«Xalqımızın... çox böyük əksəriyyətini... icma sahibliyi prinsipləri ruhu bürümüşdür; xalqımız, belə demək olarsa, öz instinktinə görə, ən`ənəsinə görə kommunistdir. Kollektiv mülkiyyət ideyası rus xalqının bütün dünyagörüşü ilə» (biz sonra görəcəyik ki, rus kəndlisinin aləmi nə qədər genişdir) «o qədər dərinə qovuşmuşdur ki, hökumət indi, bu ideyanın «abad» cəmiyyət prinsipləri ilə bir araya sığmadığını anlamağa başladığı və bu prinsiplər xatirinə xalqın şüuruna və xalqın həyatına xüsusi mülkiyyət ideyasını aşılamağa çalışdığı bir zamanda, buna ancaq süngü və qamçı vasitəsilə nail ola bilər. Buradan aydındır ki, Qərbi Avropa xalqları daha bilikli olsalar da, bizim xalqımız öz cəhalətinə baxmayaraq, sosializmə onlardan daha yaxındır».

Əslində torpaq üzərində icma mülkiyyəti Hindistandan başlamış İrlandiyaya qədər bütün Hind-Avropa xalqlarında və hətta Hindistanın tə`siri altında inkişaf edən malayyalılarda, məsələn, Yavada aşağı inkişaf pilləsində təsadüf etdiyimiz bir tə`sisatdır. Hələ 1608-ci ildə İrlandiyanın yenicə istila edilmiş şimalında torpaq üzərində icma mülkiyyətinin olması ingilislərin əlində bir bəhanə olmuşdu ki, torpağı sahibsiz e`lan etsinlər və sahibsiz olduğuna görə xəzinənin xeyrinə müsadirə etsinlər. Hindistanda indiyə qədər icma mülkiyyətinin tam bir sıra formaları vardır. Almaniyada icma mülkiyyəti ümumi bir hal idi; bə`zi yerlərdə hələ indi də təsadüf edilən icma torpaqları onun qalıqlarıdır; çox zaman, xüsusilə dağlarda hələ də onun aydın izlərinə: icma torpaqlarının vaxtaşırı yenidən bölüşdürülməsi hallarına və sairəyə təsadüf olunur. Qədim alman icma torpaq sahibliyi haqqında daha dürüst mə`lumat və təfərrüatı *Maurerin* həmin məsələdə klassik olan bir sıra əsərlərində tapmaq olar. Polşa və Malorossiya da daxil olmaqla, Qərbi Avropada bu icma mülkiyyəti, ictimai inkişafın müəyyən bir pilləsində, kənd təsərrüfatı istehsalı üçün buxova, maneəyə çevrilmiş və yavaş-yavaş aradan qalxmışdır. Əksinə, Velikorossiyada (yə`ni əsl Rusiyada) icma mülkiyyəti indiyə qədər qalmaqla sübut edir ki, kənd təsərrüfatı istehsalı və kəndlərdə ona müvafiq olan ictimai münasibətlər burada, həqiqətdə olduğu kimi, hələ də çox az inkişaf etmiş bir haldadır. Rus kəndlisi yalnız öz icmasında yaşayıb işləyir; bütün qalan aləm isə onun üçün ancaq bu aləm icmanın işlərinə qarışdığı dərəcədə mövcuddur. Bu lap o dərəcədə doğrudur ki, rus dilində eyni bir *mir* sözü, bir tərəfdən, «kainat», digər tərəfdən də, «kəndli icması» deməkdir. Ves mir, kəndlinin dilində icma üzvlərinin məcmusu deməkdir. Deməli, əgər c. Tkaçov rus kəndlisinin «*dünyabaxışından*» danışarsa, rusca *mir* sözünü açıqca

yanlış tərcümə etmişdir. Ayrı-ayrı icmaların bir-birindən belə tamamilə ayrılması və bunun nəticəsində bütün ölkədə, bir cür olsa da, qətiyyəti ümumi olmayan mənafe yaranması *şərq istibdadı* üçün təbii bir əsas təşkil edir; Hindistandan Rusiyaya qədər, bu ictimai formanın üstün olduğu hər yerdə bu forma həmin istibdadı doğurmuş, həmişə həmin istibdad bu formanı tamamlamışdır. Nəinki ümumiyyətlə rus dövləti, hətta onun spesifik forması olan çar istibdadı heç də havadan asılı deyildir, rus ictimai şəraitinin zəruri və məntiqi bir məhsuludur, c. Tkaçov dediyinə görə isə həmin istibdadın bu şəraitlə «heç bir əlaqəsi yoxdur»!—Rusiyanın *burjua* istiqamətində sonrakı inkişafı rus hökumətinin «süngü və qamçısı» əsla işə salınmadan da burada icma mülkiyyətini yavaş-yavaş məhv edərdi. Bu xüsusilə ona görə belədir ki, Rusiyada kəndlilər icma torpağını birlikdə becərmirlər ki, hələ Hindistanın bəzi vilayətlərində olduğu kimi, ancaq məhsulları bölüşdürsünlər. Əksinə, Rusiyada torpaq ayrı-ayrı ailə başçıları arasında vaxtaşırı yenidən bölünür və hər kəs öz sahəsini özü üçün becərir. Bu, ayrı-ayrı icma üzvlərinin güzəranında çox böyük bərabərsizlik olmasına imkan yaradır və bu bərabərsizlik həqiqətən mövcuddur. Demək olar hər yerdə icma üzvləri arasında sələmçiliklə məşğul olub kəndli kütləsinin qanını soran bir neçə varlı kəndli, bəzən milyonlar olur. Bunu c. Tkaçov hamıdan yaxşı bilir. O öz instinktinə, ənənəsinə görə kommunist olan bu rus kəndlisini «kollektiv mülkiyyət ideyasından» ancaq qamçı və süngünün əl çəkməyə məcbur edə biləcəyinə alman fəhlələrini inandırmağa çalışaraq, eyni zamanda özünün rusca kitabçasının 15-ci səhifəsində yazır:

«Kəndlilər arasında *sələmçilər* (kulakov), kəndli və mülkədar torpaqlarını *satın alanlar və icarəyə götürənlər* sinfi—kəndli aristokratiyası yetişməkdədir».

Bunlar məhz yuxarıda bəhs etdiyimiz tiptən olan qanıçənlərdir.

Yenə də biyar əvəzində ödənc verilməsi icma mülkiyyətinə çox güclü zərbə vurdu. Mülkədar torpağın çox və ən yaxşı hissəsini ələ keçirdi; kəndlilərə güzəranları üçün çətinliklə kifayət edən, çox zaman isə hətta kifayət etməyən qədəri qaldı. Həm də meşələr mülkədarların ixtiyarına keçli: əvvəllər kəndlinin müftə götürə bildiyi odunu, xırda-para şeylər üçün və tikinti üçün lazım olan taxta-şalbanı indi kəndli satın almağa məcburdur. Beləliklə, indi kəndlinin komasından və bir parça boş torpaqdan başqa heç bir şeyi yoxdur, bu torpağı becərmək vasitələri yoxdur; onun öz ailəsi ilə birlikdə bir biçindən gələn biçinə qədər yaşamaq üçün çox zaman torpağı da çatışmır. Belə bir şəraitdə və töycülərlə sələmçilərin təzyiqi altında torpaq üzərindəki icma mülkiyyəti daha bir neçə mət olmur, buxova çevrilir. Çox zaman kəndlilər ailələri ilə birlikdə və ya ailəsiz, icmadan qaçırlar, torpağı atıb gedir və kənar peşələrdə yaşamaq mənbəyi axtarırlar (Kəndlilərin vəziyyəti haqqında həmçinin bax: hökumət kənd təsərrüfatı komissiyasının rəsmi hesabatı (1873-cü il), sonra—*Skaldin* «W

Zacholusti iqtisadiyyatı w Stolicе» (Dalda-bucaq yerlərdə və paytaxtda, S.Peterburq, 1870-ci il). Bu axıncı əsər mö`tədil bir mühafizəkarın əsəridir.).

Bütün bunlardan aydındır ki, Rusiyada icma mülkiyyəti öz tərəqqi dövrünü artıq çoxdan keçirib getmişdir və çox yəqin ki, pozulmağa doğru gedir. Bununla belə, bu ictimai formanı yüksək formaya keçirmək imkanı olduğunu inkar etmək olmaz, ancaq bu şərtlə ki, bunun üçün lazımi şərait yetişənə qədər həmin forma qalsın və bu forma o mə`nada inkişaf etməyə qadir olsun ki, kəndlilər torpağı daha ayrılıqda deyil, birlikdə becərməyə başlasınlar (1863-cü il üsyanı nəticəsində mülkədarların çox hissəsinin var-yoxdan çıxdığı Polşada, xüsusilə Qrodno quberniyasında indi kəndlilər çox zaman mülkədar mülklərini satın alır və ya icarəyə götürür, birlikdə və *ümumin xeyrinə* becərilir. Bu kəndlilərin isə əsrlərdən bəri heç bir icma mülkiyyəti yoxdur, həm də bunlar velikoruslar deyil, polyaklar, litvalılar və beloruslardır.); həm də bu yüksək formaya elə keçmək lazımdır ki, rus kəndliləri aralıq pillə olan burjua parsel mülkiyyəti pilləsindən keçməsinlər. Lakin bu ancaq o halda ola bilər ki, həmin icma mülkiyyəti hələ tamamilə dağılana qədər, Qərbi Avropada qalibiyyətli proletar inqilabı baş versin və bu, rus kəndlisinə belə bir keçid üçün zəruri şərait versin,—xüsusilə maddi vəsait versin ki, bu da rus kəndlisinə bununla bilavasitə əlaqədar olaraq, bütün öz əkinçilik sistemində çevriliş yaratmaq üçün lazımdır. Beləliklə, c. Tkaçov xalis cəfəngiyat danışaraq iddia edir ki, rus kəndliləri «mülkiyyətçi» olsalar da, Qərbi Avropanın mülkiyyətdən məhrum olan fəhlələrindən «sosializmə daha yaxındırlar». Məhz əksinə. Rus icma mülkiyyətini hələ xilas edib ona yeni, həqiqətən yaşamağa qabil olan bir formaya keçmək imkanı verə biləcək bir şey varsa, bu da məhz Qərbi Avropada proletar inqilabıdır.

C-b Tkaçov iqtisadi inqilabın nə qədər asanlıqla öhdəsindən gəlsə, siyasi inqilabın da eyni asanlıqla öhdəsindən gəlir. O deyir ki, rus xalqı köləliyə qarşı «dini təriqətlər... töycü verməkdən boyun qaçırmaq... quldur dəstələri (alman fəhlələri özlərini təbrik edə bilirlər ki, soyğunçu Hans demə ki alman sosial-demokratiyasının atası imiş)... yanğınlar... qiyamlar...» formasında «yorulmaq bilmədən protest edir» «və buna görə də rus xalqını öz instinktinə görə inqilabçı adlandırmaq olar». Bunların hamısı c. Tkaçovu bu əqidəyə gətirir ki, «həmişə xalqımızın qəlbində coşan... yığılıb qalmış hiddət və narazılıq hissini ancaq eyni zamanda bir neçə yerdə oyatmaq lazımdır». Onda «inqilabi qüvvələr artıq *öz-özünə* birləşər, mübarizə isə... xalq işi üçün əlverişli bir şəkildə qurtarmalı olar. Əməli zərurət, özünü mühafizə etmək instinkti» artıq özlüyündə «protest edən icmalar arasında sıx və qırılmaz əlaqə» yaradar.

Bundan daha asan və xoş bir inqilabı heç təsəvvürə də gətirmək olmaz. Üç-dörd yerdə eyni zamanda üsyan başlanan kimi «öz instinktinə görə inqilabçı», «əməli zərurət», «özünü mühafizə etmək instinkti» bütün qalan işləri «artıq öz-özünə» görər. Heç başa düşülmür, necə olmuşdur ki, iş bu qədər misilsiz

dərəcə asan olduğu halda, nəyə görə çoxdan inqilab olmamışdır, xalq azad edilməmişdir və Rusiya nümunəvi bir sosialist ölkəsinə çevrilməmişdir.

Həqiqətdə vəziyyət əsla belə deyildir. «Öz instinktinə görə inqilabçı» olan rus xalqı, doğrudur, *zadəqanlara* qarşı və ayrı-ayrı məmurlara qarşı saysız-hesabsız dağınıq kəndli üsyanları düzəltmişdir, lakin, *yalançı çarın* xalqa başçılıq edib taxt-tac tələb etdiyi hallardan başqa, *heç bir zaman çara qarşı* üsyaı etməmişdir. II Yekaterina zamanı axırıncı böyük kəndli üsyanı ancaq ona görə mümkün olmuşdu ki, Yemelyan Puqaçov özünü onun əri, III Pyotr yerinə qələmə verirdi, guya onu arvadı öldürməyibmiş və o ancaq taxt-tacdən məhrum edilib həbsxanaya salınıbmış lakin oradan qaçıbmış. Əksinə, çar kəndliyə yer üzünün allahı kimi görünür; odur ki, kəndli əlacsız qalanda deyir «Boq vysok, Çar daljok», allah yüksəklərdədir, çar da uzaqlarda. Heç bir şübhə yoxdur ki, kəndli əhali kütləsinin, xüsusilə biyar əvəzinə pul verildiyi vaxtdan e'tibarən salındığı vəziyyət onu hökumətə və çara qarşı mübarizə aparmağa getdikcə daha çox məcbur edir; lakin «öz instinktinə görə inqilabçı» haqqındakı nağılları qoy c. Tkaçov gedib başqa birisinə danışsın.

Bundan əlavə, *əgər* rus kəndli kütləsi öz instinktinə görə hətta ən inqilabçı olsa da; *əgər* biz sifarişlə naxışlı bir çit və ya samovar hazırlamaq kimi, sifarişlə inqilab etməyin də mümkün olduğunu hətta təsəvvür etsək də,—hətta onda da icazə verin soruşaq: on iki yaşını ötmüş bir adama heç yaraşarmı ki, inqilabın gedişi haqqında burada gördüyümüz kimi bu qədər hədsiz dərəcədə uşaqqasına təsəvvürdə olsun? Bir düşünün ki, bu sözlər, 1873-cü ildə İspaniyada həmin bakuninçilik qaydası ilə hazırlanmış ilk inqilab açıq-aşkar boşa çıxandan sonra yazılmışdır. Orada da birdən-birə bir neçə yerdə üsyan başlamışdılar. Orada da belə ümid edirdilər ki, əməli zərurət, özünü mühafizə etmək instinkti protest edən icmalar arasında öz-özünə möhkəm və qırılmaz əlaqə yaradacaqdır. Bəs nəticədə nə oldu? Hər bir icma, hər bir şəhər ancaq özünü müdafiə edirdi, bir-birinə yardım göstərmək haqqında heç danışmaq da yox idi, odur ki, ancaq 3000 əsgəri olan Pavia iki həftədə şəhərləri bir-birinin ardınca məğlub etdi və bütün bu anarxist həngaməsinə son qoydu (mənim «Bakuninistlər öz işlərindədir» adlı məqaləmə bax, orada bu, ətraflı təsvir edilmişdir).

Rusiya, şübhəsiz, inqilab ərəfəsindədir. Maliyyə işləri son dərəcə pozulmuşdur. Vergi məngənəsi daha işləyə bilmir, köhnə dövlət borclarının faizi yeni borclar vasitəsilə ödənilir, hər bir yeni borc isə daha çox çətinliklərə rast gəlir; ancaq dəmir yollar çəkmək bəhanəsi ilə hələ pul əldə etmək mümkün olur! İdarə orqanları çoxdan bəri lap iliyinə qədər pozulmuşdur; məmurlar maaşdan çox oğurluq, rüşvət və zorakı pul almaqla yaşayırlar. Rusiyada ən mühüm olan bütün kənd təsərrüfatı istehsalı 1861-ci ildə ödənc verilməsi nəticəsində tamamilə pozulmuşdur; iri torpaq sahibləri üçün işçi qüvvəsi çatışmır, kəndlilər üçün torpaq çatışmır, onları vergilər əzmış, sələmçilər var-

yoxdan çıxarmışlar; kənd təsərrüfatı məhsulları ildən-ilə azalır. Bütövlükdə bunların hamısı çox çətinliklə və ancaq zahirdə saxlanılır, həm elə bir vəhşi istibdad, elə bir özbaşınalıq vasitəsilə saxlanır ki, Qərbdə biz bunu hətta heç təsəvvürə də gətirə bilmərik; bu elə bir istibdaddır ki, oxumuş siniflərin baxışlarına, xüsusən sürətlə artan paytaxt burjuaziyasının baxışlarına nəinki gündən-günə daha biabırçı bir şəkildə zidd olur, hətta özünün indiki təmsilçisi simasında özü də dolaşığa düşmüşdür: bu istibdad bu gün liberalizmə güzəştə gedir, sabah isə qorxuya düşüb bu güzəşti geri alır və beləliklə də özünə olan hər bir e'timadı özü getdikcə daha çox sarsıdır. Həm də millətin paytaxta toplaşan daha çox oxumuş təbəqələri arasında belə bir şüur möhkəmlənir ki, bu cür vəziyyət dözülməzdir, çevriliş yaxındır, lakin eyni zamanda belə bir xəyal da meydana gəlir ki, guya bu çevrilişi dinc konstitusiyaçılıq yoluna salmaq olar. Burada inqilabın bütün şərtləri birləşir: bu inqilabı paytaxtın yuxarı sinifləri başlayacaqlar, bəlkə də hətta hökumət özü başlayacaqdır, lakin kəndlilər onu daha da genişləndirəcək və sürətlə birinci konstitusiyaçılıq mərhələsi çərçivəsindən kənara çıxaracaqlar; bu inqilabın bütün Avropa üçün elə bircə ona görə çox böyük əhəmiyyəti olacaqdır ki, bütün Avropa irticasının hələ əl dəyilməmiş axıncı ehtiyat qüvvəsini bircə zərbə ilə məhv edəcəkdir. Bu inqilab şübhəsiz yaxınlaşmaqdadır. Onu yalnız iki hadisə uzun müddətə təxirə sala bilər: ya Türkiyəyə, ya da Avstriyaya qarşı müvəffəqiyyətli müharibə, bunun üçün də pul və e'tibarlı müttəfiqlər lazımdır; ya da... vaxtından əvvəl üsyan etmək təşəbbüsü, bu da varlı sinifləri yenidən hökumətin qucağına atar.

F.Engels tərəfindən 1875-ci ilin aprelinə yazılmışdır.

«Der Volksstaat» qəzetinin 1875-ci il aprelin 16, 18 və 21-də 43, 44 və 45-ci №-lərində və ayrıca kitabça şəklində: F.Engels. «Soziales aus Rubland». Leipzig 1875, habelə bu kitabda çap edilmişdir: F.Engels. «Internationales dem «Volksstaat (1871-1875) Berlin, 1894.»

Imza: F.Engels

«RUSIYADA İCTIMAI MƏSƏLƏ HAQQINDA» ƏSƏRİNƏ SÖZARDI²⁵⁵

Ən əvvəl mən belə bir cəhəti təshih etməliyəm ki, c. P. Tkaçov, dürüst desək, bakunist, yəni anarxist deyildi, o özünü «blankist» kimi qələmə verirdi. Bu səhv təbii səhv idi, çünki həmin c. Tkaçov rus mühacirlərinin o zamankı adətinə riayət edərək özünün bütün rus mühacirləri ilə həmrəy olduğunu Qərbi Avropa qarşısında e'lan edir və öz kitabçasında²⁵⁹ Bakunini və onun kampaniyasını mənim hücumlarımdan həqiqətən müdafiə edirdi, elə müdafiə edirdi ki, sanki bu hücumlar şəxsən onun özünün əleyhinə idi.

Rus kommunist kəndli icmasına dair baxışlar–mənimlə mübahisədə onun müdafiə etdiyi bu baxışlar, əslində Gertsenin baxışları idi. Panslavist belletrist

olub inqilabçı kimi qələmə verilən bu adam Haksthauzenin «Rusiya haqqında etüdlərindən» öyrənmişdi ki, onun malikanələrindəki təhkimli kəndlilər torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin nə olduğunu bilmirlər və onlar arabir əkin yerlərini və çəmənləri öz aralarında yenidən bölürlər. Tezliklə hamıya və hər kəsə məlum olan belə bir şeyi onun bir belletrist olmaq ehtibarilə öyrənməsinə ehtiyac yox idi ki, torlaq üzərində icma mülkiyyəti torpağa sahiblik formasıdır, belə bir forma ibtidai dövrdə germanlarda, keltlərdə, hindularda, bir sözlə bütün Hind–Avropa xalqlarında hökm sürmüşdür, Hindistanda indi də mövcuddur, İrlandiyada və Şotlandiyada yalnız bu yaxınlarda zorla məhv edilmişdir, Almaniyada həтта indi də bəzi yerlərdə təsadüf olunur, öləb getməkdə olan bu forma həqiqətdə müəyyən inkişaf pilləsində bütün xalqlar üçün ümumi bir haldır. Lakin uzaq başı sözdə sosialist olan Gertsen, panslavist olaraq bundan çürük Qərbin qarşısında öz «müqəddəs» Rusiyasını və onun vəzifəsini–çürümüş, öz ömrünü başa vurmuş bu Qərbi cavanlaşdırmaq, lazım gəlsə onu həтта silah gücünə dirçəltmək vəzifəsini daha parlaq bir şəkildə göstərmək üçün yeni bir bəhanə kimi istifadə etmişdir. Qartımış fransızların və ingilislərin bütün səylərinə baxmayaraq həyata keçirə bilmədikləri şey rusların öz ölkəsində hazır şəkildə vardır.

«İcmanı saxlamalı və şəxsə azadlıq verməli, xalq birliyinin saxlanması şərtilə kənd və volost özünüidarəsini şəhərlərə və bütün dövlətə yaymalı–Rusiyanın gələcəyi məsələsi bundan ibarətdir, yəni bu da, həlli Qərbin zəkalarını məşğul edən və həyəcanlandıran eyni ictimai antinomiya məsələsidir». (Gertsen. Lintona məktublar).

Deməli, Rusiyada, deyəsən, hələ siyasi məsələ vardır; «ictimai məsələ» isə Rusiya üçün artıq həll edilmişdir.

Gertseni kor-koranə təqlid edən Tkaçov da məsələyə onun kimi sadə baxırdı. 1875-ci ildə o daha Rusiyada «ictimai məsələnin» guya həll edilmiş olduğunu iddia edə bilmirdisə də, lakin deyirdi ki, rus kəndliləri anadangəlmə kommunist olduqlarına görə, sosializmə son dərəcə yaxındırlar, bundan da əlavə, onlar allahın unuttuğu yoxsul Qərbi Avropa proletariyatına nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə yaxşı yaşayırlar. Əgər fransız respublikaçıları, öz yüzillik inqilabi fəaliyyətlərinə əsasən öz xalqını siyasi cəhətdən seçmə bir xalq hesab edirdilərsə, o zamankı rus sosialistlərindən çoxları Rusiyanı ictimai cəhətdən seçmə bir xalq elan edirdilər; köhnə iqtisadi aləmi Qərbi Avropa proletariyatı öz mubarizəsi ilə dirçəltməyəcəkdir, yox, bu dirçəlmə rus kəndlilərinin dərinliklərindən gələcəkdir. Mənim tənqidim məhz bu uşaq baxışına qarşı yönəldilmişdi.

Lakin rus icması Gertsenlərdən və Tkaçovlardan müqayisə edilməz dərəcədə yüksəkdə duran adamların da diqqətini cəlb etmiş və onların tərəfindən müsbət qiymət almışdır. Onların biri də Nikolay Çernişevski idi, o böyük mütəfəkkir ki, Rusiya ona sonsuz dərəcə minnətdardır və onun uzun illər boyu sürgündə,

Sibir yakutları arasında yavaş-yavaş öldürülməsi «Xilaskar» II Aleksandrın xatirəsində əbədi bir rüsvayçılıq ləkəsi olaraq qalacaqdır.

Rusiyanı Qərbi Avropadan ayıran intellektual sədd üzündən, Çernişevski Marksın əsərlərini heç bir zaman görməmişdi, «Kapital» meydana çıxdığı vaxt isə o artıq çoxdan Sredne-Vilyuskda, yakutların arasında idi. Onun bütün əqli inkişafı həmin intellektual səddin yaratdığı şərait daxilində keçməli idi. Rus senzurasının yol vermədiyi şeylər Rusiya üçün demək olar mövcud deyildi, yaxud hətta tamamilə mövcud deyildi. Buna görə də əgər biz onda ayrı-ayrı hallarda zəif yerlər olduğuna, görüş dairəsinin məhdudluğuna rast gəliriksə, yalnız təəccüb etmək lazım gəlir ki, bu kimi hallar daha çox olmamışdır.

Çernişevski də rus kəndli icmasını mövcud ictimai formadan yeni inkişaf pilləsinə—bir tərəfdən, rus icmasından yüksəkdə duran, digər tərəfdən də, sinfi ziddiyyətləri ilə birlikdə Qərbi Avropa kapitalist cəmiyyətindən yüksəkdə duran pilləyə keçmək üçün bir vasitə hesab edir. Həm də Qərbin belə bir vasitəsi olmadığı halda Rusiyanın buna malik olmasını Çernişevski Rusiya üçün üstünlük hesab edir.

«Qərbi Avropada ayrıca şəxsiyyətin hüquqlarının hüdudsuz genişləndirilməsi daha yaxşı qaydaların tətbiq edilməsini son dərəcə çətinləşdirir... istifadə etməyə artıq adət etdiyinə hətta cüzi bir qismindən də imtina etmək asan deyildir, Qərbdə isə ayrıca şəxsiyyət xüsusi hüquqların hüdudsuzluğuna artıq adət etmişdir. Qarşılıqlı güzəştlərin faydalı və zəruri olmasına yalnız acı təcrübə və uzun müddət dərinlən düşünmək öyrədə bilər. Qərbdə iqtisadi müasibətlərdə ən yaxşı qayda qurbanlar verilməsi ilə əlaqədardır, buna görə də onun yaradılması çox çətinləşmişdir. Həmin qayda ingilis və fransız kəndlisinin adətlərinə ziddir». Lakin «bir ölkədə utopiya kimi görünən şey, digər bir ölkədə fakt kimi mövcuddur... ingilislər və fransızlar xalq həyatında tətbiq edilməsi ölçülməz dərəcədə çətin bir iş kimi görünən adətlər rus da onun xalq həyatında bir fakt kimi mövcuddur... İndi Qərbin bu qədər çətin və uzun bir yolla əldə etməyə çalışdığı qayda bizdə hələ kənd məişətimizin güclü xalq adətində mövcuddur... Biz görürük ki, icma torpaq mülkiyyətinin itirilməsi Qərbdə nə kimi kədərli nəticələr doğurmuşdur və qərbin xalqlarının bu öz itkisini geri qaytarması nə qədər çətinidir. Qərbin timsalı bizim üçün gərək faydasız qalmasın». (Çernişevski, Əsərləri, Cenevrə nəşri, V cild, səh. 16–19. Plexanovun aşağıdakı əsərində sitat gətirilmişdir: «Bizim ixtilaflarımız», Cenevrə, 1885-ci il.) (Əsərin orijinalında kitabın adı rusca latın hərfləri ilə yazılmışdır. *Red.*)

Torpağın elliklə becərilməsi, sonra da məhsulun ayrı-ayrı ailələr arasında bölüşdürülməsi üsulunun hələ hökm sürdüyü Ural kazakları haqqında isə o deyir:

«Əgər urallılar özlərinin indiki quruluşunu saxlayaraq əkinçilikdə maşın tətbiq ediləcəyi vaxta qədər yaşasalar, onda urallılar böyük miqyasda, yüz

desyatinlər miqyasında təsərrüfat tələb edən belə maşınlardan istifadə edilməsinə imkan verən quruluşun qaldığına çox şad olarlar». (Ibidem (yenə orada. *Red.*), səh. 131.)

Amma onu da unutmaq lazım deyildir ki, urallılar torpağı onların elliklə becərməsi,—hərbi mülahizələrə görə məhv olmaqdan qorunulan bu üsul (axı bizdə də kazarma kommunizmi vardır)—Rusiyada tamamilə əlahiddə mövqe tutur; məsələn, bizdə də Mozeldə, toriağı vaxtaşırı yenidən bölüşdürən həyat icmaları [Gehrferschaften] da təqribən belə mövqe tutur. Və əgər onlarda indiki qaydalar maşın tətbiq ediləcəyi vaxta qədər qalarsa, bundan urallıların özləri deyil, xidmətçisi olduqları rus hərbi dövlət xəzinəsi fayda görər.

Hər halda fakt belədir: Qərbi Avropada kapitalizm quruluşunun dağılmaqda olduğu və onun öz inkişafının aradan qaldırılmaz ziddiyyətləri onun məhv olması təhlükəsini doğurduğu bir zamanda, məhz bu zaman Rusiyada becərilən bütün torpağın yarısına qədəri ümumi mülkiyyət kimi hələ də kəndli icmalarının əlindədir. Əgər Qərbdə cəmiyyətin yenidən təşkil edilməsi vasitəsilə ziddiyyətlərin həll edilməsi üçün zəruri şərt olaraq bütün istehsal vasitələrinin və, deməli, torpağın da bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə keçməsi tələb olunursa, onda bəs Qərbdə hələ yaradılmalı olan həmin ümumi mülkiyyət Rusiyada artıq mövcud olan, yaxud, daha doğrusu, hələ də mövcud olan icma mülkiyyətinin münasibəti necədir? Bu mülkiyyət elə bir xalq hərəkatı üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilməzmi ki, bu hərəkat bütün kapitalizm dövrünün üzərindən sıçrayaraq rus kəndli kommunizmini kapitalizm dövrünün bütün texnika nailiyyətləri ilə zənginləşdirib birdən-birə onu bütün istehsal vasitələri üzərində müasir sosialist mülkiyyətinə çevirsin? Yaxud, aşağıda sitat gətirdiyimiz bir məktubda Marks Çernişevskinin fikrini ifadə edərək dediyi kimi: «Rusiya, onun liberal iqtisadçılarının istədiyi kimi, kapitalizm quruluşuna keçmək üçün kənd icmasını dağıtmaqdanmı başlamalıdır, yoxsa əksinə, o həmin quruluşun əzablarını çəkmədən onun bütün bəhrələrinə sahib olub özünün xüsusi tarixi əsaslarını inkişaf etdirə bilər?»

Məsələnin artıq qoyuluşunun özü onun həllini hansı istiqamətdə axtarmaq lazım gəldiyini göstərir. Rus icması yüz illər boyu yaşamışdır və onun daxilində heç bir zaman öz əsasında daha yüksək ümumi mülkiyyət forması hazırlamaq səyi meydana gəlməmişdir; ibtidai kommunizm qaydaları olan alman markası, kelt klanı, hind icması və digər icmalar da eynən belə idi. Vaxt keçdikcə onların hamısı özlərini əhatə edən, yaxud öz içərilərində əmələ gələn və tədriclə onları bürüyən əmtəə istehsalının, habelə ayrı-ayrı ailələr və ayrı-ayrı şəxslər arasındakı mübadilənin təsiri nəticəsində öz kommunist xarakterini getdikcə daha artıq itirir və bir-birindən asılı olmayan torpaq mülkiyyətçiləri icmalarına çevrilirdi. Buna görə də əgər rus icmasının başqa və daha yaxşı aqibəti olub-olmayacağı məsələsini ümumiyyətlə irəli sürmək mümkündürsə, bunun səbəbi onun özündə deyildir, səbəbi yalnız ondadır ki,

həmin icma Avropa ölkələrindən birində öz nisbi həyatı qüvvəsini elə bir zamana qədər saxlamışdır ki, bu zaman Qərbi Avropada təkcə ümumiyyətlə əmtəə istehsalı deyil, hətta kapitalist istehsalı, əmtəə istehsalının ən yüksək və sonuncu forması onun özünün yaratdığı məhsuldar qüvvələrlə ziddiyyətə gəlmişdir, bu zaman o daha həmin qüvvələri idarə etməyə qadir olmur, bu daxili ziddiyyətlər və onlarla əlaqədar olan sinfi münaqişələr nəticəsində o məhv olur. Artıq buradan o nəticə çıxır ki, rus icmasını bu cür yenidən qurmaq təşəbbüsünü onun özü deyil, yalnız Qərbin sənaye proletariatu göstərə bilər. Qərbi Avropa proletariatının burjuaziya üzərində qələbə çalması və bununla əlaqədar olaraq kapitalist istehsalının bütün cəmiyyət tərəfindən idarə edilən istehsalla əvəz olunması—rus icmasını eyni inkişaf pilləsinə qaldırmaq üçün zəruri ilkin şərt bax budur.

Doğrudan da: qəbilə quruluşundan qalmış olan aqrar kommunizmi heç bir yerdə və heç bir zaman öz daxilindən yalnız özünün dağılmasından başqa bir şey doğurmamışdır. Artıq 1861-ci ildə rus kəndli icmasının özü həmin kommunizmin nisbətən zəifləmiş forması idi; torpağı birgə becərmək üsulu, Hindistanın ayrı-ayrı yerlərində və, ehtimal ki, rus icmasının əcdadı olan cənubi slavyan ev icmasında (zadruqasında) hələ mövcud olan bu üsul öz yerini təsərrüfatın ayrı-ayrı ailələr tərəfindən idarə edilməsi üsuluna verməli idi; icma mülkiyyəti hələ yalnız, torpağın müxtəlif yerlərdə ən müxtəlif müddətlərdən bir yenidən bölünməsində təzahür edirdi. Bu yenidən bölgülərə öz-özünə, yaxud xüsusi qərar nəticəsində son qoyulsa—dərhal qarşımızda parsel kəndliləri kəndini görürük.

Lakin təkcə o fakt ki, rus kəndli icması ilə yanaşı olaraq eyni zamanda Qərbi Avropada kapitalist istehsalı özünün məhv olacağı məqama yaxınlaşır və artıq onun özündə yeni istehsal formasının rüşeymi mövcuddur, həm də bu yeni formada ictimai mülkiyyət olan istehsal vasitələri planlı qaydada tətbiq ediləcəkdir,—təkcə bu fakt rus icmasına onun özündən həmin yeni ictimai formanı inkişaf etdirən qüvvəni verə bilməz. Kapitalizm cəmiyyətinin özü həmin inqilabı etmədən, icma və sürətlə kapitalizm cəmiyyətinin nəhəng məhsuldar qüvvələrinə ictimai mülkiyyət və ictimai alət kimi yiyələnə bilər? Rus icması öz torpaqlarını cəmiyyətin xeyrinə becərməyi artıq yadırgadığı bir halda, o nə sürətlə iri sənayeni cəmiyyətin xeyrinə necə idarə etmək lazım gəldiyini dünyaya göstərə bilər?

Doğrudur, Rusiyada qərb kapitalist cəmiyyətinə, onun bütün barışmaz əksliklərinə və konfliktlərinə yaxşı bələd olan və çıxılmaz görünən bu vəziyyətdən çıxmaq çarəsinin nədən ibarət olduğunu aydın təsəvvür edən adamlar az deyildir. Lakin, əvvələn, bunu başa düşən həmin bir neçə min adam icmada yaşamır, Velikorusiyada hələ də torpaq üzərində icma mülkiyyəti şəraitində yaşayan tam əlli milyon adamın isə bütün bunlara zərrə qədər bələdliyi yoxdur. 1800–1840-cı illərin ingilis proletarlarına Robert Ouenin

onları xilas etmək üçün düzəltdiyi planlar yabançı və anlaşılmaz olduğu kimi, bu bir neçə min nəfər adamın baxışları da həmin əlli milyon nəfərə ən azı eyni dərəcədə yabançı və anlaşılmazdır. Nyu-Lənarkda Ouenin fabrikində işləyən fəhlələrin də əksəriyyəti, dağılmaqda olan qəbilə kommunizm quruluşu qaydaları və adətləri şəraitində, kelt-şotland klanında böyümüş adamlardan ibarət idi; lakin Ouen bir kəlmə də demirdi ki, həmin adamlar onu yaxşı başa düşürlər. İkincisi isə, tarixən mümkün deyildir ki, aşağı iqtisadi inkişaf pilləsində duran bir cəmiyyət, yalnız xeyli yüksək inkişaf pilləsindəki cəmiyyətdə meydana gələn və meydana gələ bilən məsələləri və münaqişələri həll etsin. Əmtəə istehsalı və xüsusi mübadilə meydana gələndən qabaq yaranmış olan bütün qəbilə icma formalarının gələcək sosializm cəmiyyəti ilə ümumi cəhəti yalnız ondan ibarətdir ki, müəyyən şeylər, məhz istehsal vasitələri müəyyən qrupların ümumi mülkiyyətidir və onların ümumi istifadəsindədir. Lakin təkcə bu ümumi xüsusiyyət aşağı ictimai formanı öz daxilindən gələcək sosializm cəmiyyətini yaratmağa,—kapitalizm cəmiyyətini özünün doğurduğu və onun son məhsulu olan bu cəmiyyəti yaratmağa qadir etmir. Hər bir müəyyən iqtisadi formasiya onun özündən meydana gələn öz xüsusi məsələlərini həll etməlidir; başqa, tamamilə yad bir formasiya qarşısında duran məsələləri həll etməyə girişmək tamamilə mənasız bir şey olardı. Bu, cənubi-slavyan zadruqasına, hind qəbilə quruluşuna, yaxud vəhşilik və barbarlıq dövründə istehsal vasitələrinə ümumi sahiblik üsulunun səciyyəvi olduğu hər bir başqa ictimai formasıyaya aid olduğu eyni dərəcədə rus icmasına da aiddir.

Lakin nəinki mümkündür, hətta şübhəsizdir ki, Qərbi Avropa xalqlarının proletariatu qalib gəldikdən və istehsal vasitələri ümumi sahibliyə keçdikdən sonra o ölkələr ki, yenicə kapitalist istehsalı yoluna qədəm qoymuşlar və onlarda qəbilə qaydaları, yaxud bu qaydaların qalıqları hələ qalmaqdadır,—həmin ölkələr sosializm cəmiyyətinə doğru öz inkişaf prosesini xeyli qısaltmaq üçün və Qərbi Avropada bizim yol açırkən çəkdiyimiz izzətlərin və apardığımız mübarizənin böyük qismindən xilas olmaq üçün icma sahibliyinin həmin qalıqlarından və bu qalıqlara müvafiq olan xalq adətlərindən qüdrətli bir vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Lakin bunun üçün labüd şərt hələlik kapitalizm halında qalan Qərbin timsalı və fəal köməyidir. Yalnız o zaman ki, kapitalist təsərrüfatı öz vətəninə və coşğun tərəqqi tapmış olduğu ölkələrdə aradan qaldırılacaq, yalnız o zaman ki, geridə qalan ölkələr həmin timsalda «bunun necə edildiyini», müasir sənayenin ictimai mülkiyyətə çevrilmiş məhsuldar qüvvələrini ümumiyyətlə bütün cəmiyyətə xidmət etməyə necə təşkil etmək lazım gəldiyini görəcəklər,—yalnız o zaman bu geridə qalan ölkələr inkişafın belə qısa yolu ilə getmək xəttini götürə bilərlər. Bu zaman isə onların müvəffəqiyyəti təmin edilmiş olar. Həm də bu təkcə Rusiyaya deyil, kapitalizmdən əvvəlki inkişaf pilləsində olan bütün ölkələrə aiddir. Lakin

Rusiyada bu, nisbətən, çox-çox asan olacaqdır, çünki burada əhalinin bir qismi kapitalist inkişafının intellektual nəticələrini artıq mənimsəmişdir və bunun sayəsində burada, inqilab zamanı cəmiyyəti yenidən qurmaq işini Qərblə demək olar bir vaxtda yerinə yetirmək mümkün olar.

Bunu Marks və mən hələ 1882-ci il yanvarın 21-də, «Kommunist manifesti»nin Plexanov tərəfindən tərcümə edilən rusca nəşrinin müqəddiməsində demişdik. Orada biz yazmışıq:

«Lakin biz Rusiyada sür`ətlə inkişaf edən kapitalist çəşğunluğu ilə və ancaq indi meydana gələn burjua torpaq mülkiyyəti ilə yanaşı olaraq, torpağın yarıdan çoxunun kəndli icma sahibliyində olduğunu görürük. Indi sual olunur: rus icması–ibtidai ümumi torpaq sahibliyinin, doğrudur, indi xeyli pozulmuş olan bu forması–bilavasitə ümumi sahibliyin ən yüksək, kommunist formasına keçə bilərmə? Yoxsa, əksinə, bu icma əvvəlcə Qərbin tarixi inkişafına xas olan eyni dağılma prosesindən keçməlidir? Hazırda bu suala verilə biləcək yeganə cavab aşağıdakıdan ibarətdir. Əgər rus inqilabı Qərbdə proletar inqilabı üçün signal olarsa və bunların hər ikisi bir-birini tamamlayarsa, onda müasir rus icma torpaq mülkiyyəti kommunizmə doğru inkişafın başlanğıc nöqtəsi ola bilər».

Lakin unutmamaq lazım deyildir ki, rus icma mülkiyyətinin burada göstərilən güclü pozulma prosesi o zamandan bəri çox irəliləmişdir. Krım müharibəsi zamanındakı məğlubiyyətlər aydın göstərdi ki, Rusiya üçün sənayenin sür`ətlə inkişaf etdirilməsi zəruridir. Hər şeydən əvvəl dəmir yolları lazım idi, vətəndə iri sənaye olmadıqda isə böyük miqyasda dəmir yolları çəkilməsi mümkün deyildir. Həmin iri sənayenin yaranması üçün ilkin şərt kəndlilərin azad edilməsi deyiləndən ibarət oldu; onunla birlikdə Rusiya üçün kapitalizm dövrü, bununla da torpaq üzərində icma mülkiyyətinin sür`ətlə dağılması dövrü başlandı. Kəndlilərin üzərinə ödənc tə`diyələri və artırılmış vergilər qoyulması, eyni zamanda da onlara azaldılmış və pis pay torpağının verilməsi–bu yol labüddən kəndliləri, böyük qismi zənginləşmiş kəndli icması üzvlərindən ibarət olan sələmçilərin pəncəsinə vermək yolu idi. Dəmir yolları keçmişdəki bir çox uzaq yerlərin öz istehsal etdikləri taxılı bazarlarda satması üçün yol açdı; lakin eyni zamanda həmin yollarla oraya iri sənayenin ucuz mə`mulatını gətirməyə və kəndlilərin o zamanadək qismən özlərinin istehlakı üçün, qismən də satmaq üçün bu cür mə`mulat hazırlayan kустar sənayesini sıxışdırıb aradan qaldırmağa başladılar. Qədimdən davam edən təsərrüfat münasibətləri pozuldu. Hər tərəfdə natural təsərrüfatdan pul təsərrüfatına keçilməyə və bununla eyni zamanda əvvəlki əlaqələr dağıdılmağa başlandı, icma üzvləri arasında böyük əmlak fərqləri meydana çıxdı,–yoxsullar varlıqların borc əsarəti altına düşürdülər. Bir sözlə, Solondan əvvəl pul təsərrüfatının Afinaya daxil olması nəticəsində Afina qəbilə quruluşunun dağılmasına səbəb olan proses eynilə rus icmasında da başlandı (Bax: *F.Engels*. «Ailənin mənşəyi və i.a.», 5-ci nəşri,

Ştutqart, 1892. səh. 109–113). Doğrudur, Solon o zaman hələ çox gənc olan xüsusi mülkiyyət hüququna inqilabi surətdə müdaxilə etmiş və əsarət altındakı borcluların borclarını sadəcə ləğv etməklə onları xilas edə bilmişdi. Lakin o, qədim Afina qəbilə quruluşunu yenidən canlandırma bilməmişdi, eynilə də dünyada elə bir qüvvə yoxdur ki, rus icmasının dağılması prosesi müəyyən səviyyəyə çatandan sonra həmin icmanı bərpa edə bilsin. Həm də rus hökuməti icma üzvləri arasında torpağın yenidən bölüşdürülməsinin 12 ildə bir dəfədən artıq keçirilməsini qadağan etmişdir ki, kəndli torpağın yenidən bölüşdürülməsini getdikcə daha artıq bir dərəcədə unutsun və özünü öz pay torpağının xüsusi mülkiyyətçisi hesab etməyə başlasın.

Marks hələ 1877-ci ildə Rusiyaya yazdığı bir məktubda (Bax: *K.Marks. ««Oteçestvenniye Zapiski» redaksiyasına məktub»*) öz fikrini eyni ruhda ifadə etmişdir. C-b Jukovski adlı birisi, indi Dövlət bankının kassiri sifətilə rus kredit biletlərini imzalayan bu adam «Vestnik Yevropı»da (Vestnik Jevropy) Marksın barəsində bir şey çap etdirmişdi; digər bir yazıçı (N.K.Mixaylovski. *Red.*) «Oteçestvenniye Zapiski»də (Otetschestvennyja Zapiski)²⁶¹ ona e`tiraz etmişdi. Marks bu sonuncu məqaləyə təshih olaraq «Zapiski»nin redaktoruna məktub yazmışdı; həmin məktubun fransızca orijinalının üzü köçürülmüş surətləri uzun müddət Rusiyada əldən-ələ gəzirdi və sonra həmin məktub ruscaya tərcümə edilib 1886-cı ildə «Vestnik Narodnoy Voli»də (Vestnik Narodnoj Voli) Cenevrədə, sonralar isə Rusiyanın özündə çap edilmişdi²⁶². Marksın qələmindən çıxmış bütün yazılar kimi, həmin məktub da rus dairələrinin böyük diqqətini özünə cəlb etdi və müxtəlif mə`nalarda təfsir edildi: buna görə də mən burada onun məzmununun əsas cəhətlərini qeyd edəcəyəm.

Hər şeydən əvvəl Marks «Oteçestvenniye Zapiski»nin ona isnad verdiyi belə bir baxışı rədd edir ki, rus liberalları kimi o da kəndli icma mülkiyyətini ləğv etməyi və sür`ətlə kapitalizmə keçməyi Rusiya üçün ən tə`cili bir iş hesab edir. «Kapital»ın birinci nəşrinə əlavədə onun Gertsen haqqındakı qısa qeydi əsla heç bir şeyi sübut etmir. Həmin qeyddə deyilir: «İnsan nəsli sarsıdan kapitalist istehsalının tə`siri Avropa kontineitində... indiyədək olduğu kimi, milli hərbciliyin, dvvlət borclarının, vergilərin artması, müharibəni idarə etməyin incə üsulları və i.a. cəhətdən olan rəqabətlə yanaşı inkişaf edərsə, onda, deyəsən, yarımrusiyalı, lakin tam moskovit olan Gertsenin peyğənbərlik edib bu qədər ciddi söylədiyi kimi, qamçının köməyi və məcburi surətdə kalmıq qanı vurmaq yolu ilə Avropanın cavanlaşdırılması ən nəhayət doğrudan da labüd olar (onu da qeyd edək ki, bu belletrist «rus kommunizmi» barəsində öz dediklərini Rusiyada deyil, Prussiya hökumət müşaviri Haksthauzenin əsərində kəşf etmişdir)» («Kapital», I cild, almanca birinci nəşri, səh. 763)²⁶³. Sonra Marks sözünə davam edərək, yazır: bu parça «rus adamlarının öz vətənlərinin inkişafı üçün Qərbi Avropanın getdiyi və getməkdə olduğu yoldan fərqli yol tapmaq» (bu sitatın ardı orijinalda rus diliyədir) «sə`ylərinə mənim

baxışlarımın heç bir halda açarı ola bilməz» və i.a. «Kapital»ın almanca ikinci nəşrinə sözardında mən «böyük rus alimi və tənqidçisindən» (Çernişevskidən)«onun layiq olduğu dərin hörmətlə bəhs edirəm. Bu alim öz gözəl məqalələrində belə bir məsələni tədqiq etmişdir ki, Rusiya, liberal iqtisadçıların tələb etdiyi kimi, kapitalizm quruluşuna keçmək üçün kənd icmasını dağıtmaqdanmı başlamalı, yoxsa, əksinə, həmin quruluşun əzablarını çəkmədən, onun bütün bəhrələrini mənimsəyib öz tarixi əsaslarını inkişaf etdirə bilər. O, məsələnin bu sonuncu mə'nada həll olunması fikrini irəli sürür».

«Bir də ki, mən «təxminlər üçün yer» saxlamağı sevmədiyimə görə fikrimi açıq söyləyəcəyəm. Rusiyanın iqtisadi inkişafı haqqında işə bələd olmaqla fikir yeridə bilmək üçün mən rus dilini öyrəndim, sonra da bu mövzuya aid rəsmi və başqa nəşrləri uzun illər boyu araşdırdım. Mən belə bir nəticəyə gəldim. *Əgər Rusiya 1861-ci ildən getdiyi yolla getməkdə davam edərsə, o, tarixin hər hansı bir zaman hər hansı bir xalqa verdiyi ən yaxşı fürsəti əldən çıxaracaq və kapitalizm quruluşunun bütün fəlakətli qəzavü-qədərini görəcəkdir*» (Kursiv Engelsindir. Red.).

Sonra Marks öz tənqidçisinin buraxdığı daha bir neçə səhvi izah edir; bizim nəzərdən keçirdiyimiz məsələyə aid yeganə bir yerdə belə deyilir:

«Beləliklə, mənim tənqidçim bu tarixi xülasədən» (söhbət kapitalın ilkin yığımından gedir) «Rusiyaya tətbiqən nə kimi bir nəticə çıxara bilərdi? Yalnız aşağıdakı nəticəni. Əgər Rusiya Qərbi Avropa millətlərinin nümunəsi ilə kapitalist milləti olmağa meyl edərsə,—son illərdə isə o həmin istiqamətdə az çalışmamışdır,—əvvəlcə öz kəndlilərinin xeyli hissəsini proletarlara çevirmədən buna nail ola bilməz; bundan sonra isə, Rusiya kapitalizm quruluşunun ağuşuna düşərək, digər kafir xalqlar kimi, həmin quruluşun amansız qanunlarına tabe olacaqdır. Vəssalam».

Marks 1877-ci ildə belə yazmışdı. O zaman Rusiyada iki hökumət: çarın hökuməti və qəsdçi-terrorçuların²⁶⁴ gizli icraiyyə komitəsinin (ispolnitel'nyjkomitet) hökuməti var idi. Bu ikinci hökumətin, gizli hökumətin hakimiyyəti gündən-günə artırdı. Çarizmin yıxılması yaxın bir iş kimi , görünürdü; Rusiyadakı inqilab bütün Avropa irticasını onun ən güclü dayağından, böyük ehtiyat ordusundan məhrum etməli, bununla da Qərbin siyasi hərəkətinə yeni, qüdrətli təkan verməli və bundan əlavə onun üçün müqayisəedilməz dərəcədə daha əlverişli mübarizə şəraiti yaratmalı idi. Təəccüblü deyildir, Marks öz məktubunda ruslara məsləhət görür ki, kapitalizmin ağuşuna atılmaq üçün çox da tələsməsinlər.

Rusiyada inqilab baş vermədi. Çarizm terrorizmə qalib gəldi və bu terrorizm hazırda, hətta «qayda-qanun sevən» bütün varlı sinifləri çarizmin ağuşuna atmışdır. Marksın məktubu yazıldığı vaxtdan keçən bu 17 il ərzində Rusiyada kapitalizmin inkişafı da, kəndli icmasının pozulması da olduqca irəliləmişdir. Bəs indi, 1894-cü ildə iş nə yerdədir?

Kırım müharibəsindəki məğlubiyyətdən və imperator Nikolay özünü öldürdükdən sonra köhnə çar istibdadı dəyişilməz şəkildə qalmaqda davam etdiyinə görə—yalnız birçə yol qalırdı: mümkün qədər tezliklə kapitalist sənayesinə keçmək. Imperiyanın çox geniş olması üzündən ordu, hərbi əməliyyat meydanına gəlib çıxınca uzun məsafələr keçirən məhv olmuşdu; bu məsafə uzaqlığını strateji dəmir yolları şəbəkəsi vasitəsilə aradan qaldırmaq lazım idi. Lakin dəmir yolları çəkilməsi kapitalist sənayesi yaratmaq, və primitiv əkinçiliyi inqilabiləşdirmək deməkdir. Bir tərəfdən, ölkənin hətta ən uzaq hissələrinin əkinçilik məhsulları dünya bazarı ilə bilavasitə əlaqəyə girir; digər tərəfdən, rels, lokomotiv, vaqon və i.a. verən vətən sənayesi olmasa geniş dəmir yol şəbəkəsi salmaq və onu işlətmək mümkün deyildir. Lakin iri sənayenin *bir* sahəsini yaratmaq, onunla birlikdə bütöv sistemi işə salmamaq olmaz; Moskva və Vladimir quberniyalarında, habelə Pribaltika ölkəsində hələ qabaqlardan kök salmış olan nisbətən müasir tipli toxuculuq sənayesinin yeni yüksəlişinə təkan verilmişdir. Dəmir yollar çəkilməsi və fabriklər tikilməsinin ardınca mövcud banklar genişləndirilir və yeniləri yaradılırdı; kəndlilərin təhkimçilik asılılığından azad edilməsi bir yerdən başqa yerə keçmək azadlığı yaradırdı, həm də bunun ardınca həmin kəndlilərin xeyli hissəsinin özlüyündə torpaq sahibliyindən də azad ediləcəyini gözləmək lazım idi. Beləliklə, qısa bir müddətdə Rusiyada kapitalist istehsal üsulunun bütün əsasları qoyulmuş oldu. Lakin bununla birlikdə rus kəndli icmasına köklərinə də balta vurulmuşdu.

İndi buna heyfsilənmək faydasızdır. Əgər Kırım müharibəsindən sonra çar istibdadı zadəganların və bürokratiyanın açıqca parlament hökmranlığı ilə əvəz edilmiş olsaydı, həmin proses, bəlkə də bir qədər ləngidilmiş olardı; əgər hakimiyyət başına yetişən burjuaziya keçmiş olsaydı, həmin proses yəqin ki, daha da sürətlənərdi. Əmələ gəlmiş şəraitdə başqa bir yol yox idi. Fransada İkinci imperiya mövcud olduğu bir zamanda, İngiltərədə kapitalist sənayesi coşğun tərəqqi etdiyi bir zamanda, doğrudan da, Rusiyadan tələb etmək olmazdı ki, kəndli icması əsasında şüursuzcasına yuxarıdan dövlət sosializm sahəsində təcrübələr aparmağa başlasın. Nə isə bir şey baş verməli idi. Odur ki, həmin şəraitdə mümkün olan şey baş verdi; əmtəə istehsalı ölkələrində həmişə və hər yerdə olduğu kimi, adamlar əksər hallarda nə etdiklərini bilmədən, yalnız yarışüurlu, yaxud tamamilə mexaniki surətdə hərəkət edirdilər.

Eyni zamanda, başlanğıcını Almaniyanın qoyduğu yeni bir dövr, yuxarıdan inqilablar dövrü, bununla da birlikdə bütün Avropa ölkələrində sosializmin sürətlə artması dövrü başlandı. Ümumi hərəkətdə Rusiya da iştirak etdi. Gözlənilməsi lazım gələn kimi, həmin hərəkət burada çar istibdadını yıxmaq məqsədi ilə, millətin əqli və siyasi inkişafı üçün azadlıq əldə etmək məqsədi ilə qəti hücum şəkli aldı. Dərinliklərindən ictimai dirçəliş baş verə biləcək və baş verməli olacaq kəndli icmasının e`cazkar qüvvəsinə inam,—gördüyümüz kimi, Çernişevskidə də tamam yox olmayan bu inam,—öz işini görərək, qəhrəman

qabaqcıl rus mübarizlərinin ruh və əzmkarlığını yüksəltdi. Cəmi bir neçə yüz nəfərdən ibarət olan, lakin öz fədakarlıq və qəhrəmanlıqları ilə çar mütləqiyyətini təslim olmaq haqqında fikirləşməyə və artıq bu təslim olmağın şərtləri haqqında düşünməyə çatdıran bu adamları biz, öz rus xalqını ictimai inqilab üçün seçilmiş bir xalq hesab etdiklərinə görə məhkəməyə çəkməyəcəyik. Lakin bu bizi heç də onların xəyallarına şərikin olmağa məcbur etmir. Seçilmiş xalqlar zamanəsi həmişəlik keçib getmişdir.

Həmin mübarizə davam etdiyi müddətdə isə Rusiyada kapitalizm sür'ətlə irəliləyir və terrorçuların çata bilmədiyi məqsədə, çarizmi təslim etdirmək məqsədinə getdikcə daha çox yaxınlaşırdı.

Çarizmə pul lazım idi. Yalnız saray dəbdəbəsi üçün deyil, bürokratiya üçün deyil, hər şeydən əvvəl ordu üçün və pulla ələ almaq üsuluna əsaslanan xarici siyasət üçün deyil, onun acınacaqlı maliyyə təsərrüfatı üçün və buna uyğun gələn dəmir yol çəkilməsi sahəsindəki mə'nasız siyasəti üçün pul lazım idi. Xaricdə daha çar xəzinəsinin bütün defisitlərini ödəmək istəmirdilər və ödəyə də bilmirdilər; ölkə daxilində yardım axtarmaq lazım gəlirdi. Dəmir yolu səhmlərinin bir hissəsini, eynilə də istiqrazların bir hissəsini ölkə daxilində yerləşdirmək lazım gəldi. Rus burjuaziyasının birinci qələbəsi dəmir yolu konsessiyaları idi; bunlardan götürüləcək mənfəətin hamısı aksionerlərə çatır, gələcəkdəki bütün zərərlər isə dövlətin üzərinə qoyulurdu. Sonra, sənaye müəssisələri yaratmaq üçün borc və mükafatlar verilməyə, habelə vətən sənayesinin mənafeyi üçün himayə gömrükləri qoyulmağa başlandı ki, bu gömrüklər üzündən nəticə e'tibarilə bir çox şeylərin idxalı tamamilə qeyri-mümkün oldu. Rus dövləti hədsiz borca düşdüynə görə və xaricdən kredit almaq e'tibarı, demək olar, tamamilə sarsıldığına görə, bilavasitə dövlət xəzinəsi xatirinə sün'i surətdə vətən sənayesi yaratmaq qayğısına qalmalı idi. Bu dövlətin xaricdən aldığı borcların faizlərini ödəmək üçün daim qızıla ehtiyacı vardır. Rusiyada isə qızıl yoxdur, orada yalnız kağız pul tədavül edir. Gömrük vergilərindən bir qədər qızıl əldə edilir, həm də bu vergilər yalnız qızılla alınır ki, bu da həmin gömrüyün həcmi 50 faiz artırır. Lakin qızılın ən böyük miqdarı rus xammalı ixracının xarici sənaye mə'mulatı idxalından artıq olması nəticəsində əldə edilməlidir; xarici alıcıların həmin artıq məbləğin qarşılığı olaraq verdikləri vekselləri rus hökuməti Rusiyanın daxilində kağız pulla satın alır və bu veksellər üzrə qızıl əldə edir. Buna görə də hökumət əgər xarici borcların faizlərini ödəmək üçün xaricdən yeni borclar almaq istəmirsə, onda rus sənayesinin sür'ətlə o qədər möhkəmlənməsinə çalışmalıdır ki, bütün daxili tələbatı ödəsin. Buradan da belə bir tələb irəli gəlir ki, Rusiya xaricdən asılı olmayan, özünü tə'min edə bilən sənaye ölkəsi olmalıdır; buna görə də hökumət təşvişlə Rusiyanın kapitalist inkişafını bir neçə ildə ən yüksək nöqtəyə, çatdırmağa çalışır. Ona görə ki, belə olmasa, onda Dövlət bankında və

xəzinədə hərbi fond metalına əl atmaqdan, yaxud dövlət iflasına yol verməkdən başqa bir çarə qalmır.. Hər iki halda bu, rus xarici siyasətinin sonu olardı.

Bir şey aydındır: belə bir şəraitdə gənc rus burjuaziyası dövləti tamamilə öz əlində saxlayır. Bütün mühüm iqtisadi məsələlərdə dövlət həmin burjuaziyanın arzularına tabe olmağa məcburdur. Əgər həmin burjuaziya hələ də çarın və onun mə'murlarının istibdadçı mütləqiyyətinə dözsə, bunun səbəbi yalnız odur ki, həmin mütləqiyyət bürokratiyanın satqınlığı nəticəsində yumşalmaqdan əlavə, burjuaziyaya hətta burjua-liberal ruhundakı dəyişikliklərin verə biləcəyindən daha çox təminat verir, çünki Rusiya daxilində işlərin indiki vəziyyətində burjua-liberal dəyişikliklərinin nə kimi nəticələr verəcəyini heç kəs irəlicədən görə bilməz. Beləliklə də Rusiyanın kapitalist-sənaye ölkəsinə çevrilməsi, kəndlilərin xeyli hissəsinin proletarlaşması və köhnə kommunist icmasının pozulması getdikcə daha artıq bir sürətlə irəliləyir.

Marksın və mənim hələ 1882-ci ildə ümid etdiyimiz kimi, bu icmanın lazımı məqamda Qərbi Avropadakı çevrilişlə birləşərək, kommunist inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi ola biləcək dərəcədə hazırda salamat qalıb-qalmadığı haqqında mən mühakimə yeritməyə girişmirəm. Lakin bir şey şübhəsizdir: həmin icmadan nəyin isə salamat qalması üçün hər şeydən əvvəl çar istibdadını yıxmaq lazımdır. Rusiyada inqilab lazımdır. Rus inqilabı millətin başlıca hissəsini, kəndliləri onların dünyası (Əsərin orijinalında dünya (mir) sözü rusca latın hərfləri ilə yazılmışdır. *Red.*), onların kainatı olan kəndlərin nəinki bir-birindən təcrid olunmuş halda qalmasından xilas edər, nəinki kəndliləri geniş meydana çıxarar və onlar burada xarici aləmi, bununla da birlikdə özlərini dərk edib öz vəziyyətlərini və indiki ehtiyacdən qurtarmaq vasitələrini başa düşürlər,—rus inqilabı habelə Qərbin fəhlə hərəkətinə yeni təkan verir, onun üçün yeni, ən yaxşı mübarizə şəraiti yaradar, bununla da müasir «sənaye proletariyatının qələbəsini sürətləndirər, bu olmadan isə bugünkü Rusiya nə icma vasitəsilə, nə də kapitalizm vasitəsilə cəmiyyətin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına nail ola bilməz.

1894-cü il yanvarın birinci yarısında yazılmışdır.

Bu kitabda çap edilmişdir: F.Engels. «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871-1875)». Berlin, 1894.

K.MARKS

BAKUNININ «DÖVLƏT VƏ ANARXIYA KİTABININ KONSPEKTİNDƏN²⁶⁵

«Məsələn, marksistlərin, məlum olduğu kimi, rəğbət bəsləmədikləri «avam kənd camaatı» (das gemeine Bauernvolk, der Bauernpöbel), mədəniyyətin aşağı pilləsində durduğuna görə, ehtimal ki, şəhər və fabrik proletariatu tərəfindən idarə ediləcəkdir».

Deməli, kəndli harada xüsusi torpaq mülkiyyətçisi kimş kütləvi miqyasda mövcuddursa, Qərbi Avropa kontinentinin bütün ölkələrində olduğu kimi, harada hətta az-çox böyük əksəriyyət təşkil edirsə, İngiltərədəki kimi, harada yox olub getməmiş və kənd təsərrüfatı muzdurları ilə əvəz edilməmişdirsə, orada aşağıdakı hal baş verəcəkdir: ya kəndli, Fransada indiyədək etdiyi kimi, hər cür fəhlə inqilabına müqavimət göstərməyə başlayaraq onu iflasa uğradacaqdır, ya da proletariat (çünki mülkiyyətçi kəndli proletariat deyildir; o, hətta vəziyyətinə görə proletariat olduqda da güman edir ki, proletariat deyildir) hökumət olmaq e'tibarilə elə tədbirlər görməlidir ki, bunların nəticəsində kəndlinin vəziyyəti bilavasitə yaxşılaşsın, deməli, bunlar onu inqilabın tərəfinə cəlb etsin; elə tədbirlər ki, bunlar başlanğıcda torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətdən kollektiv mülkiyyətə keçilməsini asanlaşdırsın, belə ki, buna kəndli özü təsərrüfat yolu ilə gəlib çatsın; lakin, məsələn, vərəsəlik hüququnun və ya kəndli mülkiyyətinin ləğv olunduğunu e'lan edib kəndlini çaş-baş salmaq olmaz; kəndlinin mülkiyyətini yalnız orada ləğv etmək mümkündür ki, icarədar kapitalist kəndlini sıxışdırıb aradan çıxartmış və əsl əkinçi dönüb eynən şəhər fəhləsi kimi proletar, muzzdlu fəhlə olmuşdur, deməli, şəhər fəhləsi ilə dolayı şəkildə deyil, *bilavasitə* həmmənafedir; xüsusən də Bakuninin inqilabi yürüşündə olduğu kimi, iri malikanələri sadəcə kəndlilərə verib parselləri böyütmək yolu ilə parsel mülkiyyətini möhkəmlətmək olmaz.

«Yaxud bu məsələyə milli nöqteyi-nəzərdən baxılsa, alman proletariatu öz burjuaziyasına qul kimi necə tabe vəziyyətdədirsə, almanların nəzərincə, eyni səbəb üzündən, məsələn, slavyanlar da qalib alman proletariatına qul kimi tabe vəziyyətdə olacaqlar» (səh. 278).

Şagird cəfəngiyatıdır! Radikal ictimai inqilab iqtisadi inkişafın müəyyən tarixi şəraiti ilə əlaqədardır; bu şərait radikal ictimai inqilab üçün müqəddəm şərtidir. Deməli, bu inqilab yalnız o yerdə mümkündür ki, kapitalist istehsalı ilə birlikdə sənaye proletariatu xalq kütləsi içərisində ən azı əhəmiyyətli bir yer tutsun. Həm də onun qələbəyə az-çox imkanı ola bilməsi üçün, Fransa burjuaziyası öz inqilabı zamanı o vaxtkı fransız kəndlisi üçün nə etmişdisə, proletariat da bilavasitə kəndlilər üçün «mutatis mutandis» (müvafiq dəyişikliklərlə. *Red.*) azı bir o qədər edə bilməlidir. Əcəb ideyadır: kənd təsərrüfatı əməyinin əsarət altına alınması fəhlələrin hökmranlığına daxil imiş! Məhz burada c. Bakuninin ən gizli fikri üzə çıxır. O, ictimai inqilabı qətiyyənlə anlamır, ictimai inqilab haqqında yalnız siyasi ibarələr bilir. Onun üçün ictimai inqilabın iqtisadi şəraiti mövcud deyildir. İndiyə qədər mövcud olmuş bütün iqtisadi formalara, inkişaf etmiş və ya etməmiş formalara işçinin əsarət altına alınması (istər muzzdlu fəhlə formasında, istər kəndli formasında olsun və i.a.) daxil olduğuna görə c. Bakunin güman edir ki, *radikal inqilab* bütün bu formalar şəraitində eyni dərəcədə mümkündür! Bundan əlavə! O istəyir ki, kapitalist istehsalının iqtisadi bazisinə əsaslanan Avropa ictimai inqilabı rus və

ya slavyan əkinçi və çoban xalqlarının səviyyəsində baş versin və bu səviyyədən yuxarı qalxmasın; hərçənd o görür ki, *dənizçilik* qardaşlar arasında fərq yaradır, lakin bu fərqi yalnız *dənizçilik* yaradır, çünki bu–bütün siyasətçilərə məlum olan fərkdir! C-b Bakuninin ictimai inqilabının əsasını iqtisadi şərait deyil, *iradə* təşkil edir.

K.Marks tərəfindən 1874-cü ildə–1875-ci ilin əvvəlində yazılmışdır.

İlk dəfə 1926-cı ildə «Letopisi marksizma» jurnalının 11-ci №-sində çap edilmişdir.

K.MARKS və F.ENGELS MƏKTUBLAR

MARKS–LÜDVIQ KUGELMANA
HANNOVERƏ

London, 23 fevral 1865-ci il

Hörmətli dost!

Sizin mənim üçün çox maraqlı olan məktubunuzu dünən aldım və indi ona maddə-maddə cavab verəcəyəm.

Hər şeydən əvvəl *Lassala* öz münasibətimi Sizə qısaca izah etmək istəyirəm. Onun təşviqatı zamanı bizim əlaqəmiz kəsilmişdi: 1) çünki onda zəhlətökən bir lovğalıq var idi, həm də o mənim əsərlərimdən və başqa əsərlərdən heç utanmadan parçalar oğurlayırdı, 2) ona görə ki, mən onun *siyasi* taktikasını *qəti surətdə pisləmişdim*, 3) ona görə ki, burada, Londonda, hələ onun təşviqatı başlanmazdan əvvəl mən ona ətraflı surətdə izah və «sübut» etmişdim ki, «*Prussiya dövlətinin*» bilavasitə *sosialist* müdaxiləsi mənasız bir şeydir. O mənə göndərdiyi məktublarında (1848-ci ildən 1863-cü ilədək), həmçinin mənimlə şəxsən görüşdüyü zamanlar həmişə özünü mənim təmsil etdiyim partiyanın tərəfdarı e`lan edirdi. Lakin o, Londonda (1862-ci ilin axırlarında) yəqin etdikdə ki, *mənimlə* oyunbazlıq edə bilməyəcəkdir, mənə və köhnə partiyaya *qarşı* «fəhlə diktatoru» kimi çıxış etməyi qərara aldı. Bütün bunlara baxmayaraq, mən onun təşviqatdakı xidmətlərini e`tiraf edirdim, hərçənd onun qısamüddətli şöhrətinin axırlarında hətta bu təşviqat da mənə getdikcə daha çox ikimə`nalı görünməyə başlamışdı. Onun qəflətən vəfat etməsi, köhnə dostluq, qrafinya Hatsfeldin yanıqlı məktubları, sağlığında bu qədər qorxduqları adama qarşı burjua qəzetlərinin *qorxaq həyasızlığına* olan nifrət,–bunların hamısı məni alçaq Blində (*K.Marks*. «Ştutqartda «beobachter» qəzetinin redaktoruna» (bax: /*K.Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 21–23). *Red.*) qarşı qısaca bir bəyanat verməyə–lakin, bu bəyanatda Lassalın fəaliyyətinin məzmunundan bəhs olunmurdu,–vadar etdi (Hatsfeld bu bəyanatı «*Nordstern*»ə göndərirdi²⁶⁶. Yenə həmin mülahizələrə görə və mənə təhlükəli görünən ünsürləri aradan qaldırmaq ümidi ilə mən Engelslə birlikdə «*Social-*

Demokrat»¹²-da əməkdaşlıq etməyi vəd etdim (qəzet «Təsis manifesti»nin tərcüməsini dərc etdi və qəzetin xahişi ilə, mən Prudonun vəfatı münasibətilə onun haqqında məqalə yazdım) və Şveytserdən *öz redaksiyası haqqında qənaətləndirici bir proqram* alaraq, bizi əməkdaşlar sırasında göstərməsinə icazə verdim. Bizim üçün təminat bir də bu idi ki, *V.Libknext* redaksiyanın qeyri-rəsmi üzvü idi. Bununla belə tezliklə məlum oldu ki,—bunun sübutu bizim əlimizə keçdi,—əslində *Lassal* partiyaya *xəyanət etmişdir*. O, Bismarkla əsl bir saziş bağlamışdı (həm də bu zaman *özünə*, əlbəttə, *heç bir* təminat almamışdı). 1864-cü il sentyabrın axırlarında, o, Hamburqa gedib orada (səfeh Şramm və Prussiya polis casusu Marr ilə birlikdə) Bismarkı Şlezviq-Holştii ilhaqına «*vadar etməli*» idi, yəni bu ilhaqı «fəhlələr» adından e`lan etməli idi və i.a., bunun da müqabilində Bismark ümumi seçki hüququ və bəzi ictimai fırıldaqlar vəd etmişdi. Təəssüf ki, Lassal bu komediyanı oynaya bilmədi! Bu komediya onu elə gülünc və axmaq bir vəziyyətə salardı ki, hər cür belə cəhdlərə həmişəlik son qoyardı.

Lassal ona görə belə yanlış yola düşmüşdü ki, c. Mikelsayağı «*real siyasətçi*» idi, ancaq daha böyük miqyasda və daha böyük məqsədlər güdən «*real siyasətçi*» idi (Yeri gəlmişkən deməliyəm, mən artıq çoxdan Mikelə o qədər bələd olmuşam ki, onun çıxışını özümə bununla izah edirdim: kiçik bir *Hannover* vəkili üçün Milli ittifaq²⁶⁷ buna nail olmaqdan ötrü çox gözəl bir vasitədir ki, öz kiçik dairəsindən kənarda, Almaniyada səsi eşidilsin və, beləliklə, öz şəxsiyyətinin «*reallığını*» yüksəldərək, əks-təsir vasitəsilə öz *Hannover* vətəninə tanınsın, «*Prussiya*» mühafizəsi altında *Hannover* Mirabosu kimi görünsün). Mikel və onun indiki dostları özlərini və Milli ittifaqı «*Prussiya*nın idarə etdiyi arabaya» qoşmaq üçün, Prussiya prins-regenti tərəfindən e`lan edilən «*yeni dövr*»²⁶⁸ yapışdıqları kimi, ümumiyyətlə onlar *Prussiya mühafizəsi* altında özlərinin «*vətəndaşlıq ıftixarını*» inkişaf etdirdikləri kimi, eləcə də Lassal ukermarklı II Filipp (markiz Poza və II Filipp—Şillerin «*Don Karlos*» faciəsində surətlərdir. «*Ukermarklı II Filipp*» adı altında Vilhelm nəzərdə tutulur. *Red.*) qarşısında proletariata məxsus markiz Poza olmaq istəyərək, onunla Prussiya taxt-tacı arasında vasitəçi rolunu Bismarkın öhdəsinə buraxmışdı. O, Milli ittifaqdan olan cənabları ancaq təqlid edirdi. Lakin onlar burjuaziyanın mənafeyi xatirinə Prussiya irticasına müraciət etdikləri halda, Lassal proletariatin mənafeyi xatirinə Bismarkın əlini sıxırdı. Milli ittifaqdan olan cənabların bunun üçün Lassaldan çox əsasları var idi, çünki burjua ancaq bilavasitə öz burnunun ucunda olan mənafeyi «*reallıq*» hesab etməyə adət etmişdir və bu sinif əslində hər yerdə hətta feodalizm ilə də saziş bağlamışdır, halbuki fəhlə sinfi öz təbiəti e`tibarilə vicdanı təmiz «*inqilabçı*» olmalıdır.

Lassal kimi təmtəraq düşkünün olan şöhrətpərəst bir adamdan ötrü (lakin onu vəzifələr, bələdiyyə rəisi mənəbi və i.a. kimi sədəqələrlə ələ almaq olmazdı)

proletariatın mənafeyi üçün Ferdinand Lassalın bilavasitə hünər göstərməsi fikri çox cazibəli bir fikir idi. Lakin əslində o belə bir hünər göstərməyin həqiqi iqtisadi şəraiti barəsində çox avam olduğuna görə, özünə tənqidi surətdə yanaşa bilməzdi! Digər tərəfdən, alman burjuaziyasının 1849–1859-cu illərdəki irticaya dözməsinə və xalqın ələ salınmasının sadəcə tamaşaçısı olmasına səbəb olan alçaq «*real siyasət*» nəticəsində, alman fəhlələri o qədər «*pozulmuşdular*» ki, onları bircə sıçrayışla müqəddəs yerə aparmağı və`d edən belə bir hoqqabaz şarlatan xilaskarı alqışlamaya bilməzdilər!

Beləliklə, mənim söyləməyə başladığım məsələyə qayıdaq! «Social-Demokrat» tə`sis edilən kimi, mə`lum oldu ki, qarı Hatsfeld, nəhayət, Lassalın «*vəsiyyəti*» yerinə yetirmək istəyir. O, («*Kreuz-Zeitung*»dan²⁶⁹ olan) Vagener vasitəsilə Bismarkla əlaqə saxlayırdı. O, Ümumalmaniya Fəhlə İttifaqını²⁷⁰ «*Social-Demokrat*»ı və sairəni Bismarkın ixtiyarına vermişdi. «*Social-Demokrat*»da Şlezviq-Holşteynin ilhaqının e`lan edilməsi, ümumiyyətlə, Bismarkın himayəçi olaraq qəbul edilməsi və i.a. gözlənirdi. Bütün bu gözəl plan ona görə *pozuldu* ki, Berlində və «*Social-Demokrat*» redaksiyasıqada Libknext var idi. Hərçənd qəzetin məsləki Engelsə və mənə xoş gəlmirdi–Lassala yaltaqlıqla pərəstiş edilirdi, hər dəfə fürsət düşəndə Bismark qarşısında əzilib-büzülürdülər və i.a., –əlbəttə, hələlik qəzetlə rəsmən əlaqə saxlamaq daha əhəmiyyətli idi ki, qarı Hatsfeldin fitnələrinə və fəhlə partiyasının tamamilə nüfuzdan salınmasına yol verilməsin. Buna görə də biz «*bonne mine a mauvais jeu*» (özümüzü sındırmırdıq. *Red.*) hərçənd «*privatim*» (öz tərəfimizdən. *Red.*) «*Social-Demokrat*» redaksiyasına daim yazırdıq ki, o, Bismarka qarşı da, proqressistlərə²⁷¹ qarşı olduğu qədər mübarizə aparmalıdır. Biz hətta Lassaldan vəsiyyətlə irs qalan hörməti ciddi bir şey kimi qəbul etmiş lovğa Bernhard Bekker *Beynəlxalq Fəhlə Birliyinə qarşı* fitnələr düzəltdiyi zaman da dözdük.

Halbuki c. Şveytserin «*Social-Demokrat*»dakı məqalələri getdikcə daha çox dərəcədə bismarkçılıq ruhunda olurdu. Mən hələ əvvəllər ona yazmışdım ki, proqressistləri «*koalisiyalar məsələsində*»²⁷² *qorxutmaq* olar, lakin *Prussiya hökuməti* koalisiyalar haqqındakı qanunları tamamilə ləğv etməyə *heç vaxt* və *heç bir halda* razı olmaz, çünki bu, bürokratizmi sarsıdardı. Fəhlələrə vətəndaşlıq hüququ verilməsinə, nöqərlər haqqındakı əsasnamənin²⁷³ məhv edilməsinə, kənddə zadəganların tətbiq etdikləri dəyənək cəzasının ləğv edilməsinə və i.a. və i.a. səbəb olardı, buna isə Bismark heç bir zaman yol verməz və bu, ümumiyyətlə, Prussiya *bürokratik* dövləti ilə bir araya sığmır. Mən əlavə edirdim ki, əgər palata koalisiyalar haqqındakı qanunları rədd etsə, hökumət, (məsələn, ictimai məsələnin «daha dərin» tədbirlər tələb etməsi və i.a. kimi) *ibarətlərlə* yaxasını qurtarmağa çalışacaqdır ki, bu qanunları qüvvədə saxlasın. Bunların hamısı təsdiq olundu. Bəs c. fon-Şveytser nə etdi? O,

Bismark *lehinə* bir məqalə yazdı və bütün öz böyük cəsarətini Şultse, Fauxer və i.a. kimi son dərəcə kiçik adamlara qarşı saxladı.

Mənim fikrimcə Şveytser və başqalarının niyyətləri *saf* niyyətdir, lakin onlar «*real siyasətçidirlər*». Onlar *mövcud* şəraitlə hesablaşmaq istəyirlər və «*real siyasət*» *üstünlüyünü* c. Mikel və K^o-sına güzəşt etmək arzusunda deyildirlər. (Bu axırıncılar, görünür, Prussiya hökumətinin işlərinə müdaxilə etmək hüququnu öz əllərində saxlamaq istəyirlər). Onlar bilirlər ki, Prussiyada (deməli, qalan Almaniyada da) fəhlə mətbuatı və fəhlə hərəkəti yalnız polisin icazəsi ilə mövcuddur. Buna görə də onlar şəraiti olduğu şəkildə götürmək istəyirlər, hökuməti acıqlandırmaq istəyirlər və i.a. necə ki, bizim «*respublikaçı*» real siyasətçilər Hogensollernlər içərisindən olan *imperatora* «*dözürlər*». Lakin mən «*real siyasətçi*» olmadığımı kərə, «*Social-Demokrat*»da əməkdaşlıqdan imtina etdiyimi Engelslə birlikdə açıq söyləməyi lazım bildim (K.Marks və F.Engels. «*«Social-Demokrat» qəzeti redaksiyasına bəyanat*» (bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 79). *Red.*) (siz həmin bəyanatı bu və ya başqa bir qəzetdə tezliklə oxuyarsınız).

Siz bundan həmçinin görürsünüz ki, nəyə görə mən indi Prussiyada *heç bir şey* edə bilmirəm. Oradakı hökumət mənim Prussiya vətəndaşı hüquqlarımı bərpa etməkdən açıqca imtina etmişdir²⁷⁴. Orada mənim *təşviqat aparmağıma* yalnız o halda icazə verərdilər ki, bu təşviqat c. fon-Bismark üçün arzu edilən şəkil alsın.

Mən burada «*Beynəlxalq Birlik*» vasitəsilə apardığım təşviqatı yüzqat üstün tuturam. *İngilis* proletariatına bilavasitə və son dərəcə əhəmiyyətli bir təsir göstərilir. İndi biz burada ümumi seçki hüququ məsələsinə güc veririk, bu məsələnin burada, əlbəttə, Prussiyadakından *tamamilə başqa bir əhəmiyyəti* vardır.

Ümumiyyətlə, həmin «*Birliyin*» burada, Paris, Belçika, İsveçrə və İtaliyada müvəffəqiyyəti *bütün gözlənilənlərdən* yüksək oldu. Yalnız Almaniyada, Lassalın ardıcılıları mənə, əlbəttə, mane olurlar, onlar: 1) öz nüfuzlarını itirməkdən lap axmaqcasına qorxurlar; 2) bilirlər ki, mən almanların «*real siyasət*» adlandırdıqları şeyin açıq əleyhdarıyam. (Bu elə bir «*reallıqdır*» ki, Almaniyanı bütün mədəni ölkələrdən xeyli geridə saxlayır.)

1 şillingə üzvlük bileti əldə edən hər bir adam Birliyin üzvü ola bildiyinə görə; fransızların («*ditto*» (həmçinin. *Red.*) belçikalıların) bizə «*assosiasiya*» şəklində qoşulmasını qanun qadağan etdiyindən onlar bu fərdi üzvlük formasını seçdiklərinə görə; Almaniyada da vəziyyət eynilə belə olduğuna görə,—indi mən Almaniyanın müxtəlif yerlərindəki dostlarıma, nə qədər üzvü olsa da, hər yerdə kiçik cəmiyyətlər yaratmağı təklif etmək qərarına gəlmişəm; belə bir cəmiyyətin hər bir üzvü ingilis üzvlük bileti alardı. İngilis Birliyi *leqal* olduğuna görə, bu metoda hətta Fransada da maneçilik göstərilmir. Mən çox

istərdim ki, Siz də özünüə ən yaxın olan adamlarla birlikdə bu yolla London ilə əlaqəyə girəydiniz...

K. Marksın və F.Engelsin Əsərləri) mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 31-ci cild, səh. 379–384.

MARKS–LÜDVIQ KUGELMANA HANNOVERƏ

London, 9 oktyabr (Orijinalda səhv gedib: «noyabr» *Red.*) 1866-cı il.

...Mən Cenevrədəki birinci konqres²⁰⁴ üçün çox qorxurdum, lakin mənim gözlədiyimin əksinə olaraq, bu konqres ümumiyyətlə yaxşı keçdi. Onun Fransa, İngiltərə və Amerikada təsiri bütün gözlənilməyindən artıq oldu. Mən konqresə gedə bilmədim və getmək də istəmirdim, lakin London nümayəndələrinin proqramını yazdım. Mən qəsdən bu proqramda elə bəndlərlə kifayətləndim ki, bu bəndlər əsasında fəhlələr bilavasitə razılaşıb birlikdə hərəkət edə bilərlər və bu bəndlər sinfi mübarizə və fəhlələrin bir sinif halında təşkil olunması tələbatına bilavasitə material və təkan verir. Parisli cənabların beyinləri ən boş prudonizm ibarətləri ilə doludur. Onlar elmdən dəm vururlar, özləri isə heç bir şey bilmirlər. Onlar hər bir *inqilabi* fəaliyyətə, yəni sinfi mübarizənin özündən irəli gələn fəaliyyətə, hər cür birgə ictimai hərəkətə, yəni *siyasi vasitələrlə* də (məsələn, iş gününün *qanunvericilik* yolu ilə qısaltılması) keçirilə biləcək hərəkətə nifrətlə yanaşırlar. Ən biabırçı bir istibdada 16 il çox sakitliklə dözmüş və dözməkdə olan bu cənablar *azadlıq* və antiquer-namentalizm və ya hər cür antiavtoritarizm *bəhanəsi* ilə işdə ancaq prudoncasına ideallaşdıran adi bir burjua təsərrüfatı təbliğ edirlər! Prudon çox böyük zərər vurmuşdur. Əvvəlcə onun qondarma tənqidi və utopistlərə zahirən əks çıxması (o özü ancaq xırda burjua utopistidir, halbuki Fyur, Ouen və başqaları kimi adamların utopiyalarında yeni dünya duyulur və fantastik şəkildə təsvir olunur) «parlaq gəncləri», tələbələr, sonra fəhlələr, xüsusilə zinət şeyləri istehsalı ilə məşğul olub özləri də düşünmədən köhnə zir-zibilə meyl göstərən Paris fəhlələrini əhatə edib ələ aldı. Avam, şöhrətpərəst, iddialı, boşboğaz, təşəxxüs satan bu adamlar konqresə öz üzvlərinin sayına əsla uyğun olmadığı qədər çoxlu nümayəndə göndərərək, az qala hər şeyi korlamışdılar. Mən hesabatda onların adını çəkmədən onlara lazımi qiymət verəcəyəm.

Bununla bir zamanda Baltimorda keçirilən Amerika fəhlə konqresi⁴⁰ məni çox sevindirdi. Orada şüar kapitala qarşı mübarizə üçün təşkil olunmaq idi və qərribə işdir ki, Cenevrə üçün hazırladığım tələblərin çoxu fəhlələrin düzgün instinkti sayəsində orada da irəli sürülmüşdür

İslahat uğrunda buradakı hərəkət, bizim Mərkəzi Şuranı yaratmış olan («quorum magna pars fui» (bunda mənim böyük xidmətim vardır (*Vergili*, «Eneida», ikinci kitab). *Red.*)), bu hərəkət indi olduqca genişlənməmişdir və

yenilməz olmaqdadır⁴¹. Mən daim kənarda dururdum və iş düzəldiyinə görə daha bu barədə narahat olmuram...

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 31-ci cild, səh. 443–444.

MARKS–LÜDVIQ KUGELMANA HANNOVERƏ

London, 11 iyul 1868-ci il.

...«Centralblatt»²⁷⁵-a gəldikdə məqalənin müəllifi öz aləmində mənə böyük bir güzəştə gedərək belə mülahizə edir ki, əgər dəyər anlayışına ümumiyyətlə bir mə`na verilsə, onda mənim çıxardığım nəticələrlə labüd surətdə razılaşmaq lazım gəlir. Bu bədbəxt görmür ki, mənim kitabımda «dəyər»<sup>46</sup> fəslində heç olmasaydı da, real münasibətlərin mənim tərəfimdən verilən təhlilində həqiqi dəyər münasibətləri haqqında, hər halda, mə`lumat və sübut olardı. Dəyər anlayışını sübut etmək lazım gələn haqqındakı boşboğazlıq istər bəhs olunan mövzu sahəsində, istərsə elmi metod sahəsində ancaq ən böyük bir avamlıqdan doğur. Hər bir uşaq bilir ki, hər hansı millət nəinki bir illiyə, hətta bir neçə həftəliyə işi dayandırsaydı acından ölərdi. Eynilə də hamıya mə`lumdur ki, müxtəlif tələbat kütlələrinə müvafiq olan məhsul kütlələri üçün ümumi ictimai əməyin müxtəlif və kəmiyyətə müəyyən kütlələri tələb olunur. Özlüyündə aydındır ki, ictimai əməyi belə müəyyən proporsiyalarda *bölmək lüzumu* ictimai istehsalın *müəyyən forması* ilə qətiyyətli məhv edilə bilməz; *onun yalnız təzahür forması* dəyişilə bilər. Təbiət qanunları ümumiyyətlə məhv edilə bilməz. Müxtəlif tarixi şəraitdən asılı olaraq, bu qanunların yalnız təzahür etdiyi *forma* dəyişilə bilər. İctimai əməyin əlaqəsi fərdi əmək məhsullarının *xüsusi mübadiləsi* şəklində mövcud olduğu bir ictimai quruluşda əməyin bu proporsional bölgüsünün təzahür etdiyi forma isə,–məhz bu forma həmin məhsulların *mübadilə dəyəridir*.

Elmin vəzifəsi məhz ondan ibarətdir ki, dəyər qanununun *necə* təzahür etdiyini izah etsin. Deməli, əgər qanuna zidd görünən bütün hadisələri birdən «izah etmək» istəsəydilər, elmdən *əvvəl* elm vermək lazım gələrdi. Rikardonun da səhvi məhz ondadır ki, dəyər haqqındakı birinci fəslində³⁷, mümkün olan bütün kateqoriyaları *mə`lum* hesab edir, halbuki, həmin kateqoriyalar, onların dəyər qanununa adekvat olduğunu sübut etmək üçün hələ müəyyən edilməlidir.

Digər tərəfdən, *nəzəriyyənin tarixi*, əlbəttə, Sizin düzgün olaraq göstərdiyiniz kimi, sübut edir ki, dəyər nisbətinin anlaşılması *həmişə eyni* olmuşdur, ancaq daha aydın və ya daha dumanlı olmuş, xəyallara daha çox bürünmüş və ya elmi cəhətdən daha çox müəyyən olmuşdur. Təfəkkür prosesi özü müəyyən şəraitdən irəli gəldiyinə görə, özü *təbii bir proses* olduğuna görə, həqiqətən dərk edən təfəkkür yalnız eyni ola bilər, ancaq inkişafın və, xüsusilə,

təfəkkür orqanı inkişafının yetkinliyindən asılı olaraq, öz dərəcəsi e`tibarilə fərqli ola bilər. Qalanlarının hamısı cəfəngiyatdır.

Vulqar iqtisadçının qətiyyəti heç bir təsəvvürü yoxdur ki, həqiqi, gündəlik mübadilə nisbətləri və dəyər kəmiyyətləri *bilavasitə eyni* ola *bilməz*. Burjuaz cəmiyyətinin bütün mahiyyəti məhz ondadır ki, burada «a priori» (aşkar. *Red.*) istehsalın heç bir şüurlu ictimai tənzimi yoxdur. Ağlabatan və təbii zəruri olan şey yalnız kortəbii təsir göstərən orta bir şey kimi təzahür edir. Vulqar iqtisadçı isə güman edir ki, şeylərin daxili əlaqəsini açıb göstərmək əvəzinə hadisələrdə şeylərin başqa cür göründüyünü təkabürlə iddia etməklə böyük bir kəşf edir. Əslində isə o, zahiri cəhətdən yapışmaqla, zahiri cəhəti son cəhət hesab etməklə lovğalanır. Bəs onda ümumiyyətlə elm nəyə lazımdır?

Lakin bunun arxasında başqa bir şey də vardır. Bir halda ki şeylərin əlaqəsi başa düşülmüşdür, mövcud qaydaların daimi zəruriliyinə olan bütün nəzəri inam boşa çıxır, bunlar hələ təcrübədə dağılmazdan əvvəl boşa çıxır. Deməli, burada artıq hakim siniflər üçün sözsüz xeyirli olan cəhət mə`nasız bir dolaşıqlığın əbədləşdirilməsini tələb edir. Həm də siyasi iqtisadda ümumiyyətlə düşünməyə icazə verilmir–deyəni və başqa heç bir elmi dəlil irəli sürə bilməyən böhtançı boşboğazlara bunun üçün deyilsə, bəs nə üçün haqq verirlər?

Lakin «satis superque» (daha bəsdir, tamamilə bəzdir. *Red.*). Hər halda buradan mə`lum olur ki, bu burjuaziya keşişləri nə qədər alçalmışlar: fəhlələr, hətta fabrikkilər və tacirlər mənim kitabımı (*K.Marks. «Kapital»* (bax: *K.Marks. «Kapital», I cild, 1975). Red.*) başa düşmüş və onu anlamağa bilmişlər, bu «*alim kitabçılar*» (!) isə şikayətlənirlər ki, mən onların zəkasından həddindən artıq şey tələb edirəm...

K. Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 32-ci cild, səh. 460–462.

MARKS–LÜDVIQ KUGELMANA HANNOVERƏ

London, 12 aprel, 1871-ci il.

...Dünən biz heç də təsəlli verməyən belə bir xəbər aldığımız ki, Lafarq (Laura yox) indi Parisdədir.

Əgər sən mənim «On səkkiz brümerimin» axırıncı fəslinə nəzər salsan, görərsən ki, mən Fransa inqilabının bundan sonrakı təşəbbüsü olaraq bunu e`lan edirəm: bürokratik-hərbi maşını, indiyədək olduğu kimi, bir əldən başqa ələ vermək deyil, onu *sındırmaq* lazımdır, həm də kontinentdə hər bir həqiqi xalq inqilabının ilkin şərti məhz belədir. Bizim qəhrəman parisli yoldaşlarımızın təşəbbüsü də məhz bundan ibarətdir. Bu parisliyərdə nə qədər çeviklik, nə qədər tarixi təşəbbüs, nə qədər fədakarlıq qabiliyyəti var imiş! Xarici düşməndən xeyli artıq dərəcədə daxili xəyanətin doğurduğu altı aylıq

aclıq və dağıntıdan sonra onlar Prussiya süngüləri altında üsyan edirlər, elə bil ki, Fransa ilə Almaniya arasında müharibə heç yox imiş, elə bil ki, düşmən hələ Parisin qapılarını kəsdirməyibmiş! Tarixdə hələ belə bir qəhrəmanlıq nümunəsi olmamışdır! Əgər onlar məğlub olsalar, bunun təqsiri məhz onların «alicənablığında» olacaqdır. Vənu, onun ardınca isə Paris milli qvardiyasının irticaçı hissəsi Parisdən qaçan kimi, dərhal Versal üzərinə yerimək lazım idi. Vədan yol vermədiyinə görə fürsət əldən qaçırılmışdır. *Vətəndaş müharibəsi başlamaq* istəməmişlər, guya əcayib düdəmə Tyer Parisi tərksilah etmək təşəbbüsü ilə vətəndaş müharibəsi başlamamışdır! İkinci səhv: Mərkəzi Komitə öz səlahiyyətlərindən çox tez əl çəkdi ki, öz yerini Kommunaya versin. Bu da yenə vasvasılıq dərəcəsinə çatan «vədanlılıq» nəticəsidir! Hər necə olsa da, indiki Paris üsyanı,—onu köhnə cəmiyyətin canavarları, donuzları və alçaq köpəkləri hətta boğsa da,—Paris iyun üsyanı zamanından bəri partiyamızın ən şanlı bir qəhrəmanlığıdır. Qoy göylərə hücum etməyə hazır olan bu parislilərlə, Almaniya-Prussiya müqəddəs Roma imperiyasının əlaltılarını və onun kazarma, kilsə, yunkerlik, ən çoxu isə filisterlik iyi verən köhnə maskaradlarını müqayisə etsinlər.

Yeri gəlmişkən bilavasitə L.Bonapartın kassasından verilən pul yardımı haqqındakı sənədlərin *rəsmi nəşrində* göstərilir ki, *Foqt* 1859-cu ilin avqustunda 40000 frank almışdır! Mən bunu Libknextə gələcəkdə istifadə etməsi üçün xəbər verdim (*Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 171. Red.*).

Sən mənə Haksthauzeni göndərə bilərsən, çünki *son zamanlar* mən təkcə Almaniya deyil, hətta Peterburqdan da salamat şəkildə müxtəlif kitabçalar və s. alıram.

Müxtəlif qəzetlər göndərdiyinə görə təşəkkür edirəm (xahiş edirəm bunlardan çox göndərəsən, çünki mən Almaniya, reyxstaq və s. haqqında bəzi şeylər yazmaq istəyirəm).

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 172–173.

MARKS–LÜDVIQ KUGELMANA HANNOVERƏ

[London], 17 aprel 1871-ci il.

Sənin məktubunu aldım. İndi mənim başım tamamilə işə qarışıqdır. Buna görə də ancaq bir neçə kəlmə yazıram. Mən heç başa düşə bilmirəm ki, sən necə də 13 iyun 1849-cu il²⁷⁷ «a la» xırda burjua nümayişlərini və sairəni Parisdə gedən indiki mübarizə ilə müqayisə edə bilirsən.

Əgər mübarizə yalnız qəti əlverişli imkanlar şərtlə aparılısaydı, dünya tarixini yaratmaq, əlbəttə, çox asan olardı. Digər tərəfdən, «təsadüflər» heç bir rol oynamasaydı, tarix çox mistik bir xarakterdə olardı. Bu təsadüflər, əlbəttə,

özləri inkişafın ümumi gedişinə bir tərkib hissəsi kimi daxil olaraq, başqa təsadüflərlə tarazlaşır. Lakin hadisələrin sürətlənməsi və ləngiməsi xeyli dərəcədə bu «təsadüflərdən» asılıdır, bunların arasında isə həmçinin, başlanğıcda hərəkətin başında duran adamların xarakteri kimi bir «təsadüf» də vardır.

Bu dəfə qəti əlverişsiz «təsadüfi» heç də Fransa cəmiyyətinin ümumi şəraitində deyil, Parisin lap başının üstünü kəsdirmiş olan prussiyalıların Fransada olmasında axtarmaq lazımdır. Parislilər bunu çox yaxşı bilirdilər. Bunu Versaldakı burjua fırıldaqçıları da bilirdilər. Buna görə də onlar parislilərin qarşısına belə bir alternativ qoymuşdular: ya mübarizə çağırışını qəbul etməli, ya da mübarizəsiz təslim olmalı. Axırncı halda fəhlə sinfinin mə'nəvi pozğunlaşması istənilən qədər «başçının» tələf olmasından daha böyük bir fəlakət olardı. Kapitalistlər sinfinə və onun mənafeyini təmsil edən dövlətə qarşı fəhlə sinfinin mübarizəsi Paris Kommunası sayəsində yeni bir fazaya daxil oldu. Bilavasitə bu dəfə iş necə qurtarsa da, ümumdünya-tarixi əhəmiyyəti olan yeni başlanğıc nöqtə hər halda əldə edilmişdir.

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 175.

MARKS–FRIDRIX BOLTEYƏ

NYU-YORKA

[London], 23 noyabr 1871-ci il.

...*Internasional* sosialist və yarımsosialist təriqətlərini, mübarizə üçün fəhlə sinfinin həqiqi təşkilatı ilə əvəz etməkdən ötrü yaradılmışdı. Əvvəlki Nizamnamə (*K.Marks*. «Birliyin müvəqqəti Nizamnaməsi» (Bax: *K Marks* və *F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 12–15). *Red.*) və Tə'sis Manifesti bunu dərhal göstərir. Digər tərəfdən, əgər tarixin gedişi təriqətçiliyi artıq əzməmiş olsaydı, *Internasional* möhkəmlənə bilməzdi. Sosialist təriqətçiliyinin inkişafı ilə həqiqi fəhlə hərəkətinin inkişafı həmişə bir-birinə əks nisbətdə olur. Nə qədər ki fəhlə sinfi hələ müstəqil tarixi hərəkət üçün yetişməmişdir, o vaxta qədər təriqətlərin öz (tarixi) haqqı olur. Fəhlə sinfi belə bir yetkinliyə çatan kimi bütün təriqətlər əslində mürtəcə olur. Həm də bütün tarix boyu nəzərə çarpan eyni cəhət *Internasionalın* tarixində təkrar olunmuşdur. Köhnələn cəhət yeni yaranmış formalar çərçivəsi daxilində bərpa olunmağa və möhkəmlənməyə can atır.

Internasionalın da tarixi, fəhlə sinfinin həqiqi hərəkətinə qarşı *Internasionalın* öz daxilində möhkəmlənməyə can atan təriqətlər və diletant təcrübələri əleyhinə *Baş Şuranın* arası kəsilməyən mübarizəsindən ibarət olmuşdur. Bu mübarizə *konqreslərdə* və daha çox dərəcədə *Baş Şuranın* ayrı-ayrı bölmələrlə xüsusi müşavirələrində aparılmışdır.

Parisdə prudonistlər (mütüalistlər²⁷⁸) Birliyi təsis edənlərin sırasında olduqlarına görə, təbiidir ki, Parisdə hərəkata ilk illərdə onlar başçılıq edirdilər. Sonralar orada onlara qarşı, əlbəttə, kollektivist, pozitivist qrupları və başqa qruplar yarandı.

Almaniyada—lassalçılar güruhu. Mən özüm iki il ərzində bədnam Şveytser ilə yazışmışam və ona qəti surətdə sübut etmişəm ki, lassalçılar təşkilatı sadəcə təriqətçi təşkilatıdır və belə bir təşkilat olduğuna görə, Internasionalın can atdığı *həqiqi* fəhlə hərəkəti təşkilatına düşməndir. Lakin onun bunu başa düşməmək üçün öz «əsası» var idi.

1868-ci ilin axırlarında *Internasional* rus Bakunin bu məqsədlə daxil oldu ki, onun daxilində, öz şəxsi rəhbərliyi altında «*Sosialist demokratiyası alyansı*» adı ilə *ikinci internasional* yaratsın. Heç bir nəzəri biliyi olmayan bu adam həmin xüsusi təşkilatda Internasionalın *elmi* təbliğatını təmsil etmək iddiasında idi və bu təbliğatı *Internasional daxilində* həmin *ikinci internasionalın* ixtisasına çevirmək istəyirdi.

Onun proqramı hər yerdən səthi surətdə qoparılib götürülmüş olan bir həftəbecərdən—*siniflər bərabərliyindən* (!), ictimai hərəkətin *başlangıç nöqtəsi* olmaq e'tibarilə *vərəsəlik hüququnun ləğv edilməsindən* (Sen-Simon cəfəngiyatıdır), Internasional üzvlərinə bir *ehkam* kimi əmr edilən *ateizmdən* və i.a. ibarət idi, başlıca *ehkam* isə (*prudoncasına*) *siyasi hərəkətdə iştirakdan imtina etmək idi*.

Bu uşaq nağılları fəhlə hərəkətinin real şərtlərinin hələ az inkişaf etmiş olduğu İtaliya və İspaniyada, həmçinin roman İsveçrəsindəki və Belçikadakı bə'zi şöhrətpərəst, təkəbbürlü, boş doktrinaçılar arasında rəğbətlə qarşılanmışdır (və müəyyən dərəcəyə qədər hələ indi də tərəfdarlar tapır).

C-b Bakunin üçün onun doktrinası (Prudondan, Sen-Simondan və başqalarından götürülmüş ayrı-ayrı parçalardan düzəldilən cəfəngiyat) ikinci dərəcəli bir iş olmuş və olmaqdadır, onun şəxsi yüksəlişi üçün ancaq bir vasitədir. Lakin nəzəri cəhətdən o bir sıfırırsa, intriqaçı olmaq e'tibarilə o öz yerindədir.

Baş Şura illər boyu bu qəsdə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdur (bu qəsdə fransız prudonistləri xüsusən *Cənubi Fransada* müəyyən dərəcəyə qədər kömək göstərmişlər). Ən nəhayət, o, konfransın qətnamələri ilə—1, 2 və 3, IX, XVI və XVII—coxdan hazırlanan zərbəni endirdi²⁷⁹.

Özlüyündə aydındır ki, Baş Şura Avropada əleyhinə mübarizə apardığı bir şeyə Amerikada tərəfdar olmayacaqdır. Indi 1, 2, 3 və IX qətnamələr Nyu-York komitəsinə qanuni bir silah verir ki, hər cür təriqətçiliyi və diletant qruplarını aradan qaldırsın və lazım gəldikdə bunları xaric etsin...

Özlüyündə aydın olduğu kimi, fəhlə sinfinin siyasi hərəkətindən son məqsəd özü üçün siyasi hakimiyyət əldə etməkdir, bundan ötrü isə, *əlbəttə*, fəhlə

sınfinin, müəyyən inkişaf pilləsinə çatan və onun iqtisadi mübarizəsinin özündən irəli gələn ilk təşkilatı lazımdır.

Lakin, digər tərəfdən, fəhlə sınıfının hakim siniflərə qarşı bir *sinif* kimi çıxış etdiyi və «xaricdən təzyiq göstərmək» yolu ilə onlara qalib gəlməyə çalışdığı hər bir hərəkət siyasi hərəkətdir. Məsələn, hər hansı bir ayrıca fabrikdə və ya hətta ayrıca sənaye sahəsində ayrı-ayrı kapitalistləri tətillər və s. vasitəsilə iş vaxtına hədd qoymağa məcbur etmək təşəbbüsü xalis iqtisadi hərəkətdir; əksinə, səkkiz saatlıq iş günü və s. haqqında *qanun* verməyə məcbur etmək məqsədi güdən hərəkət *siyasi* hərəkətdir. Beləliklə, fəhlələrin ayrı-ayrı iqtisadi hərəkətindən hər yerdə *siyasi* hərəkət, yəni öz mənafeyini ümumi formada, yəni bütün cəmiyyət üçün məcburi qüvvəsi olan bir formada həyata keçirməyə çalışan *sinfi* hərəkət irəli gəlir. Əgər bu hərəkətlər müəyyən bir ilk təşkilat olmasını tələb edirsə, digər tərəfdən, bu hərəkətlər eyni dərəcədə də həmin təşkilatı inkişaf etdirmək vasitəsidir.

Fəhlə sınıfının kollektiv hakimiyyətə qarşı, yəni hakim siniflərin siyasi hakimiyyətinə qarşı qəti yürüşə başlamaq üçün öz təşkil olunmasını hələ kifayət qədər inkişaf etdirməmiş olduğu yerdə onu hər halda həmin hakimiyyət əleyhinə daimi təşviqat vasitəsilə və hakim siniflərin siyasətinə qarşı düşmən mövqe tutmaq vasitəsilə buna hazırlamaq lazımdır. Əks halda fəhlə sinfi onların əlində bir oyuncaq olaraq qalar; bunu Fransada sentyabr inqilabı²⁸⁰ sübut etdi, bunu habelə İngiltərədə c. Qladston və K^o-sı üçün indiyədək baş tutan oyun müəyyən dərəcəyə qədər sübut etməkdədir.

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur. 2-ci nəşri, 33-cü cild. səh. 278–283.

ENGELS–TEODOR KUNOYA MILANA

London, 24 yanvar 1872-ci il.

...1868-ci ilə qədər Internasionala qarşı intriqa aparan Bakunin sonra Bern sülh konqresində²⁰³ müvəffəqiyyətsizliyə düşər olaraq Internasionala daxil oldu və dərhal *Internasional daxilində* Baş Şuraya qarşı qəsdilər düzəltməyə başladı. Bakuninin özünə məxsus bir nəzəriyyəsi vardır–bu da prudenizmin kommunizm ilə qarışığından ibarətdir, həm də onun nəzəriyyəsində ən mühüm cəhət budur ki, aradan qaldırılması lazım gələn başlıca bəla, onun fikrincə, kapital deyil, deməli, ictimai inkişaf nəticəsində kapitalistlərlə mizdlü fəhlələr arasında meydana gələn sinfi əkslik də deyil, *dövlətdir*. Bizim kimi, sosial-demokrat fəhlələrin əsas kütləsi də dövlət hakimiyyətinin hakim siniflər–torpaq sahibləri və kapitalistlər–tərəfindən öz ictimai imtiyazlarını qorumaq üçün yaradılmış təşkilatdan başqa bir şey olmadığı baxışına tərəfdar olduqları bir zamanda, Bakunin iddia edir ki, kapitalı *dövlət* yaratmışdır, kapitalist *yalnız dövlətin mərhəməti sayəsində* öz kapitalının sahibidir. Deməli, dövlət başlıca

bəla olduğuna görə, hər şeydən əvvəl dövləti məhv etmək lazımdır, onda kapital öz-özünə yox olub gedər. Biz, isə bunun əksini deyirik: kapitalı–bütün istehsal vasitələrinin bir ovuc adamlar əlində toplanmasını–məhv edin, onda dövlət də öz-özünə aradan qalxar. Burada mühüm bir fərq vardır: əvvəlcə ictimai çevriliş olmadan dövlətin ləğv edilməsi mənasız bir şeydir; kapitalın məhv edilməsi isə məhz ictimai çevriliş *deməkdir* və bütün istehsal üsulunun dəyişdirilməsini əhatə edir. Lakin Bakuninin fikrincə, dövlət əsas bəla olduğuna görə, dövləti, yəni hər hansı bir dövləti–respublikanı, monarxiyanı və ya hər hansı bir başqa dövləti saxlamaq üçün heç bir iş görmək lazım deyildir. *Hər cür siyasətdən tamamilə imtina edilməsi də* buradan irəli gəlir. Siyasi fəaliyyət göstərmək, xüsusilə də seçkilərdə iştirak etmək–prinsipə xəyanət deməkdir. Təbliğat aparmaq, dövləti pisləmək, təşkil olunmaq lazımdır və, nəhayət, *bütün* fəhlələri, deməli, əksəriyyəti öz tərəfinə cəlb etdikdə, onda nəhayət, bütün dövlət idarələri məhv edilir, dövlət ləğv edilir və onun yerini Internasional təşkilatı tutur. Minillik bir səltənətin başlanğıcı olan bu böyük hadisəyə *ictimai ləğvetmə* deyilir.

Bunların hamısı son dərəcə radikal və o qədər sadə görünür ki, bunu beşcə dəqiqədə əzbərləmək olar,—buna görə də həmin Bakunin nəzəriyyəsi İtaliya və İspaniyada gənc vəkillər, doktorlar və başqa doktrinaçılar arasında tezliklə rəğbət qazandı. Lakin fəhlə kütlələri heç bir zaman əmin olmazlar ki, öz ölkələrinin ictimai işləri eyni zamanda onların öz işi deyildir, onlar öz təbiətlərinə görə *siyasi cəhətdən fəaldırlar* və onlara siyasətdən əl çəkməyi təklif edən hər kəsi onlar ən nəhayət tərkd edirlər. Fəhlələrə hər bir şəraitdə siyasətdən imtina etməyi təbliğ etmək—onları keşişlərin və ya burjua respublikaçılarının qucağına atmaq deməkdir.

Bakuninin fikrincə, Internasional siyasi mübarizə üçün deyil, ictimai ləğvetmə zamanı dərhal köhnə dövlət təşkilatının yerini tutmaq üçün yaradıldığına görə, o, gələcək cəmiyyət haqqında Bakunin idealına mümkün qədər daha çox oxşamalıdır. Bu cəmiyyətdə, hər şeydən əvvəl, heç bir *avtoritet* mövcud deyildir, çünki avtoritet–dövlət–mütləq bir bəladır. (Son mərhələdə həll edən vahid iradə olmadan, vahid rəhbərlik olmadan adamların nə yolla fabrikləri işə salacaqlarını, dəmir yollarını işlədəcəklərini, gəmini idarə edəcəklərini,—onlar bizə, əlbəttə, demirlər.) Azlıq üzərində çoxluğun avtoriteti də qurtarır. Hər bir şəxsiyyət, hər bir icma muxtardır, lakin heç olmazsa iki adamdan ibarət olan bir cəmiyyət, bunlardan heç biri öz muxtariyyəti hesabına heç bir şeydən keçmədən necə mümkün ola bilər,—bu barədə Bakunin yenə də susur.

Deməli, Internasional da belə bir qayda ilə qurulmalı imiş. Hər bir bölmə muxtardır və hər bir bölmə daxilində hər bir şəxsiyyət muxtardır. Baş Şuraya fəlakətli və onun özünü pozğunlaşdıran bir avtoritet verən *Bazel qərarları*²⁸¹

rədd edilməlidir! Hətta bu avtoritet *könüllü surətdə* verilmiş olsa da, məhv edilməlidir,—məhz *ona görə ki, bu*, avtoritetdir!

Bütün bu aldatmanın əsas bəndləri qısaca olaraq belədir. Bəs Bazel qərarlarının təşəbbüskarları kimlərdir? *C-b Bakunin özü* və kampaniyası!

Bu cənablar Bazel konqresində gördükdə ki, öz planlarını—Baş Şuranı Cenevrəyə köçürmək, yəni onu öz əllərinə almaq planlarını—həyata keçirə bilməyəcəklər, onlar ayrı cür hərəkət etməyə başladılar. Onlar Sosialist demokratiyası alyansı təsis etdilər, böyük Internasional *daxilində* beynəlmiləl cəmiyyət təşkil etdilər; həm də bunun üçün bakuninçi italyan mətbuatında, məsələn, «Proletario», «Gazzettino Rosa»²⁸da indi Sizin yenidən təsadüf edəcəyiniz belə bir bəhanə gətirdilər ki, coşğun latın irqləri üçün, soyuq, ağır tərپənən şimalılara nisbətən daha parlaq bir proqram lazımdır. Bu miskin plan Baş Şuranın müqaviməti nəticəsində boşa çıxdı. Baş Şura isə, əlbəttə, Internasional *daxilində* hər hansı bir ayrıca, *beynəlxalq* təşkilat olmasına yol verə bilməzdi. O vaxtdan bəri həmin plan Internasionalın proqramını Bakuninin proqramı ilə əvəz etmək üçün Bakuninin və onun tərəfdarlarının göstərdikləri səylə əlaqədar olaraq, müxtəlif formalarda yenidən meydana çıxmışdır; digər tərəfdən, Jül Favrdan və Bismarkdan başlamış Madziniyə qədər, irtica, Internasional üzərinə hücumlar etmək lazım gəldiyi zaman həmişə məhz Bakuninin boş və lovğa ibarətçiliyinin üstünə düşürdü. Buradan da mənim Madzini və Bakunin əleyhinə 5 dekabr tarixli bəyannaməmə lazım gəlmiş və bu bəyannamə «Gazzettino Rosa»-da (*F.Engels*. «Madzininin Internasional haqqında məqalələri munasibətilə Baş Şuranın italyan qəzetləri redaksiyasına bəyanatı» (bax: *K Marks və F.Engels*. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild səh 477–478). *Red.*) da çap edilmişdir.

Bakunistlərin özəyi bir neçə düjün yurçudan ibarətdir; onların da arxasında ümumiyyətlə çətin ki 200 fəhlə olsun; İtaliyada avanqard gənc vəkillərdən, həkimlərdən və jurnalistlərdən ibarətdir, bunlar indi hər yerdə İtaliya fəhlələrinin nümayəndələri kimi çıxış edirlər, ayrı-ayrı bu cür şəxslər Barselonada və Madriddə vardır, Lionda və Brüsseldə belə adamlar tək-təkdir, bunların arasında fəhlə, demək olar, yoxdur; burada (Londonda. *Red.*) təkcə bir nəfər—Roben—vardır. Konqres çağırmaq mümkün olmadığına görə, zərurət üzündən çağırılmış olan konfrans onlar üçün bir bəhanə oldu, İsveçrədəki fransız mühacirlərinin çoxu isə onların tərəfinə keçdiyinə görə,—çünki onlar (prudonistlər) orada özlərinə yaxın olan çox şey tapmışlar, həmçinin şəxsi səbəblərə görə keçmişlər,—onlar da kampaniyaya başladılar. Əlbəttə, Internasionalda hər yerdə narazı bir azlıq və tanınmamış dahilər tapmaq olar—əsassız olmayaraq məhz onlara ümid bağlayırdılar. İndi onların döyüş qüvvələri bunlardır:

1) Bu dəstənin Napoleonu olan Bakuninin özü.

2) 200 yurçu və fransız bölməsinin 40–50 nəfər üzvü (Cenevrədəki mühacirlər).

3) Brüsseldə «Liberte»²⁸³-nin redaktoru Hins; lakin Hins onların lehinə *açıq çıxış etmir*.

4) Burada–bizim heç bir zaman tanımadığımız «1871-ci il Fransa bölməsinin» qalıqları²⁸⁴; bu bölmə artıq bir-birilə düşmənçilik edən 3 hissəyə bölünmüşdür; sonra, alman bölməsindən (kütləvi surətdə *Internasionaldan çıxmaq* təklifi üstündə) qovulmuş c. fon-Şveytser tipli 20 nəfərə qədər lassaşçı; onlar ifrat mərkəzləşmənin və güclü təşkilatın tərəfdarları olaraq, anarxistlər və muxtariyyətçilər ittifaqına heyrət ediləcək qədər yaxındırlar.

5) İspaniyada Bakuninin bir neçə nəfər şəxsi dostu və ardıcılı; onların fəhlələr üzərində, xüsusilə Barselonada, hər halda nəzəri cəhətdən güclü təsiri var idi. Lakin, digər tərəfdən, ispaniyalılar təşkilata böyük diqqət verirlər və başqalarında təşkilat olmaması onların nəzərini cəlb edir. Bakuninin burada müvəffəqiyyət qazanıb-qazana bilməyəcəyi yalnız apreldə İspaniya konqresində aydınlaşacaqdır, lakin orada fəhlələr əksəriyyət təşkil edəcəklərinə görə, mənim qorxum yoxdur.

6) Nəhayət, İtaliyada, mənə məlum olduğuna görə, Turin, Boloniya və Circenti bölmələri konqresin *vaxtından əvvəl* çağırılmasına tərəfdar olmuşlar. Bakunist mətbuat iddia edir ki, 20 italyan bölməsi onlara qoşulmuşdur, bunlar mənə məlum deyildir. Hər halda rəhbərlik, demək olar, hər yerdə Bakuninin böyük hay-küy qaldıran dostları və tərəfdarlarının əlindədir; lakin, yəqin, məsələ daha dürüst araşdırıldıqda aydın olar ki, onların arxasında camaat azdır, çünki, İtaliya fəhlələrinin çox böyük əksəriyyəti hələ indiyə qədər madzinistlərdən ibarətdir və nə qədər ki, Internasional orada siyasətdən imtina etməklə eyni bir şey hesab edilir, o vaxta qədər onlardan ibarət olaraq qalacaqdır.

Lakin hər halda İtaliyada vəziyyət belədir ki, bakunistlər orada hələlik Internasionalda ağalıq edirlər. Baş Şura bundan heç şikayətlənmək fikrində də deyildir; italyalıların istədikləri qədər axmaqlıq etməyə haqları vardır. Baş Şura isə buna yalnız dinc mübahisələr yolu ilə mane olacaqdır. Onların konqresə yuralılar ruhunda tərəfdar olduqlarını bildirməyə də haqları vardır, hərçənd, əlbəttə, yenidən qoşulmuş olan və hələ heç bir şeydən xəbəri olmayan bölmələrin belə bir məsələdə dərhal müəyyən bir tərəfə keçmələri, xüsusilə də *hər iki* tərəfi dinləməzdən əvvəl keçmələri son dərəcə qəribədir! Mən bu barədə öz baxışımı turinlilərə açıq bildirmişəm və bu ruhda çıxış edən başqa bölmələr haqqında da belə edəcəyəm. Çünki təmmimnamənin²⁸⁵ tələblərinə qoşulmaq haqqında hər cür belə bəyanat orada Baş Şuraya qarşı olan yalan ittiham və böhtanları dolayı yolla bəyənməkdən ibarətdir, həm də Baş Şura yaxın zamanda bu məsələ haqqında öz təmmimnaməsini buraxacaqdır. Əgər Siz

bunun buraxılacağı vaxta qədər milanlıların belə bir bəyanat verməsinə mane ola bilsəniz, bununla Siz bizim bütün arzularımızı yerinə yetirmiş olarsınız.

Ən gülüncü budur ki, yurçulara tərəfdar çıxan və, deməli, burada bizi avtoritarizmdə töhmətləndirən eyni turinlilər indi birdən-birə Baş Şuradan tələb edirlər ki, o, rəqabət aparan Turin Fəhlə federasiyasına qarşı çıxsın, həm də hələ heç bir zaman etmədiyi dərəcədə avtoritar ruhda ona qarşı çıxsın, tələb edirlər ki, Baş Şura «Ficcanasi»²⁸⁶-dan olan və heç Internasionala daxil olmayan Begellini rədd etsin və s. Həm də bunların hamısı biz Fəhlə federasiyasını dinləməzdən əvvəl, *onun* bu barədə nə deyəcəyini eşitməzdən əvvəl olmalı imiş!

Keçən bazar ertəsi (yanvarın 22-də. *Red.*) mən Sizə yuralıların tə'mimnaməsi çap edilmiş «*Revolution Sociale*»²¹⁷-ni, Cenevrədə çıxan «*Edalite*»¹⁰⁷-nin bir nömrəsini (təəssüf ki, məndə, yuralılardan iyirmi qat çox fəhləni təmsil edən Cenevrə federasiya komitəsinin²⁸⁷ cavabı dərc edilən daha heç bir nömrəsi yoxdur) və «*Volksstaat*»⁵¹-in bir nömrəsini göndərdim, Siz buradan görərsiniz ki, Almaniyada bu əhvalat barəsində nə düşünürlər. Saksoniya qurultayı–60 yerdən 120 nümayəndə–*yekdilliklə* Baş Şüraya tərəfdar olmuşdur²⁸⁸.

–Belçika qurultayı (25–26 dekabr) Nizamnaməyə yenidən baxılmasını, lakin *növbəti* konqresdə (sentyabrda) baxılmasını tələb edir²⁸⁹. Fransadan bizə hər gün bəyənmə haqqında mə'lumat gəlir. Burada, İngiltərədə, bütün bu intriqalar, özlüyündə aydındır ki, heç bir zəmin tapmır. Həm də, əlbəttə, Baş Şura bir neçə nəfər intriqaçı və gopçunun arzusu ilə fəvqə'l'adə konqres çağırmayacaqdır. Nə qədər ki bu cənablar qanuni zəmin üzərində dururlar, Baş Şura həvəslə onlara fəaliyyət azadlığı verir–ən müxtəlif ünsürlərin bu koalisiyası tezliklə öz-özünə dağılacaqdır; lakin onlar Nizamnaməyə və ya konqreslərin qərarlarına zidd bir iş görsələr Baş Şura öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir.

Əgər bir təsəvvür etsən ki, nə kimi bir vaxtda,–məhz Internasional hər yerdə ən qızgın surətdə tə'qib olunduğu bir zamanda,–bu adamlar qəsd düzəldirlər, onda qətiyyənlə belə bir fikirdən uzaqlaşa bilməzsən ki, bu işdə beynəlxalq polis içərisindən olan cənabların əli vardır. Bu doğrudan da belədir. Bezyedə polisin baş komissarı Cenevrə bakunistçilərinin müxbiridir (*Buske. Red.*). İki nəfər görkəmli bakunist, lionlu Alber Rişar və Leblan burada idilər və bir nəfər fəhləyə, lionlu Şolla müraciət edib demişlər ki, Tyeri yıxmaq üçün yeganə vasitə yenidən Bonapartı taxta əyləşdirməkdir, buna görə də onlar *Bonapartın pulu ilə* hər yeri gəzirlər ki, *Bonapartın bərpa olunması lehinə* mühacirlər arasında *təbliğat* aparsınlar! Bu cənablar siyasətdən imtina etmək bax buna deyirlər! Berlində Bismarkın pul buraxdığı «*Neuer Social-Demokrat*»²²⁶-da bu dildə danışır. Bu işdə rus polisinin nə dərəcədə əli olması məsələsini mən hələlik açıq qoyuram, lakin Bakunin Neçayev əhvalatına çox qarışmışdı.

(Doğrudur, o bunu inkar edir, lakin rus sənədlərinin əslində burada bizim əlimizdədir, Marks və mən rusca başa düşdüyümüzə görə isə, o bizi aldada bilməz)²⁰⁶. Neçayev isə ya fitnəkar rus agentidir, ya da hər halda, belə hərəkət edirdi; bundan əlavə Bakuninin rus dostları arasında hər cür şübhəli şəxslər vardır.

Mən çox təəssüf edirəm ki, Siz öz yerinizdən məhrum olmuşsunuz, mən qəsdən Sizə yazırdım ki, Siz buna səbəb ola biləcək heç bir şeyə yol verməyəsınız. Sizin Milanda olmağınız Internasional üçün, açıq çıxış vasitəsilə əldə edilə biləcək cüzi faydadan xeyli artıq dərəcədə vacibdir: gizli hərəkət etdikdə də çox iş görmək olar və s. Əgər mən tərcümə cəhətdən Sizə kömək edə bilərəmsə, bunu ən böyük bir məmnuniyyətlə edərdəm. Ancaq mənə deyən görək, Siz *hansı* dillərdən *hansı* dillərə tərcümə edə bilərsiniz və mən *nədə* Sizin üçün faydalı ola bilərəm.

Beləliklə, polis köpəkləri mənim şəklimi də ələ keçirttilər. Sizə başqasını göndərirəm və xahiş edirəm özünüzdən iki şəklinizi göndərsiniz: biri onun üçündür ki, freyleyn Marks öz atasının bir şəklini Sizin üçün versin (təkcə onda bir neçə yaxşı şəkli vardır).

Bir daha Sizdən xahiş edirəm, Bakuninlə əlaqədar olan *bütün* adamlarla ehtiyatlı olasınız. Bütün təriqətlərin fərqli cəhəti ümumiyyətlə bundadır ki, bunların üzvləri bir-birindən möhkəm yapışır və intriqaçılıq edirlər. *Sizin verəcəyiniz hər bir mə'lumat*—əmin ola bilərsiniz—dərhal Bakuninə çatdırılacaqdır. Onun prinsiplərindən biri belə bir müddəadan ibarətdir ki, öz sözünə sədaqət və bu cür şeylər burjua mövhumatından başqa bir şey deyildir və həqiqi inqilabçı iş xatirinə bunlara həmişə göz yummalıdır. Rusiyada o bunu açıq söyləyir, Qərbi Avropada isə bu—gizli bir nəzəriyyədir.

Mənə *mümkün qədər tezliklə yazın*. Əgər biz nail ola bilsək ki, Milan bölməsi İtaliya bölmələrinin ümumi bağirtısında iştirak etməsin, bu çox yaxşı olardı...

K. Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 327–333.

ENGELS–AVQUST BEBELƏ HUBERTUSBURQA

London, 20 iyun 1873-cü il.

Mən əvvəlcə Sizin məktubunuza cavab verirəm, çünki Libknextin məktubu hələ Marksdadır və o indi bu məktubu tapa bilmir.

Heç də Hepner deyil, Yorkun Komitə adından yazılıb Hepnerə göndərilən məktubu bizi burada təşvişə saldı ki, partiya rəhbərliyi—təəssüf ki, başdan-başa lassalçı olan bu rəhbərlik—Sizin həbsdə olmağınızdan istifadə edərək «Volksstaat»⁵¹-ı «vicdanlı» «Neuer Social-Demokrat»²²⁶ kimi bir şeyə çevirər. Belə bir niyyət Yorkun hərəkətlərindən açıq-aydın görünür, Komitə isə

redaktorları təyin etmək və vəzifədən götürmək hüququnu öz əlinə keçirdiyinə görə, şübhəsiz, təhlükə çox böyük idi. Hepnerin sürgün ediləcəyinin gözlənilməsi bu planların həyata keçirilməsi üçün daha geniş imkanlar yaradırdı. Belə bir şəraitdə biz işin nə yerdə olduğunu tamamilə dürüst bilməli idik; həmin məktublaşmaya da səbəb budur...

Partiyanın lassalçılığa münasibətinə gəldikdə Siz, ayrı-ayrı hallarda nə kimi bir taktika tətbiq etmək lazım gəldiyi haqqında, əlbəttə, bizdən daha yaxşı fikir yeridə bilərsiniz. Lakin aşağıdakı cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Sizin kimi, müəyyən dərəcəyə qədər ümumalman fəhlə ittifaqı²⁷⁰ ilə rəqabət aparmaq lazım gəldikdə, asanlıqla rəqibə olduqca çox diqqət yetirməyə başlayırsan və hər bir münasibətlə hər şeydən əvvəl onun haqqında düşünməyə adət edirsən. Lakin axı Ümumalmaniya fəhlə ittifaqı ilə Sosial-demokrat fəhlə partiyası birlikdə hələ də Almaniya fəhlə sinfinin yalnız cüzi bir azlığını təşkil edir. Bizim çox illərin təcrübəsi ilə təsdiq olunan fikrimizə görə isə təbliğatda düzgün taktika, gah bir yerdə, gah da başqa bir yerdə təşkilatın üzvü olan ayrı-ayrı şəxsləri və qrupları əleyhdarın təsirindən uzaqlaşdırmaqdan ibarət deyil, hərəkətdə hələ cəlb edilməmiş olan geniş kütlələrə təsir göstərməkdən ibarətdir. Bizim özümüzün yenidən cəlb etdiyimiz təzə bir adam, həmişə partiya ilə birlikdə öz yanlış görüşlərinin ünsürlərini gətirən on nəfər lassalçı fəraridən daha qiymətlidir. Əgər kütlələri onların *yerli başçıları* ilə birlikdə deyil, ayrılıqda cəlb etmək mümkün olsaydı, bu hələ babat olardı. Təəssüf ki, həmişə əlavə olaraq çoxlu bu cür başçılar da gəlir, bunlar isə öz əvvəlki açıq çıxışları ilə, bəlkə də öz əvvəlki baxışları ilə bağlı olurlar və hər necə olsa da göstərməlidirlər ki, onlar öz prinsiplərindən əl çəkməmişlər, əksinə, Sosial-demokrat fəhlə partiyası, *əsl* lassalçılıq təbliğ edir. Eyzenaxda²⁹⁰ da belə məhz bunda idi—o zaman bu, bəlkə də, labüd bir bəla idi,—lakin həmin ünsürlər partiya ilə sözsüz zərər vurdular və mən bilirəm ki, hazırda partiya, o zaman ona qoşulanlar olmasaydı da, hər halda, ən azı indiki qədər güclü olmazdımı. Hər halda, məncə, həmin ünsürlər əlavə qüvvə alsaydılar, bu bir bədbəxtlik olardı.

«Birləşmə» haqqındakı bağırıqlara aldanmaq olmaz. Bu şüardan məhz ən çox yapışanlar çəkişmələrin başlıca təşəbbüsçüləridir; İsveçrə Yurasındakı indiki bakunistlər, bütün təfriqələrin bu təşəbbüsçüləri belədirlər, onlar birləşməkdən başqa heç bir şey haqqında bu qədər ucadan bağırırlar. Bu birləşmə fanatikləri—ya hər şeyi qeyri-müəyyən bir horra halında qarışdırmaq istəyən məhdud adamlardır, və bu horranın bir qədər qalması kifayətdir ki, bir qazana tökülmüş olan müxtəlif ünsürlər bir-birləri ilə daha kəskin bir ziddiyyətə gəlsinlər (Almaniyada fəhlələrlə xırda burjuaların barışmasını təbliğ edən cənabların simasında sizin çox gözəl bir nümunəniz vardır); ya da hərəkəti şüursuz surətdə (məsələn, Mülberger kimi) və ya şüurlu surətdə saxtalaşdırmaq istəyən adamlardır. Buna görə də qatı təriqətçilər və ən böyük dedi-qoduçu və əclaflar birləşmə haqqında müəyyən zamanlarda hamıdan bərk bağırırlar. Biz

ömrümüz boyu, birləşmənin çığırğan təbliğatçılarında gördüyümüzədən daha çox, heç kəsdə xoşa gəlməyən hallar və hiylələr görməmişik.

Əlbəttə, hər bir partiya rəhbərliyi müvəffəqiyyət qazanmağa sə'y edir, bu da çox yaxşıdır. Lakin elə şərait olur ki, *dərhal* əldə edilə bilən müvəffəqiyyəti daha mühüm şeylər üçün qurban vermək cəsarəti lazım gəlir. Xüsusən bizim partiyamız kimi, son müvəffəqiyyəti tamamilə tə'min edilmiş və bizim zamanımızda, bizim gözümüzün qarşısında olduqca yüksəlmiş olan bir partiya heç də həmişə və qəti surətdə dərhal müvəffəqiyyət qazanmağa möhtac deyildir. Misal üçün Internasionalı götürün. Kommunanın sonra onun çox böyük müvəffəqiyyəti var idi. Bərk qorxuya düşmüş burjualar onu hər şeyə qadir e'lan etdilər. Internasional üzvlərinin böyük əksəriyyəti belə düşünürdü ki, həmişə bu cür davam edəcəkdir. Biz isə çox gözəl bilirdik ki, qovuq *partlamalıdır*. Internasionala hər cür zir-zibil qoşulurdu. Orada olan təriqətçilər həyasızlaşmışdılar, onlar Internasionala mənsub olmalarından sui-istifadə edir və ümid bəsləyirdilər ki, onların ən böyük axmaqlıq və alçaqlıqlarına yol veriləcəkdir. Biz buna dözmədik. Qovuğun bir zaman partlamalı olduğunu çox gözəl bildiyimizə görə biz fəlakəti uzaqlaşdırmağa deyil, bundan Internasionalı təmiz və saxtalaşdırılmamış şəkildə çıxarmağa çalışırdıq. Haaqada²³⁰ qovuq partladı və Siz bilirsiniz ki, konqresdə iştirak edənlərin çoxu böyük bir mə'yusluq hissilə evlərinə qayıtdı. Halbuki, mə'yus olan və Internasionalda ümumi qardaşlıq və barışıq ideali tapacaqlarını xəyal edən bu adamların demək olar hamısı öz yerlərində olduqları zaman Haaqada baş vermiş çəkişmədən daha kəskin bir çəkişmə ilə məşğul olurdu! Təriqətçilik edən dedi-qoduçular indi barışıq təbliğ edir və bizim haqqımızda bağırırlar ki, biz yola getməyən adamlarıq, diktatoruq! Əgər biz Haaqada barışqanlıq ruhunda çıxış etsəydik, əgər biz yetişmiş olan parçalanmanı pərdələsəydik,—bunun nəticələri necə olardı? Təriqətçilər, yə'ni bakunistlər əlavə bir il vaxt qazanardılar ki, Internasional adından daha böyük axmaqlıq və alçaqlıq etsinlər; ən çox inkişaf etmiş ölkələrin fəhlələri nifrətlə üz döndərərdilər; qovuq partlamazdı, o, sancaqla deşilib yavaş-yavaş yığışardı və ən yaxın konqres, hər halda böhranın özünü göstərməli olduğu konqres ən alçaq adamlar arasında dedi-qoduya çevrilərdi, çünki *prinsip* artıq Haaqada qurban verilmiş olardı! Bax onda Internasional həqiqətən məhv olardı, «birlik» nəticəsində məhv olardı!—Bunun əvəzində biz çürük ünsürlərdən yaxamızı şərəflə qurtardıq—axıncı, həlledici iclasda iştirak edən Kommuna üzvləri deyirlər ki, Kommunanın heç bir iclası Avropa proletariyatına xəyanət edənlərə qarşı olan bu məhkəmə qədər onlara böyük tə'sir göstərməmişdir—; biz onlara on ay ərzində var qüvvələri ilə yalan danışmaq, böhtan atmaq, intriqa aparmaq imkanı verdik, bəs bundan nə çıxdı? Internasionalın çox böyük əksəriyyətinin bu saxta nümayəndələri indi özləri deyirlər ki, yaxınlarda olacaq konqresə gəlməyə cəsarət etmirlər (bunun təfərrüatı həmin məktubla birlikdə «Volksstaat» (*F.Engels*. «Internationalda»

(bax: *K.Marks və F.Engels. Əsərləri. 2-ci nəşri, 18-ci cild, səh. 453–456). Red.*) üçün göndərilən məqalədə verilir). Əgər biz bir də iş görməli olsaydıq, ümumiyyətlə və bütövlükdə başqa cür hərəkət etməzdik; taktika səhvləri, əlbəttə, həmişə ola bilər.

Hər halda, mən əminəm ki, lassalçılar içərisindən ən yaxşı ünsürlər bir zaman özləri sizin yanınıza gələcəklər, buna görə də meyvə hələ yetişməmişkən, birləşmə tərəfdarlarının istədiyi kimi, onu dərmək ağılsızlıq olardı.

Lakin hələ qoca Hegel demişdi: partiya yaşamağa qadir olduğunu *parçalanmaya* getməklə və bu parçalanmaya davam gətirməyə qadir olmaqla²⁹¹ sübut edir. Proletariatın hərəkəti labüd surətdə müxtəlif inkişaf pillələrindən keçir; hər bir pillədə adamların bir hissəsi ilişib qalaraq, daha irəli getmir. Ancaq bununla izah olunur ki, nəyə görə «proletariatın həmrəyliyi» əslində hər yerdə müxtəlif partiya qruplaşmaları şəklində həyata keçir və bunlar, ən ağır təqiblər dövründə Roma imperiyasındakı xristian təriqətləri kimi bir-birilə ölüm-dirim mübarizəsi aparırlar.

Siz gərək bunu da unutmayasınız ki, məsələn, «Volksstaat»a nisbətən «Neuer Social-Demokratın»ın abunəçiləri daha çoxdursa, buna səbəb odur ki, hər bir *təriqətdə* hökmən fanatizm vardır və bu fanatizmə görə—xüsusilə də təriqətin təzə olduğu yerdə (məsələn, Şlezviq-Holşteyndə Ümumalmaniya fəhlə ittifaqı kimi)—o, heç bir təriqətçilik hərəkətləri olmadan sadəcə əsl hərəkəti təmsil edən partiyaya nisbətən dərhal daha böyük müvəffəqiyyətlər qazanır. Lakin fanatizm uzun davam etmir.

Sözümü qurtarıram, indi poçta yola düşür. Tələsik bir şeyi də qeyd edim: fransız dilinə tərcümə («Kapital»ın birinci cildini. *Red.*) qurtarmayınca (təqribən iyulun axırlarında), Marks Lassala²⁹² girişə bilməyəcəkdir, həm də onun istirahətə çox ehtiyacı vardır, çünki olduqca yorulmuşdur...

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 492–496.

ENGELS–FRIDRIX ADOLF ZORGEYƏ HOBOKENƏ

London, 12[–17] sentyabr 1874-cü il.

Sən gedəndən²⁹³ sonra *köhnə* Internasional öz ömrünü tamamilə başa vurdu. Bu da yaxşıdır. O, İkinci imperiya dövrünə məxsus idi, bu zaman bütün Avropada hökm sürən zülm indicə təzədən oyanan fəhlə hərəkətindən birlik və hər cür daxili mübahisədən çəkinməyi tələb edirdi. Bu elə bir zaman idi ki, proletariatın ümumi beynəlxalq mənafeyi birinci sıraya keçmişdi. Almaniya, İspaniya, İtaliya, Danimarka təzəcə hərəkətə daxil olmuşdular və ya hələ təzəcə daxil olurdular. 1864-cü ildə bütün Avropada, yəni kütlələr içərisində hərəkətin nəzəri xarakteri hələ heç də aydın deyildi, alman kommunizmi hələ

fəhlə partiyası kimi mövcud deyildi, prudonizm çox zəif olduğuna görə, öz sevimli vasitəsilə iş görə bilmirdi. Bakuninin yeni cəfəngiyatı isə hələ hətta onun öz başında da yox idi; hətta ingilis tred-yunionlarının başçıları Nizamnamənin giriş hissəsində şərh edilən proqram əsasında hərəkata daxil olmağı mümkün hesab edirdilər. Birinci böyük müvəffəqiyyət bütün fraksiyaların bu sadələvh əməkdaşlığını pozmalı idi. Belə bir müvəffəqiyyət Kommuna idi, o, şübhəsiz, Internasionalın mə'nəvi yetirməsi idi, hərçənd Internasional onun yaranması üçün heç bir iş görməmişdi; beləliklə, Kommunanın mə'suliyyəti müəyyən dərəcəyə qədər tamamilə haqlı olaraq Internasionalın üzərinə qoyulurdu. Kommuna sayəsində Internasional Avropada mə'nəvi bir qüvvə olduğda isə,—dərhal dedi-qodu başlandı. Hər bir cərəyan bu müvəffəqiyyətdən özü üçün istifadə etmək istəyirdi. Labüd olan dağılma başlandı. Köhnə geniş proqram əsasında işi davam etdirməyə həqiqətən hazır olan yeganə adamların artmaqda olan qüvvəsinə,—alman kommunistlərinə—qarşı olan həsəd Belçika prudonistlərini bakunist avantüristlərin qucağına atdı, Haaqa konqresi²³⁰ həqiqətdə son nöqtə idi, həm də hər iki partiya üçün son nöqtə idi. Amerika yeganə bir ölkə idi ki, orada Internasional adı ilə hələ bə'zi işlər görmək olardı, buna görə də sağlam instinkt ali rəhbərliyi oraya köçürmək lazım gəldiyini göstərdi. Lakin indi orada da onun nüfuzu bitmişdir və bundan sonra ona yeni həyat vermək üçün hər cür sə'y göstərilməsi axmaqlıqdan və hədəf yerə qüvvə sərf etməkdən ibarət olardı. On il ərzində Internasional Avropa tarixinin bir tərəfi üzərində—məhz gələcəyin rüşeymləri olan tərəfi üzərində hökm sürmüşdü və o öz gördüyü işə ıftixarla nəzər sala bilər. Lakin öz köhnə formasında o öz ömrünü başa vurmuşdur. Köhnəsi kimi yeni bir Internasional yaranması üçün, bütün ölkələrin bütün proletar partiyaları ittifaqının yaranması üçün, bundan ötrü 1849–1864-cü illərdə olduğu kimi, fəhlə hərəkatının hər yerdə yatırılması lazım idi. Lakin bunun üçün indi proletar dünyası olduqca böyük, olduqca geniş olmuşdur. Mənim fikrimcə, gələcək Internasional—bir sıra illər boyu Marksın əsərləri öz tə'sirini göstərdikdən sonra—xalis kommunist Internasionalı olacaq və məhz bizim prinsiplərimizi irəli sürəcəkdir.

K.Marksın və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 537–538.

QEYDLƏR

1 1864-cü il sentyabrın 28-də Londondakı Sent-Martins-hollda fəhlələrin böyük beynəlxalq yığıncağı keçirilmiş, həmin yığıncaqda Beynəlxalq Fəhlə Birliyi tə'sis edilmiş (sonralar Birinci Internasional kimi tanınmışdır) və Müvəqqəti komitə seçilmişdi. K.Marks bu Komitənin tərkibinə, sonra isə Birliyin proqram sənədlərinin tərtib olunması üçün oktyabrın 5-də Komitənin

birinci iclasında təyin edilən komissiyanın tərkibinə seçilmişdi. Komissiya oktyabrın 20-də Marksı tapşırırdı ki, Marks xəstə olarkən hazırlanmış və madziniçi və ouençi, ideyaları ruhunda yazılmış sənədi redakta etsin. Həmin sənədin əvəzində Marks əslində iki tamamilə yeni sənəd—«*Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Təsis Manifesti*»ni və «*Birliyin Müvəqqəti Nizamnaməsi*»ni yazdı,— bu sənədlər oktyabrın 27-də komissiyanın iclasında bəyənilirdi. 1864-cü il noyabrın 1-də Müvəqqəti komitə «Manifest»i və «Nizamnamə»ni birsəslə təsdiq etdi; komitə Birliyin rəhbər orqanı kimi təşkil olunmuşdu. Tarixə Internasionalın Baş Şurası kimi daxil olmuş həmin orqan 1866-cı ilin axırınadək əsasən Mərkəzi Şura adlanırdı. Karl Marks Baş Şuranın faktik rəhbəri idi. Marks Baş Şuranın əsl təşkilatçısı, rəhbəri, bir çox müraciətnamələrin, bəyanatların, qətnamələrin və başqa sənədlərin müəllifi idi.

Marks birinci proqram sənədi olan «Təsis manifesti»ndə fəhlə kütlələrinə siyasi hakimiyyəti ələ almaq, müstəqil proletar partiyası yaratmaq, habelə müxtəlif ölkələrin fəhlələri arasında qardaşlıq ittifaqına nail olmaq zərurəti haqqında fikri aşılayır.

İlk dəfə 1864-cü ildə dərc edilən «Təsis manifesti» öz fəaliyyətini 1876-cı ildə dayandıran Internasionalın bütün tarixi ərzində dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

2 «*Boğucular*» (garroters) öz qurbanının boğazından yapışan soyğunçuları XIX əsrin 60-cı illərində belə adlandırırdılar.

3 «*Göy kitablar*» (Blue Books)—İngiltərə parlamenti materiallarının və xarici işlər nazirliyinin diplomatik sənədlərinin dərc olunduğu kitabların ümumi adı; göy rəngli qabıqlarına görə belə adlandırılırdı. Həmin kitablar İngiltərədə XVII əsrdən nəşr edilir və bu ölkənin iqtisadi və diplomatik tarixini öyrənmək üçün başlıca rəsmi mənbədir.

6-cı səhifədə «Sürgün və katorqa işlərinə aid qanunların təsir qüvvəsini təhqiq edən komissiyanın hesabatı»ndan (I cild, London, 1863); 94-cü səhifədə «Əlahəzrət kraliçanın sənaye və tred-yunionların məsələləri üzrə xarici nümayəndəliklərlə yazışması»ndan (London, 1867) söhbət gedir.

4 *Amerikada Vətəndaş müharibəsi* (1861–1865) Şimalın sənaye ştatları ilə Cənubun qiyam qaldırmış quldar ştatları arasında aparılırdı. İngiltərənin fəhlə sinfi plantatorları—qul sahiblərini müdafiə edən ingilis burjuaziyasının siyasəti əleyhinə çıxdı və İngiltərənin ABŞ-da Vətəndaş müharibəsinə müdaxiləsinin qarşısını aldı.

5 İş gününə qanunvericilik yolu ilə on saatlıq hədd qoyulması uğrunda fəhlə sinfinin mübarizəsi İngiltərədə XVIII əsrin axırlarında aparılmış və XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində proletariyatın geniş kütlələrini əhatə etmişdi.

Yalnız yeniyetmələrə və qadınlara şamil edilən on saatlıq iş günü haqqında qanunu parlament 1847-ci il iyunun 8-də qəbul etdi. Lakin bir çox fabrikkilər bu qanunu işdə pozurdular.

6 «*Ümumi Nizamnamə*» 1871-ci ilin sentyabrında Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin London konfransında qəbul olunmuşdu. Onun əsasını 1864-cü ildə Internasional təsis edilərkən, Marks tərəfindən tərtib olunan «Müvəqqəti Nizamnamə» təşkil edirdi (bax: 1-ci qeyd). 1872-ci ilin sentyabrında Haaqa konqresi Marks və Engels tərəfindən yazılmış qətnaməni–7-ci maddədən sonra «Nizamnamə»yə 7a əlavə maddəsinin daxil edilməsi haqqında qətnamə qəbul etmişdi; əlavə maddədə 1871-ci ildə London konfransında fəhlə sinfinin siyasi fəaliyyəti haqqında qəbul olunmuş IX qətnamənin məzmununun xülasəsi verilmişdir.

7 ABŞ prezidenti A. Linkolna prezident vəzifəsinə ikinci dəfə seçilməsi münasibətilə Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin *müraciətini* Baş Şuranın qərarı ilə Marks yazmışdır. ABŞ-da Vətəndaş müharibəsinin qızgın çağında bu müraciət böyük əhəmiyyətə malik idi. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, Amerikada köləliyə qarşı müharibə bütün beynəlxalq proletariatin müqəddəratı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Marks yazırdı ki, Internasionalın müxtəlif ölkələrdəki bölmələrinin vəzifəsi «heç də təkcə fəhlə sinfinin təşkilat mərkəzləri olmaqdan deyil, həm də müxtəlif ölkələrdə bizim son məqsədimizə–*fəhlə sinfinin iqtisadi azadlığına* kömək edən hər cür siyasi hərəkəti müdafiə etməkdən ibarətdir» (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 445). Marks ona nail olmağa çalışırdı ki, fəhlə sinfi ümumdemokratik hərəkətdə avanqard olmaq kimi şərəfli rolu yerinə yetirsin, milli və beynəlxalq miqyasda müstəqil siyasi qüvvə kimi çıxış etsin.

Marks və Engels hər cür mütərəqqi, demokratik hərəkəti müdafiə edərək, proletariatda və onun Internasionaldakı qabaqcıl xadimlərində məzlum xalqların öz azadlığı uğrunda mübarizəsinə əsl beynəlmiləlçilik münasibəti tərbiyə edirdilər.

8 İngiltərənin Şimali Amerikadakı 13 müstəmləkəsinin nümayəndələri tərəfindən 1776-cı il iyulun 4-də Filadelfiya konqresində qəbul olunan və Şimali Amerikadakı müstəmləkələrin İngiltərədən ayrıldığını və müstəqil respublika–Amerika Birləşmiş Ştatları təşkil olunduğunu e`lan edən «*İstiqlaliyyət bəyannaməsi*» nəzərdə tutulur. Həmin sənəddə şəxsiyyət azadlığı, vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi, xalq suverenliyi haqqında müddəa kimi burjua-demokratik prinsipləri ifadə olunmuşdu. Lakin Amerika burjuaziyası və iri torpaq sahibləri bəyannamədə e`lan olunmuş demokratik hüquqları lap əvvəldən pozmağa başladılar, xalq kütlələrini siyasi həyatda iştirak etməkdən uzaqlaşdırdılar və respublika əhalisinin çox hissəsini təşkil edən zənciləri adi insan hüquqlarından məhrum etmiş köləlik təsisatını qoruyub saxladılar.

9 *Pambıq böhranının* yaranmasına səbəb Vətəndaş müharibəsi zamanı cənub quldar ştatlarının şimallıların donanması tərəfindən blokadaya alınması üzündən pambıq daşınmasına ara verilməsi idi. Avropa pambıq-parça

sənayesinin xeyli hissəsinin işi pozulmuşdu; bu isə fəhlələrin vəziyyətinə ağır təsir göstərmişdi. Bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, Avropa proletariati Şimal ştatlarını qətiyyətlə müdafiə edirdi.

10 *İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrinin* İngiltərə ağalığına qarşı *istiqlaliyyət uğrunda müharibəsinə* (1775–1783) səbəb təşəkkül tapan Amerika burjua millətinin müstəqilliyə və kapitalizmin inkişafı üçün maneçilik törədən əngəlləri məhv etməyə nail olmaq arzusu idi. Şimali amerikalıların qələbəsi nəticəsində müstəqil burjua dövləti–Amerika Birləşmiş Ştatları yaradıldı.

11 Marks «*Prudon haqqında*» məqaləni «Social Demokrat» qəzetinin redaktoru Şveytserin xahişi ilə Prudonun vəfatı münasibətilə yazmışdır. «Fəlsəfə yoxsulluğu» əsərində Marks Prudonun fəlsəfi, iqtisadi və siyasi görüşlərinə verdiyi tənqiddə bir növ yekun vuraraq, prudonizm ideologiyasının tamamilə əsassız olduğunu açıb göstərmişdir. Marks Prudonun «ictimai məsələnin həllinə» yönəldilən əməli layihələrinə toxunaraq, Prudonun irəli sürdüyü «havayı kredit» ideyasını və həmin kreditə əsaslanan «xalq bankı» ideyasını, Prudon məktəbinin canfəşanlıqla təbliğ etdiyi bu ideyanı–Marksın sözləri ilə desək «başdan-ayağadək *meşşan* fantaziyasını» məhvedici tənqid atəşinə tutur. Marks Prudona verdiyi qiymətə yekun vuraraq, onu xırda burjuaziyanın tipik ideoloqu kimi səciyyələndirir.

12 «*Social-Demokrat*» («Sosial-demokrat»)–lassalçı Ümumalman fəhlə ittifaqının orqanı. Bu adla qəzet 1864-cü il dekabrın 15-dən 1871-ci ilədək Berlində nəşr edilmişdir; 1864–1867-ci illərdə redaktoru I.B.Şveytser olmuşdur.

13 Prudonun «*Essai de grammaire generale*» («Ümumi qrammatika təcrübəsi») əsəri nəzərdə tutulur; həmin əsər bu kitabda verilmişdir: Bergier. «*Les elements primitus des langues*». Besançon, 1837 (Berjye. «Dillərin ibtidai əsasları». Bezanson, 1837).

14 J.P. Brisso de Varvilin «*Recherches philosophiques. Sur le droit de propriete et sur le vol, consideres dans la nature et dans la societe*» («Fəlsəfi tədqiqlər. Təbiətdə və cəmiyyətdə götürülən mülkiyyət hüququ və oğurluq haqqında») əsərindən bəhs edilir.

15 Ch. Dunoyer. «*De la liberte du travail, ou Simple expose des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance*». T. I–III, Paris, 1845 (Ş.Dünuaye. «Əmək azadlığı haqqında, yaxud İnsan qüvvələrinin özünü ən səmərəli şəkildə göstərdiyi şəraitin sadəcə təsviri». I–III cildlər. Paris, 1845).

16 Fransada 1848-ci il Fevral inqilabı nəzərdə tutulur.

17 1848-ci il iyulun 31-də Fransa Milli məclisinin iclasında Prudonun nitqi nəzərdə tutulur. Prudon bu nitqində xırda burjua utopik doktrinaları ruhunda bir sıra təkliflər (borc faizinin ləğv edilməsi və i.a.) irəli sürmüş, eyni zamanda

1848-ci il iyunun 23–26-da Parisdə proleter üsyanının iştirakçılara divan tutulmasını zorakılıq və özbaşınalıq təzahürü kimi səciyyələndirmişdi.

18 *Iyun üsyanı*–1848-ci il iyunun 23–26-da Paris fəhlələrinin qəhrəmanlıq üsyanı; fransız burjuaziyası üsyanı olmanın bir amansızlıqla yatırdı. Üsyan tarixdə proletariat ilə burjuaziya arasında birinci böyük vətəndaş muharibəsi idi.

19 Prudon tərəfindən Fransa milli məclisinin maliyyə komissiyasına verilən təkliflər əleyhinə Tyerin 1848-ci il iyulun 26-dakı nitqi nəzərdə tutulur.

20 «Cratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M.Proudhon Paris, 1850 («Havayı kredit, C-b. Fr. Bastia ilə c. Prudon arasında diskussiya». Paris, 1850).

21 P.J.Proudhon. «Si les traites de 1815 ont cesse d'exister? Actes du futur congres». Paris, 1863 (P.J.Prudon. «1815-ci il müqavilələri daha mövcud deyilmi? Gələcək konqresin aktları». Paris, 1863). Prudon bu əsərində Polşa haqqında 1815-ci il Vyana konqresinin qərarlarına yenidən baxılması əleyhinə və Polşa Milli azadlıq hərəkatına Avropa demokratiyasının yardım göstərməsi əleyhinə çıxaraq, bununla da rus çarizminin zülmkarlıq siyasətinə haqq qazandırır.

22 Bu əsər 1865-ci ilin iyununda Baş Şuranın iclaslarında Marksın məruzəsinin mətnidir. Həmin əsərdə Marks özünün izafi dəyər nəzəriyyəsinin əsaslarını ilk dəfə açıq şərh etmişdir. Əmək haqqının artmasının fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırma bilməyəcəyini iddia edən və tred-yunionların fəaliyyətini zərərli hesab etmək lazım olduğunu göstərən liternasional uzvü Uestonun səhv baxışlarına qarşı bilavasitə yönəldilən məruzə eyni zamanda fəhlələrin iqtisadi mübarizəsinə və həmkarlar ittifaqlarına mənfi münasibət bəsləyən prudonçulara, habelə lassalçılara zərbə endirirdi. Marks öz məruzəsində proletarların onları istismar edən kapital qarşısında passivlik və mütiliyini təbliğ etməyə qarşı qətiyyətlə çıxış edir, fəhlələrin iqtisadi mübarizəsinin rolunu və əhəmiyyətini nəzəri cəhətdən əsaslandırır, bu mübarizəni proletariatın son məqsədinə–muzdlu əmək sisteminin ləğvinə tabe etmək zərurətini qeyd edir. Məruzənin mətni Marksın əlyazması şəklində saxlanmışdır. Məruzə ilk dəfə Marksın qızı Eleonora tərəfindən 1898-ci ildə Londonda «Value, price and profit» («Dəyər, qiymət və mənfəət») başlığı altında E.Evelinqin müqəddiməsi ilə dərc etdirilmişdir. Əlyazmasında giriş hissəsinin və birinci altı paraqrafın başlığı yox idi və başlıqlar Evelinq tərəfindən verilmişdi. Indiki nəşrdə ümumi başlıqdan savayı bütün başlıqlar saxlanmışdır.

23 «Müvəqqəti Nizamnamə»də nəzərdə tutulduğu kimi, 1865-ci ildə Brüsseldə konqres çağırılmalı idi. Lakin konqres əvəzinə Londonda ilkin konfrans çağırıldı (bu konfrans haqqında 39-cu qeydə bax.)

24 Fransada burjua inqilabı dövründə yakobin Konventi 1793-cü və 1794-cü illərdə əmək haqqının sabit maksimum dərəcəsi ilə bərabər bir sıra ən zəruri məhsulların sabit maksimum qiymətlərini müəyyən etmişdi.

25 *Elmin inkişafına Britaniya yardım cəmiyyəti* 1831-ci ildə yaradılmışdır və indiyədək mövcuddur. Marks 1861-ci ilin sentyabrında Cəmiyyətin iqtisadi bölməsinin yığıncağında U.Nyumarçın (Marks onun familiyasının yazılışında səhvə yol vermişdir) çıxışını nəzərdə tutur.

26 Bax: R.Owen . «Observations on the Effect of the ManufacturingSystem». London, 1817, p.76 (R.Ouen. «Sənaye sisteminin təsiri haqqında qeydlər». London, 1817, səh. 76).

27 1853–1856-cı illərdəki Krım müharibəsindən söhbət gedir.

28 XIX əsrin ortalarında kənd yerlərində mənzillərin kütləvi surətdə sökülməsinin güclənməsində belə bir vəziyyət rol oynamışdı ki, yoxsulların xeyrinə torpaq sahibinin ödədiyi verginin miqdarı onun torpağında yaşayan yoxsulların sayından xeyli dərəcədə asılı idi. Torpaq sahibləri özlərinin ehtiyac duymadıqları, lakin «artıq» kənd əhalisi üçün sığınacaq ola bilən binaları bilə-bilə sökürdülər. (Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 23-cü cild, səh. 686–705).

29 *İncəsənət və peşə cəmiyyəti* (Society of Arts) 1754-cü ildə Londonda təsis edilmiş burjua maarifçi və filantropik cəmiyyəti. Adı çəkilən referat Con Mortonun oğlu Con Çalmers Morton tərəfindən oxunmuşdu.

30 Xaricdən taxıl gətirilməsini məhdudlaşdırmağa və ya qadağan etməyə doğru yönəldilən *taxıl qanunları* adlandırılan qanunlar İngiltərədə iri torpaq sahiblərinin–lendlordların xeyrinə verilmişdi. 1838-ci ildə Mançester fabrikləri Kobden və Brayt taxıl qanunlarına qarşı Cəmiyyət təsis etmişdilər. Tam ticarət azadlığı irəli sürən Cəmiyyət fəhlələrin əmək haqqını aşağı salmaq, torpaq aristokratiyasının iqtisadi və siyasi mövqelərini zəiflətmək məqsədi ilə taxıl qanunlarının ləğv edilməsinə çalışırdı. Bu mübarizə nəticəsində 1846-cı ildə taxıl qanunlarının ləğv olunması haqqında qanun layihəsi qəbul edildi ki, bu da torpaq aristokratiyası üzərində sənaye burjuaziyasının qələbəsi demək idi.

31 A.Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol.I, Edinburgh, 1814, p.93 (A.Smit. «Xalqların sərvətinin təbiət və səbəblərinin tədqiqi». I cild, Edinburq, 1814, səh. 93).

32 XVIII əsrin axırında Fransa burjua inqilabı dövründə İngiltərənin Fransa əleyhinə apardığı müharibələrdən söhbət gedir. Bu müharibələr zamanı İngiltərə hökuməti öz ölkəsində zəhmətkeş kütlələrə qarşı amansız terror rejimi müəyyən etmişdi. Məsələn, həmin dövrdə bir sıra xalq iğtişaşları yatırılmış və fəhlə ittifaqlarını qadağan edən qanunlar qəbul olunmuşdu.

33 K.Marks Maltusun «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated». London, 1815. («Rentanın təbiəti və

artması haqqında, habelə onu tənzim edən prinsiplər haqqında tədqiqat». London, 1815) sərlövhəli pamfletini nəzərdə tutur.

34 *İş evləri* İngiltərədə XVII əsrdə yaradılmışdı, 1834-cü ildə qəbul edilmiş «yoxsullar haqqında qanun»a görə iş evləri yoxsullara yeganə kömək formasına çevrilmişdi; iş evlərində həbsxana–katorqa rejimi hökm sürürdü və xalq arasında «yoxsullar üçün bastiliyalar» adlandırılmışdı.

35 *Caqgernaut* (Cahannətha)–hind allahı Vişnunun təcəssümlərindən biridir. Caqgernaut mə'bədinin kahinləri kütləvi ziyarətdən böyük gəlir əldə edirdilər (həm də bayadərə adlanıb mə'bəddə yaşayan qadınlar fahişəliyə şirnikdirilirdi). Caqgernaut ayini həddindən artıq təmtəraqlı mərasimlə, habelə dindarların özlərinə işgəncə verməsinə, intihar etməsinə gəlib çatan ifrat dini fanatizmlə fərqlənirdi. Böyük bayram günlərində dindarların bə'ziləri özlərini Vişnu–Caqgernautun təsvirləri gəzdirilən arabanın altına atırdılar.

36 İngiltərədə XVI əsrdən mövcud olan *yoxsullar haqqında qanunlara* görə hər bir məhəllədə yoxsulların xeyrinə xüsusi vergi alınırdı; özünü və ailəsini tə'min edə bilməyən məhəllə sakinləri yoxsullara kömək kassası vasitəsi ilə yardım alırdılar.

37 D.Rikardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation» London, 1821, p.479 (D.Rikardo. «Siyasi iqtisadın və vergi qoyuluşunun prinsipləri haqqında». London, 1821, səh. 479).

38 Bu *Tə'limat* Marks tərəfindən Müvəqqəti Mərkəzi Şuranın (sonralar Baş Şura adlandırılmışdır) nümayəndələri üçün yazılmışdır; həmin nümayəndələr Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin 1866-cı il sentyabrın 3–8-də Cenevrədə keçirilmiş konqresinə göndərilmişdilər. Tə'limat konqresdə müzakirə edilməli olan məsələlərin həllini verirdi. Tə'limatda bir sıra konkret vəzifələr irəli sürülmüşdü. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizə fəhlə kütlələrini sıx birləşdirməli, onların sinfi şüurunu yüksəltməli, onları fəhlə sinfinin ümumi mübarizəsinə cəlb etməli idi. Tə'limatda Marks tərəfindən ifadə olunmuş doqquz bəndin altısı: beynəlmiləl fəaliyyət birliyi haqqında, iş gününün qısaldılması haqqında, uşaqların və qadınların əməyi haqqında, kooperativ əməyi haqqında, həmkarlar ittifaqları haqqında, daimi ordular haqqında bəndlər konqresin qətnamələri kimi qəbul edildi.

39 1865-ci il sentyabrın 23–29-da keçirilmiş *London konfransı* nəzərdə tutulur; konfransın işində Baş Şuranın üzvləri və ayrı-ayrı bölmələrin rəhbərliyi iştirak edirdilər. Konfrans Baş Şuranın mə'ruzəsini dinlədi, onun maliyyə hesabatını və qarşıdakı konqresin gündəliyini təsdiq etdi. Hazırlanmasına və keçirilməsinə Marksın rəhbərlik etdiyi London konfransı Internasionalın təşəkkül tapdığı və təşkilatca formalaşdığı dövrdə böyük rol oynadı.

40 Qanunvericiliklə 8 saatlıq iş günü müəyyən edilməsi haqqında məsələ Amerika fəhlə qurultayında müzakirə olunmuşdu; qurultay 1866-cı il avqustun 20-dən 25-dək Baltimorda keçirilmişdi. Qurultay həmçinin fəhlələrin siyasi

faaliyyəti haqqında, kooperativ birlikləri haqqında, bütün fəhlələrin tred-yunionlarda birləşməsi haqqında, tə`illər haqqında məsələləri və başqa məsələləri müzakirə etdi.

41 1865–1867-ci illərdə seçki hüququnun ikinci islahatı uğrunda ümumdemokratik hərəkətdə İngiltərə tred-yunionlarının geniş iştirakından söhbət gedir.

Seçki hüququ islahatı tərəfdarlarının 1865-ci il fevralın 23-də keçirilmiş yığıncağında Internasionalın Baş Şurasının təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə Islahat cəmiyyətinin tə`sis olunması haqqında qərar qəbul edilmişdi; Islahat cəmiyyəti fəhlələrin ikinci islahat uğrunda kütləvi hərəkətinə rəhbərlik üçün siyasi mərkəz oldu. Marksın tə`kidi ilə Islahat cəmiyyəti ölkənin yaşlı kişi əhalisinin hamısı üçün ümumi seçki hüququ tələbini irəli sürmüşdü. Lakin Islahat cəmiyyətinin rəhbərliyinə daxil olan burjua radikallarının tərəddüdləri, habelə tred-yunionların opportunist liderlərinin sazişçiliyi nəticəsində Islahat cəmiyyəti Baş Şuranın müəyyən etdiyi xətti həyata keçirə bilmədi; ingilis burjuaziyası hərəkəti parçalamağa müvəffəq oldu və 1867-ci ildə yoluq islahat keçirildi; həmin islahat yalnız xırda burjuaziyaya və fəhlə sinfinin yuxarı təbəqəsinə seçki hüquqları verdi, onun əsas kütləsini siyasi cəhətdən əvvəlki kimi yenə də hüquqsuz vəziyyətdə saxladı.

42 ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi zamanı Amerika tred-yunionları quldarlar əleyhinə mübarizədə Şimal ştatlarına fəal yardım göstərirdilər.

43 Şeffildə ingilis tred-yunionlarının konfransı 1866-cı il iyulun 17–21-də olmuşdur. Konfransda lokautlara qarşı mübarizə məsələsi müzakirə edilmişdi.

44 *Müqəddəs ittifaq*–Avropa monarxlarının irticaçı birliyi idi, ayrı-ayrı ölkələrdə inqilabi hərəkəti əzmək və bu ölkələrdə feodal-monarxiya rejimlərini saxlamaq üçün çar Rusiyası, Avstriya və Prussiya tərəfindən 1815-ci ildə tə`sis edilmişdi.

45 «*Kapital*» marksizmin dahiyənə əsəridir. Marks özünün başlıca əsərini yaratmaq üzərində 40-cı illərin əvvəlindən ömrünün axırınadək qırx il çalışmışdır. «Marks iqtisadi quruluşun təməl olduğu və siyasi üstqurumun həmin təməl üzərində ucaldığı fikrinə gələrək, ən çox həmin iqtisadi quruluşu tədqiq etməyə diqqət vermişdir» (V. I. Lenin. Əsərləri, 4-cü nəşri, 19-cu cild, səh. 5).

Marks siyasi iqtisadla müntəzəm surətdə 1843-cü ilin axırlarından Parisdə məşğul olmağa başlamışdır. Onun bu sahədəki ilk tədqiqləri öz əksini «1844-cü ilin iqtisadi-fəlsəfi əlyazmaları», «Alman ideologiyası», «Fəlsəfə yoxsulluğu», «Muzdlu əmək və kapital», «Kommunist partnyasının manifesti» və başqa əsərlərində tapmışdır. Artıq həmin əsərlərdə kapitalist istismarının əsasları, kapitalistlərlə muzdlu fəhlələrin mənafeyinin bir-biri ilə barışmaz əksliyi, kapitalizmin bütün iqtisadi münasibətlərinin antaqonist və keçici xarakteri açılib göstərilir.

1848–1849-cu illərdəki inqilabın coşğun hadisələri ilə əlaqədar olan məlum fasilədən sonra Marks öz iqtisadi tədqiqlərini yalnız Londonda davam etdirə bildi; o, Londona 1849-cu ilin avqustunda muhacirət etməyə məcbur olmuşdu.

1857–1858-ci illərdə Marks 50 çap vərəqindən çox həcmdə əlyazması yaradır ki, bu da gələcək «Kapital»ın ilkin qarasını təşkil edir. Həmin əlyazması ilk dəfə yalnız 1939–1941-ci illərdə Sov.IKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu tərəfindən orijinalın öz dilində «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» («Siyasi iqtisadın tənqidinin əsas cəhətləri») adı ilə dərc edilmişdir. Eyni zamanda o, ümumən bütün əsərin planının ilkin qarasını yazır, sonrakı aylarda bunu dəqiqləşdirir və 1858-ci ilin aprelində bütün əsəri 6 kitabda şərh etməyi qərara alır. Lakin tezliklə Marks öz əsərini hissə-hissə, ayrı-ayrı buraxılışlarla nəşrə başlamağı qərara alır.

1858-ci ildə o, birinci buraxılış üzərində işləməyə başlayır; «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» adlandırılan həmin kitab 1859-cu ildə çapdan çıxmışdır. Marks sonrakı buraxılışlar üzərində işləyərək, 1861–1863-cü illərdə təqribən 200 çap vərəqi həcmində olan və 23 dəftər təşkil edən sanballı əlyazması yaradır; həmin əlyazması da 1859-cu il kitabı kimi «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» adlandırılmışdır. Bu əlyazmasının çox hissəsi (VI–XV və XVIII dəftərlər) iqtisad təlimlərinin tarixindən bəhs edir. Onu Sov.IKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu rus dilində çapa hazırlayıb «İzafi dəyər nəzəriyyələri» («Kapital»ın IV cildi) adı ilə nəşr etmişdir. Qalan dəftərlərdə «Kapital»ın bütün üç cildinin problemlərindən az və ya çox dərəcədə bəhs olunur.

İşin sonrakı gedişində Marks öz əsərinin əvvəlki planını dəyişir. 6 kitabdan ibarət plan «Kapital»ın 4 cildlik planı ilə əvəz edilmişdi. 1863–1865-ci illərdə Marks yeni, olduqca böyük bir əlyazması yaradır ki, bu da «Kapital»ın üç nəzəri cildinin ətraflı işlənmiş birinci variantını təşkil edir. Yalnız bütün əsər tam şəkildə yazıldıqdan sonra (yanvar 1866-cı il) Marks bunu çap üçün qəti surətdə hazırlamağa başlayır, həm də Engelsin məsləhəti ilə o, bütün əsəri birdən çapa hazırlamaq deyil, ilk növbədə «Kapital»ın birinci cildini hazırlamaq qərarına gəlir. Marks öz əsəri üzərində axıncı dəfə çox böyük dəqiqliklə işləməli oldu və beləliklə, «Kapital»ın birinci cildini bütünlüklə bir daha yenidən işləyib hazırladı.

«Kapital»ın birinci cildi çapdan çıxdıqdan sonra (sentyabr 1867-ci il) Marks kitabın alman dilində yeni nəşrlərinin hazırlanması və xarici dillərə tərcüməsi ilə əlaqədar olaraq, onun üzərində işləməkdə davam edir. O, ikinci nəşrdə (1872-ci il) bir çox dəyişikliklər edir, 1872-ci ildə Peterburqda çıxan və «Kapital»ın xarici dillərə birinci tərcüməsi olan rusca nəşri ilə əlaqədar mühüm göstərişlər verir, 1872–1875-ci illərdə ayrı-ayrı buraxılışlarla dərc olunan fransızca tərcüməsini xeyli dərəcədə yenidən işləyib redaktə edir.

Digər tərəfdən «Kapital»ın birinci cildi çapdan çıxdıqdan sonra Marks bütün əsəri tezliklə başa çatdırmaq məqsədi ilə sonrakı cildlər üzərində çalışmaqda davam edir. Lakin bu ona müyəssər olmur. Internasionalın Baş Şurasındakı çoxcəhətli fəaliyyəti onun vaxtını çox alır. Səhhətinin pis olması üzündən işi tez-tez dayandırılmalı olur.

«Kapital»ın sonrakı iki cildi Marksın vəfatından sonra Engels tərəfindən çapa hazırlanıb nəşr edilmişdir; ikinci cild 1885-ci ildə, üçüncü cild 1894-cü ildə çapdan çıxmışdır. Bununla Engels elmi kommunizm xəzinəsinə çox qiymətli töhfə vermişdir.

Bu nəşrdə «Kapital»ın birinci cildinin 24-cü fəslə dərc edilərkən, sətirləri qeydlərə Marksın özü tərəfindən verilmiş nömrələr saxlanmışdır.

46 Marks «Kapital»ın I cildinin almanca birinci nəşrindəki birinci fəslə («Əmtəə və pul») nəzərdə tutur. Həmin cildin almanca ikinci və sonrakı nəşrlərində ona birinci bölmə uyğun gəlir (bax: K.Marks. «Kapital», birinci cild, 1969, səh. 45–152).

47 F. Lassalın «Nerr Bastiat–Schulze von Delitsch, der ökonomische Julian, oder; Capital und Arbeit». Berlin 1864, (C-b Bastia Şultse-Deliç, iqtisadi Yulian və ya Kapital və əmək». Berlin, 1864) əsərinin üçüncü fəslə nəzərdə tutulur.

48 *Ali kilsə*–anqlikan kilsəsində məslək; tərəfdarları əsasən aristokratiya içərisində idi; qədim dəbdəbəli ayinləri saxlamaqla katolisizm ilə ardıcıl əlaqə olduğunu nəzərə çarpdırırdı.

49 S.Mayer. «*Die sociale Frage in Wien*. Studie eines «Arbitgebers;»». Wien, 1871, ((Z.Mayer. «Vyanada ictimai məsələ. Bir «sahibkarın» etüdü». Vyana, 1871).

50 «Kapital»ın birinci cildinin almanca dördüncü nəşrində (1890) həmin sözardının əvvəlinci dörd abzası atılmışdır. İkinci nəşrdə olduğu kimi, bu cildə də sözardı bütünlüklə verilir.

51 «*Der Volksstaat*» («Xalq dövləti»)–alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının (eyzenaxlıların) mərkəzi orqanı; 1869-cu il oktyabrın 2-dən 1876-cı il sentyabrın 29-dək Leypsiqdə nəşr edilmişdir. Qəzetə ümumi rəhbərliyi V. Libknext həyata keçirirdi, nəşriyyatın müdiri A.Bebel idi. Marks və Engels qəzetdə əməkdaşlıq edir, qəzetin redaktə olunmasına daim yardım göstərirdilər. 1869-cu ilədək qəzet «*Demokratisches Woshenblatt*» adı altında çıxmışdır (bax: 87-ci qeyd).

I.Ditsgenin 1868-ci ildə «*Demokratisches Woshenblatt*» qəzetinin 31, 34, 35 və 36-cı nömrələrində dərc olunmuş «Karl Marks. «Kapital. Siyasi iqtisadın tənqidi». Hamburq, 1867» məqaləsindən söhbət gedir.

52 «*The Saturday Review of Politich. Literatura. Science, and Art*» («Siyasət, ədəbiyyat, elm və incəsənət məsələlərinə dair şənbə icmal»)–ingilis həftəlik mühafizəkar jurnalı, 1855-ci ildən 1938-ci ilədək Londonda çıxırdı.

53 «*Sankt-Peterburqskiye vedomosti*»—rus gündəlik qəzeti, rəsmi hökumət orqanı; bu adla 1728–1914-cü illərdə çıxmışdır; 1914–1919-cu illərdə «*Petrogradskiye vedomosti*» adı ilə çıxırdı.

54 1867–1883-cü illərdə Parisdə çıxan «*La Philosophie positive. Revue*» («Pozitivist fəlsəfə. İcmal») jurnalından söhbət gedir. 1868-ci ilin noyabr–dekabrında jurnalın üçüncü nömrəsində «Kapital»ın birinci cildi haqqında qısa resenziya dərc olunmuşdu. Resenziyanı O.Kontun pozitivist fəlsəfəsinin ardıcılı Y.V.De-Roberti yazmışdı.

55 N.Ziber. «Sonrakı əlavələr və izahatlarla əlaqədar olaraq D.Rikardonun dəyər və kapital nəzəriyyəsi», Kiyev, 1871, səh. 170.

56 «*Vestnik Yevropı*»—burjua-liberal məsləkli tarixi-siyasi və ədəbi jurnal; 1866-cı ildən 1918-ci ilədək Peterburqda çıxmışdır.

57 Alman burjua filosofları Büxner, Lange, Dürinq, Fexner və başqaları nəzərdə tutulur.

58 Dünya bazarında inqilab dedikdə burada o zamanın böyük coğrafi kəşfləri: Kubanın, Haitinin və Baham adalarının, Şimali Amerika qit`əsinin, Afrikanın cənub tərəfindən Hindistana dəniz yolunun və nəhayət, Cənubi Amerika qit`əsinin kəşf edilməsi nəticəsində XV əsrin axırlarından dəniz ticarətində Genuyanın, Venesiyanın və Şimali İtaliyanın başqa şəhərlərinin rolunun kəskin surətdə azalması nəzərdə tutulur.

59 J.Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» Vol. I, Dublin, 1770, p.52 (C. Stüart. «Siyasi iqtisadın əsasları haqqında tədqiqat». I cild, Dublin, 1770, səh. 52).

60 «*Pauper ubique jacet*» («Yoxsullar hər yerdə binəsidirlər»)–Ovidinin «Fastı» əsərindən götürülmüş sözlərdir, birinci kitab, 218-ci misra.

61 Yəqin ki, qaçqın kəndlilərin axtarılması haqqında Fyodor Ivanoviçin çarlığı zamanı 1597-ci ildə verilmiş fərman nəzərdə tutulur; o zaman Rusiyanın hökmdarı əslində Boris Qodunov idi. Mülkədarların dözülməz zülmündən və əsarətindən qaçmış kəndlilər həmin fərmana əsasən, beş il ərzində axtarılıb tapılmalı və məcburi surətdə əvvəlki sahiblərinə qaytarılmalı idilər.

62 1688-ci ildəki dövlət çevrilişi İngiltərə burjua tarixşünaslığında «*şanlı inqilab*» adını almışdır; bu çevriliş nəticəsində İngiltərədə Stüartlar sülaləsi devrilmiş və Oranlı Vilhelm başda olmaqla konstitusiyalı monarxiya qurulmuşdu (1689); konstitusiyalı monarxiya torpaq sahibi olan aristokratiya ilə iri burjuaziya arasında sazişə əsaslanırdı.

63 Bizim eramızdan əvvəl 367-ci ildə Romanın xalq tribunları Litsini və Sekstinin aqrar qanunu nəzərdə tutulur; plebeylərin patrisilərə qarşı mübarizəsi nəticəsində qəbul olunan bu qanun dövlətin torpaq fondundan 500 yugerdən çox (təqribən 125 hektar) torpağa sahib olmağı Roma vətəndaşlarına qadağan edirdi.

64 Stüart kral sülaləsi tərəfdarlarının 1745–1746-cı illərdəki üsyanı nəzərdə tutulur, onlar İngiltərə taxtına «gənc iddiaçı» Çarlz Edvardın çıxarılmasını tələb edirdilər. Üsyan eyni zamanda Şotlandiya və İngiltərə xalq kütlələrinin lendlordlar tərəfindən istismar edilməsinə qarşı və kütləvi surətdə torpaqsızlaşmaya qarşı onların protestini əks etdirirdi. Üsyanı İngiltərənin nizami qoşunları yatırdıqdan sonra Şotlandiyanın dağlıq hissəsində klan sistemi şiddətlə dağılmağa başladı və kəndlilərin torpaqlardan qovulması daha intensiv xarakter aldı.

65 *Taksmenlər* klan sisteminin hökmranlığı zamanı bilavasitə klan başçısına–lərdə («böyük adama») tabe olan ağsaqqallara deyilirdi. Lerd bütün klanın mülkiyyəti olan torpağı («takı») ağsaqqallara paylayıb onların himayəsinə verirdi, lerdin hakimiyyətini qəbul etmək əlaməti olaraq, ona kiçik xərac verirdilər. Taksmenlər də öz növbələrində torpaq sahələrini öz vassalları arasında bölüşdürürdülər. Klan sistemi dağıldıqda lerd lendlorda, taksmenlər isə mahiyyət etibarilə kapitalist fermerlərə çevrilirlər. Bununla birlikdə keçmiş xəracın da yerini torpaq rentası tutur.

66 Geller–Şimali və Qərbi Şotlandiya dağ rayonlarının yerli əhalisi, qədim keltlərin nəsiləri.

67 Marks 1853-cü il fevralın 9-da «New-York Daily Tribune» qəzetində dərc olunmuş öz məqaləsini–«Seçkilər. –Maliyyə çətinlikləri. –Hersoginya Saterlend və köləlik» məqaləsini nəzərdə tutur (bax: K.Marks və F. Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 8-ci cild, səh. 521–528).

«New-York Daily Tribune» («NyuYork gündəlik tribunası»)–Amerikanın tərəqqipərvər burjua qəzeti, 1841-ci ildən 1924-cü ilədək nəşr edilmişdir. Marks və Engels 1851-ci ilin avqustundan 1862-ci ilin martınadək qəzetdə əməkdaşlıq etmişlər.

68 *Otuzillik müharibə* (1618–1648)–protestantlarla katoliklər arasındakı mübarizənin doğurduğu Ümumavropa müharibəsi. Almaniya bu mübarizənin başlıca meydanı, müharibə iştirakçılarının hərbi soyğunçuluq və qəsbkarlıq iddiaları obyektinə olmuşdu.

69 «*The Economist*» («İqtisadçı»)–İngiltərədə iqtisadiyyat və siyasət məsələlərinə dair həftəlik jurnal, 1843-cü ildən Londonda çıxır; iri sənaye burjuaziyasının orqanıdır.

70 *Petty Sessions* (kiçik sessiyalar)–İngiltərədə barışıq məhkəmələrinin sessiyaları; sadələşdirilmiş məhkəmə icraatı üzrə xırda işlərə baxırlar.

71 A.Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Vol. I, Edinburgh, 1814, p.237 (bax: rusca nəşri: Smit, A. «Xalqların varlanmasının təbiəti və səbəbləri haqqında». M. –L., 1935, I cild, səh. 127).

72 [Linguet, N.] «Theorie des loix civiles ou Principes fondamentaux de la societe». T. I, Londres, 1767, p.236 ([Lenge, N.] «Mülki qanunlar nəzəriyyəsi və ya Cəmiyyətin başlıca əsasları». I cild, London, 1767, səh. 236).

73 *Koalisiyalar əleyhinə qanunlar*—İngiltərə parlamenti tərəfindən 1799-cu və 1800-cü illərdə qəbul edilmiş qanunlardır; hər hansı fəhlə təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyəti həmin qanunlara əsasən qadağan edilirdi. 1824-cü ildə parlament bu qanunları ləğv etmiş və onların ləğvi 1825-ci ildə parlament tərəfindən bir daha təsdiq olunmuşdu. Lakin fəhlə ittifaqlarının fəaliyyəti bundan sonra da kəskin şəkildə məhdudlaşdırılırdı. Hətta, fəhlələrin ittifaqa daxil olması və tə`tillərdə iştirak etməsi uğrunda təşviqat «cəbr» və «zorakılıq» hesab olunur və bunun üstündə cinayət işi kimi cəza verilirdi.

74 «*Konspirasiyalar*» əleyhinə qanun İngiltərədə hələ orta əsrlərdə mövcud idi. Həmin qanuna əsasən, koalisiyalar əleyhinə qanunlar (bax: 73-cü qeyd) qəbul olunmamışdan əvvəl də, onlar ləğv edildikdən sonra da fəhlələrin təşkilatları və sinfi mübarizəsi əzilirdi.

75 1793-cü ilin iyunundan 1794-cü ilin iyununadək Fransada yakobin diktaturası hökumətindən bəhs edilir.

76 A.Anderson. «An Histoical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time» (A.Anderson. «Ticarət haqqında ən ilkin mə`lumatdan indiki zamanadək ticarətin tarixi və xronoloji öçerki»). Birinci nəşri 1764-cü ildə Londonda çıxmışdı.

77 J.Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» Vol. I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI (C.Stüart. «Siyasi iqtisadın əsasları haqqında tədqiqat». I cild, Dublin, 1770, birinci kitab, XVI fəsil).

78 Niderlandın (indiki Belçikanın və Hollandiyanın ərazisi) İspaniyadan ayrılması 1566–1609-cu illərin burjua inqilabı nəticəsində baş vermişdi; inqilab burjuaziyanın və xalq kütlələrinin feodalizmə qarşı mübarizəsi ilə İspaniyanın ağalığı əleyhinə milli azadlıq müharibəsini özündə birləşdirirdi. 1609-cu ildə İspaniya bir sıra məğlubiyyətlərdən sonra burjua Hollandiya respublikasının istiqlaliyyətini tanımağa məcbur oldu. Indiki Belçikanın ərazisi 1714-cü ilədək ispanların əlində qaldı.

79 «*Tiryək müharibələri*»—Çin əleyhinə işğalçılıq müharibələri; həmin müharibələri 1839–1842-ci illərdə İngiltərə tək özü, 1856–1858-ci və 1860-cı illərdə Fransa ilə birlikdə aparırdı. Birinci müharibənin başlanmasına Çin hakimiyyət orqanlarının tədbirləri səbəb olmuşdu; bu tədbirlər ingilislərin qacaqçılıqla tiryək alveri etməsinə qarşı yönəldilmişdi. Müharibələrin adı da buradan əmələ gəlmişdir.

80 *Ost-Hind kompaniyası*—İngiltərənin ticarət kompaniyası; 1600-cü ildən 1858-ci ilədək davam etmiş, İngiltərənin Hindistanda, Çində və Asiyanın başqa ölkələrində soyğunçu müstəmləkə siyasəti üçün alət olmuşdu. Uzun zaman Hindistanla ticarət inhisarı və bu ölkəni idarə etməyin ən mühüm vəzifələri kompaniyanın əlində idi. 1857–1859-cu illərdə Hindistanda milli azadlıq üsyanı İngiltərəni özünün müstəmləkə hökmranlığı formalarını dəyişdirməyə, 1858-ci ildə Ost-Hind kompaniyasını ləğv etməyə vadar etdi.

81 Marks Gülixin bu əsərindən sitat gətirir: «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit». Bd. I, Jena, 1830, S. 371 («Zəmanəmizin ən mühüm ticarət dövlətləri ticarətinin, sənayesinin və əkinçiliyinin tarixi təsviri». I cild, İyena, 1830, səh. 371).

82 Marks burada görünür, Yan de Vittə isnad verilən və ilk dəfə 1662-ci ildə Leydendə dərc olunmuş «Anawysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Friesland» («Hollandiya və Qərbi Frislandiya respublikasının ən mühüm siyasi prinsiplərinin və əxlaq qaydalarının göstəricisi») kitabının ingiliscə nəşrinə istinad edir. İndi müəyyən edilmiş olduğu kimi, Yan de Vitt tərəfindən yazılmış iki fəsil istisna olmaqla, həmin kitabın müəllifi Hollandiya iqtisadçısı və sahibkarı Piter fon der Hore (bir adı da Piter Iya Kurdur) idi.

83 *Yeddiillik müharibə* (1756–1763)–feodal-mütləqiyyətçi dövlətlərin işğalçılıq cəhdləri və Fransa ilə İngiltərənin müstəmləkə rəqabəti nəticəsində baş vermiş Ümumavropa müharibəsi. Müharibə nəticəsində Fransa özünün ən böyük müstəmləkələrini (Kanadanı, Ost-Hinddəki torpaqlarını və s.) İngiltərəyə verməli oldu; Prussiya, Avstriya və Saksoniya müharibədən əvvəlki sərhədlərini saxladılar.

84 1713-cü ildə bir tərəfdən Fransa ilə İspaniya, digər tərəfdən Fransa əleyhinə koalisiyanın iştirakçıları olan dövlətlər (İngiltərə, Hollandiya, Portuqaliya, Prussiya və Avstriya Habsburqları) arasında bağlanmış *Utrext sülh müqaviləsi* nəzərdə tutulur; həmin müqavilə ispan varisliyi uğrunda uzun müddət davam edən müharibəyə (1701-ci ildə başlanmışdı) son qoydu. Fransanın və İspaniyanın Vest-Hinddəki və Şimali Amerikadakı bir sıra müstəmləkələri, habelə Cəbəllütariq müqaviləyə əsasən, İngiltərənin ixtiyarına keçdi.

Asyento–müqavilələr adıdır, bu müqavilələrə əsasən, İspaniya XVI–XVIII əsrlərdə xarici dövlətlərə və xüsusi şəxslərə onun Amerikadakı torpaqlarına zənci kölələri aparıb satmağa xüsusi ixtiyar verirdi.

85 *Tantae molis erat* (bu qədər zəhmətə başa gəlmişdir)–Vergilinin «Eneida» poemasından götürülmüş ifadədir, birinci kitab, 33-cü misra.

86 C.Pecqueur. «Theorie nouvelle d'economie sociale et politiques, ou Etudes sur l'organisation des societes». Paris, 1842, p.435 (K.Pekker «İctimai və siyasi iqtisadın yeni nəzəriyyəsi, yaxud Cəmiyyətlərin təşkili haqqında tədqiqatlar». Paris, 1842, səh. 435).

87 Bu məqalə «Kapital»ın I cildi haqqında Engelsin yazdığı resenziyalardan biridir; həmin resenziyalar kitabın əsas müddəalarını təbliğ etmək məqsədi ilə fəhlə mətbuatının və demokratik mətbuatın səhifələrində dərc olunmuşdu. Engels məqalədə fəhlə sinfinin mübarizəsinin ümumdünya tarixi əhəmiyyətini göstərir və «Marksın iqtisadi nəzəriyyəsinin təməl daşı» (V.I.Lenin. Əsərləri,

4-cü nəşri, 19-cu cild, səh. 6) olan izafi dəyər haqqında təlimi şərh edir. Engels fəhlələr üçün məqalələrlə yanaşı burjua mətbuatı üçün «sükut qəsdini» pozmaqdan ötrü bir sıra anonim resenziyalar yazmışdır; rəsmi iqtisad elmi və burjua mətbuatı Marksın dahiyənə əsərini «sükut qəsdini» ilə qarşılamışdı. Bu resenziyalarda Engels kitabı bir növ «burjua nöqteyi-nəzərindən» tənqid edir ki, Marksın sözləri ilə deyilsə, həmin «hərbi vasitəni» burjua iqtisadçıları kitab haqqında danışmağa vadar etmək üçün işlədir.

«*Demokratische Wochenblatt*» («Demokratik həftəlik») – alman fəhlə qəzeti, 1868-ci ilin yanvarından 1869-cu ilin sentyabrınadək Leypsiqdə V.Libknextin redaktorluğu ilə çıxmışdır. Qəzet alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının yaradılmasında böyük rol oynamışdır. 1869-cu ildə Eyzenax qurultayında qəzet Sosial-demokrat fəhlə partiyasının mərkəzi orqanı elan edildi və adı dəyişdirilib, «*Volksstaat*» qoyuldu. Marks və Engels qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər.

88 Milli fəhlə ittifaqına Baş Şuranın «*Müraciəti*»ni Marks yazmış və 1869-cu ilin yazında İngiltərə ilə ABŞ arasında müharibə təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq, mayın 11-də Baş Şuranın iclasında oxumuşdur. Marks Amerika Birləşmiş Ştatlarının respublikaçılar partiyası liderlərinin İngiltərəyə qarşı müharibə hazırlığını «*Müraciət*»də ifşa edərək, fəhlələri sülhün qorunub saxlanması uğrunda mübarizəyə çağırır. O çalışır ki, fəhlə sinfi milli və beynəlxalq aləmdə müstəqil siyasi qüvvə kimi çıxış etsin. Baş Şura tərəfindən yekdilliklə qəbul edilən «*Müraciət*» vərəqə şəklində, habelə bir sıra qəzetlərdə və jurnallarda dərc olunmuşdu.

ABŞ-da *Milli fəhlə ittifaqı* 1866-cı ilin avqustunda Baltimor qurultayında yaradılmışdı; Amerika fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi U.Silvis Ittifaqın yaradılmasında fəal iştirak etmişdi. Ittifaq təşkil olunduğu vaxtdan etibarən Beynəlxalq Fəhlə Birliyini müdafiə edirdi və 1870-ci ildə onun təşkilatına qoşulmaq niyyətində idi. Lakin bu niyyət baş tutmadı. Tezliklə Milli Fəhlə Ittifaqının rəhbərliyi pul islahatının utopik layihələrinə uydu; islahatdan məqsəd bank sistemini məhv etmək və dövlət tərəfindən ucuz krediti təmin etmək idi. 1870–1871-ci illərdə tred-yunionlar Ittifaqdan uzaqlaşdılar və 1872-ci ildə o, əslində öz fəaliyyətini dayandırdı. Milli fəhlə ittifaqının bütün zəif cəhətlərinə baxmayaraq o, ABŞ-da fəhlə təşkilatlarının müstəqil siyasəti uğrunda, zəncilərin və ağ irqə mənsub fəhlələrin həmrəyliyi uğrunda, 8 saatlıq iş günü və fəhlə qadınların hüquqları uğrunda mübarizənin genişləndirilməsində böyük rol oynadı.

89 Orijinalda – «shoddy aristocrats»; «shoddy» – pambığın təmizlənmərkən çıxan tullantısı deməkdir, həmin tullantı istifadə üçün yaramırdı və onun emal edilməsi üsulu tapılan vaxtadək heç bir dəyəri yox idi. Müharibə sayəsində sürətlə varlanan adamları Amerikada «shoddy aristocrats» adlandırırdılar.

90 Engels «Almaniyada kəndli müharibəsi»nin ikinci nəşrinə 1870-ci ilin fevralında yazdığı *Müqəddimədə* 1848-ci ildən ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında baş vermiş dəyişiklikləri və alman tarixinin həmin dövründə müxtəlif siniflərin və partiyaların rolunu təhlil edir. 1848–1849-cu illər inqilablarının təcrübəsi əsasında Marksın və Engelsin bir sıra əsərlərdə ifadə etdikləri ən mühüm nəzəri və siyasi müddəa–proletariatın kəndlilərlə ittifaqının zəruriliyi haqqında müddəa burada daha da inkişaf etdirilmiş və konkretləşdirilmişdir. Engels kəndlilərə fərqli yanaşmağın zəruri olduğunu göstərir, kəndlilərin hansı təbəqələrinin və hansı səbəblərə görə inqilabi mübarizədə proletariatın müttəfiqləri ola biləcəklərini təhlil edir. 1874-cü ildə «Almaniyada kəndli müharibəsi»nin üçüncü nəşri çapa hazırlanarkən, Engels 1870-ci il müqəddiməsini sosialist və fəhlə hərəkatında nəzəriyyənin əhəmiyyəti haqqında çox mühüm mülahizələrlə tamamlamışdır. Lenin həmin mülahizələri «əməli və siyasi cəhətdən möhkəmlənmiş olan alman fəhlə hərəkatına... göstərişlər» (V.I.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı, 6-cı cild, səh. 28) kimi səciyyələndirmişdir. Engels bu əlavədə belə bir dərin fikri ifadə edir ki, proletar partiyası özünün tarixi vəzifəsini yalnız inqilabi nəzəriyyə ilə silahlandıqda yerinə yetirə bilər. O, partiya rəhbərlərinin vəzifəsini nəzəriyyəni daim öyrənməkdə görür. Engels yazırdı: «Sosializm bir elm olduğu vaxtdan e'tibarən tələb edir ki, onunla bir elm kimi rəftar etsinlər, yə'ni onu öyrənsinlər» (bax: bu cild, səh. 189). Engels kütlələri proletar beynəlmiləçiliyi ruhunda tərbiyə etməyin zəruriliyini xüsusi qeyd edir.

Müqəddiməyə əlavədə fəhlə sinfinin və onun partiyasının mübarizəsinin xarakteri, vəzifələri və formaları haqqında çox mühüm nəzəri göstərişlər vardır. Engels bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan üç istiqaməti müəyyən edir: fəhlə sinfinin nəzəri, siyasi və əməli-iqtisadi sahədə mübarizəsi həmin istiqamətlərdə aparılmalıdır (bax: bu cild, səh. 189). Marks və Engels geniş zəhmətkeş kütlələrini öz tərəfinə çəkmək vəzifəsini alman fəhlə partiyasının birinci dərəcəli vəzifəsi kimi irəli sürürlər.

91 «*Neue Rheinische Zeitung. Politische Revue*» («Yeni Reyn qəzeti. Siyasi-iqtisadi icmal»)–jurnal; Kommunistlər ittifaqının Marks və Engels tərəfindən tə'sis edilən nəzəri orqanı. 1849-cu ilin dekabrından 1850-ci ilin noyabrınadək çıxmışdır; jurnalın cəmi altı nömrəsi buraxılmışdı.

92 Simmermanın üç hissədən ibarət «*Allgemeine Geschichte des groben Baeurnkrieges*» («Böyük kəndli müharibəsinin tarixi») kitabı 1841–1843-cü illərdə Ştutqartda çıxmışdır.

93 Ümumalmaniya Milli məclisinin ifrat sol qanadı nəzərdə tutulur, 1843–1849-cu illər inqilabı zamanı Frankfurt-Maynda iclas etmişdi; o, əsasən xırda burjuazıyanın mənafeyini təmsil edirdi, lakin alman fəhlələrinin bir hissəsi tərəfindən də müdafiə olunurdu. Məclisin başlıca vəzifəsi Almaniyanın siyasi cəhətdən pərakəndəliyini ləğv etməkdən və Ümumalmaniya konstitusiyası

işləyib hazırlamaqdan ibarət idi. Lakin liberal əksəriyyətin qorxaqlığı və tərəddüdləri üzündən Məclis ölkədə ali hakimiyyəti öz əlinə almağa cəsarət etmədi və alman inqilabının əsas məsələlərində qətiyyətli mövqe tutmağı bacarmadı. 1849-cu il mayın 30-da Məclis öz yerini Ştutqarta köçürməyə məcbur oldu. 1849-cu il iyunun 18-də qoşunlar tərəfindən qovuldu.

94 *Nasional-liberallar*—alman burjuaziyasının 1866-cı ilin payızında təşkil olunmuş partiyası. Nasional-liberallar alman dövlətlərini Prussiyanın başçılığı altında birləşdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdular; onların siyasəti alman liberal burjuaziyasının Bismark qarşısında boyun əyməsini əks etdirirdi.

95 1865-ci ildə yaranmış *Alman xalq partiyası* başlıca olaraq, Cənubi Almaniya dövlətlərinin xırda burjuaziyasının və qismən burjuaziyasının demokratik üsurlərindən ibarət idi. Partiya Prussiyanın Almaniyada hegemonluğunun bərqərar olmasına qarşı çıxır və «Böyük Almaniya» deyilən Almaniya planını müdafiə edirdi; «Böyük Almaniyaya» həm Prussiya, həm də Avstriya daxil olmalı idi. Federativ alman dövləti ideyasını təbliğ edən partiya Almanıyanın vahid, mərkəzləşdirilmiş demokratik respublika formasında birləşdirilməsinə qarşı çıxış edirdi.

96 XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında Prussiyada bir sıra sənaye sahələri üçün xüsusi icazələr (konsessiyalar) sistemi müəyyən olunmuşdu, həmin icazələri almadan sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq mümkün deyildi. Bu yarımorta əsrlər sənət qanunvericiliyi kapitalizmin inkişafını məhdudlaşdırırdı.

97 *Sadova yaxınlığındakı vuruşma* 1866-cı il iyulun 3-də Çexiyada baş vermiş və 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsində həlledici çarpışma olmuşdur; bu müharibə Prussiyanın Avstriya üzərində qələbəsi ilə qurtarmışdı.

98 Internasionalın 1869-cu il sentyabrın 6–11-də keçirilmiş *Bazel konqresi* nəzərdə tutulur; konqresdə sentyabrın 10-da torpaq mülkiyyəti məsələsinə dair Marks tərəfdarlarının təklif etdikləri aşağıdakı qətnamə qəbul olunmuşdu:

«1) Cəmiyyətin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək və onu ictimai mülkiyyətə çevirmək hüququ vardır.

2) Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək və onu ictimai mülkiyyətə çevirmək zəruridir».

Konqresdə həmçinin həmkarlar ittifaqlarını milli və beynəlxalq miqyasda birləşdirmək haqqında qərarlar və Internasionalın təşkilatca möhkəmləndirilməsinə və Baş Şuranın səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə dair bir sıra qərarlar qəbul edildi.

99 Sentyabrın 2-də Fransa ordusu *Sedan yaxınlığında* darmadağın edilmiş və imperatorla birlikdə əsir alınmışdı. III Napoleon və komanda heyəti 1870-ci il sentyabrın 5-dən 1871-ci il martın 19-dək Vilhelmsheyədə (Kassel yaxınlığındadır)—Prussiya krallarının qəsridə saxlanmışdı. Sedan fəlakəti İkinci imperiyanın süquta uğramasını sürətləndirdi və 1870-ci il sentyabrın 4-

də Fransada respublika e`lan edilməsi ilə nəticələndi. «Milli müdafiə hökuməti» deyilən yeni hökumət təşkil edildi.

100 Engels Prussiya millətinin müqəddəs alman imperiyasından danışarkən, alman millətinin orta əsrlərdəki Muqəddəs Roma imperiyasının (bax: 128-ci qeyd) adını başqa cür ifadə edir, göstərir ki, Almanıyanın birləşdirilməsi Prussiyanın başçılığı altında həyata keçirilmiş və alman torpaqlarının prussiyalaşdırılması ilə müşayiət olunmuşdur.

101 Prussiyanın başçılıq etdiyi *Şimali alman ittifaqı* 1867-ci ildə Bismarkın təklifi ilə yaradılmışdı, Ittifaqa Şimali və Mərkəzi Almanıyanın 19 dövləti və 3 azad şəhəri daxil idi. Ittifaqın yaradılması Prussiyanın hegemonluğu altında Almanıyanın birləşdirilməsinin həlledici mərhələlərindən biri olmuşdu. 1871-ci ilin yanvarında Almanıya imperiyasının yaranması ilə əlaqədar olaraq Ittifaq öz varlığına son qoydu.

102 1870-ci ildə Bavariyanın, Badenin, Vürtemberqin və Kessen-Darmştadtın Şimali alman ittifaqına qoşulması nəzərdə tutulur.

103 1870-ci il avqustun 6-da Prussiya qoşunları *Şpihern* yaxınlığında (Lotaringiya) fransız hissələrini məğlubiyyətə uğratmışdılar. Şpihern yaxınlığındakı vuruşma tarix ədəbiyyatında həmçinin Forbax yaxınlığında vuruşma adlanır.

1870-ci il avqustun 16-da alman qoşunları *MarslaTur* yaxınlığında (Vyonvil yaxınlığındakı vuruşma da adlanır) fransız Reyn ordusunun Metsdən geri çəkilməsini dayandırmağa və sonra onun geriye çəkilmə yolunu kəsməyə müvəffəq oldular.

104 1874-cü il yanvarın 10-da reyxsstaqa seçkilərdə alman sosial-demokratları 9 deputat seçilməsinə nail oldular; bu zaman həbsxanada olan Bebel və Libknext də seçilən deputatlar arasında idilər.

105 Internasionalın *Rus bölməsi* 1870-ci ilin yazında böyük inqilabçı-demokratlar Çernişevskinin və Dobrolyubovun ideyaları ilə tərbiyə olunmuş raznoçin demokrat gənclərdən ibarət rus siyasi mühacirlər qrupu tərəfindən İsveçrədə təsis olunmuşdu. Internasionalın üzvü A.A.Serno-Solovyoviç həmin bölmənin yaradılmasına hazırlıq işində böyük rol oynadı. 1870-ci il martın 12-də Bölmənin komitəsi öz proqramını, nizamnaməsini, habelə Marksa yazılmış məktubu Baş Şuraya göndərmişdi; Marksa yazılmış məktubda ondan xahiş edilirdi ki, Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Baş Şurasında bölmənin nümayəndəsi olsun. Rus bölməsinin proqramı bölmənin qarşısında duran vəzifələri bu cür müəyyənləşdirmişdi: «1. Internasional Birliyinin ideyalarını və əsaslarını mümkün olan bütün rəşional vasitələrlə... Rusiyada təbliğ etməli. 2. Rus fəhlə kütlələri arasında Internasional bölmələrinin yaradılmasına yardım göstərməli. 3. Rusiyanın və Qərbi Avropanın zəhmətkeş sinifləri arasında möhkəm, həmrəy əlaqənin yaranmasına kömək etməli və qarşılıqlı yardım göstərməklə

onların ümumi məqsədinə—azadlığa daha müvəffəqiyyətlə nail olmağa çalışmalı» («Narodnoye delo» № 1, 15 aprel 1870-ci il).

1870-ci il martın 22-də Baş Şuranın iclasında Rus bölməsi Internasionala qəbul olundu və Marks bölməni Baş Şurada təmsil etmək vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Rus bölməsinin üzvləri—N.Utin, A.Trusov, Y.Barteneva, Q.Bartenev, Y.Dmitriyeva, A.Korvin-Krukovskaya İsveçrə və beynəlxalq fəhlə hərəkatında fəal iştirak edirdilər. Bölmə Rusiyanın özündə inqilabi hərəkatla əlaqə yaratmağa cəhd göstərirdi. Bölmə 1872-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırdı.

106 «*Məxfi mə'lumat*»ı Marks təqribən 1870-ci il martın 28-də Internasional daxilində Baş Şuraya, Marksa və onun tərəfdarlarına qarşı bakunistlərin mübarizəsinin kəskinləşdiyi bir şəraitdə yazmışdır. Hələ 1870-ci il yanvarın 1-də Baş Şuranın növbəti iclasında bununla əlaqədar olaraq həmçinin Marks tərəfindən yazılmış qapalı tə'mim məktubu—Roman İsveçrəsinin Federal şurasına məktub qəbul olunmuşdu (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 402–409). Roman İsveçrəsinin Federal şurasında bakunistlərin tə'siri güclü idi. Məktubun mətni sonra Belçikaya və Fransaya verilmişdi. Tə'mim məktubu Almaniya üçün katib-müxbir kimi Marks tərəfindən Alman Sosial-demokrat partiyasının Komitəsinə göndərilən «*Məxfi mə'lumat*»a da tam şəkildə daxil edilmişdi.

Bu nəşrdə «*Məxfi mə'lumat*»ın 4-cü və 5-ci bəndləri dərc edilir, həmin bəndlərdə Baş Şuranın İngiltərə fəhlə hərəkatına və İrlandiya milli azadlıq hərəkatına—bakunistlərin xüsusi basqınlarına mə'ruz qalan həmin hərəkatlara münasibəti açılib göstərilir. O dövrdə beynəlxalq proletariatin ümumi mübarizəsində ingilis fəhlə hərəkatının əhəmiyyətini və bununla əlaqədar ingilis fəhlə hərəkatına Baş Şuranın bilavasitə rəhbərliyinin zəruriliyini nəzərə alaraq, Marks bu əsərin dördüncü bəndində izah edir ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi, İngiltərədə Internasionalın Federal şurasını yaratmaq nə üçün məqsədəuyğun deyildir.

Həmin əsərin beşinci bəndində Marks İrlandiyanın və İngiltərənin timsalında əsarət altına alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi ilə proletar inqilabı arasında əlaqəni, proletariatin təbii müttəfiqləri olmaq e'tibarilə məzlum millətlərin rolunu göstərir.

107 «*L'Egalite*» («Bərabərlik»)–İsveçrədə gündəlik qəzet, Internasionalın Roman federasiyasının orqanı; 1868-ci ilin dekabrından 1872-ci ilin dekabrınadək Cenevrədə fransız dilində çıxırdı. Bir müddət Bakuninin tə'siri altında idi. 1870-ci ilin yanvarında Roman federal Şurası bakunistlərin redaksiyadan çıxarılmasına nail oldu, bundan sonra qəzet Baş Şuranın xəttini müdafiə etməyə başladı.

108 «*The Pall Mall Gazette*» («Pel-Mel qəzeti»)–Londonda gündəlik qəzet, 1865-ci ildən 1920-ci ilədək çıxırdı: 60–70-ci illərdə qəzet mühafizəkar

məsləki müdafiə edirdi, Marks və Engels 1870-ci ilin iyulundan 1871-ci ilin iyununadək bu qəzetdə əməkdaşlıq etmişdilər.

«*The Saturday Review*»—bax: 52-ci qeyd.

«*The Spectator*» («Tamaşaçı»)–İngiltərənin liberal məsləkli həftəlik jurnalı, 1828-ci ildən Londonda çıxırdı.

«*The Fortnightly Review*» («İkihəftəlik icmal»)–tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat məsələlərinə dair İngiltərədə çıxan burjua-liberal məsləkli jurnal; bu ad altında 1865-ci ildən 1934-cü ilədək Londonda buraxılırdı.

109 *Torpaq və əmək cəmiyyəti* 1869-cu ilin oktyabrında Londonda Baş Şuranın iştirakı ilə təsis olunmuşdu. Cəmiyyətin proqramına torpağın milliləşdirilməsi, iş gününün qısaldılması, hamıya seçki hüququ verilməsi və kənd təsərrufatı koloniyalarının yaradılması tələbləri daxil edilmişdi. Lakin 1870-ci ilin payızına yaxın Cəmiyyətdə burjua ünsürlərinin təsiri gücləndi və 1872-ci ilə yaxın Cəmiyyət Internasionalla hər cür əlaqəni itirdi.

110 1801-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minən *İngiltərə–İrlandiya uniyası* nəzərdə tutulur. Uniya İrlandiyanın muxtariyyətinin axıncı qalıqlarını məhv etdi, İrlandiya parlamentini ləğv etdi və İngiltərənin İrlandiyanı tam əsarət altına almasına səbəb oldu.

111 «*Fransada vətəndaş müharibəsi*»–elmi kommunizmin ən mühüm əsərlərindən biridir; həmin əsərdə Paris Kommunasının təcrübəsi əsasında sinfi mübarizə, dövlət, inqilab və proletariat diktaturası haqqında marksist təlimin başlıca müddəaları daha da inkişaf etdirilmişdir. Birliyin Avropadakı və Birləşmiş Ştatlardakı bütün üzvlərinə Internasionalin Baş Şurasının müraciəti kimi yazılmış həmin əsər bütün ölkələrin fəhlə sinfini kommunarların qəhrəman mübarizəsinin mahiyyət və əhəmiyyətinin başa düşülməsi anlayışı ilə silahlandırmaq, bu mübarizənin ümumdünya-tarixi təcrübəsini bütün proletariatın sərvətinə çevirmək məqsədi daşıyırdı.

Həmin əsərdə burjua dövlət maşınını sındırmağın proletariat üçün zəruri olması haqqında «Lui Bonapartın on səkkiz brümeri» əsərində (bax: bu nəşr, 1-ci cild, szh. 432–534) Marksın söylədiyi müddəa təsdiq olunmuş və daha da inkişaf etdirilmişdir. Marks belə bir nəticəyə gəlir ki, «fəhlə sinfi hazır dövlət maşınına sadəcə yiyələnib, onu öz məqsədləri üçün işə sala bilməz» (bax: bu cild, səh. 242). Fəhlə sinfi dövlət maşınını sındırmalı və onu Paris Kommunası tipində olan dövlətlə əvəz etməlidir. Proletariat diktaturasının dövlət forması olmaq ehtibarilə yeni tipli–Paris Kommunası tipində–dövlət haqqında Marksın çıxardığı bu nəticə inqilabi nəzəriyyəyə Marksın verdiyi yeni töhfənin başlıca məzmununu təşkil edir.

Marksın «*Fransada vətəndaş müharibəsi*» əsəri geniş yayılmışdır. 1871–1872-ci illərdə həmin əsər bir sıra dillərə tərcümə edilmiş və Avropanın müxtəlif ölkələrində və ABŞ-da dərc olunmuşdu. Əsər rus dilində 1871-ci ildə

Sürixdə çıxmışdır. Marksın əsəri 1905-ci ildə Odessada V.I.Leninin redaktorluğu ilə dərc edilmişdi.

112 Həmin giriş məqaləsini Engels Marksın «Fransada vətəndaş müharibəsi» əsərinin almanca üçüncü yubiley nəşri üçün yazmışdı, əsər 1891-ci ildə, Paris Kommunasının iyirminci ildönümü münasibətilə çapdan çıxmışdı. Engels Paris Kommunası təcrübəsinin və «Fransada vətəndaş müharibəsi»ndə həmin təcrübənin Marks tərəfindən nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsinin tarixi əhəmiyyətini qeyd edərək, öz giriş məqaləsində Paris Kommunasının tarixinə, o cümlədən Kommunaya daxil olan blankistlərin və prudonçuların fəaliyyətinə aid bir sıra əlavələr etmişdir. Engels Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Bat Şurasının Fransa-Prussiya müharibəsi haqqında Marks tərəfindən yazılmış birinci və ikinci bəyannamələrini həmin nəşrə daxil etmişdi; bu bəyannamələr sonralar müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı nəşrlərdə də adətən «Fransada vətəndaş müharibəsi» ilə birlikdə dərc olunurdu.

113 Alman xalqının 1813–1814-cü illərdə Napoleonun hökmranlığına qarşı milli azadlıq müharibəsi nəzərdə tutulur.

114 XIX əsrin 20-ci illərində alman dövlətlərinin mürtəce quruluşuna qarşı çıxış edən və Almaniyanın birləşdirilməsini tələb edən alman ziyalıları arasında müxalifət hərəkatının iştirakçılarını Almaniya *demaqoqlar* adlandırırdılar. «Demaqoqlar» alman hakimiyyət orqanları tərəfindən amansız təqib edilirdilər.

115 *Sosialistlərə qarşı müstəsna qanun* Almaniya 1878-ci il oktyabrın 21-də tətbiq olunmuşdu. Bu qanuna əsasən, sosial-demokrat partiyasının bütün təşkilatları, kütləvi fəhlə təşkilatları, fəhlə mətbuatı qadağan edilmişdi, sosialist ədəbiyyatı müsadirə olunurdu, sosial-demokratlar cəza tədbirlərinə məruz qalırdılar. Kütləvi fəhlə hərəkatının təzyiqi altında qanun 1890-ci il oktyabrın 1-də ləğv olunmuşdu.

116 Fransada 1830-cu il iyul burjua inqilabından söhbət gedir.

117 Legitimistlər, orleanistlər və bonapartistlər nəzərdə tutulur.

Legitimistlər–Fransada 1792-ci ildə devrilmiş Burbonlar sülaləsi tərəfdarlarının partiyası; iri torpaq aristokratiyasının və ali ruhanilərin mənafeyini təmsil edirdi; bir partiya kimi 1830-cu ildə, Burbonlar sülaləsi ikinci dəfə devrildikdən sonra təşəkkül tapmışdır. 1871-ci ildə legitimistlər Paris Kommunasına qarşı əksinqilabçı qüvvələrin ümumi yürüşünə qoşuldular.

Orleanistlər–Burbonlar sülaləsinin kiçik şaxəsi olan Orlean hersoqlarının tərəfdarlarıdır, bu şaxə 1830-cu il İyul inqilabı zamanından hakimiyyət başında durmuş və 1848-ci il inqilabı nəticəsində devrilmişdir; orleanistlər maliyyə aristokratiyasının və iri burjuaziyanın mənafeyini təmsil edirdilər.

118 1851-ci il dekabrın 2-də Lui Bonapart tərəfindən keçirilən və İkinci imperiya bonapartist rejiminin əsasını qoyan dövlət çevrilişi nəzərdə tutulur.

119 Fransa ilə Almaniya arasında ilkin sülh müqaviləsindən söhbət gedir; müqaviləni 1871-ci il fevralın 26-da bir tərəfdən Tyer və J.Favr və digər tərəfdən Bismark imzalamışdılar. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Fransa Elzas və Şərqi Lotaringiyanı Almaniya verir və 5 milyard frank məbləğində təzminat ödəyirdi. Qəti sülh müqaviləsi 1871-ci il mayın 10-da Frankfurt-Maynda imzalanmışdı.

120 *Possibilistlər*—Fransanın sosialist hərəkatında Bruss, Malon və qeyrilərinin başçılıq etdikləri opportunist cərəyan. Onlar 1882-ci ildə Fransa Fəhlə partiyasında təfriqə yaratmışdılar. Həmin cərəyanın liderləri belə bir reformist prinsip e`lan etmişdilər: yalnız «mümkün olan şeyə» («possible») nail olmalı; possibilistlər adı da buradan götürülmüşdür.

121 Engelsin giriş məqaləsi «Neue Zeit» Bd. II, № 28, 1890–1891-ci illər jurnalında dərc olunarkən, redaksiya mətnə müdaxilə etmişdi: axıncı abzasda əlyazmasındakı «sosial-demokrat filisteri» ifadəsi «alman filisteri» sözləri ilə əvəz olunmuşdu. Fişerin Engelsə 1891-ci il 17 mart tarixli məktubundan göründüyü kimi, Engels bu özbaşına dəyişikliyi bəyənmədiyini bildirmişdi, lakin görünür, eyni vaxtda çap olunan əsərinin müxtəlif şəkildə oxunmasını arzu etməyərək, dəyişdirilmiş sözləri ayrıca nəşrdə də saxlanmışdır. İkinci nəşrdə olduğu kimi, bu cildə də ilkin mətn bərpa edilmişdir.

122 Fransa-Prussiya müharibəsinə Internasionalın münasibəti haqqında *Birinci müraciət*,—onu müharibə başladıqdan dərhal sonra Baş Şuranın tapşırığı ilə Marks yazmışdı,—habelə 1870-ci ilin sentyabrında Marksın yazdığı *İkinci müraciət* fəhlə sinfinin militarizmə və müharibəyə münasibətini, işğalçılıq müharibələrinə qarşı, proletar beynəlmiləçiliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi uğrunda Marksın və Engelsin mübarizəsini əks etdirir. Hakim siniflərin öz həris mənafeləri naminə törədikləri işğalçılıq müharibələrinin ictimai səbəbləri haqqında marksist təliminin ən mühüm müddəalarını inandırıcı şəkildə əsaslandıraraq, Marks göstərir ki, işğalçılıq müharibələri həm də proletariatın inqilabi hərəkatını boğmaq məqsədi daşıyır. Marks alman və fransız fəhlələrinin mənafe birliyini xüsusilə qeyd edir və onları hər iki ölkənin hakim siniflərinin işğalçılıq siyasətinə qarşı birgə mübarizə aparmağa çağırır.

Marks birinci müraciətdə belə bir nəticəni gələcəyə müstəsna dərəcədə nüfuz etmək qüvvəsi ilə əsaslandırır ki, proletariat hakimiyyətinin bərqərar olması hər cür müharibələrin ləğv edilməsinə gətirib çıxaracaq və xalqlar arasında sülh gələcək kommunizm cəmiyyətinin böyük beynəlmiləl prinsiplərindən biri olacaqdır.

123 *Plebissit* (ümumxalq səsverməsi) guya xalq kütlələrinin, imperiyaya münasibətini aşkar etmək üçün 1870-ci ilin mayında III Napoleon tərəfindən keçirilmişdi. Səsvermədə irəli sürülən suallar elə düzəldilmişdi ki, III Napoleonun siyasətini bəyənməməyi ifadə etdikdə, bununla hər cür demokratik islahatların da ziddinə çıxmamaq mümkün deyildi. Internasionalın Fransadakı

bölmələri bu demaqoqluq manevrini ifşa etdilər və səsvermədən çəkinməyi öz üzvlərinə təklif etdilər. Plebissit ərəfəsində Paris federasiyasının üzvləri III Napoleonu öldürmək məqsədi ilə düzəldilən qəsddə ittiham edilərək, həbsə alındılar; hökumət ittihamdan Fransanın müxtəlif şəhərlərində Internasionalın üzvlərini təqib etmək və onlara böhtan atmaq məqsədi ilə geniş kampaniya təşkili üçün istifadə etdi. Qəsddə ittihamın yalançı xarakteri Paris federasiyası üzvlərinin 1870-ci il iyunun 22-dən iyulun 5-dək davam edən məhkəmə prosesində tamamilə aşkara çıxdı; lakin Internasionalın bir sıra üzvləri Beynəlxalq Fəhlə Birliyinə yalnız mənsub olmaq üstündə həbs cəzasına məhkum edildi. Fransada Internasionalın təqib edilməsi fəhlə sinfinin kütləvi protestlərinə səbəb oldu.

124 1870-ci il iyulun 19-da Fransa-Prussiya müharibəsi başlanmışdır.

125 «*Le Reveil*» («Oyanma»)–fransız qəzeti, sol respublikaçıların orqanı; 1868-ci ilin iyulundan 1871-ci ilin yanvarınadək Parisdə Ş.Deleklyuzun redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. Qəzet Internasionalın sənədlərini və fəhlə hərəkatı haqqında materialları dərc edirdi.

126 «*La Marseillaise*» («Marselyoza»)–fransız gündəlik qəzeti, sol respublikaçıların orqanı; 1869-cu ilin dekabrından 1870-ci ilin sentyabrınadək Parisdə nəşr olunurdu. Qəzet Internasionalın fəaliyyəti haqqında və fəhlə hərəkatı haqqında materiallar dərc edirdi.

127 10 dekabr Cəmiyyəti–əsasən sinfi simasını itirmiş unsürlərdən, siyasi fırıldaqçılardan, hərbiçilərin nümayəndələrindən və başqalarından ibarət olaraq, yaradılmış gizli bonapartist cəmiyyəti nəzərdə tutulur; cəmiyyətin üzvləri 1848-ci il dekabrın 10-da Lui Bonapartın Fransa respublikasının prezidenti seçilməsinə kömək etmişdilər (Cəmiyyətin adı da buradan əmələ gəlmişdir).

128 1806-cı ilin avqustunda Almaniya alman millətinin X əsrdə təsis edilmiş Müqəddəs Roma imperiyası deyilən və imperatorun ali hakimiyyətini qəbul edən feodal knyazlıqlarının və azad şəhərlərin birləşməsi olan imperiyanın tərkibinə daxil idi.

129 1618-ci ildə Brandenburq kurfürstlüyü XVI əsrin əvvəlində Teyton cəmiyyətinin mülklərindən təşkil edilən və Reç Pospolitadan len asılılığında olan Prussiya hersoqluğu (Şərqi Prussiya) ilə birləşdi. Brandenburq kurfürstü 1657-ci ilədək Prussiya hersoqu kimi Polşanın vassalı olaraq qaldı; həmin ildə o, Polşanın İsveç ilə müharibədəki çətinliklərindən istifadə edərək Prussiya mülkləri barəsində öz suveren hüquqlarının təsdiq edilməsinə nail oldu.

130 Avropa dövlətlərinin Fransa əleyhinə birinci koalisiyasının iştirakçısı olan Prussiyanın 1795-ci il aprelin 5-də Fransa respublikası ilə birtərəfli qaydada bağladığı *Bazel sülh müqaviləsi* nəzərdə tutulur.

131 *Tilzit müqaviləsi* 1807-ci il iyulun 7–9-da Napoleon Fransası ilə Fransa əleyhinə dördüncü koalisiyanın iştirakçıları, müharibədə məğlubiyyətə uğramış Rusiya və Prussiya arasında bağlanmışdı. Sülhün şərtləri Prussiya üçün son

dərəcə ağır idi, o, öz ərazisinin xeyli hissəsindən məhrum olmuşdu. Rusiya heç bir ərazi itkisinə məruz qalmamışdı, lakin Fransanın Avropada mövqeyinin gücləndiyini təsdiq etməyə və İngiltərənin blokadasına (kontinental blokada deyilən blokadaya) qoşulmağa məcbur olmuşdu. Napoleonun qəbul etdirdiyi soyğunçu Tilzit sülhü Almanıyanın əhalisi arasında kəskin narazılığa səbəb oldu və beləliklə, Napoleon hökmranlığına qarşı azadlıq hərəkatının genişlənməsi üçün zəmin yaratdı.

132 Marks Napoleonun hökmranlığı süquta uğradıqdan sonra Almaniyaya feodal irticasının təntənəsini nəzərdə tutur; Almaniyada feodal pərakəndəliyi qalmışdı, alman dövlətlərində feodal-mütləqiyyət quruluşu möhkəmlənmişdi, zadəganların bütün imtiyazları saxlanmışdı, kəndlilərin yarımtəhkimçilik üsulları ilə istismar edilməsi güclənmişdi.

133 Parisdəki *Tüilri sarayı*—III Napoleonun iqamətgahı nəzərdə tutulur.

134 Marks 1870-ci il sentyabrın 4-də qurulan Fransa respublikasını tanımaq uğrunda ingilis fəhlələrinin hərəkatını nəzərdə tutur. Sentyabrın 5-dən başlayaraq, Londonda və başqa iri şəhərlərdə mitinqlər və nümayişlər keçirilirdi, mitinqlərin və nümayişlərin iştirakçıları öz qətnamələrində və petisiyalarında İngiltərə hökumətindən tələb edirdilər ki, Fransa respublikasını dərhal tanısin. Internasionalın Baş Şurası Fransada respublikanın tanınması uğrunda hərəkatın təşkilində bilavasitə iştirak etmişdi.

135 Marks 1792-ci ildə inqilabi Fransaya qarşı müharibəyə başlayan feodal-mütləqiyyətçi dövlətlərin koalisiyasının yaradılmasında İngiltərənin fəal iştirakına, habelə 1851-ci il dekabrın 2-də Lui Bonapartın dövlət çevrilişi nəticəsində Fransada bərqərar olan bonapartist rejimini ingilis hakim oliqarxiyasının Avropada birinci tanıdığına işarə edir.

136 Amerikada sənaye Şimalı ilə quldar plantator Cənubu arasında Vətəndaş muharibəsi zamanı (1861–1865) ingilis buruja mətbuatı Cənubu, yəni quldarlıq quruluşunu müdafiəyə qalxmışdı.

137 «*Journal Officiel de la Republique*» («Fransa respublikasının rəsmi qəzeti») 1871-ci il martın 20-dən mayın 24-dək çıxmışdı və Paris Kommunasının rəsmi orqanı idi; Fransa respublikası hökumətinin 1870-ci il sentyabrın 5-dən buraxılan rəsmi qəzetinin adını saxlamışdı (Paris Kommunası zamanı Tyer hökumətinin qəzeti də Versalda həmin ad ilə buraxılırdı). 30 mart nömrəsi, «*Journal Officiel de la Commune de Paris*» («Paris Kommunasının rəsmi qəzeti») adı altında çıxmışdı. Simonun məktubu qəzetdə 1871-ci il aprelin 25-də dərc edilmişdi.

138 1871-ci il yanvarın 28-də Bismark və milli müdafiə hökumətinin nümayəndəsi Favr tərəfindən «Barışıq haqqında və Parisin təslim olması haqqında müahidə» imzalanmışdı. Biabırcasına təslim olmaq Fransanın milli mənafeyinə xəyanət idi. Müahidə imzalanarkən, Favr prussiyalıların irəli sürdükləri təhqiramiz tələblərlə: 200 milyon frank məbləğində təzminatın iki

həftə ərzində ödənilməsi, Paris istehkamlarının çox hissəsinin verilməsi, Paris ordusunun səhra artilleriyasının və döyüş sursatının verilməsi haqqında tələblərlə razılaşıdı.

139 *Capitulards* (təslimçilər)—1870–1871-ci illərdə mühasirə zamanı Parisin təslim edilməsi tərəfdarlarına verilmiş təhqiramiz ad. Sonralar fransız dilinə ümumiyyətlə təslimçiləri ifadə etmək üçün daxil olmuşdur.

140 «*L'Etendard*» («Bayraq»)—bonapartist məsləkli fransız qəzeti, 1866-cı ildən 1868-ci ilədək Parisdə çıxırdı. Qəzetin maliyyələşdirilməsi üçün mənbə rolunu oynayan fırıldaqçılıq əməliyyatlarının aşkara çıxarılması ilə əlaqədar olaraq, qəzetin buraxılmasına son qoyulmuşdu.

141 *Societe Generale du Credit Mobilier*—Fransada 1852-ci ildə yaradılmış iri səhmdar bankı nəzərdə tutulur. Bankın gəlirlərinin başlıca mənbəyi qiymətli kağızlarla möhtəkirlik idi. Credit Mobilier İkinci imperiyanın hökumət dairələri ilə sıx əlaqədar idi. 1867-ci ildə cəmiyyət iflasa uğradı və 1871-ci ildə ləğv edildi.

142 «*L'Electeur libre*» («Azad seçici»)—fransız qəzeti, sağ respublikaçıların orqanı, 1868-ci ildən 1871-ci ilədək Parisdə çıxırdı; 1870–1871-ci illərdə milli qvardiya hökumətinin maliyyə nazirliyi ilə əlaqəsi var idi.

143 1831-ci il fevralın 14-də və 15-də Parisdə Berriya hersoqunun xatirəsinə həsr olunmuş mətəm mərasimində legitimist nümayişinə qarşı protest əlaməti olaraq, camaat Sen-Jermen-l'Oserua kilsəsini və arxiyepiskop Kelenin sarayını darmadağın etmişdi. Kilsənin və arxiyepiskop sarayının darmadağın edilməsi zamanı orada olan Tyer milli qvardiyaçıları dilə tutmuşdu ki, camaatın hərəkətlərinə mane olmasınlar.

Legitimistlərdən fransız taxtına namizəd olan qraf Şamborun anası, yəni Berriya hersoginyası o zaman daxili işlər naziri vəzifəsində işləyən Tyerin göstərişi ilə 1832-ci ildə həbsə alınmış və hersoginyanın gizli nəğahda olmasını ifşa etmək, onu siyasi cəhətdən gözdən salmaq üçün o, təhqiredici bir şəkildə tibbi müayinədən keçirilmişdi.

144 Marks 1834-cü il aprelın 13–14-də İyul monarxiyası rejiminə qarşı Parisin xalq kütlələri üsyanının darmadağın edilməsində Tyerin (o zaman xarici işlər naziri idi) çirkin rolunu nəzərdə tutur. Həmin üsyanın yatırılması hərbiçilərin vəhşilikləri ilə müşayiət edilirdi, onlar Transnonen küçəsindəki evlərdən birinin sakinlərini qırıb çatmışdılar.

Sentyabr qanunları mətbuata qarşı mürtəce qanunlardır; fransız hökuməti tərəfindən 1835-ci ilin sentyabrında verilmişdi. Mülkiyyətə və mövcud dövlət quruluşuna qarşı çıxmaq üstündə həbs cəzası və böyük məbləğdə pul cərimələri tətbiq olunurdu.

145 1841-ci ilin yanvarında Tyer deputatlar palatasında Parisin ətrafında hərbi istehkamlar yaratmaq layihəsi ilə çıxış etmişdi. İnqilabi-demokratik dairələrdə həmin layihə xalq hərəkətlərini boğmaq üçün hazırlıq tədbiri kimi

qarşılanmışdı. Tyerin layihəsində fəhlə məhəllələrinin yaxınlığında daha çox möhkəmləndirilmiş istehkamlar qurmaq nəzərdə tutulmuşdu.

146 1849-cu ilin aprelində Fransa Avstriya və Neapolla ittifaqa girib Roma respublikasını məhv etmək və papanın dünyəvi hakimiyyətini bərpa etmək məqsədi ilə Roma respublikasına qarşı müdaxilə təşkil etdi. Fransız qoşunları Romanı amansızcasına bombardman etdilər. Roma respublikası qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq devrildi, Roma isə fransız qoşunları tərəfindən işğal olundu.

147 *Qayda-qanun partiyası*—iri, mühafizəkar burjuaziyanın 1848-ci ildə yaranmış partiyası, Fransanın monarxist iki fraksiyasının: legitimistlərin və orleanistlərin (bax: 117-ci qeyd) koalisiyasından ibarət idi; 1849-cu ildən 1851-ci il dekabrın 2-dəki dövlət çevrilişinədək İkinci respublikanın Qanunvericilik məclisində rəhbər mövqe tuturdu.

148 1840-cı il iyulun 15-də İngiltərə, Rusiya, Prussiya, Avstriya və Türkiyə Londonda Fransanın iştirakı olmadan müahidə imzalamışdılar; həmin müahidə Fransanın müdafiə etdiyi Misir hakimi Məhəmməd Əliyə qarşı türk sultanına yardım göstərmək haqqında idi. Müahidənin bağlanması nəticəsində Fransa ilə Avropa dövlətlərinin koalisiyası arasında müharibə təhlükəsi yaranmışdı, lakin kral Lui-Filipp müharibəyə cəsarət etmədi və Məhəmməd Əlini müdafiə etməkdən boyun qaçırdı.

149 Tyer inqilabi Parisi məhv etməkdən ötrü Versal ordusunu gücləndirmək niyyəti ilə Bismarkdan xahiş etmişdi ki, ona qoşunların kontingentini fransız hərbi əsirlərinin, başlıca olaraq, Sedanda və Metsdə təslim olmuş ordulardan hərbi əsir düşənlərin hesabına artırmağa icazə versin.

150 «*Chambre introuvable*» («misilsiz palata»)–1815–1816-cı illərdə (Restavrasiya rejiminin birinci illəri) ifrat irticaçılardan ibarət Fransa deputatlar palatası idi.

151 «*Mülkədar palatası*», «*kəndli məclisi*»–Bordoda iclas edən və əksəriyyəti irticaçı monarxistlərdən: kənd seçki dairələrində seçilmiş əyalət mülkədarlarından, mə'murlardan, rentaçılardan və alverçilərdən ibarət olan 1871-ci il Milli məclisinə verilmiş həqarətli ad. Məclisdə 630 deputatdan təqribən 430 nəfəri monarxist idi.

152 1871-ci il martın 10-da Milli məclis 1870-ci il avqustun 13-dən noyabrın 12-dək bağlanmış «Pul təəhhüdləri üzrə tə'diyələrin tə'xirə salınması haqqında» qanun qəbul etmişdi; noyabrın 12-dən sonra bağlanmış təəhhüdlər üzrə tə'diyələr üçün möhlət verilmirdi. Beləliklə, qanun əhalinin fəhlə və az tavanalı təbəqələrinə ağır zərbə endirdi, habelə bir çox xırda sənayeçilərin və alverçilərin iflasına səbəb oldu.

153 *Decembrisuer*–1851-ci il dekabrın 2-də bonapartist dövlət çevrilişinin iştirakçısı və həmin çevriliş ruhunda olan fəaliyyətin tərəfdarı.

154 Qəzetlərin verdiyi xəbərlərə görə, Tyer hökuməti daxili istiqraz keçirməyi qərara almışdı; həmin istiqrazdan 300 milyon frankdan çox bir məbləğ «komissiya» mükafatı adı ilə Tyerin özünə və onun hökumətinin digər üzvlərinə çatmalı idi. 1871-ci il iyunun 20-də Paris Kommunası məhv edildikdən sonra istiqraz haqqında qanun qəbul olundu.

155 *Kayenna–Fransa* Qvianasında (Cənubi Amerika) siyasi məhbusların katorqaya və sürgünə göndərildiyi yer.

156 «*Le National*» («Milli qəzet»)—fransız gündəlik qəzeti, 1830-cu ildən 1851-ci ilədək Parisdə çıxırdı; mö`tədil burjua respublikaçıların orqanı idi.

157 *1870-ci il oktyabrın 31-də* Paris fəhlələri və milli qvardiyanın inqilabi hissəsi milli müdafiə hökumətinin prussiyalılarla danışıqlara başlamaq qərarından xəbər tutaraq, üsyan qaldırdılar və şəhər bələdiyyə idarəsini tutub, inqilabi hakimiyyət orqanı—Blanki başda olmaqla İctimai nicat komitəsi yaratdılar. Fəhlələrin təzyiqi altında milli müdafiə hökuməti istə`faya çıxacağını və noyabrın 1-də Kommunaya seçkilər tə`yin edəcəyini və`d etməyə məcbur oldu. Lakin Parisin inqilabi qüvvələrinin kifayət qədər mütəşəkkil olmamasından və üsyana rəhbərlik edən blankistlərlə xırda burjua yakobinçi demokratları arasındakı ixtilaflardan istifadə edərək, hökumət milli qvardiyanın hökumət tərəfində qalmış batalyonlarının köməyi ilə bələdiyyə idarəsini tutdu və öz hakimiyyətini bərpa etdi.

158 «*Bretonlular*»—Breton mobil qvardiyası; həmin qvardiyadan Troşü Parisdə inqilabi hərəkəti boğmaq üçün jandarm qoşunları kimi istifadə etmişdi.

Korsikanlılar İkinci imperiya zamanında jandarm korpusunun xeyli hissəsini təşkil edirdilər.

159 *1871-ci il yanvarın 22-də* blankistlərin təşəbbüsü ilə Paris proletariatının və milli qvardiyanın inqilabi nümayişi baş verdi; onlar hökumətin devrilməsini və Kommuna yaradılmasını tələb edirdilər. Bələdiyyə idarəsini mühafizə edən Breton mobilləri milli müdafiə hökumətinin sərəncamı ilə nümayişi atəşə tutdular. Hökumət inqilabi hərəkəti terrorun köməyi ilə yatıraraq, Parisin təslim edilməsinə hazırlıq görməyə başladı.

160 *Sommations* (dağılışmaq haqqında ilkin tələblər)—bir sıra burjua dövlətlərinin qanunu ilə nəzərdə tutulmuş muraciət—dağılışmaq təklifi ilə hökumət orqanlarının camaata üç dəfə müraciəti; bundan sonra silahlı qüvvə tətbiq edilə bilər.

İngiltərədə 1715-ci ildə qüvvəyə minmiş *şuluqluqlar haqqında akt* (Riot act) 12 nəfərdən çox adamın hər cür «qiyamçı toplanışlarını» qadağan edirdi; qanunun pozulduğu halda hökumət nümayəndələri xüsusi xəbərdarlıq oxumalı və toplaşanlar bir saat ərzində dağılışmadıqda qüvvə tətbiq etməli idilər.

161 31 oktyabr hadisələri zamanı (bax; 157-ci qeyd) Flurans milli müdafiə hökuməti üzvlərinin güllələnməsinə mane olmuşdu; üsyanın iştirakçılarından biri onları güllələməyə çağırırdı.

162 girov saxlanan şəxslər haqqında Marksın xatırlatdığı dekreti Kommuna 1871-ci il aprelin 5-də qəbul etmişdi (Marks dekretin tarixini onun ingilis mətbuatında dərc olunduğu vaxtdan hesab edir). Versal ilə əlaqədə ittiham olunan bütün şəxslər günahları subut olunduğu təqdirdə həmin dekretə əsasən girov e'lan edilirdilər. Bu tədbir ilə Paris Kommunası kommunarların versallılar tərəfindən güllələnməsinə mane olmağa çalışırdı.

163 «*The Times*» («Zəmanə»)–İngiltərədə mühafizəkar məsləkli ən böyük gündəlik qəzet; 1875-ci ildən Londonda çıxır.

164 *Investitura*–vəzifəli şəxslərin tə'yin edilməsi sistemi; iyerarxiya pilləkəninin daha aşağı pilləsində duranların yuxarı pillədə duranlardan tamamilə asılı olması bu sistemin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

165 *Jirondistlər*–XVIII əsrdəki Fransa burjua inqilabı dövründə iri burjuaziyanın partiyası (adını Jironda departamentindən almışdır); həmin partiya yakobin hökumətinə qarşı və departamentlərin muxtariyyət və federasiya hüquqlarını müdafiə bayrağı altında hökuməti müdafiə edən inqilabi kütlələrə qarşı çıxırdı.

166 «*Kladderadatsch*» («Kladderadaç»)–illüstrasiyalı satirik həftəlik jurnal, 1848-ci ildən Berlində nəşr edilirdi.

167 «*Punch or the London Charivari*» («Panç və ya London şarivarisi»)–İngiltərədə burjua-liberal məsləkli həftəlik yumoristik jurnal, 1841-ci ildən Londonda çıxır.

168 Bütün borc təəhhüdləri üzrə ödəncələrin 3 il müddətinə tə'xirə salınması haqqında həmin təəhhüdlər üzrə verilən faizlərin ləğv edilməsi haqqında Paris Kommunasının 1871-ci il 16 aprel tarixli dekreti nəzərdə tutulur.

169 Marks «dostcasına sazişlər» haqqında qanun layihəsinin 1848-ci il avqustun 22-də Müəssislər məclisi tərəfindən rədd edilməsini nəzərdə tutur, həmin qanun layihəsində borclular üçün tə'diyələrin tə'xirə salınması nəzərdə tutulurdu. Bunun nəticəsində xırda burjuaziyanın xeyli hissəsi tamam müflisləşdi və iri burjuaziya olan kreditorlardan asılı vəziyyətə düşdü.

170 «*Freres ignorantins*» («nadanlıq edən qardaşlar»)–1680-ci ildə Reymsdə yaranmış dini cəmiyyətin adıdır, həmin cəmiyyətin üzvləri yoxsul uşaqlarına tə'lim verməyi öhdələrinə götürürdülər; cəmiyyətin məktəblərində şagirdlər başlıca olaraq dini tərbiyə alır, başqa sahələrdə çox cüzi biliklər əldə edirdilər.

171 *Departamentlərin respublika ittifaqı*–xırda burjua təbəqələrinin nümayəndələrindən ibarət siyasi təşkilat; onlar Fransanın muxtəlif vilayətlərindən olub, Parisdə yaşayırdılar. Departamentlərin respublika ittifaqı Versal hökumətinə və monarxist milli məclisə qarşı mübarizə aparmağa və bütün departamentlərdə Paris Kommunasını müdafiə etməyə çağırırdı.

172 Marks fransız burjua inqilabı illərində müsadirə olunan mülklərin əvəzini keçmiş mühacirlərə ödəmək haqqında 1825-ci il 27 aprel tarixli qanunu nəzərdə tutur.

173 Napoleon Fransasının qələbələri şərəfinə 1806–1810-cu illərdə Parisdə ucaldılmış *Vandom sütunu* düşmənin tunc toplarından tökülmüşdü və sütunun üstünə Napoleonun heykəli qoyulmuşdu. 1871-ci il mayın 16-da Paris Kommunasının qərarı ilə Vandom sütunu sökülmüşdü.

174 Pikpüs monastırında axtarışlar nəticəsində məlum olmuşdu ki, monax qadınları hücrələrdə uzun illər dustaq etmişlər. İsgəncə alətləri də tapılmışdı; müqəddəs Lavrenti kilsəsində gizli qəbristan aşkar edilmişdi, bu, qətlər törədildiyinə sübut idi. Kommuna həmin faktları 1871-ci il mayın 5-də «Mot d'Ordre» («Parol») qəzetində, habelə «Les Grimes des congregations» («Kilsə xadimlərinin cinayətləri») kitabçasında e'lan etmişdi.

175 Vilhelmshöyedə fransız hərbi əsirlərinin (bax: 99-cu qeyd) başlıca məşğuliyyəti özləri üçün papiros hazırlamaq idi.

176 *Absenteistlər* («absent»–«qayıb olan» sözündəndir)–adətən öz mülklərində yaşamayan iri torpaq sahibləridir. Həmin mülklər torpaq agentləri tərəfindən idarə olunur və ya vasitəçi möhtəkirlərə verilir, onlar da öz növbəsində bu mülkləri ağır şərtlərlə xırda icarədarlara vasitəli icarəyə verirdilər. –256.

177 *ĞqapszIeiqv* (hərfin «azad qaçqınlar»)–mühasirə zamanı şəhərdən qaçmış Paris burjualarına istehza ilə verilmiş ad; həmin adın *QqaszIqeiqz* (azad atıcılar) sözü ilə–prussiyalılara qarşı mübarizədə fəal iştirak etmiş fransız partizanlarının adı ilə səsələnməsi ona istehzal xarakter verirdi.

178 *Koblents*–Almaniyada şəhərdir, XVIII əsrin axırında fransız burjua inqilabı zamanı zadəgan-monarxist mühacirətin və inqilabi Fransaya qarşı müdaxilə hazırlığının mərkəzi idi. Qatı irticaçı, XVI Lüdovikin keçmiş naziri de Kalonn başda olmaqla mühacir hökuməti Koblentsdə yerləşirdi.

179 Kommunarlar Versal ordusunun Bretanda toplanmış monarxist əhvali-ruhiyyəli dəstəsini XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabı dövründə Fransanın Şimal-Qərbində əksinqilabi qiyamın iştirakçılarına bənzədərək, «*şuanlar*» adlandırırdılar.

180 Parisdə proletar inqilabının, Paris Kommunasının yaradılması ilə nəticələnən həmin inqilabın tə`siri altında Lionda və Marseldə Kommuna e'lan etmək məqsədi ilə inqilabi çıxışlar baş verdi. Lakin xalq kütlələrinin çıxışları hökumət qoşunları tərəfindən amansızcasına yatırıldı.

181 Hərbi məhkəmələrin iş qaydası haqqında Düfor tərəfindən Milli məclisə verilmiş qanuna görə məhkəmə işinə 48 saat ərzində baxılmalı və hökm icra edilməli idi.

182 1860-cı il yanvarın 23-də İngiltərə ilə Fransa arasında bağlanmış ticarət müqaviləsindən söhbət gedir. Həmin müqavilədə Fransa qadağanedici gömrük

siyasətindən əl çəkir və onu rüsumlar tətbiq olunması ilə əvəz edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar olaraq, İngiltərədən malların axıb gəlməsi nəticəsində Fransanın daxili bazarında rəqabət xeyli güclənmişdi, bu, fransız sənayeçilərinin narazılığına səbəb olmuşdu.

183 Eramızdan əvvəl I əsrdə Qədim Romada quldar Roma respublikasının keçirdiyi böhranın müxtəlif mərhələlərində terrorun və qanlı cəza tədbirlərinin hökm sürdüyü şərait nəzərdə tutulur. *Sulla Diktaturası* (eramızdan əvvəl 82–79-cu illər). *Birinci və ikinci Roma triumviratları* (eramızdan əvvəl 60–53 və 43–36-cı illər)–Roma sərkərdələrinin diktaturasıdır, birinci halda–Pompeyin, Sezarın və Krassın, ikinci halda Oktavianın, Antoninin və Lepidin diktaturası nəzərdə tutulur.

184 «*Journal de Paris*» («Paris Qəzeti»)–həftəlik qəzet, 1867-ci ildən Parisdə çıxırdı, monarxist-orleanist məsləki yeridirdi.

185 1814-cü ilin avqustunda İngiltərə ilə ABŞ arasında müharibə zamanı ingilis qoşunları Vaşinqtonu tutaraq, Kapitolini (konqresin binasını), Ağ evi və paytaxtın digər ictimai binalarını yandırdılar. 1860-cı ilin oktyabrında İngiltərənin və Fransanın Çinə qarşı muharibəsi zamanı ingilis-fransız qoşunları Pekin yaxınlığındakı yay saray şəhərciyini talayıb çapmış və sonra yandırmışdılar. Çin arxitekturasının və incəsənətinin ən zəngin xəzinəsi burada cəmləşmişdi.

186 Qədim Romada sərkərdənin və ya imperatorun imtiyazlı şəxsi qvardiyasını *pretorlar* adlandırırdılar; pretorlar daxili çaxnaşmalarda daim iştirak edir və çox vaxt öz adamlarını taxta çıxarırdılar. Sonralar «pretorlar» sözü hərbiçilərin muzzla xidmət etməsinin, azgınlığının və özbaşınalığının simvolu olmuşdur.

187 Marks Prussiya deputatlar palatasını Fransa deputatlar palatasına (bax: 150-ci qeyd) bənzədərək, «*chambre introuvable*» («misilsiz palata») adlandırır. 1849-cu ilin yanvarında–fevralında seçilmiş məclis imtiyazlı aristokrat «ağalar palatası»ndan və ikinci palatadan ibarət idi; ikinci palataya iki dərəcəli seçkilərə ancaq «müstəqil prussiyalılar» adlananlar buraxılırdılar. İkinci palataya seçilmiş Bismark orada ifrat sağ yunkerlər qruplaşmasının liderlərindən biri idi.

188 «*The Daily News*» («Gündəlik yeniliklər»)–İngiltərədə liberal qəzet, sənaye burjuaziyasının orqanı; həmin ad ilə 1846-cı ildən 1930-cu ilədək Londonda çıxmışdır.

189 «*Le Temps*» («Zəmanə»)–Fransada mühafizəkar məsləkli gündəlik qəzet, iri burjuaziyanın orqanı, 1861-ci ildən 1943-cü ilədək Parisdə çıxmışdır.

190 «*The Evening Standard*» («Axşam bayrağı»)–İngiltərədə «Standard» mühafizəkar qəzetinin axşam buraxılışı; 1857–1905-ci illərdə Londonda çıxmışdır.

191 Həmin məktub K.Marks və F.Engels tərəfindən yazılmışdır.

192 Internasionalın *London konfransı*, 1871-ci il sentyabrın 17–23-də olmuşdur. Paris Kommunasının məğlubiyyətindən sonra Internasional üzvlərinin məruz qaldıqları amansız cəza tədbirləri şəraitində çağırılmış konfrans öz tərkibinə görə nisbətən məhdud idi: konfransın işində həlledici səsle 22 nümayəndə və məşvərətçi səsle 10 nümayəndə iştirak edirdi. Konfransa nümayəndə göndərə bilməyən ölkələr Baş Şuranın katib-müxbirləri tərəfindən təmsil olunmuşdu. Marks konfransda Almaniyalı, Engels İtaliyalı təmsil edirdi.

London konfransı proletar partiyası yaratmaq uğrunda Marksın və Engelsin mübarizəsində mühüm mərhələ idi. Konfrans «Fəhlə sinfinin siyasi fəaliyyəti haqqında» qətnamə qəbul etdi; qətnamənin əsas hissəsi Internasionalın Həqiqi konqresinin qərarı ilə Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Ümumi Nizamnaməsinə daxil olunmuşdu. Konfransın bir sıra qərarlarında proletar partiyasının ən mühüm taktika və təşkilat prinsipləri ifadə olunmuşdu, təriqətçiliyə və reformizmə zərbə endirilirdi. London konfransı proletar partiyalılığı prinsiplərinin anarxist opportunisti üzərində qələbəsi işində çox böyük rol oynadı.

193 «*Internasionalda saxta təfriqələr*»—Beynəlxalq Fəhlə Birliyi Baş Şurasının qapalı tə'mimi; onun əsas müddəaları 1872-ci il martın 5-də Baş Şuranın iclasında Marks tərəfindən şərh edilmişdi. Marks və Engels tə'mimdə bakunizmi kütləvi fəhlə hərəkatına düşmən olan, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzəri cəhətdən gerilik, kütləvi fəhlə hərəkatından ayrı düşmək, ehkamçılıq və «inqilabi» avantürizmdən ibarət olan təriqətçiliyin təzahürlərindən biri kimi ifşa etdilər və təriqətçiliyin ictimai köklərini—xırda burjua mühitinin fəhlə sinfinə tə'sirindən ibarət olan həmin kökləri bütövlükdə açıb göstərdilər. Marks və Engels qeyd etdirdilər ki, təriqətlərin əksinə olaraq, fəhlə sinfi öz kütləvi inqilabi təşkilatına malik olmalıdır. Bütün ölkələrin proletariyatının əsl mübariz təşkilatı olan Internasional belə bir təşkilatdır. Baş Şuranın funksiyalarını sadəcə müxbir və statistika bürosunun rolundan ibarət etmək haqqında bakunistlərin tələbinin həyata keçirilməsi proletariyatın özünün intizamı, ideyaca vahid təşkilatını yaratmaqdan imtina etməsi demək olardı. Baş Şuranın funksiyaları məsələsində Marksın və Engelsin mübarizəsi əslində proletar partiyasının təşkilat prinsipləri uğrunda mübarizə idi. Tə'mim Baş Şuranın yekdil qərarına əsasən 1872-ci il mayın axırında fransız dilində dərc edilmişdi.

194 50-ci illərin axırlarından etibarən ingilis fəhlələrinin əsas tələblərindən biri doqquz saatlıq iş günü müəyyən edilməsi tələbi idi. 1871-ci ilin mayında Nyukaslin tikinti və maşınqayırma fəhlələrinin lri tə'tili başlandı, tə'tilə doqquz saatlıq iş günü uğrunda mübarizə cəmiyyəti rəhbərlik edirdi; tə'til tred-yunionlara daxil olmayan fəhlələri ilk dəfə mübarizəyə cəlb etdi. Cəmiyyətin sədri Barnett Internasionalın Baş Şurasına müraciətlə xahiş etdi ki, İngiltərəyə ştrekbrexerlərin gətirilməsinə mane olsun. Internasionalın Baş Şurasının fəal

yardımı sayəsində ştrejkbrexerlərin gətirilməsi pozuldu. Nyukasldakı tətil 1871-ci ilin oktyabrında fəhlələrin qələbəsi ilə qurtardı; onlar üçün 54 saatlıq iş həftəsi müəyyən edildi.

195 1871-ci il iyulun 25-də Baş Şura 1871-ci ilin sentyabrında Londonda Internasionalın qapalı konfransını çağırmaq haqqında Engelsin təklifini qəbul etdi. Bu vaxtdan etibarən Marks və Engels konfransın təşkilat və nəzəri cəhətdən hazırlanması üçün böyük iş aparırdılar; onlar iş proqramını və qətnamələrin layihələrini tərtib etmişdilər. Həmin sənədlər Baş Şuranın iclaslarında müzakirə edilmiş və sonra London konfransına (konfrans haqqında bax: 192-ci qeyd) təklif olunmuşdu.

196 J.Favrın 1871-ci il 26 may tarixli təmmim məktubunda Fransanın xaricdəki diplomatik nümayəndələrinə təklif edilirdi ki, Kommuna muhacirlərinin Avropa hökumətləri tərəfindən həbsə alınıb təhvil verilməsinə nail olsunlar.

Düforun təklif etdiyi qanun layihəsi Fransa Milli məclisinin xüsusi komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış və 1872-ci il martın 14-də qəbul olmuşdu. Internasionala mənsubiyyət üstündə qanuna görə həbs cəzası verilirdi.

197 1871-ci ilin yayında Bismark və Avstriya-Macaristanın kansleri Byeyst fəhlə hərəkətinə qarşı birgə mübarizə üçün addımlar atmışdılar. 1871-ci il iyunun 17-də Bismark Byöystə göndərdiyi xatırlatma məktubunda Internasionalin fəaliyyətinə qarşı Almaniyada və Fransada görülmüş tədbirlər haqqında məlumat verirdi. 1871-ci ilin avqustunda Almaniya və Avstriya imperatorlarının Haşteyndə və 1871-ci ilin sentyabrında Zaltsburqda görüşləri zamanı Internasionala qarşı birgə mübarizə tədbirləri haqqında məsələ xüsusi müzakirə üçün irəli sürülmüşdü.

İtaliya hökuməti Internasionala qarşı ümumi yürüşə qoşulmuşdu; bu, 1871-ci ilin avqustunda Neapol bölməsinin darmadağın edilməsində və Birliyin üzvlərinin, o cümlədən T.Kunonun təqib olunmasında öz əksini tapmışdı.

1871-ci ilin yazında və yayında İspaniya hökuməti fəhlə təşkilatlarına və Internasionalin bölmələrinə qarşı cəza tədbirləri görmüşdü; bununla əlaqədar olaraq, İspaniya federal şurasının üzvləri Mora, Moraqo və Lorentso Lissabona mühacirət etməyə məcbur olmuşdular.

198 London konfransı Marksın təklifi ilə İngiltərə üçün federal şura təşkil etməyi Baş Şuraya tapşırırmışdı, çünki 1871-ci ilin payızınadək belə bir şuranın funksiyalarını Baş Şura özü yerinə yetirirdi. 1871-ci ilin oktyabrında Internasionalın ingilis bölmələrinin nümayəndələrindən Britaniya federal şurası yaradıldı. Lakin lap əvvəldən şuraya rəhbərlik Heylzin başçılıq etdiyi reformistlər qrupunun əlinə keçdi; həmin qrup Baş Şuraya qarşı və İrlandiya məsələsində onun yeritdiyi proletar beynəlmiləlçiliyi siyasətinə qarşı mübarizə apardı. Heylz və başqaları özlərinin mübarizəsində İsveçrədəki anarxistlərlə,

ABŞ-dakı burjua-reformist ünsürləri və başqaları ilə blok yaratmışdılar. Haaqa konqresindən sonra Britaniya federal şurasının reformist hissəsi konqresin qərarlarını qəbul etməkdən boyun qaçıraraq, bakunistlərlə birlikdə Baş Şuraya və Marksə qarşı böhtan kampaniyasına başladı. Britaniya şurasının Marksı və Engelsi fəal müdafiə edən digər hissəsi federal şuranın reformist hissəsinə və bakunistlərə qarşı çıxdı. 1872-ci il dekabrın əvvəlində Britaniya federal şurasında parçalanma baş verdi; Şurada Haaqa konqresinin qərarlarına sadıq qalan hissə Britaniya federal şurası kimi müəyyənləşdi və Baş Şura ilə bilavasitə əlaqə yaratdı; Baş Şuranın olduğu yer Nyu-Yorka köçürülmüşdü. Internasionalın Britaniya federasiyasını özlərinin ardınca aparmaq üçün reformistlərin göstərdikləri cəhdlər boşa çıxdı.

Britaniya federal şurası əslində 1874-cü ilədək fəaliyyət göstərdi. Onun fəaliyyətinin dayandırılması ümumiyyətlə Internasionalın fəaliyyətinin qurtarması ilə, habelə ingilis fəhlə hərəkatında opportunistin müvəqqəti qələbə çalması ilə əlaqədar idi.

199 1871-ci il II London konfransının «Milli şuraların adları haqqında və s.» qətnaməsi nəzərdə tutulur; qətnamə müxtəlif təriqətçi qruplarının Internasionala soxulmasına imkan vermirdi (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 423–424).

200 Bakuninin «Rus, polyak və bütün slavyan dostlara» intibahnaməsindən söhbət gedir; intibahnamə «Kolokol»un 122–123-cü nömrəsinin əlavəsində dərc edilmişdi.

«*Kolokol*»—rus inqilabçı-demokratik qəzeti, 1857–1867-ci illərdə A.I.Gertsen və N.P.Oqaryov tərəfindən rus dilində və 1868–1869-cu illərdə rusca əlavələrlə fransız dilində nəşr olunurdu; 1865-ci ilədək Londonda, sonra isə Cenevrədə çıxırdı.

201 *Sülh və azadlıq cəmiyyəti*—1867-ci ildə İsveçrədə bir sıra xırda burjua və burjua respublikaçıları və liberalları tərəfindən yaradılmış burjua-pasivist təşkilatı.

202 Internasionalın *Brüssel konqresi* 1868-ci il sentyabrın 6–13-də olmuşdur. Marks konqresə hazırlıqda bilavasitə iştirak etmişdi, lakin özü konqresdə olmamışdı. Konqresdə İngiltərə, Fransa, Almaniya, Belçika, İsveçrə, İtaliya və İspaniya fəhlələrini təmsil edən 100 nəfərə yaxın nümayəndə iştirak edirdi; dəmir yollarını, yerin təkini, şaxtaları və mədənləri, meşələri, habelə şumlanan torpağı ictimai mülkiyyətə verməyin zəruriliyi haqqında çox mühüm qərar qəbul olunmuşdu. Fransa və Belçika prudonistlərinin əksəriyyətinin kollektivçilik mövqelərinə keçdiyini subut edən həmin qərar Internasionalda proletar sosializmi ideyalarının xırda burjua reformizmi üzərində qələbəsi demək idi. Konqres həmçinin 8 saatlıq iş günü haqqında, məşinlərin tətbiqi haqqında, Sülh və azadlıq cəmiyyətinin (bax: 201-ci qeyd) 1868-ci il Bern konqresinə münasibət haqqında Marks tərəfindən təklif olunan qətnamələri,

habelə alman nümayəndə heyəti adından F.Lessner tərəfindən irəli sürülən qətnaməni qəbul etdi. F.Lessnerin, irəli sürdüyü qətnamə bütün ölkələrin fəhlələrinə tövsiyə edirdi ki, K.Marksın «Kapital»ını öyrənsinlər və onun alman dilindən başqa dillərə tərcüməsinə kömək etsinlər.

203 Sülh və azadlıq cəmiyyətinin (bax: 201-ci qeyd) 1868-ci ilin sentyabrında Berndə keçirilmiş olan konqresində Bakuninin öz dolaşığı sosialist proqramını («siniflərin ictimai və iqtisadi cəhətdən bərabərləşdirilməsi», dövlətin və varislik hüququnun məhv edilməsi və s.) qəbul etdirməyə nail olmaq cəhdindən söhbət gedir. Layihəsi səs çoxluğu ilə rədd edildikdən sonra Bakunin Sülh cəmiyyətindən çıxdı və Beynəlxalq sosialist demokratiyası alyansını təsis etdi.

204 Internasionalın *Cenevrə konqresi* 1866-cı il sentyabrın 3–8-də olmuşdur. Konqresdə Baş Şuradan, bölmələrdən və İngiltərənin, Fransanın, Almanıyanın və İsveçrənin fəhlə cəmiyyətlərindən 60 nümayəndə iştirak edirdi. «Müvəqqəti Mərkəzi Şura nümayəndələrinə ayrı-ayrı məsələlər barəsində təlimat» (bax: bu cild, səh. 82–93) Baş Şuranın rəsmi məruzəsi kimi oxundu; konqresdə iştirak edən prudonistlərin ziddinə olaraq, təlimatın bəndlərinin əksəriyyəti konqresin qətnamələri kimi təsdiq edildi. Cenevrə konqresi Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Nizamnaməsini və Reqlamentini də təsdiq etdi.

205 Internasionalın 1867-ci il sentyabrın 2–8-də keçirilmiş *Lozanna konqresi* Baş Şuranın hesabatını və yerlərdən məruzələri dinlədi, həmin məruzələr Internasionalın ayrı-ayrı ölkələrdəki təşkilatlarının möhkəmləndiyini sübut edirdi. Baş Şuranın ziddinə olaraq, prudonistlər özlərinin gündəliyini zorla qəbul etdirdilər: kooperasiya haqqında, qadın əməyi haqqında, təhsil haqqında məsələlər, habelə konqresin diqqətini Baş Şuranın təklif etdiyi həqiqətən vacib məsələlərin həllindən yayındıran bir sıra xüsusi məsələlər ikinci dəfə müzakirə olundu. Prudonistlər özlərinin bir neçə qətnaməsinin qəbul edilməsinə nail oldular. Lakin onlar Internasionala rəhbərliyi öz əllərinə ala bilmədilər. Konqres Baş Şuranı əvvəlki heyətdə yenidən seçdi və onun olduğu yeri Londonda saxladı.

206 *Neçayev prosesi*—gizli inqilabi fəaliyyətdə ittiham edilən tələbə gənclər üzərində proses—1871-ci ilin iyul–avqustunda Peterburqda olmuşdur. Neçayev hələ 1869-cu ildə Bakunin ilə əlaqə yaratmış, Rusiyanın bir sıra şəhərlərində «Xalq divanı» adlı qəsdçi təşkilat yaratmaq sahəsində fəaliyyətini genişləndirmişdi, bu təşkilatda anarxist ideyaları—«mütləq dağıntı» ideyaları təbliğ olunurdu. Inqilabi əhvali-ruhiyyəli tələbə gənclərin nümayəndələri və əhalinin raznoçin təbəqələrinin nümayəndələri Neçayev təşkilatına daxil olurdular, onları təşkilata cəlb edən çar rejiminin tənqid olunması və həmin rejimlə qətiyyətli mübarizə çağırışları idi. Bakunindən «Avropa inqilabi ittifaqı»nın nümayəndəsi mandatını alan Neçayev özünü Internasionalın

nümayəndəsi kimi qələmə verməyə cəhd göstərir və beləliklə, özünün yaratdığı təşkilatın üzvlərini çaşdırırdı. 1871-ci ildə Neçayev təşkilatı darmadağın edildi və Neçayevin öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdiyi avantürist metodlar məhkəmə prosesində, e`lan edildi.

London konfransı Neçayev prosesi haqqında qısa hesabat tərtib etməyi Utinə tapşırırdı. Hesabat əvəzinə Utin Bakuninin və Neçayevin Birlik barəsində düşmənçilik fəaliyyətinə dair geniş məxfi mə`ruzəni 1872-ci il avqustun axırında Haaqa konqresi üçün Marksa göndərdi.

207 «*Le Progres*» («Tərəqqi»)–bakunist qəzet; 1868-ci ilin dekabrından 1870-ci ilin aprelində Loklda Kilyomun redaktorluğu ilə fransız dilində çıxmışdır.

208 «*Le Travail*» («Əmək»)–Fransada həftəlik qəzet; Internasionalın Paris bölmələrinin orqanı, 1869-cu il oktyabrın 3-dən dekabrın 12-dək Parisdə nəşr edilmişdir.

209 *Ictimai rifah cəmiyyəti*–feodal zadəganlarının 1464-cü ilin axırında Fransada yaranan və kral XI Lüdovikin yeritdiyi siyasətə–Fransanın vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətdə birləşdirilməsi siyasətinə qarşı yönəldilən ittifaqı. Cəmiyyətin iştirakçıları Fransanın «ümumi rifahı» uğrunda çarpışan mübarizlər bayrağı altında çıxış edirdilər.

210 «*La Solidarite*» («Həmrə`ylik»)–həftəlik bakunist qəzeti, fransız dilində Nevşateldə (aprel–sentyabr 1870) və Cenevrədə (mart–may 1871) çıxırdı.

2P «*Fabrik*» («La Fabrtque»)–o dövrdə Cenevrədə və onun həndəvərində saat və zərgərlik mə`mulatı istehsalı belə adlanırdı; saat və zərgərlik mə`mulatı manufaktura tipli iri və xırda e`malatxanalarda, habelə evdə işləyən fəhlələr tərəfindən istehsal olunurdu.

212 «Internationalın bölmələrinə» 1870-ci il 5 sentyabr tarixli müraciətnamədən söhbət gedir; bakunistlərdən C.Kilyom və Q.Blanın tərtib etdikləri həmin müraciətnamə Nevşateldə «Solidarite» qəzetinin 22-ci №-sinə əlavə şəklində dərc olunmuşdu.

213 *Lionda üsyan* Sedan yaxınlığındakı məğlubiyyət (bax: 99-cu qeyd) xəbəri ilə əlaqədar olaraq, 1870-ci il sentyabrın 4-də başlandı. Sentyabrın 15-də Liona gəlmiş Bakunin hərəkəta rəhbərliyi öz əlinə almağa və özünün anarxist proqramını həyata keçirməyə cəhd etdi. Sentyabrın 28-də anarxistlər çevriliş etməyə cəhd göstərdilər. Müəyyən fəaliyyət proqramı, habelə Bakuninin və anarxistlərin fəhlələrlə əlaqəsi olmadığına görə bu cəhd puça çıxdı.

214 Bakunist Roben 1870-ci ilin aprelində Paris federal şurasına Şode-Fon qurultayında anarxistlərin təşkil etdikləri federal komitəni Roman federal komitəsi kimi tanımağı təklif etmişdi. Baş Şura İsveçrədə baş vermiş parçalanmanın mə`nasını Paris federal şurasının üzvlərinə izah etdikdən sonra Federal şura qərara aldı ki, Baş Şuranın müzakirə etməli olduğu bu işə qarışmağa onun hüququ yoxdur.

215 B.Molon «La troisieme defaite du proletariat français». Neuchatel., 1871 (B. Malon. «Fransız proletariatının üçüncü məğlubiyyəti». Nevşatel, 1371).

216 *Təbliğat və inqilabi sosialist fəaliyyəti* bölməsi «Sosialist demokratiyası alyansı»nın 1871-ci ilin avqustunda buraxılmış Cenevrə bölməsinin əvəzində sentyabrın 6-da yaranmışdı. Onun təşkilində həmin bölmənin keçmiş üzvləri Jukovski, Perron və başqalarından əlavə bəzi fransız mühacirləri, o cümlədən J.Ged və B.Malon iştirak etmişlər.

217 «*Le Revolution Sociale*» («İctimai inqilab»)–həftəlik qəzet, 1871-ci ilin oktyabrından 1872-ci ilin yanvarınadək Cenevrədə fransız dilində nəşr edilmişdir, 1871-ci ilin noyabrından anarxist Yur federasiyasının rəsmi orqanı idi.

218 «*Le Figaro*» («Fiqaro»)–fransız mürtəcə qəzeti, 1854-cü ildən Parisdə çıxır; İkinci imperiya hökuməti ilə əlaqədar idi.

«*Le Gauleis*» («Qall»)–mühafizəkar-monarxist məsləkli gündəlik qəzet, iri burjuazianın və aristokratiyanın orqanı, 1867-ci ildən 1929-cu ilədək Parisdə çıxmışdır.

«*Paris-Journal*» («Paris qəzeti»)–polisə əlaqəsi olan gündəlik mürtəcə qəzet; 1868-ci ildən 1874-cü ilədək Parisdə Hanri de Pen tərəfindən nəşr olunurdu. Internasional və Paris Kommunası haqqındaçirkin iftiralar yayırdı.

219 «Konfransın xüsusi qətnamələri» 2-ci bölməsinin qətnaməsi nəzərdə tutulur, bu qətnamədə deyilirdi ki, alman fəhlələri özlərinin beynəlmiləl borcunu yerinə yetirmişlər; 1871-ci il London konfransı haqqında bax: 192-ci qeyd.

220 «*Journal de Geneve national, politique et litteraire*» («Cenevrə milli, siyasi və ədəbi qəzeti»)–mühafizəkar qəzet, 1826-cı ildən nəşr edilir.

221 Fransanın diplomatik nümayəndələrinə xarici işlər nazirinin 1871-ci il 6 iyun tarixli təmimi nəzərdə tutulur, həmin təmimdə Jül Favr bütün hökumətləri Internasionala qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı. J.Favrın təmimi barəsində Baş Şuranın Marks və Engels tərəfindən yazılmış bəyanatına dair bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 372–373. Həmçinin Düforun qanun layihəsini (bax: 196-cı qeyd) nəzərdən keçirmiş komissiya adından Sakazın 1872-ci il fevralın 5-də etdiyi məruzə nəzərdə tutulur.

222 Burada və aşağıda Marks Internasionalın Nizamnaməsindən sitat gətirir; Nizamnamə Cenevrə konqresində qəbul edilmiş və Londonda ingilis dilində nəşr olunmuşdu. («Rules of the International Working Men`s Association». 1807).

223 Burada səhv vardır. Ümumi Nizamnamənin 6-cı maddəsi Internasionalın 1866-cı il Cenevrə konqresində qəbul edilmişdir. Bax: «Congres ouvrier de l`Association Internationale des Travailleurs tenu a

Geneve du 3 au 8 septembre 1866» Geneve, 1866, pp. 13–14. («Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin 1866-cı il sentyabrın 3–8-də Cenevrədə kəşirilmiş əməli konqresi». Cenevrə, 1866, səh. 13–14).

224 *Fəhlə federasiyası* 1871-ci ilin payızında Turində yaradılmışdı və madzinçilərin tə'siri altında idi. 1872-ci ilin yanvarında proletar ünsürləri federasiyadan çıxıb, *Proletar azadlığı cəmiyyətini* təşkil etdilər, həmin cəmiyyət sonradan bölmə kimi Internasionala qəbul olundu. 1872-ci ilin fevralınadək cəmiyyətin başında gizli polis agenti Tersagi dururdu.

«*Il Proletario*» («Proletari»)–İtaliyada qəzet, 1872-ci ildən 1874-cü ilədək Baş Şuranın və London konfransı qərarlarının əleyhinə olaraq, bakunistləri müdafiə edirdi.

225 1871-ci ilin noyabrında burjua demokrati Stefanoni «Rasionalistlərin universal cəmiyyəti»ni yaratmaq layihəsini irəli sürmüşdü, cəmiyyətin proqramı burjua-demokratik baxışlarının xırda burjua utopik sosializmi ideyaları (ictimai məsələnin həlli üçün əkinçilik koloniyalarının təşkil olunması və s.) ilə qarışığından ibarət idi. Cəmiyyət fəhlələrin diqqətini Internasionaldan yayındırmaq və Internationalın İtaliyada nüfuzunun yayılmasına mane olmaq məqsədi daşıyırdı; eyni zamanda Stefanoni Sosialist demokratiyası alyansı ilə həmrə'y olduğunu bildirmişdi. Marksın və Engelsin çıxış edərək, Stefanoninin əsl məqsədlərini və anarxistlərin burjua demokratları ilə bilavasitə əlaqələrini ifşa etmələri, habelə İtaliya fəhlə hərəkatının bir sıra xadimlərinin Stefanoninin layihəsi əleyhinə çıxmaları Stefanoninin İtaliya fəhlə hərəkatını burjua tə'sirinə tabe etmək cəhdlərinin iflasa uğraması ilə nəticələndi.

226 «*Neuer Social-Demokrat*» («Yeni Sosial-demokrat»)–alman qəzeti, 1871-ci ildən 1876-cı ilədək Berlində çıxırdı; lassalçı Ümumalman fəhlə ittifaqının orqanı; Internationalın və alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının marksist rəhbərliyinə qarşı mübarizə aparırdı; bakunistləri və digər antiproletar cərəyanlarının nümayəndələrini müdafiə edirdi.

227 İkinci imperiya polis prefekturasının təşkil etdiyi quldur dəstələri «*ağköynəklilər*» və ya «*ağbluzalılar*» adlanırdılar. Sınıfı simasını itirmiş ünsürlərdən ibarət olan həmin quldur dəstələri özlərini fəhlə kimi qələmə verərək, fitnəkarlıq nümayişləri və çıxışları təşkil edir, əsl fəhlə təşkilatlarının tə'qib olunması üçün bəhanə yaradırdılar.

228 Martın 18-də Paris Kommunasının birinci ildönümünü Londonda kütləvi mitinqlə qeyd etmək barəsində Yunqun təklifi 1872-ci il fevralın 20-də Baş Şuranın iclasında qəbul edilmişdi. Lakin kütləvi mitinq pozuldu, çünki binanın sahibi son dəqiqədə zalı verməkdən boyun qaçırdı. Lakin buna baxmayaraq, Internationalın üzvləri və keçmiş kommunarlar proletar inqilabının birinci ildönümü şərəfinə martın 18-də təntənəli yığıncaq keçirdilər. Həmin yığıncaq Marks tərəfindən xüsusi olaraq mitinq üçün yazılmış üç qısa qətnaməni qəbul etdi.

229 Marksın «*Torpağın milliləşdirilməsi*» əlyazması aqrar məsələsinə dair marksizmin ən mühüm sənədlərindən biri olub, torpağın milliləşdirilməsi haqqında məsələnin linternasionalın Mançester bölməsində müzakirə edilməsi ilə əlaqədar yazılmışdır. Düpon Engelsə yazdığı 3 mart tarixli məktubunda aqrar məsələsinə dair bölmə üzvlərinin baxışlarındakı dolaşıqlıq haqqında məlumat verir və özünün gələcək çıxışının 5 bəndini şərh edərək, Marksdan və Engelsdən xahiş edirdi ki, onlar öz mülahizələrini bildirsinslər və o, həmin mülahizələri bölmənin yığıncağına qədər nəzərə ala bilsin. Marks torpağın milliləşdirilməsi haqqında öz baxışlarını hərtərəfli əsaslandırdı, Dupon öz məruzəsində bundan tam şəkildə istifadə etdi. Marks torpağın milliləşdirilməsini, onun öz sözləri ilə deyilsə, bu böyük problemi proletar inqilabının vəzifələri ilə, bütün cəmiyyətin simasının sosialistcəsinə dəyişdirilməsi vəzifələri ilə qırılmaz əlaqədə nəzərdən keçirir.

230 Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin *haaqa konqresi* 1872-ci il sentyabrın 2–7-də olmuşdur. Konqresdə 15 milli təşkilatdan 65 nümayəndə iştirak edirdi. Marks və Engels konqresin işinə şəxsən rəhbərlik edirdilər. Fəhlə hərəkatında xırda burjua təriqətçiliyinin bütün növlərinə qarşı Marksın, Engelsin və onların silahdaşlarının çoxillik mübarizəsi konqresdə başa çatdı. Anarxistlərin təfriqəçilik fəaliyyəti pisləndi və onların liderləri Internasionaldan çıxarıldı. Haaqa konqresinin qərarları gələcəkdə müxtəlif ölkələrdə fəhlə sinfinin müstəqil siyasi partiyalarının yaradılması üçün bünövrə qoydu.

231 Haaqa konqresi (bax: 230-cu qeyd) öz işini qurtardıqdan sonra Marks Internasionalın yerli bölməsi ilə görüşmək üçün digər nümayəndələrlə birlikdə Amstərdamda getdi. Sentyabrın 8-də o, Haaqa konqresinin yekunları haqqında mitinqdə nitq söylədi. Marks öz nitqində proletar inqilabı və proletariat diktaturası ideyasını yorulmadan müdafiə edərək, müxtəlif ölkələrin konkret tarixi şəraitindən, sinfi qüvvələrin yerləşməsindən və nisbətindən asılı olaraq, kapitalizmdən sosializmə keçilməsi formaları haqqında məsələnin həllinə yaradıcı münasibət nümunəsi göstərdi. O, belə bir tezis irəli sürüb əsaslandırırdı ki, həmin şəraitdə ölkələrin böyük əksəriyyətində proletariat diktaturası qurmaq və onu saxlamaq üçün labüd vasitə olan inqilabi zorakılıqla yanaşı bəzi ölkələrdə: İngiltərədə, ABŞ-da və ola bilsin Hollandiyada–həmin ölkələrdə yaranmış müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq (o zaman inkişaf etmiş məmur-bürokratik və militarist aparatın olmaması) proletariat inqilabi zorakılığa əl atmadan öz hökmranlığına nail ola bilərdi.

232 1872-ci ilin sentyabrında üç imperatorun–I Vilhelmin, Frans İosifin və II Aleksandrın Berlində görüşməsindən söhbət gedir.

233 Engelsin «*Mənzil məsələsinə dair*» əsəri burjua cəmiyyətinin xəstəliklərini ört-basdır etməyə cəhd göstərən xırda burjua və burjua-sosial-reformatorlarına qarşı yönəldilmişdir. Engels mənzil məsələsinin həllinə dair prudonist layihələrini tənqid edərək, həmin məsələnin kapitalizm şəraitində

həllinin mümkün olmadığını sübut edir. O göstərir ki, yalnız qalib gəlmiş proletariat sosializm cəmiyyəti qurulmasının əsas problemlərini həll edərkən, mənzil məsələsini də həll edəcəkdir.

Kəndin simasının sosialistcəsinə dəyişdirilməsi haqqında, şəhərlə kənd arasında əksliyin məhv edilməsi,—bu, yalnız kommunizm cəmiyyəti şəraitində mümkün olacaqdır,—haqqında həmin əsərdə Engelsin söylədiyi fikirlər xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir.

234 Mülbergerin altı məqaləsi «Die Wohnungsfrage» («Mənzil məsələsi») başlığı altında 1872-ci il fevralın 3, 7, 10, 14, 21-də və martın 6-da «Volksstaat» qəzetində imzasız dərc olunmuşdu; sonradan bu məqalələr «Die Wohnungsfrage. Eine sociale Skizze». Separat—Abdruck ausdem «Volksstaat». Leipzig, 1872 («Mənzil məsələsi. İctimai oçerk». «Volksstaat»-dan ayrıca nüsxə. Leypsiq, 1872) adlı kitabça şəklində nəşr edilmişdi.

235 E.Sax. «Die Wohnungszustande der arbeitenden Classen und ihre Reform». Wien, 1869 (E.Zaks. «Zəhmətkeş siniflərin mənzil şəraiti və bunun islahatı». Vyana, 1869).

236 Engelsin məqalələrinə Mülbergerin cavabı 1872-ci il oktyabrın 26-da «Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A.Mülberger)» («Mənzil məsələsinə dair A.Mülbergerin Fridrix Engelsə cavabı») «Volksstaat» qəzetində dərc olunmuşdu.

237 *Yeni Madrid federasiyası* 1872-ci ilin iyulunda Internasionalın üzvləri və «La Emancipacion» qəzeti redaksiyasının üzvləri tərəfindən təşkil olunmuşdu, qəzetin İspaniyada gizli Sosialist demokratiyası Alyansının fəaliyyətini ifşa etməsi ilə əlaqədar olaraq, anarxist çoxluğu redaksiyanın həmin üzvlərini Madrid federasiyasından çıxarmışdı. Yeni Madrid federasiyası İspaniyada anarxist təsisinin yayılmasına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır, elmi sosializm ideyalarını təbliğ edir, İspaniyada müstəqil proletar partiyasının yaradılması uğrunda çarpışırdı. Onun orqanı «Emancipacion» qəzetində Engels əməkdaşlıq edirdi. Yeni Madrid federasiyasının bəzi üzvləri 1879-cu ildə İspaniya Sosialist fəhlə partiyasının yaradılmasında böyük rol oynadılar.

238 *Kateder sosializmi*—XIX əsrin 70–90-ci illərində burjua ideologiyasındakı məsləklərdən biri; onun nümayəndələri—hər şeydən əvvəl alman universitetlərinin professorları universitet kafedralarında (Almanca Katheder) sosializm adı altında burjua reformizmini təbliğ edirdilər. Kateder sosializminin nümayəndələri (A.Vaqner, Q.Şmoller, L.Brentano, V.Zombart və başqaları) iddia edirdilər ki, dövlət siniflərin fəvqündə duran bir təsisatdır, o, kapitalistlərin mənafeyinə toxunmadan düşmən sinifləri barışdırmağa və «sosializmi» tədriclə həyata keçirməyə qadirdir. Onların proqramı fəhlələrin xəstəliklərdən və bədbəxt hadisələrdən sığorta olunmasını təşkil etmək, fabrikin qanunvericiliyi sahəsində bəzi tədbirlər həyata keçirməklə kifayətlənirdi. Kateder-sosialistlər belə hesab edirdilər ki, yaxşı təşkil olunmuş həmkarlar

ittifaqları fəhlə sinfinin siyasi mübarizəsini və siyasi partiyasını lüzumsuz edir. Kateder sosializmi təftişçiliyin ideya mənbələrindən biri olmuşdur.

239 1882-ci ildəki aclıqdan söhbət gedir; Eyfel rayonunun (Prussiyanın Reyn əyaləti) kəndliləri aclıqdan daha çox əziyyət çəkmişdilər.

240 Bibliya əfsanəsindən götürülmüş «Misrin ət qazanları üçün Heyfslənmək» ifadəsindən Engels burada istehza ilə istifadə edir; yəhudilər Misir əsarətindən qaçarkən, onların arasında olan zəif iradəlilər yolun çətinliyi və aclığın təsiri altında heyfslənib əsarətdə keçirdikləri günlərin həsrətini çəkirdilər, çünki orada onlar heç olmazsa, doyunca yeyirdilər.

241 Engels əmək məhsullarını ədalətlə mübadilə etmək bazarları deyilən bazarları nəzərdə tutur. Həmin bazarlar İngiltərənin müxtəlif şəhərlərində fəhlələrin ouençi kooperativ cəmiyyətləri tərəfindən təsis edilmişdi. Əmək məhsulları bu bazarlarda əmək kağız pulu vasitəsilə mübadilə olunurdu, bu pulun vahidi isə bir saatlıq iş vaxtı idi. Lakin həmin tədbir tezliklə iflasa uğradı.

242 «*La Emancipacion*» («Azadlıq»)–ispanca həftəlik fəhlə qəzeti 1871-ci ildən 1873-cü ilədək Madriddə çıxırdı, Internasional bölmələrinin orqanı; 1871-ci ilin sentyabrında–1872-ci ilin aprelində İspaniya federal şurasının orqanı; İspaniyada anarxist təsirinə qarşı mübarizə aparırdı. 1872–1873-cü illərdə qəzetdə Marksın və Engelsin əsərləri dərc olunurdu.

243 «*Illustrated London news*» («İllüstrasiyalı London yenilikləri»)–həftəlik ingilis jurnalı, 1842-ci ildən çıxır.

244 «*Ueber Land and Meer*» («Quru və dəniz ilə»)–həftəlik illüstrasiyalı alman jurialı, 1858-ci ildən 1923-cü ilədək Ştutqartda çıxırdı.

245 «*Gartenlaube*» («Köşk»)–xırda burjua məsləkli alman həftəlik ədəbi jurnalının adı; 1853–1903-cü illərdə Leypsiqdə və 1903–1943-cü illərdə Berlində çıxırdı.

246 *Atıcı Avqust Kuçke*–1870–1871-ci illərin Fransa-Prussiya müharibəsi dövrünün millətçi bir əsgər mahnısının müəllifi, alman şairi Hotkelf Hofmanın təxəllüsü.

247 «*Le Socialiste*» («Sosialist»)–fransız gündəlik qəzeti, 1885-ci ildən 1902-ci ilədək Fəhlə partiyasının orqanı, 1902-ci ildən 1905-ci ilədək Fransa Sosialist partiyasının orqanı, 1905-ci ildən Fransız sosialist partiyasının orqanı; F.Engels qəzetdə əməkdaşlıq edirdi.

Gizadakı koloniya haqqında məqalələr üçün bax: qəzetin 1886-cı il 3 və 24 iyul tarixli nömrələrinə.

248 «*Harmonu Hall*» («Harmoni-holl»)–1839-cu ilin axırında Robert Ouen başda olmaqla ingilis utopist sosialistlərinin təsis etdikləri kommunist koloniyası; 1845-ci ilədək mövcud olmuşdur.

219 Bax: V.A.Nuber. «Sociale Fragen. IV. Die Latente Association». Nordhausen, 1866 (V.A.Huber. «İctimai məsələlər. IV. Latent birliyi». Nordhausen, 1866).

250 Engels Vaqnerin bir sıra kitablarında və çıxışlarında onun belə bir bəyanatını nəzərdə tutur ki, Fransa-Prussiya müharibəsindən sonra və xüsusən 5 milyardlıq təminat nəticəsində Almaniyada konyunkturanın canlanması zəhmətkeş kütlələrinin vəziyyətini xeyli yaxşılaşdıracaqdır.

251 1871-ci ilin avqustunda Haşteyndə və 1871-ci ilin sentyabrında Zaltsburqda Almaniya və Avstriya imperatorlarının və onların kanslerlərinin danışıqları nəzərdə tutulur. Engels həmin konfransları Prussiya siyasi polisinin rəisi Ştiberin adı ilə Ştiber konfransları adlandırmaqla onların mürtəce polis xarakterini qeyd edir.

252 Bax: *Hegel*. «Məntiq elmi», I hissə, 2-ci şöbə.

253 Prussiyada 1872-ci ilin inzibati islahatı nəzərdə tutulur, həmin islahata əsasən, kənddə mülkədarların irsi mülk hakimiyyəti ləğv olunur və yerlərdə özünüidarənin bəzi ünsürləri: icmalarda seçkili başçılar, landratların yanında mahal şuraları və s. tətbiq edilirdi.

254 Engelsin «Avtoritet haqqında» əsərində hər cür avtoritetləri inkar edən bakunistlərin baxışlarının dərin tənqidi verilmiş və proletar inqilabının dövlətə münasibəti məsələsi barəsində marksistlərin baxışları əsaslandırılmışdır. Engels dövləti doğurmuş olan ictimai münasibətlər ləğv edilməmişdən əvvəl «dövlətin ləğv olunması» haqqında anarxist ideyasının elmə zidd və inqilaba zidd mahiyyətini həmin əsərdə ifşa etmişdir. O, anarxistlərin ehkamçılığını və təriqətçiliyini amansız tənqid etmişdir.

255 F.Engelsin «*Kommunanın blankist mühacirlərinin proqramı*» əsəri 1874-cü ilin iyununda–1875-ci ilin aprelində «*Volksstaat*» qəzetində dərc olunmuş «Muhacir ədəbiyyatı» seriyasından ikinci məqələdir. Engels fransız sosialist ədəbiyyatının inkişafında yeni meylləri işıqlandıraraq, Kommunanın blankist mühacirlərinin əsas səhvlərini açıb göstərir; həmin səhvlər blankist mühacirlərin nəşr etdikləri «*Aux Communeux*» («*Kommunarlar*») kitabçasında əks olunmuşdu. Engels London blankist mühacirlərinin baxışlarında xeyli irəliləyiş olduğunu–onların elmi kommunizmə yaxınlaşdıqlarını qeyd edir, eyni zamanda blankist mühacirlərin qəsdçilik taktikasını, volyuntarizmini, proletariyatın inqilabi mübarizəsinin gedişində hər hansı sazişlərin tamamilə inkar olunmasını kəskin tənqid edirdi.

256 «*Le Pere Duchesne*» («*Dyuşen ata*»)—fransız qəzeti; 1790–1794-cü illərdə Parisdə J.Eber tərəfindən nəşr olunurdu; şəhər yarımproletar kütlələrinin əhvali-ruhiyyəsini ifadə edirdi.

«*Le Pere Duchene*» («*Dyuşen ata*»)—fransız gündəlik qəzeti; 1871-ci il martın 6-dan mayın 21-dək Parisdə Vermerş tərəfindən nəşr edilirdi; öz məsləkinə görə blankist mətbuatına yaxın idi.

257 «*Kulturkampf*» («mədəniyyət uğrunda mübarizə»)—XIX əsrin 70-ci illərində Bismark hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər sisteminə burjuva liberallarının verdiyi ad; həmin tədbirlər dünyəvi mədəniyyət utrunda mübarizə bayrağı altında keçirilir, Prussiyanın və Cənub-qərbi Almaniya dövlətlərinin katolik rayonlarının mülkədarlarının, burjuaziyasının və qismən kəndlilərinin separatist meyllərini, habelə Prussiya əleyhinə yönəldilmiş meyllərini müdafiə edən katolik kilsəsinə və mərkəz partiyasına qarşı yenəldilmişdi. Bismark hökuməti katolikliyə qarşı mübarizə bəhaiəsi ilə, Prussniyanın hökmranlığı altına düşmüş polyak torpaqlarında milli zülmü də gücləndirirdi. Bismarkın bu siyasəti həmçinin milli ehtirasları qızışdırmaq yolu ilə fəhlələri sinfi mübarizədən uzaqlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. 80-ci illərin əvvəlində fəhlə hərəkatının artdığı bir şəraitdə Bismark mürtəcə qüvvələri sıx birləşdirmək məqsədi ilə bu tədbirlərin çox hissəsini ləğv etdi.

258 Engelsin «*Rusiyada ictimai məsələ haqqında*» əsəri «Mühacir ədəbiyyatı» seriyasından V məqalədir. Məqalədə Engels Rusiyada inqilabi şəraitin artdığını müəyyən edən həlledici amilləri: rus fəhlə sinfinin siyasət meydanına çıxmasını və təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra kəndlilərin talanıb çapılmasına cavab olaraq kütləvi kəndli hərəkatının labüd surətdə artmasını qeyd etmişdir. Engels «Rusiyada ictimai məsələ haqqında» məqaləsində, həmçinin bu məqaləyə 1894-cü ildə yazdığı sözardında 70-ci illərin əvvəlində rus xalqçılığının əsas istiqamətlərini xalqçılığın P.Lavrov və P.Tkaçov kimi ideoloqlarının şəxsində təqid etmişdir, xüsusən 80–90-cı illərin liberal xalqçılığı da Engels tərəfindən tənqid olunmuşdur. Engels onların şəxsində xalqçılara xas olan cəhətləri—tarixə idealist, volyuntarist baxışı, ictimai inkişafın materialist əsaslarını onların başa düşməməsini açıb göstərir. 1861-ci ildən sonra Rusiyada ictimai münasibətlərin ümumi təhlili Engelsi belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, həmin ölkədə kapitalizm getdikcə daha çox inkişaf edir və bununla əlaqədar olaraq kənddə icma mülkiyyəti dağılır. Engels kəndli icmasının xalqçılar tərəfindən ideallaşdırılmasını kəskin tənqid edir və Rusiyanın kapitalist-sənaye ölkəsinə çevrilməsinin, kəndlilərin proletarlaşmasının və «köhnə kommunist icması pozulmasının» getdikcə daha artıq bir sürətlə irəlilədiyini göstərir (bax: bu cild, səh. 455). Engels rus inqilabi hərəkatında xalqçı baxışları ilə əlaqəni kəsən və elmi kommunizm nəzəriyyəsini mənimsəyən adamların meydana çıxdığını razılıq hissi ilə qeyd edir.

259 Burada və irəlidə Engels Tkaçovun 1874-cü ildə Sürixdə çapdan çıxmış «Offener Brief an Herrn Friedrich Engels («Cənab Fridrix Engelsə açıq məktub») kitabçasından sitat gətirir.

260 Engels Haksthauzenin «*Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die labndlichen Einrichtungen Rublands*» («Rusiyanın xalq həyatının və xüsusən kənd təsisatlarının daxili

münasibətlərinin tədqiqatları») kitabını nəzərdə tutur; həmin kitab 1847–1852-ci illərdə Hannoverdə və Berlində 3 hissədən ibarət çap edilmişdi.

261 Y.Q.Jukovskinin «Vestnik Yevropı» jurnalında (9-cu kitab, 1877-ci il) dərc olunmuş «Karl Marks və onun kapital haqqında kitabı» məqaləsindən və bu məqaləyə «Oteçestvenniye Zapiski» jurnalının 1877-ci il 10-cu nömrəsində N.K.Mixaylevskinin «Karl Marks Y.Q.Jukovskinin məhkəməsi qarşısında» sərlövhəsi ilə dərc edilmiş cavabından söhbət gedir.

«Vestnik Yevropı» haqqında bax: 56-cı qeyd.

«Oteçestvenniye Zapiski» ədəbi-siyasi jurnal, 1820-ci ildə Peterburqda nəşr edilməyə başlanmışdı; 1839-cu ildən o dövrün ən yaxşı mütərəqqi jurnallarından birinə çevrilir. «Oteçestvenniye Zapiski» fasiləsiz olaraq, senzura təqiblərinə məruz qalırdı və 1884-cü ilin aprelində çar hökuməti tərəfindən bağlandı.

262 «Vestnik Narodnoy Volya»–jurnal, 1883–1886-cı illərdə Cenevrədə Narodnaya Volya İcraiyyə komitəsinin Rusiyadan mühacirətə getmiş üzvləri tərəfindən nəşr edilirdi. Cəmi 5 nömrəsi çıxmışdır.

Marksın məktubu rus legal mətbuatında 1888-ci ilin oktyabrında «Yuridiçeski Vestnik» jurnalında dərc olunmuşdu.

263 Marks bu əlavəni «Kapital»ın birinci cildinin ikinci, Almanca nəşrində və sonrakı nəşrlərində buraxmışdır.

284 Görünür «Zemlya i volya» (1876-cı ilin payızından 1879-cu ilin payızınadək) və «Narodnaya Volya» (1879-cu ilin avqustundan 1881-ci ilin martınadək) xalqçı təşkilatlarının rəhbər orqanları nəzərdə tutulur; «Narodnaya Volya» terroru siyasi mübarizənin əsas vasitəsi elan etmişdi.

285 K.Marks Bakuninin 1873-cü ildə nəşr edilən «Dövlət və anarxiya» kitabının konspektini tutmuşdu. Konspekt özünə məxsus tənqidi və polemik əsərdir, burada anarxist doktrinalarının dərin tənqidi verilmiş, həmin doktrinaların əksinə olaraq, elmi kommunizmin ən mühüm müddəaları: dövlət haqqında, proletariat diktaturasının tarixən labüdlüyü haqqında və sosialist inqilabının qələbəsinin zəruri şərti olmaq e'tibarilə fəhlə sinfinin kəndlilərlə ittifaqı haqqında müddəalar inkişaf etdirilmişdir. Marks bu müddəaları konspektin əlyazmasındakı bir sıra müəllif əlavələrində ifadə etmişdir, həmin əlavələrdən biri bu cildə dərc olunur.

266 «Nordstern» («Şimal ulduzu»)–həftəlik alman qəzeti, 1860–1866-cı illərdə Hamburqda nəşr edilirdi; 1863-cü ildən ləssalçı məsləkli qəzet idi.

267 Milli ittifaq 1859-cu il sentyabrın 15–16-da alman dövlətləri burjua liberallarının Frankfurt-Mayndakı qurultayında təsis edilmişdi. İttifaqın iştirakçıları Avstriya istisna olmaqla, bütün Almanıyanı Prussiyanın başçılığı altında birləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Şimali alman ittifaqı yarandıqdan sonra 1867-ci il noyabrın 11-də İttifaq öz-özünü buraxdığını elan etdi.

268 1858-ci ildə prins-regent Mantyöyfel hökumətinə istəfa verdi və mötədil liberalları hakimiyyət başına çağırdı; həmin xətt burjua mətbuatında gurultulu ad–«*yeni dövr*» adını almışdı; işdə isə Vilhelmin siyasəti yalnız Prussiya monarxiyasının və yunkerlərinin mövqelərini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdi. «Yeni dövr» əslində 1862-ci ilin sentyabrında hakimiyyət başına gələn Bismark diktaturasını hazırlamış oldu.

269 «*Kreuz-Zeitung*» («Xaçlı qəzet»)—gündəlik «*Neue Preubische Zeitung*» alman qəzetini («Yeni Prussiya qəzeti») (başlığında landver–xaç emblemi təsvir edildiyinə görə) belə adlandırırdılar; 1848-ci ilin iyunundan Berlində nəşr edilməyə başlanmışdır; əksinqilabçı saray güruhunun və Prussiya yunkerlərinin orqanı idi.

270 *Ümumalman fəhlə ittifaqı*—alman fəhlələrinin siyasi təşkilatı, 1863-cü ildə Lassalın fəal iştirakı ilə yaradılmışdı. İttifaq 1875-ci ilədək fəaliyyət göstərdi; 1875-ci ildə Qota qurultayında lassalçılar və eyzenaxlılar (Libknextin və Bebelin başçılıq etdikləri partiya) Almaniya Sosialist fəhlə partiyasında birləşdilər.

271 *Proqressistlər*—1861-ci ilin iyununda yaradılmış Prussiya burjua partiyasının nümayəndələri. Proqressist partiyası Prussiyanın başçılığı altında Almaniyanın birləşdirilməsini və Ümumalmaniya parlamenti çağırılmasını, deputatlar palatası qarşısında məsuliyyət daşıyan liberal hökumət yaradılmasını tələb edirdi.

272 Koalisiyalar haqqında məsələ Prussiya landtaqında 1865-ci ilin yanvarında peşə nizamnaməsində koalisiyaları və tətilləri qadağan edən paraqrafların ləğv olunmasını tələb etmiş fəhlələrin çıxışları ilə əlaqədar müzakirə edilmişdi, Proqressistlər nizamnamədə 181-ci paraqrafın ləğv olunmasını tələb edirdilər, həmin paraqraf istehsalı dayandırmağı sahibkarlara qadağan edirdi, sahibkarlar istehsalı fəhlələrin güzəştə getməsinə nail olmaq məqsədi ilə dayandırırdılar, demaqoqluq məqsədi ilə proqressistlər həmçinin fəhlələrin tətilə təhrik üstündə cəzalandırılması haqqında 182-ci paraqrafın ləğv olunması tələbini irəli sürmüşdülər. 1865-ci il fevralın 14-də Prussiya landtaqı peşə nizamnaməsinin yalnız 181-ci və 182-ci paraqraflarını ləğv etdi, fəhlələrin tələblərini yerinə yetirmədi.

273 Marks Prussiyada qüvvədə olan peşə nizamnaməsini istehza ilə belə adlandırır. XVIII əsrdə Prussiyanın əyalətlərində «nökərlər haqqında əsasnamə» adı altında feodal qaydaları hökm sürürdü; həmin qaydalar mülkədarların–yunkerlərin təhkimli kəndlilər üzərində tam özbaşınalığına icazə verirdi.

274 1861-ci ilin yazında Marks Prussiya təbəəliyində bərpa olunması üçün addımlar atdı, lakin rədd cavabı aldı; rədd cavabı Prussiya hakimiyyət orqanları tərəfindən rəsmən bununla əsaslandırılmışdı ki, 1845-ci ildə o, Prussiya təbəəliyindən «könüllü surətdə» imtina etmişdi.

275 «Literarisches Centralblatt für Deutschland» («Almaniya üçün mərkəzi ədəbi jurnal»)—Almaniyada elmi-informasiya, referat və tənqid həftəliyi; 1850–1944-cü illərdə Leypsiqdə çıxırdı.

276 A.Haksthauzenin 1842-ci ildə Berlində çapdan çıxmış «Ueber den Ursprung und die Grundlagen der Verfassung in den ehemals slavischen Landern Deutschlands im allgemeinen und des Herzogthums Pomern im besondern» («Ümumiyyətlə Almaniyanın keçmiş slavyan vilayətlərində və xüsusən Pomeraniya hersoqluğunda ictimai quruluşun mənşəyi və əsasları haqqında» kitabından söhbət gedir.

277 Dağ xırda burjua partiyası fransız qoşunlarının İtaliyada ipqilabı boğmaq üçün göndərilməsinə qarşı 1849-cu il iyunun 13-də Parisdə dinc protest nümayişi təşkil etmişdi. Nümayiş qoşunlar tərəfindən qovuldu. Dağ partiyasının bir çox liderləri həbsə alındılar və sürgün edildilər və ya Fransadan mühacirətə getməyə məcbur oldular.

278 *Mütüelistlər* («mutuel»–qarşılıqlı)—XIX əsrin 60-cı illərində prudonistlər özlərini belə adlandırırdılar. Onlar qarşılıqlı yardım təşkil etmək, qarşılıqlı yardım kooperativləri, cəmiyyətləri və s. yaratmaq yolu ilə zəhmətkeşlərin azad edilməsinə dair reformist xırda burjua planı irəli sürürdülər.

279 1871-ci il London konfransının qətnamələri nəzərdə tutulur: «Milli şuraların adları haqqında və s» (II qətnamə, 1, 2, 3-cü bəndlər). «Fəhlə sinfinin siyasi fəaliyyəti haqqında» (IX qətnamə), «Sosialist demokratiyası Alyansı haqqında» (XVI qətnamə) və «Roman İsveçrəsində parçalanma haqqında» (XVII qətnamə) (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 17-ci cild, səh. 423, 426–427, 429 və 430).

280 Fransız ordusunun Sedan altında darmadağın edilməsi xəbəri alındıqdan sonra 1870-ci il sentyabrın 4-də Parisdə xalq kütlələrinin inqilabi çıxışı oldu; bu, İkinci imperiya rejiminin süquta uğraması və respublika e`lan edilməsi ilə nəticələndi. Lakin təşkil edilən müvəqqəti hökumətin tərkibinə mö`tədil respublikaçılarla yanaşı, monrxistlər də daxil oldular. Parisin hərbi qubernatoru Troşü və əslində onun dəmtutanı Tyer başda olmaqla bu hökumət Fransanın burjua-mülkədar dairələrinin təslimçilik əhvali-ruhiyyəsi və xalq kütlələri qarşısında onların vahiməsini əks etdirərək, milli xəyanət yoluna və xarici düşmənlə xaincəsinə sövdələşmək yoluna qədəm qoydu.

281 Bazel konqresinin təşkilat məsələlərinə dair qətnamələri (bax: 98-ci qeyd) nəzərdə tutulur; həmin qətnamələr Baş Şuranın hüquqlarını genişləndirmişdi.

282 «*Il Proletario*» bax: 224-cü qeyd.

«*Gazzettino Rosa*» («Qırmızı qəzet»)—İtaliyada gündəlik qəzet, sol madziniçilərin orqanı, 1867-ci ildən 1873-cü ilədək Milanda çıxırdı; 1871-ci

ildə Paris Kommunasını müdafiə etmişdi, Internasionalın materiallarını dərc edirdi; 1872-ci ildən bakunistlərin tə`siri altında idi.

283 «*La Liberte*» («Azadlıq»)–Belçikada demokratik qəzet; 1865-ci ildən 1873-cü ilədək Brüsseldə çıxmışdır; 1867-ci ildən Internasionalın Belçikada orqanlarından biri idi.

284 1871-ci il fransız bölməsi 1871-ci ilin sentyabrında Londonda fransız mühacirlərinin bir hissəsindən təşkil olunmuşdu. Bölmənin rəhbərliyi İsveçrədəki bakunistlərlə sıx əlaqə yaratmışdı və onlarla birlikdə fəaliyyət göstərirdi. Internasionalın təşkilat prinsipləri üzərinə onların hücumlarına qoşulmuşdu. Bölmə Internasionala qəbul edilmədi, çünki onun nizamnaməsinin bə`zi bəndləri Ümumi Nizamnaməyə zidd idi. Sonralar bölmə bir neçə qrupa parçalandı.

285 «*Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin bütün federasiyalarına tə`minnamə*» nəzərdə tutulur; tə`minnamə bakunist Yur federasiyasının 1871-ci il noyabrın 12-də Sonvilyədə keçirilən qurultayında qəbul edilmişdi. Tə`minnamə London konfransının qərarlarını və Baş Şuranın hüquqlarını inkar edərək, bütün federasiyalara təklif edirdi ki, Internasionalın Ümumi Nizamnaməsini nəzərdən keçirmək və Baş Şuranı pisləmək üçün dərhal konqres çağırmağı tələb etsinlər.

286 «*Ficcanaso*» («Sırtıq»)–İtaliyada gündəlik, respublikaçı satirik qəzet, sol madziniçilərin orqanı, 1868-ci ildən 1872-ci ilədək Turində nəşr edilmişdir.

287 Engels «Sonvilye qurultayı 16 iştirakçısının tə`minnaməsinə Roman federasiyası komitəsinin cavabı»nı nəzərdə tutur.

288 Sosial-demokratların *Saksoniya qurultayı* 1872-ci il yanvarın 6–7-də Hemnitsdə olmuşdur. Qurultay başqa məsələlərlə (seçki hütuqu haqqında, həmkarlar ittifaqları təşkilatı haqqında) yanaşı, Sonvilye tə`minnaməsinə (bax: 285-ci qeyd) və anarxistlərin Internasional daxilindəki mübarizəsinə münasibət məsələsini müzakirə etmişdi. Qurultay Baş Şuranı yekdilliklə müdafiə etdi və 1871-ci il London konfransının qətnamələrini bəyəndi.

289 *İternasionalın Belçika federasiyasının* 1871-ci il dekabrın 24–25-də Brüsseldə iclas etmiş qurultayı Sonvilye tə`minnaməsi müzakirə olunarkən, dərhal ümumi konqres çağırılması haqqında İsveçrə anarxistlərinin tələblərini müdafiə etmədi, lakin eyni zamanda Belçika federal şurasına tapşırırdı ki, Haaqa konqresində (bax: 230-cu qeyd) müzakirə olunmaq üçün Internasionalın yeni nizamnaməsinin layihəsini işləyib hazırlasın.

290 1869-cu il avqustun 7–9-da Almaniya, Avstriya və İsveçrə sosial-demokratlarının *Eyzenaxda* ümumalman qurultayında alman Sosial-demokrat fəhlə partiyası tə`sns olunmuşdu; partiyanın proqramı ümumən Internasionalın tələbləri ruhunda idi.

291 H.V.F.Hegel. «Ruhun fenomenologiyası», «Maariflənmək həqiqəti» paragrafı.

292 Libknext və Hepner 1872–1873-cü illərdə Marksa dəfələrlə müraciət edərək, Lassalın baxışlarını tənqid edən kitabça və ya «Volksstaat» üçün məqalə yazmağı xahiş etmişdilər.

293 Zorge 1874-cü ilin avqustunda Baş Şuranın tərkibindən çıxmışdı; o bu barədə 1874-cü il avqustun 14-də Engelsə mə'lumat vermişdi; Zorge rəsmən 1874-cü il sentyabrın 25-də istə`faya çıxmışdı.

ADLAR GÖSTƏRICISI

A

Avrial (AVrial), Ogüsten (1840–1904)–Fransa fəhlə hərəkatının xadimi, sol prudonist, Internasionalın üzvü, Paris Kommunasının xadimi, sonra mühacir.

Addinqqon (*Addington*), Stiven (1729–1796)–ingilis keşişi, bir sıra tədris vəsaitinin müəllifi.

Aleksandr II (1818–1881)–rus imperatoru (1855–1881).

Aleksandra (1844–1925)–Danimarka kralı IX Kristianın qızı; 1863-cü ildən Uels şahzadəsinin, 1901-ci ildən ingilis kralı VII Eduardın arvadı.

Anderson (Anderson), Adam (təqribən 1692–1765)–Şotlaidiya burjua iqtisadçısı.

Anderson (Anderson), Cems (1739–1808)–ingilis burjua iqtisadçısı.

Anna (1665–1714)–ingilis kraliçası (1702–1714).

Appian (I əsrin axırı–II əsrin 70-ci illəri)–Qədim Roma tarixçisi.

Arbatnot (Arbuthnot), Con–ingilis fermeri, «Ərzaq məhsullarının indiki qiymətləri ilə fermaların böyük-kicikliyi arasında asılılığın tədqiqi» kitabının müəllifi.

Afr (Affre), Deni Ogüst (1793–1848)–fransız keşişi, Parisin arxiyepiskopu (1840–1848). 1848-ci ilin iyun üsyanı zamanı hökumət qoşunlarının əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdür.

B

Bayls (Byles), Con Barnard (1801–1884)–ingills hüquqçusu, tori, «Fritrederliyin sofizmləri» kitabının və başqa kntabların muəllifidir.

Bakunin, Mixail Aleksandroviç (1814–1876)–rus ipqilabçısı və publisisti, Almaniya 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı; anarxizmin ideoloqlarından biri; I Internasionalda marksizmin qəddar düşməni kimi çıxış edirdi; təfriqəçilik fəaliyyəti üstündə 1872-ci ildə Haaqa konqresində I Internasionaldan xaric edilmişdi.

Barton (Barton). Con (XVIII əsrin axırı–XIX əsrin əvvəli)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjua siyasi iqtisadının numayəndəsi.

Bastelika (Bastelica), Andre (1845–1884)–fransız və ispan fəhlə hərəkatının xadimi, Internasionalın üzvü, bakunist.

Bastia (Bastiat), Frederik (1801–1850)–fransız vulqar iqtisadçısı, burjua cəmiyyətində sinfi mənafeələrin ahəngdarlığı nəzəriyyəsinin təbliğatçısı.

Bebel (Bebel), Avqust (1840–1913)–beynəlxalq və alman fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, 1867-ci ildən Alman fəhlə cəmiyyətləri ittifaqına rəhbərlik edirdi, I Internasionalın üzvü, 1867-ci ildən reyxstaqın deputatı, alman sosial-demokratiyasının banilərindən və rəhbərlərindən biri, Marksın və Engelsin dostu və silahdaşı; II Internasionalın xadimi.

Bekker (Becker), Bernhard (1826–1891)–alman publisisti, lassaçlı, Ümumalman fəhlə ittifaqının prezidenti (1864–1865).

Bekon (Bacon), Frensis, *Verulam* baronu (1561–1626)–görkəmli ingilis filosofu, ingilis materializminin banisi.

Begelli (Beghelli), Cüzeppe (1847–1877)–İtaliya jurnalisti, Qaribaldi yürüşlərinin iştirakçısı, bir sıra respublika qəzetlərinin redaktoru.

Bele. (Beslay), Şarl (1795–1878)–fransız sahibkarı və siyasi xadimi, Internasionalın üzvü, prudonist, Paris Kommunasında Maliyyə komissiyasının üzvü, Fransa bankı yanında nümayəndə, bankın milliləşdirilməsindən imtina etmək və onun daxili işlərinə qarışmamaq siyasəti yeridirdi.

Bervi, Vasili Vasilyeviç (*N.Flerovskinin* təxəllüsü) (1829–1918)–rus iqtisadçısı və sosioloqu, xalqçı utopist sosializminin nümayəndəsi, «Rusiyada fəhlə sinfinin vəziyyəti» kitabının müəllifi.

Berjere (Bergeret), Jül Viktor (1839–1905)–Paris Kommunasının xadimi, milli qvardiyanın generalı, sonra mühacir.

Berri (Berry), hersoginya Mariya Karolina Ferdinanda Luiza (1798–1870)–Fransa taxt-tacının iddiaçısı legitimist qraf Şamborun anası; 1832-ci ildə Lui-Filippi devirmək məqsədi ilə Vandeyada üsyan qaldırmağa cəhd göstərmişdi.

Bismark (Bismarck), Otto, fon *Şönhauzen*, knyaz (1815–1898)–Prussiyanın və Almaniyanın dövlət xadimi və diplomatı, Prussiya yunkerlərinin nümayəndəsi; Prussiyanın nazir-prezidenti (1862–1871), Almaniya imperiyasının kansleri (1871–1890).

Biçer-Stou (Beecher-Stowe), Harriyet Elizabet (1811–1896)–məşhur Amerika yazıçısı.

Byöyst (Beust), Fridrix, qraf (1809–1886)–Saksoniya və Avstriya dövlət xadimi, irticaçı, Avstriya-Macaristanın xarici işlər naziri (1866–1871) və kansleri (1867–1871).

Byörk (Burke), Edmund (1729–1797)–ingilis siyasi xadimi, irticaçı, iqtisadi məsələlərə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Byukenen (Buchanan), David (1779–1848)–ingilis burjua-iqtisadçısı, A.Smitin ardıcılı və şərhçisi.

Blan (Blanc), Qaspar–fransız yol ustası, bakunist, 1870-ci ildə Lion üsyanının iqtidarçısı.

Blanki (Blanqui), Lui Ogüst (1805–1881)–fransız inqilabçısı, utopist kommunist, bir sıra gizli cəmiyyətlərin və qəsdlərin təşkilatçısı, 1830-cu və 1848-ci illər inqilablarının fəal iştirakçısı, Fransada proletar hərəkatının rəhbəri; dəfələrlə həbs cəzasına məhkum edilmişdi.

Blanşe (Blanchet), Stanisla (əsl фамилиясы *Puril*) (1833-cüildə anadan olmuşdur)–fransız rahibi, Paris Kommunası üzvlüyünə soxulmuş polis agent, ifşa olunmuş və həbsə alınmışdı.

Bleyki (Blakey), Robert (1795–1878)–ingilis burjua filosofu.

Blind (Blind), Karl (1826–1907)–alman jurnalisti, xırda burjua dembkratı, 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı; 50-ci illərdə Londonda alman xırda burjua mühacirlərinin liderlərindən biri, 60-cı illərdən nasional-liberal.

Blok (Block), Moris (1816–1901)–fransız iqtisadçısı, vulqar siyasi iqtisadın nümayəndəsi.

Bolinqbrok (Blingbroke), Henri (1678–1751)–ingilis deist filosofu və siyasi xadimi, tori partiyasının liderlərindən biri.

Bolte (Bolte), Fridrix–Amerika fəhlə hərəkatının xadimi, milliyyətinə görə alman, Internasionalın Şimali Amerika bölmələri Federal şurasının katibi (1872), Baş Şüranın üzvü (1872–1874), 1874-cü ildə Baş Şuradan xaric edilmişdi.

Boyük Karl (təqribən 742–814)–fransız kralı (768–800) və imperatoru (800–814).

Brayt (Bright), Con (1811–1889)–ingilis fabrikçisi, fritreder, Taxıl qanunlarına qarşı cəmiyyətin banilərindən biri; 60-cı illərin axırından liberallar partiyasının liderlərətdən biri; liberal kabinetlərində bir sıra nazir vəzifələri tutmuşdu.

Brisso (Brissot), Jan Pyer (1754–1793)–XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabının görkəmli xadimi, əvvəlcə yakobin, sonra jirondistlər partiyasının rəhbəri və nəzəriyyəçisi.

Brum (Brougham), Henri Piter (1778–1868)–ingilis hüquqçusu və ədibi, viq, lord-kansler (1830–1834).

Brut (Mark Yuni Brut) (eramızdan əvvəl təqribən 85–42)–Roma siyasi xadimi, Yuli Sezar əleyhinə qəsdin başçısı.

Brünel (Brunel), Antuan Maqluar (1830-cu ildə anadan olmuşdur)–fransız zabiti, blankist, milli qvardiya MK-sının, və Paris Kommunasının üzvü; 1871-ci ilin mayında versallılar tərəfindən ağır yaralanmışdı.

Buske (Bousquet), Abel–fransız anarxisti, polisə qulluq edən bir adam kimi Internasional bölməsindən xaric edilmişdi.

Bükler (Bückler), Iohann (təqribən 1780–1803)–alman qulduru, soyğunçu Hans ləqəbi ilə məşhur idi.

Büşe (Bucheze), Filipp (1796–1865)–fransız siyasi xadimi və tarixçisi, burjua respublikaçısı, xristian sosializminin ideoloqlarından biri.

V

Vaqener (Wagener), German (1815–1889)–alman publisisti və siyasi xadimi, «Neue Preubische Zeitung»un redaktoru (1848–1854), Prussiya mühafizəkarlar partiyasının banilərindən biri, Bismarkın tərəfdarı.

Vaqnep (Wagner), Adolf (1835–1917)–alman vulqar iqtisadçısı, siyasi iqtisadda ictimai-hüquq məktəbi deyilən məktəbin nümayəndəsi, kateder-sosialist.

Vayyan (Vaillant), Eduar Mari (1840–1915)–fransız sosialisti, blankist; Paris Kommunasının üzvü, I Internasionalın Baş Şurasının üzvu (1871–1872); 1889-cu il Beynəlxalq sosialnst fəhlə konqresinin iştirakçısı; Fransa Sosialist partiyasının banilərindən biri (1901); birinci düiya müharibəsi zamanı sosial-şovinizm mövqelərində dururdu.

Valenten (Valentin), Lui Ernest–fransız generalı, bonapartist, 1871-ci il 18 mart üsyanı ərəfəsində Paris polisinin prefekti vəzifəsini ifa edirdi.

Varlen (Varlin), Ejen (1839–1871)–Fransa fəhlə horəkatinin görkəmli xadimi, sol prudonist, Interiasionalın Fransadakı bölmələrinin rəhbərlərindən biri, milli qvardiya MK-sının və Paris Kommunasının üzvü, versallılar tərəfindən güllələnmişdir.

Vezinye (Vesinier), Pyer (1826–1902)–fransız xırda burjua publisisti, Internasionalın və Paris Kommunasının üzvü, Marksın əleyhinə və Internasionalın Baş Şurasının əleyhinə çıxırdı.

Vergili (Publi Vergili Maron) (eramızdan əvvəl 70–19) görkəmli Roma şairi.

Vermerş (Vermersch), Ejen (1845–1878)–fransız xırda burjua jurnalisti və nəşvri.

Viktor-Emmanuil II (1820–1878)–Sardiniya kralı (1849–1861), Italiya kralı (1861–1878).

Vilhelm (1797–1888)–Prussiya kralı (1861–1888), alman imperatoru (1871–1888).

Vilhelm III, Oranlı (1650–1702)–Niderlandın ştathalteri (1672–1702), ingilis kralı (1689–1702).

Vinua (Vinoy), Jozef (1800–1880)–fransız generalı, bonapartist, 1851-ci il 2 dekabr dövlət çevrilişinin iştirakçısı; 1871-ci il yanvarın 22-dən Parisin qubernrtoru; Kommunaya divan tutan cəlladlardan biri, versallıların ehtiyat ordusuna komandanlıq edirdi.

Vitt (Witt), Yan de (1625–1672)–Niderlandiya dövlət xadimi, iri ticarət burjuaziyasının mənafeyini təmsil edirdi.

Volter (Voltaire), Fransua Mari (əsl фамилиясы *Arue*) (1694–1778)–görkəmli fransız maarifçisi, deist filosof, satirik yazıçı, tarixçi.

Vrublevski (Wroblewski), Valeri (1836–1908)–polyak inqilabçı demokrati, Paris Kommunasının generalı; Internasionalın Baş Şurasının üzvü və Polşa üçün katib-müxbir idi (1871–1872), bakunistlərə qarşı mübarizədə fəal iştirak edirdi.

Q

Qaliffe (Galliffet), Qaston Aleksandr Ogüst, markiz *de* (1830–1909)–fransız generalı, Paris Kommunasına divan tutan cəlladlardan biri.

Qambetta (Gambetta), Leon (1838–1882)–fransız dövlət xadimi, burjua respublikaçısı, milli müdafiə hökumətinin üzvü (1870–1871).

Qanesku (GanESCO), Qreqori (təqribən 1830–1877)–fransız jurnalnsti, mənşəyinə görə rumın, İkinci imperiya dövründə bonapartist, sonra Tyer hökumətinin tərəfdarı.

Qladston (Gladstone), Uilyam Yuart (1809–1898)–ingilis dövlət xadimi, XIX əsrin ikinci yarısında liberal partiyasının liderlərindən biri; xəzinə kansleri (maliyyə naziri) (1852–1855 və 1859–1868) və baş nazir (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894).

Qodunov, Boris Fyodoroviç (təqribən 1551–1605)–rus çarı (1598–1605).

Qorçakov, Aleksandr Mixayloviç, knyaz (1798–1883)–rus dövlət xadimi və diplomatı, Vyanada səfir (1854–1856), xarici işlər naziri (1856–1882).

Qrün (Grün), Karl (1817–1887)–alman xırda burjua publisisti, 40-cı illərin ortalarında «həqiqi sosializmin» başlıca nümayəndələrindən biri; Prudonun tərəfdarı.

D

Dabldey (Doubleday), Tomas (1790–1870)–ingilis publisisti və iqtisadçısı, burjua radikalı.

Danninq (Dunning), T.C. (1799–1873)–ingilis həmkarlar ittifaqı xadimi və publisisti, «Tred-unionlar və tə`tillər» kitabının müəllifi.

Dante Aligyeri (Dante Alighieri) (1265–1321)–İtaliyanın böyük şairi.

Darbua (Darboy), Jorj (1813–1871)–fransız ilahiyyatçısı, 1863-cü ildən Parisin arxiyepiskopu, girov saxlanan şəxs kimi 1871-ci ilin mayında Kommuna tərəfindən güllələnmişdir.

Demare (Desmarest)–fransız jandarm zabiti, G.Fluransın qatili.

De Pap (De Paepe), Sezar (1842–1890)–Belçikanın fəhlə və sosialist hərəkatının görkəmli xadimi, Internasionalın üzvü, onun bir sıra konqreslərinin üzvü; 1872-ci ildən sonra bir müddət bakunistləri müdafiə edirdi; Belçika Fəhlə partiyasının banilərindən biri.

Ditsgen (Dietzgen), İosif (1828–1888)–alman fəhləsi, öz-özünə təhsil almış filosof, müstəqil surətdə dialektik materializmin əsaslarına gəlib çıxmışdı; sosial-demokrat idi.

Dolfus (Dollfus), Jan (1800–1887)–Elzasda iri fabrikaçı, burjua filantropu, Müluzanın bələdiyyə rəisi.

Dombrovski (Dombrowski), Yaroslav (1836–1871)–Polşa inqilabçı demokrati, XIX əsrin 60-cı illərində Polşada milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı; Paris Kommunasının generalı, 1871-ci il mayın əvvəlindən Kommunanın bütün silahlı qüvvələrinin baş komandanı, barrikadalarda öldürülmüşdür.

Due (Douay), Feliks (1816–1879)–fransız generalı, Sedanda əsir alınmışdır; Paris Kommunasına divan tutan cəlladlardan biri, versallıların ordusunda komandirlərdən biri.

Düval (Düval), Emil Viktor (1841–1871)–fransız fəhlə hərəkatının xadimi, tökməçi, Internasionalın üzvü, milli qvardiya MK-sının və Paris Kommunasının üzvü, Kommunanın milli qvardiyasının generalı; 1871-ci il aprelin 4-də versallılar tərəfindən əsir alınmış və güllələnmişdi.

Dükpesyo (Ducpetiaux), Eduard (1804–1868)–Belçika publisisti və statistikaçısı, burjua filantropu; həbsxanaların və xeyriyyə idarələrinin müfəttişi.

Dünuayye (Donoyer), Şarl (1786–1862)–fransız vulqar iqtisadçısı və burjua siyasi xadimi.

Düpon (Dupont), Ejen (təqribən 1831–1881)–beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, fransız fəhləsi, Fransada 1848-ci il inqilabının iştirakçısı; 1862-ci ildən Londonda yaşayırdı, Internasionalın Baş Şurasının üzvü, onun bütün konqreslərinin iştirakçısı, 1874-cü ildə ABŞ-a köçmüşdü.

Düran (Durand), Güstav (1835-ci ildə anadan olmuşdur)–fransız zərgəri, polis casusu, 1871-ci ilin oktyabrında ifşa olunmuş və Internasionaldan xaric edilmişdir.

Düfor (Dufaure), Jül Arman Stanisla (1798–1881)–fransız vəkili və dövlət xadimi, orleanist, daxili işlər naziri (1848 və 1849), ədliyyə naziri (1871–1873, 1875–1876 və 1877–1879), Paris Kommunasına divan tutan cəlladlardan biri, nazirlər şurasının sədri (1876, 1877–1879).

E

Eber (Hebert), Jak Rene (1757–1794)–XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabının xadimi, yakobinlərin sol qanadının rəhbəri.

Ed (Eudes), Emil Dezire Fransua (1843–1888)–fransız inqilabçısı, blankist, milli qvardiyanın generalı və Paris Kommunasının üzvü; Kommuna məhv edildikdən sonra İsveçrəyə, sonradan İngiltərəyə mühacirət etmişdi; Fransaya qayıtdıqdan sonra (1880-ci il amnistiyasına əsasən) blankistlərin Mərkəzi İnqilabi komitəsinin təşkilatçılarından biri idi.

Eduard III (1312–1377)–ingilis kralı (1327–1377).

Eduard VI (1537–1553)–ingiliskralı (1547–1553).

Eykin (Aikin), Con (1747–1822)–ingilis həkimi, radikal publisist.

Engels (Engels), Fridrix (1820–1895) (tərcümeyihəsinə dair mə'lumat).

Ensor (Ensor), Corc (1769–1843)–ingilis publisisti, «Müxtəlif ölkələrin əhalisinin «C-b Maltusun əhali haqqında tərcübə»sini təkzib edən tədqiqi»nin müəllifi.

Erve (Herve), Eduar (1835–1899)–fransız publisisti, «Journal de Paris» qəzetinin banilərindən biri və baş redaktoru, burjuva liberalı, İkinci imperiyanın süqutundan sonra orleanist.

Espartero (Espartero), Baldomero (1793–1879)–ispan generalı və dövlət xadimi, regent (1841–1843), hökumətin başçısı (1854–1856), progressistlər partiyasının lideri.

J

Jakme (Jacquemet)–fransız keşişi, 1848-ci ildə Paris arxiyepiskopunun baş vikarisi.

Jobert (Jaubert), Ippolit Fransua, qraf (1798–1874)–fransız siyasi xadimi, monarxist, ictimai işlər naziri (1840), 1871-ci il Milli məclisinin deputatı.

Joffrua Sent-Iler (Geoffroy Saint-Hilaire), Etyenn (1772–1844)–fransız zooloqu, təkamülçü, «Naturfəlsəfənin sintetik, tarixi və fizioloji idrakı» kitabının müəllifi.

Jukovski, Nikolay Ivanoviç (1833–1895)–rus anarxisti, muhacir, gizli Alyansın rəhbərlərindən biri.

Jukovski, Yuli Qalaktionoviç (1822–1907)–rus vulqar burjuva iqtisadçısı və publisisti; Dövlət bankının müdiri; «Karl Marks və onun kapital haqqındakı kitabı» məqaləsinin müəllifi; məqalədə marksizm üzərinə hiddətli hücumlar edilirdi.

Z

Zaks (Sax), Emil (1845–1927)–Avstriya burjuva iqtisadçısı.

Ziber, Nikolay Ivanoviç (1844–1888)–məşhur rus iqtisadçısı, Marksın iqtisadi əsərlərini Rusiyada ilk dəfə populyarlaşdıranlardan biri.

Zorge (Sorge), Fridrix Adolf (1828–1906)–beynəlxalq və Amerika fəhlə və sosialist hərəkatının görkəmli xadimi, 1848-ci il inqilabının iştirakçısı, Internasionalın fəal üzvlərindən biri, Nyu-Yorkda Baş Şuranın üzvü və onun baş katibi (1872–1874), marksizmin fəal təbliğatçısı; Marksın və Engelsin dostu və silahdaşı.

I

Iden (Eden), Frederik Morton (1766–1809)–ingilis burjuva iqtisadçısı, «Yoxsulların vəziyyəti» kitabının müəllifi.

Iohann II, Xeyirxah (1319–1364)–fransız kralı (1350–1364).

Y

Yakov (1566–1625)–ingi lis kralı (1603–1625).

Yekaterina II (1729–1796)–rus imperiatriçası (1762–1796).

Yelizaveta (1533–1603)–ingilis kraliçası (1558–1603).

York (York), *Teodor* (1875-ci ildə ölmüşdür)–alman fəhlə hərəkatının xadimi, ləssalçı, 1871–1874-cü illərdə Almaniya Sosial-demokrat fəhlə partiyasının katibi.

Yur (Ure), *Endrü* (1778–1857)–ingilis kimyaçısı, vülqar iqtisadçı.

K

Kabe (Cabet), *Etyenn* (1788–1856)–fransız publisisti, dinc utopik kommunizmin görkəmli nümayəndəsi, «İkariyaya səyahət» kitabının müəllifi.

Kavenyak (Gavaignac), *Lui Ejen* (1802–1857)–fransız generalı və siyasi xadimi, mö`tədil burjua respublikaçısı; 1848-ci ilin mayından hərbi nazir, Paris fəhlələrinin iyun üsyanını olmanın amansızlıqla yatırmışdı; icraçı hakimiyyətin başçısı (iyun–dekabr 1848).

Kaliostro (Cagliostro), *Alessandro* (əsl adı *Cüzeppe Balzamo*) (1743–1795)–italiyalı fırıldaqçı.

Kalonn (Calonne), *Şarl Aleksandr de* (1734–1802)–fransız dövlət xadimi, XVIII əsrin axırında fransız burjua inqilabı zamanı əksinqilabi mühacirətin rəhbərlərindən biri.

Kalpeper (Culpeper), *Tomas* (1578–1662)–ingilis burjua iqtisadçısı, merkantilizm tərəfdarı.

Kamelina (Camelinat), *Zefiren* (1840–1932)–Fransanın fəhlə və sosialist hərəkatının görkəmli xadimi, Internasionalın Paris bölmələrinin rəhbərlərindən biri, Paris Kommunasının iştirakçısı, 1920-ci ildən Fransa Kommunist partiyasının üzvü.

Kant (Kant), *Immanuil* (1724–1804)–klassik alman fəlsəfəsinin banisi, idealist.

Karl (1600–1649)–ingilis kralı (1625–1649)–XVII əsrdə ingilis burjua inqilabı zamanı e`dam edilmişdir.

Karl V (1500–1558)–Müqəddəs Roma imperiyası adlanan imperiyanın imperatoru (1519–1556) və *Karl* adı ilə ispan kralı (1516–1556).

Karl X (1622–1660)–İsveç kralı (1654–1660).

Karl XI (1655–1697)–İsveç kralı (1660–1697).

Kaufman, *Illarion İqnatyeviç* (1848–1916)–rus burjua iqtisadçısı, «Karl Marksda siyasi-iqtisad tənqidi nöqteyi-nəzəri» məqaləsinin və pul dövriyyəsi və kredit məsələlərinə dair əsərlərin müəllifi.

Kent (Kent), *Nataniyel* (1737–1810)–ingilis əkinçisi, kənd təsərrüfatına dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Kene (Quesnay), Fransua (1694–1774)–ən böyük fransız iqtisadçısı, fiziokratlar məktəbinin banisi.

Keri (Carey), Henri Çarlz (1793–1879)–Almaniyanın vulqar burjua iqtisadçısı, «Qulların daxildə və xaricdə satışı» kitabının və bir sıra başqa kitabların müəllifi.

Kyotlogon (Coetlogon), Lui Şarl Emmanuel, qraf de (1814–1886)–fransız məmur, bonapartist, 1871-ci il martın 22-də Parisdə əksinqilabi çıxışın təşkilatçılarından biri.

Kobbet (Cobbett), Uilyam (1762–1835)–ingilis siyasi xadimi və publisisti, «İngiltərədə və İrlandiyada protestant «Reformasıyası» tarixi»nin müəllifi, xırda burjua radikalı.

Kobden (Cobden), Riçard (1804–1865)–ingilis fabrikçisi, fritrederlərin liderlərindən və Taxıl qanunlarına qarşı cəmiyyətin banilərindən biri; parlament üzvü.

Kolber (Colbert), Jan Batist (1619–1683)–fransız dövlət xadimi, merkantilizm tərəfdarı, baş maliyyə nəzarətçisi.

Kont (Comte), Ogüst (1798–1857)–fransız filosofu, pozitivizmin banisi.

Kont (Comte), Şarl (1782–1837)–fransız vulqar burjua iqtisadçısı, «Qanunvericilik haqqında traktat» kitabının müəllifi.

Korbon (Corbon), Klod Antim (1808–1891)–fransız siyasi xadimi, respublikaçı, müəssislər məclisinin deputatı (1848–1849); sonralar Paris dairələrindən birinin bələdiyyə rəisi, 1871-ci il Milli məclisinin deputatı.

Kromvel (Cromwell), Oliver (1599–1658)–XVII əsr ingilis burjua inqilabı dövründə burjuaziyanın və burjualaşmış zadəganların rəhbəri; 1653-cü ildən İngiltərənin, Şotlandiyanın və İrlandiyanın lord-protektoru.

Krupp (Krupp), Alfred (1812–1887)–Almaniyada metallurgiya zavodlarının və hərbi zavodların ən böyük sahibi.

Kuzen-Montoban (Cousin-Montauban), Şarl Giyom Mari Apolioner Antuan, qraf de *Palikao* (1796–1878)–fransız generalı, bonapartist, 1860-cı ildə Çində ingilis-fransız ekspedisiya qoşunlarına komandanlıq edirdi, hökumətin hərbi naziri və başçısı (avqust–seityabr 1870).

Kugelman (Kugelmann), Lüdviq (1828–1902)–alman həkimi, 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, Internasionalın üzvü, onun bir sıra konqreslərinin nümayəndəsi, Marksın ailəsinin dostu.

Kuno (Cuno), Fridrix Teodor (1846–1934)–alman fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının xadimi, sosialist, I Internasionalın fəaliyyətində yaxından iştirak edirdi; sonralar Amerikanın «Əmək rıtsarları» fəhlə təşkilatının rəhbərlərindən biri: «New Yorker Volkszeitung» qəzetinin əməkdaşı.

Georq II (1683–1760)–ingilis kralı (1727–1760).

Georq III (1738–1820)–ingilis kralı (1760–1820).

Gertsen, Aleksandr Ivanoviç (1812–1870)–böyük rus inqilabçı demokrati, materialist filosof, publisist və yazıçı; 1847-ci ildə xaricə mühacirət etmişdi, orada «Azad rus mətbəəsi» təşkil etmişdi və «Polyarnaya Zvezda» məcmuəsini və «Kolokol» qəzetini nəşr edirdi.

Gizo (Guizot), Fransua Pyer Giyom (1787–1874)–fransız burjua tarixçisi və dövlət xadimi, 1840-cı ildən 1848-ci ilədək əslində Fransanın daxili və xarici siyasətinə rəhbərlik edirdi.

Gilyom (Guillaume), Cems (1844–1916)–isveçrəli müəllim, Internasionalın üzvü, onun bir sıra konqreslərinin iştirakçısı, bakunist; təfriqəçilik fəaliyyəti üstündə Haaqa konqresində (1872) Internasionaldan çıxarılmışdı.

Gio (Guiod), Adolf Simon (1805-ci ildə anadan olmuşdur)–fransız generalı, 1870–1871-ci illərdə Parisin mühasirəsi zamanı baş artilleriya rəisi.

Gisborn (Gisborne), Tomas (1758–1846)–ingilis ilahiyyatçısı, «Böyük Britaniyada ali və orta siniflərə mənsub adamların vəzifələrinin tədqiqi» kitabının və başqa kitabların müəllifi.

Göte (Goethe), Iohann Volfhanq (1749–1832)–böyük alman yazıçısı və mütəfəkkiri.

Gülrix (Güllich), Qustav (1791–1847)–alman burjua iqtisadçısı və tarixçisi, xalq təsərrüfatı tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

L

Lavuazye (Lavoisier), Antuan Loran (1743–1794)–görməli fransız kimyaçısı, flokistonun mövcud olması haqqında fərziyyəni rədd etmişdir; siyasi iqtisad və statistika problemləri ilə də məşğul olurdu.

Landek (Landeck), Bernar (1832-ci ildə anadan olmuşdur)–fransız zərgəri, Internasionalın və 1871-ci il Fransız bölməsinin üzvü.

Lassal (Lassale), Ferdinand (1825–1864)–alman xırda burjua publisisti, vəkil, 1848–1849-cu illərdə Reyn əyalətində demokratik hərəkətdə iştirak etmişdi; 60-cı illərin əvvəlində fəhlə hərəkətinə qoşulmuşdu, Ümumalman fəhlə ittifaqının banilərindən biri idi (1863); Almaniyanın «yuxarıdan» Prussiyanın hegemonluğu altında birləşdirilməsi siyasətini müdafiə edirdi; alman fəhlə hərəkətində opportunist məsləkin əsasını qoymuşdur.

Lafarq (Lafargue), Laura (1845–1911)–fransız fəhlə hərəkətinin xadimi, Pol Lafarqın arvadı, Marksın qızı.

Lafarq (Lafargue), Pol (1842–1911)–beynəlxalq fəhlə hərəkətinin görkəmli xadimi, marksizmin görkəmli təbliğatçısı, Internasionalın Baş Şurasının üzvü, İspaniya üçün katib-müxbir (1866–1869), Internasionalın Fransada (1869–1870), İspaniyada və Portuqaliyada (1871–1872) bölmələrinin yaradılmasında

iştirak etmişdi, Haaqa konqresinin nümayəndəsi (1872), Fransa fəhlə partiyasının banilərindən biri; Marksın və Engelsin şagirdi və silahdaşı.

Laffit (Laffite), Jak (1767–1844)–Fransada iri bank sahibi və siyasi xadim, orleanist.

Leblan (Leblanc), Alber Feliks (1844-cü ildə anadan olmuşdur)–Internasionalın Paris təşkilatının üzvu, bakunistlərə qoşulmuşdu, Paris Kommunasının iştirakçısı. Kommunanın Lionda nümayəndəsi olan Leblan orada Kommuna e`lan etmək cəhdində iştirak etmişdi; Kommuna məhv edildikdən sonra İngiltərəyə mühacirət etmişdi, bonapartist kimi çıxış edirdi.

Levi (Levi), Lion (1821–1888)–ingilis burjua iqtisadçısı, statistikaçı və hüquqçu.

Lekont (Lecomte), Klod Marten (1817–1871)–fransız generalı, 1871-ci il martın 18-də, milli qvardiyanın artilleriyasını ələ keçirmək üçün Tyer hökumətinin cəhdi boş çıxdıqdan sonra üsyan etmiş əsgərlər tərəfindən güllələnmişdir.

Lekraft (Lucraft), Bencamin (1809–1897)–ingilis fəhləsi, tred-yunionların liderlərindən biri, reformist, Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1864–1871), 1871-ci ildə Paris Kommunasına qarşı çıxmışdı, Baş Şura onun xainliyini pislədiyi üçün Baş Şuradan çıxmışdı.

Lenge (Linguet), Simon Nikola Hanri (1736–1794)–fransız vəkili və iqtisadçısı, burjua azadlıqlarının və mülkiyyətin dərin tənqidini vermişdir.

Leo (Leo), Andre (əsl adı Leoni *Şampse*) (1829–1900)–fransız yazıçısı, Paris Kommunasının iştirakçısı, sonra mühacir, bakunistləri müdafiə edirdi.

Lessinq (Lessing), Qothold Efraim (1729–1781)–böyük alman yazıçısı, tənqidçisi və filosofu, XVIII əsrin görkəmli maarifçilərindən biri.

Leflo (Le Flo), Adolf Emmanüel Şarl (1804–1887)–fransız generalı və siyasi xadimi; qayda-qanun partiyasının nümayəndəsi, İkinci respublika dövründə Müəssislər məclisinin və Qanunvericilik məclisinin deputatı.

Lefranse (Lefrancais), Güstav (1826–1901)–Fransa müəllimi, Internasionalın və Paris Kommunasının üzvü, sol prudonist, İsveçrəyə mühacirət etmiş, orada anarxistlərə qoşulmuşdu.

Le Şapelye (Le Chapelier), Isaak Rene Gi (1754–1794)–fransız siyasi xadimi, irticaçı, fəhlə ittifaqlarının və tətillərin qadağan edilməsi haqqında qanunun müəllifi (1791); yakobin diktaturası dövründə e`dam edilmişdir.

Libix (Liebig), Yustus (1803–1873)–görkəmli alman alimi, aqrokimyanın banilərindən biri.

Libknext (Liebknecht), Vilhelm (1826–1900)–alman fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi; 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, Kommunistlər ittifaqının və I Internasionalın üzvü; alman sosial-demokratiyasının banilərindən və rəhbərlərindən biri; Marksın və Engelsin dostu və silahdaşı.

Linkoln (Lincoln), Avraam (1809–1865)–Amerikanın görkəmli dövlət xadimi, ABŞ prezidenti (1861–1865); respublikaçılar partiyasının banilərindən biri; 1865-ci ilin aprelində quldarların agentləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Linton (Linton), Uilyam Cems (1812–1897)–ingilis oymaçısı, şair və publisisti, respublikaçı, «English Republic» jurnalının naşiri; həmin jurnalda Gertsenin məqalələri dərc olunurdu; 1866-cı ildə ABŞ-a mühacirət etmişdir.

Litsini (Qay Litsini Stolon)–eramızdan əvvəl IV əsrin birinci yarısında Roma dövlət xadimi; xalq tribunu idi, Seksti ilə birlikdə plebeylərin xeyrinə qanunlar keçirmişdi.

Lui Bonapart–bax: *Napoleon III*.

Lui-Napoleon–bax: *Napoleon III*.

Lui-Filipp (1773–1850)–Orlean hersoqu, fransız kralı (1830–1848).

Lüdovik XIV (1638–1715)–fransız kralı (1643–1715).

Lüdovik XVI (1754–1793)–fransız kralı (1774–1792)–XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabı zamanı e`dam edilmişdir.

Lüter (Luther), Martin (1483–1546)–Reformasianın görkəmli xadimi, Almaniya protestantizmin (lüterançılığın) banisi, alman bürgerlərinin ideoloqu.

M

Madzini (Mazzini), Cüzeppe (1805–1872)–İtaliya inqilabçısı burjua demokrati, İtaliya milli azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən biri, 1849-cu ildə Roma respublikası müvəqqəti hökumətinin başçısı, 1850-ci ildə Londondakı Avropa demokratiyası Mərkəzi komitəsinin təşkilatçılarından biri; Internasional tə`sis olunarkən, onu öz tə`sirinə tabe etməyə çalışırdı, İtaliya müstəqil fəhlə hərəkatının inkişafına əngəl törədirdi.

Mak-Kullox (Mac Culloch), Con Ramsi (1789–1864)–ingilis burjua iqtisadçısı, «Siyasi iqtisada dair ədəbiyyat» kitabının və bir sıra başqa kitabların müəllifi, Rikardonun iqtisadi tə`limini bayağılaşdırırdı.

Mak-Maqon (Mac-Mahon), Mari Edm Patris Moris (1808–1893)–fransız mürtəce hərbi və siyasi xadimi, bonapartist, Sedanda əsir alınmışdı; Paris Kommunasına divan tutan cəlladlardan biri, versallılar ordusunun baş komandanı; Üçüncü respublikanın prezidenti (1873–1879).

Makoley (Macaulay), Tomas Babinqton (1800–1859)–ingilis burjua siyasi xadimi, vıq; «İngiltərə tarixi»nin və başqa əsərlərin müəllifi.

Malon (Malon), Benua (1841–1893)–fransız sosialisti, Interiasionalın və Paris Kommunasının üzvu, sonra mühacir, anarxistlərə qoşulmuşdu, sonradan possibilistlərin liderlərindən biri.

Malu (Malou), Jül (1810–1886)–Belçikanın dövlət xadimi, maliyyə naziri (1844–1847, 1870–1878), nazirlər şurasının sədri (1871–1878), katolik partiyasına mənsub idi.

Maltus (Malthus), Tomas Robert (1766–1834)–ingilis keşişi, iqtisadçı; əhali haqqında insanlara qarşı nifrət ruhunda olan nəzəriyyənin təbliğatçısı.

Markovski–çar hökumətinin Fransada agenti, 1871-ci ildə Tyerin əməkdaşlarından biri.

Marks (Marx), Jenni (1844–1883)–K.Marksın böyük qızı, beynəlxalq fəhlə hərəkatının xadimi, 1872-ci ildən Ş.Longenin arvadı.

Marks (Marx), Karl (1818–1883)–(tərcümeyihəsinə dair mə'lumat).

Marks (Marx), Eleonora (Tussi) (1855–1898)–Karl Marksın kiçik qızı; ingilis fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının xadimi, 1884-cü ildən Eduard Evelinqin arvadı.

Marr (Marr), Vilhelm (1819–1904)–alman xırda burjua publisisti; 1865–1866-cı illərdə «Beobachter an der Elbe» qəzetinin nəşiri, 60-cı illərin əvvəlində Bismarkın siyasətini müdafiə edirdi.

Maurer (Maurer), Georq Lüdviq (1790–1872)–görməli alman burjua tarixçisi, qədim və orta əsr Almaniyasının ictimai quruluşunun tədqiqatçısı.

Meysner (Meissner), Otto Karl (1819–1902)–Hamburqda kitab nəşiri, Marksın və Engelsin bir sıra əsərlərini nəşr etmişdir.

Mendelson (Mendelssohn), Mozes (1729–1786)–alman mürtəce filosofu, deist.

Meneni Aqrippa (eramızdan əvvəl 493-cü ildə ölmüşdür)–Roma patrisisi.

Mikel (Miquel), Iohann (1828–1901)–alman siyasi xadimi, 40-cı illərdə Kommunistlər ittifaqının üzvü; sonralar nasional-liberal; 90-cı illərdə Prussiyanın maliyyə naziri.

Milyer (Miller), Jan Batist (1817–1871)–fransız jurnalisti, sol prudonist; 1871-ci ilin mayında versallılar tərəfindən güllələnmişdir.

Mill (Mill), Con Stüart (1806–1873)–ingilis burjua iqtisadçısı və pozitivist filosofu, klassik siyasi iqtisad məktəbinin təqlidçisi.

Miller (Milliere), Cozef (Co) (1684–1738)–məşhur ingilis komik aktyoru.

Mirabo (Mirabeau), Onore Qabriyel (1749–1791)–XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabının görməli xadimi, iri burjuaziyanın və burjualaşmış zadəganların mənafeyinin ifadəçisi, «Böyük Fridrix dövründəki Prussiya monarxiyası haqqında» kitabının müəllifi.

Mixaylovski, Nikolay Konstantinoviç (1842–1904)–rus sosioloqu, publisisti və ədəbiyyat tənqidçisi, liberal xalqçılığın görməli ideoloqu; «Oteçestvenniye Zapiski» və «Russkoye Boqatstvo» jurnalının redaktorlarından biri.

Montey (Monteil). Aman Aleksis (1769–1850)–fransız burjua tarixçisi, «Tarixin müxtəlif bölmələrinə dair əlyazma materialları haqqında traktat»ın və başqa əsərlərin müəllifi.

Monteskyö (Montesquieu), Şarl (1689–1755)–görməli fransız burjua sosioloqu, iqtisadçısı və yazıçısı, XVIII əsr burjua Maarifinin nümayəndəsi, konstitusiyalı monarxiyanın nəzəriyyəçisi.

Mor (More), Tomas (1478–1535)–ingilis siyasi xadimi, utopist kommunizmin ilk nümayəndələrindən biri, «Utopiya»nın müəllifi.

Morton (Morton), Con Çalmers (1821–1888)–ingilis aqronomu, kənd təsərrufatı məsələlərinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Mülberger (Mülberger), Artur (1847–1907)–alman xırda burjua publisisti, prudonist; peşəsinə görə həkim.

Müntser (Münzer), Tomas (təqribən 1490–1525)–böyük alman inqilabçısı, Reformasiya zamanı və 1525-ci il Kəndli müharibəsi zamanı kəndli-plebey cəbhəsinin rəhbəri və ideoloqu, bərabərləşdirici utopik kommunizm ideyalarını təbliğ edirdi.

N

Napoleon I Bonapart (1769–1821)–fransız imperatoru (1804–1814 və 1815).

Napoleon III (Lui-Napoleon Bonapart) (1808–1873)–I Napoleonun qardaşı oğlu, İkinci respublikanın prezidenti (1848–1851), fransız imperatoru (1852–1870).

Neron (37–68)–Roma imperatoru (54–68).

Neçayev, Sergey Gennadiyeviç (1847–1882)–rus qəsdçi-inqilabçısı, 1868–1869-cu illərdə Peterburqda tələbə hərəkatının iştirakçısı, 1869–1871-ci illərdə Bakuninlə sıx əlaqə saxlayırdı, «Xalq divanı» adlı gizli təşkilat yaratmışdı (1869), 1872-ci ildə İsveçrə hökumət orqanları tərəfindən rus hökumətinə verilmişdir, Potropavlovsk qalasında ölmüşdür.

Nikolay I (1796–1855)–rus imperatoru (1825–1855).

Nümarç (Newmarch), Uilyam (1820–1882)–ingilis burjua iqtisadçısı və statistikaçısı.

Nümen (Newman), Frensis Uilyam (1805–1897)–ingilis burjua radikalı, dini, siyasi və iqtisadi məsələlərə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

O

Ojye (Augier), Mari–fransız jurnalisti, iqtisadi məsələlərə dair məqalələrin müəllifi.

Orel de Paladin (Aurelle de Paladines), Lui Jan Batist d` (1804–1877)–fransız generalı, klerikal, 1871-ci ilin martında Paris milli qvardiyasının komandanı, 1871-ci il Milli məclisinin deputatı.

Orleanlar–Fransada kral sülaləsi (1830–1848).

Osman (Hausmann), Jorj Ejen (1809–1891)–fransız siyasi xadimi, bonapartist, Sena departamentinin prefekti (1853–1870), Parisin yenidən qurulması işlərinə rəhbərlik edirdi.

Ouen. (Owen), Robert (1771–1858)–böyük ingilis utopist sosialisti.

Ocer (Odgersleeq), Corc (1820–1877)–ingilis çəkməçisi, tred-yunionların liderlərindən biri, Internasionalın Baş Şurasının üzvü, Baş Şura onun xainliyini pislədiyi üçün oradan çıxmışdı.

P

Pavia-i-Rodriges (Pavia y Rodriguez), Manuel (1827–1895)–ispan generalı və siyasi xadimi, 1873-cü ildə karlistlərə qarşı respublika qoşunları hissələrinə komandanlıq edirdi, Əndəlisdə kantonalistlərin usyanını yatırtmışdır.

Palikao–bax: *Kuzen-Montoban*.

Palmerston (Palmerston), Henri Con *Templ*, vikont (1784–1865)–ingilis dövlət xadimi, tori, 1830-cu ildən viqlərin liderlərindən biri; xarici işlər naziri (1830–1834, 1835–1841 və 1846–1851), daxili işlər naziri (1852–1855) və baş nazir (1855–1858 və 1859–1865).

Pekker (Pecqueur), Konstanten (1801–1887)–fransız iqtisadçısı, utopist sosialist.

Pen (Pene) Hanri *de* (1830–1888)–fransız jurnalisti, monarxist, 1871-ci il martın 22-də Parisdə əksinqilabi çıxışın təşkilatçılarından biri.

Pereyr, yaxud *Pereyra* (Pereire), Isaak (1806–1880)–fransız bankiri, bonapartist, 1852-ci ildə qardaşı Emil Pereyr ilə birlikdə «Gredit Mobilier» səhmdar bankını təsis etmişdi.

Pia (Pyat), Feliks (1810–1889)–fransız publisisti, xırda burjua demokrati, 1348-ci il inqilabının iştirakçısı, 1849-cu ildən mühacir; bir sıra illər ərzində Marksa və Internasionala qarşı böhtançılıq mübarizəsi aparmış, bu məqsədlə Londondakı Fransız bölməsindən istifadə etmişdir; Paris Kommunasının üzvü.

Pik (Ptc), Jül–fransız jurnalisti, bonapartist, «Etendard» qəzetinin məs'ul nəşiri.

Pikar (Picard), Ejen Artur (1825-ci ildə anadan olmuşdur)–fransız siyasi xadimi və birja işbazı, mö'tədil burjua respublikaçısı.

Pikar (Picard), Ernest (1821–1877)–fransız vəkili və siyasi xadimi, mö'tədil burjua respublikaçısı, milli müdafiə hökumətinin maliyyə naziri (1870–1871), Tyer hökumətində daxili işlər naziri (1871), Kommunaya divan tutan cəlladlardan biri, Ejen Artur Pikarın qardaşı.

Pil (Peel), Robert (1750–1830)–iri ingilis fabrikaçısı, tori, parlamentin üzvü.

Pil (PeeL), Robert (1738–1850)–ingilis dövlət xadimi, mö'tədil torilərin lideri, daxili işlər naziri (1822–1827 və 1828–1830), baş nazir (1834–1835 və 1841–1846); liberalların yardımı ilə taxıl qanunlarını ləqvv etmişdi (1846), Robert Pilin oğlu.

Pindar (eramızdan əvvəl təqribən 522–təqribən 442)–qədim yunan şairi.

Pitt (Pitt), Uilyam, Kiçik (1759–1806)–ingilis dövlət xadimi, baş nazir (1783–1801 və 1804–1806), torilərin liderlərindən biri.

Pyetri (Pietri), Jozef Mari (1820–1902)–fransız siyasi xadimi, bonapartist, Paris polisinin prefekti (1866–1870).

Pyotr I (1672–1725)–1862-ci ildən rus çarı, 1721-ci ildən Ümumrusiya imperatoru.

Pyotr III (1728–1762)–rus imperatoru (1761–1762).

Plexanov, Georgi Valentinoviç (1856–1918)–rus fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, filosof və Rusiyada marksizmin təbliğatçısı, birinci rus marksist təşkilatının–«Əmək azadlığı» qrupunun banisi; 80–90-cı illərdə xalqçılığa qarşı mübarizə aparırdı, beynəlxalq fəhlə hərəkatında opportunizmə və təftişçiliyə qarşı çıxırdı; sonralar menşevik, birinci dünya müharibəsi zamanı sosial-şovinist idi.

Prays (Price), Riçard (1723–1791)–ingilis radikal publisisti, iqtisadçısı və əxlaq filosofu.

Pristli (Priestley), Cozef (1733–1804)–məşhur ingilis kimyaçısı, materialist filosofu və tərəqqipərvər ictimai xadimi.

Prudon (Proudhon), Pyer Jozef (1809–1865)–fransız publisisti, iqtisadçısı və sosioloqu, xırda burjuaziyanın ideoloqu, anarxizmin banilərindən biri.

Puqaçov, Yemelyan Ivanoviç (təqribən 1742–1775)–XVIII əsrdə Rusiyada kəndlilərin və kazakların təhkimçilik əleyhinə ən böyük üsyanının rəhbəri.

Puye-Kertye (Pouyer-Quertier), Ogüsten Toma (1820–1891)–iri fransız fabrikkçisi və siyasi xadimi, maliyyə naziri (1871–1872).

R

Ramsey (Ramsay), Corc (1800–1871)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjuasiya siyasi iqtisadının axıncı nümayəndələrindən biri.

Rassel (Russell), Con (1792–1878)–ingilis dövlət xadimi, vıqlərin lideri, baş nazir (1846–1852 və 1865–1866).

Raumer (Raumer), Fridrix (1781–1873)–alman mürtəce tarixçisi və siyasi xadimi.

Rafls (Raffles), Tomas Stamford (1781–1826)–ingilis məmur, 1811–1816-cı illərdə Yava qubernatoru, «Yava tarixi»nin müəllifi.

Reşauer (Reschauer), Henrix (1838-ci ildə anadan olmuşdur)–Avstriya burjuasiya yazıçısı və jurnalisti, liberal.

Riqo (Rigault), Raul (1846–1871)–fransız blankist-inqilabçısı, Paris Kommunasının üzvü, İctimai təhlükəsizlik komissiyasının nümayəndəsi, aprelin 26-dan Kommunanın prokuroru; mayın 24-də versallılar tərəfindən tutulmuş və məhkəməsiz güllələnmişdir.

Rikardo (Ricardo), David (1772–1823)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjuasiya siyasi iqtisadının ən böyük nümayəndəsi.

Rişar (Richard), Alber (1846–1925)–fransız jurnalisti, İnternasionalın I non bəlməsinin rəhbərlərindən biri, gizli Alyansın üzvü, 1870-ci il Lion üsyanının

rəhbərlərindən biri; Paris Kommunası məğlub olduqdan sonra bonapartist kimi çıxış edirdi.

Roben (Robin), Pol (1837-ci ildə anadan olmuşdur)—Fransa müəllimi, bakunist. Sosialist demokratiyası alyansının rəhbərlərindən biri, Baş Şuranın üzvü (1870–1871), Internasionalın Bazel konqresinin (1869) və London konfransının (1871) nümayəndəsi.

Rober (Robert), Frits—İsveçrəli müəllim, Internasionalın üzvü, bakunist.

Roberts (Roberts), Henri (1876-cı ildə ölmüşdür)—ingilis arxitektoru, burjua filantropu.

Roberts (Roberts), Corc (1860-cı ildə ölmüşdür)—ingilis burjua tarixçisi, «İngiltərənin cənub qraflıqları əhalisinin ictimai tarixi»nin və başqa əsərlərin müəllifi.

Robespyer (Robespierre), Maksimilian (1758–1794)—XVIII əsrin axırındakı fransız burjua inqilabının görkəmli xadimi, inqilabi hökumətin başçısı (1793–1794).

Robine (Robinet), Jan Fransua Ejen (1825–1899)—fransız tarixçisi, pozitivist, 1870–1871-ci illərdəki mühasirə zamanı Paris dairələrindən birinin bələdiyyə rəisi.

Rodbertus (Rodbertus), Iohann Karl (1805–1875)—alman vulqar iqtisadçısı və siyasi xadimi, Prussiya «dövlət sosializmi» mürtəce ideyalarının təbliğatçısı.

Rosko (Roscoe), Henri Enfild (1833–1915)—ingilis kimyaçısı, kimyaya dair bir sıra dərsliklərin müəllifi.

Rouz (Rose), Corc (1744–1818)—ingilis dövlət xadimi, tori, xəzinə kansleri (maliyyə naziri) (1782–1783 və 1784–1801).

Rocers (Rogers), Cems Edvin Torold (1823–1890)—ingilis burjua iqtisadçısı, «İngiltərədə kənd təsərrüfatının və qiymətlərin tarixi»nin və başqa əsərlərin müəllifi.

Ru-Lavern (Roux-Lavergne), Pyer Selestən (1802–1874)—fransız burjua tarixçisi, idealist filosof.

Russo (Rousseau), Jan Jak (1712–1778)—görkəmli fransız maarifçisi, demokrat, xırda burjuazianın ideoloqu, deist filosof, «Siyasi iqtisad haqqında düşüncələr»in və başqa əsərlərin müəllifi.

S

Sakaa (Sacase), Fransua (1808–1884)—fransız məmur, monarxist, 1871-ci ildən Milli məclisin deputatı.

Saterlend (Sutherland), Harriyet Elizabet Corciana, hersoginya (1806–1868)—Şotlandiyada iri torpaq sahibi.

Saterlend (Sutherland), Elizabet, markiza *Stafford*, 1833-cü ildən hersoginya (1765–1839)—Şotlandiyada iri torpaq sahibi, Harriyet Elizabet Corciananın qayınanası.

Senior (Senior), Nassau Uilyam (1790–1864)–ingilis vulqar burjua iqtisadçısı.

Sen-Simon (Saint-simon), Anri (1760–1825)–böyük fransız utopist sosialisti.

Serraye (Serrailler), Ogüst (1840-cı ildə anadan olmuşdur)–fransız fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının xadimi, Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1869–1872), Belçika (1870) və Fransa (1871–1872) üçün katib-müxbir; Paris Kommunasının üzvü, Marksın silahdaşı.

Sesse (Saisset), Jan (1810–1879)–fransız admiralı və siyasi xadimi, monarxist, Paris milli qvardiyasının komandanı (20–25 mart 1871-ci il), 18 mart proletar inqilabını boğmaq üçün irtica qüvvələrini birləşdirməyə çalışırdı; 1871-ci il Milli məclisin deputatı.

Sili (Seeley), Robert Benton (1798–1886)–ingilis nəşiri, «Xalq üçün təhlukələr» kitabının müəllifi, burjua filantropu.

Simmerman (Zimmermann), Vilhelm (1807–1878)–alman tarixçisi, xırda burjua demokrati, 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, Frankfurt Milli məclisinin deputatı, sol qanada mənsub idi; 1841–1843-cü illərdə çapdan çıxmış «Almaniyada kəndli muharibəsi tarixi»nin müəllifi.

Simon (Simon), Jül (1814–1896)–fransız dövlət xadimi, mö'tədil burjua respublikaçısı, xalq maarifi naziri (1870–1873), Kommunaya qarşı mübarizənin ilhamçılarından biri; nazirlər şurasının sədri (1876–1877).

Sismondi (Sismondi), Jan Şarl Leonar *Simond de* (1773–1842)–İsveçrə iqtisadçısı, kapitalizmin xırda burjua tənqidçisi.

Skaldin–Fyodor Pavloviç *Yelenevin* təxəllüsüdür (1828–1902)–rus yazıçısı, publisist, 60-cı illərdə burjua liberalizminin nümayəndəsi; «Oteçestvenniye zapiski» jurnalında əməkdaşlıq edirdi, «Ucqarda və paytaxtda» adlı məşhur kitabın müəllifi; sonralar irticaçı.

Sloon (Sloane), Hans (1660–1753)–ingilis təbiətşünası, kitabların və əlyazmaların kolleksiyaçısı, onun kolleksiyası (digər iki xüsusi kolleksiya ilə birlikdə) Britaniya muzeyinin tə'sis edilməsinin əsasını qoymuşdur.

Smit (Smith), Adam (1723–1790)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjua siyasi iqtisadının ən böyük nümayəndələrindən biri.

Smit (Smith), Qolduin (1823–1910)–ingilis burjua tarixçisi və iqtisadçısı, liberal; 1871-ci ildən Kanadada yaşamışdır.

Smit (Smith), Eduard (təqribən 1818–1874)–ingilis həkimi.

Soyğunçu Hans–bax: *Bükler, Iohann*.

Solon (eramızdan əvvəl təqribən 638–təqribən 558)–məşhur Afina qanunvericisi, xalq kütlələrinin tə'siri ilə bir sıra islahatlar keçirmişdi, həmin islahatlar nəqli aristokratiyaya qarşı yönəldilmişdi.

Somers (Somers), Robert (1822–1891)–ingilis burjua publisisti, «Dağlıq Şotlandiyadan məktublar»ın müəllifi.

Spinoza (Spinozo), Barux (Benedikt) (1632–1677)–Hollandiyanın görkəmli materialist filosofu, ateist.

Stafford (Stafford), Uilyam (1554–1612)–ingilis iqtisadçısı, erkən merkantilizmin nümayəndəsi.

Stefanioni (Stefanoni), Luici (1842–1905)–İtaliya yazıçısı, xırda burjua demokrati, bakunistləri müdafiə edirdi.

Strayp (Strype), Con (1643–1737)–ingilis keşişi və tarixçisi, «Reformasiya, dinin möhkəmlənməsi və anqlikan kilsəsində digər müxtəlif hadisələr salnaməsi»nin müəllifi.

Stüart (Steuart), Cems (1712–1780)–ingilis iqtisadçısı, merkantilizmin tərəfdarı.

Stüartlar–1371-ci ildən Şotlandiyada və 1603–1649, 1660–1714-cü illərdə İngiltərədə hakimiyyət başında olmuş kral sülaləsi.

Sulla (Lutsi Korneli Sulla) (eramızdan əvvəl 138–78)–Roma sərkərdəsi və dövlət xadimi, konsul (eramızdan əvvəl 88), diktator (eramızdan əvvəl 82–79).

Süzan (Süzan), Lui (1810–1876)–fransız generalı, hərbi nazirliyin artilleriya idarəsinin rəisi vəzifəsini tuturdu, fransız ordusunun tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

T

Tayfer (Taillefer),–«Etendard» bonapartist qəzetinin nəşri ilə əlaqədar olan fırıldaqların iştirakçısı.

Taker (Tucker), Cozaya (1712–1799)–ingilis keşişi və iqtisadçısı.

Taket (Tucket), Con Debell (1864-cü ildə ölmüşdür)–ingilis tarixçisi, «Keçmişdə və indi zəhmətkeş əhəlinin vəziyyətinin tarixi» əsərinin müəllifi.

Tamizye (Tamisier), Fransua Loran Alfons (1809–1880)–fransız generalı və siyasi xadimi, respublikaçı; Paris milli qvardiyasının komandanı (sentyabr–oktyabr 1870), 1871-ci il Milli məclisinin deputatı.

Tatsit (Publi Korneli Tatsit) (təqribən 55–təqribən 120)–Romanın görkəmli tarixçisi, «Almaniya», «Tarix», «Annallar» əsərlərinin müəllifi.

Teymur (Teymurləng) (1336–1405)–Orta Asiya sərkərdəsi və istilası, Şərqdə böyük bir dövlətin banisi.

Teymurləng–bax: *Teymur*.

Teyz (Theisz), Alber (1839–1880)–fransız fəhləsi, prudonist, Paris Kommunasının üzvü, mühacir, Baş Şuranın üzvü və onun xəzinədarı. (1872).

Tersagi (Terzaghi), Karlo (təqribən 1845-ci ildə anadan olmuşdur)–italiyalı vəkil, Turində «Proletarinin azad edilməsi» fəhlə cəmiyyətinin üzvü; 1872-ci ildə polis agentı olmuşdu.

Tyer (Thiers), Adolf (1797–1877)–fransız burjua tarixçisi və dövlət xadimi, orleanist, icracı hakimiyyətin başçısı (nazirlər şurasının sədri) (1871),

respublika prezidenti (1871–1873); Paris Kommunasına divan tutan cəlladlardan biri.

Tkaçov, Pyotr Nikitiç (1844–1885)–rus inqilabçısı, publisist, xalqçılığın ideoloqlarından biri.

Tolen (Tolain), Anri Lui (1828–1897)–oymaçı fransız fəhləsi, sağ prudonist, Internasionalın Paris bölməsinin rəhbərlərindən biri, Internasionalın London konfransının (1865) və bir sıra konqreslərinin nümayəndəsi, 1871-ci il Milli məclisinin deputatı; Paris Kommunası zamanı versallıların tərəfinə keçmiş və Internasionaldan xaric edilmişdi.

Toma (Thomas), Kleman (1809–1871)–fransız siyasi xadimi, general, mö`tədil burjua respublikaçısı; Parisdə 1848-ci il iyun üsyanının yatırılmasının iştirakçısı; Paris milli qvardiyasının komandanı (noyabr 1870–fevral 1871), şəhərin müdafiəsində xaincəsinə sabotaj etmişdi. 1871-ci il martın 18-də üsyan edən əsgərlər tərəfindən güllələnmişdir.

Tornton (Thornton), Uilyam Tomas (1813–1880)–ingilis burjua iqtisadçısı.

Trimenhir (Tremenheere), Hyu Seymur (1804–1893)–ingilis mə`muru, dəfələrlə fəhlələrin əmək şəraitini təhlil edən hökumət komissiyalarının tərkibinə daxil olmuşdu.

Troşyu (Trochu), Lui Jül (1815–1896)–fransız generalı və siyasi xadimi, orleanist; milli müdafiə hökumətinin başçısı, Paris silahlı qüvvələrinin baş komandanı (sentyabr 1870–yanvar 1871), şəhərin müdafiəsində xaincəsinə sabotaj etmişdi; 1871-ci il Milli məclisinin deputatı.

Tuk (Tooke), Tomas (1774–1858)–ingilis burjua iqtisadçısı, klassik məktəbə qoşulmuşdu; Rikardonun pul nəzəriyyəsinin tənqidçisi.

Tüdorlar–İngiltərədə kral sülaləsi (1485–1603).

U

Uitbred (Whitbread), Samyuel (1758–1815)–ingilis siyasi xadimi, viq.

Urkart (Urquhart), David (1805–1877)–ingilis diplomatı, mürtəce publisisti və siyasi xadimi, türkpərəst, 1847–1852-ci illərdə parlamentin üzvü.

Utin, Nikolay Isaakoviç (1845–1883)–rus inqilabçısı, tələbə hərəkatının iştirakçısı, mühacir, Internasionalın Rus bölməsinin təşkilatçılarından biri, «Narodnoye delo» redaksiyasının üzvü (1868–1870), bakunistlərə qarşı mübarizə aparırdı, 70-ci illərdə inqilabi hərəkatdan uzaqlaşmışdı.

Ueyd (Wade), Bencamin Franklin (1800–1878)–Amerikanın siyasi xadimi, respublikaçılar partiyasının sol qanadına mənsub idi, ABŞ prezidentinin müavini (1867–1869).

Uelsli, şahzadə–bax: *Aleksandra*.

Ueston (Weston), Con–ingilis fəhlə hərəkatının xadimi, ouençi, Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1864–1872), 1865-ci il London

konfransının nümayəndəsi, Britaniya federal şurasının üzvü, İslahat cəmiyyəti icraiyyə komitəsinə daxil idi, Torpaq və əmək cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri.

F

Favr (Favre), Jül (1809–1880)–fransız vəkili və siyasi xadimi, mö'tədil burjua respublikaçılarının liderlərindən biri; xarici işlər naziri (1870–1871), Parisin təslim olması və Almaniya ilə sülh haqqında danışıqlar aparırdı, Paris Kommunasına divan tutan cəllad və Internasionala qarşı mübarizənin ilhamçılarından biri.

Fauxer (Faucher), Jül (Yulius) (1820–1878)–alman publisisti, azad ticarət tərəfdarı, mənzil məsələsinə dair əsərlərin müəllifi; progressist.

Feyerbax (Feuerbach), Lüdviq (1804–1872)–Marksa qədərki dövrün ən böyük alman materialist filosofu.

Ferdinand II (1810–1859)–Neapol kralı (1830–1859), 1848-ci ildə Messinanın bombardman edilməsinə görə kral-bomba adlandırılmışdı.

Ferre (Ferre), Teofil Şarl (1845–1871)–fransız olan kist-inqilabçısı, Paris Kommunasının üzvü, İctimai təhlükəsizlik komissiyasının üzvü, sonra isə rəhbəri, Kommuna prokurorunun müavini, versallılar tərəfindən güllələnmişdir.

Ferri (Ferry), Jül Fransua Kamil (1832–1893)–fransız vəkili, publisisti və siyasi xadimi, mö'tədil burjua respublikaçılarının liderlərindən biri; milli müdafiə hökumətinin üzvü, Parisin bələdiyyə rəisi (1870–1871) inqilabi hərəkata qarşı fəal mübarizə aparırdı, nazirlər şurasının sədri (1880–1881 və 1883–1885), müstəmləkələr işğal edilməsi siyasəti yeridirdi.

Filden (Fielden), Con (1784–1849)–ingilis fabrikçisi, filantrop.

Flerovski–bax: *Bervi*, Vasili Vasilyeviç.

Fletçer (Fletcher), Endrü (1655–1716)–Şotlandiyanın siyasi xadimi, Şotlandiyanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparırdı.

Flurans (Flourens), Güstav (1838–1871)–fransız inqilabçısı və təbiətşünası, blankist, 1870-ci il oktyabrın 31-də və 1871-ci il yanvarın 22-də Parisdə üsyanların rəhbərlərindən biri; Paris Kommunasının üzvü; 1871-ci ilin aprelində versallılar tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür.

Foqt (Voqt), Qustav (1829–1901)–İsveçrəli iqtisadçı, burjua pasifisti, Sülh və azadlıq cəmiyyətinin iştirakçılarından biri; K.Foqtun qardaşı.

Foqt (Voqt), Karl (1817–1895)–alman təbiətşünası, vulqar materialist, xırda burjua demokrati; Almaniya 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı; 50–60-cı illərdə mühacirətdə Lui Bonapartın gizli muzzdlu agentı.

Forster (Forster), Nataniyel (təqribən 1726–1790)–ingilis keşişi, «Ərzağın indiki yüksək qiymətlərinin səbəblərinin tədqiqi» əsərinin və başqa əsərlərin müəllifi.

Förteskyu (Fortescue), Con (təqribən 1349–təqribən 1476)–ingilis hüquqçusu, «İngilis qanunlarının üstünlüyü haqqında» əsərinin müəllifi.

Fosett (Fawcett), Henri (1833–1884)–ingilis burjua iqtisadçısı və siyasi xadimi, vıq.

Frankel (Frankel), Leo (1844–1896)–macar fəhlə hərəkatının və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, Paris Kommunasının üzvü, Əmək və mübadilə komissiyasına başçılıq edirdi, Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1871–1872), Macarıstan Ümumi fəhlə partiyasının banilərindən biri; Marksın və Engelsin silahdaşı.

Franklin (Franklin), Bencamin (1706–1790)–Amerikanın görkəmli siyasi xadimi, alimi və diplomatı, burjua demokrati; Şimali Amerikada istiqlaliyyət uğrunda müharibənin iştirakçısı.

Freytaq (Freitag), Qustav (1816–1895)–alman burjua yazıçısı.

Fridrix II («Böyük Fridrix» adlandırılmışdı) (1712–1786)–Prussiya kralı (1740–1786).

Furye (Fourier), Şarl (1772–1837)–böyük fransız utopist sosialisti.

H

Haksthauzen (Haxthausen), Avqust (1792–1866)–Prussiya mə'muru və yazıçısı, Rusiyanın Torpaq münasibətlərində icma quruluşu qalıqlarının təsvirinə həsr olunmuş əsərin müəllifi.

Hanzeman (Hansemann), David (1790–1864)–iri alman kapitalisti və bank sahibi, Reyn liberal burjuaziyasının liderlərindən biri; Prussiyanın maliyyə naziri (mart–sentyabr 1848).

Hanter (Hanter), Henri Culian–ingilis həkimi, fəhlələrin yoxsul həyat şəraiti haqqında bir sıra hesabatların müəllifi.

Harrison (Harrison), Uilyam (1534–1593)–ingilis keşişi, İngiltərənin tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Hastinqs (Hastings), Uorren (1732–1818)–Hindistanın birinci ingilis general-qubernatoru (1774–1785), amansız müstəmləkəçilik siyasəti yeridirdi.

Hatsfeldt (Hatzfeldt), Sofya, qrafinya (1805–1881)–Lassalın dostu və silahdaşı.

Hauitt (Howitt), Uilyam (1792–1879)–ingilis yazıçısı, «Müstəmləkəçilik və xristianlıq» kitabının və başqa əsərlərin müəllifi.

Heylz (Hales), Con (1839-cu ildə anadan olmuşdur)–ingilis tred-yunionist hərəkatının xadimi, Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1866–1872) və onun katibi, İslahat cəmiyyətinə, Torpaq və əmək cəmiyyətinə daxil idi; 1872-ci ilin əvvəllərindən Britaniya federal şurasının reformist qanadına başçılıq edirdi, Marksa və onun tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparır, Internasionalın İngiltərədəki təşkilatlarına rəhbərliyi ələ keçirməyə çalışırdı.

Heyne (Heine), Henrix (1797–1856)–böyük alman inqilabçı şairi.

Hekkeren (Heeckeren), Jorj Şarl Dantes, Baron *de* (1812–1895)–fransız siyasi xadimi, A.S.Puşkinin qatili; 1848-ci ildən bonapartist, 1871-ci il martın 22-də Parisdə əksinqilabi çıxışın təşkilatçılarından biri.

Heksli (Huxley), Tomas Henri (1825–1895)–ingilis alimi, təbiətşünas, Ç.Darvinin ən yaxın silahdaşı və onun təliminin təbliğatçısı, fəlsəfədə qeyri-ardıcıl materialist.

Hegel (Hegel), Georq Vilhelm Fridrix (1770–1831)–klassik alman fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi, obyektiv idealist.

Helvqtsi (Helvetius), Klod Adrian (1715–1771)–görməli fransız filosofu, ateist, mexanist materializmin nümayəndəsi.

Henrix VII (1457–1509)–ingilis kralı (1485–1509).

Henrix VIII (1491–1547)–ingilis kralı (1509–1547).

Hepner (Hepner), Adolf (1846–1923)–alman sosial-demokratı, «Volksstaat» qəzetinin redaktorlarından biri, Internasionalın Haaqa konqresinin nümayəndəsi (1872), sonralar sosial-şovinist.

Hins (Hins), Ejen (1839–1923)–belçikalı müəllim, prudonist, sonralar bakunist, Internasionalın Belçika bölməsinin banilərindən biri.

Hobbs (Hobbes), Tomas (1588–1679)–görməli ingilis filosofu, mexanistik materializmin nümayəndəsi.

Hodskin (Hodgskin), Tomas (1787–1869)–ingilis iqtisadçısı, «Bir-birinə qarşı qoyulan təbii və sün`i mülkiyyət hüququ» kitabının müəllifi, kapitalizmi utopik sosializm mövqelərindən tənqid edirdi.

Hokensollernlər–Brandenburq kurfürstlərinin (1415–1701), Prussiya krallarının (1701–1918) və alman imperatorlarının (1871–1918) sülaləsi.

Hol (Hole), Cems–ingilis burjua publisisti, fəhlə sinfinin mənzil şəraiti haqqında kitabın müəllifi.

Holinşed (Holinshed), Rafael (təqribən 1580-ci ildə ölmüşdür)–ingilis tarixçisi.

Horatsi (Kvint Horatsi Flakk) (eramızdan əvvəl 65–8) görməli Roma şairi.

Horner (Horner), Frensis (1778–1817)–ingilis iqtisadçısı və siyasi xadimi, viq.

Hofman (Hoffmann), Qothelf (təxəllüsü Atıcı Avqust *Kuçke*) (1844–1924)–alman şairi.

Huber (Huber), Viktor (1800–1869)–alman publisisti və ədəbiyyat tarixçisi, mühafizakar.

Ç

Çayld (Child), Cozaya (1630–1699)–ingilis iqtisadçısı və bankiri, merkantilizmin tərəfdarı.

Çernişevski, Nikolay Qavriloviç (1828–1889)–böyük rus inqilabçı demokrati, alimi, yazıçısı və ədəbi tənqidçisi; rus sosial-demokratiyasının ən böyük sələflərindən biri.

C

Cons (Jones), Riçard (1790–1855)–ingilis burjua iqtisadçısı; onun əsərləri siyasi iqtisadın klassik məktəbinin tənəzzülə uğramasını və parçalanmasını əks etdirir, eyni zamanda `o, siyasi iqtisadın bir sıra məsələlərində Rikardonu arxada qoymuşdur.

Ş

Şalen (Chalain), Lui Deni (1845-ci ildə anadan olmuşdur)–fransız fəhləsi, Paris Kommunasının və onun komissiyalarının üzvü; sonra mühacir, Londonda 1871-ci il Fransız bölməsinə daxil idi, sonralar anarxistlərə qoşulmuşdu.

Şanqarnye (Changarnier), Nikola Ani Teodyul (1793–1877)–fransız generalı və burjua siyasi xadimi, monarxist; 1848-ci ilin iyunundan sonra Paris qarnizonunun və milli qvardiyasının komandanı, 1849-cu il iyunun 13-də Parisdə nümayişin qovulmasında iştirak etmişdi.

Şveytser (Schweitzer), Iohann Baptist (1833–1875)–Almaniyada ləssalçılığın görkəmli nümayəndələrindən biri, Ümumi alman fəhlə ittifaqının prezidenti (1867–1871), alman fəhlələrinin İnternasionala qoşulmasına maneçilik törədirdi, Sosial-demokrat fəhlə partiyasına qarşı mübarizə aparırdı; Prussiya hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrinin ifşa olunması nəticəsində 1872-ci ildə İttifaqdan xaric edilmişdi.

Şvitsgebel (Schwitzguebel), Ademar (1844–1895)–isveçrəli oymaçı, İnternasionalın üzvü, gizli Alyansın və Yur federasiyasının rəhbərlərindən biri, anarxist; 1873-cü ildə İnternasionaldan xaric edilmişdir.

Şevale (Chevalley), Hanri–isveçrəli dərzi, anarxist.

Şeyele (Scheele), Karl Vilhelm (1742–1786)–isveçli kimyaçı. –168, 169.

Şekspir (Shakespeare), Vilyam (1564–1616)–böyük ingilis yazıçısı.

Şerbülye (Cherbuliez), Antuan Elize (1797–1869)–isveçrəli iqtisadçı, Sismondinin ardıcılı.

Şiller (Schiller), Fridrix (1759–1805)–böyük alman yazıçısı. –461.

Şneyder (Schneider), Ejen (1805–1875)–iri fransız sənayeçisi, Krezoda metallurgiya zavodlarının sahibi.

Şo (Shaw), Robert (1869-cu ildə ölmüşdür)–ingilis fəhlə hərəkatının xadimi, İnternasionalın Baş Şurasının üzvü, (1864–1869) və onun xəzinədarı (1867–1868), Amerika üçün katib-müxbir (1867–1869).

Şoll (Scholl)–fransız fəhləsi, İnternasionalın Lion bölməsinin üzvü, Londonda mühacir, 1872-ci ildə imperiyanın bərpa olunmasına dair bonapartist planlarını müdafiə edirdi.

Şorlemmer (Schorlemmer), Karl (1834–1892)–görməli alman üzvi kimyaçısı, dialektik materialist; Alman sosial-demokrat partiyasının üzvü; Marksın və Engelsin dostu.

Şotar (Chautard)–fransız casusu, Londondakı 1871-ci il Fransız bölməsinin üzvü, ifşa edilmiş və bölmədən qovulmuşdu.

Şramm (Schramm), Karl Avqust–alman sosial-demokratı, reformist, «Jahrbuch für Sozial-wissenschaft und Sozialpolitik»in redaktorlarından biri, 80-ci illərdə partiyadan çıxmışdı.

Ştiber (Stieber), Vilhelm (1818–1882),–Prussiyanın polis mə'muru, Prussiya siyasi polisinin rəisi (1850–1860), Kölnə Kommunistlər ittifaqının üzvlərinə qarşı məhkəmə prosesinin təşkilatçılarından biri; 1870–1871-ci illərdə hərbi polisin rəisi.

Ştrusberq (Stroßberg) Betel Henri (1823–1884)–iri alman dəmiryol podratçısı; 1873-cü ildə iflasa uğramışdır.

Şultse-Deliç (Schulze-Delitsch), German (1808–1883)–alman siyasi xadimi və vüqar burjua iqtisadçısı; 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin deputatı; 60-cı illərdə burjua progressistlər partiyasının liderlərindən biri; kooperativ cəmiyyətlərinin təşkil olunması yolu ilə fəhlələri inqilabi mübarizədən ayırmağa çalışırdı.

ƏDƏBİ VƏ MİFOLOJİ PERSONAJLAR

Adəm–Bibliya əfsanəsinə görə allah tərəfindən palçıqdan yaradılmış və sonralar günahə batmış ilk adam.

Bresiq dayı–Röyterin yumoristik hekayələrinin qəhrəmanı.

Qabil–bibliya əfsanəsinə görə Adəmin oğlu, paxıllıq ucundan qardaşı Habili öldürmüşdür.

Damokl–Qədim yunan əfsanəsinə görə Sirakuz hökmdarı Dionisinin (eramızdan əvvəl IV əsr) yaxın adamlarından biri. «Damokl qılıncı» ifadəsi daim gözlənilən dəhşətli təhlükənin sinonimi kimi işlənir; əfsanəyə görə Damoklun Dionisinin ziyafət məclisinə də`vət edilməsi ilə bağlıdır, məclisdə Dionisi ona qibtə edən Damokla bəşəri xoşbəxtliyin müvəqqəti bir şey olduğunu sübut etmək üçün onu öz taxtına əyləşdirir və başının üstündə at tükü ilə iti bir qılınc asdırır.

Iov–bibliyada personaj, itaətkarlığına və yumşaq təbiətinə görə allah tərəfindən mükafatlandırılan əzabkeş kasıb obrazı.

İsa Navin (İyeqoşua ben Nun)–bibliya qəhrəmanı; əfsanəyə görə müqəddəs şeyxurların və əsgərlərinin çağırış səsi ilə İerixon şəhərinin divarlarını dağıtmışdır.

İsa (İsus Xristos)–xristianlığın əfsanəvi banisi.

Karlos, don–İspan kralı II Enlippin (1545–1568) bir sıra ədəbi əsərlərdə ideallaşdırılmış oğlu, atasına qarşı müxalifətdə olduğu üçün təqibə məruz qalmış və həbsdə ölmüşdür.

Leviafan–bibliya əfsanəsinə görə nəhəng dəniz əjdahası.

Meduza–yunan mifologiyasında əjdaha, onun baxışlarından adamlar daşa dönürmüş.

Mekera–qədim yunan mifologiyasında üç qisas allahından biri, qəzəb və paxıllıq mücəssəməsi, məcazi mə'nada zalım, dalaşqan qadın.

Məryəm–bibliya əfsanəsinə görə İsanın (İsus Xristos) anası.

Məhəmməd–İslamın yarıməfsanəvi banisi.

Molox–Qədim Finikiya və Karfagen dinində günəş allahı, ona sitayiş edərkən insan qurbanı verirdilər; sonralar Moloxun adı hər şeyə üstün gələn qəzəbli bir qüvvənin mücəssəməsi olmuşdu.

Möros–Şillərin «Zəmanət» şe'rindən surət.

Persey–yunan mifologiyasında qəhrəman, Zevs allahının Danayadan olan oğlu; bir sıra qəhrəmanlıqlar göstərmiş, o cümlədən Meduzanın başını kəsmişdir.

Pistol–Şekspirin «Kral IV Henrix», «Kral V Henrixin həyatı», «Şən Vindzor qeybətçiləri» əsərlərinin personajı; fırldaqçı, qorxaq və lovğa.

Poza, markiz–Şillərin «Don Karlos faciəsində surət, xeyirxah və azad düşünən saray adamının obrazı.

Pursonyak–Molyerin «Cənab de Pursonyak» komediyasının baş personajı, kütbeyin və cahil əyalət zadəganı surəti.

Falstaf–Şekskirin «Şən Vindzor qeybətçiləri» və «Kral IV Henrix» əsərlərində personaj; lovğalanmağı sevən bir qorxaq, zarafatçı və sorxoş.

Filipp II–Şillərin «Don Karlos» faciəsinin personajı.

Habil–Bibliya əfsanəsinə görə Adəmin oğlu, ona paxıllıq edən böyük qardaşı Qabil tərəfindən öldürülmüşdür.

Hamlet–Şekspirin eyni adlı faciəsinin baş qəhrəmanı.

Hekata–qədim yunan mifologiyasında üç başı və üç bədəni olan ay işığı allahı, əjdahaların və ölümlərin yeraltı səltənətində qarabasmaının hökmdarı, şər və cadugərliyin himayəçisi.

Herkules–Romada qədim yunan mifologiyasının məşhur qəhrəmanı Herakl belə adlandırırdılar, özünün atletik gücü və pəhləvanlıq hünərləri ilə tanınmışdır.

Caqgernaut (Cahannətha)–qədim hind mifologiyasında allah Vişnunu təcəssüm etdirənlərdən biri.

Şeylok–Şekspirin «Venesiya taciri» komediyasının personajı; qəddar sələmçi, vekselin tələblərinə görə borcunu verə bilməyən borclusunun ətindən bir funt kəsməyi tələb edirdi.